Тувинская республиканская библиотека

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 1 четверг № 132 (14632)

(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

Хүннүң темазынга

„ЧАГЫДЫЛГА—91"

КЕЛИР ЧЫЛДА СО ЛУН, СЕТКҮҮЛДЕРГЕ ЧАГЫДЫЛГА БӨГҮН ЭГЕЛЭЭР

Дүвүрээзиниң амгы үеде делегейде, чуртта янзы-бүрү болуушкуннар дугайын биликсевес кижи, шынап-ла, карангы-дүмбейде чурттап орар-биле дөмей-дир. Бети дээрге республиказында, районунда болуушкуннар, фактылар кижи бүрүзүн сонуургадыр болгай. Ойзуп, кыйзып турбайн, чугаалаар бодаан айтырыывысче дорт кириптээл.

«Чагыдылга-92». Ооң дугайын чугаалажыр үе келген. 1992 чылда бүгү солуннарга, журналдарга чагыдылга бөгүн —август 1-ден эгелээр. Чоннуң солун, сеткүүлге бижидилгезин «Союзпечать», харылзаа албан черлери, тус-тус бүдүрүлге, албан, организацияларда хөй-нииити тарадыкчылар чорудар. Өг-бүле, кижи бүрүзүнүң билиг-мергежилинге, сонуургалынга тааржыр солуннарны, журналдарны база катап шилип алыр, эң чугулаларын чагыдылганы кылыр үе келгени ол. Кайызын чагыдарын өг-бүлеге дугуржуп, сүмелешкеш, ай аайы-биле хуваар өртек-үнезин барымдаалап бижидип кириптер болгай силер.

Рынок харылзааларынче шуут шилчип кирген болганывыста 1992 чылда солуннар, журналдар бижидериниң өртээ ушчок улгаткан дээрезин силерге дыңнадып тур бис. Ол айтырыг эрткен чылдан-на эгелээн: саазын-даа, харылзаа-даа, солуннарны типографияга парлаарынга белеткеп, ону үндүрериниң өртээ улгадып турар. Бо бүгү чүүлдерден республика солуннарының келир чылга чагыдылга өртээ оранчок өскен. **«Шын», «Тувинская правда» солуннарны чылда чагыдар өртээ 25 рубль болган.** «Правда», «Советская Россия», «Труд», «Сельская жизнь» солуннарның чылда чагыдар өртээ—29 рубль 04 көпеек. Ажыы-биле чугаалаарга, нииити чагыдылга өртээ өскен дээрзи тодаргай-дыр.

«Шынның» үндүрүлгезиниң-биле холбашкан чамдык айтырыгларның дугайын база силерге чугаалаар бодадывыс. **Солун неделяда беш катап үнер, чылда 250 номер үнер.** Типография чарыгдалы, харылзааның ачы-дуза чедирилгези, саазын дээш чарыгдал 1992 чылда каш-каш катап улгадып турар. Ынчангаш солуннуң чагыдылга өртээ улгадып-даа турары ол.

1991 чылда «Шын» солунну үндүргеш, ону номчукчуларга, чагыдып алыкчыларга чедиреринге чедир чарыгдал **1 млн. 75 муң рубль болуп турар,** а чагыдылгадан база чарлалдардан киирип ап турар акша — чүгле 456 муң рубль. А келир чылын солунну үндүреринге чарыгдал оон-даа улгадыр, чижек-биле 2 млн. ажыг рубль хире, а киирип алыр орулга чүгле 775 муң-на болур. 1 млн. 400 муң рубль хире карылганы партия бюджединден дуглаар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, солунну үндүреринге чарыгдал кончуг улгаткан, киирип алыр орулга эвээш, чарыгдалды бүрүн дуглаарынга алыр акша-хөреңгини четчелээри база берге болуп турар. Моон соңгаар-даа берге айтырыглар тургустунуп келип чадавас. Солуннуң үндүрүлгезинге хамаарышкан бергедээшкиннер дугайын номчукчулар билип алзын дээш мону дыңнадып тур бис.

«ШЫН» СОЛУННУҢ ЧЫЛДА ӨРТЭЭ—25 РУБЛЬ
СОЛУН НЕДЕЛЯДА БЕШ КАТАП ҮНЕР

Барык алдан алды чыл дургузунда номчукчузу болуп чорууруңар «Шынны» база-ла оюп эртпейн, чагыдып алырыңарны силерден дилеп, ону соңгаарлатпас болза деп күзээдир бис ийин. Бистиң күзээливисти бүдүрүп, чагыдылга кампаниязынга идепкейлиг киржиринче силерни кыйгырдывыс.

«Шынны» чагыдып алырын сүмелеп тура, бистиң солунувус өскелеринден онзагай дээр бодал бисте чок. Бо-даа чылда, келир-даа чылда солунну номчукчулар силерге ажыктыг, дузалыг, сүмелекчи болзун дээш шиитпирлеп бир дем-биле ажылдап-ла турар бис. Чедимче чок чүүлдерни чок дег болбас. Ынчанмыже бо дүвүрээзиниң үеде номчукчуларның тургускан айтырыгларынга дыңнангыр, ажыы, амыдыралга дуза, дөмек болур темаларны чырыдарын оралдажып турар бис.

Солунну кылырынга чоң, масса калбаа-биле киржип турар. Редакция кажан-даа, каяа-даа бодунуң калбак автор активинге даянып ажылдап, амыдыралдың бүгү талаларын көргүскен, оларның хүн бүрүдеги хөй санныг, янзы-бүрү жанрлыг материалдарынга даянып ажылдап келген, моон соңгаар-даа ындыг болуру чугаажок.

Биске кээп турар почтаның анализин база өй-өйлеп кылып, номчукчулар силер-биле ажык чугааны чорудары бисте чаңчыл апарган. Чылдың чартыы эрткен, үшкү квартал чоруп турар. **Бо хүннерге чедир редакцияга 2750 чагаа келген. Силерниң бижип турар темаларыңар хөй янзы.** Ылангыя барааннарга, аъш-чемге өртектерниң улгатканы-биле холбашкан чер-чериниң чугула айтырыглары, харылзаалары мырыңай албан дилеглер, садыгда четпестер, барааннар хуваалдазы, пособиелер дугайы сөөлгү үеде кол черни ээлей берген.

Көдээниң, ылангыя малчыннарның, социал айтырыгларынче моон мурнунда-даа сагыш салып турган. Ооң ачызында ээзи чедимчелиг-даа шиитпирлеттинип турар айтырыглар барын билир боор силер. Амыдыралдың үнези улгадып, нарыыдааны-биле чергелештир кижилерни хөлзедип, сагыш-сеткилди дүвүредип турар айтырыглар черле кончуг хөй. Оларны бис силерниң-биле кады шиитпирлээр, дузалаар, сүмелээр дээш оралдажып келдивис. Ол ажыл ам-даа уламчылаар.

Кижи чүгле хырны тодуг, экти бүдүн болуру-биле кывытаарланыр эвес, ылангыя угаан-бодал «чеми» апаа база хүн бүрү негеттинер. Рынокта, экономикада, аренда харылзааларында, социал амыдыралда хүн бүрү тургустунуп кээп турар айтырыглар кымны-даа сонуургадыр, ону билип алыксавас, тооксавас кижи чок болгай. Чуртта, делегейде хүн бүрү амыдыралдың болуушкуннары, хөй-нииити амыдыралында хүн бүрүнүң онзагай болуушкуннары черле кымны сонуургатпазыл че. Силерниң чагыдып ап келгениңер «Шын» солун бо айтырыглар талазы-биле силерге чаа, солун дыңнадыгларны, билип алырынга ажыктыг чүүлдерни, таныжылгалыг беседаларны доктаамал парлаары албан.

Келир 1992 чылда **«Шынның» арыннарынга чүнү парлаза чогуурул деп айтырыгны номчукчулар силер-биле дараазында сүмележир апаар бис.** Чер-чер аайы-биле номчукчуларга барып чедип, солун дугайында ажык чугааны чорудар, ужуражылгаларны эрттирерин солуннуң редколлегиязы планнап турар. Сеткил-сагышты хөлзедип, хөректи өйүп турар айтырыгларыңарны солунче бижиңер, арга-сүмени солчуңар. Келир чылда солуннуң арны кандыг болуру силерниң санал-оналдарыңардан бүрүн хамааржыр дээрзин уттпаңар.

Солуннуң автор активи калбак. Республиканың шупту районнары база найысылал Кызыл-биле, ында чүс-чүс бижикчилеривис-биле кезээде дорт харылзаалыг бис. Малчыннар, ажылчыннар, интеллигенция, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары бисче доктаамал бижип турар, оларга четтирдивис дээр бис. Район санында бижикчилер бөлүктери тургустунган, олар ажылдап турар. Ынчангаш «Чагыдылга-92»-ниң үезинде бистиң шак ол бөлүктеривис, ында эң идепкейлиг автор актививис бистиң-биле харылзааны улам быжыглап, «Шынның» чагыдылгазынга үлүүн бичии-даа киирер болза, кончуг эки болур ийик.

Чагыдылганың баштайгы айындан-на «Шынны» чагыдып алырынче номчукчулар силерни кыйгырып, өг-бүле бүрүзү солундан, журналдан бижидер боор деп идегедивис. Чагыдылгаже далажыңар, эргим номчукчулар!

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

Дүүн

СУД ДООЗУЛГАН

Эрткен чылын июль 25-те Кызыл хоорайның Ленин шөлүнге национальдар аразының харылзаазын кошкадыр сорулгалыг чамдык орус өнүктерниң негелдезин ёзугаар митинг болганын сактып кээли. Ол болза Сүт-Хөлге болган өлүрүкчү чоруктан укталган турган

Ол талазы-биле суд мэй айның 25-те бодунуң ажылын чорудар турда, бир болчукчунуң ырак чер чорутканы-биле ол соңгаарлаттынган. Ооң соонда июнь айның 24-те суд ажылын эгелээн. Бир неделя иштинде болуп келгениниң түңнелинде, чамдык херечилерниң келбээнин барымдаалааш, июль 25-че шилчиттинген турган. Ол хүн база суд болбаан. Чүге дээрге база бир чугула херечи чок болган. Ынчангаш ону албадал-биле эккелдирер ужурга таварышкан.

Суд бодунуң ажылын июль 29-та база уламчылаан. Чамдык херечилер келбээн-даа болза, оларның ындыг кончуг херектиг эвезин барымдаалааш, бодунуң ажылын уламчылаан.

Хөй-нииитиниң болгаш күрүне буруудадыкчызының санал-оналын дыңнаан. Болчукчулар база сөстерни чугаалаан. Арат төлээлери болгаш суд тускайлаттынган. Ооң соонда суд бодунуң ажылын уламчылаан.

Буруудаттырганнар Владимир Куулар, Кара-оол Куулар, Чечен-оол Монгуш оларның канчаар шииттиргенин солуннуң чоокку номерлеринден номчуур силер.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Бөгүн

800 ТОННА

Барыын-Хемчик районда ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузар дээш ажыл кидин түлүк. Ажыл-агыйлар аразында чарыш калбарган. Кымның тиилекчи болуру амдызында билдинмес.

«Барлык» совхозтуң ажыл-ишчилери малга четчир санныг сигенни белеткээр дээш бо хүннерде улам шудургу ажылдап турар. Олар бо чылын 4810 тонна сигенни белеткеп алыр сорулгалыг. Сиген шөлдеринде 2 бригада, 3 звено ажылдап, 400 гектар черниң сигенин кескеш, 800 тонна сигенни сарааттап алган. Сиген машиналары, тракторлар барып албас хем унунда болгаш оймак черлерде сигенни 46 кижи хол кадыыры-биле кезип эгелээн.

Аксы-Барлык салбырда Көк-оол Саая удурткан механизастаттынган бот-орулга-чарылгалыг звено бөгүнге чедир 400 тонна сигенни белеткээн болгаш планын 23 хуу күүсеткеш, сиген белеткээр талазы-биле совхозка бирги черни алган. Ол ышкаш Бижиктиг-Хая салбырында Хертек Доржунуң бригадазы 250 тонна сигенни сарааттааш, ийиги черни ээлээн.

Даарта

«ХӨӨМЕЙ—91»

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан республиканың «Хөөмей-91» деп сыгытчыларның, хөөмейжилерниң, каргыраажыларның көрүлдези партия рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга август 3-те бодунуң ажылын эгелээр. Ол хүн Тывага ындыг көрүлдениң эгелээнинден бээр 10 чылы болур.

Хөөмейжилерниң бо чылгы көрүлдези онзагай. Ооң киржикчилери хөй болур. Ол ышкаш ук көрүлдени эрттиреринге Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем», Тожуда «Май 1» совхозтар, Культура министерствозу, Улусчу чогаадылга төвү акша-төгерик-биле дузалаар болган. «Хөөмей-91» көрүлдезинге чалалга ёзугаар МАР-да Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузундан үш тыва сыгытчы, Якут-Саха болгаш Казак ССР-лерден уран чүүл талазы-биле эртемденнер Иван Алексеев, Асия Мухаметова олар даарта ужуп келир. Оон аңгыда Нидерланд күрүнениң Амстердам хоорайдан «[illegible]» деп үн бижидер фирманың чеди төлээзи керээ чаргаш, ук көрүлдени үнге бижидер. Американың соңгу Калифорниядан улустуң аас чогаалының шинчилекчизи Сюзи Крейт, АКШ-тан ажылының аайы-биле чоруп турар эртемден алышкылар Лейтоннар база көрүлдени сонуургап көөр деп турар. Республикадан ол көрүлдеге 100 ажыг кижи киржир болгаш аас чогаал ансамбльдери бөгүн болгаш даарта бүрүн чедип келир.

Хөөмейжилер көрүлдезиниң шилиттинген күүседикчилери август 4-те түңнел концертке киржир болгаш эң шылгарааннар Наадым үезинде уран талантызын «Хүреш» стадионунга чыылган чонга бараалгадырлар.

УЖУРАЖЫЛГА БОЛУР

Июль 30-де үнген «Шын» солунга Советтер бажыңының хуралдаар залынга 1991 чылдың август 2-де 14 шак 30 минута турда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылга болур деп чарлаан болгай.

Эртен районнарның күүсекчи комитеттериниң болгаш АҮК-түң даргалары база эвилелдер, ассоциациялар, кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, арат болгаш тараачын ажыл-агый удуртукчулары, төлээлери база хуу ажыл-агый кылып турар чамдык кижилер экономиктиг чаа структуралар дугайында билиг алыры-биле чыгдыр. Ол ужуражылгага чамдык кижилер боттарының санал-оналдары-биле солчур.

Бо экономиктиг чаа-чаа структураларны кижи бүрүзү билип алыры күзенчиг. Амгы үеде экономика билбес кижи арат болгаш тараачын ажыл-агыйны кылыры берге. Ынчангаш ол ужуражылгага күзелдиг кижи бүрүзү барып болур.

ДИЛЕП ТУР БИС

Чөөн-Хемчик районнуң «Хорум-Даг» колхозу бо чылын ниитиниң малынга 1068 тонна сигенни, 992 тонна сенажты болгаш 820 тонна силосту белеткээр планныг. Сиген белеткеп эгелээриниң бетинде ол айтырыгны көдээ Советтиң сессиязынга чугаалажып көрген, ону боттандырар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, тускай шиитпирни хүлээп алган. Суурда албан чери, организация бүрүзүнге, агиткварталдарга сиген белеткээриниң талазы-биле онаалдаларны берген.

Кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир, колхозтуң мурнунда тургустунуп келген бир чугула айтырыгны маңаа айытса чогуур. Ажыл-агыйда кукуруза, сенаж массазы кезер комбайннар, сиген сарааттаар машина шуут чок. Колхоз «Чыраа-Бажы» совхозтан аңгыланып турда, ындыг техника ажыл-агыйга шуут дамчыттынмаан. Харын-даа дамчыттынар кылдыр көрдүнген тараа ажаар ийи комбайнның шуут үптеттингенин болганындан колхоз оларны шуут албас деп шиитпирлээн.

Чаа колхозка чогуур техниканы аңгылап бээрин Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелинден дилеп тур бис.

База бир ындыг чүүлдү демдеглээри чугула боор. Сөөлгү үеде аныяктарның тускай бригадалар, звенолярын тургузарынга республиканың-даа, районнуң-даа комсомол организацияларындан чүге черле кандыг-даа дуза чок апарганыл? Көдээ аныяктар-биле ажылдың шуут соксааны ол бе? Моон мурнунда чылдарда комсомол комитеттери хожудаңгай ажыл-агыйларга шеф дузазының дугайында чарлап, хире-шаа-биле ажылдарны чорудуп турган чүве болгай. Чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозка ындыг дуза эргежок чугула.

Токпак-оол САРЫГЛАР,

«Хорум-Даг» колхозта партия организациязының секретары.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың июль 19-та № 412

ДОКТААЛ

МОСКВА ХООРАЙ

Үүрмектеп садар өртектерниң өзүлдези-биле холбаштыр чоннуң карылгаларын дуглаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Школа формазын база өске-даа уруглар хевин бир комплектини садып алырынга тускай сорулгалыг чыл санында төлевирни дараазында хемчеглерлиг кылдыр доктаадыр:

школа назыны четпээн уругларга база 13 харга чедир школа өөреникчилеринге—200 рубль;

13 хардан өрү назылыг школа өөреникчилеринге, а ол ышкаш ССРЭ чазааның болгаш РСФСР чазааның шиитпирлеринге дүүштүр идик-хеп база аъш-чем-биле хандыртынмайн турар профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң сургуулдарынга — 250 рубль.

2. Школа назыны четпээн уругларга, хүндүскү школаларның өөреникчилеринге, а ол ышкаш профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң сургуулдарынга тааржыр хептиң чаңгыс аайжыткан комплектизин агаар-бойдус байдалдарын барымдаалап көрүп тургаш тодарадырын РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, автономнуг областың болгаш автономнуг округтарның улус депутаттарының Советтериниң күүскомнарынга, крайкүүскомнарга, облкүүскомнарга, Москва хоорайның мэриниң оралакчызынга, Ленинград хоорайның мэринге сүмелээр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы
И. СИЛАЕВ.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи
А. ТРЕТЬЯКОВ.

* * *

РСФСР-ниң сан-хөө министри-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Өг-бүле херектериниң болгаш демография политиказының талазы-биле комитеттиң даргазының бирги оралакчызы бо доктаалга хамаарыштыр мындыг тайылбырны берген:

Үүрмектеп садар өртектерниң өзүлдези-биле холбаштыр чоннуң карылгаларын дуглаар талазы-биле немелде хемчеглерге дүүштүр база уругларлыг өг-бүлелерниң болгаш өөренип турар аныяктарның социал камгалалының немелде магадылалдарын тургузар сорулга-биле школа формазының болгаш өске-даа уруглар хевиниң комплектизин садып алырынга тускай сорулгалыг чыл санында төлевирни доктааткан.

Школа назыны четпээн уругларга база 13 хар четпээн школа өөреникчилеринге ол сорулгага компенсация хемчээли 200 рубль, 13 хардан өрү назылыг өөреникчилерге, а ол ышкаш идик-хеп болгаш аъш-чем-биле хандыртынмайн турар профтехучилище сургуулдарынга 250 рубль болур.

Үстүнде сорулгаларга көрдүнген компенсацияны авазының (ол чок болза адазының, азыракчызының) ажылдап турар черинге бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар төлээр, ол чарыгдалдарны чогуур тус чер бюджеттери оларга эгидер, сөөлүнде ол чарыгдалдарны РСФСР-ниң бюджединге хамаарыштырар.

Уругнуң ада-иези ажылдавайн турар таварылгада айыттынган төлевирлерни социал хандырылга органнары кылыр.

Школа формазын база өске-даа уруглар хевин садып алырынга көрдүнген акша-хөреңгини РСФСР-ниң Сан-хөө министерствозу чер-черлерниң сан-хөө органнарынче 1991 чылдың июль 19-та шилчиткен.

Моон-биле холбаштыр, айыттынган хемчеглерни акшаландырарын база ук компенсацияларны берип турарынга шыңгыы контрольду тургузарын саналдап тур бис.

БЕДИК ДЕҢНЕЛГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чалааның ёзугаар АКШ-тың Президентизи Дж. Буш Совет Эвилелинге келген. Москвага оон келгениниң баштайгы хүнүнде-ле бедик деңнелге ужуражыышкынның үезинде чугула чугаалажыышкыннар болган.

Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгиев залынга уткуп алыышкынның тускай ёзулалы-биле ужуражыышкыннар болгаш чугаалажыышкыннар эгелээн.

М. С. Горбачев уткуп алыышкынның үезинде байыр чедирип, чүве чугаалаан. Стратегтиг шаап халдаашкын чепсектерин кызырар дугайында керээге ат салыышкыны — чепсеглениишкинни дужүрериниң чорудуулгазынга дыка улуг базым болур деп, ол онзалап демдеглээн. АКШ-тың Президентизи Дж. Буш харыы сөс чугаалаан. Нииити сорулгаларны чедип алырынче быжыг тайбыңны хандырарынче чүткүп көрээли деп, америк президент медеглээн. Бүгү деңнелдерге совет нииитилел-биле кады ажылдажырын американнар күзеп турар.

Кремльдиң Улуг ордузунуң Екатерина залынга ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың удуртукчулары баштай иелээн ужуражып чугаалашкан, а оон сөөлүнде чугаалажыышкыннар Н. А. Назарбаевтиң, В. С. Павловтуң, А. А. Бессмертныхтың, Д. Т. Язовтуң, Дж. Бейкерниң, Б. Скоукрофтуң болгаш албанның совет-америк өске-даа кижилериниң киржилгези-биле болган. Ийи улуг күрүнелерниң удуртукчуларының чугаалажыышкыннары ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың президенттериниң дүштеки чемнениглге үезинде база болган. М. С. Горбачев болгаш Дж. Буш чапсар үезинде Саммиттиң программазынга кииришпир Кремльге болгаш Кызыл шөлге барып чораан.

Хүннүң ийиги чартыында АКШ-тың Президентизи делегей харылзааларының Москвада Күрүне институдунга лекция номчаан.

АКШ-тың Президентизи Дж. Буштуң болгаш Б. Н. Ельциннин ужуражыышкыны РСФСР-ниң Президентизиниң Кремльде резиденциязынга болган.

АКШ-тың Президентизиниң болгаш Б. Буштуң алдары дээш М. С. Горбачевтуң болгаш Р. М. Горбачеваның өмүнээзинден Кремльге кежээ шайлаашкын болган, ийи күрүнелерниң удуртукчулары анаа чүве чугаалааннар.

(СЭТА).

ЧАА ИДЕГЕЛДЕР ҮЕ-ЧАДАЗЫНЫҢ ЭГЕЗИ

АКШ-тың Президентизиниң Совет Эвилелинге келгени база ол үеде ат салдынар документилер совет-америк харылзааларының хөгжүлдезинге боттут салыышкын болур дээрзинге бүзүрелин ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев илергейлээн деп, ССРЭ Президентизиниң парлалга албанының удуртукчузу В. Н. Игнатенко июль 30-нуң кежээзинде совет-америк ужуражыышкынның делегей парлалга төвүнге болган брифингиге демдеглээн. АКШ-тың Президентизиниң парлалга албанының удуртукчузу М. Фицуотер анаа база киришкен.

АКШ-тың Президентизиниң ССРЭ-ге келгениниң баштайгы хүнүнүң түңнелдерин М. Фицуотер бедик-биле үнелээн. Ийи улуг күрүнелерниң аразынга харылзааларга боо-чепсекти эндере бүдүрер талазы-биле адааннажылга дендээн турган үе-чаданың төнгенин дээди деңнелге амгы бо ужуражыышкын тодаргай бадыткап турар-дыр деп, ол медеглээн. Бо ужуражыышкынны АКШ-тың Президентизи чаа-чаа адырларга ийи чурттарның харылзааларын, кады ажылдажылгазын калбартырының шимчедикчизи кылдыр санап турарын М. Фицуотер демдеглээн.

(СЭТА).

ОЛ ЧҮГЛЕ...

23 чурттан келген этнограф, археолог, төөгү эртемденнериниң база журналистерниң «Улуг торгу оруу»-биле Кыргызстанның даглыг черлерин таварты эрткем экспедициязы доозулган. Ооң мурнунда «Улуг торгу оруу — харылзажылганың оруу» деп симпозиум ук республиканың найысылалынга эрткен, ону ЮНЕСКО-нуң программазынга киирген турган. Бо орук-биле холбашкан культурага, төөгүге, географияга, а ол ышкаш Кыргызстанга делегей хөй-ниитизиниң сонуургалы моон илден.

Тянь-Шаньның, Памир-Алтайның улуг арттарын ажыр, Ферганаының болгаш Иссык-Кульдуң шынааларын таварып, ийи дипке шөйүлгеш «торгу оруктуң» узуну чеди муң километр. кыргыз черни таварааш «кокпа» ооң чүгле кезии. Ынчалза-даа ооң базым бүрүзү төөгү-биле холбашкан. Ол кезикти бистиң эрага чедир 2 чүс чылда сурагдыг кыдат аян-чорукчу Чжан-Цзянь ажыткан. Ол черниң ширин болгаш онзагай бойдузун ол эң баштай улуска таныштырып бижээн.

А бо аян-чорукчулар үш маршрут-биле эрткен. Мурнуу чүкте Ош хоорайга—Бурунгу Римниң чажыдынга. Узгенге — караханидтерниң ортаакы чүс чылдарда күчүлүг күрүнезиниң найысылалы турган черге, мусульманнарның чүдүп баар лаа Сулейманга четкеннер. Чогум-на ол даг «Улуг торгу оруу»-биле эртип турган караваннарның үг-шиг билип аар чери турган деп. Птоломей бодунуң ажылдарында бижээн.

Ооң соонда кожазы Узбекистанның девискээри-биле дескингеш, аян-чорукчулар Тянь-Шань сыннарынга келгеннер. Маңаа бир шагда Марко Поло чораан. Ол орук демдеглелдеринге мынчаар бижээн: «Мусульман улус боттарының дылынга чугаалажыр, тулчуушкуннарга дидим кижилер чүве-дир, черлик аң мында эмгежок. Черлик аргар-кошкарларның мыйыстары хөлчок улуг. Олардан кадарчылар чем ижер-чиир аяктар кылып алыр. Куштар мында чогул, чүге дээрге бедик болгаш соок; бедик черниң соогундан от безин чырык эвес кестүр, чем эки хайынмас». Торгу арт дугайында ынчаар бижээни ол. Кыдат садыгжылар кайгамчык торгузун ол арт таварты эккээр турганнар. Ооң чавызаарга Чөөн чүкте ат-сураа алган Таш-Рабат деп караван-сарай. Ону даштардан чылып кылган, кандыг-даа хоюдугну анаа ажытлаваан. Аян-чорукчулар анаа дыштатып хонганнар, даартазында чараш ногаан Иссык-Куль чалгып чыдар шынааже кирип келгеннер.

Бо маршрут чоокка чедирле даштыкыларга хаалгыг турган. Ам хоорайлар орну Чигучен биле Барскаун аян-чорукчуларга ажык. Барскаун адаа Кашгарның Махмуду төрүттүнгени-биле делегейге суралжаан, ол дээрге улуг эртемден, бурунгу үениң энциклопедизи, төөгүчү, философ, шүлүкчү кижи чораан. Ол «Диван лугат-ат-тюрк» деп баштайгы тюрк энциклопедияның үндезилекчизи. Ол ажылынга бодунуң тургусканы делегей картазын киирген. Ында черниң төвү Иссык-Куль шынаазы деп демдеглээн.

Амгы шагның аян-чорукчулары күчүлүг машиналар-биле оруктуу чиик эрткеш, Баласагунга келген, ол дээрге бурунгу чөөн чүкке алдаржаан күчүлүг хоорай турган. Ам мында чаңгыс суурга артып калган, мында араб бижимелдер бар, ооң аңгыда хоорай оруун казып турда тывылган даш турасалдар тургулаар. Маңаа чурттап чораан Баласагунуң Юсуву деп атка четкен ендүр улуг шүлүкчүнүң «Кутагдуу билиг» деп чогаалын бүгү делегей билир, ону Чөөн чүктүң эң чырыткылаңчак шуудук чогаалы деп санап турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаар болза, «Улуг торгу оруу» чүгле садыглажыр ажыл оруу эвес, ол улустарны харылзаштырып, каттыштырып турган калбак орук-тур. Ол орук бөгүн тайбыңның улуг оруу болуп бар чыдар.

К. ОМУРКУЛОВ.
(ЧМА).

Найыралдың оруу кажан-даа ажык

ДУРЖУЛГАЗЫ СОЛУН-ДУР

Моол Арат Республиканың Завхан аймааның партия комитеди биле РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң дугурушканың езүгаар партия рескомунуң делегациязы дуржулга солчуп, ол аймакка четкеш келген. Делегацияның составынга рескомнуң идеология комиссиязының даргазының оралакчызы П. Т. Дамба-Хуурак, Кызыл хоорай комитединиң политажылдакчызы И. И. Лавриненко база бо одуругларның автору чораан.

Аймактың Баян-Тес, Тувдэтей, Тэлмен сумуларында кедээ ажыл-агый каттыжыышкыннарының партия комитеттериниң болгаш аймак комитединиң ажылы-биле таныжып, дуржулга солчур аргалыг болдувус.

Завхан аймак Моол Арат Республикада девискээр-даа, малдың баш саны-биле болгаш чурттакчы чон саны-биле деңнеп алырга, эң улуг аймактарның бирээзи. Девискээри 85 муң дөрбелчин километр, 80 муң чурттакчылыг. Малының ниити баш саны 2.134 муң, ооң иштинде хой 1.403 муң баш болуп турар. Ортумаа-биле бир кижиге онаашпыр 17 баш хой боор турар. Чурттакчы чон колдуунда мал ажылында хаара туттунган.

Партияның аймак комитединиң даргазы Дэмбэрел, идеология талазы-биле секретары Бунд бисти түсүзунда хүлээп алгаш, республиканың, аймактың, Улиастай хоорайның ажыл, амыдыралы-биле таныштырып, политиктиг болгаш экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге аймак комитединиң болгаш партия эге организацияларының ажылының дугайын толарганы-биле чугаалап бердилер.

Моол Арат Республиканың революстуг партиязы чуртту политиктиг кризистен уштур. экономиктиг байдалды экижидер талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Моолда бо хүннерде чеди партия тургустунган. Революсчу партия бүгү чоннуң эрге-ажыын. шажын партиязы чүдүлгелиг кижилерниң эрге-ажыын камгалап турар. Демократтыг, социал-демократтыг, национал депшилгениң партиялары парламент дээш ажыл-чорудулгалыг, соңгулдалар үезинде активчи ажылдап турар. Олар чоннуң амыдыралын экижидер дээш хөй аазаашкыннар кылгаш, херек кырында чүнү-даа кылбаан. Ынчангаш олардан чоннуң хөөнү калган. Революсчу партия соңгулдаларга 70 хуу деткимчени алган болгаш эң-не хөй кежигүннүг политиктиг партия болуп турар.

Завхан аймакта шупту дөрт муң хире коммунистер бар. ооң иштинде Улиастай хоорайда 1200, Тосон-Цэнгэл хоорайда — 600. Арткаңнары кедээ ажыл-агый каттыжыышкыннарында бактаап турар.

МАР-да партия организацияларын девискээр аайы-биле үндезилеп тургускан. Сумуларда партия эге организацияларынга ол эгелээшкин кандыг-даа өскерлиишкиннер болдурбаан, а хоорайда партия организацияларын бүдүрүлге, албан черлеринден дүжүргеш, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле партия эге организацияларын тургускан.

Улиастай хоорайда девискээр аайы-биле 28 партия организациялары бар. Мындыг үндезин-биле тургустунган партия организациялары чон-биле сырый ажылдаарынга эптиг.

Моол мурнунда партия организациялары күш-ажылчы коллективтерге турда, партия ажылы чүгле ол черлерге чоруттунуп турган болгаш чоннуң чурттап турар чериниң, девискээр аайы-биле эвээш кичээнгей салдынып турган хире. Бир четпес чүүлү — күш-ажылчы коллективтерге партийжи салдарның кошкай бергени. Ынчангаш бараан бүдүрүлгези кудулап, ажылдыг организастаары баксыраанындан күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү база чавызап турар апарган.

Моолдуң экономиказында база бергедээшкиннер тургустунган. ССРЭ-ниң ажыл-агый харылзаалары баксыраарга, ол чурттуң экономиказынга база салдарлыг апарган. Чиг эт, артык кезектер. бараан эвээжээнинден иштики бүдүрүлгелер доктаамал эвес, туруушкуннарлыг ажылдап турар апарган. Совет Эвилелинден бараан кииридлези эвээжээрге, чурттар аразынга санажылгалар кылыр даштыкы акшазы база кызырылган. Ынчангаш чурт рынок экономиказынче шилчииринге белеткенип эгелээн. Ажыл-агыйны хуужудар дугайында хоойлу хүлээп алдынган.

Чурттуң иштинде берге байдал тургустунза-даа, моол коммунистер апаа үндаравайн турар.

Партияның Завхан аймак комитединиң аппарадынга мурнунда 53 ажылдакчы турган болза, ам ийи секретарь, алды политажылдакчы — шупту сес кижи арткан. Техниктиг ажылдакчылары ажыл-агый саналгазы-биле боттары хандыртынып турар. Хеп чуур порошок кылыр бүдүрүлгелиг, столоваялыг, дузалал ажыл-агыйлыг.

АЖЫЛЫВЫСТЫ ШУГУМЧУЛЕКЧИ ЁЗУ-БИЛЕ КӨӨР БОЛЗУВУССА ЭКИ БООР

Столоваязынга херек аъш-чемин аймак комитединиң техниктиг ажылдакчылары боттары бүдүрүп, белеткеп кылып ап турары черле солун.

Аймактың партия комитединиң аппарады ажылдың аргазын тургустунуп келген байдалынга дүүштүр чорудуп турар. Чон ортузунга тайылбыр ажылын чорударда, информацияның техниктиг херекселдерин, кинокамераларны, магнитофоннарны, видео-киноаппаратураларны калбаа-биле ажыглап турар. Видеоаппаратураларны эгезинден эгелеп партияның аймак комитеди холга алгаш, тайылбыр ажылы чорударынга шын ажыглаарын чедип алган. Улан-Батор хоорайга болган улуг байырлалды кинокамера-биле видеокассетага тырттырып алгаш, ону чонга өртектиг көргүзүп тургаш, чарыгдалды дуглап турар. Сумуларда Японияга бүдүрген «Ямаха» деп бичии хемчээлдиг электри шимчедикчилиг видеоаппаратура база бар. Тувдэтей деп сумуга баарывыска, кежээ ол сумунуң төөгүзүнүң, кедээ ажыл-агый каттыжыышкынының ажылының дугайында, ол улустуң алдарлыг кижилериниң, аныяктарының дугайында аймак комитединиң ажылдакчыларының тырттырган кинозун көргүзүп берди.

Моолдуң коммунистери боттарының партиязын моральдыг болгаш материал талазы-биле деткивишаан, кежигүн дадывырындан аңгыда, коммунистер акша-төгериин, мал-маганын партия комитединге деткимче кылдыр берип турар. Ынчангаш партия комитеттери база бот-хандырылгаже кирериниң аргаларынче өөренип кирипкен.

Партия комитеди чер-черлерде ажыл-агыйның чаа хевирлеринче кирип турар коллективтерни деткип, боттуг дузаны көргүзүп турар. Тэлмен сумунуң ногаажыларының аренда керээзи-биле ажылдап турар «Хурэн-Тал» бригадазының ажылы-биле таныштывыс. Бригаданың кежигүннери чайгы турлаанче өг-бүлелери-биле көжүп келген. Чайгы бичии бажыңчыгаштарны кончуг шевергин кылдыр чыскаап кылгаш, өг-бүлези-биле, уруг-дарыы-биле ажылдаар, чурттаар таарымчалыг байдалды тургускан. Бригадири Отгон Иркутскиниң Новосибирскиниң ногаа ажыл-агыйлары-биле таныжып келгеш, оларның дуржулгазын бодунуң бригадазынга нептереткен. Тайга согуназын культуржудуп, ында өстүрүп, чурттакчы чонга садып турары солун. Моол ажылчыннарда азырадыкчы хөөн көңгүс чок. Боттары тывыңгыр, бодамчалыг ажылдааш, багай эвес түңнелдерни амыдырал-чуртталгазының берге байдалдарынга алыспайн чедип ап турар. Карамель конфеталарны, чыжыргана үзүн, оъттардан кылган эмнерни боттары бүдүрүп үндүрүп ап турар. Ынчангаш моол өнүүктерниң арга-дуржулгазын өөренип көргеш, бистиң партия организацияларывыста ам-даа чедир кылдынмайн турар курлавырлар барын миннир апаар.

Бистиңге партия комитеттериниң ажылдакчыларының кызырылдазы эгелээрге, бир дугаарында чон-биле эң-не дорт, чоок харылзаалыг ажылдап турган лекторлар болгүн ап октапты. Ооң соонда политчырыдыышкын талазы-биле партия кабинеттериниң эргелекчилерин, библиотекарьны казыды. Партия рескомунуң аппарадындан идеология килдизиниң ажылдакчыларын хөй кызырган. Организастыг килдистиң, херектер башкарар килдистиң ажылдакчыларынга барык дегбээн. Партия райкомнарының машиналарының техниктиг байдалынче кичээнгей салбастаан. Артык кезектер айтырарга: «Машиналарны ханага чыпшыр тургузуп калыңар, ол-ла» — деп каар. Ындыг хамаарылгалыг болуп болур бе? Партия шугумунда ажылдап турар болганда, бот.боттарын албан-дужаалы хамаарылга чокка, деткижер болза эки деп бодаар мен.

Моолдуң Завхан аймааның партия организацияларының ажыл-чорудулгазы-биле таныжкан, дуржулгазын өөренген болганывыста, өнүүктеривистиң арга-методтарын боттарывыска шенеп, ажылывысты шугумчулекчи ёзу-биле көөр болзувусса эки боор деп түңнелге келдим.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ. Партия Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары.

Чамдык бодалдар

БАК СЕТКИЛ БАШКА ХАЛДААР

Бо хүннерде аныяктар дугайында янзы-бүрү бодалдар дүшке-түлге кирип, кижилерге дыш бербейн турар. Ийи-чаңгыс кижилерниң бадыткалы-биле алырга, аныяктарның ажыл чок чоруу дээрге кол дайзын ол деп санаар. Ону шын деп болгу дег. Ол бадыткалга катчып болур бе? Чок!

Амыдыралдың эми-дому, ачы-чолдуң дүлгүүрү —чүгле ажылда. Ийе, чүгле ажылда. Өөредилге безин эң-не улуг, берге күчү-күштүг ажыл. Өөредилге —амыдыралдың ачы-буяны. Ынчангаш калыкшылдың, дадыгыышкынның, угаан-медерелдиң үт-шиин, шаптараазынныг оруктарын чаа-чаа эртем билиглерниң ачы-хавыязы-биле ажып, тиилеп, өөрен, өөрен база катап өөрен деп сөстерниң дузазы-биле амыдыралдың өргээзинче кирип, ачы-буянны бодарадып болур бис. Өөредилге аныяк өскенни айыылдыг халаптардан чайладып, аарыг-аржыктан чарып аар. «Өөредип-өөредип-ле турар бис. Үре-түңнели чедимче чок болур-дур» деп, чамдык башкылар чарбыттынар. Чүге? Кымны өөредип турарывысты чедир үнелевейн турар-дыр бис. Ада-ие, башкылар ол айтырыгга дорт, шын харыыны тыппайн, эрги чаңчылдың кокпазы-биле чоруп орар. Ада-ие башкыларга идегээр, башкылар өөреникчилерге, өөреникчилер демдектерге идегээр, а демдектер бедик-даа болза, ажыы ховар. Чүге? Чүге дээрге бижиг билиг чогу-дур. Дээди өөредилге черлеринче шылгалда тутканнарның сан-түңү хөй, а шыдаптары — ийи-чаңгыс. Ол ийи-чаңгыс шилип алдынганнар — бирги чартык чылда астей бээр.

Бо-дур, бир улуг четпес ажыл. Өөредилгеге кончуг хөй шактарны чарыгдап, түмен-сая акшаны чарыгдап турар. Ынчалза-даа кичээлдерниң беримчези мырыңай чок деп болур. Тодаргайлап көрээлиңер. Профтехучилищеге малчыннар белеткээр салбыр турду, түңнели — малчыннар ам-даа чедишпес. Ооң тараажы-механизаторже кичээнгей салып эгелээн. түңнели муң-не чүгээр. Ынчалза-даа шыырак мергежилдиг механизаторлар, тараажылар, тудугжулар чок болуп артпышаан. Ол чүге багай түңнелдиг болганыл? Ол школаларга тускай эртемниг башкылар: мал эмчизи, зоотехник, агроном, инженер билиглиг болгаш өске-даа мергежилдиг кижилер ажылдаан болза, мал-чер ажылынга үндезин билиглиг доозукчулар үнеринге чигзиниг турбас. Кедээ черлерниң школаларынга өөредир эртемнерни, практикаларны амыдыралга дүүштүр программазын эле ажылдап кылыры эргежок чүгула. Школа доосkan кижи бажың ишти аштаарындан өске, кылып билир ажылы чок боорга, өөредилгениң ажыы чүл? Чолаачы, тракторист, повар, машина-биле инек саар мастер, хлеб быжырыкчызы, дааранықчы, аргыыр мергежилге школага өөредип кижизитсе. Чаа тургузуттуң кижизи болганда, чаа хевирниң арга-мергежилин тып алыры — кол сорулга.

Ооң ыңай район иштинге бир тускай школа ажыдары чугула. Ол школага дээди өөредилге черлеринге өөренир күзел, чүткүлдүг өөреникчилерни белеткээр. Ол школага ортумак демдектиглерни өске школаларже шилчидип турар кылдыр чорутса эки хевирлиг. Ындыг школаны 5-10 класска чедир тургузар болза эки. Улуг кичээнгейни орус дылче угландырып, физика, химия, биология, литература, төөгү эртемнеринге черлештир физкультура, танцы, хөгжүм кичээлдерин сайзыратса эки боор. Бо школаларга дузаны башкылар билии бедидер институт болгаш өске-даа дээди өөредилге черлери ээлчежип дуза чедирер ужурлуг. 15 районта ындыг школаларны тургузары берге-даа болза, оода 3-4 школаны ажыдып болгай. Өөредилгеге, эртем-билигге сундулуг уругларны баш удур белеткээриңден, кадрлар айтырыының шынары көдүрлүр. Амгы үеде школаларда чаартылга болгаш эде тургустунуушкун эскертинмейн турар. Чүге? Бир талада, чыдып калган улус бис дээр хөөнден чайлавас болза, өскерилге, өзүлде үнмес. Ооң аңгыда, ном база номчувас, чүгле национал школаларның чечен чогаал номнарында үзүндүлер-биле кызыгаарлаттынып турар болгаш даштыкы литератураны өөреникчилер таныывас боор-дур. Ол хамаанчок, чамдык он класс доосkan уруглардан тыва чогаалчыларның чогаалдарын айтырар болза, чамдыктары билбес, таныывас. Орус дылды он чыл иштинде өөренгеш, алган демдээ 4-5 болур, ол хирезинде 2-3 сөс шын кожары берге, чүгле бо бүгү чылдагааннардан безин тускай школаны ажыдары албан.

Бо хүннерде корум-чурум, аажы-чаң, алгаг-йөрээл, ыр-шоор чамдык аныяк-өскеннерниң дыл-домаандан чидип, хары-даа аас-дылга эптешпес сөстер ажыглаар апарган. Оларның чамдыктары ада-иезин: «Кызыл баргаш кээйи, пенсияң эккел! Бербес болзуңза шоруң... Ол-ла» — дигилээр. Бо таварылга херек кырында болуп турар. Ол-бижек туткан, ол-бо каржы сөстер октаан өөдежоктарның саны өскен. Олар кымнарыл? Дүүнгү школачылар, бөгүнгү ада-иезиниң «чассыгбайлары». Ада-ие ажы-төлдерин кижизидер улуг харыысалгалыг үеде арагадарыга дүлдүнүп, таакпызы-биле морзук ыштап турда, «чассыгбайлары» бажы-биле кылаштажып, пагын долгандыр сал салыптарга, хунажык анай сагышка кирер. Ындыг «хунажыктар» автобуска аргышкан чоннуң кармактарын үжеп, сумказын оя-деже кезип, чамдыктары бичии оолдар өөредип алган оларны албадап, көпеек, акша тып алгаш, хүн эрттирип чоруур боор-дур. Ындыглар ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг. Автобуска билет чок, ооң иштин шыймактап, тоорук казып, дүкпүртүнүп оргулаар.

Алдын артине дег, каракта, кулакта, сеткилдиң ээ дээди эртинезин өргүп сөнвээн ажы-төлувус аксы-мурну ойда-кайда, ала караа шуру ышкаш, аажы-чаңы араатан бөрүден дора, ок-бижек хойлап алган «эрзип» чоруур «үптекчилер» апар чыдарга, бисти канчап дүвүретпес чүвел?!

Аныяк-өскенге кылдырар ажыл чок, ынчангаш будалып турары ол-дур дижиривис шын бе? Мен бодаарымга, частырыг. Шаг-шаа-биле, чавылдак көгү-оиле турбазы шын. Тыва девискээринге ажыл чок деп сөстү ажыглап турарывыс амыдыралга дүүшпес. Бисте кандыг ажыл чок дээр, дора дизе, эм-шагаан, дом-шагаан чечек-чимисти, хылоа-кулчаны, согуннаны чүге чыып болбас боор. Ол байлактар Тере-Хөл, Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды районнарда эмнежок, шаалга-биле кезип болур. Кат-чимис быжарга каттаза, тооруктаза, балыктаза, бажың чугайлаар туужуурдан, ширбиилдер кылза канчап баар боор. Ооң кедерезе, балды, маска, демир-хүүрек, кадыыр сыптары болгаш өске-даа херекселдерни бүдүрзе. Чиңге-Каът, Нарын, Хараал, Эми, Хову-Аксы, Алгыяк, Кара-Белдир, Копту, Кара-Хем ооң-даа өске алдын чуур черлер аныяктарны манап, чалап турар болгай. Ажыл черле муңчок. Хойлуг кижи кой, инектиг кижи —ишти-хырны тодуг, ийик-хептиг чурттаар дижир бис. Чүгле аныяктарны эвилелдээр ажыл херек. Хөй картофельден тарып, хаван, дагаа, кас өлүрек азырааза кандыг деп!!

Хову-Аксы, Ак-Довурак, Кызыл, Шагаан-Арыг. Чадаана хоорайларда тудуглар, бүдүрүлгелер чалавышаан. Ол ышкаш Ак-Довурактың, Кызылдың, Чадааннаның, Шагаан-Арыгның, Балгазынның, Сарыг-Септиң профтехучилищелериниң эжии ажык. Ол өөредилге черлеринде сургуул саны чедишпес, ол талазы-биле план күүсеттинмейн турары хараадаңчыг. Өөредилгеден ырбап дезер, ажылдан оспаксыраар, ада-иезиниң пенсиязын «апкаш», хоорайлар кезип, карманнар үжеп, улус үптеп, арагалап, тоян чоруурунуң орнунга, ажылдаза, күш-ажылы-биле чоннуң макталын чедип алза.

Тере-Хөл — байлак оран, ажылдап-чурттаарынга бүгү чүве бар чер-дир. Ол хиреде ону озалааш, чыдып калган чер дээр хөөннүг. Бир эвес Тере-Хөлдүң аптара-савазын ажылчын хол, мерген угаан ажыдар болза, бажын ажыр байып, эдээнге энешпес элбекшилдиг болур. Ол оранга муң чыл бурунгаар туйибу хептеп, даш чонуп, хоолайлар хептеп, ширээ тудуун черлик чыгыы кижилер кылып турда, бөгүн дээди, ортумак эртемниг, күш-ажылчы кижилер ында чок дээн туйибу, хоолай кылыр дойлуг тургаш. Кызылдан самолет-биле туйибу сөөртүп турарга чүзү экил?

Чамдык адалар, иелер оглу кандыг-ла-бир чүве карак ажыттапкан болза, мээң оглум тулган «кайгал» деп билиңер, ада-иезин азыраар эвин тыва берген деп күткүп орар. Бир эвес ыяттырып, чагып, сургап, өл экелген чүвезин эгитсе, чоп катаптаарыл. Мээң оглум Шивилиг аржаанынга улустуң оргуп салган көпеектерин долдур карманнап алгаш келген, дедир чорударымга, бир баскаш, хая көөр, арай боорда дилээм күүсетти. Алыксак-чиксек байдалга чаштарны өөредип, чаңчыктырып болбас. Көргениң чарлап, алганың эгидип, сөзүн эчизинге чедип чоруур кылдыр өстүрери — чугула сорулга.

Кедээ суурларда аныяк-өскен ада-иезинии болгаш башкыларның хайгаарал чогун ажыглап алгаш, бажы-биле кылаштажыр четкен. Кеткен хевин хумагалавас, чогуур шагында чемненмес, кичээл кылбас, бажын ажылынга киришпес, тоянчылап чоруур. Чаңгыс чижек: Эрзин районнуң Мөренге 6 өөреникчи оолдар хараган иштинге бензин чыттап тургаш, орта угарлааннар. Оларның амы-тынын эмчилер эгидип берген, караам-биле көрдүм.

Кандыг-бир дириг амытан чуртталгазында чандыр базып болбас алдын хоойлуга чагырткан болгаш ону сагыыры хүлээлге деп санап чоруур. Өртемчейде дириг амытаннарда эң-не угааныг, сөс-домактыг, уужуктиг бижиктиг, уран ырлыг. дириг бойдустуң адазы. башкызы —кижи. Ол хире хүн аүткелди сагып чоруур бе? Чок! Хырны тотса-даа, караа тотпас. Өй-чижек билбес. Кылбас чүвени кылып, болдурбас чүвени болдурганш. бодунга улуг хораны чедирип, оруунга «ая», «кашаны» бодуунга удур салып чоруур. Сээп өжүрээзи одаацдан чеже ыяш, аң-мең, куш, курт-кымыскаяк ис чок чидер-дир. Хемге балыктааш, сава иштеп аар дээш карбида, креолин урган, ол хемни балык чок кылып каар-дыр бис.

Ада-ие ажы-төлүнүң салым-чолун бедик деңнелге үнелевес. Чамдык ада-ие чүгле боттарының хууда бичии «өөрүшкүзү» болур дашка чараазынга дүлдүнгеш, ажы-төлүн, оларның келир үезин уттуптар. Эң сөөлгү копеез какталырга, чегдиниң эгелээр, ооң тендезе, өөнде өнүг чүү бар болдур, азы мал-маганын чаңгыс борбак «хоранга» тудуп бээрин маадырлыг чорук кылдыр көөр. Ол ындыг ада-иениң ажы-төлү арагага суңдулуг боорун караавыс-биле көрүп, кулаавыс-биле дыңнап чор бис.

Бо мындыг ажы-төл черден үнмээн, дээрден дүшпээн, арага-хымыстың үржүүндан чедер-четпес, бертик-межел, каржылар төрүттүнүп турары ол. Арага биле таакпыда ылгал бар бе? Хоранга кандыг-даа ат бээрге, хоран боор артар. Тыва өгбелерниң бадыткалы: «Таакпылавас кижи — доңмас кара суг ышкаш, артында чөдүл-каккы безин билбес боор» дижир. Бурунгу, дүүнгү, бөгүнгү амыдыралдың орук баштакчылары бистиң аравыста кончут хой. Демократия — эп-найырал, чөвүлежиишкин, сүмележири, бот-боттарын өөретчири-дир. Ол кол сорулганы чоп чөп ажыглавас, а баккя өөренип турар бис. Бир борбак багай үткалыг сөс бүгү чонга айыылды таварыштырып болурун көрдүвүс, бак сеткил башка халдаарын билдивис.

Бөгүн республиканың ажыл-агыйларында кижи ажылдаар хос черлер бар, чүгле Кызылга безин 2500 ажылчын күш херек, а күш бар. «Тура чокта, күш чок, дус чокта, амдан чок» дижир... Ол шын. Аныяктар ажылдаар хөөнү чок-тур. Ынчангаш профтехучилищелерге ажылчын профессияларны кыска хуусаала белеткээри негеттинип турар ышкаш. Аныяктарны ажыл-агый черлеринге өөредип алырындан чалгаараар, а дальккан, кадржаан холдар манап орар-дыр бис. Чурттаалга өөредилгелен чарылбас ийистер ышкаш деңге чурттап эртер. Өөрен, өөрен база катап өөрен! Өске базым амыдыралда чок. Өөредилге амыдыралга ачы-чолдуг шаптаар.

Ынчангаш аныяк-өскенге бо ажык чагааны доостум. Аныяктарның өөредилгезинде, ажыл-ижинде, ынаныштыында шиитпирлеттинмейн турар чүгула айтырыгларны номчукчуларга арттырып кагдым. Олар мээн-биле сеткил-сагыжын үлежир дээрзинге бүзүредим.

Иван КОМБУ.
Культура уран чуулунуң хоочуну.

Оваартынып көрзе...

БИР ТАВАРЫЛГАГА ХАМААРЫШТЫР

Чоокта чаа, суббота хүнүнде редакцияга ажылдап орумда, мени таныывазым орус кижи чедип келди. Назыны дөгүй берген, чолдаксымаар сынныг, ынчалза-жок адак-бышкааның чиигги кончуг. Костюмунуң солагай талазында орден, медальдар планкаларын үш каът кылдыр кадап алган болду. Дайын киржикчизиниң, ийи Алдар орден-биле шаңнатканы эскерип кагдым.

Келген кижиниң хомудаан сеткил-сагыжы арнындан тода көстүп тур. Мендилежип таныжкан соонда. кандыг херектиг келгенин оон айтырдым.

— Дүүн, пятницада Шагаан-Арыг чорааш, кончуг-лэ берге чүвеге таварыштым. Мени буруудатпаан көрүнер. Дүүнден бээр уйгу удувадым, угаан-сагышка чүү-даа кирер чүве-дир — дээш, дайын хоочуну туттунуп шыдавайн, караанын чажын чода берди.

Мен база хөлзеп эгеледим. Стаканга суг кудуп, келген кижини оожуктуруп алгаш, чогум чүү болганын чугаалап бээрин диледим.

— Кончуг-ла багай чүвеге таварыштым, кижилерге ынчаар дорамчыладып чорбаан мен Дайынга үш удаа балыглаткаш безин ынчаар хомудаваан кижи мен — дээш, келген хирээн ам-на төөгүп берди. Ооң чугаазын бижип, демдеглеп алганым ёзугаар доочулап көрейн.

...Дүүн Шагаан-Арыг бар чыда ийи тыва оолга эттеттим. Оттук-Дашты бадып чыдарымга, орук кыдыындан ол оолдар тура халчып келгеш, машинаны дуй туруп, машина мурнунче халыжа бердилер. Оожум чоруп орган кижи мен. Дириг кижилерни бастырып каар эвес, ол-бо ооп чыда, орук кыдыында оргалай тэп каан шыпак асфальтыга кадалы бердим. Демги оолдар халыжып келгеш, мээн кырымда-ла келдилер. Машинаның мурнуку оң талакы болгаш соңгу ийи эжиктерин ыптынден шоочалап каан чорааным-на чалан болду. Ол оолдар мени машина иштинден ушта сөөртүп, бажымче шашкылап, боостаалап шаг болдулар. (Кижимниң боостаазында дыргактар изи, кызыл шыйбактар эмгежок болду). «Машинадан үн, машина биске херек. Машинадан дүшпес болзуңза, соп каантар бис» дигилеп, шаг-ла болдулар. Рульдан туттунгаш, олурупкан мен. Бирээзи орук кыдыындан даш ап алгаш, оон-биле мээн бажым, холдарымче улдап эгелээрге, чаңымга чыткан кылыш курткам-биле дуй туттуңуп турдум. Бажым куйгазын чара шаап каанннар, каш-даа черде. Көрүп көрүнердем. (Ооң бажында, шыпан-ла, балыгларны тудуп көрдүм, солагай холунуң өштү, кырызы кара.көк).

Элээн болганда соовустан чиик машина келгеш, тура каапты. Шагдаа хептиг аныяк оол үне халып келгеш, демги оолдардан мени чарып алды. Ооң соонда мээн машинамны асфальтыдан уштуп берди.

Мораль темазынга

Ол оолдар мени эттеп турда, бажымга кандыг чүве кирбээн дээр силер. Кайы-бирээзин бастырып каар чүвемни. Ынчангаш милиция черинге кижи бастырдым деп чугаалап четкей-даа мен деп бодаал кирип турду. Кончуг-ла бак чүве менээ таварышты. Солуңнарга ыяап-ла бижип көрүнер. Чамдык аныяк-өскен боданы-даа бээр чадавас. Орус, тыва-даа бол— кижилер төлү-ле болгай. Бир эвес ол шагдаа таваржып келбээн болза, мени айлап каантар хирелиг болдулар. Ол өөдежок кулугурларга «Дайын киржикчизи, инвалид кижи-дир мен. Өршээп көрүнер» деп чугаалаарымга, орустап, тывалап мени бак сөглеп, мага ханып аажылап турдулар. Солуңнарга черле бижип көрүнер деп чугаазын доосту.

Менээ келген дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну кижини Иван Иванович Емельянов дээр болду. Ол дайынның бүгү чылдарында Совет Эвилелиниң Маршалы Баграмянның командылаан армиязынга разведка батальонунга тулчуп чоруп турган. Иван Ивановичиниң өөнүң ээзи эртээ чылын чок апарган. Уруглары чок болганындан Кызылда чааскаан чурттап орар. Шагаан-Арыгда кадайының кады төрээн херээжен дунмазынга ужуражып чорааны ол менээ чугаалады. Ол дайын соонда чылдардан эгелеп, Тывага ажылдап келген. Улуг-Хем районнуң белеткел контораның үр чылдарда директорлаан. Тыва доңакты шору билир. Улуг-Хемде, ылаңгыя Шагаан-Арыг хоорайда, кады ажылдап чораан тыва эштерин сактып чугаалап, оларның ат-сывын-даа менээ адап олурду.

Шак мындыг фронтучу кижини, шыпан-ла, өзү кара өөдежоктар үптээр дээш оон амы-тынынга чедер часкаңнар ышкажыл. Иван Ивановичиниң хомудаан сөстери мээн сеткил-хөөнүмге база дээй каапкан. Шыпан-ла, канчап барган улус бис? Оваартынып көрзе кандыг чүвел!

Сандро МААДЫ.
Журналист.

ТАРН ПОЛИТИКАЗЫНГА КАДР АЙТЫРЫЫ

70 Тываға улусчу революцияның чылы

Бистиң республиканың ажылчы чону Тываға улусчу революцияның тиилээшкиниң болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганының 70 чыл оюн демдеглээринге бо хүннерде белеткенип турар. Ол эрткен үениң дургузунда Тываны социалистиг хөгжүлдеге киирер дээш араттың революстуг намы улуг ажылды кылып чорут-кан. Ол сорулганы чедиишкинниг боттандырарынга кадрлар онза чугула турган.

Тываның араттың революсчу намының ажыл-чорудулгазынга эң чидиг дээн айтырыгларының бирээзи — кадр айтырыы болуп турган. Партия болгаш күрүне аппаратының ажылынга, улус ажыл-агыйынга база Тыва Арат Республиканың капиталистиг эвес орук-биле хөгжүүрүнге бедик мергежилдиг ажылдакчылар белеткээри эргежок чугула апарган. Чурттуң социал-политиктиг, экономиктиг болгаш культура сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээринге төп болгаш чер-черде органнарны угаан-сарыылдыг, революцияның херээнге бердинген ажылдакчылар-биле хандырары негеттинип келген.

Республиканың тургустунуп келген бүгү төөгүзүнүң дургузунда кадр дугайында айтырыг партияның кичээнгейиниң төвүнге доктаамал туруп келген. 1930 чылга чедир тыва чон чурттакчы чоннуң культуразын көдүрериниң үндезини болур ужурлуг бодунуң национал бижии чок турган. Ынчангаш ТАРН ТК ажыл-чорудулгазының баштайгы чылдарындан-на кадрлар белеткелинче шыңгыы кичээнгей салып эгелээн. Партияның бирги программалыг документизи болур «Партияның сорулгаларының болгаш шиитпирлериниң дугайында» деп ТАРН-ның II съездизиниң (1923 чылдың июль) резолюциязынга-ла политиктиг болгаш экономиктиг сорулгаларны боттандырары-биле кады партия бижик-билигге бүгү-нити өөредилгени, чоннуң культуразын бедидерин чедип алырын айыткан. Партияның II съездизиниң ол айтыышкынынга дүүштүр Төп Комитет кадр айтырыын шиитпирлээринче угланган хемчеглерни ап чоруда берген.

Кадрлар белеткээр айтырыгны шиитпирлээринче кирип тура, ТАРН бергелер туруп кээрин эки билип, ону канчаар ажып эртерин бодап турган. Одар-белчиир, девискээр аайы-биле тарамык, чаңгыс сумунуң безин аалдарының аразы чүс-чүс километр ырак турган, бижик-билиг чок, кошкун чон ортузунга масса-политиктиг ажыл чорудары экономика талазы-биле дыка хожудап чыдып калган турган чуртка эң берге турган. Партия кежигүнериниң 82 хуузунуң бижик-билиг чок турганы чутаалаарга-ла четчир. Ооң биле кады күш-ажылчы чондан партия, күрүне аппарадынга, хөй-нити болгаш ажыл-агый организацияларынга, албан черлеринге ажылдапкы дег бижик-билиглиг кижилер шуут чедишпес турган. Моол бижик билир кижилер, бирээде, бөдүүн чондан эң эвээш турган, ийиде, ындыг кижилер бай-феодал ызыгуурлуг болуп, тыва черге чаа амыдырал тургузарынга сааттыг уржук чедирерин бодаар. кадр талазы-биле республиканың херектелин хандырып шыдавас кижилер болуп турган.

Кадрлар белеткээр талазы-биле ажылды партия ТК кыска хуусаалыг курстардан болгаш школалар организастаарындан эгелээн. Партия ТК-ның шиитпирин ёзугаар 1924 чылдың июньда Кызылга чер-черден 30 кижини бижикке өөредир курска чыгган. Ол курска чыглынганнар политиктиг билигге, орус база моол дылдарга, делегей амыдыралының айтырыгларын сайгарып, партия организацияларының практиктиг ажылдарынга өөренип турган. Ол-ла чылдың октябрьда Төп Комитет аныяк намчылар өөредири-биле партия курстары ажыдар дугайында доктаал хүлээп алган. Ооң соонда ТАРН ТК-ның чанынга нити удуртулга школазын организастаан. Ооң дыңнакчылары политиктиг эртем, орус дыл өөренип турган. Оларны ССРЭ-ден чалаткан орус специалистер башкылап турган.

Кыска хуусаалыг курстар, школалар кадрлар белеткээр талазы-биле республиканың хүн бүрү өзүп орар негелдезин хандырбайн турган болбайн аан. Ынчангаш партия ТК удуртукчу кадрларны план ёзугаар белеткээр талазы-биле хемчеглер ап эгелээн. 1924 чылдың октябрьда Төп Комитет МАРН ТК-ның чанында партия школазынче нам кежигүнү бөлүк чорудар дугайында шиитпир хүлээп алган. 1924, 1925 база 1926 чылдарда ол школаже аныяк намчыларның үш бөлүүн өөредип чорут-кан. Нити билиг эртемнерия-биле кады ол школага ВКП (б) төөгүзүн, шериг херээн болгаш оон-даа өске чүүлдерни өөредип турган. ТАРН-ның нам үүрү Тывадан дыңнакчылар ортузунга кижизидилге ажылын шыңгыы чорудуп турган. МАРН ТК-ның чанында партия школазын 35 ТАРН кежигүнү доозуп келген. Олар хөй чыл дургузунда партия, күрүне аппарадынга удуртукчу эрге-дүжаал-биле үре-түңнелдиг ажылдап келгеннер. Оларның аразындан О. Танчайның, А.-Т. Хемчик-оолду, М. Самбуунү, С. Лопсаңны, Х. Тоткаңны, Б. Далай-Серенни, С. Минчимааны болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

Тываға кадрлар белеткеп бээр талазы-биле шылгарангай рольду Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университеди (КУТВ) ойнаан. Тыва аныяктарның 10 кижилиг баштайгы бөлүүн ынаар 1925 чылда аъткарган. КУТВ-ка тыва аныяктардан он-он кижи марксисчи-ленинчи белеткелди алгып, улусчу-революсчу болгаш социалистиг Тываның хөгжүлдезинге болгаш быжыгарынга улуун киирген. КУТВ-туң үш чылдыг салбырынга тыва салбыр база турган. а 1930 чылдан эгелеп аңаа кыска хуусаалыг. ТАР-ның кожууннарынга ажылдаар удуртукчу ажылдакчылар белеткээр курстар база ажыттынган. ТАР-ның партия, күрүне органнарынга удуртукчу ажылдакчыларның хөй кезии КУТВ-ка эртем-билиг чедип алган. Чүгле 1925 чылдан 1938 чылга чедир 76 тыва аныяктар университеттиң кол-кол салбырларын дооскан. 1939 чылга чедир аңаа 161 кижи өөренген, а ооң чанында курстарга — 83 кижи. КУТВ-ка өөренип турганнарның аразында С. К. Токаны, А. М. Чымбаны, Х. А. Анчымааны, Т. Т. Сенин-оолду (Танов), Т. К. Камованы (Сат), С. М. Ортун-оолду, О. Т. Охемчикти, О. Т. Шыырапты, В. Ш. Көк-оолду, М. М. Аңгырбанны, З. Д. Сапогованы, О. С. Шагдыр-Сүрүңну, М. Б. Биче-оолду, М. Д. Байысгыланны болгаш оон-даа өскелерни адап, сактып болур.

ТАРН-ның идейлиг амыдыралынга чугула болуушкун — 1926 чылда ооң Төп Комитединиң чанынга партия школазын ажытканы. Ол школа национал кадрлар белеткээринге улуг рольдуг болган. Ооң дыңнакчыларының кол нуруузу партияның кожуун комитеттериниң шилип чорутканы аныяк намчылар болгаш ревсомолчулар. Аңаа нити билиг эртемнерин, революсчу шимчээшкиннер төөгүзүн, партияның экономиктиг политиказын, партия болгаш күрүне тургузуун, партия, күрүне болгаш хөй-нити организацияларының практиктиг ажылдарының айтырыгларын өөренип турганнар. Башкыларны Совет Эвилелинден чалап эккеп турган. Ол ышкаш партия, күрүне, хөй-нити органнарынга ажылдап турган совет специалистер база башкылап турган. Доозукчуларны төп албан черлеринче болгаш кожууннарже чорудуп турган. Дыка хөй доозукчуларны доозар хуусаазы четпээнде-ле, удуртукчулар кылдыр практиктиг ажылдарже келдиртип турган. 1931 чылга чедир партшкола доосканнарның нити саны чүс кижи чедип турган.

Совет Эвилелиниң хөй талалыг дузаламчызының ачызында, чээрби чылдарның төнчүзүнде улус ажыл-[illegible] хөгжүй берген. Ол чорук экономика адырларынга болгаш культурага бедик мергежилдиг кадрларны негеп келген. Аныяктарны Москваның медтехникумунче, Ленинградтың, Улан-Удэниң педрабфактарынче, Иркутскиниң, Новосибирскиниң кооператив училищелеринче, Даг-Алтайның педагогика болгаш кедээ ажыл-агый техникумнарынче болгаш ССРЭ-ниң оон-даа өске хоорайларынче өөредип чорудуп эгелээн. 1928 чылда Совет Эвилелиниң янзы-бүрү өөредилге черлеринче 77 кижи өөренип кирген. Олар оон келгеш, баштайгы тыва специалистер болуп, тыва национал интеллигенцияның өзээн тургускан.

1930 чылда национал бижикти тургусканы чуртка культура революциязының эгезин салган. Ол чорук улусчу-революсчу партияның политиктиг, экономиктиг болгаш идеологтуг ажыл-чорудулгазынга улуг үлүг-хуузун киирген. Чонну бижикке өөредири шапкыны-биле эгелээн. Бир эвес 1929 чылда үш школага 160 уруг моол бижикке өөренип турган болза, 1935-1936 өөредилге чылында төс школага тыва дылга 1160 уруг өөренип турган.

1936 чылда партия школазының болгаш Кызылдың чеди чыл школазының баазазынга өөредилге комбинадын ажыткан. Аңаа партия, педагогика, медицина, ветеринария, сан-хөө салбырлары болгаш театр студиязы ажылдап турган. Сес чыл дургузунда (1936—1944 ч. ч.) өөредилге комбинады чүс ажыг специалистерни — башкыларны, акушер-фельдшерлерни, ветеринар фельдшерлерин, агротехниктерни, зоотехниктерни, партия, ревсомол, сан-хөө ажылдакчыларын доостурган. Өөредилге комбинадының кыска хуусаалыг курстарынга массалыг квалификацияның специалистерин— киномеханиктерни, чер хемчээкчилерин, түдүгжуларны, электромонтёрларны, автомеханиктерни, чолаачыларны, культура-чырыдыышкын ажылдакчыларын, профэвилел, пионер, саналга болгаш садыг ажылдакчыларын өөредип каан. 1942-1944 чылдарда өөредилге комбинадының чанынга усшеверлер белеткээр училищени ажыткан. Аңаа слесарьлар, токарьлар, столярлар, дарганнар, печка тудукчулары кылдыр аныяктарны өөредип эгелээн.

Хөй янзы мергежилдиг национал кадрлар белеткээринге Кызылдың өөредилге комбинады улуг ужур-дузалыг болган. Ооң соонда чылдарда комбинаттың салбырларының баазазынга педагогика, медицина училищелери, Кызылдың № 2 ортумак школазы, кедээ ажыл-агый техникуму, хөгжүм-шии театр-студиязы тургустунган. Бо өөредилге черлери, ылангыя ТАР-ның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттыжып киргениниң соонда, хөй санныг быжыг билиглиг специалистерни доостурган.

Тыва Арат Республиканың бүгү дургузунда кадр айтырыы долу шиитпирлеттинмейн, Совет Эвилелинден специалистерни удаа-дараа чалап эккеп турза-даа, дээди эртемниг кадрлар белеткеп аары болдунмайн турган. Ынчалза-даа кадр белеткээр ажыл улам бурунгаар базым-биле чоруп орган.

Экономика адырларынга, культурага кадрлар белеткээр ажыл совет үеде херии базымны алган.

Оюн ТОЛГАР-ООЛ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

ЧЕДИНГИР ӨӨРЕДИР

Бай-Тайга районнуң совхозтарынга эрткен 1990 чылда мал ажылынга аренда керээзи-биле 210 ог-бүле чыл эгезинден тура, керээ-дүрүмжүлгаларны ажыл-агыйлар-биле чаргаш, ажылдап кирген турган. Оларга керээ ёзугаар 1 миллион 440 муң рубль түңнүг өнчү-хөреңгини шилчидип берген. Аренда-биле ажылдаан малчыннар, кадарчылар 1 миллион 901 муң рубль түңнүг мал продукциязын бүдүргеннер. азы бир кижиге оналаштыр алырга, 3450 акша боор турар.

Аренда керээзи-биле ажылдавышаан, «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының № 1 бригадазы (бригадири коммунист Алдын-оол Хертек) 178 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген болгаш 14 муң рубльдиң арыг орулгазын алган. Олар мал чемин база боттары четчир кылдыр белеткеп ап турар.

«Мугнакчы» совхозтуң хойжузу Серен-оол Дары-Хөө керээ ёзугаар дүк бүдүрерин 124 хуу, хураган камгалап алырын 113, эът бүдүрерин 125 хуу ажыр күүседип, нитизи-биле 13 муң акшаның продукциязын бүдүрүп, 6050 рубльдиң арыг орулгазын алган. Анчы-оол Куулар 6288, өшкүнү чааскаан малдап чоруур херээжен кадарчы Бак-Көк Ооржак — 6748 рубль түңнүг арыг орулганы чыл санаашкыны-биле алганнар.

«Тээли» совхозтуң хойжулары Карим Чудук, Владимир Шожунчап, «Кызыл-Дагдан» өшкү кадарчызы Саидуу Салчак, хойжу Татьяна Салчак, «Бай-Талдан» хойжу Ильич Сотпа, өшкү кадарчызы Эрес-оол Сыргыт-оол олар аренда керээзи-биле ажылдаарының чажыттарын ханы шиңгээдип ап, чылдан чылче районга, республикага эки көргүзүглерлиг болуп, түңнел санажылгада алыр арыг орулгазы база чылдын-на көвүдеп турар.

Үетүнде адаанывыс аренда керээзи-биле эки ажылдап турар малчыннарывыстың байлак арга-дуржулгазын ажыл-агыйлардың малчыннары өөренип, билип алыры-биле аалдап барып, дуржулга солчуп турар.

А нитизи-биле районда аренда керээзи-биле ажылдаарының арга-хевирлерин ам-даа четчир тайылбырлап, өөретпейн турарын айытса чогуур. Маңаа экономистерниң, кол специалистерниң талазындан тайылбыр-суртаалдыг ажылдар чорудары негеттинип турар.

«Кара-Хөл» совхозтуң кол экономизи Алефтина Хертектиң малчыннарга аренда керээзиниң талазы-биле өөредилге-тайылбырлыг ажылдар чорутпайн турарындан, олар бо ажылдың ажык-дузазын ам-даа эки билбейн турар. Ол ышкаш «Бай-Талда» байдал база ындыг. Ол совхозтарның малчыннары керээ ёзугаар ажылдааның дугуржулга, санажылгазының орулга-чарыгдалдарын эки санап билбес болуп, чаргы-чааны үндүрүп турарлар.

Сарлыкчылар, чылгычылар база чамдык хой, өшкү кадарчылары күш-ажылдың бо дешпилгелиг чаа арга-хевирлери-биле ажылдавайн турар.

Бо чылын аренда керээзи-биле ажылдаанарның санажыр өртектери мурнукузундан 60 хуу чедир өскен. Ону совхозтарның специалистери, ылангыя кол экономистер эки билирлер. Ынчангаш бо чаа санажылга өртектериниң болгаш чепле нити аренда керээзи-биле ажылдаарының дугайында өөредилгелерни чорудуп, малчыннарга ооң аргаларын, ажык-дузазын четчир билдингир кылдыр өөредири амгы үениң чугула негелдези болуп турар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ХООРАЙ — КӨДЭЭГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому бо чылын республиканың хоорай чоогунда ажыл-агыйларынга мал чеми белеткээринге, ногаа болгаш тараа ажаап алырынга дузалажыр дээн дугайында шиитпирни хүлээп алган болгай.

Республика найысылалының бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары нитизи-биле кедээге 50 гектар ногаа шөлдериниң чашпаның аштап, 2900 тонна сигенни белеткеп, 295 гектар чернин картофелин ук шиитпир ёзугаар казып бээр ужурлуг. Ол ажылды удуртуп башкаразының талазы-биле тускай штаб тургустунган.

Хоорайның чамдык албан черлериниң, бүдүрүлгелер коллективтери боттарынга онаашкан хүлээлгелерин соңгаарладыышкын чокка күүседип кирипкен. Шак ынчаар кеш аарыгларының диспансериниң, Агроүлетпүр эвилелдиң билиг бедидер комбинадының, №2 автобүдүрүлгениң коллективтери онаалдаларын күүседир четкен. Өкпе аарыгларының диспансери, кедээ ажыл-агый техникуму болгаш өске-даа черлер база-ла бедик көдүрлүүшкүннүг ажылдап турарлар.

Маадыр-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

Эки кижилер дугайында

НАЗЫ-ХАРЫ УЛГАТСА-ДАА...

Ол аныяандан тура ажылга чүткүлдүг. Балды тутса, чазаныр, маска тутса, дарганнаар кижи. Ол үеде база бир ховар мергежилдиглерниң бирээзинге санадыр турду. К. Ө. Моңгуш чонга мынчаар үнелендип, ажылдап чорааш, үш чыл бурунгаар хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Кижиниң амыдырал-чуртталгазынга кандыг үүле таваарышпас боор. Кезээде эки бүянныг амыдыраарының магадылалын кымга-даа чалаваан. Кызыл-оол Өртежикович 1968 чылда берге байдалга таварышкан.

Чул ол дээрге кудумчуга кылаштап чорда, хенертен дүрген маңныг машина келгеш, ооң амы-тынынга айыылдыг кемдээшкинни таварыштырган. Ол чүък машиназы ооң эгилерин, чаак сөөгүн, диштерин чуура бастырган. Ол-ла бүгү кемдээшкиннериниң уржуундан каш хонуктарда билинмес чыткан. Чүгле бүянныг эмчилерниң ачызында, дириг арткан. Чон эш-өөрүнүң аразынга казы чурттаар аас-кежиин эгиткен эмчилеринге ол үргүлчү өөрүп четтиргенин иле-редип чорууруп бо-ла дыңнаар мен. Шак-ла мынчаар кадыы баксыраанындан, кадыг күш-ажыл кылыр аргазы чок болган. Ынчалзажок кезээде ажылдап өөренген кижиге хол куруг орарга, берге боорга, Чадаанада тараа хүлээп алыр пунктуда таңныылдай берген. Ам аңаа ажылдааш, үш чылче кирип чоруур. Бо ажыл база харысалгалыг дээрзин ол билип, нитилелдиң чемин камгалаар херекке багай эвес үлүүн киирип турар.

Назы-хары улгаткан кижи дыштанып орбас силер деп айтырарга, «Аңаа-ла олуруп чаңчыкпаан кижиге берге-дир. Чүгле ажылдап чоруурга, менээ эки — деп, ол чугаалаар. Күш-ажыл кижини кижизидер, өөредир, артында кижи омак-хөглүг болгаш сергек ышкаш сагындырар» деп баштактаныр кижи. Ооң чугаазынга каттышпас арга-жок. Кижи пенсияже үнгеш олуруптарга, шынап-ла, олутпай ышкаш болу бээр. Сактырга-ла ажылдаар хөөнү чиде бээр ышкаш. Ынчан таш оон кезээде ажылдап чорууурга, ботка таарымча. Кадыг дээри-ле чептүг. Кадыкка база эки.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чөөн-Хемчик район.

Акы-дуңма харылзааның төөгүзүнден

ХАНЫ БИЛИР ХЕРЕК

Бо чылдың март айда Украинаның Киев хоорайдан шериг төөгүчү, журналист, кино артизи Юрий Семенович Пузиенко тыва эки турачыларның дугайында материалдар чыып, Тываға чорааны бистиң солунуң ярынга очерк кылдыр бижиттинген. Ол чана бергеш, Улуг Тиилелгениң хүнүнде тыва эки турачылар болгаш Тываға чорааның дугайын партия Киев хооркомунуң органы болур «Киевтин медээзи» солунга бижээн.

Ол чүүлүн автор республиканың Иштики херектер министерствозунуң парлалга төвүнче солуннарга парладыры-биле чоруткан. ИХМ-ниң парлалга төвүнүң ажылдакчызы Азияна Кууларның очулгазы-биле ук чагааны таныштырар-дыр бис.

1944 чылдың март ай. Чоокта чаа дайзынның астанындан хостаттырган Киев хоорай орбак-самдар кыйны берген көстүп чыдар. Ынчан элээди оол тургаңымдан өске эш-өөрүм-биле хоорайның кудумчуларын кезип, ынла-мынла кижилерниң чутаа-соодун дыңнап тургулаар турдум.

Подолдуң хем эрээлинге келген баржадан мал-маган дүжүрүп турар деп дыңнаан болгаш, ынаар маңнапкан мен. Ынчангы аш-чут болган үеде ол кончуг солун медээ турган болбайн аан. Хем эрээлинге чеде бээримге, кижи бажы хиндирт чүве. Оларның аразында долгандыр турган кижилерге бир-ле чүвени чугаалап турган чогаалчы Александр Корнейчукту таныг кагдым. Хенертен ол мындыг айтырыг сала каапты:

— Уруглар, силерден кым почта маркалары чыып турар?

Өөрүмнүң мурнунче базып үнүп келдим. Ынчан Тыва Арат Республиканың маркалары менде бар дээрзин чогаалчы Корнейчук сонуургады.

— Ийе, ийе, чаражы кончуг үш-булуңчуктардан кылган маркалар бе?

— Ынчаарга эки билип алынар, бо мал-маган ырак Тывадан келген-дир. Ол үнелиг белекти тыва чон украин улуска, киевчилерге чүс-чүс километр черлерни эртип, даглар арттарын ажып, хемнер кежиглерин кежип, чадаг, аъттыг сүрүп, демир-орукка чудурүп чорааш бегүн эккелгени ол-дур. Артында-ла чаңгыс-лаа башты оскунмаан, эрес-ле чон аа...

Ужен муң инектер, аъттардан аңгыда, тыва ажылчын-тараачын милициязының отряды балыгланган кижилерге эм оъттарны, каттарны, идик-хепти база эккелгенин ооң соонда билип алдым. Бажынга баргаш, чурт чуруун көрүп, ол хире ырак черден келген экспедиция кайы хире ырак хемчээлдиг черни эртекчин билип чадап каан мен ийин. Ол-ла хевээр ырак Тыва мээн сонуургалымга артып калган болгаш диригле чорээ, аңаа чедип көрзе деп бодап чордум.

ССРЭ-ниң өг-бүлезинге Тыва 1944 чылдың октябрьда баштай автономнуг область, ооң соонда автономнуг республика кылдыр бактаап кирген. 300 муң ажыг чурттакчылыг ол чурт Моол кызыгаарында турар болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Кызыл Армияга дузалажыры-биле хөй санныг эки турачыларын аъткарган.

Кажан шериг төөгүчү апаргаш, чурт-шинчилел ажылдарын кылып тургаш, Украинаның Киев, Умань, Ровно хоорайларын немец эжелекчилерден хостаарынга тыва эки турачыларның тулчуушкуннарга көргүскен эрес-маадырлыг чоруктарын хөйү-биле тыпкан мен. Черкасщинага кылган маадырлыг чоруу дээш эки турачы танкист биче лейтенант Чүргүй-оол Хомушку Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты алган. Киевтен болгаш өске-даа хоорайлардан үптеп-тонап алган хөй чүъктүг «Улуг Германия» деп ужар чүүл полугу Умань эриинге турда, ооң экипажы бир-ле дугаарында халдап кирген болгаш дайзынның чаңгыс-лаа самолёдун ужуттаан. Немец полк узуткаттынган, түгүн алыскан. Москвага болган Тиилелге парадынга ол түгүн совет танкычылар тудуп алгаш эрткен. Рыжановка болгаш Кобыляки суурларга фашистер чурттакчыларны сарайга өрттедир деп турда база Чүргүй-оол хостап каан.

Дубно хоорайны хостаар дээш тулчуушкунга фашистерниң чеди «Пар» деп танкыларын чок кылгаш, лея эвес сегиржип алыышкынга маадырлыы-биле өлген гвардияның аңаа дайынчызы Түметей Оюнну Маадыр атка өлген соонда киирген турган. Үшкү тыва эки турачы Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол Здолбуновту хостап турда, эрес-дидим чорукту кылган. Ооң аъттыг шериг эскадрону демир-орук станциязынче шаап халдааш, дайзынның танкылыг эшелонун эжелеп алган. Тыва дугайында хейну билген түдүм-на ынаар барыксаарым кончуг апарган, ол чер Украинадан талыгырда турар. Ынчалза-даа күзелим боттанган.

Саян сыннарының артында кайгамчык чурумалдыг, чараш оран, кыжын соогу 50 градус ажып турар, чайын арбуз, дыня дораан быжар, 69 нация кижилер чурттап турар, тускай аажы-чаңныг, чаңчылдарлыг чон-биле таныжар чолдуг болган мен. Республиканың найысылалы Кызылга улгады берген Чамыян Дүнзэн-маа-биле ужуражыр аас-кежиктиг болган мен ийин. Ол херээжен Украинаның хоорай, суурларын фашистерден хостап турган кызыл шериглерге белек чедирери-биле харлыг баштыг Саянны ажыр мал-маганны Киевке чедирип келген кижилерниң бирээзи ол болган. Подолга 1944 чылда көрген кижилеримниң бирээзи-биле ынчаар согур дээш боор ужураштым.

Хүндүлээчел чоннуң, хүннээректиг тыва черге элээн каш ай чурттааш, дыштанып-даа четтикпедим, чалгараар-даа ужур турбады. Хүн бүрүде-ле солун кижилер-биле ужуражылгалар, школаларга, училищелерге, институттарга тыва эки турачылар дугайында төөгүлүг сактыышкыннарны чугаалап, киевчилерниң данын чылдарында маадырлыг чоруктарын күзелдиим-биле чугаалап тургуладым. Орус, украин, тыва улустуң найыралчы харылзааларының кадыг-берге чылдарында төрүттүнген болгаш ол найырал ам-даа уламчылавышаан деп чүвени тыва черге чоруп тургаш, ханы билген мен. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның журналистери-биле ужуражып турдум, олар мээң дугайымда солунга чырыдып-даа тургулады.

Тыва АССР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы мени чыылыг хүлээп алган чүве. Ол ышкаш Тыва АССР-ның Дээди Совединиң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар-биле база ужураштым. Солун чүве ооң адазы эң сөөлгү аъдын безин Кызыл Армияның тиилелгези дээш халаска сүрүп берипкени болур. Шынап-ла, Тыва мал ажыл-агыйлыг чер болган. Аңаа чоруп тургаш тыва эки турачы кыстарның дугайында, Киев хоорайны миналап каан турда, ону аштап-арыглап турганын, катап тургузуушкун үезинде Тыва чурттугларның киирген улуун болгаш өске-даа солун материалдарны чыып алган мен. Закарпат областа, Раховтан ырак эвесте Европаның төвү деп тураскаал бар, а Тываның найысылалы Кызыл хоорайда Азия диптиң чуруэ төвү дээрзин айыткан каш дылдарда бижээн тураскаал база бар чорзан.

Тывага чоруп тургаш, республиканың шериг комиссариадының, ИХМ-ниң, КАИ-ниң, чурт-шинчилел музейиниң, партия, комсомол обкомнарының, редакцияларның ажылдакчылары-биле ужуражып тургаш, тыва чоннуң кончуг хүндүлээчелин, биче сеткилдиин магадап көрген мен. Шынап-ла, украин черде тыва эки турачыларны мөңгежиткен тураскаалдыг черлер-ле хөй. Чамдык хоорайларның кудумчуларын эки турачыларның аттары-биле адаан. Улуг тураскаал-даа бар. Найыралчы харылзааларның быжыг дону кажан-даа чештинмезин күзээр-дир мен.

Юрий ПУЗИЕНКО.
Шериг төөгүчү.

ТЫВА АССР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Бөлүк чеди аныяк оолдар: Р. Кол, В. Самбу, А. Даргат, Л. Далайбан, А. Кол, Н. Кол болгаш М. Бараан Тожу районда Адыр-Кежиг суур чоогунга үш мотоциклдиг чорааш, орукка база-ла мотоциклдиг И. Дутанчи биле Н. Бараан оларга ужуражы бергеннер. Бодунга ап чорааны «Тоз» деп боо-биле Л. Далайбан Н. Бараанның бажынче боолаан. Амы-тынындан Бараан чарылган.

Ол-ла хүннүң кежээзинде арага ишкениниң соонда, Алексей Кол он чеди харлыг Б. Кушкаш биле К. Монгушту Хам-Даг деп черге аъттыг эккелген. Л. Далайбан, О. Салчак, Ш. Даргат база ында болган.

Алексей Кол биле Далайбан магазинден оор кылган дугайында чугааны Кушкаш биле Монгушка хамаарыштыр үндүрүп келгеннер. Ол дээш маргылдаа, аас-дыл үнүп келгенинден Далайбан биле Алексей Кол олар боттарынга ап чорааны «Тоз» деп боолар-биле Кушкаш биле Монгушту алып кааннар.

Өлүрүүшкүнге каразыттырып турган Алексей Кол камерага бодунуң амы-тынынга четтинген.

Л. Далайбанның өлүг мөчүзү Көк-Чар фермазындан ырак эвес черге тывылган. Ооң өлгениниң чылдагааның тодаралып турар.

Республика прокуратуразының болгаш Иштики херектер министерствозунуң истелге-оперативтиг бөлүү үстүнде чугаалааныывыс үүлгедиглерге киржилгелиг кижилерни тудуп хоругдаан, истелге чоруп турар.

ТЫВА АССР-НИҢ ЮСТИЦИЯ МИНИСТЕРСТВОЗУНДА

Республиканың улус судтарынга бо чылдың бирги чартыында 1467 кеземче херектери кирген. 1080 херекке хамаарыштыр янзы-бүрү шииткелди үндүрген. Истелгезин чедир кылыр кылдыр 243 херекти катап эгиткен, янзы-бүрү чылдагааннар-биле соксаттынган херектер база бар. Кирген херектерниң нити санындан назы четпээннерге хамаарыштыр ап көөр болза, шииткел үндүртүнген херектерниң саны 142. Херектер аайы-биле 1444 кижи шииттирген, янзы-бүрү хуусаага 520 кижиниң хосталгазын казып шииткен, чылдан ийи чыл чедир хуусаалыг эдип-чалаар ажылдарга шииттиргеннерниң саны —182. 421 кижи шеңелдеге шииттирген, шииткелдиң күүселдезин 108 кижиге, оон ниитинде 89 назы четпээннерге хамаарыштыр соңгаарлаткан. Мындыг янзылыг сан-түңну оон-даа ынай көргүзүп болур.

Өлүрүүшкүн-биле холбашкан херектерни анализтеп көөрге, кижилерниң аразында көрүшпес чорууңдан, алгыш-кырыш болганындан, эзирик турганындан өлүрүүшкүн херектери болгулаан болур. Баштайгы истелгениң четче, долу шыңарлыг чорутпайн барганындан, суд оларны катап немелде истелге чорудары-биле дедир чорудуп турар. Ынчангаш кижи өлүргенинге буруудаттырып турарларның хөй кезиинге оларны тудуп хоругдаарының хуусаазы төпе бээрге, хосталгаже үне бээр ында.

Купитээшкин дээш 92 кижиге хамаарыштыр көрдүнген херектерниң 42 кижиге шииткелди үндүрген. 18 кижиге хамаарыштыр 11 херекти немелде истелгеже катап чоруткан.

Кижиниң кеземче харысалгазынга онаалганы хоойлу-дүрүмге дүүшпейн турар дээш 10 кижиге хамаарыштыр агарткан дугайында шииткелди үндүрген. Судтарның ажыл-чорудулгазында херектер көөрүнүң хуусаазын хоойлуда быжыглап кааныңдан хажыда бээр таварылгалар бар. Ону судтарга хамаарыштыр алыр болза, чижээ, Кызыл районнуң улус судунда (суд даргазы Д. О. Оюн-Барган), Таңды районнуң улус судунда (даргазы А. А. Салчак) хуусаазын хажыдып көрген херектер эвээш эвес. Өске-даа судтарда ындыг байдалдар бар. Ооң-биле кады чамдык судьяларның талазындан аар кем-херек үүлгеткеннерге хамаарыштыр шииткел хемчээн чиик онаап турганының таварылгалары бар. Чижээ, Сүт-Хөл районнуң улус судьязы Б. Ш.-К. Кочага кижилерге аар кемдээшкин чедиргени-биле холбашкан херектерни көрүп тура, буруулуг кижилерни шеңелдеге шииткен болган. Дээди суд ол шииткелди чиик деп санааш, херектерни Чөөн-Хемчик районнуң улус судунга катап көөрү-биле өлче чоруткан. Аар кем-херек үүлгедиглериниң холбашкан хемчеглерге хамаарыштыр Таңды, Эрзин районнарының улус судтарының Н. А. Габдрахманов, Ч. К.-К. Тюлюш болгаш оон-даа өскелер чиик яланы үндүрген боор турар.

«Аар кем-херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр Дээди судтуң талазындан яланың дээди хемчээлин онаагапының таварылгалары бар бе?» деп айтырыг номчукчуларның талазындан тургустунуп кээр чадавас. Ийе, бар. Бистиң республиканың чурттакчыларынга билдингир «Шамбалыг херээ» бар болгай. Бүдүн өг-бүлени араатанныг өлүрүп каан бөлүк кижилерни судтап тура оларның ийизинге —Көк Тюлюш биле Борис Ондар оларны шииткелдиң дээди хемчээли-биле ялалаан, өлүрүүшкүннүң арткан өске киржикчилерин янзы-бүрү узун хуусааларга хосталгазын казыттырып шииттирген.

Шииткел бадыткаттынган. К. Тюлюшке, Б. Ондарга хамаарыштыр шииткелдиң күүселдезин саадатпайн боттандырарын РСФСР-ниң Дээди Суду дыңнаткан турган. Ол ийи өлүрукчүге хамаарыштыр шииткел июль 12-де күүсеттинген.

Борис СВЕРДЮКОВ.
Республиканың Юстиция министерствозунуң кол специализи.

Чогаадыкчы индир

ЧҮҮ ДЭЭШ БИЖИП ТУРАР БИС

Бижиири—кижи бүрүзүнүң хереэ. Бижик билир кижи бүрүзү бижиир ужурлуг. Оон башка чүү дээш бижиикке өөренип алган деп? Бижизиннер. Билдириишкиннерден, чагаалардан, илеткелдерден, сактыышкыннардан, демдеглелдерден дээш, чүнү-даа бижизиннер. Бижиир чүве тыппас болза, чараш ырларның сөстерин, үнелиг азы каттырынчыг бодалдарны, ажыктыг сүмелерни чара бижип алзыңнар. Ол база ажыл-дыр. Дора дээрге чалгаа чазар аап.

Чогаал бижиир дижир бис. Ол—нарын үүле. Маңаа чогаадыкчы бодал херек. Чок чүвени бар кылдыр чогаадыр апаар. Ынчанганда бижиир эвес, а чогаадыр деп чугаалаза эки. Кижи чогаалын саазынга биживейн, магнитофонга бижидип ап база болур.

ЧОГААЛДЫ КАНЧААР БИЖИИРИЛ? Борта дорт харыы амдыгаа чедир чок. Бо—бүдүн эртем, чогаалдың эрте-бурунгу үеден бо хүннерге чедир төөгүзү, чаажыттары — дүп чок далай-дыр. Кижи бүрүзү чогаалчы болбас. Маңаа онзагай салым-чаяан, дүн-хүн чок нарын ажыл, шудургу чорук, мергежил херек. Чогаал талазы-биле тускай өөредилге черлери безин чогаалчыларны өөретпейн турар. Салым-чаяанныг кижилерге чогаал талазы-биле билигни, утланыышкынны берип болур. Аңаа даянгаш, чогаалчылар мергежилиниң боттары сайзырадып, амыдыралдың, оон кижилерниң чогаалдарын уран сөстүң кужу-биле чуруп көргүзүп турар. Талант, салым-чаяан бүрүзү онзагай ылгалдыг, бот-боттарынга дөмейлешпес. Борта хамаарыштыр совет шүлүкчү Леонид Мартыновтуң «Катаптаашкын — өөредилгениң иези, а чогаадыкчы чоруктуң каржы дайзыны» деп сөглээнин сагтып чоруур ужурлуг бис. Мынча өттүнүушкүннерни, таптаашкыннарны, «хүлбүс аткан черинден хүннүң аңнаар», чаа дилээшкиннер кылбазын чигези-биле сөглээн. Үнелиг чогаал бижиир дээш, чежемейнин-даа кылагар, ак саазын, алдын демир-ужук салып алыр болза, эки түңнел үнмес дээрзи билдингир. Борта хамаарыштыр Константин Федин «Кижилер шаанда кас чүүлдери-биле кайгамчыктыг алдын сөстерни бижип чораан, ам бистер алдын демир-ужуктер-биле кастыг кылаштаан истери ышкаш чүүлдер бижип турар-дыр бис» деп чугаалаан. Ийе, орду-өргээ, алдын демир-ужуктер херек чок деп билир бис. Ынчалзажок чогаалчы кижиниң «дарганнаның чери»— мастерскаязы, лабораториязы деп чүве бар. Чогаал бижииринге таарымчалыг байдал аан. Бо айтырыг бистиң Тывада — сагышта чок чүүл-дүр. Өске черлерде ышкаш чогаадылга бажыңнары, чогаал дачалары байтык. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң бажыңы безин чок. Харын-даа якуттарның, бурияттарның бистерни —«Салчак Тока чогаалчылар — ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, партия обкомунуң бирги секретары турган болганда — тыва чогаалчылар «чаг иштинде бүүрек дег» улус-ла ыйнаан силер» дижиринден кижи кылыы хайныр. Байдал мурнуваан сыр-ледир бооп тур. Бо дугайын боданып көрүнерем!

ЧОГААЛ ДЕП ЧҮҮ ЧҮВЕЛ? «Литература дээрге—чоннуң бодал-сагыжының сөс-биле илереттинген дээди чадазы-дыр» деп, улуг орус критик Виссарион Белинский чугаалаан. Чогаал чок болза—чон чок. Чон чокта—чогаал чок. Чогаалдың мөңге бижээ —оон чон-биле холбаазында. Пушкин, Гоголь чокка бистер Россияны билбес бис. Бодун Расулу Дагестанны — Гамзатовту, а Калмыкияны — Кугультиновту дамчыштыр билир мен. Тывакче корнуурге — Каңгывай-Мерген, Танаа-Херел чуруттунуп, сыгыт-хөөмей дыңналып кээр. Мээң дазылым, дамыр-ханым ол-дур. Чогаалчы кижи чогаал чогаадыр ужурлуг. Чогаал — хос чай кадында кылыр ажыл эвес. Чогаалчыны чон боду чогаалдардан билип алыр. Чогаалчы — чоннуң сагыш-сеткилиниң бүрүн эргелиг элчини, депутады. Чогаалчы — чоннуң төлээзи. Чон аңаа бүрүн эргелерни берип турар. Чогаалчыда чоңга багай чогаал бараалгадыр эрге чок. Хажыдыышкынныг чурумалды амыдырал хүлээп албас, ол бок бооп артар. Уран-чечен эвес сөстер келдир дылдан дора. Боттуг амыдыралды болбаазырадыр, чечен-мерген кылдыр чуруп көргүзер улуг чогаалчыга онаажып турар. Мынчап кээрге, чогаалчының харысалгазы, сөстүң үнезин тодаргай. Езулуг чогаалчы чону-биле тудуш боор. Кайы-бир аймак чоннуң культуразын оларның чогаалын барымдаалап сайгарар. Бистиң аас чогаалывыс— байлак, ам-даа ажыттынмаан үүже. Ынчангаңда эртиневиске чоргаарланыр, ону байыдар ужурлуг бис. Ол кайгамчык сөстү И. Сталинге бижип каан чораанын номчаан мен. Ындыг үнелелди сөглеп чораан кижиниң үезинде Зощенко, Пастернак, Ахматова, бистиң тыва чогаалчыларывыс Сергей Пюрбю болгаш чечен сөстүң чүс-чүс төлээлери кограаны алдеп чүве! Ол сөс—оонуу эвес боор. Бо өске тема-дыр.

«Чогаалчы болуру — аас-кежии» деп, бир тыва чогаалчы бижээн чораан. Аас-кежии ала-чайгаар келбес. Аас-кежии дээш демиседжир, харын-даа хилинчекти чурттап эртер, човуланы көөр апаарын утпас ужурлуг бис. Ону чогаалче эге базымнар кылып турар эштер ыяк билип албас болза, аътка октаттырып, аргага азып-даа боор.

«Чер бөмбүрээ чарлы бээр болза, оон тии шүлүкчүнүң чүрээн дамчып эртер» дижир. Ол дээрге чогаалчының төрээн черинде, төрел чонунда доңнашканы ол-дур. Чоңда байдалды чогаалчы билген турар. Ынчангаш бурунгу хааннар, амгы президентилер-даа чогаалчыларга чоок, оларның сүмезин өөренип көрүп турары-даа ол.

Эде тургустунуушкуннуң, ажык-чарлыг чоруктуң чугулазын чогаалчылар 70 чылдарда-ла эскерип турганнар. Ынчан чүгле ниитилел эвес, а литература база туруңгуп турупкан. Аңаа чаа агым, чаартылга херегин Василий Шукшин, Василий Белов интервьюларынга чугаалап-даа турдулар. Ынчалзажок ол чаа бодалдарны, эскериглерни үзе шаап, «социалистиг тургузуга, коммунистиг идеяларга чаартылга туроас» дээр хөөннер тергиидеп турганын билир бис. Ам херек кырында чүү болганын амыдырал көргүсту ышказыл.

ҮЕ. Үе чүгле бурунгаар хөгжүлдениң агымы эвес. Шын эвес сыртаал моондак бооп болур. Хемниң агымын бооптар болза, ол делир агар апаар. Биске алгаашкынчың, ураалаашкынның, көөргеттиниг үелери база турган. Ынчан чогаалчылар ыйыдышкынга бүзээледип, амыдыралды шын чуруп көргүзерин уткаш, алгаашкынның чаа аргаларын, хевирин дилеп, улуг кограалга четкен. Харын-даа Ленин, партия деп сөстер чокта, ном безин парлавас турду. Оон эгезинге ыяап-ла алгаашкын, йөрээл херек. «Амыдырал нарын» дептер болза, ол карадаңчыг чогаал болур. Албадалга алзыш-ла чордувус. Хайыраан талантылар, хайыраан үелер, хайыраан хаас ажылдар! Литератураның болгаш культураның чидириглерниң хараадаңчыыг! Оон сеткил-сагыш хөөзүрээ ядараан ышказыл. Чаңчылдар, чаагай мөзү, чараш чүүлдер уттундурган. Бо база өске, чугаалажыры чугула, делгем тема. Ам литература дугайында нийти бодалдардан үнүп, ажылымның аайы-биле драматургия — шии чогаалынга хамаарыштыр кысказы-биле чугаалаайн.

ДРАМА — чечен чогаалдың үш ожук дажының бирээзи. Чогаалдың алдың пажы үш даштың — эпостуң, лириканың болгаш драманың кырында турар. Драма деп грек сөс — болуушкун, кылдыныг азы хөделиишкин дээн ышкаш тыва сөстерни бодунда сиңирген. Ынчап кээрге, шии чогаалы доктаамал шимчээшкинниг чогаал дээрзи илден. Ол кижилерниң аразында чугаалажыглары — диалогтар хевирлиг бижиттинер. Ону барымдаалааш, ийи азы элээн каш кижилерниң чугаазын бижээш, ол шии дээр болза, улуг чазыг. Эгелеп чоруур авторларның бир кол чазыы ында. Кол чүве — болуушкуннарның аразында чөрүлдээзи (интригалар), үскүлежиишкиннер (конфликтилер), ажы-чаңнар (характерлер) болур. Оларны дамчыштыр овур-хевирлер (образтар) тургустунар. Ол ышкаш шии чогаалы (драматургия) трагедия, драма, комедия деп үш кол жанр кезектеринге чарлыр. Ук кезектер безин янзы-бүрү адырларлыг. Чижээлээрге, каттырынчыг шии (комедия) безин сөөлгү үеде аажы-чаң, амыдырал, муңгак, хөглүг, шоодуглуг, дузаашкынныг, шугумчулеллиг дээш аңгы-аңгы болур. Трагикомедия безин бар. Бо бүгүнү тайылбырлаары аңгы, өөредилгээ хамааржыр.

Тыва драматургия өзүп турар. Сөөлгү үеде бистер чылда-ла он чыгам чаа шиилерни номчуп, оларның дээрезинден 2-3 хирези сценага тургустунуп турарын билип болгаш көргүлээн-даа боор силер. Бижиттинип турары хөй, а чүге эвээшти көрүп турар бис деп айтырыг тургустунуп болур. Шын айтырыг. Театрга тургустунган шиилерниң сценага автору режиссер болур. Чаңгыс шиини аңгы-аңгы режиссерлар аңгы чогаалдар кылдыр тургускулаар. Режиссер бүрүзү боду идеялыг, бодалдыг болганда, чаңгыс-ла шии-биле хөй чүүлдерни сөглээр аргалары. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, театрга тургузар шиилерни режиссерлар шилип алыр. Ол шиилерниң салым-чаяаны режиссерлар, чурукчулар, артистер дээш, бүгү-ле шии тургузар чогаадыкчы өөлүктен хамааржыр, а шииткекчилери — көрүкчүлер. Оон-биле чергелештир театр чылда чүгле 5-6 шиилерни тургузар аргалыын билип алза эки. Оларның бирээзи—хөгжүмнүг, өске ийизи — бичии уругларга шиилер апаар. Ооң кадында классикалар, инсценировкалар база тыптып келир болгай. Бо чылын К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хемниң» кара томун ёзугаар Х. Ширин-оолдуң «Буян адашкыларын», Ч. Айтматовтуң «Чичгис-Хаанның ак булуду» шиижиди тургускулаар бис.

Театрның портфели куруглап көрбээн. Ам безин чогаалчы Е. Танованың ийи шиизи, Ч. Ондарның, И. Комбунуң, К. Саглыйның, М. Рамазанованың болгаш өскелерниң-даа чаа шиилери бар.

Бижииринин талазы-биле шии — литератураларның нарын жанры. Авторларның кол бергедеп турар чүүлү — оон жанрын шын тодарадып албайн, будалып турары болур. Ону тодарадыры ындыг-ла белеч эвес. База бир чүүл шии бижиир дээш, калбак чогаалга дег, артык чурумалдар, чечен мерген сөстер-биле маадырларның овур-хевириң нарынчылары. Шиите болуушкуннарның хөгжүлдези, чидиглениишкини чугула. Ходелиишкиннер кылдыныглар херек. Сөстүг хөй албан эвес. Чүге дээрге чүү болуп турарын көрукчү көрүп олурар ышкажыл. Чамдык авторлар аңлерик хөй артык чүүлдер бижип эккээр боор-дур. Чижээлээрге, амгы үе дугайында шиите арагалаашкын, наркомания, хээли дужуметсиг чорук дээш бүгү-ле багай чүүлдерни чыып каан болур. Аңгы-аңгы темалар ышкажыл?

Шиите чүгле үрезин, театр термини-биле алырга, анекдот херек. Болуушкуннар ону долгандыр болуп эртер ужурлуг. Маадырлар база ындыг. Шииниң эгезинде каттырып тургаш, сөөлүнде ыглап артар. Азы ыглап турган ырбыска оол сөөлүнде чараш кадайлыг, омак-хөглүг сюн оя чурттай бээр дээн янзылыг. Эң кол чүве — бодал-сагышка «чемден» бээри, көрүкчүнү бодандырары. Көрүкчү театрдан ыглап, каттырып азы ханы бодалдыг чанар ужурлуг. Оон аңгыда чамдык авторларда, бай азы удуртукчу кижи —бак, мелегей, каржы кылдыр көргүзер чаңгыс талалаар чүүлдер бар. Маадырларыкар — кижилер-дир, оларны утпаар. Кандыг-даа чүүлдүң артында кижи туруп турар. Дайзын кажар, оптуг болгай. Ынчангаңда аңаа удур күштер оон-даа күштүг, оон-даа утаанныг болур. Ынчан чөрүлдээлер күштелип, көрүкчүнү хайныктырар. Мирит мелегейлер-биле кандыг демисел турар боор!

Кыска чугаамны доозуп тура, бижиири дээрге боданыры, хандыр өөренири дээрзин сагындырайн. Чаа ажылдарыңарны эш-өөрүнерге номчуп берип, сүмеден алыңар. Критиктер, режиссёрларга көргүзеринден ыятпаңар. Чогаалыңар салым-чолу дээш туржуңар, бүзүредиңер. Бижиңер. Билдилиг бижиңер.

Эң эки шиилер дээш республика чергелиг конкурс чарлаттынган. Ол—тыва драматургияга кончуг салдарлыг, хаалгыг конкурс. Аңаа бүгү-ле бижип турар улус киржир. Хаалгыг дээн чылдагааны — аңаа чорудар чогаалдарга автор адын салбас. Түңнелди чүгле чогаалдың ады-биле үндүрер. Автор оон соонда илереп кээр. Жюриде литература база театр талазы-биле критик-эртемденнер болгаш режиссёрлар кирип турар. Солун конкурс. Орта киржиңер, олче бижиңер.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң, Тываның Чогаалчылар, Театр ажылдакчыларының эвилелдериниң, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының болгаш республиканың Эртем-методиктиг төвүнүң ук конкурузунга кирер чаа шиилерни Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 33. Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилели, «Конкурска» деп адресче чорудар. Конкурстуң негелделери республика солуннарында парлаттынгылаан. Сөөлгү хуусаазы — 1991 чылдың сентябрь 30-ге чедир. Чедиишкиннерни күзедим. Бижиңер. Эки чогаалдардан бижиңер.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Чогаалчы.

Физика башкылаашкынынга хамаарыштыр

КӨӨРҮНҮҢ МЕДЕРЕЛИН АЖЫГЛААРДА

1991 чылдың июнь 11-де № 103 «Шын» солунда парлаттынган, пединститутуң башкызы Хеймер-оол Саяның «Чүнү кылза эки» деп эгелиг материалынга хамаарыштыр бодунуң саналын Юрий Чүльдүм редакцияже бижээн.

1941 чылга чедир 6-7 класстарга физиканы тыва дыл кырынга башкылаар тыва башкылар чок турган. Чүгле 1942 чылда Кызылдың каттышкан школазының чеди чыл школаларынга математика болгаш физика башкылаар салбырын 9 башкы бир дугаарында доосканы бис. А 1941 чылда парлаттынган 6-7 класстарга өөренир физика номнарын орузундан тывазынче тыва дыл башкылары очулдурар ужурга таварышкан. Ынчан безин чамдык терминнерниң орузундан тывазынче дорт очулгазы, физиканың шын утказынга дүүшпейн турган. Чижээлээрге, «взаимодействие молекул» — «молекулаларның бот-боттарынче кылдынызы» деп парлаттынган. Шынында, «молекулалар аразының тыртыжыышкыны» дээр. Ындыг очулга, кажан электрилиг зарядтар өөренип турар үеде, «взаимодействие заряженных частиц» дээн терминнерге таарыжыр. Ындыг электрилиг зарядтар бот-боттарынче иткилежип-даа, тырткылажып-даа болур.

Дүрбүүшкүнну өөренип турар үеде, дээрде метеорларның эстиишкинин, чүгле үшкү планетаже планеталар аразында чоргулаар үүрмек бүдүмелдерниң тыртылары-биле тайылбырлаар. Ынчангаш амгы үеде физика башкыларының кичээлдерге ийи дылга белеткээринден аңгыда, 1942 чылдан 1986 чылга чедир бистерниң кичээлдер белеткелдеринге эде очулгалар кылып чорааныңысты база үнелезе, ынчан бистерге — ёзулуг физика башкыларынга хомуданчыг эвес болур ийик.

Ам 6-8 класстарга физиканы тыва дылга өөредирде, очулга коллегиязынче дээди эртемниг физика башкыларын томуйлаары чугула. Чаа очулгалыг 6-8 класстарга өөренир өөредилге номнарындан аңгыда, 6-7 класстарның көөрүнүң медерелин долузу-биле ажыглаары-биле дузалакчы ном кылдыр «Тыва улустуң амыдыралында физика» деп аттыг номну үндүрзе эки. Мен 1956 чылдарда ындыг аттыг номну бижиир дээримге, мени кым-даа деткивээн. Чыып чораан материалдарымның чамдызы ам-даа менде бар. Чижээлээрге, от кылдыр оттук, ай хевирлиг дезиг, далгыг дээн ышкаш оон-даа өске. Оларны мең кичээлдерге ажыглап чораан мен. Ындыг немелде дуржулгаларны өөреникчилерге көргүзеримге, 6-7 классчыларның физикага сонуургалы улам бедип, дестүнмес чаңнары чиде.

6-8 класстарга бодалгаларны бодадырда, утаан-биле бодаар бодалгаларны эвээжеткеш, дуржулгалардан үндезилеттинген бодалгаларны кылдырза эки. Чижээлээрге, чаш уругларның ойнаар, дүлгүүрлээр машиназын эккелгеш, секундометрни бир кыс өөреникчиге бергеш, бир оол «А» точкадан «В» точкаже дүлгүүрлээн машинаны чүгүртүр база бир кыс өөреникчи метроном-биле ийи точкаларның аразының хемчээлин хемчээр база бир оол самбырага хемчээттинген хемчеглерни бижиир: S = 200 см...t = 10 см, $V = \frac{s}{t} = \frac{200 \text{ см}}{10 \text{ сек.}} = 20 \frac{\text{см}}{\text{сек.}}$

Шак ындыг бодалганы оналга кылдыр бээр. Чижээлээрге, Кызылдан Чадаанага чедир 225 км. «Икарус» автобус ол аразынга 4 шак маңнадыр. «Икарустуң» ортумак дүргенин тывар. Класска-даа, бажыңга-даа схемалар шыяр.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өөренип турар үеде, араганың болгаш таакпының хоралыын тайылбырлаар. Араганы улаштыр ижип туруп бээрге азы хөй таакпылаарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү оранчок кудулаар.

Амгы бо үеде, рынок системазынче шилчип турар үеде чон катап далган, тараа соктаар апарган. 6-8 классчыларга согааш, баланың, деспиниң тургузугларын, кандыг-кандыг ыяштардан кылгылаарын өөредирге, олар боттары далган, тараа соктаарынга сонуургалдыг апаар. Согааштар ийи янзы болгулаар: чуурар согааш, дүктээр согааш. Согаашты чоон тептектен, а баланы хадыдан кылыр. Дүктээр согаашты дуву оргу, балазының бажы машпак, чуурар согаашты дуву оңгар, балазының бажы шиштегер болур.

8 классчыларны физиканы 9 класска орус дыл кырынга өөренириинге чоорту белеткээр.

Чылдың-на эң эки үлегерлиг физика болгаш астрономия кабинеттери дээш конкурс чарлаар болза, физика башкыларының өөреникчилерге быжыг билиг бээр талазы-биле харысалгазы бедиир деп бодаар мен.

Юрий ЧҮЛЬДҮМ.
Физика болгаш астрономия башкызы, пенсионер.

ХАРЫЛЗААНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

«Мурнакчы» совхозтуң бүдүрүлгезинде ажылдап турар чон-биле дирекция быжыг харылзаалыг. Часкы хову ажылдары чогуур үезинде эки шынарлыг доозулган. Оон түңнелинде трактористер Кара-Хөлче экскурсиялааш келгеннер. Ол экскурсияны организастааныңга механизаторлар дыка өөрээннер.

Өшкү, хой кыргылдазының түңнели-биле кыргыкчылар Шушенское чораап келгеннер. Ол база улуг деткимче.

Суурда организациялар аразында уран чүүл көрүлдези база болган. Аңаа бирги черни көдээ Совет коллективи алгаш, Мөңгүн-Тайга районнуң ажыл-ишчилеринге уран талантызын бараалгатпышаан, Хиндиктиг-Хөлге четкеш кээри-биле аъттанышканнар.

Мурнуку чылдарда мындыг янзы-бүрү экскурсиялар организаставайн турган. Бо бүгү совхозтуң аныяк директору Николай Степанович Кужугеттиң организакчы ажылы-дыр. Чон-биле быжыг харылзаазының түңнели ындыг болуп турар.

Мөрзек КУДУРУКПАЙ.
Бай-Тайга район.
Шуй суур.

ХҮРЭЭ БАЙЫРЛАЛЫ

Эртенгиниң 10 шакта Көп-Сөөк хүрээзиниң чанынга чон чыглып келген. Хүрээже кирер эжик аксында Майдыр бурганның алдынаап кылган дүрзүзүн чаларадып тургускан. Оон баарында тыва аъш-чемниң дээжизин сөңнеп салган. «Көп-Сөөк хүрээзиниң буянның үүлези бодаразын!» деп бижээш, аскан. Ол ышкаш Майдыр бурганга ёзулап-чолукшуурунуң ёзу-чурумун кончуг билдингир бижээн.

Бурганның баарында чымчак олутта Сотпа Күжүгет лама саадаан. Өске олуттарда сүүрнуң улуг назылыг кижилери. Сотпа Бээлыкпаевич Күжүгет Майдыр бурганның номнал-судуруун номчаан. Ооң соонда чыылган чон шажын ёзулалын кылып, бурганга чалбарып-тейлеп, бурганга өргүл-белээн салганнар.

Ол хүн Оорук хемниң кызыныга хөлбең ногаан шыкка «Кызыл-Даг» совхозтуң наадымы болган.

Седип-оол ИРГИТ.

Кыска-даа бол, солун

КОСМОС ДАМЧЫШТЫР...

Курил ортулуктарында оңгу совет-американ эртем экспедициязы ажылдап эгелээн. Владивостоктан болгаш Сиэтлден келген далай биологтарының лабораториязы болгаш бажыңы «Рубежный» дээр балык тудар совет траулер. Ол дыгый агаар-биле адар пушка-биле чепсетлеген. Снаряд ох орнунга ол удудар эмниг шприцтер-биле адар.

Экспедицияның сорулгазы — сивуч дээр далай аңнарыч санаары, олар ук ортулуктарда, хаяларда чыдыннарлыг. Үнелиг бо аң Алеуттарда-даа, Командорларда-даа эвээжеп турар. Сивучуларга радио дамчыдылга херекселдерин быжыглап каар, оон медээлерин космоста харылзаа эдеринчилери хүлээп алыр. Ол ук аңнарның кайнаар, канчаар чоруп, көжүп турарын тодарадырынга, оларның «деңгелин» үргүлчү билип турарынга дузалаар.

(ЧИА).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Чагыдып алырынче далажыңар

1992 чылдың солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы 1991 чылдың август 1-де бүгү чер болганга эгелээр.

Хамаатылар ажылдап турар черлериниң аайы-биле болгаш хөй-ниитичи тарадыкчыларны дамчыштыр чагыдылганы кылып болур. «Союзпечать» чериниң бүдүрүлгелеринге, харылзаа салбырларынга чагыдылганы база кылып болур.

Солуннар болгаш журналдар чагыдар документилерниң бланкыларын алырынче хөй-ниитичи тарадыкчыларны чалап турар.

Солуннарны болгаш журналдарны чогуур үезинде чагыдып алыңар, эргим номчукчулар.

«СОЮЗПЕЧАТЬ».

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы КамАЗ болгаш ЗИЛ-131 автомашиналарны башкарарынга бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлериниң, автомашина талазы-биле башкыларны, машинакчы секретарьны, автоколонна начальнигин, техника септелгезиниң болгаш ажаалдазының улуг инженерин, колонна механигин ажылга чалап турар.

Школаның адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчу, бажың № 49.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы дараазында ажылдакчыларны школага ажылдаар кылдыр чалап турар:

автомобиль башкарар талазы-биле бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери — I категорияның мастериниң айда шалыңы 340 рубль, II категорияның — 310, III категорияның — 280, башкылар —дээди мергежилдиг — 350, бирги черге — 310, ийиги черге — 280, дээди эртемниглерниң — 280, ортумак тускай эртемниглерниң — 240, колонна начальнигиниң —210, механиктиң — 280, автомашина ажыглалының болгаш септелгезиниң талазы-биле инженерниң — 180, машина башкарарынга өөредир бүдүрүлгениң улуг мастериниң — 340 рубль. Ол ышкаш трактористи, газоэлектрокаакчыны база чалап турар.

Школаның адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчу, бажың № 49.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.15 Мультфильм. 10.30 «Деннелдер». 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 13.30 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 14.00 Улустуң аялгалары. 14.15 «Телемикст». 15.00 Мультфильм. 15.15 «Эки ог-бүледен үнген аныяк кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Сонуургактарга. 16.35 Уругларга фильм. «Макарычи». 3-кү сериязы. 17.40 Поэзия минуталары. 17.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглагра». 18.30 ТМА. 18.45 «Амдыызында чула хыштур». 19.35 Мультфильм. 19.50 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 Протопоп Аввакумга мактал. 23.00 ТМА. 23.15 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10-гу сериязы. 23.50 «Танцы, танцы, танцы». Делегей конкурузу. 01.10 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 02.20—02.50 Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Чалбыыштыг чагаа». 9.45 Ритмниг гимнастика. 10.15 «Соок черниң чылыы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Саазын амырга-моостуң хүнү». 14.45 Ам 50 хар иштинде салгалдың дугайында барымдаалыг фильм. 15.15 — 15.50 Д. Шостакович. № 3 квартет.

• • •

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.25 «Ретро». Аян-чорук. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Делегей рынокче дулгүүр. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 Театр тараашкыны. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 00.30 Автор ырызының эвилел фестивалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.45 «Халап». Мультфильм. 19.00—20.00 «ВиД».

КИНО

АВГУСТ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Маленький свидетель» (Индия. 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые похождения кота в сапогах» 9.00, 12.20 **«Улыбка солнца»** 10.50, 14.10, **«Оборотень»** 16.10, 18.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Полет навигатора» 11.00, **«Скорпион»** 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (уаатткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Клад рыцаря Милоты» 14.00, **«Бум-2»** 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

Чоннуң календары

КҮСТҮҢ МЕДЭЭЧИЗИ

АВГУСТ 1—Макридин хүнү. Хемнерниң болгаш хөлдерниң суу ол хүн кедергей арыг, кыланнааш болур. Алыглар сугга эштирин ынчаарда соксадыптар. Россияга август 1-ни шаглан бээр күстүң айтыкчызы деп санап келген.

АВГУСТ 2 — Ильин хүнү. Ильяны баш бурунгаар өттүр билир кижи деп санап турган. Илья —сүртенчиг кижи. Ынчангаш август 2-де чаңның дүжүп, диммирээр магатчок деп санап турар. Шаанда Россияга август 2-ни чайның сөөлгү хүнү деп санап турганының ужуру амга чедир эки билдинмес.

АВГУСТ 4-түн хүнү —Мария-Магдалинаның хүнү. База сүртенчиг хүн деп санап турар. Ынчаарда хендир аймаа шелдерге быжа берген турар. Бир эвес ол хүн частавшкын болур болза, сиген дыка чаагай болур.

АВГУСТ 6— Бористиң болгаш Глебтиң чайгы хүнү. Тарааның болгаш сиген кезилдезиниң хүнү деп база санап турар.

АВГУСТ 7—Аннаның хүнү. Ол хүннүң эртени сериин болур болза, кыш соок болур.

АВГУСТ 9—Никола Кочанскийниң хүнү. Ынчаарда капуста быжа берген турар.

АВГУСТ 11—туман хүнү. Ол эртен туманнаар болза, малга хөй чемни белеткээри чугула. Туманназа-даа, соок чок болзун деп кижилер шаанда чалбарып чораан.

АВГУСТ 14 — баштайгы тооруктаар хүн. Пештерде тоорук хөй үнген болза, диин көвей болур. Уралга болгаш Сибирь тайгазынга ол хүн тооруктап эгелээр турган.

АВГУСТ 16 — Антон Вихровейниң хүнү. Хүндүс частаар чадавас.

АВГУСТ 18 — Евгений Житниктиң хүнү. Арбайны ол хүн кезип эгелээр турган.

АВГУСТ 23 — Лаврентийниң хүнү. Дүъш үезинде хемнерде, хөлдерде суг оожум болур болза, күс чаагай болур, а кыжын шуурган болбас.

(«СОВЕТСКАЯ РОССИЯ» солундан).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

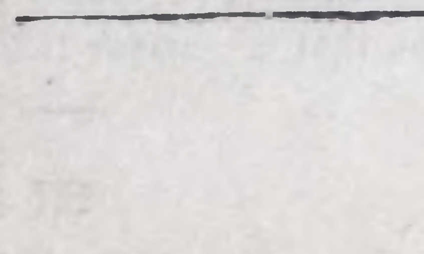

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98. ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; совгаа айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи—3-39-03; ● очулга—3-34-39, 3-24-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● чурукчулар — 2-27-41; ● солун келбези — баргалза — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тираж 27007 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 122.

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 ЧЫЛДА үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
август
2
пятница
№ 133 (14633)

(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

Дүүн

ЧУГААЛАЖЫП, ДУГУРУШКАН

Бистиң республиканың ажылчы чону, албан-хаакчылары Тываның улусчу революциязының 70 чылынга тураскааткан республика чергелиг субботникче август 3-те чаңгыс демниг үнүптер.

Субботникте кол кылыр ажыл—республиканың найысылалының, районнар төптеринин болгаш суурларның чаагайжыдылгазын аян-шинчилиг болдурары-биле бүгү чонну олче мөөннээри. Чогум-на бо талазы-биле чугаа дүүн Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунинниң даргалаашкыны-биле болган. Ааа республиканың субботник эрттирер штавының кежигүннери база катап чыглып дугурушкан.

Штабтың кежигүннери шупту районнар-биле харылзажып, тус-тус черлерниң штаб ажылдакчылары-биле чугаалашкан. Район төптеринин, суурларның чаагайжыдылга ажылдарын чер-черлерде көдээ Советтер база районнарның профэвилел комитеттери башкарып эрттирер. Бо субботникке ажылдап алган акшаларын коллективтер боттарынга арттырып алгаш, ол хөреңгизин чүгле чаагайжыдылгага ажыглаарлар.

КАДЫЫН БЫЖЫГЛАП...

Чай—кижи бүрүзүнүң кадыкшылын быжыглап дадыктырар онзагай үе. Кызыл хоорайның садыг шугумунда чонга бараан болуп ажылдап турар эвээш эвес кадрлар болгаш ажылчыннар бар. Олар ээлчеглиг шөлээзинде кандыг янзылыг дыштанып турарын ында профэвилел комитединиң даргазы Е. Ф. Куницкаята ужуражып чугаалашкаш билдим.

Профэвилел комитединиң даргазының чугаазы-биле алырга, ажылдакчыларның кадыкшылын быжыглаарынче онза сагыш салып турар Чүгле бо чылын бо хүннерге чедир 100 кижи кадыын быжыглап дыштанган. Оларның хөй кезии колдуунда «Дус-Хөлде» боттарының профилакторийинге барган. Бир путёвканың өртээ 38 рубль 80 көпеек. 77 рубльди бүдүрүлге төлеп бээр, ынчангаш ниитизи-биле путёвканың өртээ 116 рубль 50 көпеек. Амгы үеде бешки сезонунуң дыштаныгазынче бурунгу хүн 20 кижи чеде берген.

Чурттуң хоорайларынче база тус черниң агаар-бойдузу таарымчалыг черлерже аян-чорук кылырын база организастап турар. Ташкентиже 21 кижи аян-чорук кылып, ол черниң сураглыг черлерин барып көрген. Эртken суббота, улуг-хүннерде «Заря» теплоходка Каа-Хем районнуң Белбейге, оон соонда Хадынга дыштангаш келген. Чурттуң болгаш республиканың санаторий, курорттарынга чеди кижи эмненип дыштанган.

Сириңмаа ЧООДУ.

Бөгүн

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ ЧАЛАЛГА

Бөгүн, август 2-де найысылалдың Советтер бажыңынга Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылга болур. Орта киржири-биле чаа экономиктиг структуралар болур эвилелдер, ассоциациялар, кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар удурукчуларын, төлээлекчилерин, хуу ажыл-агый кылып турарларны чалап турар.

Бо ужуражылгага чугаа болза экономика айтырыгларының дугайында болур. Чаа тургустунган экономиктиг структураларның удуртукчулары, хуу ажыл-агыйлыглар моон соңгаар чедиишкиниг ажылдаарынга дузалаар экономика айтырыгларын эки сайгарып өөренип, билдинмес чүүлдерни айтырып, билип алыр дизе бо ужуражылгага киржири чугула.

Бо ужуражылга болза чаа экономиктиг структураларның ажыл-чорудулгазын экижидеринге практиктиг дузаны чедирер, чамдык элээн идепкейлиг ажылдап турарларның арга-дуржулгазын неттередир дээрзи билдингир.

Ужуражылгага киржип келгеннер боттарының ажыл-ижинге хамаарыштыр саналдарын, бодалдарын чугаалаар.

Экономика айтырыгларынга сонуургалдыг кижилерни бо ужуражылгаже чалап турар, оон эгелээри 14 шак 30 минутада.

Даарта

СУББОТНИККЕ КИРЖИИЛИ

Тывага улусчу революциянын 70 чылынга тураскааткан субботник республикага даарта, август 3-те болуп эртер. Аңаа белеткел ажылдарын тускай штаб удуртуп келген, ол хүн кылыр ажылдарның хемчээлин, чеже кижи киржирин тодарадкан.

Бо субботник болза байырлалга белеткелдиг ужуражырының бир чугула белеткели болуп турар. Ындыг болганда ону организастыг эрттирер дээш Советтер, профэвилел организациялары ажылдаарны чоруткан.

Оон кол сорулгазы—Кызылды, районнар төптерин, Ак-Довуракты, суурларны арыглап шеверлээри, каастаары, ногаанчылары болуп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң чамдык хоорайларывыстың, суурларывыстың кудумчулары, скверлери, парктары, садчыгаштары, тураскаалдыг черлери арыг-шевер эвес, чаагайжыттынмаан болуп турары чажыт эвес болгай. Ол четпестерни субботник хүнүнде бир демниг, организастыг ажылдап тургаш, эдип, кылып алыр ужурлуг бис.

Кижиниң чурттап, ажылдап, өөренип турар хоорайы, суурy арыг-шевер, ногааннаттынган, аянныг кылдыр каастаан болурга сеткилге өөрүнчүг, оон кудумчуларынга, парктарынга, садчыгаштарынга мага хандыр селгүүстеп чоруксаары келир болгай. Ол ышкаш өскээртен келген аалчыларга улегер-чижек болур, олар хоорайнывыс суурнуң чурттакчыларының ажыл-ишчизин, сагыш човангыразын мактаары чугаажок. Ынчангаш даарта бо-дуур субботникке идепкейлиг киржип, хоорайларывысты суурларывысты эки чаагайжыдып алыылыңар.

ДЭЭДИ ДЕҢНЕЛГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Совет-америк дээди деңнелге ужуражыышкын июль 31-де Москва чоогунуң Ново-Огаревода резиденцияга үргүлчүлээн. АКШ-ның Президентизи Дж. Буш ССРЭ-ге албанның тускай аян-чорууунуң ийиги хүнүнүң эгезинде Кремль ханазының чоогунда Билдинмес солдаттың чевээнге чечектерни аппарып салган.

Чечектер салырының ёзулалы доозулган соолунде америк президент «Славянская-Рэдиссон» аалчылар бажыңынга баргаш, ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың садыг-экономика бөлүктериниң чүс ажыг төлээлекчилериниң киржилгези-биле эртенги ажылдың шайлалга тургускан.

Ийи чурттарның садыг-экономика бөлүктериниң төлээлекчилери-биле ужуражыышкынга АКШ-тың Президентизи чуве чугаалаан болгаш Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Совет Эвилелиниң аразынга экономиктиг кады ажылдажылганы улуг хемчээлге калбартырынга идиглиг базымнарны кылырынга белениниң дугайында медеглээн. Совет-америк садыг дугуржулгазын Вашингтонга чеде бергеш, конгресске күштүг болдуруп, бадыладыры-биле киирер болгаш АКШ-биле садыглажылгага эң-не таарымчалыг байдалдың статузун Совет Эвилелинге тыпсырын чедип алыр бодап турарын ол бадыткаан.

АКШ-тың Президентизиниң Совет Эвилелинге албанның аян-чорууунуң эң чугула соолгу түңнел кезээ — стратегтиг шаап халдаарының боо-чепсектериң кызыгаарлаар болгаш кызырар дугайында (СШЧ) керээге ат салышкыны болган. Керээге ат салырының ёзулалы Кремльдиң Улуг ордузунуң Владимир залынга болуп эрткен. Тос чыл дургузунда янзы-бүрү деңнелдерге үргүлчүлеп келген совет-америк эң нарын чугаалажыышкыннар оон-биле доозулган.

ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың президентилери керээге ат салган. Боо-чепсектерни кызырар дугайында моон мурнунда чедип алдынган дугуржулгаларга дүүштүр узуткаттынган совет болгаш америк ракеталарның демиринден бүдүрген авторучкаларны ийи улуг күрүнелерниң баштыңнары керээге ат салырынга ажыглаан.

Ынчангаш массалыг узуткаашкынның эң-не үрегдекчи боо-чепсектериниң көвүдеп мөөннелирин чүгле соксадыр эвес, харын херек кырында кызырарын айыткан керээ делегей төөгүзүнде бир-ле дугаарында чардынган. Стратегтиг ядролуг чедирикчилерниң санының 30 хуузун кызырары керээде көрдүнген. Ядролуг боо-чепсектерни узуткаарының чорудулгазын эң-не шыңгыы контрольга тургузарын, ылангыя инспекцияларның 13 хевирлериниң ажылдап эгелээрин айыткан.

Стратегтиг шаап халдаарының боо-чепсектерин кызыгаарлаар болгаш кызырар дугайында совет-америк керээ 15 чыл дургузунда күштүг болур, бир эвес өске дугуржулга-биле оон соолунде ону солувас болза, керээни дараазында беш чыл хуусаалыг кылдыр узадыр.

Совет-америк керээ болунуң ужур-дузазының талазы-биле эң-не бедик үнелелдиг-даа болза, стратегтиг шаап халдаарының боо-чепсектерин узуткаарының чүгле эгези болуп турарын, бо углаашкынга ажылды уламчылаарының эргежок чугулазын ийи талалар онзалап демдеглээн.

Стратегтиг шаап халдаарының боо-чепсектерин кызыгаарлаар болгаш кызырар дугайында совет-америк керээге ат салырының ёзулалынга М. С. Горбачев болгаш Дж. Буш чүве чугаалааннар.

ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың президентилериниң кады кылган парлалга конференциязы база ол хүн болган.

• • •

АКШ-тың Президентизи Джордж Буштуң болгаш ооң кадайы Барбара Буштуң Москвага үш хүн үргүлчүлээн аян-чорую доозулган соолунде олар дүүн, август 1-де совет найысылалдан Украинаның найысылалы Киевче чоруткан. Оларны удээнинин байырлалдыг ёзулалы Шереметьево аэропортунга болган.

(СЭТА).

Тываның аалчылары

АФРИКАДАН АЗИЯНЫҢ ТӨВҮНЧЕ

Уганданың Удурланыышкынының национал шимчээшкининиң организациязының чалааның ёзугаар СЭКП-ниң делегациязы бо чылдың майда Угандага чораан. Албан ёзузунуң ол аян-чоруун СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары, ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. Ширшин баштап чораан.

СЭКП-ниң делегациязы албанның тускай аян-чорууунуң айы-биле Угандага бир-ле дугаар келген. Совет төлээлекчилерниң аңаа чорааны үре-түңнелдиг болган. ССРЭ биле Уганданың болгаш ийи чурттуң политиктиг партияларының аразында кады ажылдажылганың база найыралдың дорт харылзааларының талазы-биле дугуржулга чедип алдынган.

Ол дугуржулга ам херек кырында боттанып эгелээн. СЭКП-ниң чалааның ёзугаар Уганданың Удурланыышкынның национал шимчээшкининиң (УНШ) организациязының делегациязы албан ёзузунуң аян-чорууун кылып июль 28-те Москвага чедип келген.

Африкадан келген аалчылар дүүн Азия диптиң төвүнде чедип келген. Тыва черниң хүндүлүг аалчыларын РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак олар аэропортка уткааннар.

Угандадан келген делегацияны Удурланыышкынның национал шимчээшкининиң Национал комиссары, Уганданың премьер-министриниң бирги оралакчызы Эрия Категайя баштап чоруур. Оон-биле кады УНШ-тиң Секретариадының аныяктар-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Генри Матсико, Ентэббе хоорайдан район администрациязының төлээзи Аниет Налванга олар республиканың партия-күрүне удуртукчуларының чалааның ёзугаар Тываның хүндүлүг аалчылары болуп, чедип келгеннер. Делегацияны СЭКП ТК-ның Делегей килдизиниң харыысалгалыг ажылдакчызы В. И. Шараев үдеп чоруур.

Тываның аалчылары дүүн партияның республика комитединге, Кызылдың дааранылга фабриказының ажылчыннары-биле ужуражып, оларның ажыл-ижин сонуургап, дуржулга солушканнар. Ооң соонда хоорайның тураскаалдыг черлери, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин улуг сонуургал-биле көргеннер.

Угандадан келген делегацияның бөгүнгү ажыл хүнү Тыва АССР-ниң Дээди Совединге болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелинге ужуражылгалар-биле эгелээр. Дүъш соонда даштыкы аалчыларывыс Кызылдың бажың тудар комбинадын сонуургап көөрлер.

Ам Уганда республиканың дугайында справканы киирип көрейн. Ол күрүне Чөөн Африкада Судан, Кения, Танзания, Заир болгаш Руанда-биле кызыгаарлажып чыдар. Ниити девискээри 241 муң кв. км. Республиканың найысылалы Кампала хоорайда 600 муң кижи чурттап турар. А Уганда ниитизи-биле 16,5 млн. хире чурттакчылыг. Оларның 99 хуузу — африканчылар. Күрүне дылдары —англи, суахили.

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТАРДА: Уганданың делегациязын Кызылдың аэропортунга уткуп ап турган үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ЭРИЯ КАТЕГАЙЯ,

Удурланыышкынның национал шимчээшкининиң Национал комиссары, Уганданың премьер-министриниң бирги оралакчызы

Эрия Категайя 1943 чылда төрүттүнген, баньянколе аймактың (Уганданың мурнуу-барыын чүгү) төлээзи, протестант чүдүлгелиг, юрист эртемниг. Дар-эс-Саламга университет дооскан, ол аңаа Уганданың амгы президентизи Й. Мусевени-биле бир үеде өөренип турган.

70 чылдарда, даштыкыга эмиграцияга тургаш (Замбия, Танзания), И. Аминниң ёзу-чурумунга удур демиселге киржип турган. Удурланыышкынның национал шимчээшкининиң (УНШ) болгаш оон шериг бөлүүнүң идепкейлиг үндезилекчилериниң бирээзи. Шимчээшкинниң политиктиг концепциязын ажылдап кылырынга улуг салыышкынны киирген. Хамааты дайынының үезинде (1981-1986 ч. ч.) М. ОбоExternal ниң ёзу-чурумунуң шериглеринге удур дайынчы хөделиишкиннерге киришкен.

Эрге-чагыргага УНШ келген соонда Э. Категайя президент Й. Мусевениниң деткимчези-биле Уганданың политиктиг болгаш күрүне эрге-чагыргазының дээди удуртулгазынга кол черлерниң бирээзин ээлей берген. Ол президент чанында Политиктиг консультативтиг комитетти баштап турар, шеригниң дээди командылалының кежигүнү. Премьер-министрниң бирги оралакчызы кижи болгаш, ол министрлер кабинединиң ажылынга шиитпирлиг салдарны чедирип турар. 1991 чылдың январьдан эгелээш УНШ-ның Политиктиг национал комиссарының албан-дужаалын ээлеп, шимчээшкинниң Секретариадының ажылын удуртуп турар, ол ында политиктиг ажыл-чорудулганы, массалыг мобилизацияны болгаш информацияны харыылап турар.

Үзел-бодалының талазы-биле—национал-патриоттуг угланыышкынның талалакчызы. Калбак эртем-билиглиг, ССРЭ-ниң, социалистиг чурттарның, национал-хосталгалыг шимчээшкинниң дуржулгазын өөренип турган.

Өг-бүлелиг, 4 ажы-төлдүг

Уганданың удурланыышкын национал шимчээшкини

Удурланыышкынның национал шимчээшкини (УНШ)—массалыг национал-демократтыг организация. Иовери Мусевени баштаан Удурланыышкынның патриоттуг шимчээшкининиң баазазынга ол 1981 чылда тургустунган. Удурланыышкынның патриоттуг шимчээшкини Уганданың ынчаардагы төп чазаанга удур турган. Ол организация беш чыл дургузунда чепсектиг демиселди чорудуп келген түңнелинде 1986 чылдың январьның төнчүзүнде Уганданың эрге-чагыргазын ээлээн болгаш оон даргазы Й. Мусевени чурттуң президентизи болган.

«Экономиктиг болгаш социал-политиктиг платформа» — Угандада Удурланыышкынның национал шимчээшкининиң (УНШ) программалыг документизи болуп турар, ону 1984 чылдың ноябрьда хүлээп алган. Ук программа бодунуң характериниң талазы-биле национал-патриоттуг программа болуп турар. Чазактың чоокку чылдар дургузунда ажыл-чорудулгазын тодаргайлаан программаның кол чүүлдери: демократия, корум-чурум болгаш хоойлу-дүрүм, национал чаңгыс эпти быжыглаары, хамаарышпас чорукту камгалаары.

Социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле — бодунуң национал күштеринге колдадыр даянган экономиканы тургузары, чоннуң социал хандырылгазы, хамааты дайынның уржуунда колдуунда тарай берген районнарны катап тургузары, тараачыннарның чер чок болуп, хоозураарынга чедирген частырыгларны чайладыры, холушкак экономиканың стратегиязынга шынчы чорук.

Даштыкы политика талазы-биле — Африканың өске чурттары-биле кады ажылдажылга, «чогумчалыг каттыштырыышкын» угланыышкыны, империализмге, апартеидке, колониализмге удур демисел, делегей тайбыңының болгаш айыыл чок чоруктуң бүгү ниити системазын тургузар талазы-биле совет инициативаларны деткиири.

УНШ-ның политиктиг кол сорулгазы— национал ызыгуурундан болгаш шажын-чүдүлгезинден хамаарылга чокка демократтыг болгаш социал күштерниң калбак национал эвилелин быжыглаары, «чүс-чүс чылдарда хожудангай чоруктан Уганданы уштуп сайзырадыр талазы-биле» салдынган сорулгаларны күүседиринче массаларны эвилелдээри, чоннуң политиктиг өөредилгези.

УНШ-ның удуртукчулары бодунуң ажыл-чорудулгазын национал-демократтыг революцияның эге үе-чадазы кылдыр санап турар. Угандада хөй партияларның тургустунарынга УНШ удур туржуп турар. Оон удуртулгазының алыс сорулгазы —чуртка башкарыкчы партияны тургузары, ындыг партияның удуртукчу ролюн конституция-биле быжыглаар бодап турар.

Чер-черде эрге-чагырганы чоннуң социал болгаш национал бүгү бөлүктериниң киржилгези-биле бот-башкарылганың соңгулдалыг органнары боттандырып турар. Ол дээрге удурланыышкынның Советтери (УС) болгаш оларның күүсекчи органнары — Удурланыышкын комитеттери (УК)дыр. Ол органнарның удуртукчулары политиктиг угланыышкын талазы-биле УНШ-ның Секретариадынга, а күрүне айтырыгларының талазы-биле — чазакка отчёт илеткелин бээр. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органы — Удурланыышкынның национал чөвүлели (УНЧ), оон 270 кежигүннериниң иштинден ында кол рольду президент Мусевениниң эң чоок талалакчылары ойнап турар.

УНШ-ның политкомиссарларының институду бүгү чуртта бар, шимчээшкинниң удуртулгазын долгандыр массаларны сырый каттыштырар талазы-биле агитас-пропаганда ажылын политкомиссарлар чорудуп турар. УНШ-ның хүн бүрүде бүгү ажылын Секретариат удуртуп турар, директорлар баштаан ында 10 килдистер бар. Секретариаттың кол удуртукчузун Национал комиссар деп адаар. УНШ-ның удуртукчулары бүгү деңнелдерге күрүне албан-дужаалдарлыг. Өске партияларның болгаш организацияларның ажыл-чорудулгазын албан ёзузу-биле соксаткан-даа болза, олар кандыг-бир хемчээлге болуунуп организастыг структуразын хевээр арттырарын уламчылап, чурттуң политиктиг амыдыралынга киржип турар. Уганданың херээженнер, аныяктар организациялары болгаш профэвилелдери тургустунуп турар.

1986 чылда Й. Мусевениниң болгаш М. С. Горбачевтуң аразынга хуунун байыр чедирген бижиктерин солушкан. УНШ-ның оралакчы даргазы, Удурланыышкынның национал чөвүлелиниң даргазы Моэес Кигонго баштаан Уганданың делегациязы Улуг Октябрьның 70 чылының байырлалынга киришкен. Делегация кежигүнү Эрия Категайяны СЭКП ТК-га хүлээп алган болгаш партияның оргажылының айтырыгларынга хамаарыштыр беседа болган.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, партия Тыва рескомунуң бирги секретары эш Г. Ч. Ширшин баштаан СЭКП-ниң делегациязы УНШ-ның чалааның ёзугаар бо чылдың майда Угандага барып чораан, делегацияның аңаа барып чорааның сорулгазы — СЭКП-ниң болгаш УНШ-ның ажыл-чорудулгазын бот-боттарынга таныштырары, ийи таланың кады ажылдажылгазының угланыышкыннарын болгаш хевирлерин чугаалажып көөрү. Делегацияны чылыг-биле уткуп, хүлээп алган. УНШ-ның даргазы Й. Мусевени-биле болгаш УНШ-ның, чурттуң чазааның өске-даа дээди удуртукчулары-биле ужуражып, чугаалажыышкыннарны кылган.

КОММУНИСТЕРНИҢ БОДАЛДАРЫ, САНАЛДАРЫ

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин бо чылдың июль 20-де «РСФСР-ниң күрүне органнарында, албан черлеринде болгаш организацияларында политиктиг партияларның болгаш хөй-нииттиң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлык үндүрген. Чарлык-биле холбаштыр СЭКП Төп Комитеди, СЭКП Төп Комитединиң Политбюрозу, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу болгаш ТКК-зының Президиуму медеглелдер кылган. Ол чүгүла документилерде Россия Федерациязының Президентизиниң үндүрген Чарлыын буруу шаап, РСФСР-ниң хамаатыларының Конституция ёзугаар эргелерин казып, хоойлуларны хажытканын, сайзырап орар демократияга улуг согугну бергенин айыткаш, аңаа эрге-хоойлу ёзугаар үнелелди бээрин, ону күш чок болдурарын шыңгыы негээн.

Тываның коммунистери ол медеглелдерни бир эп-сеткилдиг чүүлдүгзүнүп деткип турар. Бо хүннерде республиканың партия организацияларының хуралдары эртип турар. Ында РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыынга коммунистерниң хамаарылгазының дугайында чугаалажып турар.

Кызылдың эмнелге албан черлеринде чеди партия организациязы бар, ында 126 коммунист бактаан турар. Оларның төлээлекчилериниң хуралы бүрүнгү хүн Политиктиг чырыдышкын бажыңынга болуп эрткен. Россия Федерациязының Президентизиниң үндүрген Чарлыынга найысылалдың эмнелге албан черлеринде коммунистерниң хамаарылгазының дугайында айтырыгны орта чугаалашкан.

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол аңаа илеткел кылган.

РСФСР-ниң күрүне органнарында, албан черлеринде болгаш организацияларында политиктиг партияларның болгаш хөй-нииттиң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыының кол утказын чыылганнарга таныштырган. Бо Чарлыктың алыс утказын коммунистерге, ажылчы чонга билдингири-биле тайылбырлап, таныштырарының чүгүлазын демдеглээн. Чүге дээрге чамдык коммунистер Чарлыкта айыткан чүүлдерни эки хандыр сайгарып билбезинден бодунуң партийжи туружун чидирип, ынай-баар чайгылып турар таварылгалар бар. Ону болдурбазы-биле партия кежигүнү бүрүзү бодунуң партийжи быжыг туружун ээлеп турары амгы үеде кол айтырыг болуп турар.

Хоорайда 173 партия эге организациязының үженинге партия хуралдары эрткен. Орта олуруушкан коммунистер РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыында айыткан хемчеглерге удурланып, ону күш чок болдурарын негээн. Хөй эвес санныг партия кежигүннери ону деткээн. 5 партия организациязы девискээр аайы-биле партия организацияларын тургузарын саналдаан. Партия эге организацияларының 65 хуузу далаш шиитпирлер хүлээп алырын таарымча чок деп санааш, моон соңгаар байдалды өөренип көрүп тургаш, август айда чогуур түңнелди үндүрерин дугурушкан. Тываның Курбанкызында партия эге организациязы бодунуң ажыл-чорудулгазын соксаткан. Орта 7 коммунист бактаап турган, банк эргелелиниң начальниги В. А. Бадулин баштадыр олар партиядан үнген.

Республика эмнелгезинде партия эге организациязының секретары В. А. Верещагин санал бергеш, Президентиниң Чарлыынга коммунистер удурланып, ону күш чок болдурарын негеп турарын дыңнаткан. Чарлык күштүг болур бе, азы ону күш чок кылып кааптары амдыызында билдинмес болганда, ындыг-мындыг шиитпир хүлээп алыры болдунмас, ынчангаш далажып болбазын чугаалаан. Партия эге организацияларын эмнелге албан черлеринге ыяап-ла бүрүн камгалап арттырарын ол айыткаш, оларны каттыштыргаш, чаа-тыс партия организациязы тургузары ажыл-чорудулгага таарымчалыын тайылбырлаан. Партия хооркомун хевээр арттыргаш, ону бүгү тала-биле деткип, хусалаарын чүгүлага көрген.

Уруглар эмнелгезинде, туберкулёзка удур диспансерде, чумага удур станцияда партия эге организацияларының секретарьлары С. К. Базыр-оол, Л. Ш. Оюн, А. П. Ковалев олар сөс алгаш, Чарлыкка коммунистер таарышпайн, партия организацияларын хевээр арттырар күзелин илередип турарын чугаалааш, топчуткан партия организациязын тургузар дугайында саналды деткээн. Республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы О. К. Ондар санал берген эштерни деткип, каттышкан партия организациязын тургускаш, оон эки ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле сүмезин киирген.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин хуралга олуруушкан болгаш чүве чугаалаан.

Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыының кол утказын, ол кандыг угланыышкынныг болуп турарын бистиң республиканың коммунистери шын билип, аңаа чогуур үнелелди берип турарын ол демдеглээн. Чарлык болза СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазынга удур, РСФСР-ниң хамаатыларының Конституцияда айыткан эргелеринге чөрүшкек, юридиктиг үндезин чок болгаш дүрүм хоойлуга дүүшпес болуп турарын хуралдың киржикчилеринге тайылбырлаан.

РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыынга холбаштыр СЭКП ТК-зы, СЭКП ТК-ның Политбюрозу, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу болгаш ТКК-ның Президиуму медеглелдерни хүлээп алган. Бо партийжи чүгүла документилерде Чарлыкка шын үнелелди берип ол СЭКП-ге болгаш ажылчы чонга удур дээрзин айыткаш, топтуг болгаш шыдамыккай болуп, ак сеткилдиг болгаш кызымак ажылдаарын уламчылаарынче бүгү партия организацияларын болгаш коммунистерни кыйгырган.

Тывада 13 муң ажыг коммунист бар. Олар СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының ажыл-чорудулгазын Чарлыкка хамаарыштыр медеглелдерде айыткан партийжи туружун чүүлдүгзүнүп деткип, аңаа бир эп-сеткилдиг каттыжып турарын бирги секретарь онзалап демдеглээн.

Политиктиг партияларның болгаш хөй-нииттиң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажылын соксадыр дугайында Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң Чарлыын Тываның коммунистери болгаш партияның республика комитеди хүлээп албас, ону амыдыралга боттандырбас дугайында туруштузу ээлеп турарын Г. Ч. Ширшин чугаалаан. Чүге дээрге ол СЭКП-ниң, РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазынга, чонга удур угланган болуп турар, ол дугайында медеглелдерде, коммунистерниң саналдарында тодаргай айыткан. Ынчангаш олар ону күш чок болдурарын шуптуу-биле негеп турар. Коммунистерниң ол саналдарынга, бодалдарынга каттыжып, деткип турарын чугаалаан.

Партия организацияларының ролюн бедидеринге, ажыл-чорудулгазын чаартып сайзырангайжыдарынга, коммунистерниң ат-алдарын бедидеринге, оларның харысалгазын улгаттырарынга хамаарышкан болгаш экономиканы хөгжүдериниң айтырыгларынга ол доктаан.

Партия хуралы РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыын деткивейн турар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Эмнелге албан черлеринде партия эге организациялары эрги хевээр ажылдаар, боттарының ажыл-чорудулгазын экижидериниң тодаргай хемчеглерин алырын дугурушкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

АМЫДЫРАЛ, АЖЫЛ-ИШ БАДЫТКАП ТУРАР

«Амгы байдал болгаш хоорайның партия организацияларының сорулгаларының дугайында» деп илеткелдиг РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорикомунуң бирги секретары В. Г. Вальков пленумга кылгаш, бистиң ниитилелде болгаш партияда байдалга ханы партийжи анализти кылган. Партия дугайында чүнү билзе чогуурул? Партия маргылдаалар клуву бе? Азы бөлүк политиктиг күш бе? Чуртта, республикада, коллектив бүрүзүнде байдалды быжыглаарынга ол салдарны чедирип шыдаар бе? Бо айтырыглар «Х Улуг хурал» совхозтуң партия комитединге база учетта турар коммунистерге долузу-биле хамааржыр.

Бистиң совхозта партия эге организацияларының коммунистериниң партийжи туружу быжыг. СЭКП-ниң иштики болгаш даштыкы политиказын бүрүнү-биле деткип, партияның шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш ажылдап турар. Совхозтуң коммунистериниң ниити хуралынга партияның ат-алдары дээрге-ле — партия эге организациязының, ында бактаап турар коммунистерниң ат-алдары-дыр дээн айтырыгга доктаап, хуралга бадылааны программа-биле ажылдап турар.

Кандыг-даа айтырыышкын манап орбайн партия эге организация бүрүзү бот-идепкейлиг ажылдаарын, хуралдарны доктаамал эрттирерин, коммунистерге даалгаларны бээрин, оон күүселдезин чедип алырын, өске-даа организастыг болгаш идеологтуг ажылдарны идепкейжидеринче углаңган хемчеглерни чедип алырын бирги черге айтыр кылдыр көөр. Партия ажыл-агый айтырыгларынга киришпес, чүгле идеология азы суртаал ажылы кылыр дээр удуртулгага шуут удур мен. Ылангыя совхозтарга ажыл-агый харылаавас кижилерниң амыдыралынче кичээнгей салбас, социал айтырыглар шиитпирлевес, быжыг корум-чурум дээш туруштас партия комитединиң херээ чок деп санап турар бис. Партийжи-организастыг ажылдың стилин болгаш арга-методтарын эде тургузар, партияның ниитиниң амыдыралын чаартыр, идеология ажылын экижидер, социал-экономиктиг хөгжүлдениң сорулгаларын шиитпирлээринге, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, ролюн, коммунистерниң харысалгазын, ат-алдарын бедидер дээш партия комитеди эвээш эвес ажылдарны кылып чорудуп турар.

Цех партия эге организацияларының секретарьлары база партком кежигүннери-биле сүмележкеш, неделяның хүннеринде ажыл планын эде көрген. Понедельник — Советтер ажылдакчылары, хей-ниити организацияларының удуртукчулары база совхозтуң кол специалистери-биле планерка эрттирер хүн. Эрткен неделяда кылган ажылдарны түңнээш чаа неделяда кылыр ажылдарны дугуржуп турар. Вторникте — хей-ниити организацияларынга, школага, эмнелгеге, ясли-садка, магазинге болгаш оон-даа өске организацияларга баар. Айның 2-ги, 4-кү вторниктери — девискээрге политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге хүннери. Среда — Советтер болгаш депутаттар бөлүктери база херээженнер чөвүлели-биле ажыл хүнү. Четвергте — комсомол эге организациязы база аныяктар-биле ажыл. Пятницада — совхозтуң профэвилел комитеди-биле малчыннарже база Оттук-Даш сүт-бараан фермазынга ажыл чорудар. Суббота — хүлээп алыышкын хүнү, документилер-биле ажыл. Айда бир удаа цех партия эге организацияларының секретарьларының семинарын эрттирер. Ийи ай болгаш-ла бир катап айның 10-нуң хүнүнде партком хуралын эрттирип турар бис. Совхозта чеди цех партия организациязы бар. Учётта тозан ажыг коммунист бактаап турар. Оларның 68 хуузу бүдүрүлгеде хаара туттунган. Совхозтуң коммунистериниң хей нуруузу онаашкан ажылын болгаш партийжи даалгаларын ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Ленинчи партияның ат-алдарын, оон ролюн улам бедидер дизе эки ажылдаар, быжыг сагылга-чурумнуг болур деп санап турар бис. Башкылар Я. Я. Шаңнаа, Э. К. Дензенмаа, малчыннар А. Б. Содунам, В. Д. Байкара, М. Б. Хүрбе олардан үлегер ап, А. Б. Дензенмаа, А. Б. Тас-оол, К. Д. Даргын-оол олар эки көргүзүглерни чедип алганнар. Чолаачылар Игорь Чылдум, Херлиг-оол Ховалыг, Седип-оол Байкара, Сергей Херилей аныяктарга үлегер-чижектиг ажылдап турар. Олардан чыда калбайн, аныяк чолаачылар Юлис Дүрбүлек, Чимий-оол Байкара, Петр Найжап, Владимир Серен кызымак ажылдап турар.

МТМ эргелекчизи, партия комитединиң кежигүнү Владимир Чарт-оол, кол инженер Александр Кыргыс, гараж эргелекчизи Борис Серээ автопарктың болгаш МТМ-ниң ажылын шын удуртуп, техниканың шын ажыглалын, чолаачылар болгаш трактористер аразында корум-чурумну шыңгыыраткан. Оларның ажылдап ап турар шалыны өскен.

СЭКП-ге 50 чыл болган Чамзырын Монгуш, партияның хоочуннары Шолбан Монгуш, Мария Уйнуккай, Чанчымаа Шактар-оол, Роза Кендеи ам-даа совхозтуң хөгжүлдезинге база кижизидилге ажылынга идепкейлиг киржип турарлар. Коммунист Семис-оол Болдук баштаан сантехниктер Алексей Душкун-оол, Андрей Кошкар-оол Биче-оол Кызыл-оол Оттук-Даш СБФ-ге бөдүүн мал чемин белеткээр цехти кыштың соогунда кыска хуусаада ажыглалга киирген. Берге кышты эрттирерингe, сүт бүдүрүлгезин арбыдадырынга бо цех улуг рольду ойнаан. Чугаа-сооттан ажыл-херекче шилчиининиң бир чижээ бо-дур. Совхоз эрткен чылын мал ажылының продуктуларын бүдүрериниң болгаш садарының планнарын ажыр боттандырган. Чүс хойга онааштыр 67 хураган алган бис. Моон алгаш көөрге, бистиң канчаар ажылдааныывыс илдең-дир. Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Автомагазиннер үргүлчү келбес, бараан ассортиментизи ядыы. Почта озалдап каап турар. Ынчалза-даа партия комитеди болгаш совхозтуң дирекциязы хемчеглерни ап чорудуп турар.

Бо чылын чаа үш кыштагны, 6 бажыңны тудар. Үш кыштагның капитал септелгезин кылыр. Фермага ийи аал чурттаар бир бажыңны, он олуттуг чунар-бажыңны, бир ичек кажаазын эде кылыр. Совхоз төвүнге беш чуртталга бажыңын, хеп чуур черни, МТМ-ни тудуп доозар. 1991 чылда 1 млн. 793 муң рубльдиң тудуун ажыглалга киирер. Прораб Григорий Анай-оол тудуг ажылын эзээн хөнүдүп келгенин демдеглевес арга чок.

Коммунистер Залим Стар-оол, Анатолий Биче-оол баштаан мал чеми белеткээр звено Ак-Чыраага 250 тонна хырыгыышты белеткээн. Артём Дүрбүлектиң удуртулгазы-биле беш кижилиг аныяктар звенозу совхозтуң тараа, сиген тараан шөлдерин камгалаары-биле улуг ажылды бо хүннерде уламчылап турар.

Совхозтуң ишчилери аренда көрээзин нептередип, рынок экономиказынче шилчииринин белеткелин чорудуп турар. Совхозтуң ажыл-ишчилери бирги чартык чылда өшкү болгаш теве дүгүнден 961 муң рубльдиң күрүнеге эът дужаагаш, 547 800 рубльди, сүт бүдүргеш, 128 муң рубльди — шупту 1 млн. 637 муң рубль орулганы алган. Ам хоюувус дүгүн дужаар бис. Мында бистиң совхозтуң коммунистериниң киирген үлүг-хуузу улуг. Бистиң аныяк малчыныывыс коммунист В. Д. Байкара мынчаар чугаалап турар: «Рынок экономиказынче шилчиири чайлаш чок апарганын көрүп, билип тур бис. Рынокту бистиң ажылчын холдарывыс шимчедир. Оон канчаар шимчээри кижи бүрүзүнүң тодаргай ажылындан арыннуурундан хамааржыр».

Партияның ниитиниң амыдыралын демократчыдар, Устав негелдези-биле ажылдаар, чурттаар сорулгалар бистиң мурнувуста туруп турар. Партия комитеди партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринче углаңган хемчеглерни ап чорудуп турар. «Эге организацияларның дайынчы арга-шинээзин бедидери» деп көрүлдени организастаан болгаш негелделерин чогаадып тургускаш, көрүлде комиссиязын ниити хуралга бадылаан. Көрүлдениң кол чүүлдери: цех партия эге организацияларының план ёзугаар хуралдарын эрттирип турары, ниити хуралдарга коммунистерниң киржилгези, кежигүн дадывырын ай-шаанда дужаары, экономиктиг болгаш политиктиг өөредилгелерде хаара туттурганы, хемчег алышкан коммунистер, цех партия эге организациязының секретарының өөредилгези, чуулде болгаш оон-даа өске ажылдарның түңнелин көөр. Көрүлдениң түңнелин кварталда бир катап үндүрер. 1990 чылда көрүлдениң түңнелинде Оттук-Даш СБФ-ниң, МТМ, контора коллективтеринде эге организациялар тиилекчи болгаш дипломнар болгаш акша шаңналдарын алганнар.

Цех партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлелин тургускан. Оон даргазынга башкы Я. Я. Шаңнаа соңгуткан. Кежигүн хүлээп алыырынче кичээнгей салып турар организациялар бар. Партия кежигүнүнге Василий Маажык, Аяна Молдурушку, Юлия Маны-Хая, Вероника Серен, Августа Амыртаа тиилептиг болганнар. Бо чүгүла ажылче девискээрниң Ак-Дагның, автопарктың партия эге организациялары кошкак кичээнгей салып турар. Тэлептиг кижилер аравыста бар. Чаа Уставты ап көөрге, бүгү эргелерни эге организацияларга берген болгай. Партия эге организациязының ажылы ында соңгуттурган партия комитединиң кежигүннеринден база соңгулдалыг органнарда коммунистерден улуг хамааржыр. Партия комитединиң кежигүннери В. Т. Чарт-оол, Д. А. Хөпенчик, А. Б. Содунам, К. К. Дүрбүлек, А. Д. Кызыл-оол кызымаккай ажылдап турарлар. Партком кежигүнү А. Д. Кызыл-оол бодунуң ажылының отчёдун партком хуралынга берген. Партия Кызыл район комитединиң бюро кежигүнү Н. М. Чаш-оол, пленум кежигүнү Н. Ч. Душкун-оол дыңнадыглары кылган. Партия комитединиң кежигүнү, совхоз директору К. К. Дүрбүлек кыска хуусаа иштинде ажыл-агыйны эде организастаары-биле боттуг хемчеглерни ап чорудуп турар. Баян-Кол ортумак школазында коммунист удуртукчулар Б. Д. Чадамба, Р. А. Бадыналын, Б. Б. Топчаа өөреникчилер ортузунда кижизидилге ажылының дугайында чон мурнунга отчёдун бергеннер. Кадрлар-биле ажылды партия комитеди кичээнгейге ап, совхоз дирекциязы-биле сүмележкеш, кадрлар солуушкуннарын кылган бис. Кол зоотехникке Э. С. Чымба, зоотехник-селекционерге, малдың уксаажыдылга учётчузунга, № 2 хойжу бригаданың бригадиринге коммунистер У. Ховалыг, Г. Байкара, Н. Байкара оларны томуйлаан. Ажылды экижидери-биле олар шудургу, шимченгир болур боор дээрзинге идегеп турар бис.

Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле база херээженнер ортузунда ажылды идепкейжидер дээш хемчеглерни ап турар. Херээженнер чөвүлелиниң даргазынга партия комитединиң кежигүнү Е. Калзан ажылдаар күзелин илереткеш, чогуунгур ажылдап эгелээн. Агитквартиралар аайы-биле хуралдар эрттирген соонда, ажы-төлдүң-даа чурууму экижип, шеф ажылынче чурттакчыларның үнери идепкейжээн. Бо чылын өрге бүрүзү ноганы, картофельди тарып алганы. Оларның улуг ажылы. Кудумчуларның богун ап тал, чадаа ыяштарны, кат аймааң тараан өг-бүлелер саны көвүдеп турар. Чоннуң культурлуг дыштанылгазынче шыңгыы кичээнгейни салып турар бис. Дыштаныр хүннерде школаның спортзалынга хөглүг стартарны, спортчу маргылдааларны эрттирип турар. Шагаавы-даа эрттиривис.

Ам бистиң мурнувуста туруп турар кол сорулга — малга чем белеткели. Малчы бүрүзүнге, күш-ажылчы коллективтерге, албан черлеринге, организацияларга, өг-бүле бүрүзүнге сиген планын доктаадып тургускан. Партийжи сөзүвүс-биле кадээниң ишчилерин, ылангыя аныяктарны, школачыларны, бажың ээлерин, пенсионерлерни авиледээр дээш партия комитеди, Баян-Кол кадаа Соведи, улус депутаттары, херээженнер чөвүлели, партия эге организацияларында бактаап турар коммунистер агитас-массалыг ажылды чорудар хүлээлгелиг бис.

Бистиң «Х Улуг хурал» совхозувус 1941 чылда үндезилеттинип тургустунган. Ажыл-агыйывыстың 50 чылынга уткуштур тура-соруктуг, әле тургустунуушкунуң тиилелгезинге бүзүрелдиг, бистиң чуртувус кризистиг байдалдан кааап-ла уштунуп үнер дээрзинге чигзиниг чок ажылдап турар.

Петр БАДЫНАЗЫН,
«Х Улуг хурал» совхозтуң партком секретары.

Ажыы-биле чугаалажыылыңар

«...БӨГҮНГҮ ӨКПЕ ДЭЭРЕ»

Чурт иштиниң харылзааларынче кирип, бүгү-ле чүвени экономика шиитпирлээр берге үеде чонну эът-чем бараанары-биле долу хандырарының аргазын шупту республикалар кедээ ажыл-агыйны сайзырадып хөгжүдери-биле холбап турар. Бо талазы-биле РСФСР-ниң Президентизиниң тускай доктаалы-даа үнген болгай. Ынчангаш бистиң республиканың кол адыры мал ажыл-агыйы болганда, ону хөгжүдеринге ук доктаал улуг деткимче баар ужурлуг. Ындыг-даа болза, бөгүнгү кедээ ажыл-агый сайзыралы бедик деңнелде эвес, а хоожудаашкында дээрзи билдингир. Мал болгаш чер ажыл-агыйының четпестериниң дугайын тускай эртемниглер республика солуннарынга каш удаа тайылбырлап бижээн болгай.

Кедээ ажыл-агыйының чогуур негелдеге чедир хөгжүвейн турарының чылдагааны чүдел деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Мен бодаарымга, ол талазы-биле тускай эртемниг кадрларны чедир белеткеп албайн турарывыста. Ветеринария эртемнериниң кандидады И. Т. Кыдыл-оол ол атты чедип алгандан бээр чартык чүс чыл эрткен-дир, бир бадыткал ол-дур. Шуут-ла чок дээрге кайын болур, кедээ ажыл-агый талазы-биле эртем чадазын дөрт кижи чедип алган. Ол дээрге амгы үеде кончуг эвээш болбайн канчаар.

Оон чылдагааннарын даар-ден-даа, черден-даа дилээр херээ чок. Кол-ла чылдагаан — Тываның бодунуң кедээ ажыл-агый талазы-биле дээди өөредилге черинин чок боор турарында, ол талазы-биле эртемденнерни белеткээринче чогуур кичээнгей салбайн келгенивисте. Шынап-ла, кедээ ажыл-агыйны удуртуп баштап, сайгарып билир тускай специалистерни, эртемденнерни хамыктың мурнунда дээди өөредилге черинин баазазынга белеткээр болгай. Ийе, бодум математик кижи мен, ынчалза-даа ол экономика эртеми-биле сырый холбаалыг, ынчангаш республикага кедээ ажыл-агый эртемниглерин белеткээр дээди өөредилге черин ажыдарын амыдырал негеп келген дээрзинге бүзүрелим улуг.

Республиканың кедээ ажыл-агыйын эртемге үндезилеп чорударынга Тывага кедээ ажыл-агый эртемнериниң докторунун чогу, харын-даа эртем кандидаттарының эвээжи улуг моондак болуп турар дээр болза, ол частырыг болбас. Рынок харылзааларынче шилчиир деп турар бо үеде чурттуң дээди өөредилге черлеринге өөренири дыка берге, нарын апарган. Ажыл-агыйлар, бүдүрүлге, албан, организация черлери хөй түңнүг акшаны ынаар шилчидер. Малчыннарның, тараажыларның ажы-төлүн хоорайларже чорудуп, шылгалдаларны тудуп шыдавайн, дедир ээп келип турары чажыт эвес. Кедээ ажыл-агыйда ажылдап чоруур ада-иезиниң чаагай чаңчылдарын салгап ап, дээди эртемниг тускай кадрлар болуксаар аныяктарга чүү шаптыктап турарыл? Билдингир ышкажыл, бодунда ол талазы-биле дээди эртем чедип алыр өөредилге черинин чогу болбайн канчаар.

Ийе, бисте Красноярскиде күрүнениң аграр университединиң Тыва салбыры бар-даа харын. Оон чоокта чаа мындыг бижик келген: «Рынок харылзааларының амгы нарын байдалдарында университет боду безин сан-хөө талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып эгелээн, ынчангаш эрте дээре аңгыланып, башкартынып алыкар». Ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келир. Бо салбырның баазазынга Тывага кедээ ажыл-агый институдун ажыдар дугайында айтырыгны үе боду кынчыктырбайн, чидии-биле негеп келген ышкажыл. Ындыг бе дээрге, филиалдың институт болуп болурунуң материалдыг баазазы көңгүс чок. Ам безин чурттаар, өөренир бажыңнарының бичии тар болганындан бот-өөредилге-биле кады 683 студент өөренип турар. Башкыларның ажылдаарынга, студентилерниң чурттаарынга таарымчалыг байдалдар чогуур деңнелинге чедир тургустунмаан. Бо чылын филиалга өөренип кирериниң шылгалдаларында кижи бүрүзү студент болур эрге дээш 6—7 кижи-биле аданнажып, чижип турарын айтыры чүгүла. Бир эвес тускай кедээ ажыл-агый институттуг турган болзувусса, аңаа бир өөредилге чылында 1500 чедир аныяк оолдар, кыстарны хүлээп алыр аргалыг апаар бис. Аңаа бир-ле дугаарында малчыннарның, тараажыларның ажы-төлүн хүлээп ап, өөредир, кижизидер болгай. Ынчан республиканың колхоз, совхозтарынга бедик мергежилдиг агрономнарны, мал эмчилерин, зоотехниктерни, инженерлерни, экономистерни белеткеп бээр аргалыг апаар бис. Ындыг байдал Тываның ажыл-агыйының, экономиказының хөгжүлдезинге улуг салдарлыг болуп, хөгжүүр дээрзинге чигзиниг турбас ужурлуг.

Бөгүнге чедир филиал бодунуң ниитиниң чуртталга бажыңы чок болганындан Агроулетпур эвилелиниң общежитиезин 56 муң рубль-биле чылда хөлезилеп келген. Аңаа чүгле 150 кижи чурттаар турда, 220 кижи сыңмарлажып, таарымчалыг байдал чок чурттап турар. Бистиңде шуптузу 450 санныг студент бар, чамдыктарының хуу бажыңнар хөлезилеп, паспорттарында бижидилге чок болганындан эът-чем, идик-хеп садып алыр талоннар албайн харын-даа эмнедир аргазы безин чок болуп турары хомуданчыг. Чамдык студентилер берге байдалдарга таварышкаш, өөредилгезин ара каггаш, чанып чоргулай баар чүүлдер эвээш эвес.

Оон ынай бистиңде лабораторияларның дериттингени кошкак, амгы үениң негелделеринге дүүшпес болгаш эртем-шинчилел ажылы эки сайзыравайн турар. Чааа-дер дериг-херекселдериниң чогундан чамдык чүгүла лабораториялар шуут чок. Ол ышкаш студентилерниң теория талазы-биле шиңгээдип алган билиглерин өөредилге ажыл-агыйынга (учхоз) практика кырынга быжыглаары чүгүла болгай. Бисте ол чок болганындан кижи бүрүзү практиканы аңгы-аңгы черлерге эртип келген. Ынчангаш башкыларда оларны өөредир таарымчалыг байдал тургустунмаан. Оон-биле чергелештир филиалда кадрлар айтырыы база дүвүренчиг. 47 башкыдан чүгле 13 кижи эртемнер кандидаттары, өскээртен башкылар чалаар дээрге, бажың-балгат айтырыы шаптыктап каар. Республикага эң-не чүгүла дээди өөредилге чери шак мындыг берге байдалда турары удуртукчу даргаларны, ада-иелерни дүвүредир ужурлуг.

Институтта тургустунуп келген шиитпирлеттинмейн турар дүвүренчиг байдалдардан канчап уштунуп ап болурул? Ийе, бир эвес кедээ ажыл-агый институдунга чаа бажыңны тудар, аңаа акша-херекселин дилеп тывар, төлевилелин чогаадыр апаар болза, аңаа хөй чылдар негеттинер ийик. А республиканың ажыл-агыйының хөгжүлдези, аңаа эртем-билиглиг кадрларны белеткээри, ол талазы-биле колхоз, совхозтарның негелдези, херегцели ынча чылдарда манап чыдар эвес. Ынчангаш тыва улустуң «Даартагы чаг-дан бөгүнгү өкпе дээре» дижири ышкаш, ук институтту дүрген ажыдарын бистиң бөгүнгү амыдыралывыс негеп келгенин, ону канчаар чедип алырының, шиитпирлээриниң бир аргазының барын база айтып көрейн.

Ол дээрге Кызыл хоорайның мурнуу-барыын девискээринде туттунуп турар профтехөөредилге комплексизин Красноярскиниң күрүнениң аграр университединиң Тыва филиалынга дамчыдып бээр дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээри-дир. Чүге дээрге республикага четчир ужурлуг профтехучилищелер амдыызында бар-дыр. Оларга сөөлүнде ындыг комплексти чүге тудуп берип болбазыл? Ук тудугну Тыва АССР-ниң бюджединден акшаландырып турар, чагыкчызы — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели. Комплекс 720 кижи өөренир корпустан, 410 кижи чурттаар общежитиеден, бүдүрүлге мастерскаяларындан, столоваядан, спорт болгаш кино залдарындан болгаш өске-даа объектилерден тургустунган болур ужурлуг.

Бистиң институтка, шынап-ла, кончуг таарыжыр. Ол чериниң делгем девискээри теплица, огород, мал кажааларны тударынга, янзы-бүрү техника тургузарынга кончуг таарымчалыг. Бо бүгү студентилерниң чүгле практика эрттиреринге чүгүла эвес, а оларның дузалап ажыл-агый тударынга, аъш-чем хандырылгазынга база дегум болур ийик. Бо эң чүгүла болгаш нарын айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринге хамаарыштыр дилегни республиканың Министрлер Чөвүлелинге тургузуп эгелээн бис. Чамдык удуртукчуларның ону деткип турарынга өөрүп турар бис. Ынчалза-даа бистиң ол дилээвисти эгезинде хей чок деткип турган чамдык удуртукчуларның янзы-бүрү чылдагааннардан сөөлгү үеде «думчуктарының арай дыртыя бергенин» институттуң коллективи элдепсинип турар.

Бир эвес ук комплексти ККАУ-нуң Тывада филиалының балансызынга дамчыдып бээр дугайында айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп, бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чогуур доктаалды хүлээп алыр болза, 1992 чылда Тывага кедээ ажыл-агый институду ажыттынар дугайында бүзүрел-биле чугаалап болур. Ынчап баар чүве болза, филиалда амгы үеде туруп турар агрономия, зооинженерия факультеттеринге немей чаа экономика болгаш механизация факультеттерин ажыдып болур. Амгы үеде кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин организастаарының, фермерлер, аренда, кооперативтер, арат ажыл-агыйы дээн ышкаш чаа хевирлериниң тыптып келгени-биле холбаштыр бо талазы-биле дээди эртемниг специалистер кедээге мурнукузундан артык херек апарган. Оларны бис белеткеп берип шыдаар бис. Ындыг таварылгада чүгле бистиң дилээвисти кижи бүрүзү деткиир ужурлуг.

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң улус өөредилгезиниң материалдыг баазазын хөгжүдер дугайында бир-ле дугаар хүлээп алганы Чарлыы база таварылга эвес болгай. Ынчангаш улус өөредилгезиниң шугуму-биле кедээ ажыл-агый кадрларын белеткээриниң чүгүла айтырыгларын күрүне черге-биле шын шиитпирлеп, биске улуг деткимчени көргүзерин республиканың удуртукчуларындан улуг идегел-биле манап турар бис.

Тывага кедээ ажыл-агый институдунуң бот-тускайлан турарын чедип алыр сорулга-биле амгы үеде Красноярскиниң аграр университединиң Тыва салбырында Кызылда туттунуп турар профтехөөредилге комплексизин дамчыдып бээриниң дугайында айтырыгны республиканың удуртукчуларындан дилевишаан, бо айтырыг талазы-биле бистиң дилээвисти арыг сеткил-биле деткиирин Тываның улус депутаттарындан, кедээ ажыл-агый ажылдакчыларындан, Агроулетпур эвилелиниң төлээлеринден, малчыннардан, тараажылардан, специалистерден база дилевишаан, оларны кыйгырып тур бис. Амгы рынок үезиниң чүгүла айтырыглары, негелделери институттуң башкыларын, студентилерин солун дамчыштыр бо ажык чагааны бижиириңче албадапкан. Харыы манап артывыс.

Хеймер-оол ОНДАР,
ККАУ-ның Тывада филиалының директору.

РЕДАКЦИЯДАН: Директор Х. Ондарның ажык чагаазында көдүртүнүп турар айтырыглар үениң негелдези, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары-дыр. Бир-тээ, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге чедир тургустунуп турар болганда, аңаа хамаарыштыр номчукчуларның чагааларын редакция манап тур.

АРТЫКШЫЛДЫЫН ЧОНГА

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

Хоорайның дыка хөй чурттакчылары боттарының шыдаар шинээ-биле дузалал ажыл-агыйын тудуп база сад болгаш ногаа аймаан өстүрүп турар. Сөөлгү чылдарда бо ажылды күзелдиг өг-бүле кылзын дээш чамдык хемчеглерни алзы-даа, участоктар алганнарының девискээрлеринде электри энергиязы кииртиммээнинден база суг белен эвезинден оларын болбаазырадып, шингээдирип болдуумайн турар. Мынчап кээрге талонга өйлеп кааш аъш-чемнерни садып алза-даа, өг-бүлениң хереглелинге дөмей-ле чедишпейн барганылаар. Ындыг болганда немелде чемнер садыглап алыры-биле хоорайның базаарынче көрнүр апаары чайлаш чок. Чурттакчыларның хүн бүрүде немелде аъш-чемнер садыглап алыр кара чангыс базаарында артыкшылдыг кандыг чемнерни чонга бараалгадып турарын оон директору Г. А. Воронинадан сонуургап, чугаалаштым.

Галина Александровнаның чугаазы-биле алырга, төп базаардан аңгыда, хоорайның чурттакчылыг хөй черлеринде оон салбырларын база тургускулаан. Бо черлерни чамдык чурттакчыларның артыкшылдыг ногаазын, каттчимизин база өске-даа чемин садыглаарынга таарыштырган. Оон аңгыда төп базаарда, мурнунда хоочуннар магазини турган черде белеткелдер магазинин бо чылдың марта ажыткан. Магазинниң эргелекчизи барган хүнүмде Ташкентиже барааннап чоруткан. Ол чок-даа болза, садыгжы Н. Д. Сычкова-биле ажылын чугаалажып көрдүм. Тус черниң чурттакчыларындан база биче бүдүрүлгелерден аъш-чемнерни киир садып алырындан аңгыда, олар коллуунда Ташкент-биле харылзаазы тудуп турар. Эрткен айларда быштак, балык база консервалаан өске-даа ногаа-чимис аймаандан аңгыда, 20 тонна согуннаны чурттакчыларга саткан. Чоң ол-ла бүгү бараанналары күзелдии-биле садып алган. Амгы хүннерде база 4 тонна согуна келген. Чондан артыкшылдыг аъш-чемнерни киир садып алыр-даа болза, үндүр садарының өртээ базаарда садыглап орар хуу кижилерниң өртээнден улгаттас. Чижээлээрге, бир килограмм согунаны 3 рубль-биле чондан алгаш, үндүр садарда чүгле 50 копеек немээр. Хаван эъдин 8 рубльге садып алгаш, аңаа 20 хуунү немээш, 11 рубльге чонга үндүр садар. Чогум бо садыгжыларның киирип турар орулгазы эвээш эвес.

Базаарда баартактар артында хуу чурттакчыларның чонга бараалгадып турар ногаа, чимизи база хүн бүрүде немежип орар. Чүге дээрге, ногаа болгаш каттчимистиң кидин түлүк быжар үези чоокшулаан. Боттарынга хереглелинден артыкшылдыын чонга садып турары черле эки. Амгы аъш-чем кызазы үеле өртээ улуг-даа болза, оларның белеткеп, өстүрүп каан чемин четтирер апаар. Чурттакчыларның хуузунда садып орар аъш-чемиинге өртектерин боттары доктаадып турарын директор чугаалап орду. Каш чылдар бурунгаар хоорккуском өртектерни доктаадып, шиитпирни үндүрзе-даа, ол амыдыралга боттанмайн барган. Чүге дээрге хуу кижилерге ол доктаамал таарымча чок болган.

Кызыл хоорайның чоогунда ажыл-агыйлар базаарда тус-тус бараанннар садар черлер белеткеп алза-даа, часты өттүр куруг туруп келген. Ам харын «Сесерлиг», «Кара-Хаак», «Рассвет» совхозтарның ногаа бригадалары боттарының баштайгы дүжүдүн чонга бараалгадып эгелээн. «Сесерлиг», «Рассвет» совхозтарның ногаа бригадаларының кежигүннери-биле ажылын чугаалажып көрдүм. Тус черниң агаар-бойдузу шириин болганындан ногаа өстүрери белен эвезин кайы-даа бригаданың кежигүннери чугаалаттылар. Чижээлээрге, «Сесерлигде» Г. А. Пактың удурткан бригадазы 40 ажыг гектар черле арбуз, огурец, морковь капуста, дыня, карточка тараан. Ында аренда-биле 12 өг-бүле ажылдап турар. Чаа тургустунган «Рассвет» совхозта аренда-биле 27 ажыл-агый ажылдап турар. Никтизин-биле 100 ажыг кижи. Бригаданың кежигүннериниң бирээзи Лариса Линин чугаазы-биле алырга 80 гектар черге ногаа аймааның янзы-бүрү культураларын тарыза-даа, частакы хаттыг кавыкканга алысканындан дүжүдү эки-ле эвес болган. Ынчалзажок дееминг ажылдың ачызында шаптараазынныар ажып артинген. Огурец, арбузтуң база картошканың дүжүдү багай эвес уиуп турар. Дүжүттүң чамдызын Кызылдың аъш-чем магазиннеринге дужааган. Өске ногааларны боттары чонга садып турар.

«Кок-Тей» совхоз кызылчыларны часты өттүр эъти-биле хандырып турарын хереглекчилер эскерип турлар боор. Хереглекчилер садыгжының келир шагын безин четтикпейн маңап турарын кижи көөр. Садыгжы Зинаида Таргыны-биле ужуражып чугаалашкан мен. Каа-Хем суурнуң чурттакчыларынга эът садар ларёк чок. Аңаа-ла дүжа-келбиже черге садарга, санитарлыг байдалга дүүшпейн баар. Ам харын ындыг ларёкту кылып турарын садыгжы чугаалады. Ынчалзажок хоорай чурттакчылары чаа эътти дораан алыр. Хереглекчилер хөй. Ажыл-агыйның тускай хаван комплекизи бар. Оон артыкшылдыг эъдин садып турар болду. Эрткен айда 10 муң 600 рубльдиң планын күүседир турган, 19 муң рубльге чедирген. Чеди айда ол-ла планны 24 муң рубльге күүсеткен. Оон эъдиниң килограммда өртээ—11 рубль 50 копеек, өкпе-баарның — 3 рубль, баш, дуюгнуң — 50 копеек. Хереглекчилер ол бүгүнү дораан арылдырар болду.

Хамык ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер рынокче киргенде, чонга садыглаарынга эптиг, делгем базаар негеттинип турар. Бо айтырыгны мурнунку чылдарда хоорккуском чылдан чылче чылдырып келген. Базаарның шөлүн чептүг ажыглаар, аңаа складтарны тудары чугула апарган. Директор Г. А. Воронина, Респотребсоюзта кедээ ажыл-агый продуктуларын белеткээр киллистиң начальниги Н. К. Кожевникова оларның чугаазы-биле алырга, базаарны чаартып, септээри, складтар тудары кол айтырыг деп санап турар. Чоннуң садыглаар олуттары чедишпес. Чүгле 60 олут бар. «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың апрель 27-деги № 106 доктаалын ёзугаар кыры дуглаглыг рыноктуң тудуунуң документациязының белеткелин хандырар болгаш тудугну Тыва АССР-ниң капиталдыг тудуг эргелели «Тывастройпроект» хөгжүдер» деп ынчангы харыысалгалыг ышкерге даалганы берген турган. Бо бижиттинген одуруглар амгы хүннерге чедир чүгле саазын кырында чыттынаан. 1987 чылдың май 18-те рынокту Респотребсоюзче шилчиткен. Хоорккускому ол ажылдан хосталган. Кижи болап көөрге, хоорайның чурттакчыларынга бараалгаткан болганда, рынок оларның холунга турза чугула. Моону өөренип көөрү артык эвес. Нитти санитарлыг байдалын-даа доктаамал тударда эптиг болгай.

Ам рынокка барган кижи оон санитарлыг байдалын дораан эскерер. Олче кымнар баар ийик. Хоорайның чурттакчылары база ол-бо чүктен чорук-херээн бүдүрүп келген улуг-биче кижилер-ле болгай. Хөй-нииттиниң черинин санитарлыг байдалын сагып турар бис бе? Чок. Таптыг хайгаараар болзувусса, улуг-даа, бичии-даа улус арбуз чигеш, картын азы өске-даа чем артынчыларын каракка көзүлдүр-ле турган черинге октагылапкаш баар. Болувустуң чурттап турар бажынывыс девискээринге азы иштинге база ындыг бис бе? Чок болбайн аан. Мынчап кээрге хоорайывыстың арыг-шевери, аянчинчизин кым тударыл. Боттарывыс эвес бис бе? Черле ынчаш рыноктуң арыг-шевери мурнуку чылдарда дег эвес апарган. Чок болза, ында садыглап орар кижи бүрүзү бодунуң олуурунуң девискээриниң арыг-шеверин хүнезир хайгаараза чүл? Харын-даа эвээш-биче-даа болза торгааллан онаараза чүл? Ынчан нийти корум-чурум, арыг-шевер чугээртээр чадавас. Кайы-бир ырак хоорайлардан келир аалчыларывыс рынокка чедер болза, культуравыстың чавызын кайгап ханмас боор. Августуң 3-те ажылчы чоннуң шевин организастаарын солуннарга чарлап алган болгай бис. Бо ажылга кижи бүрүзү киржип, хоорайывыстың арыг-шевериниче сагыштан салыыл.

Чурттакчыларның аъш-чем хандырылгазынга киириштир бараалгадып турар улуг байдалын көөрге мындыг-дыр. Чоннуң сеткил-хөөнүнге рыноктуң амгы байдалы таарымчалыг таланы көргүспейн турарын ужурашканым чамдык хереглекчилер чугаалап турду. Рынок харылзааларынче шилчээн болганда, моон соңгаар боттарынга хереглелинден артыкшылдыын садыглаар кижилер немежир чадавас. Биче бүдүрүлгелер боттарының бүдүргем продукциязын база чонга бараалгады бээрлер. Черле ынчаш рыноктуң ажыы чонга биче эвес. Чүгле рынокту чонга көрүштүг кылдыр септеп-селип, продуктулар шыгжаар складтарны ларый тудары — соңгаарлаттынмас кол айтырыгның бирээзи. Чурттакчыларның немелде аъш-чем садып алыр чугула чери бо болганда, ам кайнаар баарыл? Харыысалгалыг ажылдакчылар бо айтырыгны ханы өөренип көөрү чугула.

Синоямаа ЧООДУ.
(«Шынның» корр.)

АЙТЫРЫҢАР, ХАРЫЫЛАП БЕРЭЭЛИ

Хүндүлүг редакция! Силерден айтырар дээн айтырыым бар, а ону кымдан-даа айтырарымга билбес боор чүве-дир. Эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге олуруп чораан кижиниң күш-ажыл стажы хевээр артар бе? Бо айтырыымга харыылап бээриң улуу-биле дилеедим.

Б. Хертек.
Кызыл хоорай.

Аңаа харыылап бээрин профэвилелдиң юрист-консультантызы Лидия Ховалыгенна НАЗЫТЫДАН дилээн бис.

РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында Хоойлузунуң 125 чүүлүнүң «В» кезээнде көрдүнгениң ёзугаар силерниң күш-ажыл стажынар ол эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге киргениерден эгелеп үзүлген-дир. Ол чүүлде бижээни болза: күш-ажылчы кержээниң үзүлгениниң соонда ажылга катап кирерге үзүктел чок ажыл стажы камгалаттынып артпас.

* * *

Мен бот-өөредилге-биле өөренир кежээки школада өөренип турар мен, 11 класста. Чартык өскүс кижи мен, авам ажылдап турар, чүгле оон шалыны-биле чурттап олур бис. 13-тен 18 хар чедир уругларга дузаламчы акша бээр деп дыңнаан мен, а ону авамның ажылдап турар чери бербес чүве-дир, чүге дээрге кежээки школада өөренип турар-дыр сен диди. Ол шын бе?

Ол айтырыгга профэвилелдиң социал камгалал киллдизиниң инструктору Эльвира ИРГИТТИҢ харыылаазы болза:

Силер ол акшаны алыр ужурлуг силер. Чүге дээрге, бот иелер уруу студент эвес, стипендия албайн турар болза, 18 харга чедир, студент болза — 16 харга чедир, бот ие дээш районнуң социал хандырылга киллдизинден 90 рубль, база оон кырынга 18 рубль — шупту каттышкаш 108 рубль алыр ужурлуг. Хеп өртээ улгатканы дээш квартал санында апрельден эгелеп 13 хардан 18 харга чедир уругларга авазының ажылдап турар черинден 70 рубльди төлээр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың ноябрь 24-теги доктаалын ёзугаар бот-иелериниң пособиези апрель 1-ден эгелеп 108 рубль чедир өскен.

«Чыраа-Бажы» совхозтан уругларын азырап олурар бөлүк иелер оларга акша төлевейн турарының дугайында хомудалды редакцияже бижээн. Ол иелерниң хомудалын өөренип көрүп, чугаалашкаш, оларже РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың май 5-те хүлээп алганы 242 дугаарлыг доктаалын чоруткан бис — деп, садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш херээглел кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел республиканың даргазы Э. Ш. ОНДАР профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвүнге дыңнаткан.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Арат намының, чазааның удуртукчулары

МАНЫГЫ ОГЛУ ЧЫМБА

Сөөлүнде Александр Манытеевич Чымба деп адай берген Сарыг-Доңгак Маныгы оглу Чымбаның допчу намдарындан: 1908 чылда Баазын (Барлык-Хемчик) кожуунунуң Барлык сумузунга ядыы арат Маныгының өг-бүлезинге төрүттүнген. Алды харлыг турда, адазы мөчүп калган. Өскүс калгаш, амыдыраарының аргазы-биле хелечиктиң ажыг хилинчээн көрүп өскен. 1928 чылда ТАРЭ кежигүнүнге кирген. 1930 чылда Хемчикке болган үймээнниң басчырынга киришкен. 1931 чылда Москваның Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединге кирип алгаш, ону 1935 чылда чедиишкинниг дооскан. Ол-ла чылда ТАРН кежигүнүнге кирген. 1936-1938 чылдарда ТАР-ның парлалга комитединиң даргазы апарган. Ол ажылынга идепкейлиг, чүткүлдүг чорууң көргүскени дээш ТАР Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. 1938-1941 чылдарда ТАР-ның тудуг, үлетпүр яамызының сайыды болуп ажылдап турганы, ТАР-ның Республика ордени-биле база шаңнаткан. 1939 чылда ТАРН ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. А 1941 чылдан эгелээш, 1944 чылга чедир Политбюро кежигүнү. 1941 чылда Улустуң XI Улуг Хуралы Сарыг-Доңгак Чымбаны ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынга болгаш Даштыкы херектер яамызының сайыдынга соңгаан. Ол бедик албан-хүлээлгени 1944 чылга чедир, Тыва ССРЭ-ниң составынга каттышкыжеге, күүседип келген.

Төөгү өскерлип болбас фактылардан тургустунар. Аңаа ол үезинде чурттап чораан кижи бүрүзү хамаарылгалыг болур, а кандыг-бир аймак-сөөк чонну башкарып чорааннар онзагай черни ээлээр. Эдээн үр ге бурунгаар болган болуушкуннар ону тудуштуруп, ынчаардагы кадыг-дошкун, аалдагдалдыг, частырыглыг бертелерни биске чаазы-биле билиндирер. Төөгүнүң ындыг чаагызы чүвени шыынны-биле билип алырынче бисти албадаар, киччээндирер, орук айтып башкарар. Төөгүнүң шынчы эргези болгаш күжү ынчаргаш ында.

Шыынында ындыг эргилелерни арткеннерниң бирээзи Сарыг-Доңгак Чымба. ТАР чазааи эң-не калыт-дошкун дайын чылдарында ол башкарып, амыр-дыш чок күжениишкин-биле ажылдап чораан. Оон чүткүлдүг күш-ажылын, билдилиг, органикачы улуг-хүүзүн ханызы-биле мелереп билгеш, ССРЭ-ниң чалаа ТАР чазааның баштыңчызы Сарыг-Доңгак Чымбага дээди шаңнал — Ленин орденни тывыскан.

С.-Д. Чымбаның амыдыралында кымдан-даа онзагай ылгалдыг мындыг узундүнү демдеглээри артык эвес. Ол Тыва Арат Республиканың тускай догуннаан 23 чылдарының сөөлгү дөрт чылында чазакты башкарган. Даштыкы херектер яамызының сайыды хүлээлгезин лакцырлап күүсеткен. Тыва совет улуг өг-бүлеге каттышкан соонда, 1944-1961 чылдарда Тыва Автономнуг областың ажылчы чоннар депутаттарының күүсекчи комитединиң даргазынга ажылдаан. 1961 чыл Тываның күрүне тургузуунга база бир улуг эргилдениң үези болуп, эрге-чагыргааның дээди херириниң бирээзи—Тыва Автономнуг Совет Социалистиг республика кылдыр эде тургустунган. Ол төөгүлүг үеге каш-ла ай четкелекте, А. М. Чымбаны ажылдан хенертен хостаан. Ындыг шиитпирни СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу 1961 чылдың февраль 3-те үндүрген. Ында бижээнис «А. М. Чымба кедээ ажыл-агыйны, ылаңгыя чер ажыл-агыйын сайзыралыр херекти моондактап, обласка тараа бүдүрүлгезин өстүрелинге хамаарыштыр шын эвес туруушту ээлеп, харын-даа чаңгыс эвес удаа ону кызыраррынче чүткүп келгениңге холбаштыр обласының партия конференциязынга, пленумнарга болгаш бюроларга чидиг шүгүмчүлелге таваржып турган. Бо бүгү улуг частырыгларның болгаш четпестерниң үнген дезу болза, А. М. Чымбаның политика талазы-биле амдаа четир бышпааның, аңаа лааскан харыысалгалыг ажылды башкарып шыдавазын көргүскен. Оон амыдыралынга сөөлгү үеде калыкшылының байдалы база шаптыктап турар. Бюронуң доктаалыры болза: область Советиниң күүсекчи комитединиң ажыл-чорудулгазын башкарып шыдаразын барымдаалааш база калыкшылының байдалы-биле А. М. Чымбаны ук ажылындан хостаар».

Ук бюрону даргалааш, доктаалга С. К. Тока боду ат салган. А. М. Чымба барык 21 чыл дургузунда тыва улустуң эрге-чагырга органнарын чедиишкинниг башкаржып, кызымаккай, органикачы ажыл-херээ дээш чоннуң бедик үнелелин, бүзүрелин чаалап алган турбуже, хенертен ону ажылындан хостай бергени ам билдингир апарган боор. Частырыглар турду-даа ыйнаан, а калыкшыл бейдалы ону өйлеп-өйлеп хилинчектеп чорза-даа, оон быжыг туружу аарыгга алыспаан. Ол-бо чылдагааннар ужун ону 53-ле харлыынга пенсиялаштарга-даа, ол чаарби ажыг чыл чурттаан. Бызыт тура-соруктуң бир бадыткалы ол-дур.

Келир үени хандыр бодавайн, хүн хуузунда эрте-дужаал ажыглап алгаш, чаңгыс кижиге чудуп, оон кандыг-бир дамчыткап сөзүн эдерип, баш билинмейн чорааш, бо хүннерде кандыг түңнелге келген-дир бис.

А. М. Чымба бүгү талалыг эртем-билиглиг тыва интеллигенцияның баштайгыларының бирээзи. Ол парлалга комитединиң даргазы хүлээлгеге турда, 1937 чылда тыва черге бир-ле дугаарында «Улуг орус чогаалчы А. С. Пушкинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн калбаа-биле демдеглээн. Оон өлүм чок чогаалдары тыва дылга кестүп келген. Оларны С. Тока, С. Сарыг-оол, Лопсан, Очурбанак, Чымба олар эң баштай орус дылдан тыва дылче очулдурганнар. Чүгле ол эвес, бодунуң амыдыралында чогаал ажылынга улуг хандыкшылдыг чораан болгаш оон чечен-мерген сөстүг чорааны-биле алырга ол бодунуң үезинде чогаалдыкчы талантылыг турганы ылап.

А. М. Чымбаның улуг-хуузунга Тываның хөгжүлдезинге чаа-чаа берге оруктарын эртер ужур таваржыкан. Барык үжен ажыг чыл дургузунда тереэн чериниң хөгжүлдези, чонунуң чаагай чоруу дээш улуг ажыл-үүлени бүдүрүп, хөй эжикти ажыдып, хөй артты ажып, аңаа таваржып турган бергелерни болгаш салган сорулгаларны эчис төнчүзүнге чедир шиитпирлээр дээш үйгү-чылып чонна чүткүлдүг ажылдап чораан.

Николай КУНЧУН.
Кызыл хоорай.

ХУВИСКААЛДЫҢ ҮЕЖИЗИ

Таңды районунда чалбыыштыг чылдарның үежилери эвээш эвес. Оларның санынга Бай-Хаак суурнуң хүндүлүг хоочуннарының бирээзи Константин Дертен-оолович Канчыыр-оол кирер. Ол Октябрьның социалистиг Улуг революциязының болур чылының бүдүүзүнде, 1916 чылда, Барыын-Хемчик кожуунунуң Суг-Кажаа деп черге төрүттүнген, ам 75 харлаар.

Үжен чылдарның эгезинде эртем-сургуулга, деп-шилгелиг чаа чүүлге сундулуг оол өскен-төрээн Шекпээринге экономика, культура чаартылгаларынга идепкейлиг киржип келген. Шекпээрниң намчылары аревачи Константин Канчыыр-оолдуң тэлептиг мөзүлүүн өөренип көргеш, улуг идегелди көргүзүп, 1937 чылда ТАРН-ның кежигүнүнге хүлээп алган. Нам, чазактың даалгаларын ол ак сеткилдиг күүседип келген.

ТАРН-ның Төп Комитеди Тывага мал бажын ийи сая чедирер деп сорулга салган. Ону амыдыралга боттандырып, арат чонну олче эвилелдээри-биле эң-не идепкейлиг, тура-соруктуг намчыларны кожууннарже, сумуларже аъткарган. Константин Дертен-ооловичини Таңдының Көк-Булуң (Межегей) сумузунче чоруткан. Чаа амыдыралга улам сорук киирип, аныяк коммунист уйгу-дышын харамнанмайн, улуг ажылче шымнып кирген. 1938 чылда Межегейниң намчылары ону сумунуң нам үүрүнүң секретарынга соңгааннар.

Ала-чурттуң Улуг дайынының чылдарында К. Д. Канчыыр-оол сумузунуң ажыл-херээн дайын үезиниң байдалдарынче шилчидип, корум-чурумну шыңгыырадып, ылаңгыя арбанның, сумунуң, кожуунуң чонунга «Бүгү чүвени фронтуга!», «Бүгү чүвени Кызыл Шериге!» деп кыйгырыгны амыдыралга боттандырар дээш улуг сурталчыл ажылын чорудуп турган. Межегейниң чону бир, ийи, үш дугаар моон белектер чыырынга идепкейлиг киришкен. Украинаның дайындан хоозураан колхозтарынга межегейжилер 50 кыс молдурганы халаска бергеннер. Белек чыыр ажылды эвилелдээринге Севээн Данзын-оол, Бегзи Оюн, Дохпак-оол Оюн, Сотпа Оюн арестиг киришкеннер.

1949 чылдан эгелээш, араттарны сурружун амыдыралче шилчидип, колхозтарны тургузуп эгелээн. Ол-ла чылдың күскээр Ленин аттыг колхоз тургустунган. Оон баштайгы даргазынга Очур-оол Моңгуш соңгуттурган. Араттарның аныяк удуртукчузу хеп-хенертен аар аараан. Ынчангаш ол ажылындан халашкан. Колхозчулар ажыл-агыйның чаа даргазынга Константин Канчыыр-оолду бадылаан.

Аалак (ам Межегей) суурга баштайгы бажыңнарны тудуп эгелээн. Чаа амыдыралга чалгыналган араттар чаңгыс чылын-на 20 бажыңны туткаалар. Колхозтуң төвүн тудуп тургузарынга Адыя Оюн, Токал-оол Оюн, Сүрүн Моңгуш болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкен. Константин Дертен-оолович Канчыыр-оол Ленин аттыг колхозту 1957 чылга чедир даргалаан. Ол колхоз амгы ССРЭ-ниң 50 чылы совхозтуң эгезин, үндезинин салган.

Коммунист К. Д. Канчыыр-оол хүндүлүг дыштаныылгаже үнгүже «Россия» совхозтуң мал ажылынга бригадирлеп, салбыр эргелекчилеп ажылдап чораан.

Константин Дертен-оолович Канчыыр-оол «СЭКП-ниң хүрээлелинге 50 чыл болган» деп хорек демдээниң эдилекчизи. Оон партийжи стажы ам 54 чыл четкен. Хоочуннуң күш-ажылчы оруу делгем, намдары байлак.

Севээн ОЮН.

ДАШТЫКЫДА

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш АКШ-тың Президентизи Дж. Буштуң Москвага бедик деңнелге ужуражылгашкыннарының база чугаалажылгашкыннарының түңнелдерин Американың Каттышкан Штаттарының политиктиг болгаш күрүне ажылдакчылары бедик-биле үнелеп турар. Совет-америк керээге ат салылгашкының ийи талаларның стратегтиг боо-чепсектериниң улуг хемчээлге кызырарынга чедирер деп, америк конгрестиң төлээлекчилер палатазының даштыкы херектер талазы-биле комитединиң даргазы Данте Фассел (Флорида штаттан демократ) мелеглээн.

АНТАНАНАРИВУ. Даштыкы информация агентилелдериниң корреспондентилери Мадагаскарның найысылалы Антананариву хоорайдан дыңнатканың ёзугаар алырга, ол чурттуң президентизи Д. Рацирака радио дамчыштыр мелеглел кылгаш, чурттуң чазаан дужурер дугайында шиитпирни хүлээп алганын чарлаан. Дүжүрткен чазактың орнунга чаа чазакты тургузар болгаш аңаа киржикри-биле бодунуң удурланыкчыларын президент чалаан. Чурттуң чаа конституциязының төлевилелин чаазы чугаалажып көөрүн база ол айтырыг талазы-биле референдумну бо чылдың төнчүзүнге чедир чорударын бодунуң ёзу-чурумнуң удурланыкчыларынга Д. Рацирака дааан.

ГАВАНА. Сальвадорнуң найысылалының чоогунга чазак шериглериниң болгаш партизаннарның аразынга тулчуушкуннар база катап эгелээн. Партизаннарның радиостанциязының дыңнатканың ёзугаар алырга, тулчуушкуннар үезинде чазак шериглериниң 14 солдаттары өлүрткен. Тус черниң хайгаараакчыларының айытканын ёзугаар алырга, партизан бөлүктери чазак шериглеринге удур халдаашкыннарны сөөлгү хүннерде улам-на күштелдирген. Сальвадорнуң чазааның болгаш партизаннар командылалының аразынга чугаалажыышкыннар үргүлчүлеп турар. Ол чугаалажыышкыннарның кол сорулгазы — чуртка 11 чыл дургузунда үргүлчүлеп келген болгаш 75 муң кижиниң амы-тынын когараткан дайынны соксадыры.

ПАРИЖ. АКШ-тың күрүне секретарының дузалакчызы Ричард Соломон чоокта чаа Ассошиэйтед Пресс агентилелиниң корреспондентизинге интервью берген. Вьетнамга, Лаоска болгаш Камбоджага дайын чорудулгаларының үезинде ис чок читкен азы туттурган 2274 америк шериг албанныгларының салым-чолу амга чедир биллинмес. Ынчаарга американнарның кол нурууну ол шериг албанныгларны вьетнамнар амга чедир чажырып, тудуп турар деп санавышаан. Ингийңыштатка дайын чорудулгаларының үезинде ис чок читкен азы туттурган американнарның салым-чолунуң дугайында айтырыг тодаргайлаттынган соонда америк-вьетнам харылзаалар экижээн туруп болур деп, АКШ-тың күрүне секретарының дузалакчызы мелеглээн.

СЕУЛ. Мурнуу Корейниң «Кондор» деп суднозу 5 муң тонна ристи Мурнуу Корейден Соңгу Корейге далай оруун дамчыштыр чедирген. Ол ристиң орнунга Соңгу Корей 11 муң тонна цементини, 30 муң тонна хемир-даштыы Мурнуу Корейниң садыг корпорациязынга баар. Корейниң мурнуу болгаш соңгу кезээниң аразынга ындыг садыг харылзаалары 1948 чылдан бээр үзүк чок үзүлген турган.

НЬЮ-ЙОРК. Поляк национальдыг кардинал Юзеф Глемп бо чылдың сентябрьда АКШ-тың Нью-Йорк хоорайынга баар болап турган. Ынчалзажок Нью-Йорктуң еврей чурттакчылары поляк кардиналдың АКШ-ка келиринге шыңгыы удурланып турар. Чылдагааны: делегейде массалыг информация чепсектерин еврейлер контрольдап турар чорук Польшаның национал эрге-ажыктарынга когаралды чедирип келген деп Юзеф Глемп чоокта чаа мелеглээн. Кардиналдың ол мелеглели еврей чонга удур угланган деп, америк еврейлер санап турар.

ЖЕНЕВА. Шаап халдаарының стратегтиг боо-чепсектерин кызырар дугайында керээге хамаарыштыр совет-америк чугаалажыышкыннар тос чыл дургузунда үргүлчүлеп келген. Совет-америк керээни белеткээри доозулган болгаш оон долу бижимелин бадыткаан. Тос чыл бурунгаар Женевага совет-америк чугаалажыышкыннар эгелээн турда, керээниң баштайгы төлевилели 59 арындан тургустунган. Амгы үеде орус болгаш англи дылдар кырынга белеткээн совет-америк керээниң хемчээли 600 ажыг арын.

НЬЮ-ЙОРК. Пан-америк сионнарын Гаванага эрттириериниң бүдүүзүнде Эй-би-си телекомпаниязының корреспондентизи Кубаның удуртукчузу Фидель Кастродан интервью алыр аргалыг болган. А. Ф. Кастро америк журналистер-биле ужуражыр хөөн чок болуп турары бүгүдеге билдингир.

Чөөн Европаның чурттарынга болгаш Совет Эвилелинге политиктиг база экономиктиг улуг чаартылгаларның сөөлүнде Кубаның экономиктиг байдалы кандыг болуп турарын Ф. Кастродан корреспондент сонуурган айтырган. «Амгы үеде чуртта экономиктиг байдал дыка берге. Совет Эвилели-биле мурнуку херээр садыг харылзааларлыг бис. Ынчалзажок бистиң чуртувуска чиг эт эвээш кээп турар. Чурттуң транспорт системазын өскертпеш, чадаг-терге транспортунче шилчиир чадавас боор бис. Тудуг материалдары база чедишпейн турар» деп, Ф. Кастро чугаалаан.

БАГДАД. Атомнуг энергия талазы-биле делегей агентилелиниң (МАГАТЭ-ниң) экспертериниң дөрткү бөлүү Иракттың найысылалы Багдад хоорайда чеде берген болгаш ажылдап эгелээн. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң № 687 резолюциязынга дүүштүр экспертерниң бөлүү Иракта бүдүрүлге болгаш тудуг черлерин өөренип көөрүн уламчылаар, ол черлерни атомнуг чепсекти бүдүрериңге Иракттың ажыглаар аргаларын илередир сорулгалыг. Иракттың эрге-чагыргалары бодунуң тудуг болгаш бүдүрүлге черлерин МАГАТЭ-ниң төлээлекчилеринге көргүзүп эгелээн.

ТОКИО. Микронезияда Понпеи ортулуктуң Колония хоорайынга конференция ажыттынган. Францияның ядролуг шенелделериниң айтырыы— шуулганның кичээнгейиниң төвүнге тургустунган. Австралияның, Чаа Зеландияның, Чаа Папуа Гвинеяның болгаш улуг эвес 12 ортулуктар күрүнелериниң төлээлекчилери конференцияның ажылында киржип турар. Оожум океанның Муруроа ортулуунга француз ядролуг шенелделерни доп-дораан соксадырын конференцияның киржикчилери Франциядан негеп турар.

БЕЛГРАД. Бо чылдың майдан бээр Югославияның улусчу армиязының кезектеринге удур чепсектиг халдаашкыннар болгаш өөнчүкчеңгээлер 126 удаа болганын Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының улусчу камгалал талазы-биле эвилел секретариады дыңнаткан. Ол халдаашкыннарны Хорватияның иштики херектер шериглериниң болгаш национал гвардиязының талазындан кылып турар.

(СЭТА).

МӨҢГҮН-ХАЙЫРАКАН ЭДЭЭНГЕ БАЙЫРЛАЛ

Тыва улусчу революцияның тиилээниниң 25 чыл оюнга турраскаадып, Мөңгүн-Тайгаже эң-не баштай үнген альпинистерниң бирээзи Ю. Промптов «В центре азиатского материка» («Азия диптиң төвүнде») деп төөгү-демдеглелдиг очерктер номун 1946-1950 чылдар аразында бижип, ону СЭТА-ның фото-чурук корреспондентизи В. Соболевтиң тырттырган чуруктары-биле кааста, үндүрген. Ук төөгүлүг болуушкунну Мугур-Аксынга бедик көдүрлүүшкүн-биле байырлап эрттиргенин автор «Праздник освобождения» («Хосталга байырлалы») деп эгеде тодаргай бижип көргүскен. Үндезилеттинге-ле 50 чыл оюн бо чылдың 6 айның сөөлгү чартыында демдеглээн Мөңгүн-Тайга районнуң ынчаардагы арат массаларының ол Наадымга хей-аът, соруктуг кириишкенин чамдык кызырылдалар-биле очулдуруп, «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттым.

Салчак МОЛДУРГА.

Дараазында хүннүн эртенинде бистиң майгынның чурттакчыларын, кудай диммирээн дег, даш-шимээн оттуруп, хөлзедипкен. Кандыг-ла-бир күчүтенниерниң аар мага-боду черни сө базып келген дег сирттилээн дааш кылын уйгуда бистерге чер шимчеп, буруулганы ышкаш, дыңналган. Майгын соңгазындан бакылапкаш, чүү болганын ам билип кагдым. Ыңгыржактарының ийи талазындан чоон чудуктар коштаан, оларының чиңге уштары черни чара-чире шыйган сарлык шарылары сывыртаан аъттыг араттар. Мугур-Аксынче кирер олуругну доозуннаалдырбышаан, дааш-диимиттиг эртип бар чор. Ол күчүлүг, семдер амытаннар, сиртинде чүгдаа чоң чүве дег, бедик хавакты чиик-адак үне халыышкаш, ында биске көзүлбес казанакчыгаштарже ажыттаалы бердилер. Сарлыкты аар чүък база сөөртүр амытаннар-дыр эвеспе деп ынчалдыр таныш билген мен... Лагеривис Мугур аянында каш дыттарлыг, эмек-хавак баарынга турган. Солагай талавыста Мугурлан шала улуг Каргы хем Моолче шиглиг бадып чыдар. Оон ындында Цаган-Шибэту — Ак-Шивээ сыннары ханаланган, Мөңгүн-Тайганы Хемчиктен аңгылап турар.

Эртен олаавыска шайлап оорувуста, дүүн чаа-ла кады даг үнүп чораан эживис Кыргыс хоорайжыды кеттинипкен, суурдан майгынывыска бо чеде халдып келди.

— Даарта улуг байырлалывыс болгай, силерни алыр дээш келдим, араттар оон-моон чыглып эгеледи. Амдызында Мугур-Аксын силерге көргүзүп, таныштырайн. Кежээликтей, бо-ла лагеривиске экспедициявыс ат-аддары дээш каттышкан шайлалга кылыр деп тур бис. Кожууннуң даргалары база келир — деп мындыг.

Болур шайлалгага киржир кижилерниң санын тодарадып, Кыргыс-биле кады ыяк дугурушкаш, чүү-хөө саттынып алыры-биле, кожуун төвүнче чоруптувус.

Мугур-Аксы суур Мугур биле Каргының белдири — шенекчигеш кырында кашла санныг бажыңчыгаштар болду. Сууржугашта кудумчу, херим-кажаа-даа чок — каш тудугтары шөлде ол-бо тарадыр октаттынган, бажыңчыгаштарның серилери база ыяш, соңгалары хензиг — соңгу чүктүн өлүк, садыг факториязы сагышка кирер. Эң-не төвүнде школа, клуб, эмнелге албан черлери — бо-ла. Онзагайланып көстүр чүве — телеграф станциязының бедик, чоон адагажы. Чурттакчылар байырлалга белеткенип турары илдең— бажыңнар аразында ногаан шөл чашпаны чытталган, кызыл пестерде кыйгырыглар бижип аскан, оларның сөзүн биске кады даг үнүп чораан тыва эштеривис бирээзи — Түлүш Күнга очулдуруп чорду: «Бистиң Төрээн чуртувус — улуг болгаш күчүлүг Совет Эвилели делгерезин!», «Бистиң улуг акывыс — орус улуска алдар!», «Совет улустуң баштыңчызы — улуг Сталин делгерезин!»... дээш оон-даа ыңай. Бажың бүрүзүнүң-не кырында кызыл туктар хөлбеңнээн.

— Көрүңер, келдилер-ле эвеспе! — деп, Виктор шел ужунче айытты. Аъттыг кижилер, кежээ дег, чуулбушаан, чамдыктарының кызыл арын-шырайлары безин тодаргай көстүп, чоокшулап ордар. Оларның чыкпак аъттары янзы-бүрү чорук үндүрүп, кудуруктары соңгаар эстеп чор. Өңбаазын бөрттерлиг, тоннарлыг, эр, херээжен, кырган, аныяк, чаш-даа кижилер аътка келергей өөренген — эзерде чыпшына берген деп чугаалап болур — оон-моон шуужуп кээп-ле турлар. Келгилээш, аялнарга тус-туста майгыннарын тиккилеп, даштыңга олбук, кидис чадып, ында-мында одагланган. Удаваанда, Мугур-Аксы «кижи бажы кизирт, аът бажы оргу» апарды. Чамдыктары — моолчургу, өскелери — түрк овур-хевирлиг чоң болду. Маңаа Валентин Соболев «ФЭД» деп чурук тырттырар аппарады-биле чайчапсар чокка-ла ажылдады. Лагерьге кассеталарывыс бүрүн төтчеглээш, өөрүшкүлүг, сеткил ханган четкилеп келдивис. Көрүп, аралажып чорбаан улуувунга таваршыкканда ындыг болбас-даа арга чок! Келиривиске, Кыргыс Шомбул ийи эштери-биле ирт чара кезип алган кижин союп, бускан турлар. Ыя аразында Оңдар Сундуй, Кыргыстың аъдын мунупкаш, Цаган-Шибэту сыныын эдээнден бир шоодай даг согунаазы казып эккеп, ханта холуду. Тарымал согунадан арай бичежек, шөйбексимээр-даа болза, кедергей ажыг, чидиг чыттыг, болбаазын үнүш болду...

Кежээкиниң беш шак үезинде хамык аалчылар чыылган, оларның аразында кара чаңгыс орус — кожууннуң харылзаа салбырының начальниги — Белов база хөлзеп чоруп тур. Чамдык тыва эштер кегээржиктерде сүт арагазы эккеп сөңнээн, ол бистиң районнувуста кирбейн турар водканы солаан, амданы арай суласымаар, кемчок суксун чүве. Шайлалгага стол, сандай-даа негеттинмээн — чайгы ногаан шыкка олургулапкан бис. Ылаңгыя тыва эштер баскактандыр олуруп, хову-шөл аяныңга пат-ла чанчыккан улус чорду. Шайлалга экспедицияның начальниги Никольскийге тываларның эң-не хүндүлүг чеми — хан аксы салырындан эгелээн. Улуг чес тавакта согуна холуктуг эът, бистиң экспедицияның курлавырларындан белеткээн чем аймаа-ла хөй. Дагны үнүп, шыпшыыңта четкенивис, эгелээн байырлал, экспедицияның тыва, орус бригадазы, Мугур-Аксының албан-хаакчылары, араттары дээш хөй-ле дашка көдүргүнген. Тускай куңдагалар чок болганындан, бистиң баалыңның кружкаларывыс дашкаларны солаан. Шайлалга доозулганда, биске тыва эштер чанчыл ёзугаар бир-бир кегээржик арагаларны тус-туста тудускулаан. Аалчыларга курут сава сунуп болбас деп чаңчылдыг улус болган...

Август 17-де Мугур-Аксының дыттарга хүрээлеткен ногаан шынаазынга хөй кижилиг митинг-хурал болган... Илеткелчи областың, районнуң дайын сөөлүндеги чылдарда сорулгаларынга доктааган. Ол Тываның арат чону, бүгү совет улус-биле бир демей, беш чыл планын бир-ле дугаар күүседип кирипкенин онзалап чугаалаан. Оон мал ажылының дугайында чугаалы араттарга эң-не таныш, билдингир болган. Араттар ол талазы-биле чедиишкиннерин чугаалап, малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алырын, кышка четчир мал чемин белеткеп аарын хүлээнип: «Беш чылда, фронтуга ажылдап турганындан артыкка, шудургу ажылдаар бис» дээн чаңгыс аай бодалга каттыжып турганнар...

Наадымның албан ёзузу доозулганда, черниң узун бедиин хальырынта, чаржырынга, хол бөмбүүнге маргылдаалар эгелээн. Сөөлгүзүнге бистер база киржип, бодувус командавыс тургускан бис. Ынчалза-даа кандыг-даа белеткел чок, оон кадында удурлаажыкчыларывыс — тыва аныяктар онзагай темпераменттиг, чиик-кашпагай, шаптык темпилиг ойнааш, бисти чер-даа алыспайн, үнүп каан. Күчүлүг Мөңгүн-Хайыраканны чагырып алгаывыс дээп-ле боор он, көрүкчүлер бистерге, ужур сагыш, адыш часкап кааннар.

Аът чарыжы чоруп турда, бис араттарның хеп-сынын сонуургап, эң ылангыя думчуу өрү көрүнген тыва кадыг идиктерин онза сонуургаан бис. Бо талазы-биле тайылбырны биске Кыргыс берген.

— Идикти бисте холдуунда херээженнер үлдүрүп турар. Эжеш идиктерни тускай хепке кедирбес болганындан, бирээзи — улуг, өскези — биче, саарык-даа болу бээр, ужуру ол. Боота холбаштыр тыва тоол безин бар. Шаг-шаанда бир улуг албан-дужаалдыг кижи болганга идик үлдүрткан. Кайыын-на ийик, ыт келгеш, үлдүрүп каан идиини бирээзин ызырып алгаш, четтирбейн берген. Ам бир идикке оон былгаары чедишпес болган. Кожуп-селиштирип турганш, идиктиң эжин үлдүрген, бирээзи — улуг, өскези — биче бооп-тур. Ортан бээр-ле тыва херээжен кижиниң үлдүрген идии улуг-бичелиг, саарык болган чүве-дир— деп бисти каттырткан... Ынчап турда, салган аъттың башкылыы чедип келген. Онзагайлап каастаан кызыл-хоор аът өскелериниң мурнай ушта чүткээш, ыдып орда, көрүкчүлер алгыржып-ла үнген:

— Балчый-оол! Балчый-оол!

Оозу келзе-ле, аъттың мунукчузу, он дөрт харлыг оолчугаш болган! Балчый-оолдуң соондан — сиирелп арат, оон соондан — челдүр, узун ашак келген. Арткааның сонуургаваан-даа бис, мунукчулары база чегенип, аъттарының аксын арадан тыртып алган... Дараазында 128 мөгениң хүрежи эгелээр мурнунда, аът чарыжының тиилекчилерин шаннаан. Мурнай келген Балчый-оолга дүрүг акша, чаа тыва тон тывыскан, артканнарын пес аймаа-биле шаннаан. Оът-ситен кырынга, колдуунда-ла, алгы содактарлыг, кадыг идиктерлиг мөгелер олургулапкан. Бистиң Кыргызывыс үшкү салыгта чедир ызырынган. Ол мен маңаа-боттуг, чаагай аратка таварышкаш, «ыш-биле» бастырып каан, чунуп, сегереп, кеттинип алгаш, биске каттыжып, көрүкчүлей берген... Шөлде ийи мөге арткан, «эзирниң самын» күүсеткеш, кезек дыштанган соонда, сөөлгү — чедиги салыгны чарлапкан. Мөөгү дег бөрттерлиг, торгу тоннарлыг, ындын-сырыннныг мөге салыкчыларынга үдеттипшаан, Кыргысты хөме таварып каан, улуг мөге-биле таныырывыс, комсомол райкомунуң секретары Түлүш Кызыл-оол девип үнген. Сөөлгү хүрешти күчүтеннер сегиржип алыышкыны дээрлен өске, чүү дээр боор! Оларның аваангыр-кашпагайын, арга-мергежилдиин көрүкчүлер магадап, алгы-кышкы-биле уткаан, мөге салыкчыларының хөлзээшкин-дүвүрелиэриин ажып, арын-шырайы каш янзы хуулуп, улуг-ла айыыл-халап болур дээн ышкаш, сурлуг, мөгелеринден дудак чок шимчеп, хөделип турганнар. Тываларның «Мөгениң майыы кадырык», «Ааның бичези кончуг» дижири ышкаш, күш-шыдал, арга-мөге-даа талазы-биле сөөлгүзү шүглүп үнген! Ол дораан-на хейнин хол бажынга барып агаарда чоруп турган... Сөөлгү 8 мөгелерни шииткекчилер столунче чалап, оларга база-ла шай, таакпы, даалымба, тоннарны тывыскылаан. Тулган чемпион ол бүгүден аңгыда, дүрүг-дүрүг акша болгаш хүндүлел бижик-биле шаннатканы-биле Наадым доозулган. Кижилер майгын-бажыңнарында, оймак-шыктарда найырлап-дойлаан, эът саат дег, арага-хымыс суг дег, катгы-хөглээшкин кудук-чайык болган...

...Бистиң аян-чоруувус Цаган-Шибэтуну бир бедик, далай деңнелинден 3000 метр бедикте турар Ак-Баштыг дагже үнүүшкүн-биле доозулган, ону орус ёзу-биле, Ак-Сылдыс деп ат-биле сагыл четтиртип, ыдыктаан бис... Кызылче чоруптар бөлүкке Кыргыс база кирген. Чүге дизе Саадак артты ажары база бистиң планывыста кирген турган, ийикде, Кызылга баргаш, даалганы күүседиишкиниң бүдүн-бүрүн составывыс-биле илеткээр ужурлуг турган бис... Тоолайлыг иштинге кирип алгаш, арга, суг кылыы черге майгынывыс тип, одагланып, улуг дыш чарлаан бис... Аидарлып-дүндерлип чыткаш, удуй бергеним соонда, мени ыыткыр үн, хөлзээн ыыт оттурупту. Ковайып көрүптеримге, Соколовский майгын эжиниң аксында мүңгараан-деңгерээн олур-ла:

— Халап болган! Чүү деп чүве боор бо, көрүңер даан! — деп мындыг. Дан чырыы-биле кады долгандыр чаш хар дүжүпкен. Чайгы дүне удуп чыдып алган улус эртенинде, август 23-те, кыш ортузунга оттуп келгени-биле демей, эндепсинип кайгаан бис... Бир-ле черге чоруп олурувуста, Валя Володяның «Аъдың доктаат!» деп дилээш, ээеринден дүже халааш, орук дургаар ак-чайт апаргылаан чыткан чечектерни чулгаш, бистиң шуптувуска үлеп берди.

— Па, бо дээрге, эдельвейстер ышкажыл! — деп, Соколовский алгырып үнду. —Бо кайгамчык чечектер дээш Швейцарияга чылдың-на он-он эрес-кайгалдар хая-даштан аңдарлып, амы-тынындан чарлып чорааннар болгай. Ында олар ам ховартаан. Оларны маңаа, бо шынаага, арта-ла чаш хар аразынга мындыг элбек чыдар деп кажан-даа бодаваан мен! —деп магадады...

Юрий ПРОМПТОВ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 2

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 10.20 Мультфильмнер. 10.50 «Операзап ойнаалы». М. Мусоргский. «Уруглар». 11.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 ТМА. 12.15 «Дешкирииниң аргалары». 12.30 Фильм-концерт. 11-ги болгаш 12-ги сериялары. 13.20 — 13.50 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.15 «Мыдыг хуулгаазыннар бар боор-дур». Уран-чечен телефильм. 16.20 «Бир эвес силерни дээш...» 17.00 «Эчи сылдыс». Уругларга уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү (Венгрияның ТВ-зи). 17.55 «Херээженнни дилеңер». 18.30 ТМА. 18.45 Кижи болгаш хоойлу. 19.30 Мультфильм. 19.45 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 21.55 «ВиД». 00.10 ТМА. 00.25 Музыкалыг программа. 01.30 «Онзагай кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 02.45 — 03.05 «Сос-биле илбилээр кижи».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Дениска канчаар өлүрткенил...?» Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.50 В.-А. Моцарт. № 12 соната. 9.05 Мультфильмнер. 9.30 «Дириг планета». Хөй сериялыг барымдаалыг фильм. 9-ку сериязы. 10.25 «Соок черниң чылыы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.35 Телефильм. «Гамлет Гонашвили». 15.10 — 15.40 И. С. Бах. № 1 сюита.

• • •

16.45—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Чечен менде». 19.30 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 «Сибирь—экранда». 20.40 М. Равель. «Дафнис болгаш Хлоя» балеттен ийиги сюита. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 —00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 — 00.20 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00—20.00 «Үш хылга соло».

АЖЫЛДААР КҮЗЕЛДИГЛЕРНИ АЖЫЛ МАНАП ТУР

Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазынга ажылдаары-биле дараазында ажылчыннарны чалап тур: чүдүрүкчүлер (студент оолдар-даа ажырбас), чүък дүжүрер, чүдүрер ажылдарга мастерлер, ногаа ылгаарынга болгаш ону ажылдап кылыр цехке херээжен ажылчыннар, вентиляция талазы-биле слесарьлар, чазаныкчылар, кочегарлар, слесарь-сантехниктер, кол механик, ажыл-агый эргелекчизи.

Айның бараан саарылгазының планын күүсеткени дээш, чыл түңнелиниң талазы-биле болгаш үр чылдарда ажылдааны дээш немелде акша шаңналын төлеп бээр.

Ажылдаар черге албан чериниң автобузу чедирер, ында столовая, магазин, эмчи пунктузу ажылдап турар.

Айтырыгны тургузуп, билип алыр адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25, телефону 4-16-45.

• • •

Тыва республиканың «АвтоВАЗтеххандырылга» төвү дараазында ажылдакчыларны ажылче чалап тур: кол бухгалтерниң оралакчызы, кассир, административтиг болгаш бүдүрүлге бажыңнарын аштаар аштакчылар.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Набережная кудумчузу, 38а, телефоннары: 3-01-66, 9.03-15.

Кызылда № 48 тудуг эргелели деп аренда бүдүрүлгезинде хана болгаш дээвиир кылыр гипс материалдарны, гипстен кылган бажың каастаар материалдарны, арыг агаар киирер херекселдиң решеткаларын, чазаныгга кылыгларын, чугай аймаан, бүдүкчиларны, демир аймаандан бүдүрген эдилел чүүлдерин туда санажылга азы шилчидилге-биле бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге, хамаатыларга садып турар.

Тудуг эргелелиниң адрези: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, бажың № 1, телефону 3-34-71.

1991 чылдың июль 30-де ВАЗ-21063 маркалыг № А 78-00 ТВ автомашинаны оорлапкан. Оон өңү—каразымаар хүрең-сарыг. Соңгу солагай талазының чалгынчыгажында улуг эвес шыймакталган чер бар. Ук машинаның амгы үеде турар черин билир азы көрген хамаатылар Кызыл хоорайда 2-45-75 телефонну дамчыштыр дыңнадырын дилеп турар. Дыңнаткан эш-өөрге чогуур шаңналдарны тыпсыр.

ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Тыва республиканың бойдус камгалалының ниитилелиниң чөвүлели хамаарышкан черниң радиация оайдалын хемчээр болгаш аъш-чемниң база ногааның чүү хире хирленгенин доктаадыр «Экон.001» деп индикаторларны база «Аларм-03.01» деп маркалыг дозиметрлерни садып алыры-биле чагыгларны албан черлеринден, организациялардан болгаш хуу кижилерден хүлээп алырын чарлап тур. Бир херекселдиң өртээ 400 рубль.

Чагыгларны бир ай хуусааның иштинде күүседип бээр.

Кат-чимистиг культураларның өзүмнерин алырынга база чагыгларны хүлээп ап турар.

Чагыгларны дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 106, № 4 өрээл. Телефону 3-61-54.

Делегей конкурузунуң дипломантызы Наиля Гайфулинаның концерттери бо чылдың август 2-де Политиктиг чырдыныышкын бажыңынга болур. Концерттиң эгелээри кежээкиниң 19 шак 30 минутада.

Шиа бүрүндүүларының кырынга таныылаары, чыланнар-биле ойнаары, тывызыктаары концерт программазында кирген.

Билеттерни кууне филармониязының кассазында садып турар. Тайылбыр алыры-биле 2-55-19 телефонну ажыглап болур.

«А», «Б», «ВС», «Д», «Е» категорияларының чолаачыларн курузунга өөренир күзелдиг хамаатыларны ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан технистиг школазы чалап турар. Ол ышкаш секретарь-машинистканы, радио болгаш телевидение тамдары-биле мастерлерни өөредирин-биле чалап турар. Кичээлдер 1991 чылдың сентябрь 2-де эгелээр.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49, телефону 2-25-28.

КИНО

АВГУСТ 2-де

«НАЙЫРАЛ»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Алёнка» 9.00, 13.00. «Дом с привидениями» 11.00. «Оборотень» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Скорпион» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Бум-2» 15.00, 17.10, 19.20 (узаткан) шактарда.

Ном болгаш номчукчу

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ҮШКҮ СӨҢҮ

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Николай Куулярның шүлүктериниң үшкү чыындызы ному «Чырык болгаш думбей» деп ат-биле парлаттынган. Ында тайбың, найырал, төрээн бойдус камгалалы, ынакшыл болгаш оон-даа өске амыдыралчы чугула темалар чырыттынган. Ылангыя амгы амыдырал-чуртталганы көргүспушаан, келир үеже база бакылаанын эскерер бис, а ол дугайын совет литератураның үндезилекчизи А. М. Горький бодуунуң үезинде демдеглээни өөредиглиг. Маңаа «Улаатай» деп сеткилге дыка дээштиг, патриотчу утка-шынарлыг чогаалды чижек кылып болур, бо арыг аржааның домчу хемниң келир үеде канчап баарынга автор четтенгениң мынчаар көргүскен:

«...Бойдус. Кижи.
Сайзыралдың,
депшилгениң
Ботка боду чарлап алган
дайын-чаазы...
Улаатайга оон башкы
одун
көргеш.
Угаанзыраш, тыныш
бачым
апарган мен».

Түлүг-суур кылыр-ла чүве дээш хүнүн бодап, үнүштер үрегдээр хумагалал чок чоруктар бисте ам-даа бары хомуданчыг. Найысылал чанында чаңгыс-ла дыштанылга парыгын безин канчаар тоймаглап алган-дыр бис. Ам арта-ла чамдык тудуглары бузуп эгеедээнинден туйбу, демир-дес артынчылары-биле чер боктанган.

Үженги арында «Дал дүъште боданыышкын» деп шүлүк кижиниң ханы боданыырынче албздаптар. Чүге дээрге ында философчу угшигниң тыныжы кирген, бистиң амгы нарын үевисте ындыг айдызал черле херек:

«...Делегейге туружувус
Дешнеливис, дензивисти
Угаазылап, шиңчиир болза,
Угаан биле сеткил байлаа
Үневисти көргүзерин
Үргүлчү-ле бодап чоруул...»

«Каржы камбы шавызы бооп...», «Датка чирттес» болгаш өске-даа улус-төре херээнге холбаштырган шүлүктер эртерн төөгүвүстү чыыра тыртып турар, кижиге чүдүүр хайлыг аажы бистиң ойбаазын бо одуруглар бадыткаар:

«...Дажаан хем дег
боралгактыг
чылдар чоорту
Дажы-сайы кезүүлүже
турнутуп тур.
Чогум арны кылаш сугга
салдай бээр.
Чожуп-суртеп, таныбайн
баар частывыс чоп.
Чонум, чонум, сенден
дээди
шииткекчи чок.
Токаны кым деп
билиил?»...

Н. Ш. Куулярның «Чырык болгаш думбей» деп үшкү номунда утказы чегей билдинер, азы маргылдаалыг одуруглар, сөстер, шүлүктер частырыглары чүте эрткилээни элдеп! Чүге дээрге ук ном авторнуң, редактор А. Кужугеттиң, корректор З. Моңгуштуң холуун дамчып эртен болгай, ынчангаш чамдыктарын сайгарып көрээлиңер. Дараазындагы үнер чогаалдарга кичээндириг-даа болур ыйнаан.

«Хоорайда эр чурттап чоруур» (шүлүктээн тоожулал) — улуг хемчээлдиг чогаал. Мында харын-даа политиктиг алдаг болур мындыг строфа кирген:

...Араганы Хоойлу безин
Ажып-тиилеп шыдавады.
Амыдырал, амыдырал,
Сенден эртген чүве
кайдал?
Арага сээн суксуңун-дур,
Четтирбестиң арга чок-
тур»...

Шынында амыдыралда эң үнелиг чем ак сүт, ону келген аалчыга эң баштай амдадырым өгбелеривис сагып чораан. А 1944 чылдың соонда «алды баштыг амыр-га-моос» деп ажыг хоран арага Саян ажыр соястап келди чоп? Оон соонда кенен-шолук сеткилдиглер бо хоранныг хамчыкка алыскаш, кем-херектер үүлгедип, кадыын чидирдилер чоп! Бо хире угаан-сарылдыг, дээди эртемниг чогаалчы кижи ажыг араганы «Амыдыралдың суксуну-дур» деп кыйгы салырга, чалы салгалга хоралыг-дыр.

Бо-ла чогаалда (тоожулалда) утказы билдинмес мындыг одуруглар база бар (арагачы кижи дугайында):

«...Оон чоорту сегерей
бээр;
Ол дег эки ажылчын чок,
Ашак-даа чок, ада-даа
чок—
Анаазында магалыг эр'»...

«Ашак-даа чок, ада-даа чок» дээни кончуг чевен, оон кадында утказы база билдинмес. Оон ыңай «Ядамык» деп сөстү «Чадамык», «Кедээдиве аппаар» дээриниң орнунга «апаар» (арын 15), ындыда дээр дээш «найда» болгаш оон-даа өске оонак четпестер бар.

Ол ышкаш 66, 67 арыннарда «Чоогап», «Чооггап» деп сөстерниң утказы билдинмес. Бир эвес олар тус черниң сөс аяны болза, тайылбыр бээри күзенчигдир, оон башка школачыларга билдинмес-тир.

Сэяю САНДАН
Кызыл хоорай.

ӨЛҮРҮҮШКҮН, ЧАСТЫЫШКЫН

• Кым буруулугул? •

ВИЛЬНЮС. Литва биле Белоруссия кызыгаарында, Мединикайда хыналдакаайлы черинге болган халаптыг түнелинде 6 кижи өлүрткен, ийи кижи балыгланган. ССРЭ-ниң ИХМ талазы, милицияның онза даалгалыг отрядының удуртулгазындан алган медээлерге үндезилээш, ук салбыр ол болуушкунга кандыг-даа хамаарылга чок деп дыңнаткан. ОМОН-нуң (МОДО-нуң) бүгү ажылдакчылары ол үеде чурттаар черинге турган.

Вильнюска Сапегос кудумчузунга, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң шериг дивизиязының турар бажыңының улуг эжииниң аксынга билдинмес кижилер частыышкын кылган. Баштайгы медээлерден алырга, чидириг чок. Частыышкын чалгыы ол бажыңның база оон чоогунда бажыңнарның соңгаларын үнта шаккылапкан.

Парламентиге журналистер-биле ужуражылга үезинде Литваның Дээди Совединиң Даргазы В. Ландсбергис мындыг хевирлиг догааштырылга кылган: «Өлүрүүшкүнну чок-ла болза совет шериглер, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң террорчу МОДО болуу боор чадавас, чок-ла болза мафия кылган».

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң хейниити-биле харылзаалар төвүнүң начальниги А. Черненко кызыгаарга ындыг халап болганын бадыткаан. Омончуларның (мозожуларның) анаа киржилгезиниң дугайында чугаалар-биле холбаштыр ук салбырның командири Б. Макутынович мынча дээн: «МОДО-нуң бүгү хууда составы баазазынга турган». ССРЭ-ниң иштики херектер шериглериниң бир салбырының штавының чанынга частыышкын болганда, дүне 3 шакта омончуларны дүвүреэзин-биле кадурген. Ынчан омончулар шупту бар турган.

Кем-херек үүлгедикчилериң тывар дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр бис, ССРЭ-ниң ИХМ-и Литваның хоойлу-дүрүм камгалаар органнарынга дузалажырынга белен деп, ССРЭ-ниң иштики херектер министри Б. Пуго медеглээн.

ҮЕЗИНИҢ МУРНАКЧЫ ХЕРЭЭЖЕННЕРИ

Тываның улусчу революциязының баштайгы шииттирлиг хүннеринге киришпээн-даа болза, ол революцияны чыпшыр эгезинден эгелээн. Тываның улусчу күрүнезин быжыглаарынга, чаа амыдыралды тургузарынга үлүг-хуузун киирген баштайгы херээженнер база бар турганнар. Ындыгларга Сат Татьяна, Топуй кадай, Күнзенмаа (Тес чурттуг) Соян Миңчимаа, Сереңмаа (эмчи), Дакый Сүгүн, Сарыг-Тараа, Серен дээш, кымнарның чок дээр.

Кажан эр алы кыс кылдыр уруг төрүттүнгенде, оозу херектиг, моозу херек чок уруг-дур дивес, кайы шагдан тура оларның эр, кызы ылгал чокка тыва ниитилелдиң демей-ле херектиг кижилери болуп чораанын эскерип билгеш, чаа төрүттүнген кыс уругну безин «херээжок» деп адай бергени, ол шаанда адап эгелээн кижилер улуг чазыг кылганнар-дыр дишкен, ону эде адап алыр дугайында айтырыгны ол үениң мурнакчы тыва херээженнери көдүре берген турган.

Ону сайгарып көөр дээш-ле ол боор, чурттуң иштинге, оон дашкаар сургуулдап чораан кезек кижилер бистер-биле А. Палмбох ол айтырыг талазы-биле чугаа кылырга, ынча дизе кандыгыл, мынча дизе чүл деп кижи бүрүзү таарыжыр таарышпас-даа саналын берип турган.

Херээжок деп тыва сөстүң эге кезээ «херээ» деп кезээн, женщина деп орус сөстүг база эгези «жен» деп кезээн улай кожуптарынынга «херээжен» дээр ат тыпты берген чүве деп, херээженнерниң адының тывылгазын төөгүзүн Татьяна Шогжалоевна Сат чугаалап олурганын дыңнаан мен.

Ону сүт алгаш көөрге ынчаардагы тыва херээженнерниң аразында чаа революсчу амыдыралды тургузарынга оларның киржилгези турганының херечизи-дир. Оларның ат-сураан ам бо үеде уттун каапкайн, ажылдап чурттап эрткен амыдыралының төөгүзүн дилеп тывгаш, Тываның национал-хосталгалыг революциязынын херээнге оларның салыышкыннарын солунчаар, радио база дириг арткаңнарын телевидение дамчыштыр бо үениң аныяк өскеннери билир кылдыр чыылдар болза чогуур деп бодаар-дыр мен.

Ховалыг НУРСАТ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

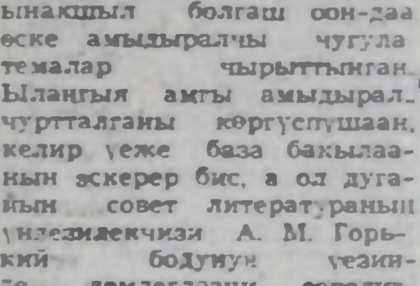

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ дежурная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25; ◆ советтер ажылы — 3-34-17, 3-34-98; ◆ үлегерлер — 3-34-49; 3-36-73; ◆ чаа амыдырал — 3-41-16; ◆ культура — 3-29-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-67; корреспондентлер бөлүү — 3-41-23; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-38; 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ удуртукчулар — 2-27-41; ◆ солун кедбейи — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, чер. полиграфия болгаш ном садыглыг херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 123.

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжынар!

ШЫН

1925 чылда үнүп эгелээн

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 3 суббота

№ 134 (14634)

(Чагыдар өртээ 6 коп). Садар өртээ 20 коп.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР:

Бодалдар, саналдар

ОРТА КӨРБЕС-ТИР БИС

Бистиң Хөндүк суур Бии-Хемде улуг суурларнын бирээзи. Чурттакчы чон база хөй. Телекөргүзүглерни сөөлгү чылдарда эки көрүп турдувус. Элдеп чүве, бо чылдын июнь ортаандан эгелеп бирги программаны шуут көрбестедивис. Ажыдарга шуут шокараннаар, суурда даргаларывыска чугаалап-ла турар улус-тур бис. Харылзажып-ла тур бис дээр, мынчага эттинмээн, сураг.

База бир элдептиг чүве. Телевидениениң ийиги программазын чүгле чаңгыс кудумчунуң чурттакчылары көрүп турар. Ооң дугайын солунче-даа бижип турдум. Элдеп, кылган-даа чүве чок. А чон, бистер, куруг телевизорну кайгап орар, бо-ла-дыр бис. Бисте база бүгү чазаның депутаттары-даа бар, олар та чүнү көрүп турар чүве, тоовас-тырлар.

Солунувус «Шынның» арыннары черле дузалыг, чырык болгай дээш олче бижип ор мен.

Степан ДАҢГАА.

ХЕРЕК ЧОК БОЛДУВУС

Чадаана хоорайда Советская кудумчузунуң үстүү бажында ийи аал ишти чурттаар бажыңнарның кезек чурттакчыларының мурнундан бижип ор мен. Ол ынчаар сутлап алыр таарымчалыг чер чок. Чаңгыс хуукнап узар, курттуг кудук кыжын боорга суу соглуп каар, ынчан котельнаядан сутлаар бис.

Радио шуут ыыттавас. Чырык доктаамал өжер. Ында оруктарда көвүрүг-даа чок. Ээн калган бажыңнарның соңгазын, хаалгазын тонап каапкан. Долгандыр бок, күзүрүм. Черлик ыттар эңмежок, ээзирик оолдар дыш база бербес-тир.

Шак мындыг чаржынчыг байдалда чурттап орар улус-тур бис. Ол хиреде бисти кым-даа тоовас-тыр.

«Ленинчи орук» солунга бижип-даа турдувус. Харыыдаа чок. Хоорай Соведи база тоовас-тыр. Чон дээш күжүн үндүрер, ажылдаар ужурлуг депутаттарывысты көрбээн-даа бис, а олар бисти кайын тоорлар деп. Соңгудуп алган соонда, ат астырынга өйлешкен улус ышкажыл.

Ам идегел-биле «Шынның» хостуг индиринче бижип ор мен.

Чурттакчыларның мурнундан Сүүр-оол ОНДАР.

КАНЧАП БАРГАНЫВЫС ОЛ?

Мону бижий берген ужурум мындыг: мээң уругларымның уруглары 6 классчы Туяра биле 4 классчы Долаана бо чылдын июль 2-де Чагытайда «Байлак» лагерьже өөрүшкү-маңнайлыг чорупканнар.

6 хонгаш бо чедип келдилер. Чүү болганын айтырарывыска: «Ында дыка багай, ыяй-бээр барбас, солун чүве чок» дидилер. Башкылар боттарынын өрээлинде олурарлар. Чүве айтырар дээш эжиин ажыдыптарга: «Чүге башкылар эжиин ажыдып турар чүвел?» дээш хорадаар. Боттарывыс 5-6 болуп алгаш, чугаалажып-ла олурар турдувус дээр.

Чанында лагерьже баар деп тургаш, барбас дижи берген. Туяра тургаш: «Баар бис бе, башкы?» деп айтырарга, башкы хорадап, «Барбас! Анчыг ана! Бар че! Бар че!»—дээш Туяраны идипкен, ол башкының адын Марина дээр чорду, ол башкы «Чанар болзунарза, чана бериңер» деп турган болду.

Уругларым-биле чугаалажырымга, лагерьниң ажылдыышкыны болган. Башкылар боттарының ат-сывын айтып берип, өөреникчилер-биле таныжып албаан. 360 кижи турар ужурлуг, а өөреникчилерниң саны 420 кижи болган дээр, чем база чедишпес, эвээш чем чиир, ол чемниң шынары багай. Кашазының дузу безин чок болур, аштап турдувус дээр. Ол-даа канчаар, чаңгыс мээң уругларымга эвээшти берип турар эвес, аъш-чем айтырыы амгы үеде кайда-даа берге. Кижи бир хүн аш-даа, бир хүн тодуг-даа чоруур. Аъш-чем элбей бээр үе келир-ле болгай.

Кижи бүрүзү 23 рубль төлээш, Шагаан-Арыг бадып, эмчилеп шүүдеп шаг болган, өөреникчилер саңын чүге ажыр чыып алган чоор? Акша дээш бе? Лагерь автобузу-биле Кызылга вокзалга кээрге, Кызыл-Даг деп каан автобус турган, киргеш олуруп алдывыс дээр. «Лагерьден келдивис дээрге» чолаачы акша негевээн, эки сеткилдиг кижи болганы ол-дур ийин. Таптаашкын үези деп каргап турарывыс үеде мээң уругларым Кызыл үстүнде Гагарин аттыг лагерьге үргүлчү дыштанып турган. Хөй чүнү чугаалаарыл, эки-ле дыштаныпп алгаш кээп турганнар болдур ийин. Борта чүгле кижиниң ээлдек, чымчак, чараш аажы-чаңы, ак сеткилдиг ажылы четпейн турар хире. Чуртувустуң рынокче шилчилге үезиниң бергелерин ажыглап, ынаар хамык чүвени чуүй каап, боттарывыс ажылчын туруштарывыста халаңайнчып, акша манап ажылдаарывыска таарыжыр бе? Канчап барганывыс ол? Дорайтап-ла орарывыска кайын боор!

Мая КҮЖҮГЕТ.

Хайыракан школазының башкызы.

БИСТЕР КАНЧААР БИС?

Бараан өртээ улгатканы-биле инвалидтер бистерге чурттаары дыка бергедээн. Айда ортумак пенсия компенсация-биле кады 200 хире четсе, чедер. Айда чаңгыс хөйлең, чүвүр садып алзына, чем садып чиир акша четпейн баар. Бо бүгү инвалидтер бистерни дүвүредип турар.

Ажылдапкы дег шору улус бисте база бар. Оларга таарымчалыг ажыл болза, немелде акшаны база ажылдап ап болурлар.

База бир эң кол айтырыг — биске тускай магазин болза. «Тоора-Хем» совхозта ындыг магазинни организастап, ажыдар деп-ле турар, херек кырында сураг. Инвалид кырган багай улус аңаа магазиннерден садыглаары тергиин берге-дир. Хөй кижи аразынга оочурга күш-биле дээрден башка, инвалид багай кижи садыглаары болдунмас. Өртээ чиикисимээр барааннардан биске салар чүве болза эки-ле-дир ийин.

Бисте, инвалидтерде пенсия дептери-биле кады инвалидтерниң дептери бар. Херек кырында ол документ-биле чиигелделиг садыглап-даа шыдавас-тыр бис. Шак ындыг чурум доктааттынмаан.

Инвалидтерниң амыдырал байдалын экижидерде оларже дорт көрүп, боттут дузаны чедирери негеттинип турар. Ону шиитпирлеп доктаадырынга түс черниң депутаттары эң идепкейлиг киришсе эки. Биске черле социал камгалал херек.

Сюрюн-Лама КОЛ.

Тожу району.

ОНААЛДАВЫСТЫ КҮҮСЕДИР БИС

Улуг-Хем районда ниитиниң малынга сиген белеткелиниң планныг хемчээли бо хүнге чедир 30 ажыг хуу күүсеттинген, ынчангаш улуг-хемчилер республиканың районнарының аразында чарыштың үшкү черинде чоруп олурарлар. Бии-Хем, Таңды районнардан өске районнар-биле деңнээрге, көргүзүг чүгээр-даа болза, бо дег элбек сиген үнген чылда ону кончуг эки дээрн база берге. Бир эвес ажылды эгезинден-не ёзулуг шын организастап, чогуур хемчеглерни ап келген болза, мал чеминиң белеткелиниң темпизи амгызындан оранчок бедик боор болур турган. Бо дугайында чугааны бистиң корреспондентивис районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы В. В. Хаггаев-биле чорупкан.

— Каш хонук бурунгаар республиканың Министрлер Чөвүлели «Мал чеминиң белеткелиниң, дужут ажаалдазының болгаш чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырылгазының талазы-биле онза хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган болгай. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Валентин Васильевич?

— Аажок чугула болгаш үезинде, моон бичии эрте хүлээп алдынган турган болза, оон-даа эки турган боор, үнген доктаал деп билип турар мен. Ынчангаш ында айыттынган хемчеглерни боттандырарынче соңгаарладыышкын чок кирипкен бис. Бо чугула айтырыглар талазы-биле Онза комиссияны тургузуп тур бис. Мынчага чедир малга чем белеткелиниң талазы-биле район штавы ажылдап келген. Штаб пятница саңында чыглып, кылдынган ажылдарны түңнеп, чоок үеде сорулгаларны салып келдивис.

Ниитизи-биле районда байдал, мен бодап көөрүмге, чүгээр ышкаш, мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле онаалдаларывысты күүседип болурувустуң бүгү барымдаалары бисте бар. Ажылдың темпизи хүн келген тудум, улам шапкынчып, аайлажып орар, ынчангаш мындыг таарымчалыг чылда малга быжыг чем-суурну тургузуп албас болзувусса, кайын болур, атка-даа багай болур ыйнаан.

— Сигенчилерни ажылче сорук кииририниң бир хевири белеткеттинген сиген дээш ажыл төлевири болгай. Бо айтырыг канчаар шиитпирлеттинип турар ирги?

— Хол-биле кестинген I класстың сигениниң бир тонназының үнези 72 рубль, II класстың 60 рубль, III-зүнүң — 49 рубль, класс чокта 30 рубль кылдыр доктааттынган. Механизастаттынган звеноларга 1 класстың сигениниң бир тонназы дээш 24-25 хире рубль ышкаш чүве. Ол бүгү район солунунда айыттынган, оон көрүп ап болур силер. Ынчангаш бо талазы-биле сигенчилерниң талазындан хомудалдар турбас ужурлуг деп бодаар мен. (Дарганың сүмелээниң ёзугаар районнуң «Улуг-Хем» солунунуң июль 13-теги номерин тып алгаш, сигенчилерге ажыл төлевириниң дугайында АҮК-туң кол экономизи Р. Кара-Салдың чүүлү-биле таныштым. Оон бир абзацтан ушта бижилгени маңаа кирип корейн: Үстүнде саналгаларны ажыглап турган сиген, силос, сенаж салганда (механизастаан бригадаларга, звеноларга) 1 класстың дээш тоннага хамаарыштыр 7 рубльден өртү-төлевирни бээр ужурлуг. Тонна дээш колдуунда 7-ле рубль боор турар ышкажыл. 24-25 рубль дугайында шиитпир оон соонда хүлээп алдынган чүве ирги бе?—Н. Б.)

— Онаалдавысты күүседип шыдаар бис дээр-дир силер. Бир хүнде белеткеттинер ужурлуг даалга-сорулга бар чүве ыйнаан. Ол канчаар күүсеттинип турар ирги? Техниканың ажыглалының ажыктыг чоруу кайы хире ирги?

— Район ниитизи-биле бир хүнде 595 тонна сигенни белеткээр ужурлуг. Ону ам дээрезинде боттандырып шыдавайн турар бис, хүнде ортумаа-биле 500-512 тонна чедип турар. Ынчалза-даа хүн келген тудум темп шапкынчып орар деп демне чугаалаадым. Ынчангаш чоорту ол деңнеге, харын-даа оон бедик көргүзүгге чедип болур бис. Ажыл-агыйларда техника элээн бар. Ындыг болза-даа амгы үениң кол «аарыы» —артык кезектер чедишпезинден олар чедир ажыглаттынмайн турар. Бир сиген кезер машина хүнде ортумаа-биле 5-6 гектар черниң сигенин кезип турар, ол эвээш болбайн аан.

Ниитизи-биле районнуң ажыл-агыйларын алыр болза, сиген кезилдезиниң темпизи «Ийи-Тал», «Найырал» болгаш Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарда өскелерниинден дээре. «Куш-ажылдың хостуунда», «Ак-Талда» байдал база ындыгла эки эвес. Ынчалза-даа салдынган сорулгаларны күүседир дээш бар-ла аргаларны ажыглап, ону боттандырарывыска бүзүрелдиивисти катаптап каайн.

Интервьюну **Николай БАЗЫР** алган.

Малга быжыг чем-суурну тургузар дээш

УЛАМЧЫЛААР

Ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузары-биле Чадааның албан черлери, организациялары, бүдүрүлге коллективтери кедээниң ажыл-ишчилеринге дузалажып турарлар. Олар ниитизи-биле 442 тонна сигенни белеткээрлер.

«Тыва комунэнергонуң» Чадаана участогунуң коллективи (даргазы Даваа Монгуш) «Тыва» совхозка 5 тонна сиген белеткеп бээр хүлээлгелиг. Совхоз дирекциязы Теве-Хая суурнуң алдыы талазында шөлдүң медезин кезип белеткээри-биле оларга айтып берген.

Коллективтиң 7 кижи составтыг сигенчилер бригадазы кыска үениң иштинде ол шөлдүң медезин кескен. Оон соонда ол коллектив оозун бөлгеш, сараатап каан. Белен болган сараттар хүлээп алыр комиссияга ону хүлээдирге, 7 тонна болган.

Электриктер совхозка дузалажырын ам-даа уламчылап турар. Олар планын 200 хуу күүседири-биле бо хүннерде сиген кезерин дүргедедип эгелээн.

Каадыр-оол ТУВАК.

Чөөн-Хемчик район.

ТУДУП БЕРЗЕ...

Иви — ажыктыг мал. Ону Тожу девискээринге 1880 чылдан бээр ажыглап келген. Өдүген, Хамсыра, Улуг-Даг, Сыстыг-Хем ол ынчаар иви хөй турган. Өдүген сумузунга чурттап чораан Бараан Ээшпек деп кижи хуузунда 1000 ажыг ивилиг чораан. Ол оон шын санын билбес турган. Улус чизе-даңзы кылып келирге, муң ажыгла боор дээр. Мегелеп, ивилерин чажырып турар сен дээш ону бажыннап-даа, байысаап-даа турган чүве. Үжен чылдың ортан үезинде орта башкылап чеде бергеш ол кырганның чадырынга чурттап турган болгаш ол дугайын эки билир мен. Ол кырганның ивизин саап ижер, оларны ажаап-карактаар дээш оон төрел-дөргүлү болур 6-7 өг-бүле кады-кожа чайлаар чүве.

Дөртен, бежен чылдардан эгелээш, ол районга ивиниң баш саны эвээжеп эгелээн. Ынчалза-даа сөөлгү ийи чылда оон мыйызын долларга садып турар апарган. Мыйыстың үнези даштыкы чурттарга улуг болганындан эвээш эвес орулга оон кирип турар. Ылангыя «Май 1» совхоз, Сыстыг-Хем күрүлетпүр ажыл-агыйы дыка орулгалыг болган.

Бо хүннерде «Май 1», «Тоора-Хем» совхозтар иви мыйызын кезип, ажаап ап турар. Кестинген мыйысты чогуур үезинде хайындырган, кероо чарган черлеринге дужаарлар.

Иви — ажыктыг. Ону азырап, өстүрүп алырынга барык-ла чарыгдал үнмес. Сиген, силос, холуксаалыг чем херeглевес, чылыг кажаа, өдек ажыглавас.

Ам кол орулга — аныяктарны иви өстүрериге өөредип чанчыктырары. Оларның амыдырал-чуртталгазын таарымчалыг тургузарынче хүн бүрү сагыш салыры күзенчиг. Бедип-Соругда ивижилерниң бир кол турлаанга садыгдан ажыдып, чунар-бажың, бир-ийи чуртталга бажыныңдан тудуп берзе. Ол ышкаш Кара-Хемге, оон чоок-кавызында турлагларга ындыг чуртталга тудугларын кылыры база-ла негеттинип турар.

Дмитрий АИР-САНАА.

Тожу район.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГА ӨРТЭЭ — 52 РУБЛЬ

КЕМЕРОВО. Чаа чылдан эгелээш, Кузбасстың 30 ажыг хоорай, район солуннары үнместей бээр чадавас. Бора-бүдүн үнер дээр болза, чагыдылга өртээ дыка улгадыр, чижээ, «Ленинчи орук» солун 52 рубль өртектиг болу бээр чыгыы. Область солуннары база колдуунда ындыг байдалда. Харылзаачылар солуннуң номер бүрүзүнден 8 көпеекти алыксап турар. Редакторлар Кемероонуң облсовединиче дузалаар дугайында дилег киирген.

ПРЕЗИДЕНТ ФОНДУЗУНДАН ДУЗАЛАМЧЫ

МОСКВА. Узбекистанга, Таджикистанга болгаш Туркменияга болган бойдус халавының уржуктарын чайладырынга ажыглаары-биле ССРЭ Президентизиниң курлавыр фондузундан акшаны үндүрер айтыышкынны М. С. Горбачев берген. Ниитизи-биле 549 муң рубльди ук республикаларже чорудкан.

ПАРТКОМ АРТЫШ КААР

МИНСК. Минскиниң автомобиль заводунуң күш-ажылчы коллективи бүдүрүлге девискээринден парткомну болгаш комсомол комитедин үндүрер дугайында саналды хүлээп албаан. Делегаттарның чүгле дөрттүң бир кезии коммунистер турган. Партком ажыл үезинде хемчеглер эрттирбейн турар. Партажылдакчылар бүдүрүлгениң чыл түңнели-биле бээр шаңналдарындан ойталаан. Кол-да чүве —партком рынокче шилчилгениң бо берге үезинде ажылчыннарның эрге-ажыын эки камгалап турар.

ПОЕЗДИГЕ ЧАСТЫЫШКЫН

МАХАЧКАЛА. Москва — Баку маршруттуг дүрген чоруур поездиге июль 31-де частыышкын болган. Ооң түңнелинде 14 кижи өлген, 16 пассажир балыглаткан. Олар шупту чаңгыс вагонга чорааннар.

— Бо-даа шуут баш бурунгаар бодааш, өжегээр кылган үүлгедиг-дир — деп, Дагестан ССР-ниң КАК даргазы В. Ф. Мошков чугаалаан.

Частыышкын болурунга чедир бүдүн чартык хире шак арткан турда, чоруп органн поездиден ийи кижи дүже халышкан деп медээ бар.

ТУРАСКААЛЧЕ ХАЛДААШКЫН

КОХТЛА-ЯРВЕ (Эстон республика). Дайын үезинде концентрация лагери турган черде кылган тураскаалче билдинмес кижилер халдаан. Маңаа туттурган орус шериглер ажылдап турган. «Фашистерге 1943 чылда араатанзыг хилинчектедип өлүрткеннерге» деп каан тураскаал бижиктиг самбыраны буза шаап каан, чамдык бузундулар читкилей берген.

ХУУ МАШИНАЛЫГЛАР АМЫРААН

ШУЯ (Иваново областы). Дадарбас кузовтуг машиналыг болуру дээрге чолаачыларның чалбышттыг күзелидир. Ол боттаны-даа берги дег «Автокам-Теза» заводта фиберглас кабиналыг чиик машиналарны эптеп эгелээн. Баштайгы бөлүк машиналар белен, олар кадыр-берт черлерге эки чоруп шылаарлар.

(СЭТА).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

БОНН. Европада амгы үеде туруп турар 300 муң америк шериглерниң санын 1995 чылда 150 муң кижи чедир кызырарын Американың Каттышкан Штаттарының администрациязы шиитпирлээн.

НЬЮ-ЙОРК. Шаап халдаарының стратегтиг боочепсектерин кызырар дугайында совет-америк керээге ат салыышкыны Москвага болганынга Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 45-ки сессиязының бирги комитединиң даргазы Джайя Пратап Рана (Непал) байыр чедирген.

БЕЛГРАД. Дунай хемниң чоогунда Хорватияның чамдык черлеринде байдал база катап чидигленген. ТАНЮГ агентилелдиң дыңнатканың ёзугаар алырга, Хорватияның Иштики херектер министерствозунуң шериглериниң болгаш серб националдыг чепсектиг кижилерниң аразынга кадыгдошкун тулчуушкуннар эртиен четверг хүнүнде чурттакчылыг хөй черлерге болган.

ВАШИНГТОН. Персия мугулдурунуң кырынелеринде амгы үеде 42 муң америк шериг албанныгларының туруп турарын АКШ-тың Камгалал министерствозунуң төлээлекчизи дыңнаткан.

НЬЮ-ЙОРК. «Уолл-стрит джорнэл» солуннуң бижээниң ёзугаар алырга, АКШ-тың президентизи Джордж Буштуң даштыкы политиказын американнарның хөй нурууну деткип турар. Ынчалзажок ооң экономиктиг политиказынга хамаарыштыр хөөн чок чорук чуртта улам күштелип турар апарган.

РИМ. Бензин өртээн хоостуг болдурар дугайында шиитпирни Италияның чазааның чанында экономиктиг программа талазы-биле эртем-техниктиг чөвүлел хүлээп алган. Бензин өртээн хостуг болдурган соолунде нефть продуктуларының өртектери улгадып магатчок деп, түс черниң солуннары бижээн.

ДЕЛИ. Раджив Гандиниң араатанзыг ёзу-биле өлүргениниң истелгезин чорудуп турар бөлүк медеглел кылган. Ол дерзии үүлгедигниң кол организакчызы Шивараджан амгы үеде Индияның мурнуу пттады Тамилнадуда чаштынып турар магатчок деп медеглелде айыткан.

ВАРШАВА. Чурттакчыларга эргежок чугула хөй чүүлдерниң өртектерин болгаш оларны ажыглааны дээш хөлезиниң бедидер дугайында шиитпирни Польшаның чазаа хүлээп алган. Чуртталга бажыңнарын кышкы үеде чылыткаңы, изиг сугну ажыглааны дээш төлевирлерни, а ол ышкаш бензин өртээн бирги ээлчегде бедиткен.

СОФИЯ. Болгар-совет чаа керээни соңгаарладыышкын чокка чарарын Пловдив хоорайга болган хөй муң кижилиг митингиниң киржикчилери негээн. Болгарияның Социалистиг партиязының хоорай чөвүлели митингини организастаан.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНДЕ

Хоойлужудулга-биле доктааткан ажыл шагындан артыкка, а ол ышкаш неделя санында дыштанылга хүннеринде болгаш байырлал хүннеринде албан ажылын кылганы дээш милицияның аңаа болгаш дарга составының кижилеринге компенсация тыпсыр чурумунуң дугайында.

«Совет милиция дугайында» ССРЭ Хоойлузун күштүг болдуруп ажыглап эгелээр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың март 6-да доктаалын күүседири-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаадыры болза:

1. Эвилел бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле хандыртынып турар милиция ажылдакчыларын хоойлужудулга-биле доктааткан ажыл шагындан ажыр албан эрттиреринге киириштиргенде, оларның ол үеде күш-ажылының төлевирин күш-ажыл дугайында ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулга үндезиннеринде көрдүнген хемчээлдерни ёзугаар база албан-дужаал шалының болгаш тускай дужаалындан хамаарышкан шалының барымдаалап тыпсыр.

Неделя санында дыштанылга хүннеринде болгаш байырлал хүннеринде милиция ажылдакчыларының албан эрттиргенин ажылдакчының чөпшээрешкенин ёзугаар аңаа өске хүннерде дыштаныры-биле азы ийи дакпыр хемчээлдиг акша төлевири-биле дуглап база болур.

2. Эвилелдиң башкарылгазында милиция ажылдакчыларынга хамаарышкан бо доктаалды боттандырары-биле холбашкан 1991 чылдың чарыгдалдарын акшаландырарын ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга Эвилел бюджединден тускайлаан акша-хөреңгилерниң хемчээлинге боттандырар.

3. Республикалар болгаш чер-черниң бюджеттериниң күсели-биле хандыртынып турар милиция ажылдакчыларын хоойлужудулга-биле көрдүнген ажыл шагындан ажыр, а ол ышкаш неделя санында дыштанылга хүннеринде база байырлал хүннеринде албан эрттиреринге киириштиргенде, ол үеде оларның күш-ажылының төлевирин бо доктаалга дөмейлештир доктаадырын республикалар чазактарынга сүмелээр.

ЧАА ТЫВА КИНОГА

«Алдан-Маадыр» деп тыва чаа кинонуң массалыг сценаларын 1991 чылдың август 17-18 хүннеринде тырттырарын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу дыңнаткан. Кызыл хоорайның болгаш Таңды база Кызыл районнарның чоок-кавыда хамаатылары тыва идик-хевин кедип алгаш, массалыг сценаларның кино тырттырыышкынынга киржиринче чалап турар. Аңаа киржирин күзээн хамаатылар 3-66-22 телефонну дамчыштыр харылзааны август 10-га чедир тударын дилеп турар.

ДЭЭДИ СОВЕТКЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Угандадан келген төлээлерни дүүн Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар хүлээп алган. Дээди Советке болган ужуражыышкынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Аныяктар талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы И. Ч. Саая, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадык камгалал талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы З. Н. Сат киришкен.

— Африка диптиң төвүнде турар чурттан келген хүндүлүг төлээлер, силерге Азия диптиң төвүнде чурттап турар чоннуң өмүнээзинден тыва черде чедип келгениңер-биле холбаштыр байыр чедирип тур мен —деп, республика парламентизиниң удуртукчузу аалчыларны хүлээп ап тургаш чугаалаан.

Ч.-Д. Б. Ондар Тываның тургустунуп келген төөгүзүн кысказы-биле таныштыргаш, республиканың күрүне тургузуунуң айтырыгларынга, күрүне эрге-чагыргазының органнарының эде тургустунуушкунунуң байдалдарында кандыг янзылыг чаартыныг, эде тургустунуп турарынга тодаргай доктааган. Чаа Эвилел керээзиниң ажылдап кылдынып турганының дугайын аалчыларга таныштыргаш, Тыва болза ам өске тургузуглар-биле дең эргелиг, бот-догуннаан республика болу бээр. Тыва чоннуң күзели — Совет Эвилелиниң улуг, биче улустары-биле кады Эвилелди быжыглаары. Совет Эвилелиниң күчү-шыдалын күштелдирери боор турар деп, ол демдеглээн. Дээди Советтиң Даргазы республиканың күрүне тургузуун, республиканың парламентизинде чеже депутаттың кандыг янзылыг ажылдап турарын, Дээди Совет биле Министрлер Чөвүлелиниң аразында харылзааларның канчаар тургустунганын тодаргай чугаалаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак республиканың бойдус-климаттыг байдалын база экономиказының хөгжүлдезин, Тывада чурттап турар хөй национал улустарының кандыг янзылыг чурттап, ажылдап турарының дугайын аалчыларга сонуургаткан. Ол рынок харылзааларының айтырыгларынга делгереңгей доктааган. Амгы үеде кайы-даа диптиң кандыг-даа чурттуң хөгжүлдези нийти кижи төрелгетенниң хөгжүлдезинден кол хамаарылгалыг апарганын бүрүн барымдаалап көөр ужурлуг бис. Тыва Совет Эвилелиниң өске республикалары, крайлары болгаш областары-биле бир дөмей, даштыкы харылзааларны калбартып турар. Амгы үеде барык 30 хире даштыкы чурттарның фирмалары, ассоциациялары болгаш бүдүрүлгелери-биле экономиктиг харылзааларны туда берген бис. Азияның, Чөөн Европаның болгаш Чоокку Чөөн чүктүң чурттары-биле харылзааларны туда берген бис. Рынок харылзааларын калбартып, даштыкы кады ажылдажылганы улам хөгжүдер бүгү аргалар бисте бар. Чогуур дугуржулгаларны кылып турааш, силерниң чуртунар-биле-даа харылзажып болур бис деп, ол чугаалаан.

Уганда делегациязының удуртукчузу Э. Категая бодунуң чуртунда национал-хосталгалыг шимчээшкинниң чоруп турарын болгаш чурттуң күрүне тургузуунуң кандыг янзылыг хевирлеттинип тургустунуп турарын кысказы-биле таныштырган.

Оон соонда аалчылар хөй санныг айтырыгларны салган. Ылангыя Эвилелдиң кандыг янзылыг чаартынып турарын Тываның үлегерчижээнден тодаргай билип алырын олар кончуг сонуургап турган. Хереэжен аалчы А. Налванга Тывада херээженнер шимчээшкининиң болгаш аныяктар-биле ажылдың арга-методтарын сонуургаан.

Ужуражыышкын соонда Ч.-Д. Б. Ондар аалчыларга тураскаал белектерни тывыскан.

Сандро МААДЫ.

РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Бо Хоойлу болза РСФСР-ниң девискээринде күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузун хуужударының кол принциптерин доктаадып, чурттаар оран-савага өнчү харылзааларын чаартырының эрге-хоойлузун, социал болгаш экономиктиг үндезиннерин тодарадыр.

Чурттаар оран-савага херектелдиг хандырарының аргазын хамаатыларның хостуг шилип алыр эргезин боттандырарынга, а ол ышкаш чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглалын болгаш кадагалалын экижидеринге таарымчалыг байдалдарны тургузары Хоойлунуң сорулгазы болуп турар.

Чурттаар оран-саваны өнчү болдурар эргени тывары боттарының акша-херекселин чүгле ажыглаар шимчевес өнчүнү мээннээр, шимчевес өнчү рыногунга ону сайгарар, бодунуң чурттаар оран-савазын хостуг эдилээр, ажыглаар болгаш башкарар арганы хамаатыларга бээр.

I КЕЗЕК

Нийти негелделер

1 чүүл. Чурттаар оран-саваны хуужудары — күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунда бар чурттаар бажыңнарны эки тура үндезинге хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыдары азы садары-дыр.

2 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар оран-саваларны ээлеп турар хамаатылар хөлезилел азы аренда керээзин ёзугаар өг-бүлезиниң назы четкен кады чурттап турар бүгү кежигүннериниң чөпшээрежилгези-биле ол бажыңнарны өнчүзү, оон иштинде нийти, үлег өнчүзү кылдыр бо Хоойлуда, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның нормативтиг өске-даа актыларында баш удур көрдүнген негелделер ёзугаар садып алыр эргелиг.

3 чүүл. Чурттаарга бажыңнарының ээлери апарган хамаатылар боттарының күзээн көргени-биле оларны ээлеп, ажыглап база баш билип садар, чагыг ёзугаар арттырар, арендага бээр, а ол ышкаш хоойлуга чөрүшпес болбас өске-даа дугуржулгалар ёзугаар сайгарар эргелиг.

Күрүне азы муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңында хуужуткан чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дериг-херекселдериниң болгаш бажыңның нийти ажыглал черлериниң кады ээлекчилери болур.

Чурттаар бажыңны өнчү кылдыр ажыглаарын боттандырары өске кижилерниң эргелерин болгаш күштүг болуп турар хоойлужудулга ёзугаар камгалаттынып турар эрге-ажыктарны үревес ужурлуг.

4 чүүл. Үрелиириниң кырынга келген чурттаар бажыңнарны, общежитиелерде, кой муңгак квартираларда, төөгүнүң болгаш культураның тураскаал-бажыңнарында, хаалгыг шериг хоорай-жылгаштар бажыңнарында чурттаар оран-сава, санитар-гигиена болгаш өртке удур нормаларга дүгүшпес бажыңнарны, а ол ышкаш совхозтарның болгаш кедээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелериниң, оларга дөмейлешкек ажыл-агыйларның чурттаар оран-сава фондузундан аңгыда, албан черлериниң чурттаарга бажыңнары хуужуттунмас.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери коллективтериниң санал-оналын барымдаалап көрүп турган, албан черлериниң чурттаарга бажыңнарын болгаш коммунал квартираларны хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

5 чүүл. Хуужуттунган чурттаарга бажыңнарынга болгаш бажың чаңының девискээрлеринге хамаарышкыр чер участоктарын ажыглаарын РСФСР-ниң Чер кодекизиниң нормаларында доктааткан чурум болгаш негелделер ёзугаар боттандырар.

6 чүүл. Чурттаар оран-сава бажыңнарын хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын:

улус депутаттарының чогуур Соведи азы оон күүседикчи органы;

бүрүн-биле башкарып чорудар эргелиг кылдыр чурттаар оран-сава фондузун быжыглап каан бүдүрүлге;

чурттаар оран-сава фондузун оперативтиг башкарар кылдыр дамчыдып бергени албан чери боттандырар.

7 чүүл. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын РСФСР-ниң Негелде кодекизиниң нормаларында доктааткан чурум болгаш негелделер ёзугаар чурттаар бажыңны өнчүзү кылдыр садып ап турар хамааты-биле улус депутаттарының Совединиң, бүдүрүлгениң, албан чериниң чарып алыры чогуур керээге быжыглаар.

Садып алганы бажыңны өнчүзү болдурар эрге улус депутаттарының тус чер Совединиң күүсекчи комитединге керээни бүрүткээн үезинден эгелээш тургустунар.

8 чүүл. Чурттаар оран-саваны хуужударының дугайында шиитпир хамаатыларның билдиришкиннерин ёзугаар документилерни дужааган хүнүнден эгелээш, ийи ай хуусаада хүлээп алдынган турар.

Бо чүүлдүң бирги кезээниң негелделерин үрээнинге бурулуг албан-дужаалдыг кижилерге доктааткан чурум ёзугаар харысалгага онаар.

Чурттаар оран-саваны хуужударының айтырыгларын шиитпирлеп турда, хамаатының эргелерин үрээн таварылгада судче хомудаар эргелиг.

9 чүүл. Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш доктааткан чурум ёзугаар оларга дөмейлештирген кижилерге, күш-ажылдың инвалидтеринге, а ол ышкаш чажыдан инвалид болганнарга, дайынның хоочуннарынга, күрүне албан-хүлээлгелерин күүседип турган өлген кижилерниң өг-бүлелеринге, социал талазы-биле доктаадып каан амыдыраарынга эң-не эргежок чүүлдерден орулгалары куду өг-бүлелерге чурттаар оран-сава байдалдарын экижидери негеттинип турарларга хөлези керээзиниң негелдезин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаарга фондузунуң бажыңнарындан чурттаар черлер алыр чурум хевээр артар.

Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыттынган чурум ёзугаар чурттаар бажың алыр эрге РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазын барымдаалаан, хамаатыларның өске-даа категорияларынга база тывсып болур.

10 чүүл. Чурттаар оран-сава байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларга рынок харылзааларынче шилчилге үезинде учётка тургузарының болгаш чурттаар бажыңнар-биле хандырарының чуруму хевээр артар.

II КЕЗЕК

Чурттаар оран-саваны хуужударының кол принциптери болгаш негелделери

11 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет чурттаалга оран-сава фондузунуң бажыңнарындан чурттаар черни хуужудулга чурумун ёзугаар өнчүзү кылдыр хамааты бүрүзү чаңгыс удаа халас алыр эргелиг.

12 чүүл. Хамаатыларга өнчү кылдыр халас дамчыдар чурттаар бажыңнарның хемчээлин РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының автономнуг область, автономнуг округ, край, область Советтери, улус депутаттарының Москва болгаш Ленинград хоорай Советтери тодарадыр. Ынчалдажок бир кижиге хамаарыштыр нийти шөл 18 дөрбелчин метрден эвээш эвес болгаш чурттаар оран-саваның херегдел шынарын барымдаалап, өг-бүлеге немей 9 дөрбелчин метрни бээр.

13 чүүл. Чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглал шынарын, өг-бүлениң составын, оон материалдыг байдалын, күш-ажылчы нийтиг стажын, оруун катап тургустунмас болгаш өске-даа чылдагааннар-биле бажыңның бузуну, кожууреңи-биле холбаштыр квартира алырын барымдаалап, хамаатыларга өнчү кылдыр халас дамчыдар бажыңнарның хемчээлин улус депутаттарының чер-чер Советтери улгаттырар эргелиг.

14 чүүл. Хамаатыларга өнчү кылдыр халас дамчыдар шөлдүң өртек-үнезин ук чурттакчылыг пунктуга ажыглал шынары ортумак деңнелдиг бажыңнарга чурттаар бажыңның хуужудулгага үезинде нийти шөлүнүң бир дөрбелчин метриниң өртек-үнезин барымдаалап тодарадыр өртек эквивалентизин дамчыдыптыр чорудар.

15 чүүл. Хамаатыларга өнчү кылдыр дамчыдар квартираның нийти өртээн улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чаңгыга тургустунар хамааралыга чок комиссиялар улус депутаттарының, профэвилел организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң, сан-хөө органнарының болгаш банкыларның төлээлекчилериниң албан киржилгези-биле, а ол ышкаш чурттаар бажың садып ап турар хамаатыларның киржилгези-биле оон шөлүн болгаш ажыглал шынарын барымдаалап санап үндүрер.

Чурттаар оран-саваны хуужудуп турда халас дамчыттынып турар хемчээли болгаш ажыглал шынарының дөмейи-биле … турар болза, квартираның нийти өртээ-биле халас дамчыттынып турар чурттаар оран-саваның өртек эквивалентизиниң аразында ылгалды хамаатылар төлээр.

16 чүүл. Чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглал болгаш септелге нормаларынга дүүштүр капитал септелге негеттинип турар бажыңнарда хамаатыларның ээлеп турары өрээлдерин хуужударын болдуунда-ла хөлезилеп, капитал септелге чоруткан соонда боттандырар. Хамаатылар чөпшээрежир болза, хөлезилекчиниң кылбааны септелгези дээш чогуур компенсацияны төлеп болур.

17 чүүл. Өнчүзү болуп турар чурттаар оран-саваны ону улам ажыктыг хуваар сорулга-биле хамаатыларның чөпшээрежилгези-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери олардан садып алыр эргелиг.

18 чүүл. Долузу-биле башкарып чорудар эргелиг кылдыр бүдүрүлгелерде быжыглаан азы оперативтиг башкарар кылдыр албан черлеринче дамчыткан чурттаар оран-сава фондузу ол бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң хуужудар апарган таварылгада, хоойлужудулгада доктааткан негелделер ёзугаар оларның-биле кады хуужудары, азы оон туруп турары девискээрде улус депутаттарының чогуур Соведиинге дамчыдар.

19 чүүл. Чурттаар бажыңнарны хуужударын чиигел деп негелделер ёзугаар бээр үр хуусаалыг чээлилерни, а ол ышкаш улус депутаттарының, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң тодарадып бээри чурум ёзугаар үзүктеп төлээрин ажыглап турган боттандырып болур.

20 чүүл. Чурттаар оран-саваны хуужутканындан кирген акша-херекти чурттаар оран-сава фондузун быжыглаан улус депутаттарының чогуур Советтериниң, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның агар саңынче кирер, тус черде чурттаар оран-сава тудуун улам ынай калбартырынга болгаш чурттаар оран-сава фондузунуң капитал септелгезинге ажыглаар.

III КЕЗЕК

Хуужуттунган оран-сава хандырылгазы болгаш септелгези

21 чүүл. Хуужуттунган бажыңнарның хандырылгазын болгаш септелгезин күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңнарынга доктааткан негелделер ёзугаар чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглалының база септелгезиниң чаңгыс аай дүрүмнерин болгаш нормаларын албан сагып турган, оларның ээлериниң акша-херекселиниң күзели-биле боттандырар. Ол сорулга-биле олар эштежилгелерни болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны тургузуп ап болур.

22 чүүл. Оларның ээлери-биле (эштежилгелер болгаш өске-даа каттыжыышкыннар-биле) керээ ёзугаар хуужуттунган чурттаар бажыңнарны хандырар база септээр талазы-биле хүлээлгелер күрүнениң чурттаалга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организацияларынга хевээр артар.

Хуужуттунган чурттаар бажыңнарның хандырылгазы болгаш септелгези-биле холбашкан чарыгдалдарны күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң хандырылгазынга доктааткан өртектер ёзугаар ээлери төлээр.

23 чүүл. Бүрүн-биле хуужуттунган бажыңда чурттаар өрээлдерниң ээлери ол бажыңның хандырылгазын организастаарын, күрүнениң чурттаалга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организацияларын, кооперативтерни, хуу фирмаларны болгаш ажыл-агыйның чорударының өске-даа субъектилерин киириштирбишаан, боттары тодарадыр эргелиг.

24 чүүл. Долу эвес хуужуттунган бажыңнарда хамаатыларның өнчүзү болуп турар чурттаар өрээлдерниң хандырылгазын болгаш септелгезин хуужудулга мурнунда ол бажыңнарны хандырып турган чурттаалга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организациялары боттандырар.

Долу эвес хуужуттунган бажыңнарда чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дериг-херекселдерниң, бажыңның нийти ажыглалының черлери-биле болгаш ол бажыңда шөлдү бир аай ажыглап турары бажың чаңында девискээрни арыг-шевер тургузары-биле холбашкан чарыгдалдарга киржир.

25 чүүл. Хуужуткан чурттаар оран-сава фондузунуң техниктиг байдалынга болгаш чогуур үезинде септээринге контрольду улус депутаттарының чер-чер Советтери база тус чер бот-башкарылгазының органнары боттандырар.

26 чүүл. Хуужуттунган чурттаар бажыңнарны, инженер дериг-херекселдерни, коммуникацияны болгаш бажың — девискээриниң чаңын ажыглаарының чурумун үрээр болза, доктааткан чурум ёзугаар харысалгага хүлээдир.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың июль 4.

«РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1. «РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону парлаан үезинден эгелээш күштүг болдуруп киирер.

2. «РСФСР-де чурттаар оран-саваны хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның күштүг болуп турар хоойлужудулгазын чорударынга чедир ол Хоойлуга бир-тээ чөрүшпес эвес болганда ону ажыглаар.

3. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери өнчүзү кылдыр чурттаар оран-саваны садып алырының чурумунуң болгаш негелделериниң дугайында оперативтиг база чедингир информацияны-биле ону хандырар, хамаатыларның дилээн ёзугаар оларның өнчүзү кылдыр чурттаар оран-саваны дамчыдарын болгаш садарын шаптык чок боттандырар арганы берип турар эргежок чугула организастыг хемчеглерни чорудар.

4. Нийти бажыңның хандырылгазы-биле болгаш септелгези-биле холбашкан нийти чарыгдалдарда киржип турар хуужуттунган бажыңнар (квартиралар) ээлеринге чурттаар оран-сава рыногун тургузарының шилчилге үезинде, күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар өрээлдер хөлезилекчилеринге ышкаш, ындыг негелделер хевээр артар. Бо таварылгада коммунал … төлээриниң айтырыгларын хамаатыларның социал камгалалын хандырып турар нормативтиг актылар ёзугаар башкарып тааржыштырар.

5. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери хамаатыларның садып алганы бажың-болгаттың өртек-үнезин, а ол ышкаш «РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 16 чүүлүнде көрдүнген компенсацияның левирин болгаш характерин тодарадыр чурумун доктаадыр.

6. Өнчүзү болуп турар чурттаар оран-саваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунга көрдүнген негелделер ёзугаар дамчыдарын болгаш садарын боттандырарын хөй-нийти каттыжыышкыннарга (организацияларга) сүмелээр.

7. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш РСФСР-ниң Төп банкызы бажыңнарны (квартираларны) өнчүзү кылдыр садып алырынга чиигелделиг байдалдарга хуу бажыңнарны тударынга үр хуусаалыг чээлилерин хамаатыларга ажыглап бээриниң чурумун ажылдап кылыр. Хоойлужудулга ёзугаар шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар талазы-биле чогуур саналдарны РСФСР-ниң Дээди Соведиинге киирер.

8. Чурттакчы … акша-херекселиниң күзели-биле чурттаар бажыңнар … дарын колбаштыр база чурттаар оран-сава рыногунче шилчилгеге таарымчалыг байдалды тургузар сорулга-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының Советтери чер участоктарын болгаш тудуг материалдарын доктааткан чурум ёзугаар хамаатыларга … бээрин хандырар, тудуг материалдары болгаш бажың тударынга херегжээр чүүлдерни бүдүрер талазы-биле акционер, аренда, кооператив болгаш биче бүдүрүлгелерин организастаарынга дузаламчы көргүзүп турган, тудуг индустриязының база … хөгжүдериниң күзели-биле сөөлгү айыттынган чүүлдерни бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин, а ол ышкаш тус чер бюджединиң болгаш районнарга бүдүрүлгелериниң акша-херекселин киириштирериниң күзели-биле социал-экономиктиг база инженер инфраструктураның хууда тудуун тургузарын улгаттырар.

9. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели:

«РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга аттыларын киирер дугайында саналдарны белеткээр;

«РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр РСФСР-ниң чазаанын шиитпирин киирер;

хуу болгаш кооператив оран-сава тудуунга немелде … бериишкинниң бээрин киириштирбишаан, РСФСР-ге чурттаар оран-сава реформазын чорударының күрүне программазының төлевилелин белеткээш, 1991 чылдың IV кварталында РСФСР-ниң Дээди Соведиинге ону көөр кылдыр киирер;

РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында чижек дүрүмнү ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш бадылаар;

хамаатыларның чурттаар оран-сава-биле хандырылгазын болгаш нийти шөлдүң хемчээлин барымдаалап турганы, чурттаар бажыңнарны ажыглааны дээш төлевирин тодарадырынче шилчилге талазы-биле саналдарны белеткээр;

чурттап турар чериниң аайы-биле хамаатыларның кирип бижиттирерин хевээр арттырарының чогумчалының дугайында айтырыгны көөр болгаш херек апарза, чогуур саналдарны белеткээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың июль 4.

ТАЙЫЛБЫР: «РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр 1983 чылдың июнь 24-те РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы РСФСР-ниң Чурттаар оран-сава кодекизинге өскерилгелерни болгаш немелделерни база киирген.

РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыынга хамаарыштыр

ТҮҢНЕЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң коммунистериниң партия хуралы болуп эрткен. Аңаа РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң бо чылдың июль 20-де үндүрген «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-нийтиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажылы-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлыынга хамаарыштыр чугаа болган.

Күрүне политиказын ажылдап кылырынга, оон ажыл-херектерин эгелеп башкарарынга РСФСР-ниң Конституциязының доктааткаңы политиктиг партияларның болгаш хөй-нийтиниң массалыг шимчээшкиннериниң дең эргелерин хандырар, күрүне органнарының ажылы-чорудулгазынга хөй-нийти каттыжыышкыннарының холгаарлаашкынын болгаш күрүне аппаратының ажылынга партиялар аразының демиселиниң салдар чедирерин болдурбас сорулга-биле үндүрген ол Чарлыы-биле коммунистерни база катап таныштырып, Чарлыкка хамаарыштыр бодалдарын ажык-чажыт чок илередип, санал-оналын солчуруң тайылбырлавышаан, ында партия эге организациязының секретары С. Ы. Монгуш чүве чугаалаан.

Утказын ёзугаар алыр чүве болза, ол Чарлык Россияның хамаатыларының Конституция ёзугаар эргелерин казып, бистиң чурттувуста тургустунуп, сайзырап орар демократияга согуг берип, хөй-ле янзы-бүрү партиялар турарын хөгжүдеринге шаптыктап, политиктиг болгаш экономиктиг чаа шимчээшкиннер тургузарынга доктаар болуп турар дээрзин СЭКП ТК-ның, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунуң болгаш ТКК-зының Президиумунуң медегелдерин теп солуннардан номчуп таныжкан бис.

Бистиң республикада партия организациялары ол Чарлыкка хамаарыштыр чуганы кылып, эге организациялар боттарының партия хуралдарынга коммунистерниң бодалдарын, санал-оналын дыңнап, түңнел шиитпирлерни хүлээп ап турар.

Совет күрүнениң тургузукчузу, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының үндезилекчизи Владимир Ильич Ленинниң тургусканы партия совет коммунистерге эң эргим. Оларның, коммунистерниң чүректериниң дүвүреплиг согуу бо хүннерде бүгү делегейге улам күштүг дыңналып турар. Ленинниң партиязын … быжыглаар партияны камгалаар дээн оларның үнү улам сыңый каттыжып, дыңналып орар. Бистиң республиканың Министрлер Чөвүлелинге болуп эрткен ол хуралга санал берген коммунистерниң чамыктарының бодалдарын номчукчуларга таныштырайн. Саналдар мурнунда салдынган айтырыгларга харыылап тура, Сыкырбай Ырышович мынча деп чугаалаан: «Партияны чогум шуут-ла хоруваан-дыр. Беш, алды аңгы партиялар тургузуп турун баар болза, … харын айтырыг берге болбайн канчаар. Ону база база аан. Бир эвес Чарлык күштүг болуп бадылаттына баар чүве болза, ынчан партия организацияларын тарадып-ла ыйнаан. Мээң бодум бодалым болза, чурттап турар чер аайы-биле партия организацияларын тургузуп болур-дур, бирээде ол. Ийиде, бүдүрүлгелер аайы-биле бөлүктеп чүге тургузуп болбас деп...»

Килдис эргелекчизи В. Ө. Монгуш бир чугаазында санал берген: «РСФСР-ниң хамаатызы кижи болганымда, Чарлыкты күүседип апаар деп-ле билип турар кижи-дир мен. А коммунист кижи болганымда, Чарлыкты хечертен болган болуушкунга дөмейлевес мен. Партия организациязының ажылы адаан саналдап турар албан черлери-даа бар болгай. Кежигүннери эки тура-биле партбилетин дужаап турар организацияларның ажылын тергиин дээр бис бе?..»

«Бозу ленинчи партиядан деге берген кижи чаңгыс шыйгаш-ла партияны тарадып дээн хөнге шуут удур мен. Хөй партиялар туралы чарып солун эвес-ле ыйнаан. Коммунистер канчап ол Чарлыкка чөпшээрежиптер болдур. Мээң бодалым — коммунистиг партияны камгалап арттырар.

Радио, телевидение дамчыдылгаларынга, солуннарга мурнакчыларны адап, мактап турары ышкаш коммунистерни, оларның ажыл-херээн кескү кылдыр адаар, мактаар болза эки. Партияны камгалаар, оон ат-алдарын кеңгер дизе, ажылдың ындыг хевирлерин чүге ажыглап болбас бис. Коммунистер дугайында сагыш салып турарының оон кескү бербес бе? Шылдап-ла шаам-биле коммунистиг партия дээш туружур мен» — деп, партияның хоочуну А. Х. Токаның саналдаашкыны соонда коммунистер боттарының бодалдарын илередип, санал-онал солчуушкунун илепкейжээн.

«Чамдык коммунистер чүге ыыт чок олурары? Ооладыр хуралда олуржуп турарларының сагыш-сеткилдиин ажытчыл алдыныса.

Эде тургустунуушкунга өөрүп турдувус. Ам оон чүнү алганывыс ол ынчаш? Чурт иштинде чүү болуп турарын көрүп, билип тур ышкажыл бис. Партиядан ажыы-биле дескен кижи бистиң салым-чолувусту шиитпирлеп турар апарган-дыр. Коммунистер канчаар ажылдап, кайнаар көрүп турарывыс ол? Ажыы-биле чугаалаарга, партия организациялары ажылын дыка сулараткан. Байырлалдар кээвүлээн, а ажыл-чорудулгавысче кичээнгейивис кудулаан. Ам малга чем белеткелиниң килин тулук үези. Агаар-бойдус база таарымчалыг туруп тур. Оът-сигенниң үнүжү кайда-даа тергиин, а сиген кезер кижи чок.

Чоннуң социал байдалы кандыг-дыр. Эртен эрте туруп келгеш, «хлеб оочуруңче баар бе, ажылче баар бе?» дээн айтырыгга хөй кижи мунчулуп турар...» — деп, партияның күш-ажылдың хоочуну К. С. Шойгу бодалдарын илереткеш, партияны камгалап арттырар деп санал бергеннерни деткээн.

Санал бергеннерниң болгаш эге организация секретарының бодалдарын долузу-биле деткип турарын чугаалавышаан, кол специалист И. Ч. Саая Чарлыктың партияны шуут-ла хоруп турар талазы чок дээн бодалын илереткеш, партия ажылының үг-шиги, арга-методун өскертир дугайында бодалын коммунистер-биле үлешкен.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының дузалакчызы С. С. Артыкй туруп кээп, СЭКП ТК-ның сөөлгү Пленумунуң шиитпирлерин ажылга удуртулга болдуруп, ботшүгүмчүлекчи ёзу-биле бодамчалыг, хынамчалыг ажылдаарын коммунист бүгүдезиниң бегунде сорулгазы ол деп чугаалаан. Сөөлгү чылдарда партия организацияларының ажылы сулараан, коммунистер соңгурган, илепкей чок апарган, районнарга удуртукчу кадрлар шилип тургузары багай деп, ол нийти шүгүмчүлел кылган.

Дараалында санал бергеннерниң бодалы чаңгыс аай болуп, ленинчи партияны камгалаар дизе, коммунист бүгүдеам, партия организациялары бир демниг боор, партияның башкарыкчы ат-алдары дээш демиселдиң шыңгыы чорудуп, ажыл-чорудулганың үг-шиги чаа ёзу-биле чорударын чугула деп санаанннар.

Чарлыкты күштүг болдуруп бадылаптарынга, түңнел үндүрүгже чедир манаар, партия организациялары ажыл-чорудулгазын уламчылаар деп шиитпирни коммунистер бир үн-биле ол хуралдан хүлээп алган.

Валентина САТ
(«Шынның» корр.).

ЧЕМИЖИҢ ЧЕДИНГИРИН КОШКАТПА

Моңгуш Өлзей-оол — шүлүк болгаш проза жанрларында чедиишкинниг ажылдап чоруур чогаалчыларның бирээзи.

Оон чечен-мерген шүлүктери, чечен чугаалары парлалгага кеступ кээрге-ле, черле эрттирбейн номчуур чаңчылдыг мен. Бо удаазы «Хайнактаар», «Хелемечилиг кижи», «Куурумчу таакпы» деп чечен чугааларын «Улуг-Хем» солунунга база-ла сонуургап номчудум. Чогаалчының ат-сураа үнген, улугларга бараалгаткан «Хөөрээриниң чугааларын» үр үзүктелиишкиниң соонда … катап уламчылай бергени өөрүнчүг. «Хөөрээриниң чугааларын» орус дылдыг номчукчулар база номчуур аргалыг болган. Бо номнуң М. А. Хадаханның очулгазы-биле эрткен чылын «Тувинские побасенки» деп ат-биле Тываның ном үндүрер чери орус дылга парлап үндүрген.

Солунга үнген, үстүнде адаан чечен чугааларны номчааш, Хөөрээр ирей амга солун чугаазын уламчылавышаан, хөглүг-баштак салбаан, шоодуг-сойталаары кагбаан-дыр деп бодалга келдим. «Хелемечилиг кижи» деп чечен чугаа «Бо-ла чорааш, Хөөрээр ирейниң кедизи ажык сеткилдиг кижиниң чоруур мен. Чамдык кижилер дег, хойнунга чылан-даа хойлап чорбас, хорадаанга кара даш-даа шыгжап чорбас. Өөрээнин берүп чугаалап, хорадааның хорадап чугаалап чоруур кижи болгаан» деп ирейниң овур-хевирин илередип домактарын эгелээн. Чечен чугаада шериг худалганың эрттирип … дылы «уттуушкан» келген соңгу … шоодуг көргүскен.

Хөөрээр ирей пат кайгап чугаалап орар: « — Аа карачаа хек чүве болбас ийиние! Дөө Чаа-Хөл куду бир аалдың оглу шеригге дөрт чыл болгааш … келген. … тыва дылын тек кылдыр уттупкан келген болбас ийикле. Келирде — тускай телеменчиг келген!

А оолдуң ада-иези пат мугуржу. Баштайгы дээрезинде … авазы ыглап-каан.

— Кужур-ле оглумнуң салымымны … авазы мээң дылымны уттупкан! Мээң-даа салымымның … оглумнуң ол дылын билбес!, — деп чугаалааны шаанга кирген.

Тыва дылын уттупкан оруктаар эрниң хелемечизи чеже шыдажыр, чаңа берген. Адак … авазы-биле артын …

— Даңзаң бар бе, аваай? — деп …

Бо чечен чугааның … чедингир, коммуттуңгур болгаш солун бөөрдам аңгыда, чүгле бичии кижилерге эвес, улуг-даа кижилерге кижизидикчи утка база бар. … апазының дылын, төрээн дылын уттуп болбас деп … утка сиңниккен.

Шүлүкчүнүң мындыг одуругларыдаа бар:

Төрээн дылын уттур болза,
Төрел бойдан хоорлуп апаар.
Орус дылды билбес болза,
Өг дег чырык көрбес апаар.
Ынчангаштың ийи дылды
Мээң билээ, чоргаар чоруур.

«Хайнактаар» деп кижиги чечен чугаада Хөөрээрниң тывынгыр-сагынгыры, эскертиимес бичии-ле чүүлдерден солун чугааны үндүрүп, … кудуун апаары бир онзагай. Хөөрээр болза инекти мажаалай-биле хайнакташтырар дээр баштак бодалдыг. «Бир эвес инекти адыг-биле хайнактаптырыптар болза...» чаңын быжаалап алгаш, чайны өттүр суга сагдырып, семирип чайлааш, … удуп чылын алыр. Ынчаарда ам аңаа сиген-даа, … херек чок …

Чогаалчының моон соңгаар-даа чогаадыкчы тывынгыр ажылдап, чечен чугааларының чемишин чедингирин кошкатпайн уламчылаарын күзеп каалык.

Шоома ДАРЖАП.

70 Тываға улусчу революцияның чылы

ОЛАР СУГ-БАЖЫНГА ЧУРТТАП ЧОРААННАР

ССРЭ-ге удур дайын эгелээн.

Баштайгы үелерде Тывага ажылдап чурттап чораан 800 ажыг ССРЭ хамаатылары Ада-чурттуң Улуг дайынынче чоруткан. А 1943 чылдың майның 20-де тыва 11 танкист, сентябрьның 1-де тыва 208 эки турачылар фронтуже аъттаныпкан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга адашкылар, алышкылар, дуңмашкылар чаңгыс демниг демисежип турганын билир бис. Тывадан фронтуже чорутканнарның арзында ындыглар база эвээш эвес. Адаа дараазында чижектер бадыткап болур. Таңды кожууннуң Кызыл-Арыгга чурттап турган Иван, Лука, Авксентий, Александр, Василий, Семён Шумовтар Ленинград хоорайның камгалалынга киржип, чаңгыс миноместтуң солдаттарының командазынга дайылдашканнар.

Таңды-Уланның эдээнде Чагытай, Дүрген, Бай-Хаак, Ооргалыг, Доора-Хадың, Кара-Булуң, Суг-Бажы, Чал-Кежиг, Элегес, Көк-Булуң сумуларындан Ада-чурттуң Улуг дайынынче 45 оолнар эки тура-биле дайылдажып чорутган. Бо каш одуругларның автору Элегеске төрүттүнген, ынчангаш Оюн Кокеек Донгуракпаевна, Оюн Чассыгбай Моолдаарович ашак-кадайның дөрт оглу — Ойдупаа, Хүүленмей, Айыжы, Кечил-оол, (Оюн Кечил-оолду кадыы кошкак дээш фронтуже албаан). Седип-оол Оюннар кайызы-даа аңгы-аңгы үелерде Тываның Араттың Революстуг шериинге хүлээлгезин эрттиргеннер.

А кыс дуңмазы Чыртакпай Оюн эр кижи турган болза, чугаажок шериг херээн эрттирер ийик. Беш алышкыларның эң-не улуу Ойдупаа Оюннуң ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы черле солун кижи. Оларның үезинде ле ТАРЭ, ТАРН кежигунунге кирген. 1930 чылдың үезинде, АРШ-ка турган, Чадаанага, Өвүрнүң Бора-Шайга болуп турган үймээн-самыынны базарынга идепкейлиг киришкеннерниң бирээзи. Беш алышкы бежелээ турза узун, тутса меге эрлер. Ынчангаш АРШ-ка турган-ла, шыырак мөгелерниң санынга кирип турганнар. Эң ылангыя алышкыларның эң улуу Ойдупаа Оюн ТАР мөгези Арзылан Чамыянны 1940 чылда 120 мөге салган чазак байырлалынга тиилеп үнгеш, ээр-чүгенниг, чүгүрүк аът-биле шаннаткан-даа. Дайынче эки тура-биле чорууруң мурнунда Таңды кожууннуң Салчак Тока аттыг кураконмозунуң хову бригадиринге ажылдап турган.

Хүүленмей Оюн 1937-1939 чылдарда АРШ-ка шериг херээ эрттирген. Шериг мергежили — артиллерист. ТАРЭ болгаш ТАРН кежигуну. Айыжы Оюн 1934-1937 чылдарда АРШ-ка шериг албаны эрттирген. Кол мергежили — чолаачы. Араттың Революстуг аъттыг шерииңден халашкаш, ТАРН-ның Сайыттар Чөвүлелинге үр үеде чолаачылап турган. Седип-оол Оюн дөрт алышкыларның эң хеймери кижи-дир. Ол АРШ-ка шериг херээн эрттирип турган, эки тура-биле фронтуже чоруур дээш билдирипкен кииргеннерниң баштайгыларының бирээзи.

Ойдупаа Оюн дуңмалары-биле кады гвардейжи улуг лейтенант Оюн Оолактың взводунга дайылдажып чораннар. Оюн Чассыгбайның оолдары оттуг шөлдерге, шынап-ла, эрес-дидим тулушканнар. Маңаа хамаарыштыр Ойдупаа Оюнну Алдар орденниң үшкү чергези, ТАР ордени-биле шаңнаар дугайында амгы үеде күрүне архивинде кадагалаттынып чыдар бир документиниң сөстери мындыг:

«Гвардейжи дайынчы Ойдупаа Оюн Ровно, Дубно хоорайларны болгаш суурларны хостаарынга немец-фашистерге удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга бодунуң снайпер боозу-биле эң айыылдыг от точкаларын, пулемет балгылежилгелерин он-ону-биле узуткаан болгаш чүгле Ровно дээш тулчуушкуннарга 20 ажыг немецтерни чок кылган. Дубно дээш шавар халдаашкыннарга аар балыглаткаш, тулчуушкун шөлүнден чоруй барбайн, эрес-маадырлыг чоруктарны кылган.

Эки турачылар отрядының командири Капитан Кечил-оол.

Командирниң политика талазы-биле оралакчызы улуг лейтенант Байыскылан».

Дубно дээш тулчуушкун эң-не аар-берге болган. Немецтер маңаа эң-не хөй күшту мөөңнээн турган. Эскадроннуң немецтерже дөрт халдаары болдунмас апарган. Старшина Чүлдүм Донгакка командылаткан дөрт Оюн алышкылар, Түметей Оюн, Нордуп-оол олар дайзынның тылындан боолап эгелээн чүве-дир. А ынчан улуг лейтенант Оюн Оолак взводун шавар халдаашкынче командылапкан. Айыжы, Седип-оол алышкылар гранаталарны удур халчып олурган фашистерже улай-улай шывадапканнар.

Дубно дээш аар-берге тулчуушкуннарга дөрт алышкыларның бирээзи Айыжы Оюн амы-тынындан чарылган. А Ойдупаа, Хүүленмей кайызы-даа аар балыглатса-даа, тулчуп турганнар. А алышкыларның эң-не хеймери Седип-оол дараазында тулчуушкунга база аар балыглаткан. Ойдупаа, Хүүленмей эки турачы өөрү-биле 1944 чылдың чайынында чанып келгеннер. А дөрт эрес эрлерниң эң-не бичези Седип-оол госпитальга эмнеткениниң соонда, бодунуң дайынчы оруун уламчылап, Кызыл Шеригниң кезектери-биле Чөөн Пруссияны, Чехословакияны, Венгрияны хосташкаш, дайын төнген соонда төрээн Тывазынга ээп келген.

Гвардейжи кады төрээн дөрт алышкының дайынчы үлүүн партия болгаш чазак бедик-биле үнелээн. Ойдупаа Оюн Алдар орденниң III-кү, Ада-чурт дайыны орденинин I-II чергелери. ТАР-ның республика ордени болгаш хөй-хөй дайынчы, күш-ажылчы медальдар, Хүүленмей Оюн ТАР-ның «Дайынчы шылгарал дээш» деп медалы, Айыжы Оюн ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле (өлген соонда шаңнаткан). Седип-оол Оюн Ада-чурттуң дайынының I-II чергелериниң орденнери, ол ышкаш хөй-хөй дайынчы болгаш күш-ажылчы медальдар-биле шаңнатканнар. Солдат, шынап-ла, солдат. Ойдупаа, Хүүленмей, Седип-оол олар фронтудан ээп келгеш, төрээн чери Элегеске баштайгы түргустунган колхозтарның, амгы «Коммунизмниң херели» совхозтуң түргустунарынга боттарының эвээш эвес үлүг-хуузун кииргеннер. Ам бистиң арабызта дөрт алышкыларның эң-не бичези Седип-оол Чассыгбаевич Оюн чурттап чоруур. Оон хары ам 70 ашкан. Ынчалза-даа партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннарының эки, үлегерлиг, ажыл-ишчи чоруун дугайында амгы үениң аныяктарынга дамчыдып бээр дээш эвээш эвес ажылдарны кылып чоруур дагдыныкчыларының бирээзи. Ам ол Кызылда чурттап олурар.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Телевидение

Понедельник

АВГУСТ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Императорнуң базымнары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.25 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 10.40 «Чаа салгал шилип ап тур». 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (АКШ). 12.00 ТМА. 12.15 «Харылзаа». 12.30 Футбол допчулалы. 13.00 — 13.25 «Балтиканың ханы дүвүнде». Телефильм.

• • •

15.15 Телефильмнер. 16.25 Сеңүргактарга. 16.40 «Чоок кижинге буяндан көргүс». 17.25 Поэзия минуталары. 17.30 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Рыноктуң хоойлузун ёзугаар». 19.15 «Харылзаа». 19.30 Фотоконкурс. 19.35 «Императорнуң базымнары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Үе. 21.40 Футбол допчулалы. 22.10 Фильм-шии. 00.00 ТМА. 00.20 Италияның эң сайзыраңгай провинцияларының бирээзиниң дугайында. 01.20 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 01.45 «Автопортрет». Л. Амарфий. 02.40 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 03.25 — 04.45 «Императорнуң базымнары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Фильм-концерт. 9.25 Мультфильм. 9.40 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 10.25 «А пароходтар медээлевишаан, чоруп-ла турар». Уран-чечен телефильм. 11.30— 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.35 «Россияның кударанчыг чурумалы». 15.20—15.50 «ТелеЭКО». Журнал.

• • •

17.00—19.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.20 «Тыва ТВ чалап тур». Улустуң аас чогаалының «Найырал-91» фестивалы. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью.

МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 23.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00—01.35 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Параджановтуң театры». 1-ги кезээ. 19.00 Спорт-шоу. 19.35 «Операга ойнаалы». М. Мусоргский. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 21.00 Эртем-тайылбырлыг фильмнер.

Вторник

АВГУСТ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Нофелет кайда турарыл?». Уран-чечен фильм. 10.25 «Объектив». 11.00 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж». 12.30 «Өртен». Уран-чечен фильм. 14.00 М. Ворожцова ойнаар. 14.15 «Телемикст». 15.00 В.-А. Моцарт. № 12 соната. 15.15 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.25 Фестиваль. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларга фильм. «Ундарал чокта —аас-кежик турбас». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Харылзаа—шуулган». 19.15 Мультфильм. 19.25 «Өртен». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Үзел-бодал». ССРЭ-ниң улус депутаттары А. И. Вольский болгаш В. И. Алкснис киржир. 22.55 «Кара далай». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.45 «Чалбыыштыг чагаа». Ростовтуң финифтизи. 00.35 ТМА. 00.55—02.30 «Өртен». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телефильм. 8.50 Ритмниг гимнастика. 9.20 Александр Панченконуң автор телевидениези. 10.20 «Билип алыксап тур мен...». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Концерт. 14.05 — 15.15 Уругларга фильм. «Ногаан ортулуктуң чажыды».

КЫЗЫЛДАН

17.25 Уран-чечен фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Аът спорту. 21.00 Үе. 21.40 Аът спорту. 22.00—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00—00.20 «Бешки дугуй». Чапсарда 23.00 — Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 ССРЭ-ниң улустарының чайгы X Спартакиадазы. 19.15 — 20.00 Футбол талазы-биле ССРЭ-ниң чемпионады.

Среда

АВГУСТ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 10.25 Сурагдап чоруп ор бис. 11.00 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж». 12.30—13.30 Хроника-барымдаалыг фильм.

• • •

15.00 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.25 «Дайынның чаңгызы». Барымдаалыг фильм. 16.45 «Музыка шыгжамыры». 17.25 Уругларга фильм. «Ундарал чокта —аас-кежик турбас». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Мультфильм. 19.40 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 Үе. 21.40 «Чугула интервью». 21.55 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң 6-гы телеконкурузу. 00.35 ТМА. 00.55—01.25 «Астра» көргүзүп тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Үрер хөгжүм ойнаар. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Владимирден келген гимнастар». 9.25 «Делегатскаяда музей». 9.45 «Адам Смиттиң акша-хөреңгизи». 10.20 «Билип алыксап тур мен...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.20 —15.35 «Овур-хевир».

• • •

16.45 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Л. Бетховен. Хылдыг трио. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 00.15 «Киносерпантин». Чапсарда (23.05)— Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Мультфильм. 19.05—20.00 Телефильм.

Четверг

АВГУСТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 10.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.50 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.50 Р. Шуман. «Арабескилер». 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.10 «А хорга мээң үнүм дыңналыр...»

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Кыдатка улустуң чогаадылгазының фестивальдары. 17.05 Телефильм. 17.25 Уругларга фильм. «Арсланның ужурадды». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Фотоконкурс. 19.35 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 21.00 «Үе». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 Телеочерк. 22.10 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң телеконкурузу. 00.50 ТМА. 01.10 А. Петренко. «Чүрээмни берип тур мен» 02.45 — 03.15 Уран чүүл мастерлериниң концерти (Болгарияның ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Үшкү лагерь». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.45 Ритмниг гимнастика. 9.15 Күрүнениң А. С. Пушкин аттыг чуруулга уран чүүл музейиниң залдарындан. 10.25 «Эгидер чери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «№ 1 мультчыныды». 14.35 — 15.40 К. И. Чуйковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм.

• • •

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кызыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.25 «Ойнаарак» театр каттыжыышкынында. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмниг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Мультфильмнер. 23.50— 00.15 «Богги. Гуру болгаш өскелерлер».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Музыка коллекциязы. 18.45 Мультфильм. 19.00 — 20.00 Ачы-дуза көргүзер концерт.

Пятница

АВГУСТ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 10.25 «Цирк, цирк, цирк». 11.05 Мультфильм. 11.10 Барымдаалыг фильм. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.05 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 13-кү болгаш 14-кү сериялары.

• • •

14.55 «Астра» көргүзүп тур. 15.15 «Пакет». Уран-чечен телефильм. 16.25 «Авам, ачам база мен». 16.55 Кинофестиваль. 17.25 Уругларга фильм. «Арсланның ужурадды». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. «Байдал». 19.30 «Төрүттүнген хүнү». Мультфильм. 19.40 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 21.00 «Үе». 21.40 «ВиД». 00.50 ТМА. 01.10 Киноконцерт. 02.10 — 03.25 «Аграның эртинези». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Фильм-шии. 9.30 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 10-гу сериязы. 10.25 «Эгидер чери». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30. — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «№ 2 мультчыныды». 14.40 — 15.35 Фильм-концерт. 17.00— 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 Ачы-дуза көргүзер концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Республиканың «Хөөмей» фестивалындан дамчыдылга. 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Автоспорт. 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 М. де Фалья. Испан улустуң чедиыры. 22.00 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 — 01.30 «Бешки дугуй». Чапсарда (00.15) — «Ээп келгени». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Барымдаалыг телефильм. 19.10 Балет артистериниң делегей конкурузунуң дугайында. 19.50—20.00 Мультфильм.

Суббота

АВГУСТ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Р. Тазетдинов дошпулуурга ойнаар. 6.50 Барымдаалыг фильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 А. Н. Островский. «Акша дугаарзы...». Фильм-шии. 11.15 Эртенги сылдыс. 12.15 Мультфильмнер. 12.55 «А» курс». 13.10 «Экология. Ниитилел. Кижи». 13.40 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. «Анаа хуулгаазын». 1-ги сериязы. 15.00 ТМА. 15.15 «Анаа хуулгаазын». Уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 16.25 Фотоконкурс. 16.30 М. Булгаков дугайында сактыышкын. 17.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 9-ку сериязы. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Телеочерк. 19.00 «Эфирде музыка». 19.30 «Ыржымда кышкы». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 Уругларга мультфильм. 22.00 «Ялта-91». «Аныяк күүседикчилерниң телеконкурузу. 00.20 Фильм-концерт. 01.10 «Танго аргентин аялгаларда» деп ансамбльдиң көргүзүү. 01.40 — 03.00 «Аграның эртинези». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадыкшыл». 8.45 «НЛО: чарлаттынмаан аян-чорук». 14-кү дамчыдылга. 9.20 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.20 «Спортту бүгүдеге». 11.35 Телешииниң баштайгы көргүзүү. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Режиссёр Ю. Беспаловтуң фильми. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Мульт. фильм. 19.00 «Өг-бүле» телепрограмма. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Концерт. 21.00 «Үе». 21.40 —23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.40 Колумбияда «маскалар». 22.05 Россияның энциклопедиязы. 2-ги дамчыдылга. 23.00 Медээлер. 23.00 — 00.40 «Ээп келгени». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

Воскресенье

АВГУСТ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 Хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.15 Музыкалыг программа. 14.45 «Кызыгаар — салым-чолум». 15.00 ТМА. 15.15 Музыка киоскузу. 15.45 «Марафон-15». 17.00 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Буркина Фасо). 17.05 Көдээден дамчыдылга. 18.05 Поэзия минуталары. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Улуг-хүн кинозалы. 19.25 «Бот-боттарынга чалаттынган» (АКШ). 21.00 «Үе» 21.40 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң телеконкурузу. 00.30 Н. Гедда (Швеция) ырлаар. 01.25—03.05 «Бусундулар». А. Аверченконуң рассказтарын ёзугаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар!» 8.20 Барымдаалыг фильмнер. 8.50 — 11.05 Россия ТВ-зиниң программазы. 10.50 Россияның парламент медээчизи. 11.05 Уругларга фильм. 12.10 «Алыс шынның бадыткалы». 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Мультфильмнер. 16.40 «Төрел-дөргүлүң сактып чор». 17.30 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.15 Концерт. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 Барымдаалыг фильм. 20.50 «АТВ—брокер». 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 Телешии. 22.40 Лириктиг концерт. 23.00 — 00.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 —00.45 «Миллион-даа акшалыг болзунза, сенээ чүү-даа артпас». Уран-чечен фильм (Франция).

Культура амыдыралы

ЧЕДЕР ХӨЛДҮ КАМГАЛААЛЫ

«Чедер» курортунга ийиги сезонда дыштаныкчылар база арбын келген. Олар сезон дургузунда боттарының кадыын быжыглап, ваннага кирип, эм малгаш-биле шаптанып, эмнээшкинниң өске-даа аргаларын ажыглааннар. Курорттуң кол эмчизи Д. М. Кара-Сал ол хөлдүң эм шынарының дугайында солун болгаш ажыктыг беседаны кылып берген. Дыштаныкчыларның сонуургаан айтырыгларынга ол тодаргай харыыны берип, эмнээшкинден эгелээш, бүгү-ле ажыл-агый, аъш-чемге чедир айтырыгларны шалыпкын шиитпирлеп турган. Эмчилер Ч. Б. Даваа, М. С. Момбуулай, О. Л. Махагаров олар аарыг улуска кичээнгейлиг, ээлдек-эвилеңниг көргүзүп, дыштаныкчыларның өөрүп четтиришкинин чаалап алганнар.

Дыштаныкчылар хостуг үезин база ажыктыг эрттиргеннер. Бо талазы-биле массалыг хемчеглер эрттирер культура ажылдакчылары Александра Ховалыг-Красова, бот-тывынгыр композитор Альберт Танов оларның ажылы мактаадыг. Ылаңгыя хоочун мүзыка башкызы Альберт Седип-ооловичиниң шүлүктерин ама саазыннарга улгаттыр бижээш, сөөлгү үениң оларга чогааткан лириктиг тыва ырларын өөредип турганы дыштаныкчыларга таарымчалыг болгаш чедимчелиг болган.

Оон-биле чергелештир янзы-бүрү коллективтер дыштаныкчыларга база аалдап чораан. Оларга «Радость». Хакасиядан «Үгер» ансамбльдер, бот-тывынгыр композитор Альберт Танов биле Батый Кенештиң моол артистер-биле кады көргүскени концерти дээш оон-даа өске. Курортчуларның чурттап турган корпустарының аанының-биле концерт көргүзүглери база болган.

Оюн-тоглаадан аңгыда, дыштанган чонунуң ниити билиин бедидеринге ужур-дузалыг лекция, беседаны база-ла курорттуң баштаар чери организастап турган. Делегей байдалының дугайында солун лекцияны бистиң республиканың «Билиг» ниитилелиниң даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутады К.-С. Д. Бүдүк-оол кылган. Ол ышкаш дыштаныкчыларның дилээ-биле «Тыва улустуң хуу аттары» деп лекцияны база номчаан. Ниитизи-биле алырга, ийиги сезонунуң дыштаныкчылары курорттуң ажылынга, аъш-чемнинге таарзып, хей-аъттыг, күш кирген чанып, ажылынче шымнып кирген.

Тываның боду бүткен кайгамчыктыг эмдом шынарлыг «Чедер» курортунуң ажылының ам-даа экижидип болурунуң аргалары бар. Бо сезонда гидромассаж-биле эмнээри, физиокабинет ажылдавады. Курортчулар чаңгыс-даа катап кино көрбедивис. Чоорту бо ажылдар кылдына бээри чадавас.

Чедер хөл каракка көзүлдүр-ле сыыгап чыдар-дыр. «Тииделге» совхозтуң талазынче чартыы шуут-ла соглур чыгаан. Ол дугайында дүвүренчиг материалдар «Шын» солуннуң арыннарынга каш-даа катап үнгүледи. Ынчалзажок бистиң республиканың Бойдус камгалалының комитеди бо талазы-биле тодаргай хемчеглер ап турары билдинмес. Оон аңгыда Красноярскиниң курорт чөвүлелиниң Тываның девискээринде курорттарны харыылаар кижизи хөлдүң бодун камгалаар талазы-биле база-ла чогуур ажылдарны кылыры күзенчиг-дир. Ынчангаш үстүнде адааныыс бо ийи күрүне органнары Чедер хөлдү камгалаары-биле тодаргай кандыг хемчеглер ап турарыл дээрзин «Шын» солунну дамчыштыр харыылап бээрин бүгү-ле номчукчуларның мурнундан бо ажык-чарлыг үеде дилеп тур мен.

Мындыг эскериглеримни маңаа чугаалаксадым. Чамдык келген дыштаныкчылар путёвкаларын куусаазынга чедир ажыглавайн баргылаар. Мооң уламындан хөлдүң девискээринден эм оъттар чулар, ооң дузун, малгажын чеже-даа кара тураазы-биле алгаш баарлар-дыр. Мынчап кам-хайыра чок боорга, капчап таарзыыл? Бо хөлдүң эм шынары сурагдыг Кара далай, Кавказ курорттарындан артык эмнээр. Республиканың ортузунда турар чаңгыс «Чедер» курортувустуң кежиин четтирери-биле чүгле кызыгаарлаттынмайн, а ук хөлдүң бодун секпередип, хайыралап камгалаар үеңе шагда-ла келген. Ортаакы Азияда бүдүн Арал далай соглуп калганда, бистиң бичии Чедер хөлде чүү боор!

Зоя ЧАДАМБА.
Филология эртемнериниң кандидады, Тыва АССР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы.

РЕДАКЦИЯДАН: «Чедер» курорттуң хөлүн камгалаар айтырыгны мурнунда чылдарда чаңгыс эвес удаа номчукчулар көдүрүп келген. Бо айтырыг амгы хүннерге чедир кичээнгей чок артып турар. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитеди солуннуң номчукчуларының көдүрүп турар бо айтырыынга тодаргай харыыны бээр ужурлуг.

«АЯЛГА»— КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫ

Бай-Тайга районнуң культура килдизиниң «Аялга» агиткультбригадазы часкы тарылга үезинден бээр график ёзугаар концерттиг болгаш лекция, беседалыг үнүүшкүннерни доктаамал чорудуп келген. «Тээли», «Мурнакчы» совхозтарның хову ажылчыннарынга, суггатчыларынга, механизаторларынга, сигенчилеринге солун программалыг концертти көргүскен.

Концертти үндүрериниң мурнунда, ында ажылдап турар мурнакчыларны билип ап, оларның күш-ажылын алгап-мактап, оларга тураскааткан, тускай номерлерни күүселип берип чоруур. Ынчан концерттерниң уткашынары улам бедип, көрүкчүлерниң хей-аъды көдүрлүп турар.

«Аялга» районнуң бүгү чурттакчылыг суурларын, ферма, бригада төптерин, сезоннуг ажылдар болуп турар черлерин кезип, солун программалыг концерттерни көргүзүп, боттарының концерт номерлериниң барган черлериниң ажыл-ижиниң аайы-биле чаартып, эде тургузуп ап чоруур. Ыры, шүлүк, танцы, уран номчулга болгаш ажыл-ишти алгап-мактаан, амыдыралда четпестерни сойгалап илереткен номерлер, шииллерден үзүндүлер, интермедия-шоодуглар дээш — программазы байлак болуп турар. Агиткультбригадада доктаамал тос киржикчи бар. Варвара Хомушкунун, Антонина Хертектиң баштак солун күүселделерин, Андрей Өпейниң хостуг каргыраа, хөөмей, сыгыдын, Маадыр Моңгуштуң таалаңчыг ырларын, хоочун композиторлар Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, Борис Чамбыт оларның боттарының чогаатканы эрги, чаа ырларын баянга үдевишаан, ырлажырын көрүкчүлер чылыы-биле хүлээп ап турар.

«Аялга» улусчу театр-биле кады Барлык, Аксы-Барлык, Чыраа-Бажы суурларга шии, концерттиг аалдап чораш, тускай агар санче муң рубльди хиирип алган.

Седип-оол ИРГИТ
Тээли суур

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң профэвилел активиниң ийи хүн үргүлчүлээн семинар-өөредилгези бөгүн Кызылга доостур. Бүгү районнардан келген профэвилел ажылдакчыларының телээлекчилери боттарының ажылынга ажыктыг илеткелдерни дыңнап, амгы үеде ажылдаарының чамдык чаа арга-хевирлерин шиңгээдип алганнар.

«Рынок байдалдарында агроүлетпүр комплекизиниң профэвилел организацияларының сорулгаларының дугайында» илеткелди АҮК профорганизацияларының республика чөвүлелиниң даргазы А. Т. Сотпа, «Республикада экономиктиг реформаның чоруп турарының дугайында» дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы Ю. Н. Хлыбов, «Чурттакчы чоннуң социал камгалалы. Компенсацияларны төлеп бээриниң чуруму» деп дыңнадыгны республиканың Күш-ажыл министерствозунуң килдис эргелекчизи Л. В. Никифорова олар кылганнар.

Агроүлетпүр эвилелиниң, РСФСР-ниң Пенсия фондузунуң Тыва АССР талазы-биле салбырының, республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң, республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң болгаш өске-даа албан черлериниң харыысалгалыг ажылдакчыларының дыңнадыглары база солун болгаш ажыктыг болган.

(Бистиң корр.)

2. ӨҢ-БААЗЫН АМЫДЫРАЛ

БАШТАЙГЫ ТАНААН ДАРГАМ

Авам сигенчилер повары болган. Бригадта (ынча дээр турду) черле 50-60 хире кижи бар боор — чыглып кээрге имилеме чүве. Чурттаар чери — чыраа, сигенден кылган улуг чадырлар.

Амгы ферма турар Сувураа ынчан бежен чылдарның эгезинде, магалыг-ла ийин. Терең кара суг. Ногаан хилик дег чымчак сиген. Бүрт дээр довурак чок. Лиизим дээр угбай бар, кызыл чаактарлыг, чаражы кончуг угбай. Улустуң анаа черле экизи сүргей. Дарга барык-ла аксындан дүжүрбес: «Мурнакчы» дээр. «Үлегер алыңар!» деп кыйгырган орар. Эки билир чүвем — улустуң хомудалы: «Ам база дырбааш сыыган!» Хадындан оозун чазап-ла кирер.

Кежээки чем соонда, улуг кижи болгаш, дарга шала эртежик удуй бээр. Чонаада томааныг аныяктарын дойлуп-ла үнер. Турлагдан арлы бээрлер. Суур кыстарын аалдаар кезек эрлер база бар.

А эртен чер чырып орда, арай кургамзык, хаашсымаар үн: «Туруңар, туруңар, уруглар!» деп-ле үнер. Эртенги кончуг уйгу үезинде — хоранныг-ла үн. Мээн кулаамда ам безин дыңналып чор ийин. Ынчанмайн канчаар, чайладыр, күзедир ынчап кээрге.

Бо шагда ажыл-агый удуртукчузу кээп-барып-даа турар болза, чаңгыс черге кайын-на ынчаар үр туруп аар ийик. Ам бодаарга, «берге, чугула участок» дээш ындыг турган боор.

Бир шагда «Оваа-хүрээ дагаан черге олуруптар Оваатыны...» (С. Тока) деп арнын изиңнедир шооттурган Соян баштаан колхозтуң ады бо-ла үнүп турган: план-салааның ажыр күүсеткен, обласка Сагды мөгези шүүлген, эки аъды эрткен...

Үе-үе! Хөлбен ногаан Сувураада ам куу довурак буртулаан. Колхоз салгакчызы совхозтуң адын мурнакчылар аразындан тыппас сен.

ЭКИ-ЛЕ ЭТ-ТИР

— Үргүлчү баштактанчыр эштерим болгаш олар меңээ хорадавас чүве — деп, Доржукай мээң сезигенимниң өргүнүн базырып ор. —Боттары дузай бергенде, чула-ла сөглээрлер болгай.

— Ол совхозтуң тайгада ажылдап турар бригадазынга кедергей-даа белек келген — бензопила дээр «чилби ыт дег» хирээ.

Алызы чолаачы чораан хоочун илчирбе бисти суккаш, бензин куткаш, хөделдирипкен. Амыр-ла! Бир чудукту хөй эр эптиг кылдыр салыпкан. Ам чүү боор, доорап кирипкей. Кижи хирээзин ыяшка сала чоруй база каапкаш, дүгделе барган. Ойтур тептирген!

— Дыңзыг чүве Дамба акаага тутсуптар-дыр —деп, бир эр сүмелээн. База-ла хоржок.

Элээн болганда чүвениң ужуру билдинген — хирээниң бизи дедир суктунган.

Дыт-даа доораттынган, ажырбас. Ам ыяш ужурар дишкен. Ол-бо эптештир тудуп, сүмележип, элээн болганнар. Арай-ла сагышка четпес, чиктии кончуг.

Уктуг мөге дыт доорзунга ийлендир чыдып алгаш, ыяшты орту чедир хирээлепкеш, эжинге чайлап берген.

— Эки-ле эт-тир ийин. Чүгле ыяш ужурарда эпчогун, ону чүге чедир бодаваан чазак боор — деп, кээшпезин ораап ора, ол чугааланган.

Ыяш ужурарда хирээниң унун долгап аар деп чүвени удаваанда билип каан-нар. Чүү дээр боор, чаа чүвете черле чоорту өөренир апаар болгай.

ААС-КЕЖИК

Кылын харлыг арга иштинге бүдүн класс аксын аазадып алган турган. Кызыл-Буудай деп шолалыг башкы шуут-ла салыптар часкан.

Мырынай чаа халап үнген. Суурдан мырынай ырак эвесте, хем унунга токпак хап турган өөреникчилер кедергей чоон дытты ужуруп бадырарга, оозу чалаан черинче чаларавайн, өскээр дап берген.

Дукар биле Саша оон оруунда. Бирээзи ужа-тура халааш, дыттың эң бажында шагбен будуктарга бөргүн ушта шаптырза-даа, айыылдан чайлай берген.

А Саша... Ол куспак четпес чоон ун адаанда дыр-баш-даа дивейн чыткан.

Ыыттаар кижи чок. Шып-ла шыпшыы.

Башкы мал-биле келгеш, оолдуң эктинден алган. Оозу... караан көрүп келген. Бурган-на өршээген. Аас-кежик!

Кижи демнээ дег чоон будук эштиң оя холунуң чанында, доп черже кадалып кире берген. Өске талазында база бирээ, арай чингежээ. Чогум дыттың уну хөрекке таарби хире сантиметр четпээн. Сашканың кээп дүшкен чери шоолуг эвес оңгар болган.

Бежен чылдарның төнчүзүнде тоску классчыларның нерү ол ховар таварылганы бо-ла сактып чугаалажып, оон чүну бодап четтиккенин эжинден бо-ла айтыра бээр улус.

ЧЕДИП КЕЛЕМ

Новелла

«Чедер» курортка ийиги өөлчегде эмнедип, дыштанып дээш чеде берген мен. Ол дээрге кидин-не чай ортузу үе-ле болгай але... Дыштаныкчылар четчележип, корпустар дөгере олеттипе берген. Аныяк оолдар, кыстар база арбын келгилээн болду. Мен ийи кижи чыдар өрээлте тавырыштым. Кады чыдар эжим чээрби хар чаа ажып чоруур, хып дээн аныяк, тырын кара эр болган. Шевергин мага-боттуг, томааныг-даа болза, чугаакыры кончуг оол: «Он класска турган-ла машинаны башкарарын, оон техниктиг тургузуун шингээдип алгаш, хуула машина мунар эргени база алган мен. Ынчангаш шеригге баргаш, чолум чогуп, чолаачылаар болдум. Ийи чылды «Долгап» эрттирдим. Офицерлер сөөртүп, дайынчы хөлге башкарып турдум» — деп хөөрегилээр.

Шеригден чоокта чаа келген бот эр дээрзи меңээ чайгаар-ла билдине берди. Ынчаар аажок найыралдыг дыштаныш, эмнедип эгеледивис.

Кижим бир кежээ кинолап чоруткаш, дыштаныкчыларның удуур шагы четкелекте, дыдыраш баштыг, ак платьелиг, хүрен шырайлыг, чаражы дегет уруг эдертип алган кирип келди. Ол уруу ээлдээ кончуг мендилээш, Антош-биле кожалаштыр орун кырынга олура каапты. Чугаалажып-даа четтикпээнимде, олар иелээ үнүп чоруптулар... Антош таныжып алган кызын корпузунга чедир үдеп каар дээни ол-дур деп бодап олуруп калдым.

Антожум ол кежээниң соонда демги таныжы-биле кады чоруур апарган. Хүндүс хөл кыдыынга хүнге дөгеленир, хемелээр, кежээ кинолаар, танцылаар мындыглар... Бир-ле катап суббота кежээзинде Антоштуң чааскаанзырап калганын эскердим. Улуг-хүнде база-ла чааскаан, чалтаарап хүнээди. Улуг-хүн кежээзинде ол орнунуң кырында ыыт чок хөлзээн хевирлиг чыдар боорга, хөл кыдыынга барып селгүүстээлем дээримге, күзелдиг-биле чөпшээрешти. Кылаштажып бар чорувуста ол демги таныжып алган уруунуң дугайын каксы чугаалайдыр: «Кызыл районнуң чурттуг, студент уруг-дур ийин. Ада-иезиниң аалы моон ырак эвесте чүве-дир. Дыштаныр хүннерни ажыглап, чангаш келийн» — дээш, дүүн эртен-не чорупкан чүве. Ам дораан келир ужурлуг ол» дээш, машина келир оруже көргүледи. Оон ындазында хөлзексеп чорууру алден.

Бир-ле дыштаныкчының кылып кааны манза сандай кырынга бир шак хире хөөрежип олурдувус. Хүн үнер чыгай бергенде бичии кара булут келгеш, дымыралы чаап эрти. Кезек чаашкын ынаар-ла Чедер хөлдүң чоон чүгүнде дагларга чаап эртип бар чорда, хүннүң херелинден чөлээш тырткаш, дээрге дээрбектелчек каас хээ турупту. Шак-ла ынчан Антош, улуг тынып чоруй, чавыс үн-биле кожамык ырлай каапты. Оон баштайгы ынакшылының хөлзээниинден төрүттүнген, дүлгээзиниинг кожамыктарын дыңнап олура эрткен-барган элээди, аныяк шаамны сагынмас аргам чок болду. Антоштуң ырлаан кожамык ырларының сөзү бо ийин:

Чөлээш тыртып чагбаан чаашкын
Кажан, кала чаап кээрил.
Чедер-Хөлге келбээн уруг
Кажан, кала чедип кээрил?
Туман тыртып чагбаан чаашкын
Кажан, кала чаар чүвел?
Дүстүг-Хөлге келбээн уруг
Кажан, кала келир чүвел?
Ындынналган чалыы чүрээм
Ынзандырбайн, ыстатпайн
Ыгжым, чайгы бо-ла кежээ
Ынакшаанымчедип келем...

Виктор САГААН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ТЕРЕҢ ХӨЛГЕ ЭШТИП ЧОРЗА

Кадыр Саян, Калдак-Хамар аразында
Каалама орук туткан, эки-ле-дир.
Кан-на демир чычаан мунган оглу-кызы:
Хала чокка шуужуп турар, чараш-ла-дыр
Эм, таң суглуг «Чедер» хөлче агып чыткан
Элбек сугну улуг орук үзе кирген.
Ынчангаштың ынак хөлүм соглур чыгаар
Ырма сынчыг, хомуданчыг чүве-ле-дир!
Хыыргыыштар, чуулган каймыыл
Кыяр-сиген, терезиннер тудуп чиген,
Хайыралыг кадыкшылдың «дарганы» боор
Харылзаачы курорт черин чаартса чул?
Даргаларым, сайыттарым! Дыңнадар даан:
Талыгырда ырак-даа эвес, кыйыышарда
Тывам байлаа, чараш черим—Чедер хөлүм
Тыны бачым, ондап-өстеп өлүп чыдыр.
Эрге-дужаал, хоойлу-дүрүм, чонуң нүүр:
Эдерик хөй дужулгелер —силерде-дир!
Чедер хөлүн чаагайжыдар үүле-иштин
Чеже катап соңгаарладып келир силер?
Эмниг хөлдү септеп алза, чаартып алза —
Есентуки, Пятигорск... ында-ла каар.
Чалгыглары дүндүүштеддир мөңгүннелип
Саарлып шураан терең хөлдү чаяаза чүү.

Шурун-Кара КОЧАГА.

ТҮМЕН-БАЙЫРНЫҢ ЧУГААЗЫ

Пар чылдыг мен, ол болза 1890 чыл болур, ам 86 харлыг мен. (1977 чылда бижээн. Авт.). Мен бо Чадаана хоорайга төрүттүнген кижи мен. Ачам Кара-Сал Комбу. Авам Кара-Сал Бичел. Бээзи кожуун улус бис. Ол үеде Бээзи кожууннуң нояны—алыс боду лама эртемниг, Чадаана Куулары Чымба турган. Ачам моол бижик билир болгаш, албанның херээн кылып чораан. Ачамның моол бижииниң ужу-кыдыын көрүп чораан, чымбай моолдаптар, бижиптер кылдыр өөренип алган мен. Чээрби харлыымда өгленген мен. Кадайым Сат Сам деп кижи, алды уругну төрүп божааш, өстүр азыраан буянныг ава кижи.

Чазак черинге бижээчилээним

Сакты-дыр мен. 1924 чыл. Хем-Белдиринден мени чедип кел деп бижик чорупкан. Чадаанадан Кызылга чедир чеди өртээл черни аъттыг эрткеш, чеде берген мен.

Чазак чериниң бажыңы Улуг-Хемниң солагай эриинге турган. Бир каът болгаш хөй өрээлдерлиг турган. Ынчан ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели база Кадагааты ламы дакпырлай ажылдап турган Эрендей сайыт Моңгуш Буян-Бадыргы мени кончуг эптиг-эвилең хүлээп алгаш, чазак чериниң бижээчизинге киирип каан. Хурал-суглаа болурга, улустуң саналдарын, албанның бижиктерин база чазактың доктаалдарын моолдап бижип турган мен. Мээң бижээн бижиктеримни чазак даргазы Буян-Бадыргы кыйгырып көргеш, кончуг чүүлзүнер турган.

Бир чыл ажылдап чорумда, «Тываның араттың шыны» деп солун моол дыл кырынга үнүп эгелээн. Ол солуңга кирер материалдарны база моол дылга бижээш, белеткежип турган мен. Бодум хуумда база албан черлериниң ажылын, көдээ черлерниң амыдыралын бижип турган мен. Ынчан «Шын» солуннуң харыысалгалыг ажылдакчылары Чадаананың Бора-Хөл чурттуг Биче-Ховалыг Санчай ашак, Таңдының Оюн Дарыма ашак суглар турган. Оон ыңай өске улустар база турган. 1924 чылдан эгелээш, 1928 чылга чедир ТАР-ның чазак черинге бижээчилеп турган мен.

Тыва элчинниң секретарынга ажылдай бергеним

ТАР-ның ССРЭ-ге турган элчиннерин ол үеде чазак черинге удуртур ажылга турган даргалар шилип турган. Тываның Москвага турган эң баштайгы элчини Моңгуш Седен-Сот, ол Хемчик ындында Ак чурттуг кижи, дыка шыырак моолдаар. Черле ынчаш элчин черинге баар кижилерниң арын-шырайын, дурт-сынын, чурум-сагылгазын база үжүк-бижик эки билирин кончуг барымдаалаар турган чүве. Ийи дугаар элчин амгы Таңды чурттуг Оюн Данчай турган. Үш дугаар элчин амгы Барыын-Хемчиктиң Хая-делее чурттуг Хомушку Мунзук. Дөрт дугаар элчин Өвүр чурттуг Моңгуш Шойдан деп кижи. Мен чүгле Москвага ажылдап турган баштайгы тыва элчиннерни сактып орарым ол. Бистер Хомушку Мунзук элчинни халадывыс. Моңгуш Шойданның сөөлүнде Чадаананың Чайлаг-Алаак чурттуг Моңгуш Мыныяа бир кезек элчин черин телээлеп турган. Оон соонда Даа кожууннуң Ондар сумузу Токпак-оолдуң оглу, алыс боду Чадаананың Морзук-тугга төрүттүнген Седип-оол элчинней берген. Сөөлүнде ону Танов Седип-оол дижи берген.

Тываның элчин чериниң ажылы улуг болгаш нарын турган. Албанның хамык бижиктерин моол дылга бижип турган бис. Бистиң эмелеп каан бижиктеривисти быраат сөөк Балданов деп кижи орус дылче бирде хелемечилеп, бирде бижиглей очулдуруп турган. Ийи чурттуң аразында харылзааны быжыглаарынга Тываның элчин чери харыысалгалыг болгаш дыка берге ажылдарны кылып турган чүве. Мен бодап көөрүмге, 1921 чылдан 1929 чылга чедир ТАР чазаанын чорудуп келген ажылдары шупту-ла чаа, шупту-ла берге оруктарны эртер турган. Шала сөөлзүредир ол үеде чазактың баштаар черинге албан эрттирип турган кижилерни «удуртур ажылче шургуп кирген идегеттер» деп солуннарга болгаш номнарга мүгүлдей берген, ол дээрге бүлүг шынга дүүшпес чүве.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН
дыңнап бижээн.

Хензиг чугаалар

КИЧЭЭНИП-ЛЕ ЧОРЗА ЭКИ

— Дүүн ажыл соонда кылаштап чоруурумга, дарс дээн улуг дааш үнген, көөрүмге, коштуг аар мотоцикл оожумнап, ээй тыртып кел чыдыр, а кудумчуда бир кижи... Чоокшулап чеде бердим, улус база оон-моон халчып келди. Чогум тынып чыдар кижи чорду, бир буду ыргарып калган— кижиниң чодазы сынарга ындыг даашта боор чүве-дир, өршээ-дадай! Эмчи-даа, шагдаа-даа машиназы мун дораан келдилер...

Эжим кезек ыыт чок орган, муңгаргай уламчылады:

— Дүне орта удуп чададым. Ол кижи та дириг, та өлген. Бодумну база бодап, ам та чүү деп хайга таваржыр ирги мен деп. Бо чурттаалгамда дөрт катап машинадан (азы машина-биле дээр чүве бе) андарылтан кижи-дир мен.

Бот-өөредилгелиг болгаш, кышкы сессия дужаар дээш Кызылче кел чыткаш, Чедерниң эрги оруунга чолаачы иелээ чуглу берген бис. Хайлыг эрлерин, «ээзизини дыизыдып алган» чораан де. Чогум бүдүн-бүрүн болдувус. Ийи-үш чыл болганда найысылалга бир улуг байырлал соонда совхоз машиназынга дилеп олуруптарымга, азирээн чолаачы чая оруктан үндүр тырткаш, андарлып калды. Харын-даа улус кемдевээн. Ийи удаа чиик машиналарга чорааш, «өөм агарды». Ам та чүү болур чүве? Чүну канчаайн?

Огулут-ла харыы берип шыдавадым, харалаан. Шынап-ла, «орукталыр» деп чүве бар дээр. Чүве билир улуска барып, чугаалажып, «ном аштырар» бе? Азы?

«Андарлыр» деп чүве черле озалдыг: бир кижи бодунуң-на машиназын ийлендир долгап алгаш, эрге-дужаалындан дүжүрткен болгай «аас чыттыг» чораан дээш. Ынчангаш албан машиназы андарлы бээрге, бир эштиң бодун-даа үттүп алгаш «Хайыраан ажылымны!» дээнинде ужур-ла бар. Өске-бир дарга албан машиназын боду мунуп чорааш, чая долгаан, кады чораан кижизи элээн кемдээн, ынчалза-даа «арыг» үнген чери база бар-ла харын. Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Өлген, аар кемдээн кижилерни чеже дээр!

Эшке чүгле чаңгысты сүмеледим:

— Кичээнип-ле чорзувусса, эки боор. Машина-балгаттан, кижилерден— Ылангыя бодувустан.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

ЧАҢГЫС ХОЙ, ҮШ ХУРАГАН

Чугаа

Хой оолдаашкыны адаа-талып турган. Частың баштайгы айы үнүп, сакманчы бистерниң сагыш-сеткилинис чиигеш дээш. Чүге дизе ажылывыс база шуудай берген. Ай чеде бергенинисти безин боттарывыс билбээнивис ол. Ажыл ол хире берге, дыш чок турган дизе хөөредиг эвес боор деп бодаар-дыр мен. Сакманчы ажылы дээрге дүн-хүн дивес, чаш мал онча-менди алыр дээш оон кырынга-ла турар боор чүве чораан.

Турган аалывыс совхозтуң база бир мурнакчы хоочун малчыннарының бирээзи. Хураганнарывысты бөлүк аайы-биле ангылап чемгерип турдувус. Мээң чаптанчыг хураганнарым бар, тотпас боорга, хойларга чагыштырар, эмискиктээр. Кижиниң көрүп кааңда аваазын эдерген чаш уруг дег дораан-на халчып кээрлер.

Дүүште сакманчы угбам-биле кажааже кирип кээривиске, төрүпкен бир хойну, чадагай кажаада кирип каан болду. Хойну көөрүвүске ам-даа ыйнып чыдар боорга, угбам оон чанынга баргаш, иштин суйбаан соонда, үр болбаанда база бир хураган үнүп келди. Хойнуң чанында баштай төрүттүнген хураган элеңейнип, авазының чанында эмиг дилеп, бажын айл-дедир чүткүдүп тур. Ийигизи база-ла тура чүгкүп, тура халып чадааш, бир талазынче чайылгаш, андарлы берди. Хой ам-даа шаг чок чытпышаан. Хой база бар-ла шаа-биле ыйнып эгелээрге, мен хойнуң чанындан чоруур хөөнүм чок апарган. Канчангаш-ла көрүптеримге, хураганның ийи холу көстүп кээрге, карамга бүзүревейн алгырыпкан мен. Хураган үнүп кээрге, шаразын дүрген-не аксындан ап каапкаш, авазының чапынга салып кагдым. Авазы хураганнарын чылгап чыдыр. Салып каан хураганым эгезинде төрүттүнген ийи хураганнардан-даа эрес, тура халып келгеш, элейтир кылаштай берди.

Чаңгыс хой чанында үш чаш хураганы көөрге, чараш-даа, чаптанчыг-даа. Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көрүп алыр дээни ышкаш, улуг кадарчывыс 20 ажыг чыл кадарчылааш, мынчага дээр хойдан үш хураганны алган дээрзин чүгле улустан дыңнап келген чүве-дир. Ам оон өөрүшкүзүн чүге деппээр. Чаңгыс хой, үш хураган чаптанчыг-даа, чараш-даа. Аас-кежик деп чүве ол-дур ийин.

Екатерина АРАКЧАА.
Ээрбек суур.

ТВ Телевидение

АВГУСТ 3

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 Телефильм. 7.00 Мультфильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.50 Бистиң садывыс. 9.20 Мультфильмнер. 9.40 Кыдатка улустуң чогаадылгазының фестивалы. 10.25 Дилеп чорук ор бис. 11.00 Эртенги сылдыс. 12.00 «Ону шыдаар силер». 12.45 Концерт. 13.00 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 13.30 «1941 чылдың июнь 22». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.00 ТМА. 15.15 Тоолдар болгаш ужуралдар. «Кайгамчык сал». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.35 «Өг-бүле альбомундан». 17.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү, 9-ку сериязы. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Телеочерк. 19.05 «Чер —бистиң ниити өргээвис». 19.25 Корукчулерниң хилээ-биле. 21.00 Үе. 21.40 «Чугула интервью». 21.55 «Демон». Барымдаалыг фильм. 22.10 Концерт - ужуражылышкын. 2-ги үндүрүлгези. 00.20 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 01.10 — 03.20 «Инженер Баркасовтуң сарыыл чок хүнү». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Орус чугаа. 8.45 «Чылдың үелери». Август. 9.30—11.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.30 Мультфильм. 11.40 «Хоочун ужудукчунуң чугаазы». Уран-чечен телефильм. 12.45 Спортту бүгүдеге. 13.00 Мультфильм. 13.15 «Орус трио». 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 «Дириг амытаннар аймаа». 17.30 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.15 Педагогиканы бүгүдеге. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Вергикаль». 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15—00.50 «Оигу өргүл». Уран-чечен фильм. (АКШ).

«Х Улуг хурал» совхозтуң юбилейинге тураскааткан байырлал Баян-Кол суурга август 8-те 10 шакта болурун совхозтуң дирекциязы киржир күзелдиглерге дыңнадып тур.

КИНО

АВГУСТ 3-те

«НАЙЫРАЛ»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, 12.00, «Собака, остановившая войну» 10.30, 13.30, «Оборотень» (АКШ) 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Друг бедных» (2 сериялыг) 14.00, «Скорпион» 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Женский день» 14.30, 16.30, 18.30 (узаткан) шактарда.

АВГУСТ 4-те

«НАЙЫРАЛ»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, 12.00, «Собака, остановившая войну» 10.30, 13.30, «Оборотень» (АКШ) 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бесстрашный атаман» 12.00, «Друг бедных» (2 сериялыг) 16.00, «Скорпион» 14.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Женский день» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

АВГУСТ 5-те

«НАЙЫРАЛ»: «Багдадский вор» (Англия) 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие приключения мушкетеров» 9.00, 11.40, «Звонят, откройте дверь!» 10.20, 13.00, «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 14.20, 16.50, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Оборотень» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Люби и верь» (2 сериялыг) 14.00, 16.20, 19.00 шактарда.

ХАМ-ДЫТ

Бойдустуң кайгамчык чаяалгазы Хам-Дыт Боршоо хеминиң ыдык үнүжү боор үр-ле чурттаан. Болбаазын ол үнүштү ынчаар адаанында ужур-ла бар. Чүге дизе өске ындыг өөрүнден ол кээзүлдүр-ле ылгалдыг. А ылгалдыг чүвези чүдел дизе, оон бүдүктарында бүдүктар боорда, олар бүдүктар-даа эвес, а бир-ле элдептиг өзүмнер болдур эвеспе.

Ол бүдүк-өзүмнер өске ыяштарның дег, чүк быдаргай эвес, а чаңгыс черде шуут-ла тудуштур үнгүлээн. Ол үнерде дыттың үнүн долгандыр куржалдыр үнгеш, ынчалдыр-ла өру алды салбактапып чоктап каан. Ол салбактарның бентары хелчок эвес, ана бир таарып каан-ла чүве. Шак ындыг салбак бүдүктар дыттың унун дургаар тырыкылай үнген болганда, Хам-Дыт, шынап-ла, бүдүктар куржанып алган ышкаш кылдыр сагындырар. Ындыг турда ону топтап көөрге, кедергей улуг ногаан чечек-ле.

А дыттың бажының чокпурун канчаар, ана бир саглап чүве. Хам-Дыттың база бир онзагайы чүдел дизе, ол чекпур бүдүктарының аразында кандыг-бир уран холдар боп-борбак кылдыр тудуп сүйбап каан чүве дег. Бүргек дүүкүлештир уяландыр туткуу берген чиирбей өзүмнер база бар.

Ындыг онзагай боорга-ла чүве ыйнаан ада-өгбелерниң шак бо үнүштү Хам-Дыт дээни черле анаа эвес болбайн аан. Чогум-на оон үжун Хам-Дытты ыдыкшылды көрүп, ону дагып-даа, анаа чалбарып-даа келген. Кижилерниң сүзүглээни ыдыктыг шак бо үнүштү ынчангаш хөй-хөй салгалдар камгалап, хумагалап-даа келгеннер.

Черниң бедиинге, хүннээрекке турган болгаш эртенги хүннүң херелдери оон кырынга бир дугаарында дээп кээр, арга-арыгның хөглүг куштары оон эдеп саглан бүдүктарынга ары хүнну бадыр аян ырын ырлап кээрлер.

Ыдыктыг ол ыяштың мага-бодунче чүү-лаа чүве семеп көрбээн курт-кымыс-каяк-даа үттеп үреэзин эрге-күске-даа оон дазылдарын хемледип хемирбээн. Күчүлүг хат-шуурган безин ону ужур шаппаан, үер-чайык, оттуг чашныг-даа ону кезээде оюп эрте бээр турган. Кандыг-даа хай-бачыт таварып көрбээн ыдыктыг ол үнүш оран-бойдузунуң чорзааралы боор, чоок-кавы чонунуң ыдыкшылы боор үр-ле ынчаар турган.

Ынчалза-даа бойдустуң тывызыы, оранның аази кайгамчыктыг Хам-Дыттың чолу чоорту карарып орган. Дээрниң чаңның черниң халазы безин оюп эртип чораан ыдыктыг Хам-Дыт ам демир-дештиг чидиг бижиктиң бажынга баар дей берген. Ол дээрге кижилерниң тайга-сыннар ажылдар шилген улуг оруунуң аксынга Хам-Дыттың таваржы бергени ол.

О-о, дүү ол Боршоо хеминиң иштинде дүн-хүн чок ыяш-дашты казырадыр-киирдедир ужур шаап чорупорар күчүтенниң ыыжының даашы дыңнавайн Хам-Дыт кайын дыңнавайн турган деп! Кара оштуг зайыыл-халап оон кырынга диргелип орарын Хам-Дыт кайын ожаавайн турган деп!

Бо-ла-дыр ам, шак ол кара халаптың чедип келгени. Чер-дээрни сиртиледи кингирткейнип келген соонда, демир күчүтенниң чидиг диштери ыдыктыг ыяштың чымчак мага-бодунче кадалып кире бергеннер. Күжур Хам-Дыттың чекпүр бажы саглаш кынган, элдеп чараш бүдүк-өзүмнери черже чашканнаны бергилээннер, кандыг-даа хат-шуурганга эглип дивээн оон уну дары-биле чөзүуртавышаан черже бадып эгелээн. А кажан ие черинден чемгерттинип турган ханы дазылдарын хылыш бистер хээй кезиптерге, одурулган дазылдардан аккан чүлүк ак сүт боопаттыг кара демирниң кырынче аттыга берген.

Чап ЧҮЛДҮМ.

СИГЕН ШӨЛҮНГЕ

Таңды сынның сиртинде
«Таагылыг» булут дег
Чыжырт кылдыр «оттуун»
шап.
Чылан ышкаш шейлүлдү
Кулай кулар бетинде
Кургалып каан сигенни
Сараттаар дээш ишчилер
Шалыпчы ишче
шымынды.

Дырбааш, айыыр кыңгырт
дээр.
Дыжыын бодаар үе чок.
Ажыг дерлер мөңгүш
дээр.
Аштаар безин чайы чок.
«Келин» кыстар сигенни
Кезек-кезек хеплээнзээн.
«Күдээ» оолдар чарышпа
Күжүн, дыжын сагынмаан.

Сараат салган ашактар
Чалыыларга адаарган:
«Аныяктар күжү шуут
Арыглак дег сүрлүг-дүр!».
Удаваанда сараат
Улай бедээш доозулду.
Чаашкын ам келзе-даа,
Чалып ишке адаарган.

Өлет ЧИНМИТ

Брокер конторааларының кичээнгейинге

«АЗИЯ БИРЖАЗЫ» акционерлиг ниитилелдиң (мурнунда «Байкал биржазы» деп адап турган) Тыва биржа төвү бо чылдың август 6-дан соңгаар дараазында хүннерде садыглаашкыннарны доктаамал эгелээр: вторник, среда, четверг, пятница. Ажылдап эгелээр шагы—14 шак.

ТЫВА БИРЖА ТӨВҮНҮҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, бажың № 151 (Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бажыңында), телефоннары 2-49-11, 2-17-96.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

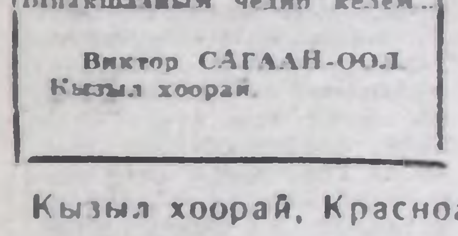

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25; ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98; ◆ удуртуу — 3-34-45, 3-36-73; ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-15; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; солуңга аттаныглар — 3-34-57; корреспондентерлар бөлүү — 3-41-23; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, ◆ ... — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ ... — 2-27-41; ◆ солун келбейн турганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 27097 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгларның херектерин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 123.

...БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
август
6
вторник
№ 135 (14635)

(Чагыдар өртээ 6 кеп).
Садар өртээ 20 кеп.

Малга быжыг чем-суур дээш

«Шын» солуннуң Күш-ажылчы алдар тугун бөгүн Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозтуң сигенчилеринге алдар болдуруп көдүрген. Бо ажыл-агыйның ишчилери бо чылын мал чеминиң белеткелинче организастыг кирген. Ында хол кадыыры-биле сиген кезер звенолар база ажылдап турар. Совхозтуң ишчилери август 5-ке чедир 715 тонна эки шынарлыг мал чемин белеткээн, ону сарааттап алган. Ол-ла совхозта Дадар-оол Монгушка удурткан АВМ ажылчыннары эрестиг ажылдап турар. Олар 83 тонна витаминниг сиген далганын белеткээн.

Аяс хүн бүрүзүн чөп ажыглап, мал чеминиң белеткелинче бүгү күштү салып, ажылдаар болза, келир кышка курлавыр тургузуп ап болурунуң аргазы ам кайда-даа бар.

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ ХҮННЕРИ

Тывага Улусчу революцияның 70 чылын байырлап эрттирери-биле холбаштыр Барыын-Хемчик районда тыва литератураның хүннери эгелээн. Литература хүннериниң үезинде хоочун болгаш аныяк чогаалчылар номчукчулар-биле ужуражыр, боттарының чаа чогаалдарын бараалгадыр, солун, ажыктыг болурунуң аргазы бар. Район төвүнде болгаш суурларда чечен чогаал каттыжыышкыннары элээн үр үе иштинде үре-түңнелдиг ажылдап келген. Оларның кежигүннериниң аразындан Чкалов Мандымынчы, Маадыр-оол Ховалыг, Василий Хомушку дээш аныяк чогаалчылар үнгүлээн. Чечен чогаал каттыжыышкыннарындан аңгыда тыва дыл ниитилели районда тургустунган. Оон ажылында чогаалчылар, журналистер, башкылар дээш, өске-даа кижилер идепкейлиг киржип турар.

Тыва литература хүннеринге киржири-биле бөлүк тыва чогаалчылар ынаар Кызылдан аъттанышкан. Светлана Козлова, Кызыл-Эник Кудажы, Черлиг-оол Куулар дээш, өске-даа чогаалчылар оон составында кирген.

КРЕМЛЬГЕ ХУРАЛ

Август 3-те ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң хөй кижи киржикчилиг хуралы болуп эрткен, аңаа суверенниг республикаларның (Литвадан аңгыда) чазактарының удуртукчулары киришкен.

Онзагай кичээнгейни аъш-чем-биле хандырылгаже угландырган. Кедээ ажыл-агый бүдүрүүшкүнүнде улуг бергедээшкиннер бар-даа болза, чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле доктаамал хандырарының аргазы бар деп демдеглеттинген. Ону боттандырары-биле ССРЭ Президентизиниң тускай Чарлыын үндүрери чугула деп санаттынган, ол агроүлетпүр комплекизиниң ажылынга экономиктиг деткимчени күштелдирериңче база ону материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарын экижидеринче, кедээ ажыл-агыйның бээринниг чорууну бедидеринче угланган болур. Амгы тургустунган байдалда чер-ле болганга—төпке, республикаларга болгаш черлерге — дүжүт ажаап алырынче немелде күштерни болгаш курлавырларны хаара тудар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг деп демдеглеттинген.

Хуралга одаар чүүл-энергетика комплекизинде ажылдың байдалының дугайында, чурттуң улус ажыл-агыйын кышкы үеде ажылдаарынга белеткээриниң, чурттакчы чонну, ылангыя кедээ чонну одаар чүүл-биле хандырарының айтырыгларын база чугаалашкан.

Одаар чүүл-энергетика комплекизиниң чамдык адырларының удуртукчуларының ажылы шыңгыы шүгүмчүлелге таварышкан. Оларның дыка хөйү эрги ёзу-биле ажылдавышаан, олар үргүлчү-ле курлавырлар негээр, чогум чогуур беримче чок болуп турар. Санал бергеннер экономиктиг харылзааларны эде тургузарының, рынокче шилчииириниң сорулгазынга дүүштүр ук комплекстиң башкарар структураны эде организастаарының чугулазының дугайын чугаалап турганнар. Эвилел чазаа республикаларның чазактары-биле кады бо чылдың сентябрьга чедир чем айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерниң программазын ажылдап кылыр деп дугуржулга чедип алдынган. Оон-биле кады чурттуң одаар чүүл-энергетика комплекизиниң хөгжүдериниң үр хуусаалыг стратегиязын ажылдап кылыр деп сорулга салдынган.

Хуралга оон аңгыда сан-хөөнүң база акша эргилдезиниң байдалының, оларны чогумчудар талазы-биле ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның кады ажылдаарының программазын боттандырарының айтырыгларын база чугаалашкан. Байдал Эвилелдиң болгаш республикаларның шиитпирлиг кады ажылдаан турарын негеп турар деп демдеглеттинген.

ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павловка республикалар чазактарының даргалары-биле кады 10 хонук хуусаада сан-хөө болгаш акша эргилдезиниң талазында байдалды чогумчудар талазы-биле эргежок чугула бөлүк хемчеглерни ажылдап кылырын дааскан, оларны Федерация чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көөр.

Хуралга айтырыгларны чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалап, ССР Эвилели биле суверенниг республикаларның аразында 1992 чылдың экономиктиг дугуржулгазын ажылдап кылыры чугула деп санаттынган.

Эң чугула социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри-биле кылыр ажылдарны дүүштүрер херек деп ниити бодал илереттинген.

(СЭТА).

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ: БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ?

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң бо чылдың июль 31-деги медээзин ёзугаар алырга, республиканың колхоз, совхозтарында мал чеминиң белеткелиниң темпизи ындыг-ла эки эвес боор турар. Республика 186544 тонна сиген белеткээр планның чүгле 18,4 хуу боттандырган. Бо көргүзүг эрткен чылдың бо үезинде турганындан ийи ажыг катап эки-даа болза, ол биске кандыг-даа сожургалды бербес ужурлуг. Чүге дээрге бо чылын ажыл-агыйларның девискээринде оът-сигенниң үнгени элбээн ындыг чавыс түңнел-биле деңней көрген дээр чок.

А районнар аайы-биле байдал кандыгыл? Бирги черде—бии-хемчилер. Бо районнуң мал чеминиң белеткекчилери 13844 тонна сиген белеткээр ужурлуг. Күүседип алганы — 5630 тонна. Ниити планының 40,7 хуузун боттандырган. Таңды районнуң сигенчилери багай эвес ажылдап турарлар. Район 5840 тонна сигенни белеткээш, планын 30,8 хуу чедире берген. Улуг-Хемчилерниң планы — 21995 тонна сиген. Оон оон 26,5 хуузун белеткеп алган. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик районнарының сиген белеткекчилери пландарын 14,4 — 17,0 хуу чедир белеткеп алгылаан. Бо районнарның көргүзүглери чайның сөөлгү айы үнүп келгенде база эки эвес, а харын шүшпен, оожум темпини көргүзүп турарын сан-чурагайлар херечилеп турар ышкажыл.

Мынчага чедир планын 10 хуу безин чедир күүседип албаан районнарның барын ук медээ көргүзүп турар. Мөңгүн-Тайга район мал чеминиң белеткелин 3,7, Тожу — 5,7, Өвүр — 7,1 хуу күүсеткилээн боор турар. А тес-хемчилерниң, Кызыл районнуң сигенчилериниң көргүзүглери олардан чүгле эки, ынчалза-даа пат — тус-тузунда 13,2 болгаш 13,8-ле хуу.

А сенаж белеткелинде база ындыг өөрүнчүг чүве чок. Мыңда бирги черде база-ла бии-хемчилер, олар 3500 тонна сенажты салганнар, каа-хемчилер 2505 тонназын салып алганнар. Ол дээрге оларның планының 11,4 хуузу-дур. Таңды районда 1540 тонна сенаж салдынган. А Бай-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Эрзин районнар бо хоолулуг мал чемин белеткеп алырынче ам-даа кирбээн, оларда грамм-даа сенаж чок.

А силос чүгле дөрт районда — Таңдыда, Тожуда, Бии-Хемде, Улуг-Хемде бичии-бичии салдынган. Чүгээри-ле Таңды район боор турар, ында 1782 тонна силос салдынган.

Малга чем белеткелинче чогуур кичээнгейни Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Тожу, Эрзин, Тес-Хем районнарның удуртукчуларының салбайн, кижи күжүн болгаш техниканы билдилиг организастап шыдавайн турарын үстүнде сан-чурагайлар көргүзүп турар ышкажыл. Хүн эрткен тудумна тарымал болгаш чайгаар үнген сигеннерниң чулуу, чемиштиң ээзежеп, кадып, кургап олурар болганда, оларны белеткеп, курлавырлап алырының бүгү аргаларын дилеп, ажылдың темпизин шапкынчыдар үе ам черле келген. Үени шак мынчаар соңгаарладыр болзувусса, улуг каражага, когаралга таваржып болур бис.

СУГГАТТЫГ ШӨЛДЕРДЕН

Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозунуң сигенчи звенолары Алаш хемниң унунда тараалы хөй чылдыг сигеннерниң баштайгы кезиишкининиң чоруткаш, багай эвес дүжүттү алган. 440 гектар суггаттыг шөлдерден 600 тонна хире сиген ажааттынган. А. К. Сарыгларның звенозу 90, С. М. Базыртпааның звенозу 70 тонна сигенни сарааттаан.

Алдан-маадыржылар бо чылын 3420 тонна сиген белеткээр планын ыяап-ла күүседир дээш шалыпкын ажылдап турар.

ШЕФЧИЛЕРНИҢ ДУЗАЗЫ

Чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозтуң ажыл-ишчилеринге Чадаана хоорайның үлетпүр, албан организация черлериниң ажылдакчылары боттут дузаны көргүзүп турар. Ылангыя мал чемнериниң быжыг баазазын тургузуп ап, ниитиниң малын кыштан эки ажырарын дээш хоорайның чону шефтээшкиннерни үргүлчү организастап турар. Районнуң төп эмнелгезиниң ажылдакчылары колхозка 15 тонна сиген белеткеп бээр дээн хүлээлгезин күүседипкен. Чадаананың бот-орулга-чарылгалыг орук-тудуг участогунуң коллективи хол кадыырлыг 13 кижини тускайлап чоруткаш, 10 тонна ажыг сигенни белеткээн.

Колхозтуң баштаар чери болгаш хөй-ниити организациялары мал чеминиң белеткелинче хорум-дагжыларны бүрүн мобилизастаан. Ол ажылды колхозтуң коммунистериниң удуртукчузу, суурнуң хоочуннарының бирээзи Г. Ш. Сарыглар удуртуп турар.

(Бистиң корр.)

НОГААН ШЫККА

«Хорум-Даг» колхозтуң партия организациязы, колхоз баштаар чери районнуң Агроүлетпүр каттыжыышкыны-биле дугуржулга ёзугаар хол кадыыры-биле сиген кезериниң конкурузун эрттирген. Аңаа Чадаана хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң, Хорум-Даг суурнуң 5-5 кижиден тургустунган 14 командазы киришкен.

Бо маргылдааны Чыргакы-Аксының ногаан шыгынга эрттирген. Команда бүрүзүнүң сиген кезер черлерин кызыл тукчугаштар-биле аңгылай демдектээн. Дээлге база шору: бир кижи-ле 30 сотка черниң сигенин кезер. Киржикчилерге суксун белен — чигирлээн божа, шай, компот. Кым чүнү күзей-дир, ону чоогаар.

Ук маргылдааны организастаарынга хоорайның күүсекчи комитединиң, орук чериниң болгаш Агроүлетпүр каттыжыышкынының коллективтери идепкейлиг киришкен.

Түңнелдерни үндүрген. Бирги черни Хорум-Даг школазының ажылчыны Калдар-оол Монгуш ээлээн. Ол ирт-биле шаңнаткан. АКМК-ның аныяк ажылчыны Тайлым Доңгак ийиги черни бүзүрелдиг ээлээш, серге-биле шаңнаткан. Бо маргылдаага Юрий Монгуш, Белек-оол Ооржак, Станислав Ооржак, Владимир Сарыглар, Чимит-оол Ондар эки киришкеннер.

Кестинген сиген хөй болган. Ону көрген бээрге, бөлүп, сарааттаар деп дугурушкан.

Конкурска тозан ажыг кижи идепкейлиг киржип турда, районнуң чамдык партия, комсомол организациялары, «Билиг» ниитилели, культура килдизи, суртаалчылары херекке албайн, билбээчеңнеп эрттирип кааны —оларның идепкей чок, шүшпең чоруун база катап бадыткаан. Хоорайның чамдык организацияларының, бүдүрүлгелериниң аңаа киришпейн барганынга ол хүн Чыргакы-Аксынга ажылдап хүнзээн сигенчилер хомудап чугаалап турганнар.

Команда аайы-биле түңнелди база үндүрген. Бирги черни Хорум-Даг школазының коллективи ээлээн. АКМК-ның тудугжулар коллективи ийиги, «Хемчик» аңныыр-тывыыш организациязы үшкү черни алган. Оларга тус-тус шаңналдарны тывыскан.

Токпак-оол САРЫГЛАР,
«Хорум-Даг» колхозта партия организациязының секретары.

ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорокомунуң аппаратының ажылдакчылары субботе хүннеринде 10 шактан 14 шакка чедир хоорокомга (Ленин кудумчузу, бажың 32) доктаамал дежурнайлаарын коммунистерге дыңнадып тур.

Партия учёдунуң секторунуң ажылын 19 шакка чедир узаткан.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРИАДЫНДА

РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизиниң «Коммунистер демократия дээш» деп фракциязының удуртукчулары 1991 чылдың август 2-3-те Москва хоорайга эрттирген чыыш хемчээн Россияның коммунистериниң демократтыг партиязының тургузукчу съездизи деп адааннар. Ындыг партия «СЭКП-ниң составында» тургустунган дугайында чугаалажып көрүүшкүн чокка-ла эгезинде чарлапкан. РСФСР-ниң Компартиязының салгал уламчылакчызы болурунче чаа партия илдең-не туралап, СЭКП-ниң өнчү-хөреңгизиниң кезиинге хамаарыштыр эргелериниң дугайында медеглеп турар.

СЭКП ТК-ның Секретариады дараазында чүүлдү медеглээри эргежок чугула деп санап тур.

Бирээде. Конференцияның делегаттары кылдыр сөөлүнде адаттынган оон составы СЭКП Уставынга чөрүштүр аан-ла тургустунган: оларны партия округтарының аайы-биле болгаш эге организациялар, девискээрлерниң конференциялары-даа соңгуваан. СЭКП кежигүну эвес кижилер киржикчилерниң составынга база турган.

Ийиде. «Партияда партияның» ролюнче медеглеттинген партия туралап турзада, Россияның Коммунистиг партиязындан болгаш ниитизи-биле СЭКП-ден ылгалдыг чаа аттыг болуп турар. Республикаларның чергелешкек партия организацияларының турарының болгаш политиктиг ийи партияларга хары утда кежигүн болурунуң аргазын СЭКП Уставы, нормативтиг документилер болдурбайн турар.

Үште. Партияның чаа Программазының талазы-биле ниити-партийжи дискуссияны эрттирер, ээлчег чок съездини чыылдырар дугайында шиитпирни СЭКП ТК хүлээп алган болгаш чадыс эгээ камгалап хевээр эрттирерының сорулгазы бирги ээлчегде тургустунуп турар байдалдарда чаа партияны тургузарының оралдажыышкыны СЭКП-ниң хуржээлиин чарылдырарынче тодаргай угланган.

Тайылбырлаттынган бо чүүлдер-биле холбаштыр конференцияның шиитпирлери күш чок болуп турар.

СЭКП-ниң ажылдап турар организастыг структураларының хемчээлинге партияны чаартыр талазы-биле бодунуң инициативаларын боттандырарынче конференцияның киржикчилерин, бүгү коммунистерни СЭКП ТК-ның Секретариады кыйгырып тур. Бистиң чуртувуста боттанып турар демократтыг чорудулгалар ону кылырынга делгем эргелерни берип турар.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Секретариады.

«ХҮНДҮЛЭЭЧЕЛ ТЫВА ЧОНГА ЧЕТТИРДИВИС»

Уганданың Удурланыышкынының национал шимчээшкининиң (УНШ) организациязының делегациязы бистиң республикага албан ёзузунуң 3 хонук аян-чорууну кылгаш барган. Ол үениң дургузунда Африкадан келген аалчылар дыка хөй черлерге барып, бистиң республиканың ажылчыны, чону, культуразы болгаш төөгүлүг черлери-биле танышканнар.

Партияның республика комитединге, Кызылдың даараныглга фабриказынга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазы-биле ужуражып, арга-дуржулга солушканнар. Ол ышкаш бажың тудар комбинаттың ажылчыннары-биле ужуражып, оларның ажылчын сонуурган.

Тыва черниң хүндүлүг аалчылары Сибирьниң эң улуг хемнериниң бирээзи — Улуг-Хемни өрү «Заря» теплоходка аян-чорукту кылып, тайга черниң хемниң суунуң арыын, шапкынын, ужарларының чаражын магадап көөргеннер. Мында ужур-ла бар. Оларның чурттунда Виктория көлден Африка диптиң эң улуг хеми Нил үндүр агып, бажын оон алган. Бо ийи улуг хемнерниң аразында ылгал дыка улуг. Бети дээрге-ле Нилде крокодилдер, янзы-бүрү чыланнар, балыктар дээш, чүнү чок дээр. Бистиң кадыргывыска дөмейзимээр балыктар бар. Оларның ортумак деңзизи 150-170 килограмм.

Угандадан келген аалчылар республиканың кедээ ажыл-агыйының чамдык адырлары-биле база танышканнар. Эң ылангыя Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозтуң мурнакчы малчыны Баир Максимович Сувандиниң чайлаанга болган ужуражылга солун болган. РСФСР-ниң Компартиязының Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай, райкүүском даргазы К. Л. Лапчаа аалчыларны чайлагга чедире бээрге өгнүң ээлери аалдакчыларын тудуп аргаш, аалчыларже үткүштүр келгеш, ак чемин оларга сунуп, мендилежип, орук-суур сол-менди чорааның айтырып, танышкаш, алды ханалыг ак өөнче Баир Максимович чалады.

Дескиндир дыттар-биле бүргеттинген, чаңында кылаң кара суг шылырадыр агып чыдар, ширтек ышкаш, янзы-бүрү чечектер үнген ногаан шыкка Угандадан келген аалчылар-биле ол чоок-кавыда чайлап турар малчыннарның, чылгычыларның ужуражылгазы болган.

Делегацияның удуртукчузу, Удурланыышкынының национал шимчээшкининиң Национал комиссары, Уганданың премьер-министриниң бирги оралакчызы Эрия Категайя чуртунуң дугайында тодаргайы-биле чугаалап берген соонда, аалчыга янзы-бүрү айтырыгларны малчыннар салып-ла эгелээн.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары Иван Симчитович Донзырын, Максим Дондупович Сувандии олар Угандада кедээ ажыл-агыйы канчаар сайзырап база мал аймаандан чүнү өстүрүп турарын сонуургап айтырганнар.

— Бистиң чуртувуста кофени, хөвенни, шайны хөйү-биле бүдүргеш, өске чурттарже садып үндүрүп турар. Ол ышкаш кукурузаны, горохту болгаш ногаа аймаан өстүрериң колдаткан. Мал ажылындан инектерни өстүрүп турар бис. Амгы үеде Уганда ниитизи-биле 4 млн. ажыг инектиг. Хууда бодум безин 100 инекти тудуп турар мен. Бисте инекти чүгле эр улус саар, а херээжен чон ону кылбайн турар. Силерде өшкүнү база саап турар-дыр, а бисте ону сагбайн турар. Ол ышкаш бисте хойну, өшкүнү база өстүрүп турар. Силерниң бо хой, өшкүлериңер-биле деңней көөрүмге, элээн ылгалдыг-дыр. Эң ылангыя оон дүгү. Бистиң чуртувус изиг болгаш малдың дүгү кончуг ээзэш, тас, а силерниң малыңарның дүгү селбегер, кончуг хөй-дүр — деп, ол чугаалады.

Маңаа келгеш, эң сонуургаан малывыс— чылгы болду. Аныяк кижи болгаш Генри Матсико (УНШ-тың Секретериадының аныяктар-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы) аътты мунуп турганын ам чаа боттарыңар көрдүңер. Бисте чылгы мал шуут чок. Ону чүгле зоопарктарга көрүп болур.

Ужуражылга соонда, Тес-Хем районнуң культура ажылдакчылары биле Кызылдан барган «Эртинелиг Тыва» ансамбльдиң каттышкан концертин аалчылар улуг сонуурган-биле магадап көргеннер.

Чайлагга болган ужуражылганың соонда республика солуннарының журналистери база Африкадан келген аалчыларывыска айтырыгларысты салгаш, аңаа мындыг харыыны алдывыс.

— Тыва черге келгеш, аэропортка самолёттан дүшкеш-ле, силерниң чонуңарның чылыг куспаанче кирдивис. Барган черлеривиске-ле бисти чылыы-биле үткүп, хүлээп ап турду. Ол дээш тыва чонга өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Силерниң чуртуңар кайгамчык каас-чараш бойдустуг, экология талазы-биле делегейниң кончуг арыг булуңнарының бирээзи деп билдивис.

Бистиң чурттарывыстың аразында харылзааны моон-даа соңгаар уламчылап, туристер-биле солчуп, экономиктиг кады ажылдажылганы кылырының талазы-биле чамдык чүүлдерни өөренип көөр бис. Ынчангаш база катап ужурашкыже. Хүндүлээчел тыва чонга улуу-биле четтирдивис—деп, делегацияның удуртукчузу Эрия Категайя түңнелинде чугаалады.

Тываның аалчылары августуң 4-те чуртунче ээп чаныпкан.

Владимир ЧАДАМБА.

РЫНОК БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Тываның кооператорларының, арендаторларының хуралындан

Чоокта чаа Кызылга республиканың кооператорларының болгаш арендаторларының бирги хуралы болуп эрткен. Аңаа бистиң республикавыстың бүгү районнарында ажылдап турар чаа экономиктиг структураларының — эвилелдерниң, ассоциацияларның, фирмаларның, кооперативтерниң, эштежилгелерниң, тудуг фирмаларының болгаш компанияларының, бичии бүдүрүлгелерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының удуртукчулары чадап олуруштурган болгаш оларның аразынга арга-дуржулга солчулгазын кылган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак хуралды ажыдып тура, Тыва АССР-ниң экономиказын быжыглап экижидер болгаш рынок харылзааларынче шилчиишкин талазы-биле Тываның чазааның ажылдап кылган программазын амыдыралга боттандырар сорулга-биле бо хуралды чыылдырганын онзалап демдеглээн. Чуртта калбарып эгелээн экономиктиг реформа ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлериниң бүрүн-биле ажыглаарын херек кылырында негеп келген. Күрүне өнчүзүнүң өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидип эгелээни база бүдүрүлгелерни күрүнеден аңгылай бергени ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы кылырынга кижи бүрүзүнге хостуг болгаш боттуг аргаларны тургускан. Бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганың болгаш өнчүнүң кандыг-даа хевирлерин ажыглап тургаш, республиканың экономиказын көдүрер, чонунуң чаагай чоруун бедидер сорулганы чазак салып турар. Ынчангаш Тываның улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында тып-тып тургустунуп келген чаа структуралар ажылдап эгелээниниден бээр шоолуг эвес үе эрткен-даа бол, боттарының баштайгы базымнарын түннеп, оларга саат ужураштырып турар чүүлдерни илеретпишаан, моон соңгаар кандыг янзылыг ажылдарының аргаларын сүмележип алзын дээш бо хуралды чыылдырган бис деп, ол чугаалаан.

Тыва АССР-ниң чазааның программазын боттандыраарынга дүүштүр күрүнеге хамаарышпас структураларның ажыл-чорудулгазының дугайында долгу илеткелди Тыва АССР-ниң Чер реформазының талазы-биле комиссиязының даргазы Ю. Н. Хлыбов кылган. Ол илеткелиниң эгезинге республиканың улус ажыл-агыйының адырларының чыл эгезинден бээр канчаар ажылдаанынга доктааган. Эрткен чылдан бээр уламчылап келген бүдүрүлге чорудулгазының кудулаашкыны бо чылдың ийиги кварталындан эгелеп чүгээртеп эгелээн. 17 үлетпүр бүдүрүлгелери продукция бүдүреринин хемчээлин эрткен чылдың ол үезинде турганындан көвүдеткен. Кедээниң ажыл-ишчилери эрткен кыжын улуг бергедээшкиннерге таварышкан-даа болза, сөөлгү айларда ниити байдалды экижиткен. Чурттакчы чон аъш-чем болгаш үлетпүр бараанныры-биле үзүктел чок хандыртынып турар.

Республиканың экономиказын быжыглап экижидеринге, чонун херелел бараанны бүдүрерин көвүдедиринге чоокку хөй чылдардан бээр ажылдап эгелээн күрүне-кооператив болгаш аренда бүдүрүлгелери база ажыл-агыйлары көскү салыышкыны киирип эгелээн. Амгы үеде материалдыг бүдүрүлгеде ажылдап турарларның 23 хире хуузу кооперация болгаш бот-тускайлан секторларда хаара туттунган. Моон алгаш көөрге кооперация болгаш аренда шимчээшкини бисте дүрген хөгжүп орар. Амгы үеде республикада 409 кооператив ажылдап турар. Олар 89 млн рубльдиң продукциязын бүдүрүп, янзы-бүрү ачы-дузаны чонга көргүзүп турар. Кооперация шимчээшкини тудугда кончуг нептерээн. Эрткен чылын республикага кылдынган бүгү тудуг ажылдарының барык 60 хуузун кооператорлар кылган, олар ниитизи-биле 63 млн. рубльдиң тудуг объекттилерин ажыглалга киирген. Бо чылдың бирги чартыында кооператорлар тудуг ажылының темпизин улам бедиткен. Кызылда «Жильё», «Школьник», Таңдыда «Енисей», Каа-Хемде «Строитель», Бии-Хемде болгаш Эрзинде ол черлерниң аттары-биле адаттынган, Бай-Тайгада «Мөңгүлек», Кызыл районда «Енисей», «Бүүрө» болгаш оон-даа өске кооперативтер доктаамал эки ажылдыг коллективтер апарган.

Кооператорларның болгаш арендаторларның ажылында онзалаттынып турар кол чүүл болза кижи бүрүзүнге онаашкан алырга, продукция бүдүрериниң хемчээли күрүне бүдүрүлгелеринден хөй бооп турарында болур. Чуртталга тудуглары, бүдүрүлге болгаш культура амыдыралдың объектилерин кооперативтер дүрген тудуп, капитал салыышкыннарны хуусаа бетинде шиңгээдип ап турар. Республикада элээн хөй бичии бүдүрүлгелер, ассоциациялар болгаш биржалар ажылын шуудадып эгелээн.

Бисте аренда харылзаалары калбарган. Арендаторлар бо чылдың бирги чартыында 2,7 млн. рубльдиң арыг орулгазын алган. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге арендаторлар продукция бүдүрериниң хемчээлин бо чартык чылда барык үжен хуу көвүдеткен. Фонд эгидиишкини көскүзү-биле бедээн. Совхозтарда ажылдап турар кижилерниң 41 хуузу аренда харылзааларынче шилчээн. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының саны көвүдеп орар.

Илеткелчи болгаш санал бергеннер экономиктиг ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдеринге артык хезектерниң болгаш машина-техниканың чедишпейн турары улуг дужамык деп демдеглээн. Ынчангаш районнарга болгаш республикага арендаторлар чөвүлелдерин тургускаш, материал-техниктиг хандырылганың айтырыгларын оларның холунга мөөңнээр деп санал хүлээп алдынган. Ш. Д. Ооржак ол саналды чүүлдүг деп деткээш, совхозтарда үндүр бижиттинген болгаш ажыглаттынмайн турар машина-техниканы арендаторларга сеттеп кылып алыры-биле чиик өртекке садарынга чедир тодаргай хемчеглерни алырын хуралдың ажылын түңнеп тура чугаалаан.

Сандро МААДЫ.

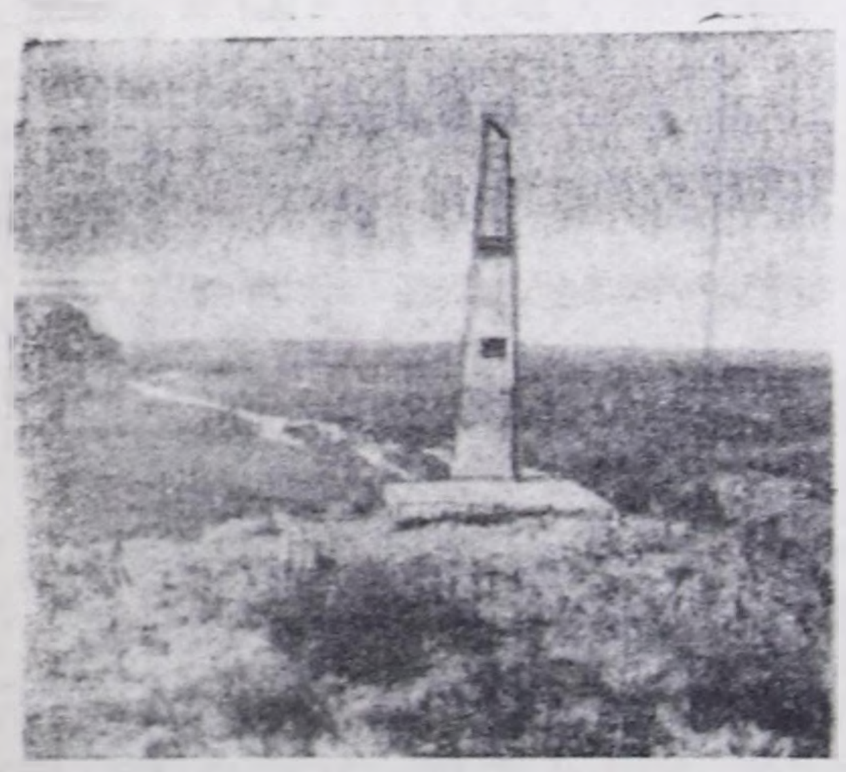

АЖЫЛДАП БОЛУР

РСФСР-нин алдарлыг тудугжузу Александр Федорович Ягодин пенсияже беш чыл бурунгаар-ла үнген. Ол ооң «амданын» ниң ай хире амзааш, анаа олуруп шыдаваан: катап ажылдай берген. Ынчалза-даа бригадирлевээн, тудугга хамаарылгалыг бичии ажылдарга турган.

Чоокта чаа Александр Федорович «Чурттаар орап-сава» деп кууруне кооперативни тургусташ, ооң удуртукчузу апарган. Тудуг ажылдары чүгле Улуг-Хем районда эвес, бүдүн республикада «аскап» турарын билир бис. Ынчалза-даа РСФСР-нин алдарлыг тудугжузунуң бригадазында ажыл-херектер багай эвес чоруп турар, чартык чылдың планнын оналдалары 110 хуу күүсеттинген, бригада кежигүннериниң айда ап орар ортумак шалыны 600-700 рубль чедип турар. Бригадир ону безин бо үеде тудугжунуң берге ажылынга эвээш төлевир-дир деп санап орар.

Бистиң корреспондентивис Кодур-оол Ооюнуң сураглыг бригадир-биле интервьюзун номчукчуларның кичээнгейинге бараалгаттывыс.

— Эгезинде эрткен үеже бичии эглип көрээлинерем, Александр Федорович. Чаа хоорай Шагаан-Арыг канчаар эгелээн ийик?

— Хову-Аксының тудугларынга турдум. 1974 чылдың чазынында Владимир Трясин, Николай Ефремовский дээш кезек улус Шагаан-Арыгның тудуунга келдивис. Шаанда арбуз тарып турган ээн хову-ла чүве. Хову-Аксындан келген тудугжулар, бистер эрги хоорайның гостиницазынга чурттап турдувус. Көк-Чыраадан Бадына Шыырап, Серенмаа Санчаа, Очур-оол Норгуй-оол дээш кезек тудугжулар-биле кады хоорайның баштайгы өргеннерин тургустувус. Шагаан-Арыгның баштайгы бажыны ам Гриненколарның чурттап орар бажыны ол чүве. Ооң бир чартынга контора, өскезинге общежитие турду. Тудуг оон-на бодарап эгелээн чүве ийин. Амгы милиция бажыңының чоогунга вагончиктерден бүткен бүдүн кудумчу турду. Хоорайның баштайгы тудугжулары анаа чурттап турду.

Баштайгы чылдарда тудуг ажылдары эки чоруп турду, оон соңгаартан хөй химиктер экизэрге, темп кескүзү-биле бадып эгелээн. Оон-биле чергелештир шынар база кудулаан. Ам ийи чыл болгаш 20 харлаар аныяк хоорай-дыр бо, ол хирезинде септелге негей берген бажыңнар эндерик. Хоорайның чиигине тудугжуларын тоовайн, өскээртен келген улуска чүдүүр үе турган чүве. Бөгүн байдалывыс кандыг-дыр? Чалаттырган кижилер дөгере тарай маңнажы берген, үстүнде адааным баштайгы тудугжулар артып кагдывыс. Үндезин тудугжулары үнелээр ужурлуг чүве-дир ийин. Олар чуртун черле кагбас.

— Тудугга ажылдаар улус ховартаан деп чугаа бар...

— Шын-даа боор чадавас. Шыырак дээн тудугжулар кооперативтерже чоруй баргылаан, артканнары айыын тыппайн, кылаштажып турар.

— Силерниң кооперативнерде тудугжуларның барык дең кезии мооң мурнунда бригадирлер чораан улус чорду.

— Ийе. Маадыр-оол Салчак-даа, Валерий Чүлдүм-даа, Тока Ооржак-даа, Николай Чамзырын-даа хоорайның эң шыырак тудугжулары ышкажыл. Ниитизи-биле 16 кижи бис. Өске кооперативтерге бодаарга, бистин —курүне кооперативи болдур эвеспе. Чииженнаар сагыш бисте чок. Беш каът ийи бажыңның бирээзин ажыглалга киирдивис, ам бирээзин доозуп тур бис. Тудуг комбинадының чаа удуртукчузунуң бажыңын база кыла бердивис. Бистиң кооператививистиң кежигүннери 4-5 мергежилдиң кижилери чүве. Ынчангаш оларның ажылдаары дүрген болгаш шынарлыг. Ындыг болганда ажыл төлевири база шыырак турар ужурлуг. Ажыл соонда ажылдар тып алгаш, чамдыкта айда тудугжу бүрүзү муң ажыр ап турду. Оларның шалыны доктаамал муң рубль чоогунга турарын чедип алыр күзелдиг кижи мен. Мээң ол күзелим чоорту боттаны бээр боор.

— Кооперативке ажылдаарының онзагай чүүлү чүл, Александр Федорович?

— Бисте бот башкарыыр арга бар. Кооператив болганда, тускай агар санныг, чээли алыр эргелиг бис. Бажыңны дугуурге киир хуузэдип турар бис. Материалдар, механизмнер өртээн боттарывыс төлеп турар бис. Шеверлекчилер херек апарган таварылгада, оларны база ачылап ап, шупту чүве дээш боттарывыс төлеп үнүп тур бис. Үстүнде дарга-бошналарга чүдүп орбас-тыр бис, шупту чүве чүгле боттарывыстан хамааржыр.

— Маңаа тудуг трезн турда, силерни чеже даргалары көрбеди дээр!

— Оларнын кол нурузу тейлеп-чалаткан кижилер боор турганындан тудуг шуудавайн келгени ол. Сөөлгү дарга Куравкин дээрзи тресті, чүгле машина ап алыр дээш, удуртуп орган. Машина апкан дораан бүрт дээн. Ындыг түр үеңни кижилерниң херээ чок. Ам «Шагаан-Арыг» тудуг комбинадының удуртукчузу Сергей Маадыевич Сегбе апарды. Мурнуку даргалар анаа ажылдап мунар машина безин арттырбаан, объектилер аразында чадаг маңнап тур. Бодуун удуртукчу чорду. Маңаа ажылдап келген хамык даргаларның дээрези-ле ол болур боор деп бодаар-дыр мен. Ындыг болганда тудуг ажылы Шагаан-Арыг хоорайга ам катап диирлир боор.

— Өжүп бар чорааш тудугну катап диргизип орарынар мактанчыг-дыр. Хууда амыдыралыңарны сонуурган көрүп чешнээрел көрүнер.

— Менде чүү боор, пенсионер апак-тыр мен, ынчалза-даа хоорайда тудугнуң саңдарап бар чорууруп кыдыындан анаа хайгаарап орар харык чок болдум. Уруг-дарывыс өскен, уругларывыс уруглары безин чеди кижи. Мал-маганныг, сад-огородтуг чурттап ор бис. Чамдык улус ышкаш, көжер-дүжер дугайы сагыжымда безин чок. Бүргей бөөрге чиде бээр хөлеге ышкаш боорга, кайын боор. Тыва черде дазылдаңы берген улус болгай бис. Бертелерин шупту кады ажып эртер бис.

УЛУГ-ХЕМ: 70 чылдың нүүрүнде

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

САЛГАЛЫВЫС ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕТКЕН

Ада-чурттуң Улуг дайынының төңгенинден бээр хөй-ле чылдар эрти, ынчалза-даа ооң дорт киржикчизи болганымда, ол дугайында сактыышкыннар чүрээмни бо-ла сыргыдып кээр-дир. Чүя дээрге бодум онча-менди дириг чанып-даа келген болзумза, мээң дайынчы эштерим калбак-делгем Украинаның черинде Төрээн чурту дээш тынын салып, кезээ-мөңгеде удуп арткан.

Бодум черле Чаа-Хөл чурттуг кижи мен. Бистиң Улуг-Хем райондан немец-фашистиг эжелекчилер-биле дайынга ниитизи-биле 39 кижи киришкен деп тодареткан мен. Хар-назыным улгаткан, 76 арттыы ажып, 76 хемни кештим. Үш оол, үш уругну өстүрдүм. Чургувустуң салым-чолунга берге үелер тургустунуп келирге, бистиң салгалывыс кылза чогуур хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткен деп санап чоруур мен. Ханывысты, тынывысты харамнанмадывыс. Тываларның Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржилгезиниң дугайында бо хүннерге чедир ээзэш эвес бижиттинген, ынчалза-даа бистиң 5-ки взводувус дугайында тодаргай чүүлдер ховар. Сөт Бурзекейниң пулеметчулар взводунуң ховар арткан дайынчыларының бирээзи мен, ынчангаш ол взводтуң дугайын кассы сактыр бодадым.

Бистиң бешки взводувус дөрт салбырдан тургустунган чүве. Салбыр бүрүзүнге бир өмексимни бижыглаан, чеди дайынчы чораан. Эгезинде взводувуска 33 кижи турду, оон 13 кижини немээн.

Пулемётчулар взводу Дубно дээш тулчуушкун үезинде онзагай шылгараан. Оларны панфиловчуларның маадырлыг чоруун катаптаан маадырлар-дыр деп төөгүде үнелээн. Ынчангаш оларны сактып, оларга кезээ-мөңгеде мөгеийип чоруулуңар.

Ам мээң дайылдажып чорааным ол взводтуң дөрткү салбырының дугайын сактып көрейн. Салбырның командири Кыдат-оол оглу Кечил-оол чүве. Араттың Революстуг Шериинге пулемёт эскадронунга кады өөренип турган болгаш, бот-боттарывысты таныыр, билчир турган бис. Ылангыя тиилелге хүннериниң бүдүүзүнде эштерим кээремге хоступ, чүрээм хенкүйнүн согары дүргедей бээр.

4-кү салбырның салымы кандыг болганыл? Взвод-биле кады дайылдажып, бурунгаарлап турдувус. Дережнону хостаан соонда Ровнонуң демир-орук станциязынче шаап кирдаашкын болган. Ацаа бүдүн взвод киришкен. Чигир взводунуң чанынга хан төгүүшкүннүг согиржип алышкын ам-даа уттундурбаан.

Ынчалза-даа биске эң-не өлүмнүг, кадыг-берге тулчуушкун Дубно хоорайның чанынга болган. Погорельцы суурга хан-шылба тулчуп турувуста, салбырның чиңгине пулеметчузу аар балыгланган. Ол хүн эжимден чарылдым. Дайынның хоойлузу ёзугаар чиңгине пулемётчунуң орнунга дузалакчызы ыыт чок баар чүве. Ол дораан өмексимниң сегирип алыр ужур менээ таваарышкан. Эртенинде салбыр командири дең эвес тулчуушкун үезинде бистен кезээ-мөңгеде чарылган. Ок дажыкчызы дайынчы эжим От-оол-биле неләэ ертывыс. Ынчаар дайылдажып турувуста, 2-ги взводтуң дириг арткан автоматчыларын биске кеткен. Ам бүдүн салбыр апардывыс. Салбыр командиринге 2-ги взводтуң командириниң дузалакчызы гвардейжи старшина Андрей Невочыгенович Сундуйну томуйлаан. Ам күш кире бергени-бис ол.

Шак ынчаар 4-кү салбыр туре дүшпейн, дайынчы оруун уламчылаан.

4-кү салбыр дугайында номнарда мынчаар тода бижиттинмээн. Ол дугайын ам Чаа-Хөл суурда чурттап орар А. Н. Сундуй коңнуг эки билир кижи.

Дайын дээрге дайын-на болгай. Шевер халдаашкыннар соонда чидириглер турган. Дыка хөй дайынчылар балыгладыр, госпитальдарга эмнедир. Эш-өөрүнүң хүн бүрү эрээжеп турарынга дайынчы кижиниң сагыш-сеткили аарып, өжээн-кылыы хайнып кээр чораан. Аргалыг-ла болза, дайзынны хойну узуткап, өлүрткен эштериниң өжээнин негээрин бодаар.

Сурмичи дээш тулчуушкун үезинде дайзын калчаалыг одун удаа-дараа ажыдып турган. Черниң эптиг таласын ажыглап, камгалалче кирип чоттигипкен бис. Удур от ажыдып, команда ёзугаар узун-кыска ээлчег-биле хөме берип-ле турдувус. Ынчап турувуста оралтаан, кереңгылаан, өмексимнер ижээш ажылдавастаан. Ону септеп-селиир үе кайда боор. Автомат-биле адып эгеледим. Дискен огу төнген. Өлүрткен эштеримниң винтовказын ап алгаш, караңгы черже боолап эгеледим. Ол аразында өске шериглер биске каттыжып, шевер халдаашкынны дең бажында улам күштелдирген.

Ол хүн үениң эрткенин билбейн барган бис. Дайылдажыышкын дыка изиг болган. Кады өөренип чораан, өөрежир эштерим, чаңгыс чер-чурттугларым Ховалыг Балчый-оол, Түлүш Мезип-оол, Ховалыг Деңгур-Кызыл, улуг лейтенант Бүрзекей баштаан пулемётчулар Төрээн чурту дээш демиселге амытынын маадырлыы-биле берген. Улуг-Хемниң алдарлыг өлүм чок ээрлери Дубно чоогунда дириг тураскаал болу берген турарын канчап утур боор.

Аныяк салгалга төөгүнүң чамдык арыннарын арттырары хоочун салгалдың кижилериниң бир кол сорулгазы деп бодап, бо чүүлдү бижидим.

Ховалыг ОЧУР.
Эки турачы, 4-кү салбырның пулемётчузу.

УЛУГ-ХЕМНИҢ ДАМДЫЗЫ ДЕГ...

Тывага Улусчу революцияның 70 чылын Улуг-Хем районнуң ажылчы чоннары национал болгаш интернационалчы хоннуң кадурлуушкуну-биле уткуп турар. Ооң херечизи: тыва чоннуң төөгүзүнде бо эң чайынначак болуушкунуң байырлалын демдеглеп эрттирериңге белеткел, күш-ажылчы коллективтерниң байырлал мурнуу чарыында алганы амыл-ишчи хүлээлгелери, «Улуг-Хем» деп район солуңунга Тывага Улусчу революцияның дугайында, Тываның революция соонда шапкын социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында, тыва, орус дээш өске-даа улустарның тыва черге кады ажылдажылгазының, найыралының дугайында хөй санныг материалдарның үнүп турары, уран чүүл көрүлделери, спортчу маргылдаалар-дыр.

Улуг-Хем район—революсчу болуушкуннар, чаңчылдар-биле байлак черлерниң бирээзи. Интернационалчы кады ажылдажылга орус, тыва дээш өске-даа улустарның аразында харылзааларда синиккен. Чогум-на оон ачызында Улуг-Хем бөгүн сайзыраңгай социал-экономиктиг район болуп хөгжүп келген. Бир эвес Октябрь революциязының чалгыы Тывага келбээн, Тываның орус, тыва чону национал-хосталгалыг шимчээшкинче көдүрүлбээн болза, бөгүн бистиң республикавыстың кандыг социал-экономиктиг байдалга турары билдиммес. Улусчу болгаш совет эрге-чагырганың 70 чылдарының иштинде Тывага хоорай, суурлар дүргени-биле туттунуп, кодээ ажыл-агый улам хөгжүп, үлетпүрнүң тавaa салдынган, тыва чон чаа социал-культурлуг бедикче көдүрүлген. Ол бөгүнүн херечизи бистиң бөгүнгү ажыл-ижививис, амыдырал-чурттавалгавыс. Октябрь революциязы Тывага тиилээн соонда хөгжүлдевис, өзүлдевис үезинде кылган чостырыгларны хөй-биле шүгүмчүлеп болбайн канчаар, а Октябрь революциязының ачызында кыска үениң иштинде Тыва дүргени-биле социал-экономиктиг хөгжүлдени эрткенин бөгүн көрүп тур бис. Ооң чижектери Улуг-Хем районнуң ажылчы чоннарының амыдыралындан, чуртталгазының байдалындан, социал-культурлуг болгаш экономиктиг хөгжүлдезинден көскү-дүр.

Ону мен чүгле Улуг-Хем районда эвес, а Тывада баштайгы коллективтиг ажыл-агыйларның бирээзи «Күш-ажылдың хостуу» совхозка директорлап ажылдап турганым билдим. Бо ажыл-агый бодунуң 60 чылын 1989 чылдың июнь айда демдеглеп эрттирген. Коммунистер Фотей Казанцев, Николай Орехов, Николай Пахомов дээш өскелерниң-даа эгелээшкини-биле «Күш-ажылдың хостуу» деп кедээ ажыл-агый артели 1929 чылда тургустунган. Төөгү документилерде бо коллективтиг ажыл-агый чогум кайы айда, каштың хүнүнде тургустунганы чиге айыттынмаан. Ынчалза-даа артельдиң ажыл-ижи 1929 чылдың часкы хову ажылдарының үезинде эгелээн деп чүве ылап. Торгалыгга коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганы тус черниң тыва чонунуң амыдыралынга улуг ужур-дузалыг болган. Тыва араттар бо коллективтиг ажыл-агыйга кирип, дем кадып ажылдаарының ажык-дужуун билгеннер. Артельдиң соонда колхоз, совхоз кылдыр организастаттынып келген-даа болза, бөгүнге чедир «Күш-ажылдың хостуу» деп адын бо ажыл-агый өскерилге чок эдилеп келген. Ол база бир ужурлуг. Тывага ажыл-агыйларның аттары каш катап өскерлип турган болгай. Бөгүн «Күш-ажылдың хостуу» совхозта ооң үндезилекчилериниң ук салгалы ажылдап, чурттап турар. Ол дээрге Д. Л. Багреповтуң, М. У. Зайцевтиң, М. К. Балданның, К. Ч. Натпит-оолдуң дээш, өскелерниң-даа ажы-төлү, ажы-төлүнүң ажы-төлү-дүр. Чаңгыс ажыл-агыйга аңгы-аңгы национал кижилер ажылдап турган болгаш оларның аразында харылзаалар улам ханылап, диргүл-төрел болу бергеннер-даа бар. Интернационалчы өг-бүлелер Торгалыгта тыптып келген. Түмен-оолдар, Күдер-оолдар, Базырларның өг-бүлелери дээш өске-даа. Мен бо өг-бүлелерни «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажыл-ишчилери кайы хире интернационалчылар-дыр дээш эвес, а кады ажылдап келгенинин ужурунда аңгы-аңгы национал кижилерниң аразында харылзааларның кайы хире ханылаанын демдеглээним ол.

Тывага Улусчу революция, оон соонда болган культурлуг, социал экономиктиг, политиктиг болуушкуннар Улуг-Хем районнуң төөгүзүнге хөгжүлдезинге кескү салдарлыг болган. Ол дээрге Улуг-Хемниң араттары национал-хосталгалыг шимчээшкинче көдүрүлгеш, Шагаан-Арыгдан ырак эвеске эжелекчи кыдат шериглерниң отрядын чылча шапканы, тыва араттарның аразынга коллективтиг ажыл-агыйларның хевири болур мал болгаш чер ажыл-агыйының эштежилгелериниң тургустунганы, тус черниң тыва чонунуң сууржуп амыдыралче шилчээни, ооң уламы-биле колхозтарның тургустунганы, кадыг-дошкун репрессияның чылдары, Улуг-Хемниң эң эки оолдары, кыстарының Ада-чурттуң Улуг дайынынче эки тура-биле чоруткаңы, Кызыл Шеригге районнуң ажылчы чонунуң дузазы, Улуг-Хемниң девискээринге Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээ турар деп барганы-биле холбаштыр районнуң суурларының барык чартык кезиин өске черлерже көжүрүп, чаа суурларны, чаа Шагаан-Арыг хоорайны тутканы дээш өске-даа болуушкуннар-дыр. Оларны эргилдир бодап, сайгарып олурарга, ужур-дузазы аңгы-аңгы-даа болган болза, бистиң районнуң төөгүзү-дүр.

Тывага Улусчу революцияның 70 чылын демдеглеп эрттирериниң байырлалынга районнуң ажылчы чонунуң эң эки белээ күжениишкинниг күш-ажылывыс боору чугаажок. Ол байырлалга чедир мал чеминиң белеткелин 80 хуу күүседир дээш ажылдап тур бис. Ооң-биле чергелештир мал кыштаглаашкынынга белеткел чоруп турар. Улусчу революцияның байырлалынга белеткел үезинде хоорай, суурларның чаагайжыдылгазынче кичээңгейни салган. Оларны чаагайжыдарының талазы-биле ийи субботникти организастап эрттирер деп планнаан бис. Август 3-те субботник эрткен, ам август 9-та база субботник болур. Оон ыңай культура одагларының, стадионнарның септелгезин чорудуп тур бис.

Тывага Улусчу революцияның үезинде эң хүндүлүг кижилер революцияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары боору чугаажок. Оларга байыр чедирип, тураскаал белектерни тыпсыр. Күш-ажылдың мурнакчыларын шаңнап мактаар бис. Доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап турар мурнакчылар районда хөй. Оларга Улуг-Хем районнуң пекарнязының быжырыкчызы Чечекмаа Кыргысовна Бүдүпту, Улуг-Хем районда кожуп чоруур механизастаттынган колонналың бызаңчызы Кызыл-оол Монгушевич Кертикейни, «Эйлиг-Хем» совхозтуң мал бригадазының бригадири Март-оол Кыргысович Күдер-оолду дээш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Улуг-Хем районнуң ажылчы-ишчилери бүгү Тываның ажылчы чоннары-биле бир демей, Тывага Улусчу революцияның 70 чылын амыр-агыйны чорудерның структураларын эде көрүп, өөрүнгүүнүң хевирлеринге хамаарылганы өскертип, рынок харылзааларынче шилчип, ниитилелдиң моон соңгаар хөгжүлдезин чаа политиктиг билиишкиннерге чорудуп эгелей берген белен эвес үеде демдеглеп эрттирип турар. Ол бүгүнүң чедиишкинниг болуру Советтерниң ажылын үндезини-биле эде тургузарындан база хамааржыр. Чүл дээрге Октябрь революциязының кол кыйгырыы Советтерге эрге-чагырганы дамчыдып бээри турган болгай.

«Шын» солуннун тускай үндүрүлгезинден районнуң кижилериниң төөгүзүнүң болгаш бөгүнгү ажыл-херектериниң дугайында чамдык чүүлдерни номчукчулар билип алыр. Олар база Улуг-Хем районнуң байлак төөгүзүнүң, күчүлүг Улуг-Хемче киир аккан дамырактың дамдызы дег, үнелиг эртинелери-дир.

Бадарчы СЕДЕЙ.
Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы.

ДАЛАЙ ДҮВҮНДЕ ХООРАЙ

Улуг-Хем районнуң төвү Шагаан-Арыг хоорайның 100 чыл болганын 1988 чылда демдеглеп эрттирген. 100 чыл бурунгаар үндезилеттинген хоорайның төөгүзү солун.

Төөгүнүң документилери ёзугаар алырга Шагаан-Арыг хоорайны үндезилээн кижи бай хакас садыгжының хелечини казак М. Ф. Тарков. 1888 чылда Михаил Федорович Шагаан-Арыгның баштайгы бажыңын тудуп, садыгжының ажыл-херээн чорудуп, тывалар-биле аралажып эгелээн. Тывалар Тарковту «Тарак-оол» деп адаар чораан.

1914 чылда Шагаан-Арыгга 28 бажың турган. 1916 чылда Шагаан-Арыгга Тывага баштайгы өөредилге чери улусчу училище ажыттынган. М. Ф. Тарков училищеге бодунуң тутканы бажыңнарының бирээзин берген. 1929 чылда Шагаан-Арыгга тыва школа ажыттынган. Анаа Илья Деңгүр-оолович Кызыл-оол, Борис Иванович Болдур-оол дээш Совет Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге боттарының улуг үлүүн киирген өске-даа кижилер өөренип турган.

1918 чылда ажылчын, солдат болгаш тараачын депутаттарының Соведи тургустунган. Ооң ажылын большевик А. А. Бирюков удуртуп турган. Ооң салдары-биле С. С. Бүлчун, А-Т. Л. Чүлдүм, А-Т. Б. Бааган, А. Т. Ойба дээш өске-даа тывалар революсчу демиселге каттышкан.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээниң девискээринге Шагаан-Арыг кирген.

СЫЛДЫСТАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Аас чогаалының «Амырак» деп бот-тывынгыр ансамбльдиң ат-сураа Тываның иштинге алгааш, харын мырыңай, даштыкы чурттарда безин тарай берген. Сыгыт, хөөмей, каргыраа дээн ышкаш чоннуң аас чогаалының аңгы-аңгы жанрларын нептередиринге болгаш пропагандалаарынга «Амырак» ансамбльдиң улуг-хуузу эвээш эвес. Бо ансамбль район, республика чергелиг көрүлделерге хөй удаа киржип, лауреат аттарны чедип алган.

«Амырак» ансамбльдиң удуртукчузу Г. Т. Чаш Хомус музыказының улустар аразының 2-ги конгрезиниң ажылынга Геннадий Түлүшевич киришкеш келген. Бо конгресстиң ажылының үезинде Хомус музыказының улустар аразының 2-ги фестивалы база болуп эрткен. Ацаа ол киржип, бо улуг делегей чергелиг фестивальдың лауреады болган. Делегейниң эң шыырак 9 хомусчуларының санынга кирген. Ол тос хомусчуларны көрүкчүлер, журналистер «Сылдыстар» деп адаан.

Делегейниң каш-каш чурттарының хомусчулары, музыковедтери, эртемденнер, хомус кылырының мастерлери киришкен бо улуг конгресстиң соонда Тывага хомус музыказын сайзырадыр талазы-биле бодунуң бодалдарын Геннадий Түлүшевич дараазында чүүлдүнге номчукчулар-биле үлежикселээн.

Сыгыт, хөөмей, каргыраа, хомус— тыва чоннуң эртинези. Тыва кижилер анаа дыка ынак. Ону мен сыгыртып, хөөмейлеп, хомуска ойнап, концерттерге, көрүлделерге киржи берген, көрүп, билип чор мен. Чоннуң аас чогаалының ол эртинезин эдилээри, сыгыртыы, хөөмейлээри, хомустаары база аас-тежик деп бодап чоруур мен. «Сыгырга», «Буланныгның эдиски» дээш өске-даа ансамбльдерге киржип чордум. Оларның кежигүннеринден дыка хөй чүүлдерни билип алган мен. Сөөлгү чылдарда «Амырак» деп ансамбльди тургустувус. Бо ансамбльге сыгыртыры, хөөмейлээри менээ дыка таарышкан. Ансамбльдиң киржикчилериниң үннерин кады сыгыртыр, хөөмейлээр, каргыраалаар кылдыр бойдустан чаяап каан чүве-биле демей-ле. Үннеривис дыка таарышкан. Ынчангаш «Амырак» ансамбльдиң кежигүннери-биле ойнаарымга сеткилим ханар. Ансамбльдиң кежигүннери аңгы-аңгы суурларда чурттап, ажылдап турар бис. Кажан концерт, көрүлделерге киржир дээн-де чыглып кээр бис. Бистиң ансамбльдиң челенгиижи Арыг-Бажы суурда чурттап орар Тумат Кара-оол акый. Боду механизатор кижи, хары—56. Ынчалза-даа бистин-биле кады концерттерге, көрүлделерге киржип, бодунуң бойдустан чаяаган талантызын чонунга бараалгадып чоруур. Евгений Ооюн Ак-Тал суурда, Мерген Монгуш Кызылда. Мерген тудугжу кижи. Сыгыт, хөөмейивисти хомус-биле үдээр улус бис. Көрүлделерге удаа-дараа киржип, лауреаттар болдувус. «Тываның ырлары» деп телекинога тырттырдывыс. Ол кинога тырттырары-биле бистиң ансамбливисти чалааны бедик үнелел кылдыр санап чоруур бис. Кинону Сүт-Хөлдүң каас-чараш бойдузунуң черлеринге тырттырган.

Тыва улустуң аас чогаалын америк эртемдени Теодор Левин сонуурган, ону шиңчилеп, тываларның аас чогаалының эртинези сыгыт, хөөмей, каргыраазы даштыкы чурттарга пропагандалаар талазы-биле хөй чүүлдерни кылып турар. 1988 чылда Америкага аас чогаалының делегей фестивалы болган. Ынаар бистиң «Амырак» ансамбльди чалаан чүве. Шупту чоруур дээривисте акша-төгерик дээш чарыгдалдар хөй болганы-биле ансамбльдиң мурнундан мен ол фестивальга киришкеш келдим.

Якутияны делегейниң хомус төвү деп адай берген. Ол черле чоп боор. Чүге дээрге хомус музыказы ында дыка сайзыраан. Ында хомус музейин ажыткан. Делегейниң аңгы-аңгы улустарының хомустарын ол музейде делгээн. Черле ынчаш хомуска чүгле тывалар, якуттар, моолдар, кыргыстар, казахтар эвес, а делегейниң дыка хөй улустары янзы-бүрү хевирлерниң хомустарынга ойнап турар боор чүве-дир. Оларның аразындан якуттар хомус музыказын дыка сайзыраткан. Ынчангаш оларның чуртунга делегей чергелиг хомус музейин ажыдып, хомус музыказының улустар аразының 2-ги конгрезин эрттирип турарының чылдагааны-даа ол.

Конгресстиң ажылынга Тывадан Валентина Сүзүкей, Александр Салчак, Эдгил-оол Монгуш, Эрес-оол Күүлар, хомус кылыр мастер Идамчап Хомушку база мен киришкен. Валентина Сүзүкей конгресске илеткел кылган.

Конгресстиң ажылының үезинде Хомус музыказының улустар аразының 2-ги фестивалы эрткен. Ацаа мен киржип, хомуска үдевишаан сыгыртып, хөөмейлеп, каргырааладым. Ниитизи-биле ол фестивальга делегейниң янзы-бүрү чурттарындан 300 хире хомусчулар киришкен. Эң шыырак 9 хомусчулар лауреаттар болуп, хомуска ойнаарының виртуозтары деп үнелелди алганнар. Оларның аразынга мен база кирдим. Башкириядан Ренат Загребдинов, Якутиядан Петр Огодоев, Франциядан Джон Райт дээш өске-даа эң шыырак хомусчуларның оюнун көрүп, дыңнаарга солун чорду. Оон ыңай, Александр Мургутаевич Салчак фестивальдың дипломантызы болган.

Конгресс, фестиваль соонда бистиң республикада хомусче ёзулуг сагыш салбайн турар деп билдим. Фестивальга бистиң аппарган хомустарывыс хемчээл талазы-биле эң бичии-даа болза, үнү өткүт, хомуг чараш хомнуг деп үнелеткен. Оон алгаш көөрге, хомусту эки шыңарлыг кылдыр кылып шыдаар мастерлер бисте бар. Чүгле оларның кужун, билиин өрге-дүрүжүлгезин кадар, тыва хомустуң хөөмейниң эталонун тургузар херек. Профессионал музыкантылар хомус музыказынче кеңгус сагыш салбайн турар. Өске чурттарда хомусчулар хомуска нота ёзугаар ойнап турар. Бистер ындыг эвес бис. Чамдык чурттарның композиторлары хомуска ойнаар музыка чогаалдарын бижип турар. Фестивальга Якутиядан оркестр ойнады. Ол оркестрде хомустуң үнүн дыңналгыр кылдыр өңгүлап каан. Оркестрге үдедип хомустаарга дыка чараш дыңналыр чорду. Ажы-биле чугаалаар болза, Тываның хомусчулары бот-тывынгыр музыкантыларының деңнелинде ойнап турар бис. Бир эвес бистиң-биле кады профессионал музыкантылар, композиторлар ажылдап эгелээр болза, Тывага хомус музыказы улам байыыр. Ындыг арга бисте бар. Хомус кылыр мастерлер, тергиин эки ойнаар хомусчулар бар-дыр. Оларның демин кадар болза эки.

Тывага революцияның 70 чылының байырлалынга Улуг-Хем районнуң ажылчы-ишчилери белеткенип турар. «Амырак» ансамбльдиң киржикчилери база Тывага Улусчу революцияның 70 чылының байырлалынга чонувуска аян тудар бис.

Геннадий ЧАШ.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединде

Төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын организастаар дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының дугайында ССР Эвилелиниң болгаш республикаларының хоойлужудулгазының үндезиннерин күштүг болдуруп кииреринин дугайында» 1991 чылдың январь 15-теги доктаалын күүседири-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаадыры болза:

1. Дараазында чүүлдерни сүмелээр:

а) республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтери ажыл-биле хандырар күрүне албанының саналдааны база киржилгези-биле төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын организастаар хемчеглерни алыр. Кижи бүрүзүнүң кылып болуру база коллдуунда тускай мергежилге белеткел негеттинмес ындыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлери чер-чер болгаш республика деңнелдериниң ажыл-биле хандырарының күрүне программаларынга баш удур көрдүнген турар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар министерствозу республикаларның чазактарының, ССРЭ-ниң аңаа сонуургалдыг министерстволарының болгаш ведомстволарының киржилгези-биле ажыл-биле хандырарының нииити-эвилел күрүне программаларын ажылдап кылып тура, хөй-нииити ажылдарының моон соңгаар хөгжүлдезин, чоннуң аңаа кирииштирип турар кезектериниң байдалынга дүүштүр оларны организастаарын барымдаалап көөр. 1992 чылдан эгелээш республикаларның саналдарын ёзугаар ажыл тыварының эвилел фондузунуң баштаар чери-биле кады тус-тус девискээрлерге үстүнде айыттынган ажылдарны чорударынга фондунуң акша-хөреңгизинден тускай сорулгалыг акшаландырыышкынны кылырын баш удур көөр;

б) улус депутаттарының чер-чер Советтери:

ажыл-биле хандырар күрүне албанының саналдааны-биле база ажылдыг болурунга деткимче көргүзериниң дүүштүрүлге комитеттериниң киржилгези-биле төлевирлиг хөй-нииити ажылдарының тодаргай хевирлерин болгаш хемчээлдерин тодарадыр, маңаа районга (хоорайга) хамаатыларны ажылга тургузарының эргежок чугулазын база ажылдаваайн турар чурттакчыларның составын барымдаалаар.

Бирги ээлчегде ажыл-чоктарны болгаш ажылдаваайн турар хамаатыларны районнуң (хоорайның) девискээрин чаагайжыдарынче хаара тудар; чурттаар бажыңнарны, эмнелгелерни, школаларны, назы четпээн уруглар албан черлерин, кырып назылаанныр болгаш инвалидтер бажың-интернаттарын база социал адырның өске-даа албан черлерин тударының (септээриниң) ажылдарын кылыр талазы-биле тудуг организацияларынга дузалаарынче; часкы тову ажылдарының, сиген кезилдезиниң, дүжүт ажаалдазының үезинде дузалаарынче база ногаа баазаларынга ажылдаарынче; назылап кырааннарны болгаш инвалидтерни азыраптежээринче; кижи бүрүзүнүң кылып шыдаптары хире өске-даа ажылдарже хаара тудар;

тус чер бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле улус депутаттарының тус чер Советтериниң чагыргазында турар бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга* немелде тускай ажылдаар черлерни тургузар, өнчүнүң болгаш ажыл-агый чорудуларының кандыг хевирлиинден хамаанчокка өске-даа бүдүрүлгелерге ындыг ажылдаар черлерни тургузарының негелделерин болгаш чурумун тодарадыр. Үстүнде айыттынган ажылдаар черлерни хамыктың мурнунда амыдырал хандырылга, кадык камгалал, социал хандырылга, садыг, нииитиниң чемненилгези, культура болгаш спорт черлеринге чурттакчы чоннуң херектелдерин барымдаалап тургузар;

оларның эргезинге кирген акша-хөреңгилериниң хемчээлин барымдаалап ажыл тып алыры бергедеп турар хамаатыларга төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын организастап турар бүдүрүлгелерге үндүрүг онаар талазы-биле чиигеделерни доктаадыр болгаш тус чер бюджединге төлеттелерден оларны долузу-биле хостаар азы оларның кезик-чамдыкын төлеттирер;

районга (хоорайга) төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын чорудуп турарының база ындыг ажылдарны кылган дээш төлевириниң хемчээлиниң болгаш тыпсып турар чиигеделерниң дугайын чурттакчы чонга, а ол ышкаш бүдүрүлгелерге калбаа-биле чарлап дыңнаткан турарын хандырар.

2. Ажыл-чоктар саныңга кирер бүрүткелген хамаатылар төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын кылыры-биле керээ чарарда өскелерден артык эргелиг болур. Төлевирлиг хөй-нииити ажылдарынче хамаатыларны ажыл-биле хандырар күрүне албанының органнары чорудар.

Төлевирлиг хөй-нииити ажылдарынга хамаатыларның киржилгезин оларның эки тура-биле чөпшээрешкенин барымдаалап база күш-ажыл хоойлужудулгазының нормаларын сагып тургаш боттандырар.

Айыылдыг, хоралыг база таарымча чок бүдүрүлге факторларлыг ажылдарже чорудар хамаатылар күштүг болуп турар хоойлужудулга чурумун ёзугаар ыяап-ла эмчи шинчилдезин эртер.

Аварияларның, бойдус халазының болгаш өске-даа ындыг хевирлиг болуушкуннарның уржуктарын чайладыры-биле эргежок чугула апарган ажылдарның хевирлерин төлевирлиг хөй-нииити ажылдарының саныңга киирерин болдурбас.

3. Хөй-нииити ажылдарынга киржирин күзээн кижилер-биле бүдүрүлге ийи ай чедир хуусаалыг керээни оңу узалыр эрге-лиг кылдыр чарар, аңаа ажылдаарының негелделерин, ооң иштинде ажыл төлевирин тодарадып айтыр. Ажылдакчылар доктаамал ажылды алыр болза, ук керээлерни күш чок болдурар.

Төлевирлиг хөй-нииити ажылдарынга ажылдааны дээш бүдүрүлгелерниң күсели-биле төлээр немелде акшаның хемчээли коллективтиг керээлерге (дугуржулгаларга) айыттынган туруп болур.

4. Төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын кылып турар ажылдакчыларга хамаарыштыр ажыл шагының үргүлчүлелин, нииити болгаш үзүктел чок күш-ажыл стажын санаарын Күш-ажыл дугайында хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр.

Төлевирлиг хөй-нииити ажылдар кылып турар чамдык ажылдакчыларга (назы четпээн уругларлыг херээженнерге, инвалидтерге) ажылдап кылганын азы ажылдаан шагынга дүүштүр төлевишаан, долу эвес ажыл хүнүнде (неделязында) ажылдаар арганы бээрин, а ол ышкаш ажыл хүнүн азы ажыл неделязын организастаарының таарыштыр эде көөр хевирлерин ажыглаарын бүдүрүлгелерге сүмелээр.

5. Төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын акшаландырарын тус чер бюджединиң күсели-биле, эргежок чугула апарган таварылгада ажыл-биле хандырарынга деткимче бээриниң фондузундан дузаламчы — дотация акшаны ажыглап боттандырарын доктаадыр. Дузаламчы акшаның хемчээлин республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр ажыл-биле хандырарының күрүне албанының үстүнде турар органы чылдың-на тодарадып доктаадыр. Ук акшаны хөй-нииити ажылдары кылып турар хамаатыларның ажылының төлевиринге үндүрер.

Бүдүрүлгелер-биле керээлер ёзугаар улус депутаттарының чер-чер Советтериниң организастап турары төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын акшаландырарын кол нуруузунда ук бүдүрүлгелерниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырар.

6. Төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын организастап турарын контрольдаарын ажыл-биле хандырарының күрүне албанының инспекциязынга дагзыр.

7. ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле министерствозу республикалар чазактарының база профэвилелдерниң киржилгези-биле төлевирлиг хөй-нииити ажылдарын чорударының дугайында чижек дүрүмнү ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

* Моон ыңай—чүгле бүдүрүлгелер дээн.

«ССРЭ-ниң Дээди Совединиң артык эргелер болгаш чиигелделер айтырыгларының талазы-биле комиссиязының ажылының болгаш ооң саналдарын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын күүседир дээш ап чорудар хемчеглер дугайында

«ССРЭ-ниң Дээди Совединиң артык эргелер болгаш чиигелделер айтырыгларының талазы-биле комиссиязының ажылының болгаш ооң саналдарын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың июль 12-деги доктаалы-биле база ССРЭ Президентизиниң айтыышкыннары-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаатканы болза:

1. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң мурнунда турган ажыл-агый эргелелинге, а ол ышкаш ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга хамааржыр дачаларны болгаш дача эт-хөреңгизиниң чамдык албан-дужаалдыг кижилерге база дача-тудуг кооперативтеринге сатканы-биле холбашкан бүгү байдалдарның хынаарын ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунга болгаш ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозунга дагзыр, күүсекчи эрге-чагырганың бүгү-ле деңнелдеринге хүлээп алдынган шиитпирлерни, ооң иштинде кооперативтерни тургусканының чурумунга хамаарыштыр шиитпирни хоойлуга дүүштүр кылган бе дээрзин ханы өөренип көөр болгаш ол шиитпирлерге үнелелди бээр.

Бо ажылга киржирин ССРЭ-ниң Прокуратуразындан, ССРЭ-ниң Дээди судундан, ССРЭ-ниң Контроль палатазындан дилээр.

Түңнелдер дугайын ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге ай хуусаа иштинде илеткээр.

Бо айтырыг талазы-биле эргежок чугула материалдарны ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунга болгаш ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозунга ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң Херектер эргелекчизи, ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары бээр болгаш ук ажылды чорударынга бүгү талалыг дузаны чедирер.

2. Социал адырда күрүне эт-хөреңгизин хуужударының чурумунуң дугайында нииити шиитпирни хүлээп алырынга чедир оларга хамааржыр пансионаттарын, дыштанылга бажыңнарын, дачаларын болгаш социал адырның өске-даа объектилерин садарын азы оларның статузун өскертирин түр соксадырын министерстволарга, ССРЭ-ниң күрүне башкарылгазының төп органнарынга дагзыр.

ССРЭ-ниң күрүне башкарылгазының органнарын эде тургузуп турары-биле холбаштыр база оларның чагыргазында турар пансионаттарның, дыштанылга бажыңнарының, дачаларының, социал-культура болгаш амыдырал хандырылга объектилериниң ажыглалын чурумчудар база ону эки ажыглаар сорулга-биле ол объектилерни башкарарының болгаш ажыглаарының системазын ССРЭ-ниң бүгү чазак организацияларының эрге-ажыктарынга дүүштүр эде көөрү чугула деп санаар.

3. Хоойлуга дүүшпес кандыг-даа чиигелделерни болгаш артык эргелерни бээрин болдурбазының дугайында ССРЭ Конституциязының негелделерин удуртулга болдургаш, «Күрүне албанының дугайында» ССРЭ хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылырын дүргедедири эргежок чугула деп санаар, аңаа күрүне албанхаакчыларының эки ажылдаарын база социал камгалалын хандырар талазы-биле тодаргай магадылалдарны айтыр.

Ол хоойлунуң төлевилелин Министрлер кабинединге 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир киирген турарын ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу хандырар, ооң соонда ону ССРЭ-ниң Дээди Совединге алдыгы сессия ажылдап турар үеде киирген турарын барымдаалаар.

4. ССРЭ-ниң чазааның кежигүннеринге, министерстволарның болгаш ССРЭ-ниң күрүне башкарылгазының төп органнарының удуртукчу ажылдакчыларынга, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң аппаратының ажылдакчыларынга дачалар бээриниң чурумунга хамаарыштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң артык эргелер болгаш чиигелделер айтырыгларының талазы-биле комиссиязының шүүмүчүлелин барымдаалап кергеш, ук дачаларны болгаш дача эт-хөреңгизин ажыглаарын чурумчударының талазы-биле саналдарны ССРЭ Президентизиниң аппаратының удуртулгазы-биле дугуржуп турган белеткээш, оларның дугайын ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге 1991 чылдың август 25-ке чедир илеткээрин ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң Херектер эргелекчизинге дагзыр.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң чанында эмнелге-кадыкшылдыга каттыжыышкынны ук каттыжыышкынның эмнелге, санаторий болгаш өске-даа албан черлериниң четкизин ажыглаарын экижидер талазы-биле саналдарны белеткеп киирер.

5. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу, бодунуң эргезинде транспорт ужар чүүлдүг ССРЭ-ниң өске-даа министерстволары болгаш ведомстволары транспорт ужар чүүлүн өскээр ажыглаанының фактыларының дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң артык эргелер болгаш чиигелделер айтырыгларының талазы-биле комиссиязының материалдарын чугаалажып көөр, илереттинген хажыдыышкыннарны чайладыр талазы-биле хемчеглерни алыр, а ол ышкаш транспорт ужар чүүлүн улус ажыл-агыйының херектелдеринге ажыглаарын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр. Кылдынган ажылының дугайын ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге 1991 чылдың август 25-ке чедир илеткээр.

6. ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу хамаатыларның эргелеринге, хосталгаларынга болгаш хүлээлгелеринге хамааржыр ССРЭ чазааның күш чок болдурар болгаш өскертир ужуралуг парлаттынмаан шиитпирлерини, а ол ышкаш күштүг болуп артып турар шиитпирлерниң даңзыларын белеткээрин дүргедедир, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың июль 12-деги доктаалының 5-ки пунктузунда айыттынган ёзугаар ооң түңнелдериниң дугайында ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге 1991 чылдың август 20-ге чедир илеткээр.

7. Министерстволар болгаш ССРЭ-ниң күрүне башкарылгазының төп өске-даа органнары, бо доктаалдың 1-ги пунктузунда көрдүнген чүүлдерниң күүселдезинден хамаан чокка, ведомстволар дачаларынга турган херекселдерни болгаш эт-хөреңгини садарда доктааткан өртектериниң шын-шын ээзиниң дугайын чугаалажып көөр. Ол сорулга-биле эксперт комиссияларын тургузар, оларга тус черниң эрге-чагырга органнарының, саң-хөө органнарының база хөй-нииитиниң төлээлекчилерин киирер. Ук комиссияларның ажылының түңнелин барымдаалап чогуур шиитпирни хүлээп алыр болгаш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге 1991 чылдың август 25-ке чедир илеткээр.

8. Социал адырда күрүне эт-хөреңгизин хуужударының чурумунуң дугайында нииити шиитпирни хүлээп алгыже чедир ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың июнь 26-дагы № 1007 айтыышкынының күштүг болурун түр соксадыр, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың октябрь 22-деги № 1768 айтыышкынын күш чок болган деп санаар.

9. ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң Херектер эргелекчизинге ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу, сонуургалдыг өске-даа организациялар-биле кады «ССРЭ-ниң Дээди Совединиң артык эргелер болгаш чиигелделер айтырыгларының талазы-биле комиссиязының ажылының болгаш ооң саналдарын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың июль 12-деги доктаалының база ССРЭ Президентизиниң бо талазы-биле даалгаларының күүселдезиниң чоруп турарының дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш ССРЭ Президентизинге ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң илеткелиниң төлевилелин 1991 чылдың сентябрь 1-ге чедир белеткээрин дагзыр.

ДАШТЫКЫДА

ВАШИНГТОН. Совет-америк садыг дугуржулгазын күштүг болдуруп бадылаарын болгаш АКШ-биле садыглажылгага эң-не таарымчалыг байдалдарны Совет Эвилелинге тыпсырын Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш Москвага бедик деңнелге ужуражыышкынның сөөлүнде америк конгресске сүмелээн. Бир эвес ол дугуржулганы америк конгресс күштүг болдуруп бадылаар болза, ийи чурттарның аразынга садыг харылзааларынга эң-не таарымчалыг байдалдарны ССРЭ алыр апаар деп, «Вашингтон пост» солун бижээн.

ПАРИЖ. Индий океанның мурнуу кезээнде Комор ортулуктарының федералдыг ислам республиказынга күрүне эргилдезинин оралдажыышкыны буурап дүшкенин ол чурттуң президентизи Саид Мохамед Джохарның чарлааны Франс Пресс агентилелдиң корреспондентизи ол күрүнениң найысылалы Морони хоорайдан дыңнаткан. Дээди судтуң алээн каш кежигүннери политиктиг чамдык ажылдакчылар-биле демнежип, чурттуң конституциязының 22 чүүлүн ажыглавышаан, күрүне эргилдезин кылырын оралдашкан деп, президент медеглээн. Ол дээш харысалгалыг кижилер бодунуң байдалындан хамаарылга чокка бистиң чуртувустуң судунуң мурнунга харыылар апаар деп, ол демдеглээн. Республиканың дээди судунуң даргазы Ибрагим Ахмед Халидини бажынында хоругдаан.

ТЕЛЬ-АВИВ. Израильдиң премьер-министри Ицхак Шамир АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер-биле ужурашкан сөөлүнде девискээрниң тайбың конференциязынга бодунуң чуртунуң киржиринге хамаарыштыр чөпшээрежипкен. Ынчалзажок иордан-палестина составтыг делегация киржикчилиг чыглыр конференцияга киржирин Шамир негеп турар. Тайбың конференцияга киржир дугайында израиль чазактың бөттынының медеглелиң АКШ-тың күрүне секретары бедик-биле үнелеп, эң-не таарымчалыг болгаш чугула медеглел-дир» деп адаан.

КАИР. Чыылдырарын чарлаан девискээрниң тайбың конференциязынга Палестина төлээлекчилериниг болурунуң дугайында айтырыгны, а ол ышкаш Чоокку Чөөн чукке тайбың чорудулганы уламчылаары-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер Иордан хемниң эжелеткен Барыын эриинде болгаш Газа секторундан келген палестин төлээлекчилер-биле чугаалажып көрген деп, МЕНА агентилелдиң дыңнаткан.

НЬЮ-ЙОРК. Москвага дээди деңнелге болган ужуражыышкынның шиитпири-биле чепсеглелиң АКШ-тың күрүне секретары Бейкер, Израильге барып чораан. Ынчангаш ооң саналындан Израильдиң чазаа ойталап шыдаваан—деп, Эй-би-си телекомпания дамчыткан

ВАШИНГТОН. АКШ-тың оралакчы президентизи Дэн Куэйл Латин Американың чурттарынче беш хонук хуусаа-биле дүүн, август 5-те чорупкан. Ол үениң дургузунда, Д. Куэйл Венесуэлага, Аргентинага, Бразилияга болгаш Гаитиге баар. АКШ-тың садыг министри Роберт Мосбакер болгаш америк корпорацияларының удуртукчулар бөлүү АКШ-тың оралакчы президентизин үдеп чоруур.

Латин Американың чурттары-биле садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырынче угланган базымнарны сөөлгү үеде америк администрация кылып турар. Д. Куэйлдиң амгы үеде Латин Американың беш чурттарынга барганының кол сорулгазы— ол дөрт чурттарның удуртукчулары-биле садыг-экономиктиг харылзааларга хамаарышкан айтырыгларны колдадыр чугаалажып көөр бодап турар.

ВАРШАВА. Бажыңы чок болгаш аарыг кижилерни эмнээр Польшада баштайгы поликлиниканы чоокта чаа Варшава хоорайда ажыткан. Моон мурнунда ол кижилер эмчи дузаламчызын алыр болгаш эмнедир аргазы чок турган. Амгы үеде олар кажан чаа поликлиникага чедип келирге, оларның документилерин негевес, өске айтырыгларны салбас болгаш бажыңы чок аарыг кижилерниң чүгле кадыкшылынга хамаарышкан айтырыгларны салып турар.

ЛОНДОН. Англияның найысылалында «Интернэшнл сервей рисерч» деп организация чоннуң социал айтырыгларынга хамаарышкан шинчилел ажылдарын чорудкан. «Барыын Европаның ажылчыннары ажылынга болгаш шалыңынга таарыжып турар бе» деп айтырыгны шинчилел ажылдарының авторлары тодаргайлаарын оралдашкан. 18 ай дургузунда Бельгияга, Францияга, Германияга, Италияга, Нидерландыга, Испанияга, Швейцарияга болгаш Великобританияга 500 муң ажыг ажылчыннардан ол айтырыгның харыызын эртемденнер дыңнаан.

Ажыл төлевиринге хамаарыштыр британ ажылчыннар сөөлгү черни ээлээн: айтырыгга харыылаан ажылчыннарның чүгле 35 хуузу бодунуң шалыңынга таарыжып турар болган. Бирги черде — Нидерландының ажылчыннары — оларның 57 хуузу шалыңынга таарыжып турарын чугаалаан. Ынчаарга ажылынга хамаарыштыр Европаның ажылчыннары сеткил ханышкынын ниитизи-биле илергейлээн.

НЬЮ-ЙОРК. Хөй удаа ажыглаар «Атлантис» деп америк космос корабльның экипажы чер чоогунуң орбитазында чоруп турар болгаш эртем шенелделерин эгелей берген. Экипаж кежигүннериниң бирээзи 48 харлыг херээжен Люсид Шеннон космоска үш удаа ужудуушкунну кылып турар. Ынчаарга делегейниң 22 чурттарының космоска амгы үеге чедир барып чораан 234 хамаатыларының чүгле 51-и үш удаа ужудуушкуннарны кылган. Космосче хөй удаа ужудуушкуннарны кылыр талазы-биле бирги черни мурнуку хевээр америк астронавт Джон Янг ээлеп турар. Космосче ужудуушкуннарны ол 6 удаа кылган, ооң иштинде Айга ийи удаа хондуруушкунну боттандырган.

АФИНЫ. «Московские новости» солунну грек дыл кырынга чурттуң найысылалының хөй санныг типографияларының бирээзинге моон мурнунда парлап турган. Ол солунну парлаарын амгы үеде соксаткан. Ооң чылдагааны — «Московские новости» номчукчуларга солун эвес болу берген.

КОЛОМБО. Шри-Ланкада амгы үеде херек кырында ийи чазак туруп турар. Бирээзи — чурттуң дүрүм ёзугаар чазаа, ол амгы Шри-Ланканың найысылалы Коломбо хоорайда. Ийиги чазак — Джафна хоорайда туруп турар болгаш чурттуң соңгу кезээнге бодунуң эрге-чагыргазын нептередирин оралдажып келген. 16 миллион чурттакчылыг Шри-Ланканың федералдыг чазаазының чепсектиг күштери Сингал общиназының төлээлекчилеринден тургустунган.

БРАЗИЛИА. Бразилияның мурнуу талазы штаттарында амгы үеде агаарның байдалы соок болу берген. Чамдык штаттарның девискээрлеринге улуг хар дүшкен болгаш хенертен сооп эгелээн чорук ында тараачыннарның байдалынга бергедээшкиннерни таварыштырып турар. Бразилияга ындыг соок агаар сөөлгү 40 чыл дургузунда болуп көрбээн.

ВАШИНГТОН. «Соок» дайын төнген сөөлүнде ядролуг боо-чепсектерни катап эдлере бүдүрерин болдурбазының эң-не дааштыг аргазы —ядролуг чепсектиң шенелделерин бүрүн соксадыры болур деп, АКШ-тың эртемденнериниң хөй нуруузу санап турар деп, ЮПИ агентилелдиң корреспондентизи АКШ-тың найысылалындан дыңнаткан.

(СЭТА).

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ЯНЧЫВАА-ЭМЧИ

Мээн холумда —1949 чылдың декабрь 15-те үнген «Тувинская правда» солун. Ында В. Лутковтуң тырттырган чуруунда— улус депутаттарының область Совединиң сессиязының иштиринден чүве чугаалап турар депутат кыс. Бажын узун салбактарлыг аржыыл-биле шарааш, мойнун долгандыр ораап алган. Ооң уламындан костюм азы платье кеткени билдинмес: улуг аржыылдың азыглары эгиннерни шыва алы берген. Чогум боду бопугур чаактарлыг, кара-кара карактарлыг болгаш улуг кирбиктиг. Солагай холу-биле индирден туттунупкаш, бурунгаар үзелипкен...

— Мону көрем, угбай — дээш, Янчываа угбайга тутсуптум.

— Ой, эжен-не бо ыйнаан! Мындыг база турган кижидир мен аа, уруглар? Ооң бээр дөртен чыл ажыг үе эрткен-дир. Ынчан мен Тес-Хемниң Берт-Дагга эмчилеп турган, область Совединиң депутады турдум. Советтиг Тыва болган эң баштайгы соңгулдаларда соңгуттурдум.

Янчываа-эмчи Тес-Хемниң чону бо хоочунну чүгле ынчаар адаар. Ооң чогум ады черле ындыг турган. Совет Эвилелинге каттышкан соонда паспортка Анна Санговна Мөңге деп бижип каан-даа болза, дөмей-ле Янчываа-эмчи кылдыр, ол ийи сөстү тудуштур адаар. Пенсиялаандан бээр чээрби чыл чедип турар-даа болза, улуг назылыг кижилер Янчываа-эмчизинге бо хүннерде безин кээп турар.

— Үжен чылдарның ортаа үезинде Самагалдайга ажылдап турдум—деп, Янчываа-эмчи чугаалап ор. — Таптыг-ла сес ай чыскаалының бүдүүзүнде Шарануурдан аът четкен кижи келди. Ам чоннуң контр аът дижип турар Ээир-Караны үзүүргедип турган хүннер ол чүве. Репрессия эгелээлек. Ол аътты көрген, ээзи Соян Сандаңмааны таныыр мен. Ынчангаш ол үени уттур ужурум чок.

Теске кээривиске, билдингир болгай, паром, көвүрүг, хеме деп чүве турган эвес. Мени чалап келген кижи мени дужуруп кааш, эм-тан болгаш идик-хеп чижектиг артынчаавысты бир аъттың ээриниң кырынга шарааш, бир аътка дүжүп кежипти. Тепкиленген буттарындан чаштаан суглан аъттар хоюп каап чорду. Хемни кудун дыка бадып-бадып, сайның алдыы ужундан үне бердилер. Ооң дээр келгеш, мени эзерге быжыглааш, боду база-ла аътка дужуп кежипти. Ол эштип чоруур, а мен ийи холумну кедүрүп алгаш, агымга удур чүткүп-ле ордум. Чүге дээрге суг колдук адаандан болгай. Хүн изиг болганындан кургаттынып албайн, хепти сыза туткулааш, ол олчаан кедип алгаш, божуп чыдар аваже халажыпкан бис.

Ава бергедеп божаан, ынчангаш Шарануурга үш хонар ужурга таварыштым. Өске аалдарны база кезип, эм-тан-даа бергиледим. Чанарымда хой дөгерип берген, дөрт кижи: ийи эр, ийи уруг чедирип кагдылар. Хемни аът-биле эвес, сал даап кежирдилер. Чөрчүп чадап каан мен. Сөөлүнде дыңнаарымга, Ээир-Караның ээзи мени көрүп кааш, Самагалдайдан мени ап келген кижини дыка кончаан чорду: «Ап чораан эмчизиниң адак-бышкааның аартаанын эскербес кончуун, ындыг кижини сугга киирип, ол хеви-биле чорудуптар» деп. Ооң мээң аъдымны ынчан тывылбас орус ээр-биле ээртеп бергеннер. Удаваанда бо Белек-оолду божааным ол.

Янчываа-эмчи — Мөңге Миша (Белек-оол), Мөңге Доржу деп бөмбүкчүлерниң авазы ол-дур. 1955 чылда ол Доржу, бо Дажы Федор, Янчываа-эмчи-биле кады эмчилеп чораан Карбый-оолдуң оглу, ам баштайгы тыва полярник болган Володя суглар хол бөмбүүнге баштайгы разрядчылар болдувус. Чогум эмчиниң уруглары алды чүве, оларның чаңгызы кыс— Чадаананың суггарылга системалар эргелелиниң начальнигинге, республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агый министриниң оралакчызынга ажылдап келген, ол чер эле тургустунарга «Тыва-суг-мелиорация» каттыжыышкынның начальнигиниң оралакчызы болу берген Нина Николаевна Мөңге ол.

Янчываа-эмчи төрүмелинден сагыш-човаңгыр, дузаарган, биче сеткилдиг болгаш кызымак кижи деп ачам чугаалап орар чүве. Бо эмчиниң область Совединиң депутады турган, 1949 чылдың декабрь 15-те «Тувинская правдага» бижээн чүүлүн көрүңер: «Хуралдарга, сессияларга, ужуражылгаларга үргүлчү чүве чугаалаар-дыр мен. Ооң ывай Берт-Дагда 18 херээженнерден тургустунган бөлүүмде бижик база өөредип тур мен. Ында 50 хар ажа берген Хорлуужап, хөй уруглардыг Шалык Кара-кыс суглар боттарының аттарын салыптар апарды. Чоокта чаа Хүрея-Дытайга Чыртааның кадайы Серек-кей божаан, аъттыг дөрт шак чораан четтим. Самлар өгге от ужударга-даа шоолуг чылыг бербес болду. Берт-Даг сумузунга 1948 чылда Ленин аттыг, бо чылын «Кызыл тук» колхозтар тургустунуп, араттар чылыг бажыңнарже кирип тур, силер база хуу амыдыралыкардан чарлып, колхозтажып көрүңер деп угаадып шаг болдум. А бажынче бир дугаар кирген Чооду Саарга шала, хеп болгаш уруглар чурун, арыг-шеверни канчаар сагыырын өөреттим». Солунда бижээни ындыг, а ооң дузаа чедирген, чаа амыдыралды угааткан кижилерни та чеже чүве!

Янчываа-эмчи сугга бичиимде кире бээримге, таваакка (ийе, таваакка бир дугаар чем чигеним ол) мүн кудуп берген. Эдир ышкаш чүвени аксымче суптарымга, дылга ораажы берди. Дайнап чадап, ийи-үш огуп чоруй, дүрген-не сыырыптым. Караам чажын чодуп орумда, эмчи көрүп кааш, «А, халак! Аксың чидирттип алдың бе, оглум? Бичии када соодуп ал» дидир. Ооң ол өске өрээлче кире бээр арааңда, дашкаар карааш-ла дээн мен. Капустаны эң баштай чигеним ол болган. Бо өг-бүлеге ындыг байдалга өске-даа кижилер таварышкылаан, ооң соонда орус чем кылыр, ногаа өстүрер, дагаа азыраар дээн кижилер моон сүме айтырар болу берген.

Янчываа-эмчи сугга үргүлчү аажок хөглүг, ылаңгыя эмчилээзи улус чыглыр. Тергелиг азы шанактыг аъттыг улус аңаа каш-даа хонар. Шуптувус шала кырынга чыдыптар турдувус. Ол улус чоруп четтикпейн турда-ла, Кара-Боомдан Сай-Хөө, Шивээлиг-Хемден Дарзыг, Шарануурдан Луду дээш, өске-даа улус бо-ла кээр. Бо хүннерде ол улустуң ажы-төлү кээп турар.

— Лудунуң он уругларының улуу Алдын-оол дүүн чорду — деп Янчываа-эмчи каш хонук мурнунда чугаалады.— Ооң кырган-ачазы контр Ээир-Караның ээзи Сандаңмаа дээрзин билир сен. Ол шаажылалга таваржыр мурнунда чайын холун сыдымга чидиртиптерге, база шарып берип турдум. Ооң Мандаа дээр оглунуң оглу Танов Даш-оол бо хүннерде бежен харлап тур. Ол ам «Кызыгаар» совхозтуң парторгу болгай...

Чүве утпас, угааныы чарт деп чүвезин! Төөгүнү эки билири оон илдең. Ооң өөнүң ээзи, Берт-Дагга колхоз даргалап, ооң соонда үргүлчү мал бригадиринге ажылдап чораан Николай Мөңге база ындыг турду. Төөгүнү билир, амыдыралды көрген улус черле ындыг.

Областың кадык камгалал килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы С. Серекейниң Совет Тываның он чылында бижээн чүүлүн 1987 чылда «Спасибо Октябрю!» деп чуруктарлыг дептерде парлаан, ында мынча дээн: «Чоннуң хүндүткелин чаалап алган кадык камгалал ажылдакчылары бисте хөй, чижээлээрге, Сүт-Хөлден—Н. Сизых, Белбейден— М. Третьякова, Кызылдан — Н. Родченко, Шагаан-Арыгдан — М. Мартынова, Тес-Хемден —А. Мөңге». Моон көөрге, ынчан безин тыва эмчилер эвээш турган-дыр. А дайын мурнунда дээди эртемниг (бирээзи — Чооду Карбый-оол) ийи, ортумак эртемниг (бирээзи — Янчываа-эмчи) 42 тыва эмчи турган. Ам эмчилерниң түржук, эмнелгелерниң безин саны бо чурагайлардан каш катап хөй.

Янчываа-эмчиниң авазы 1925 чылда, ол сес харлыг турда, чок апарган. Ону ачазы Сай-Хөө биле соңгу нези өстүрүп каан. Ынчангаш кижиге дуза кадар, өөрүшкү көргүзер, муңгаралдан чарар сеткил аңаа бичиизинден-не хевирлеттинген. Ам-даа ындыг. Ооң амыдыралы Тываага, ылаңгыя Тес-Хемге кадык камгалалының төөгүзү-биле сырый холбашкан. Чалаг кылаштап шары мунуп, черге хонуп чоруп турганын дыңнаарга, солун-даа, каттырынчыг-даа, муңгаранчыг-даа. Ол аразында өг-бүлези, урут-дарыы, мал-маганы база бар болгай. Шуптузун сваазынга бижиири берге-дир.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

70 Тывага Улусчу революцияның чылы

ТӨӨГҮЧҮЛЕР

Улуг-Хем районнуң девискээри тѳѳгүнүң тураскаалдары-биле дыка байлак. Тываның тѳвүнде чыдар болгаш Улуг-Хем орук-чирик аксы. Тывага чурттап чораан болгаш чурттап чоруур улустарның аргыжарда таварып эртер чери. Ол дугайында черлер аттары бѳзин дорту-биле херечилеп турар. Чаа-Хѳл дээрге чаалыг, хѳлдүг чер дээни ол. Чаа-Хѳлдүң девискээринде эрте-бурунгу уйгур хоорайжыгаш, хѳй санныг базырыктар, оларның археологтуг казыышкыннарының үезинде тывылган эт-херексел, ок-чепсек ону бадыткаан. Чаа-Хѳл чоогунда Үрбүн деп черниң ады VI вектиң тѳѳгү тураскаалдарында бар. Түрктерниң Бил-Каган деп шериг баштыңчызы Кем хемни кешкеш. Үрбүнге чик деп улус-биле шериг-биле тулушканын даш кѳжээге бижип каан болган. Уйгурларның Моюн-Чур дээр шериг баштыңчызы база чик деп улус-биле тулушканын VII векте даш кѳжээге бижип каан. Улуг-Хем девискээриниң аймактары Төп Азияның ол-бо чуктеринден кээп турган кошкун улустарга тѳрээн черин эжелептес дээш демисежип чорааның херечилери ол-дур. Үрбүн чоогунда Сүме-Бели деп даг бар. Оон белинден Чаа-Хѳл девискээри адыш оюнда дег кѳстүп чыдар. Даг белинге чыглып келгеш, канчаар тулчурун шериг баштыңчылары сүмележип турган. Ынчангаш ол дагны Сүме-Бели деп адай берген хире. Сүме-Белинден ырак эвесте Хараал-Тей бар. Доскуул шериглер ол тейден бараан хараар боорга, ону Хараал-Тей деп адай берген дээр.

Үрбүн чоогунда, Сүме-Бели деп дагның Улуг-Хемче кирген ужунда даш куй иштинге сарыг шажынның бурганының дүрзүзү турган. Тыва улустуң тѳѳгүзүнүң, культуразының ол тураскаалы база Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хѳѳлбээниң адаанда барган.

Шагаан-Арыгның чоогунда Бай-Даг баарынга дѳрт шериг хоорайжыгаштарны уйгурлар туткан. Ол хоорайлар чүгле шивээлер эвес, а узаныр-чазаныр, дарганнаар ажылдарның тѳвү, хѳгжүлде ужур-дузалыг болган.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хѳѳлбээниң девискээринде эрте-бурунгу хоорайжыгаштарны, базырыктарны археологтар казып, хѳй чылдар иштинде шинчилел ажылдарын кылган. Анаа Владимир Монгуш школачы чылдарындан тура эш-ѳѳрү-биле кады киржип келген. Археологияга ол хевээр сундугуп, дээди эртемни чедип алган. Владимир Монгуш ам боду археолог эртемден, ѳскен-тѳрээн чери Улуг-Хем районда эрте-бурунгу тураскаалдарны шинчилеп турар.

Хоочун башкы В. С. Кызыл-оолдуң барык бүгү назынында ажылдап, чурттап чораан сууру Чаа-Хѳл база-ла ГЭС-тиң суг хѳѳлбээниң адаанда барган. Чер-чуртундан эскээр кѳжүп тура, Виктор Седипович тѳѳгүнү билири кижиге кайы хире үнелиг болурун бүрүнү-биле медерел билгени чадавас. Чаа Чаа-Хѳл суурда школага ажылдай бергеш, Виктор Седипович школага чурт-шинчилел музейин тургускан. Чаа-Хѳл суурнуң, Чаа-Хѳл ортумак школазының, Чаа-Хѳлдүң кижилериниң дугайында тѳѳгүлүг материалдарны, фото-чуруктарны башкы музейге чыгган.

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга уткуштур районнуң археология болгаш этнография музейин Виктор Седипович тургузуп турар. Музейниң бажыңын туткан, оон иштики болгаш даштыкы дериглге ажылдары чоруп эгелээн. Тывага Улусчу революцияның 70 чылының бүдүүзүнде музейни ажыдарын планнаан. Музейге Адыг-Түлүш Чүлдүмнуң адын тыпсырын Виктор Седипович сүмелээн. Музейниң эмблемазын ол чогаадып чураан. Эъдимден тывылган ак баштыг кѳжээ биле ийи сыын бажын беш-булуңчуктуң иштинде чураан.

Музейге салыры-биле белеткеп турар экспонаттар база солун. Шагаан-Арыгдан ырак эвесте Даг-Ужу деп черде Чашпанныг-Булуңга эжелекчи кыдат шериглерниң отрядын тура халышкан тыва араттар 1921 чылдың март айда чылча шапкан. Ол тѳѳгүлүг болуушкун дугайында Даг-Ужунда бедик черде тургускан тураскаал демдек сагындырып турар. Оон македин музейге салыр. Үрбүн чоогунда даш куй иштинде сарыг шажынның бурганының дүрзүзүнүң македин база салыр. Эң ылангыя аныяк-ѳскен ол бурганны кѳрбээн болгай. Чүге дээрге ол ам Саян далайның дүвүнде. Оон аңгыда безин кѳѳрү солун болбайн аан. ГЭС-тиң суг хѳѳлбээниң адаанда барган Шагаан-Арыг хоорайның, Үрбүн, Чаа-Хѳл, Кара-Тал, Элиг-Хем, Кѳк-Чыраа суурларының макеттерин база кылып турар. Бир эвес ол макеттерни суурларның сѳѳлгү овур-хевирин бистиң сагыжывыста артып калганы ѳзугаар ол-ла хевээр кылыр болза, музейни сонуургап келген улуг-хемчилерниң хѳй кезии тѳрүттүнгеш, ѳскен тѳрээн бажыңын, ѳѳренип чораан школазын, ажылдап турганы бүдүрүлгезин, сиген кезип чорааны ортулуктарны, мал-маган кадарып чорааны одарларны макеттерден кѳрүп ап болур. Оон ыңай Улуг-Хемге Улусчу революцияны кѳдүрүп үндүрген, Совет эрге-чагырганы тургускан кижилерниң, Улуг-Хемден Ада-чурттуң Улуг дайынынче аъттанган эки-турачыларының, Улуг-Хемниң алдарлыг кижилериниң дугайында материалдар хѳй боор. Чамдык экспонаттарны Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, Ленинградтан Тывада ажылдап турар археологтар, районнуң школаларында музейлер бээр болган.

Тѳѳгүчүлер. Тѳѳгүнү салгалдарга арттырып каап чоруур кижилер-дир. Оларның ачызында чер-чуртувус, чонувус, чаңчылдарывыс, тѳѳгүвүс-биле дазылывыс тудуш бис.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Ленинградтан кээп, Улуг-Хем районда археологтуг шинчилелдер чорудуп турар тѳѳгү эртемнериниң кандидады Владимир Семенов, Улуг-Хем районнуң археология-этнография музейиниң эргелекчизи, башкы Виктор Кызыл-оол, Улуг-Хем чурттуг аныяк археолог эртемден Владимир Монгуш.

Матвей БЕЛЕКЧИННИҢ фотозу.

Кѳдээ медицина: ооң чугула айтырыглары

КАДЫКШЫЛДЫ КАМГАЛААРЫНЧЕ ЧООКШУЛАДЫР

Бистиң республиканың чурттаа база элээн сайзыралы хожудаан девискээрлериниң аразынга киириштирип турарында кижи кайгаар чүве чок. Мен мында медицина хандырылгазын кѳдээде канчаар организастаанынга доктаап кѳрейн. Мынча чылдар дургузунда Тывага медицина кѳңгүс сайзыраваан дизе, анаа кым бүзүрээр боор. Кылдынып турар чүүлдер бар, ынчалза-даа үндезин экижилге кайда-даа чок. Ынчангаш бо айтырыгга хамаарыштыр бистиң Чѳѳн-Хемчик районнуң чижээнге чамдык саналды-оналдарымны киирер бодаан мен.

Район тѳвү Чадаананы алырга-ла, херектиг байдалы билдине бээр. Үш каът чыттырып эмнээр эмнелгениң менээ келдивис, сурег. Кызырылгалыг ийи каът поликлиниканы харын тудуп дооскан. Тѳлевилелде кѳрдүнгениниң барымдаалавайн, чингин харап, тѳлевилелди ѳскертип каапкан. Тѳп эмнелгениң тудуг-сууру кандыг-дыр, ирий берген, мѳѳгүлер тудуп чий берген, шупту-ла салбырлар кожунлак улашкылыг, эрги, багай. Ѳрт үнзе аймылдыг, санитарлыг байдалы дыка багай. Кыштагларда мал кажаазы дег тос башка улашкак тудуглар болуп турар.

Сезен чылдарда медицина хандырылгазы кѳдээге кандыг турганыл, ам канчап барганыл, ону таарыштыр, эде кѳрзе эки дээрзинге хамаарыштыр мээ бодалдарым мындыг.

Моон мурнунда бистиң районнуң ажыл-агыйлар тѳптеринге турган, боттарының күзели-биле ажыдып алган божудулга бажыңчыгаштарын дүжүрген. Анаа-даа, нарыдаашкынныг-даа божуур иелерни хоорайның божудулга бажыңынче сѳѳртүп турун берген. Ынчап кээрге ол божудулга бажыңы чамдыкта шуут сыңышпастап, чамдыкта чаштарның чүгле кирип дүжелге-ле үндүрүптер. Оон аңгыда бичии уругларның тѳрээрезин база-ла тѳп эмнелгеден кылыр кылдыр доктаадып каан. Моон мурнунда суурларга фельдшер-акушер кадрлар чедишпес турганы шын-на харын. Бажыңнар эрги, санитарлыг байдал четпес турган болбайн аан. Суурларга божудулга бажыңнарының орун-дѳжек, ак-чоорган, ак хеви, аъш-чем, одаар чүүлү ажыл-агыйлар кѳдээ Советтер боттары бүрүнү-биле хандырып турду. Божуурунга нарыдаашкын чок аваалар сумузунга божуп, дыңзып алгаш, бажыңынче базып чана бээр-ле чүве болгай. Тыва иелер черле ындыг: «аал-оранын, ажы-тѳлүм» канчап тур дээш сагыжы аарыыр. Иелер бажыңының чоогунга божуп, дыңзып алырга, сагыш-сеткилге-даа эки. Улузу-даа тѳѳржыр, аарыы-саржаглыг далганын, сүттүг шайын, манчы, хуужуурун, эъдин, кара муңун экээрлер. Ие кижиниң эмиг суду-даа элбек, боду-даа дүрген дыңзыычал болур.

Мурнуку чылдарда сумунуң эмчилери 3-5 хонук чедир бюллетеньни-даа берип турдулар. Божуур иелерни база ындыг турду. Ол бүгү тѳпчүдүлге соонда дүшкен.

Бодап-даа кѳрүңер даан. Бир хүнде хоорай, район тѳвүнүң эмнелгезинче аарыг, божуур иелер, бичии уруглар—чеже кижи барып турар деп бодаар силер. Суурлар аразынга автобустар чамдыктарда халывайн баарга, мырыңай бергедээр. Аарыг кижилер, божуур иелер эмчи бюллетени алыр дээш 4-5 хүн дургузунда хоорайга анализ, рентген эртип кээр. Бистиң Чѳѳн-Хемчик районда сес улуг суму бар. Чаңгыс хүн ол сес суурдан чеже кижи анаа кээп турар деп бодаар силер ле! Чаңгыс суурдан безин божуур иелер хѳй-ле болдур ийин. Чүгле божуур иелер дээш чаңгыс суурже чылда чеже катап үнүүшкүн кылып, шак чарыгдап, кывар-чаар материалдар үндүрүп турарыл?

Кижиниң амы-тынын алыр дээш ѳзулуг дүрген дуза чедирериндеи аңгыда, машина-техника ажыглаарын ээзежедип ап болур чамдык аргалар бар-дыр деп түңнелди кылып болур.

Бир эвес кѳдээниң фельдшер-акушер пунктуларын оларның ажылын чаартылганың чел эрге-мелодтарынче шилчидер болза, хоорайның эмнелге черлеринде ажыл чиигээр. Ынчангаш мээ сүмелексеп турарым мындыг чүүлдер бо. Бирээде, колхоз совхозтарның, кѳдээ Советтерниң бүрүн хандырылгазы-биле чаа хевирниң божудулга бажыңнарын катап ажыдар. Ийиде, суурларның фельдшер-акушерлери эмчи бюллетенин бижиир, 3-5 хонуктан кѳвүдей берзе, тѳпте ВКК-же чорудуп, хусаазын анаа узадыр. Божаан, божуур иелерге бюллетеньни база олар бижиир эргелиг кылдыр доктаадыр.

Ам материалдыг баазазы дугайын кѳрээли. Кѳдээ эмнелге пунктуларынга кѳрдүнген акша кончуг эвээш. Ындыг эвээш акша-хѳреңги-биле бетүгүү байдалдан уштунары берге. Ам кѳдээ Советтер боттары хѳделип, бүгү-ле айтырыгларны холга ап, шиитпирлээр үе ам черле келген эвес деппе. Келир чылын кѳдээ Советтерниң бюджединде эмнелге пунктуларынче кѳрдүнген акшаны кѳвүдеди эде кѳѳр болза эки.

Бо берге, рынокче шилчилге үезинде боттарывыс кысчас болзувусса, бистиң аксывысче кым-даа чаг киир октавас. Районнар, совхозтар аразының кадыкшылга профилакторийлерин ажыдаар болза эки. Аржаан суглуг, бойдус чурумалдыг чараш черлерге ону организастап кылып болза, шынап-ла чоңга магалыг. Республикада чамдык черлерде ындыг чүүлдер бар, ол эвээш оларны кѳвүдедир, ажылын доктаамал болдуруп, экижидери чугула.

Оон аңгыда совхозтарның боттарының күзели-биле амгы үениң чаа хевириниң эмчи амбулаторияларын ажыдары чугула. Кѳдээге медицина дузазын экижидер темчеглериниң бирээзи турза, эмчи кадрлар-биле четчелээшкинче сагыш салза эки. 1960 чылга чедир район санынга кадык камгалал киндизи турган. Ону база-ла кызырып каапкан. Ам кѳѳрге район бүрүзүнде улус ѳѳредилге, культура, кѳдээ ажыл-агый киндистери бар, кадык камгалал киндизи кымга аар-тыы болганы ол. Районнуң улуг эмчилери бар-дыр дээр силер. Ол ындыг-ла ыйнаан. Районнуң эмчилерин суурларда, организацияларда бызыгбаан. Оларның ажылын канчаар организастаза экил? Неделяның бир хүнүнде олар аарыылар черинге барып аарыг улусту хүлээп алыр болза эки. Ол эмчилерниң ол хүн ажылдаан шагын түс черниң профкому кээрэ ѳзүгээр тѳлээр кылдыр организастаар болза эки.

Кѳдээ суурларга кадыкшыл албаның ажылын экижидер сорулга-биле суму бүрүзүнге 2 акушер, 2 фельдшер, ийи эмчи сестразы, бир лаборант, бир санитар фельдшери турар кылдыр четчелеп тургузарын амыдырал негеп келген. Ынча хѳй эмчи сестраларын кайыын алырыл дээр силер, оларны районнарның тѳп эмнелгелериниң баазазынга белеткеп алыр херек. Моон мурнунда Чадаана хоорайга оларны чедишкинниг белеткеп турдувус.

Оон аңгыда бүгү-нийти диспансеризацияны шынарлыг чорудары чугула, шинчилгелерни организастаарда шыырак эмчилерни киириштирип, кѳдээниң ажыл-ишчилерин саат чокка шинчип эрттирер болза эки. Оон аңгыда химлаборатория, баклаборатория база клиниктиг лабораторияларның ажылын бо бүгүге киириштирери албан. Чүгле кан, сидиктиң элементилерин кѳѳрүндеи аңгыда, бүгү талалыг шинчилээри негеттинер. Черле ынчаш Сибирьде эртем-шинчилел институттары-биле харылзааны тудуп, дүрген хѳделири негеттинип келген.

Арагалаашкынга удур, ол ышкаш наркомания, токсикомания оон туржук, СПИД дээн ышкаш коралыг хамчыктардан камгаланырынга, оон профилактиказын чорударынга эмчилер боттуг киржилгелиг болуру чугула. Ам болза ажыл саазын кырында болдур ийин. Мээн бо саналдарымны ѳѳренип кѳргеш, районнар-даа, республика-даа солуннарынга бижип, чугаалажып кээр [illegible] деп эмчи эш-ѳѳрден диләэр кижи-дир мен. Бистиң кадыкшылывыстан эргим черле чүү турар боор. Оон дугайында шынап-ла, кижизиг сагыш салып, ажыл-херекти канчаар организастаарын бодаза эки боор.

Маадыр-оол ООРЖАК,
Чадаананың хѳмүр-даш разрезинде кадыкшылга пунктузунуң эргелекчизи.

ОЛУТ ЧАЗААР ЁЗУЛАЛ

Тыва чонның культура ажы-чаңчылдарында, таптыг оваарып кѳѳр болза, онзагай чүүлдер дыка хѳй. Ылангыя тыва ѳгну ап кѳрээлиңер. Ѳгну анаа кѳѳрге, мында онзагай чүве-даа чок, хана, дээвиир, хараачадан бүткен, тѳп-тѳгерик, кижи чурттаар ораан-сава-дыр. Ынчалза-даа даштындан кѳѳрге-ле ындыг, а херек кырында кеerakka чаңчылып калган кензиг бо ораан-савада шупту чүве ужурлуг, шупту чүве бодунуң орнунда.

Ол харын ѳгнүң ээлеринде-даа, үнген-кирген улустуң-даа олурар-турар черлериниң вайлыында ѳзулуунда. Ол ѳзу—«олут чазаар» сагылга. А ук сагылганың алыс ындын алыр болза, ол харын-даа чыл, шак санаашкынында кирип турар 12 дириг амытанның онзагай бот-шынарлары-биле безин холбаалыг. Чүге дизе олар ѳгнүң чүк бүрүзүн «ээлеп» турар болгаш бир-ле чүвени оштап, кѳргүзүп, бадыткап турар эй-демдектер (символдар) болур. Чижеглеп кѳѳрге, ѳгге кирип келген кижи чүък (чыышкын) баарынга олуруп аар, а ооң дужунда даштын дагаа куш «олуруп» турар. Келген кижиниң олуду база ынчангаш дагаа куш дег чиик адак, сѳгедектей олурар.

Ол чокка-даа дижик, черле шаг-шагдан доктааттынган чаңчыл ѳзугаар ѳгге келген кым-даа кижи ѳгнүң ээлерин таныыр, таныывас хамаанчокка оларга хүндүткелин кѳргүзүп, амыр-мендизи солушкан соонда үстүнде чугаалаавывыс дег, чүък баарынга чиик адак олуруп аар. Ол олут даңза солчуп сунган аяк тудуп ап, эгиир-дуглурда эптиг олут. Ол ышкаш чүъкке, чыышкынга чѳленип олурбас, чүге дээрге дѳрде олурган улуг, бичии-даа улус бар болза, ооң арты-биле эртеринге эптиг кылдыр хазай олуруп алыр. Черле ынчаш ѳгге келген кижи кайы-хамаанчок хѳлестеп ѳзы даван-даван ол-бо сунуп алгаш олурарындан чалданыр. Ынчангаш чаңгыс бо чижектен безин тыва кижиниң бичие сеткилдиг, човаазал ажы-чаңчылын кѳрүп болур ышкажыл.

Ѳгнүң дѳр бажы эң хүндүлүг чер. Адаң улуг назылыг, хүндүлүг аалчы кижини ѳлбүк чадып, чалап олуртур. Оон баарынга ширээ салып, аъш-чем делгеп салыр. А аалчыныг үстүнде үстүкү аптара биле орун хаяүнүн дужунда ѳгнүң ээ ээзиниң олуду. Оон артында ооң олурар.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Бүдүрүлгелерниң, организацияларының, кооперативтерниң болгаш биче бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга

Хүндүлүг эштер! Брокер контораларын тургузары үргүлчүлеп турарын «Азия биржазы» акционерлиг ниитилелдиң Тывада биржа тѳвү дыңнадып тур (брокер—садыгжының болгаш садып алыкчының аразынга харылзаа тудар кижи азы албан чери дээн англи сѳс).

«Азия биржазы» акционерлиг ниитилелдиң Тывада биржа тѳвүнүң брокер конторазы — бодунуң ѳмүнээзинден болгаш биржада бүдүрүлгелерниң даалгазы-биле ажылдап турар юридиктиг статус эргелиг саарылгалыг бүдүрүлге-дир.

Биче бүдүрүлге хевирлиг брокер конторазын тургузарынга эргежок чугула бүгү документация «Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа тѳвүнде бар болгаш оон-биле холбашкан чарыгдалдарны боду дуглаарынга белен. Ындыг чарыгдалдар: брокер олуттарын арендалап хѳлезилээри, бүрүткедири, агар сан ажыдары дээш тѳлевирлер, а эргежок чугула болган таварылгада — брокерлерни шилип алыры. Брокер ажыл-чорудулгазынга киржирде, бодунуң чѳпшээрежилгезин, брокер болур кижилерниң данзызын, оларның паспорттарындан демдеглелдерни, брокер конторазының адын дыңнадыр.

«Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа тѳвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

Ажыл-агыйжы кижилерниң кичээнгейинге

«Азия биржазы» акционерлиг ниитилел-биле кады ажылдажып тургаш, садыг-саарылга кылыр талантыңарны бүрүн ажыглап, боттускайлаң кижи болуп шыдаар силер. Садыг-холбаштырылга ажыл-чорудулгазының дуржулгазын Бурят, Тыва, Якут республикаларга, Иркутск, Чита, Кемерово областарга, Улан-Батор хоорайга барып тургаш, чедип ап болур.

Россияның садыг болгаш чиг эт биржазы-биле кады ажылдажылганы «Азия биржазы» эгелей берген. Россияның ол биржазының бараaннар рыногунуң хемчээли 4 миллиард рубль.

«Азия биржазынга» брокер олудунуң ѳртээ чуртта эң-не чиик—чүгле 5 муң рубль.

Бодуңарның брокер контораларыңарны ажыдарынче далажыңар.

Боду ындыг конторалыг болуру—амгы үеде ажыктыг болгаш орулгалыг. «Азия биржазы»—ССРЭ-ниң Азия кезээнде эң улуг биржа. Сайгарылга херээнге силерниң чедишкинниг болурунарга биржа бүзүреп турар.

«Азия биржазы» АН-ниң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

* * *

Бараaннарны сайгарар болгаш садып алыр талазы-биле чагыгларны «Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа тѳвү хүлээп ап турар. Дараазында биржа бараaннарын садып алыкчыларга сүмелеп турар:

— тудугга болгаш шеверлел ажылдарынга ажыглаар материалдар;
— санитар-техниктиг дериг-херекселдер;
— демир аймаандан бүдүрген кылыглар;
— автотранспорт техниказы болгаш оон артык кезектери;
— эмнелге дериг-херекселдери болгаш эм үнүш аймаа;
— аъш-чем продуктуларының, культура-амыдырал ужур-дузалыг бараaннарның чамдык хевирлери.

Биржаның садыг-саарылгазынга силер кирипшпишаан, бараaнны бодуңарга ажыктыг кылдыр салып ап азы сайгарып. Россияда база чуртта биржа салыңның дугайында херектиг медээлерни ап болур силер.

Биржа ачы-дузазын ажыглаңар!

Тываның биржа тѳвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

Кѳрүкчүлерниң кичээнгейинге

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскаадып, тыва актерларның киржилгези-биле үндүрген уран-чечен киноларны Тываның киновидеокаттыжыышкынның фондузундан август 7-ден эгелеп, найысылал Кызылдың «Найырал», «Пионер» кинотеатрларга кѳргүзүп эгелээр. «Дерсу Узала», «Чекпениниз», «Ак-кѳк хемнерниң кижилери» деп киноларны силерге бараалгадыр.

Киноларже далажыңар!

Киновидеокаттыжыышкын.

* * *

Тыва республиканың «АвтоВАЗтеххандырылга» тѳвү дараазында ажылдакчыларны ажылче чалап тур: кол бухгалтерның оралакчызы, кассир, административтиг болгаш бүдүрүлге бажыңнарын шыдаар ажылчылар.
Келир адрези: Кызыл хоорай, Набережная кудумчузу, 28а, телефоннары: 3-01-66, 9-03-15.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Нофелет кайда турарыл?». Уран-чечен фильм. 10.25 «Объектив». 11.00 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж». 12.30 «Ѳртен». Уран-чечен фильм. 14.00 М. Ворожцова ойнаар. 14.15 «Телемикст». 15.00 В.-А. Моцарт. № 12 соната. 15.15 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.25 Фестиваль. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларга фильм. «Уидарая чокта —аас-кежик турбас». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Харылзаа—шуулган». 19.15 Мультфильм. 19.25 «Ѳртен». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Үзел-бодал». ССРЭ-ниң улус депутаттары А. И. Вольский болгаш В. И. Алкснис киржир. 22.55 «Кара далай». Телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 23.45 «Чалбыыштыг чагаа». Ростовтуң финифтизи. 00.35 ТМА. 00.55—02.30 «Ѳртен». Уран-чечен фильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телефильм. 8.50 Ритмиг гимнастика. 9.20 Александр Панченконуң автор телевидениези. 10.20 «Билип алыксап тур мен...». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Концерт. 14.05 — 15.15 Уругларга фильм. «Ногаан оттуглуктуң чажыды».

КЫЗЫЛДАН

17.25 Уран-чечен фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.15 «Экивеер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуур, чаштар!». 20.30 Аът спорту. 21.00 Үе. 21.40 Аът спорту. 22.00—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00—00.20 «Бешки дугуй». Чапсарда 23.00 — Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 ССРЭ-ниң улустарының чайгы X Спартакиадазы. 19.15 — 20.00 Футбол талазы-биле ССРЭ-ниң чемпионады.

* * *

ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Тыва республиканың бойдус камгалалының ниитилелиниң чѳвүлели хамаарышкан черниң радиация байдалын хемчээр болгаш аъш-чемниң база ногааның чүү хире хирленгенин доктаадыр «Экон-001» деп индикаторларны база «Аларм-03-01» деп маркалыг дозиметрлерни садып алыры-биле чагыгларны албан черлериндеи, организациялардан болгаш хуу кижилерден хүлээп алырын чарлап тур. Бир херекселдиң ѳртээ 400 рубль.

Чагыгларны бир ай хуусааның иштинде күүседип бээр.

Кат-чимистиг культураларның езүмнерин алырынга база чагыгларны хүлээп ап турар.

Чагыгларны дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 106, № 4 оруэл. Телефону 3-61-54.

* * *

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы КамАЗ болгаш ЗИЛ-131 автомашиналарны башкарарынга бүдүрүлге ѳѳредилгезиниң мастерлерин, автомашина талазы-биле башкыларны, машинакчы-секретарьны, автоколонна начальнигин, техника септелгезиниң болгаш ажаалдазының улуг инженерин, колонна механигин ажылга чалап турар.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49.

* * *

КИНО

АВГУСТ 6-да

«НАЙЫРАЛ»: «Багдадский вор» 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие приключения мушкетеров» 9.00, 11.40, «Звонят, откройте дверь!» 10.20, 13.00, «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 14.20, 16.50, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Оборотень» 13.50, 15.20, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Друг белых» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчы — 3-33-91; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● [illegible] — 3-45-93; ● [illegible] — 3-39-15, 3-37-11; ● солунда айтырыглар — 3-34-57; ● корреспондентер бөлүү — 3-41-21; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● печать — 3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун кедейи — [illegible]; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.
Чыдазы 2 парлалга арыны.
Тиражы [illegible] экз.
Чагыг № 124.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Пол... чиг... ...

Тыва АССР-ниң Пол... Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 7
среда
№ 136 (14636)

(Чагыдар өртээ 8 кап).
Садар өртээ 20 кап.

МАЛ ЧЕМИ: шалыпчы ай чоруп тур

«ХӨНДЕРГЕЙ» СОВХОЗ — КУДУРУУНДА

Бо чылын бистиң төрээн бөлдүзүвүс хомудатпаан: чаъс суун «харамнапмаан». Түңнели эки. Өът-сиген кайда-даа — барык-ла районуң бүрүзүнүң девискээринде эки, элбек үнген. Чылдың чайгы үезиниң ындыг элбек беримчези чүгле кодээ ишчилерин эвес, а хоорайлар чурттакчыларын база өөртүп, хей-аът киирип турар. Бо байдал Чөөн-Хемчик районда база ындыг: тарымал-даа, чайгаар-даа үнген сиген мурнуку чылдарга деңнээрге, оранчок эки үнген. Ынчангаш мал чеминиң чүгле четчири-биле эвес, харын артыкшылдыг кылдыр курлап алырының аргазы тургустунган. Амгы хүннерде районнуң сиген шөлдеринде ажыл элээн шуудай берген. Ындыг-даа болза, республиканың чамдык районнарынга деңнээрге, мында мал чеминиң ажаалдазының темпизи ындыг-ла өөрүнчүг эвес. Чылдагааны чаңгыс: сиген кезилдезинче чамдык совхозтарның озалдап киргени. Бо чугула ажылче хөй кижини хаара туттпааны.

Бо хүннерде районда амгы байдал кандыгыл? Ону билип алыры-биле районнуң Агроүлетпүр каттыжыышкынының харысалгалыг ажылдакчыларынче телефоннаан бис. Ынчалза-даа кол специалистер ол хүн чок болган. А бистиң сонуурганывыска долу харыыны каттыжыышкынның кадрлар килдизиниң начальниги С. Ү. Куулар берген.

Сырга Үлчүновнаның телефон дамчыштыр чугаазы-биле алырга, байдал мындыг: август 5-тиң медээзи-биле СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхоз 397, «Искра» — 255, «Чыраа-Бажы» — 715, «Большевик» — 939, «Хөндергей» — 140, «Тыва» — 349, а «Хорум-Даг» колхоз 209 тонна сигенни белеткеп алган. Ниитизи — 3004 тонна.

Бөгүн август 8. Чайның сөөлгү айы удавас төнер. Кандыг-даа чүве үелиг, хуусаалыг болгай. Ам безин өът-сиген бодунуң эң эки шынарларын чидирип бар чыдар. Ындыг болганда сигенчи бүрүзүнге халас эрттирген хүн хамаанчок, шак безин үнелиг ышкажыл. А үстүнде сан-чурагайлардан алгаш көөрге, мынчага чедир бо районнуң совхозтарының хөй кезиинде — «Искра» СЭКП-ниң XXII съездизи, «Тыва», «Хөндергей» совхозтарда. «Хорум-Даг» колхозта белеткээн сигенниң хемчээли чүге ам-даа чер алдааныл? Ылангыя «Хөндергей» совхоз 140 тонна сиген белеткеп алгаш, хамыктың соонда калгып орар-дыр. «Планывысты күүседип алыр бис, ажырбас. Оон-биле кышты ажа бээр бис». Ындыг хөөнге алзып олурар удуртукчулар бар. Ышкаштыр. Чок, ынчанмайн, а даалганы бүдүн чартык, ийи катап ажыр күүседип алгаш, ынчан шөлээн орза эки эвес бе? Артыкшылдыг мал чеми кышкы үеде сайгарып, садарының адреси черле тыпты-ла бергей. Анаа курлавыр болуп артып-даа калгай-ла.

Район ам-даа 9600 тонна сиген белеткээр. Техниканы, кижи күжүн шын ажыглавас болза, ону күүседип алырының айтырыы бергедей бээр чыгыы. Ынчангаш ам ажылдап турар сиген кезер 69 тракторну, 17 бөлдүрүкчүнү, 7 пресс-подборщикти болгаш өске-даа техниканы чөп ажыглавышаан, оларның үрелиишкинге таварышкаш, туруп алыр чорууң болдурбазы күзенчиг. Оон-биле каады хол кадыыры-биле сиген кезип турар 224 кижиге деткимчени көргүзүп, ниитиниң иштинге оларның киирген үлүүн үнелеп көөрү артык эвес.

Сырга Үлчүновнаның чугаазы-биле алырга, сигенчилерниң күш-ажылының түңнелин он хонуктап үндүрүп турар. Сөөлгү он хонуктуң түңнелинде «Большевик» совхозта Сергей Кууларга удурткан механизастаттынган звено 521 тонна сиген белеткээш, тиилекчи болуп үнген.

Районда сиген кезилдези-биле чергелештир өске культураларның белеткели база чоруп турар.

РОССИЯ КОММУНИСТЕРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫН ЧУГААЛАЖЫП ТУРАР

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Москвада август 6-да эгелээн Пленумунда Россия Федерациязында политиктиг байдалды болгаш коммунистерниң сорулгаларын чугаалажып турар.

Пленумну РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков ажыткан. «Республикада байдал чидигленип орар, ниитилел муңгаш байдалче кирип чыдар, оон үнер арганы кым-даа билбейн турар» деп, ол демдеглээн. РСФСР-ниң Компартиязы онза калчаараңдыг халдаашкыннарга таваржып турар, чүге дээрге ону чайлаткаш, СЭКП-ни долузу-биле буурадып болур апаар деп, ол чугаалаан.

И. К. Полозков: Россияның коммунистериниң демократтыг партиязы дээрге «боттарын даап адаттынганнарның организациязы-дыр». «СЭКП-ниң иштинге ону күлээп кербес-даа» дээн. Оон чугаалааны-биле алырга, РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы «демократияже оор ёзу-биле халдаашкын» болуп турар. Россияның коммунистериниң амгы үеде кол сорулгаларының бирээзи болза, РСФСР-ниң Компартиязының ээлчег чок ийиги съездизинге белеткел болур ужурлуг.

РСФСР-ниң КП-зының ТК-зының Пленуму Россияның коммунистериниң демократтыг партиязының тургузукчу конференциязынга хамааржыштыр бодунуң туружун илередир, Компартияның ээлчег чок ийиги съездизин чыылдырар дугайында айтырыгны чугаалажып, шиитпирлээр.

Пленумнуң ажылында РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының кежигүннери, РСФСР-ниң КП-зының төп сорулгалыг органнарында кирбейн турар партияның республика, край, область, округ комитеттериниң бирги секретарьлары, Чепсектиг Күштерниң партия комитеттериниң секретарьлары, Россияның Компартиязының өөредилге черлериниң ректорлары, күрүне болгаш хөй-нити организацияларының төлээлекчилери киржип турарлар.

[РосСЭТА].

НАЙЫРАЛДЫҢ КҮЖҮ

Ам бир неделя болгаш улусчу революцияның Тывага тиилээниниң 70 чыл оюн демдеглеп эрттирер бис. Бо дээрге тыва улустуң социал-экономиктиг база культура амыдыралынга чаартылгаларны, сайзыралды болдурган төөгүлүг улуг болуушкуну-дур.

Бөгүнгү солунда Барыын-Хемчик районда болгаш Ак-Довурак хоорайдан белеткээн материалдарны парлаан. Оларда төөгү эвээш, а ажыл-иш, найырал дугайы колдап турар.

(Материалдарны 1, 2,3, 4-кү арыннардан номчуур силер).

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ШАГ ШАА-БИЛЕ ТУРБАС

Тывага улусчу революция тиилээн соонда чурт иштинге эрге-чагырга черлерин чээртып, республиканы 14 кожуун кылдыр үзүп чарган. Бээзи кожуунну Барыын-Хемчик деп адай берген. Кожуун 1921 чылдың август 16-да тургустунган, удаавас 70 чылы болур.

Улусчу эрге-чагырганың 23 чылдарында (1921 чылдан 1944 чылга чедир) кожуун ажыл-агый талазы-биле хожудаңгай, ажылчы чоннуң ужук-бижик билбес, культуразы чавыс чоруундан уштунарының баштайгы дефшилгелиг базымнарын нам, чазактың удуртулгазы-биле кылган.

Улус ажыл-агыйын, ылаңгыя мал, чер ажылын хөгжүдериниче угланган тодаргай хемчеглерни ап эгелээн. 1933 чылда кожуунга мал болгаш чер ажылының эштежилгелерин тургускан.

Чээрби чылдарның эгезинде Тываның чурттакчы чонунуң 1,5 хуузу моол бижикти билир турган, кожуунга оларның саны оон-даа эвээш турганы билдингир. Ооң уламындан улусту ужук-бижикке өөредири эң чугула айтырыг турган. Кожуунга бир дугаар эге школа 1929 чылда Аксы-Барлыкка (Алдын-Булакка) ажыттынган. Ооң организакчызы Бак-Көк Сонам-солович Сат болган. 1930 чылда Кызыл-Мажалыкка школаны тудуп доосткан. 1940 чылда бүгү сумуларга эге школалар, 1934 чылда Кара-Дашка орус чурттакчы чоннуң уруглары өөредир школа ажыттынган.

Чээрби болгаш үжен чылдарда кожуунга кадык камгалалын хөгжүдери бергелерге таваржып турган, чүге дээрге ламалар, хамнарның ажыл-чорудулгазы колдаан турган. Ындыг-даа болза бирги эмнелге лабораториязы Аксы-Барлыкка 1926 чылда ажыттынган. 1930 чылда Кызыл-Мажалыкка 20 орунныг эмнелге ажылдап эгелээн. Аңаа эмчи Назаров араттарның кадыын камгалаар дээш кызымак ажылдап, совет эмнелгениң ужур-дузазының ажыктыының дугайында пропаганданы идепкейлиг чорудуп келген.

Школалар, эмнелгелер тудары-биле чергелештир клубтар, кызыл-булуңнарны кожуунга тудуп кирген. Баштайгы үелерде культураның кол одаа — кызыл-өглер турган. Бирги клубту Кызыл-Мажалыкка 1938 чылда туткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге чылдарында акы-дугма совет улуска, ооң Кызыл Армиязынга материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирер херекке кожууннуң араттары эң-не идепкейлиг киришкен. ССРЭ-ни камгалаар, эжелекчи немец-фашистерге удур боо-моңгузум тудуп алгаш демисежир патриотчу күзелин оларның дыка хөйү илередип турганнар. Дайынның чүгле баштайгы чылында барыын-хемчикчилер фронтуга чертык миллион хире акшаның материалдыг дузазын чедирген. Дыка хөй улус бодунуң хуу малының чертык кезиин хелеске дузаламчаа берген. 1943 чылдың төнчүзүнде тыва эки турачылар фронтуже чоруп, интернационалчы хүлээлгезин көргүскен. Чээрби хире кижи Барыын-Хемчиктен дайынга киржип чораан. Оларның иштинден танкист Чүргүй-оол Хомушку немец эжелекчилерге удур эрес-дидим тулчуп кааш, Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атка төлептиг болган.

Тыва Арат Республиканың болгаш Совет эрге-чагырганың чылдарында Барыын-Хемчик районнуң бүгү улус ажыл-агыйының адырлары элээн чедиишкинниг хөгжүп турар. Шаг шаа-биле турар эвес деп тывалар чугаалажыр болгай, шынап-ла, бодалдың хуусаалы девистип үе-чергези-биле кылдынган чүүлдер эвээш эвес. Алдан чылдарга чедир район чүгле мал, чер ажылдыг турган болза, ам үлетпүр сайзыраңгайларның бирээзинге хамааржыр. Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгызы — В. И. Ленин аттыг «Тыва дег-дүгү» комбинатты тударыңга Совет Эвилелиниң улустарының 40 ажыг национальдарының төлээлекчилери бир демниг ажылдап, улуг үүлени бүдүрген. Тургузукчу күш-ажылга улустарның найыралы, кады ажылдажылгазы улам-на быжыккан. Комбинаттың арыглал фабриказында болгаш өске-даа бүдүрүлгелеринде аңгы-аңгы национальның кижилери Тываның үнелиг байлаа — даг-дүгүн Төрээн чуртка бээр дээш шалыпчы ажылдап турарлар. Ак-Довурак тыва национал кадрларны белеткээринге улуг рольду ойнаан. Ам ында мергежилдиг тудугжулар, арыглакчылар, дагжылар, чолаачылар болгаш өске-даа профессияның кижилери эвээш эвес. Районда күчүлүг электри станциязы, өът комбинады, хлеб, сүт, тууйбу заводтары ажылдап турар. Автотранспорт бүдүрүлгелериниң тудуг организацияларының материал-техниктиг баазазы хүн келген тудум-не быжыгып орар. Барыын-хемчикчилер Сибирьниң улуг-улуг хоорайлары-биле агаар транспорту-биле эргижип турар.

Кыска үениң дургузунда күчүлүг комбинаттарны, заводтарны районга тудуп алырынга Совет Эвилелиниң хөй санныг сайзыраңгай бүдүрүлгелериниң ажылчыннары, тускай эртемниглери тудуг материалдары, нарын дериг-херекселдер-биле хандырган, боттары меңээ кээп ажылдап, улуг деткимче, дузаны көргүскенинге сеткиливистиң хензызындан өөрүп четтиргенивисти илередип турар бис.

Чер болгаш мал ажылы Совет эрге-чагырганың чылдарында шапкын хөгжүлдени алган. Совхозтарның материал-техниктиг баазазы быжыгып турар. Ындыг-даа болза сөөлгү чылдарда кедээ ажыл-агый хожудап, бүдүрер, күрүнеге садар продукцияларны кызырылган. Ону эдип алырының тодаргай хемчеглерин партия, совет, ажыл-агый органнары ап турар.

Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң аргалары, курлавырлары бисте бар. Үлетпүр бүдүрүлгелерге, тудуг индустриязынга чаа күчүлерни ажыглаар, кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидер дээш шудургу ажылдап турар бис. Бо бүгүнү чедиишкинниг шиитпирлээри рынок экономиказынче шилчиири болгай, ынчангаш бо талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Барыын-Хемчиктиң улус өөредилгези, кадык камгалалы, культура, спорт албан черлери хөгжүлдени алган, ооң материал-техниктиг баазазы экижээн, ында тускай эртемниг, мергежилдиг кадрларның саны көвүдеп орар.

Тывага улусчу революцияның болгаш районнуң тургустунганының 70 чылын демдеглеп турар үеде районнуң ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунун сайзырадыр херекке төлептиг үлүүн киирип чораан тускай эртемниглерни эдээр бодап тур мен. Оларга М. Дадар-оол, А. Түрген-оол, В. Коблов, М. Абрамов, М. Верещагин, С. Бак-Көк, Е. Тас-оол, Тары-Сүрүң, С. Тамдын-оол, Г. Гондин болгаш өске-даа хөй-хөй эштер хамааржыр.

Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлалынга төлептиг ужуражыры-биле белеткел ажылдарын районда чорудуп турар. Күш-ажылчы коллективтерге күш-ажылдың, революцияның, партияның, дайынның хоочуннары-биле ужуражылгаларны, хуралдарны, лекция, беседаларны организастаан. Бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезин, хөрээжеңнерниң уран кылыгларының делгелгезин, спортчу маргылдааларны эрттирген.

Бо чылдың бирги чартыының социалистиг чарыжының түңнелин үндүрген. Юбилейге турааскааткан күш-ажылчы маргылдаага «Барлык» совхозтуң Адыр-Мажалык сүт-бараан фермазы, «Шекпээр» совхозтуң Биче-Тей салбырының хойжу бригадазы, орук тудуг-септелге эргелели чарышка тиилекчи болган. Чартык чылда дыка хөй бүдүрүлгелер, совхозтар, бригадалар планын күүседип шыдаан.

Амгы үеде районнуң ажылчыннары мал чемнерин четчири-биле белеткеп алыр, ажаап алышкынга, кыштаглашкынга эки белеткенип, чылдың ийиги чартыының планнын онаалдаларын күүседир дээш ажылдап турарлар.

Спар-оол КҮЖҮГЕТ.
Партия Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары.

- Районнуң 13 школазында 7200 ажыг өөреникчи өөренип турар, 600 ажыг башкы бар.
- Барыын-Хемчикте 18 эмнелге албан черлеринде 500 ажыг дээди болгаш ортумак эртемниг эмчилер ажылдап турар.
- Районда ийи Культура ордузу, 8 культура бажыңы, эштир бассейнниг спорт комплекизи, 12 спорт залы, 13 библиотека бар.

ҮЛҮҮН КИИРГЕН

Чадаана хоорайның бот-орулга-чарылгалыг орук-тудуг участогу чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозка 10 тонна чайгаар үнген эки шынарлыг сигенни кыска хуусаада белеткээш, колхозтуң сиген күлээп алыр комиссиязынга хүлээдип берген. Оларның сараадының чанында хоорайның кижи эмнелгезиниң коллективиниң 6 тонна сигени база бар. Олар ону база сараттап каан.

Өът-сиген бо чылын колхоз девискээринге элбек үнген. Колхозтуң аңгы-аңгы бригадалары сиген белеткелин ам-даа үргүлчүлеп турар. Орук-тудуг участогунуң коллективиниң алган дээлгазын күүседиринге үлүүн Ортун Монгуш, Нестык Донгак, Владимир Ондар, Кавдыр-оол Ондар болгаш өскелер-даа киирген.

Ол колхозка дузаны хоорайның өске-даа коллективтери чедирип турар.

Сүүр-оол ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлал хүннеринде ажылчы чоннуң дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, мал чемнериниң белеткелинге, дүжүт ажаалдазынга, республиканың чонун аъш-чем-биле хандырарынга ажыл шагын чөп ажыглаар сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың август 18-тиң дыштаныр воскресенье хүнүн август 16-ның пятница хүнүнче шилчидер дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Чурттакчы чонга бараан бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирерин көвүдедир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң Чарлыы

Рынокче шилчииринин үезинде чурттуң экономиказын кризистен уштур талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң болгаш суверенниг республикаларның кады ажылдаарының программазынга дүүштүр херегелел бараанннарын бүдүрүп үндүрериниң база чурттакчы чонга ачы-дуза чедирерин көвүдедир сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Республикаларның чазактары, ССРЭ-ниң министерстволары болгаш ведомстволары аъш-чем, эм-таң, чиик үлетпүр продукциязын, культура-амыдырал болгаш ажыл-агый херегелелиниң бараанннарын, тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрүп турар болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирип турар бүдүрүлгелерниң деңнелдески чогумчалыг ажылдаан турарын чедип алыры-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алыр. Айыттынган бүдүрүлгелерге материалдыг курлавырларны бир дугаарында үндүрүп берген турарын, ажыл-агыйжы идепкейге деткимче бээрин күштелдирерин база массалыг херегелелдиң бараанннарын бүдүрерин өстүрери дээш харысалганы бедидерин хандырар.

2. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар 1991-1992 чылдарда ажыл-агый керээлерин чарарда болгаш күүседирде чоннуң херегелел бараанннарын бүдүреринге база чурттакчы чонга ачы-дуза чедирериңге херек чиг эт, материалдар болгаш комплектилээр кылыгларны бирги ээлчегде болгаш долу хемчээл-биле хандырар деп доктаадыр. Ону бүдүрүлге-техниктиг херегелелдиң продукциязын бүдүреринге херегээр материалдыг курлавырларны бээриниң талазы-биле хүлээлгелерни күүсеткен-күүсетпээнинден хамаарылга чокка ынчаар кылыр.

3. Эвилел-республика валюта комитеди, ССРЭ-ниң Экономика болгаш баш удур тодарадылга министерствозу ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозу ССРЭ-ниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга банкызы-биле кады бо чылын кирип турар валюта акша-хөреңгини, берген кредиттерни даштыкыдан тараазы, эм-таң садып алырынга, а ол ышкаш чурттакчы чонга херек бараанннарны бүдүреринге эргежок чугула херек чиг эттиң материалдарнын болгаш комплектилээр кылыгларның өртээн төлээринге мурнады бээрин хандырар.

4. Эвилел-республика валюта комитеди неделя хуусаа иштинде даштыкы экономиктиг харылзааларга квота болгаш лицензия ажыглаарының чурумун практика кылырынга ажыглаар таарымчалыг байдалдарны тургузар, ону ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң болгаш суверенниг республикаларның кады ажылдаарының программазында айыткан турган.

Республикалар чазактарынга 1991 чылда аъш-чемни, эң эргежок чугула херек аъш-чем эвес бараанннарны бүдүрүп алырынга херек чиг эттиң, материалдарны болгаш комплектилээр кылыгларны чуртче киирип алырын, а ол ышкаш массалыг херегелелдиң белен бараанннарын киирерин көвүдедир сорулга-биле бартерлиг операцияларны ажыглаарын сүмелээр.

5. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди 1991 чылдың август 1-ге чедир үндүр сөөртүлгеге база киир сөөртүлгеге үндүрүглерниң база каайлының хемчээлдерин өскертир, оон сорулгазы болза, чоннуң херегелел бараанннарын, аъш-чемни, эм-таңны база оларны бүдүрер дериглерни киирип алырынга чиигелделиг байдалдарны тургузары, массалыг херегелелге кирбес каас-коя амыдырал чүүлдериниң база өске-даа ындыг хевирлиг бараанннарны киир сөөртүүрүнге кызыгаарлаашкынны кылыры болур.

6. Чоннуң херегелел бараанннарын бүдүреринге херек чиг эттиң материалдарны, комплектилээр кылыгларны база дериглерни бээрин көвүдедип турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар 1991 чылдың июль 1-ден эгелээш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң тодараткан чурум ёзугаар херегелелче чорудар акша-хөреңгизиниң база хемчээлин улгаттырып ап болур деп доктаадыр.

7. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикаларның чазактары бир ай хуусаа иштинде дугурушкан саналдарны белеткээш, Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле киирер, кол саналдар болза: республикалар аразында алчыр-бержир чүүлдерни база күрүнеге херек аъш-чемни, массалыг херегелелдиң белен бараанннарын, чиг эттиң, материалдарны база бараанннар бүдүреринге херек комплектилээр кылыгларны берип турарын контрольдаарының организастаарының чуруму, а ол ышкаш чардынган керээлерни долу эвес база өй-шаанда эвес күүсеткен дээш талаларның удур-дедир экономиктиг харысалгазының хемчеглери болур.

8. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, а ол ышкаш республикалар чазактары ССРЭ-ниң министерстволары-биле болгаш ведомстволары-биле кады чоннуң херегелел бараанннарын бүдүрери база чонга ачы-дуза чедирери-биле холбаалыг объектилерни ажыглалга кииреринин дүргедедиринче, ук бараанннарны бүдүреринге даштыкыдан садып алдынган дериг-херекселдерниң ажыктыын хандырарынче угланган соңгаарладыпшкын чок хемчеглерни алыр. Ол сорулга-биле:

төнчүткен чурум-биле даштыкыдан садып алдынган дериг-херекселдерниң баазазынга дериттинип турар болгаш аъш-чем продуктуларын, аъш-чем эвес чоннуң херегелел бараанннарын болбаазырадып кылыр, оларны бүдүреринге чиг эттиң болгаш материалдарны белеткээр, амыдырал хандырылгазынга база күрүне садыынга херегээр объектилерниң ажыглалга кирериңге хамаарышкан байдалды чугаалажып көргеш, ол бүгү ажылдарны дүргедедирин хандырар. Айыттынган объектилерниң көрдүнген хуусаазында ажыглалга кирериниң магадылалы чок болза, дериг-херекселдерни доп-дораан эптээр, ажыглалга кирер дугайында садып алыкчыларының хүлээлгезин ёзугаар ук дериг-херекселдерни аукционнарга болгаш бараан биржаларынга садар;

тудуу доозулбайн, ара соксаан болгаш төнчүткен акша-хөреңгилериниң күсели-биле моон мурнунда туттунуп эгелээн турган бүдүрүлге болгаш садыг объектилерин ажыглалга кирерин дүргедедир дугайында хүлээлгелер ёзугаар совет болгаш даштыкы юридиктиг черлерге база хамаатыларга күштүг хоойлу-жудулганың доктааткан чурумунга дүүштүр ол объектилерни садарын боттандырар;

тудугну дүргедедиринге, аъш-чем продуктуларын, аъш-чем эвес чоннуң херегелел бараанннарын бүдүрүп турар база оларның бүдүрүлгезинге херегээр тудуг материалдарын болгаш дериг-херекселдерни кылып турар бүдүрүлге черлеринге дериг-херекселдерни ижиктиреринге, бүдүрүүшкүннүң эгелээринге шыдалдыг тускайжыткан салбырларны тудугтуң, машина тудуушкун болгаш камгалал комплекстериниң тудуг организацияларының баазазынга 1991 чылдың июльдан эгелеп организастаар.

Айыттынган күчүлерни көрээде көрдүнген хуусааны мурнай ажыглалга кирерин хандырганда, ажыглалга чаа кирген күчүлерге бо чылдың төнчүзүнге чедир бүдүрген продукция ол девискээрде арттар болгаш тудуг киржикчилериниң база улус депутаттарының чер-чер Советтериниң аразынга дугуржулга ёзугаар доктааттынган чурум-биле ажыглаттынар.

9. ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикалар чазактары чоннуң херегелел бараанннарын бүдүрерин организастаарының ажыктыг хевирлериниң хөгжүдеринге бүгү талазы-биле идигни бээр, күрүнеден аңгылаарының, демонополизастаарының, ол адырга тывынгыр-кылынгыр чорукту сайзырадырының политиказын идепкейлиг чорудар. Рынок инфраструктуразын тургузарын дүргедедир, бараанннар бүдүрер четкини, оон иштинде садыг бажыңнарын, бараан биржаларын, ярмаркаларны, аукционнарны хөгжүдеринче онза кичээнгейни угландырар.

10. Чиик үлетпүрнү аазчурт чиг эдиниң болгаш материалдарының хевирлери-биле хандырар хемчеглерниң программазын ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди республикалар чазактары-биле кады ажылдап кылыр болгаш IV кварталда киирип келир.

11. Бо Чарлыкты күүседири-биле эргежок чугула шиитпирлерни ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди, республикалар чазактары хүлээп алыр болгаш оларны боттандырарынга контрольду тургузар.

12. Бо Чарлыкты парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болдурар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың август 3.

70 Тываға улусчу революцияның чылы

НАЙЫРАЛДЫҢ КҮЖҮ

БИР ДЕМНИГДЕ

Ак-Довурак — республиканың аныяк болгаш хүн бүрү сайзырап орар хоорайы. Силер, солуннуң номчукчулары, маңаа келгеш, ооң чоргаарлы «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ийиги ээлчээниң он дөрт каът кол корпузун (ону амгы үеде бодуун рудадан даг-дүгү арыглаар цех деп адап турар), Культура ордузун, электри станциязын, спорт комплекизин, хөй каът чурттаалга бажыңнарын болгаш өске-даа тудугларны көрүп, магадаанынарга бүзүрел олур мен. Шынап-ла, амгы үениң үлетпүрлүг хоорайы болгай.

Комбинаттың объектилерин болгаш чурттаалга тудугларын 1958 чылда шалыпкын тудуп эгелээн. Ону тударынга ССРЭ-ниң янзы-бүрү булуңнарындан келген 40 ажыг националдың төлээлекчилери киришкен. Олар чаңгыс эп-сеткилдиг, бир демниг, найыралдыг, бот-боттарын деткижип, дузалажып келгениниң түңнелинде комбинатты, ооң бүдүрүлгелерин, хөй саннығ чурттаалга бажыңнарын чогуур үезинде ажыглалга киирген. Хоорайның тудуу эгелеп турар үеде хөй тудугжулар майгыннарга чурттап, ажылдаарынга таарымча чок турза-даа, орта кым-даа ундараваан, чаа бүдүрүлгени тударынга тура-соруктуг киришкеннер. Ол үеде тудугжулар украин В. Ромаюк, эстон З. Мирушкова, татар Р. Губайдуллин, тывалар Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Калдар-оол Данзырык, Кужугет Калдар-оол, С. Кара-Сал, К. Алдын-оол, О. Комбуй-оол, З. Салчак болгаш өске-даа хөй-хөй эштер ак сеткилдиг ажылдап, патриотчу чоруун көргүскенин бөгүн чугаалаарга дыка өөрүнчүг-дүр. Найыралдың, бир демниг күш-ажылдың күчү-күжү кайы хире болганын Ак-Довурак хоорайдан көөрге-ле тодаргай ышкажыл. Мен база бодумнуң шыдаар шаам-биле бо херекке күш-ажылчы үлүүмнү киирдим. Бригадирлеп, тудугжулап-даа турдум.

Тыва тудугжу кадрларны белеткээринге, өстүрерине бо хоорайның тудуглары улуг рольду ойнаан, ам-даа уламчылап турар.

Биче эвес хемчээлдиг нарын, хөй ажылдарны ылгалнывысты үстүнде чүгле демдегледим. Ону бадыткаары-биле каш сандан адап көрейн, улуска ол солун болур чадавас. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол корпузунуң тудуу (ийиги ээлчээ) улуг хемчээлдиг. Ында 30 муң ажыг кубометр бетон болгаш чыып эптээр демир-бетонну салган, 16 муң тонна металл конструкцияларны тургускан. Корпустуң иштинде ниитизи-биле 23 муң киловатт күчүлүг үш муң ажыг электри моторлары ажылдап турар. 1962 чылда Тываның бүгү электростанцияларының күчүзү 24,6 муң киловатт турган. Ам ооң-биле чүгле чаңгыс бо комбинат ажылдаар ышкажыл. Бо каш сандан безин алырга кылдынган ажылдар хөй дээрзинге долузу-биле бүзүрел болур-дур.

Күш-ажыл кижини каастаар деп тываларның чугаалаары шын. Ону ажыл-ижим бадыткаан. Ооң ачызында багай эвес чурттап, мактадып, хүндүледип, шаңнадып чордум. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга ийи чылышты улештир соңгуттум. Ол дээрге чоннуң улуг идегели-дир. Ону бүзүредири-биле чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринче, ажылчы чоннуң амыдыралын хандырылгазын экижидеринче угланган айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг киржип чордум.

Назыным улгатканда, пенсияже бердим, ындыг-даа болза, бодумнуң шыдаар шаам-биле партийжи болгаш хөй-нииити даалгаларны күүседип чору мен.

Ак-Довуракты тургузуп чораны, ооң хөгжүлдези дээрге Тываның улусчу революциязы тиилээниниң, Совет Эвилелиниң хөй националдыг улустарының ак-дүйме дузаламчызының, бир демниг ажыл-ижиниң ачызы деп санап чоруур мен.

Сергей СЕНДАЖЫ.

Ленин орденниң эдилекчизи, хоочун тудугжу.

ТӨӨГҮЗҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

Манчы-кыдаттың чагыргазының үезинде Тываны 9 кожууннарга чарып турган. Оларны нояннар удуртуп, ол нояннарны Кыдат азы Моолдан чагырып турган. Даа, Бээзи кожууннарга Тываның бүгү барыын талазы хамааржыр турган.

Даа кожууннуң төвү Чадааның Үстүү хүрээзинге, а Бээзи кожууннуң төвү Чадааның Алдыы хүрээзинге турган. Даа кожуун 16, Бээзи кожуун 17 сумудан тургустунган.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ачызында Россияның дуза-деткимчези-биле 1921 чылдың августа Тываға улусчу революция тиилээн. 1921 чылдың августуң 13-16 хүннеринде Элегестиң Суг-Бажынга, амгы Кочетово суурга Тываның Үндезилекчи хуралы болуп, аңаа Таңды-Тыва Улус Республиказының тургустунганын чарлаан. Орта Республиканың бирги Конституциязын хүлээп алган.

Тываға улусчу революцияны чарлаан соонда, чурт иштинге эрге-чагырга черлерин чаартып, республиканы амгы аттары-биле 14 кожуун кылдыр чарган. Бээзи кожуунну Барыын-Хемчик деп адай берген. Ынчаалдыр Тыва Арат Республиканың Барыын-Хемчик кожууну 1921 чылдың август 16-да тургустунган.

Бо чылын кожуун бодунуң 70 чыл болган юбилейин демдеглеп эрттирер.

Кожууннуң төөгүзү солун. Ооң девискээринге уттундурбас болуушкуннар болгулаан. 1919 чылда кожууннуң араттары кызыл партизаннар-биле демнежип алгаш, Кызыл-Мажалыкка оңгуланып турган ак-гвардейжилерни чылча шапкан. Кожуунга тергиидеп турган манчы-кыдат эжелекчилерни, түс черниң феодалдарын чылча шаап, кожуун девискээринден үндүр ойлаткан. 1924 болгаш 1930 чылдарда Хемчикке өөскүп үнген Сумунак үймээниниң база иштикиниң өске-даа дайзыннарының байлар-биле каттышкан контрреволюсчу тура халышкыннарын базарынга кожууннуң араттары эң идепкейлиг киришкеннер. Бо бүгүнүң соонда, 1930 чылдан эгелеп кожуун девискээринге социал-экономиктиг тургузуушкун эгелээн. Кол кичээнгейни мал, чер ажылын хөгжүдеринче угландырган.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалыктың төөгүзү база солун. Ол кожуун тургустунганы-биле ооң төвү болганын төөгү бадыткап турар. Кызыл-Мажалыкка баштай туттунган бажыңнардан амгы үеде пионерлер бажыңы, өкпе аарыгларынга удур диспансерниң бажыңнары, № 2 школа, Чүргүй-оол кудумчузунда видеосалон турар бажың арткан. Амгы № 741 АКМК-ның турар черинге 5-6 терек бажыңнар, өглер турган. Амгы суур девискээрин долгандыр ол үеде колдуунда өглерге кожууннуң улуг, биче даргалары чурттап турган.

Ак-Довурак хоорайның төөгүзүн таптыг өөренип, билип көөр чүве болза база дыка солун. Даг-дүгүнүң казымал байлаан түс черниң чону шагдан тура билир, ону дой суугулар кылырынга ажыглап чораанnar.

Даштыкы күрүнелерниң чамдык шинчилекчилеринге Тываның даамын дүгү 1880 чылда билдине берген. Ооң сураан дыңнааш, 1892 чылда поляк инженер Синицкий кожуунга кээп, Кара-Даштың байлаан шинчилеп көрген. Дериг-херекселдер саттынып, бүдүрүлгени билир

Эрткен үеже хая көрнүүл

специалистер сурагдап, Россияже чоруткаш, 1904 чылда Кара-Дашка ол катап чедип келген. Ооң-биле кады даг-дүгүнүң талазы-биле француз специалист база кээп чораан. Ол келгеш олар даг-дүгүн болбаазырадып кылыр бүдүрүлгеге ажыдар талазы-биле дугуржулга чөпшээрелди ап шыдаваан-биле дедир чорүй барганнар.

1906 чылдан эгелеп Минусинск хоорайдан даг инженери В. М. Родевичиге баштаткан экспедиция Кара-Дашка кээп, ажылдап эгелээн. Ол-ла чылын француз инженер Плено Урянхай крайга чедип келгеш, кыдат чагырыкчылардан даг-дүгүн казып эгелээр чөпшээрелди алган. Ындыг-даа болза түс черниң харыылап турган чагырга черлери ол ажылды эгелээрин чөпшээреваан.

1912 чылда Даа кожууннуң чагырыкчызы Буян-Бадыргы ноян-биле алдын тывыкчызы, миллионер Иваницкий даг-дүгүн ажылдап кылыр дугуржулганы чарып алган турган. Ол үениң байдалы ээзин дүвүрээзиниг турган болгаш, ол ажылды уламчылаарынга таарымча чок апарган.

Тываға улусчу эрге-чагырга тургустунга берген үеде даг-дүгүн ажыглаарының чаа үе-чадазынче кирген. Ооң ээзи чон апарган. 1933 чылда «Союзасбест» дээр совет бүдүрүлгеге ТАР-биле керээ чаргаш, фабрика болгаш ажылчын суур тудуун эгелей берген. Ынчан он тос тонна даг-дүгүн казып тыпкан. Ооң дараазында чылында даг-дүгү чыдар ол черни ТАР-га дамчыдып берген.

1945—53 чылдарда В. А. Шубинниң удуртулгазы-биле даг-дүгүнүң хемчээлин тодарадыр шинчилел ажылдарын чоруткан. А 1958 чылда ооң ниити хемчээлин бүрүн тодараткан.

1963 чыл, декабрь: рудниктиң бирги ээлчээн ажыглалга киирген. Ол чылда 500 муң тонна даг рудазын бээр.

1964 чыл, сентябрь: комбинаттың бирги ээлчээн ажыглалга киирген дугайында актыга күрүне комиссиязы ат салган. Ооң эгелээш-ле комбинаттың херевлекчилери чурттуң улуг-улуг үлетпүр төптери болу берген. Москва, Ленинград, Ярославль, Красноярск, Кемерово, Барнаул болгаш өске-даа хоорайлар «Тыва даг-дүгү» комбинат-биле бижиг харылзааны тудуп турар.

Аныяк ажылчын хоорайны чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан келген чүс-чүс аныяк кижилер тудушкан. Оларның баштайгыларының аттарын амгы аныяктар чоргаарал-биле адап турарлар. Олардан Дмитрий Голубев, Макар Рогозинский, Георгий Полуэктов, Зинаида Салчак, Михаил Сундуй-оол, Сергей Сендажы, Рафик Губайдуллин, Кужугет Калдар-оол, Нина Далматова оларның аттары комбинаттың төөгүзүнге артар.

Тываның үнелиг байлаа — даг-дүгүн үлетпүр кылыгларының 4000 хевирлерин бүдүрүп үндүреринге ажыглап турар. Даг-дүгү чокта космос корабли ужуп үнмес, хеп базар электрилиг херексел-даа ажылдавас.

Комбинаттың бирги ээлчээн ажыглалга киирипкенде ол чылда 20 муң, а ийиги ээлчээ ажылдап эгелээнде чылда 205 муң тонна даг-дүгү бээр күчүлүг болу берген.

1976 чылдың апрель 22-де комбинаттың ийиги ээлчээн (чылда 205 муң тонна даг-дүгү бүдүрер) ажыглалга киирген.

Ол-ла чылын комбинатка В. И. Ленинниң адын тывыскан.

КҮЗЕЛИВИС-БИЛЕ КЕЛГЕН БИС

Аныяавыста, алдан чылдарның эгезинде, бистиң өг-бүлевис Свердловск областың Талица хоорайга ажылдап, чурттап турган. Ынчан кайывыс-даа кончуг аныяк бис. Ынчан мен колхозка учетчиктеп, а Миша трактористеп ажылдап турувуста, ыраккы Тывада, Ак-Довурак деп черде даг-дүгү арыглап болбаазырадыр комбинат тудуу эгелээн деп чугаа тарай берген. Харын-даа чамдык чарлалдарны солуннардан номчаан бис. Оон чүү боор, нелээн дугурушкаш, боттарывыстың хууда күзеливис ёзугаар Тываже хапкан бис. Шуут кежүп келген бис дээрим ол-дур ийин.

Ам бодап орарымга, оон бээр чээрби чеди чыл эрте берген-дир. Ынчан «Тыва даг-дүгү» комбинаттың баштайгы ээлчээн тудуп турган үези ол чүве. Ажылчыннарның кол өзээ —аныяк оолдар, кыстар турган. Орустар, тывалар, хакастар, украиннер, белоруслар болгаш оон-даа өске националдың төлээлекчилери чаңгыс улуг өг-бүлениң төлдери дег, бир демниг, кызымак болгаш чүткүлдүг ажылдап турган бис. Найырал бижыгда ажыл-иштиң бүдүнгүр болурун көрүп келдим. Найырал экиде кижилерниң тура-сорууну бедиир, бот-боттарынга дузазын чедиржип, дүне, хүндүс-даа эгин кожа ажылдап турганын сактып, бодап чор мен. Тыва Долчун Ооржак, украин Нина Андрашюк, татар Мария Кутусова суглар-биле хөй чылдарда кожа ажылдап, эп-найыралдыг чурттап келдивис. Бистер аравыста мен эки, сен багай дижип чорбаан бис. Кайы-бир эживисти бакка сугар хөннүвүс чок чораан. Ажыл үезинде бот-боттарывыска үргүлчү деткимче көргүзүп, дааңган ажыл-херээвис дээш харыысалгавыс кошкатпайн, бүдүрген продукциявыс херевлекчилерге чогуур үезинде четсин дээш билиибис, кужувус харамнанмайн, аныяк республикавыс хөгжүлдези, бурунгаар базымы дээш ак сеткилдиг бараан болуп келдивис. Ам харын сөөлгү үеде чамдык ындыг сагыш-сеткилге дүүшпес, чараш эвес чүүлдерни көрүп, эскерип чоруур-дур бис. Ону чүгле ийи-чаңгыс багай, күзүм сеткилдиг куурумчу кижилер хөрлээледир бодалдыг аажылай бергилээр-дир. Оларның оозун өске кижилер деткивейн турарынга бодум хуумда чоргаарланып чоруур мен. Шынап-ла, харын, ийи-чаңгыс өөдежоктар чон аразынга чоруур дээрден өске кижи бүрүзү-ле багай боор эвес.

Бистиң чалыы, чараш хоорайывыста амгы хүннерде безин ындыг сеткил караңгы чүве чок. Комбинаттың чурттакчылары, ажылчыннары бот-боттарын таныыр билирлер. Найырал баксыраанының чылдагаанын моортан көрбээн мен. Анаа-ла ажылдап, эп-найыралдыг чурттап чор ышкажыл бис.

Ийет, маңаа келгеш чүнү кылып кая ажылдап турганымны бижип көрейн. Ашаам —Михаил Павлович борта келгеш-ле слесарьлап эгелээн. Миша ол ажылындан ам-даа үнмээн. Бригадирлеп ажылдааш, ээзин үр апарды. Ол — коммунист кижи. Кайывыс-даа кара ажылга аныяавыстан чаңнып калган болгаш амаа олурар хөннүвүс чок. Бодум пенсиялап-даа алзымза, ам мында кладовщик болуп ажылдап тур мен. А аныяк чылдарымда борта ажыттынган түр курстарга кирип алгаш, дериглелер машиназының мергежилин чедип алдым. Ынчаар ээлээн каш чыл ажылдааш, оон соонда таарыштырыкчыларның түр курузун база доостум. Ол сөөлгү мергежилим айыы-биле сес чыл ажылдадым.

Тываға улусчу революция тиилээниндем бээр 70 чыл оюн каш-ла хонгаш демдеглеп эрттирер бис. Ол улуг байырлал-дыр, улуг төөгү-дүр. Бистер ону тыва эш-өөрүвүс-биле кады ак сеткилдиг, амыр-тайбың демдеглеп эрттирер, ынчан эрткен-барган оруувус, ажыл-херээвис дугайын база катап сактып, чугаалажыр бис.

Галина ПАНИХИТИНА.

Ак-Довурак хоорай.

«ГАРАНТ» МАГАДЫЛАП ТУР

Хоорайның садыг шугумунда биче бүдүрүлге чери «Гарант» деп аттыг садыглар Постоянный суурда немежип келгенин хөй садып алыкчылар эскерген. Ол садыгларда идик-хеп, аъш-чем болгаш амыдыралга, ажыл-агыйга херевлээр чугула, ховар барааннарны садып, садып алыкчылардан чагыгларны хүлээп ап турар.

«Гарант» биче бүдүрүлге черин Ак-Довурак хоорай Совединиң күүскому, хоорайда күрүне банкызының салбыры болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинат акшаландырып тургускан, Бодунуң үлетпүр бүдүрүлгезин тургуспушаан, албан, организация черлериниң негелгелерин күүседир, коммерция ажылын ол организастаар. Ол ам безин үлетпүр коммерция ассоциациязы кылдыр хуула берген.

— Бистиң биче бүдүрүлге черин колдуунда бүдүрүлгелерни, организацияларны, хуузунда ажыл чорудуп турар кижилерни оларга херек материалдар, дериг-херекселдер, станоктер-биле хандырар сорулгалыг тургускан. Чоорту калбак херевлелдиң барааннарын кылып, өске черлерден тып, чонга садып турар болу берген. «Гарант» ам Вильнюсте «Балтик-Артсн» болгаш «Юбэс» дээр ийи акционерлиг ниитилел-биле, «Ортэкс» дээр украин фирма-биле база француз корпорация «Ника»-биле дорт эвилелчи харылзааларны тургускан. Оларның аразында чардынган керээ ёзугаар «Гарант» ол биржаның акционер кежигүнү болуп, аңаа киирген салыышкынының хуузу-биле барааннар солчуушкунунга, дериг-херекселдер, станоктар алырынга бүрүн эргелиг болган. «Гарант» Ак-Довуракты № 3 профтех-училищези, «Дөн-Терезин» совхоз, районнуң ыяш ажылагый чери-биле кады ажылдаарының керээлерин чарган. Ооң-биле кады ол бажыңында ажыл чок олурар кижилерге дузалажып, бажыңнарынга кылыр ажылдар тыпчып бээринге, оларның кылган продукциязын садып-сайгарарынга база дузалажыр.

«Гарантының» кол тургузукчуларының бирээзи «Тыва даг-дүгү» комбинат аңаа ийи садыг черин, контора өрээлин болгаш үлетпүр барааннары кылып бүдүрер бичии цехти ажыдар черни тускайлап берген. Ол цехке дииниг материалдары кылып, оон улуг эвес хемчээлдиг аяк-сава шкафтарын, столдарны, сандайларны, өглерге таарыштыр чазаан эт-херекселди кылып үндүрер.

Ак-Довурактың чаа ажыттынган, чедиишкинниг ажылдап эгелээн «Гарант» биче бүдүрүлге чериниң планнары хөй.

«Гарант» бүдүрүлге черинге сонуургаан айтырыгларлыг кижилер ооң конторазынга («Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргелелинге) чеде бергеш, билип ап болур. Ооң-биле керээ чарган организацияларның, хуу кижилерниң-даа чыжыттарын «Гарант» магадылап турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

САЛГАЛ ДАМЧААН

Июльдуң бир эртени. Эртенги хүннүң алдын херелдери Ак-Довурак хоорайның бүдүрүлгелерин, хөй каът бажыңнарын, чаа тудугларын, кудумчуларын, ында тараан ыяштарны улам-на өң киир каастай берген. Бистер Тываға улусчу революцияның байырлалының бүдүүзүнде республиканың аар үлетпүрүнүң баштайгызының ажылчыннарының ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжар дээш комбинаттың арыглал фабриказынче чоруп органывыс ол.

Кара-Даштың ээзинден хоорайны көөрге мырыңай адыш тевеанда дег тодаргай көстүр чорду. Шапкын Хемчиктиң кыдыындан ол эгелээш, улуг бүдүрүлгениң бээрында деглерже чаттылып үне берген. Күчүлүг электри станциязын, чараш Культура ордузун, школаларны, профтехучилищени, хөй каът чурттаалга бажыңнарын болгаш өске-даа тудугларны магадап көрүп чордувус. Удавааңда В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының чанынга доктаадывыс. Кол корпустуң он дөрт каът бажыңы деглер-биле адааннашкан чүве дег бедик чаагай көстүп тур.

Бо улуг хемчээлдиг, нарын, күчүлүг тудугларны кылырынга киришкен тудугжу бригаданың кежигүннеринге ужурашып чугаалажырын шиитпирлеп алдывыс. Фабриканың ажылчыннары-биле ужурашып, ажылывысты доосааш хоорайның улуг тудугларын тударынга шылгарап турган тудугжу бригаданы сонуургай бердивис. Стручн Демир-оолдуң удурткан бригадазын адаар болду. Ону алдан-чеден чылдарда республиканың сураглыг тудугжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Калдар-оол Хертекович Данзырык удуртуп турганын чугаалаңдылар.

Чаа чурттаалга бажыңнары тудуп турар кварталга келиривиске тудугжулар дүштеп чемненген, дыштанган турлар. Хостуг үени ажыглап алгаш, оларның ажыл-ижи-биле таныжар аргалыг болдувус.

Оларның бирээзи күдер кара тудугжу-биле чугаалажы бердим.

— Шаанда ачамның удуртуп турган бригадазы бо-ла болгай—диди.

Ол болза Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры К. Х. Данзырыктың оглу Алексей болду.

Калдар-оол Хертекович 1958 чылдан бээр комбинаттың болгаш чурттаалга бажыңнарын тударынга эң-не идепкейлиг киржип, бо хоорайны тудкан кижилерниң бирээзи дээрзин ол чугаалап олурду. Ак-Довуракты улуг-улуг тудугларында ооң бригадазының кежигүннериниң күш-ажылчы үлүүн киириштирбээн объектилери чок деп хөөрем чокка дидими-биле чугаалап болур. 1976 чылдың апрельде комбинаттың ийиги ээлчээниң тудуун дооскан. Ооң тудуунга бистиң чуртувустуң 40 ажыг националдарының төлээлекчилери киришкен. Ол — совет улустуң бижыгып турар найыралының болгаш ак-дүмалышкы чоруунуң тодаргай үлегер-чижээ болган.

Комбинаттың ийиги ээлчээн тударынга шылгарапкан чедиишкиннери дээш бригадир К. Х. Данзырыкка Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тывыскан.

Сураглыг тудугжунуң бүгү ажылын дуңмалары, оолдары салгап алган, олар бо-ла бригадада ажылдап, өгбезиниң төлептиг херээн уламчылап турар болду. Дуңмалары Сарыг-оол, Шагдыр Данзырыктар бо хоорайның тудугларынга ажылдаандан бээр үжен чыл чоокшулай берген, мергежилдиг хоочун тудугжулар. Маадырның оглу Алексей Ак-Довуракты тудуг объектилеринге он ажыг чыл ажылдап турар, ачазын дөзээн эрестиг, кежээ, шевер кижилерниң бирээзи. Ооң дуңмазы Андрей он алды харлыг, ачазының соон салгаан тудугжу болур күзелин илереткеш база бо бригадада ажылдай берген.

> ● ПЛАНЫ: 105 өг-бүле чурттаар бажың;
>
> ● 250 орунунг садик;
>
> ● 1700 өөреникчи өөренир школа

Данзырык ажыкылар ажылдап келген үезиниң дургузунда планныг онаалдаларын доктаамал күүседип, ээ-харысалгалыын көргүскен, бо хүннерде-даа ажызының, ачазының чаагай чаңчылдарын уламчылавышаан.

К. Х. Данзырыктың соонда бригаданың бригадири Алдын-оол Кужугет болган. Бо база-ла дуржулгалыг, эрес-кежээ тудугжуларның бирээзи. Алдан чылдарның эгезинден бээр аныяк хоорайның тудугларынга ол шалыпчы ажылдап келгеш, күш-ажылды-биле ат-алдарны, ачы-хавыяаны чедип алган. Даг-дүгүжүлериниң хоорайын тударынга ооң киирген күш-ажылчы үлүүн, чедип алган чедиишкиннерин чазак бедик биле үнелеп көргеш, Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле ону шаңнаан. Тудуг талазы-биле ачы-хавыязы дээш Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп хүндүлүг атты аңаа тывыскан. Ооң-биле ужуражып, чугаалаштым. Алдын-оол Сүрүнович кадының байдалы-биле сөөлгү чылдарда бригадирлевейн барза-даа, бо-ла бригадазында ажылдап, мурнакчыларның одуруундан үнмейн, алдарадынга төлептиг болуп, бригаданың эки чаңчылдарын уламчылап чоруурун меңээ чугаалап олурду.

Бригаданы сөөлгү үеде Алдын-оол Кужугеттиң кады төрээн дуңмазы Демир-оол Сүрүн удуртуп, ажызының үлегер-чижээн дөзеп, салгап алган. Чээрби ажыг чылдарның дургузунда хоорайның янзы-бүрү тудугларынга ажылдап келген мергежилдиг, негелделиг, эрестиг, ажылчын кижи болур. Ындыг болганы-биле бригадазының ажыл-херээн багай эвес башкарып турар. Бригада Ак-Довуракта дээре ажылдыгларның бирээзинге санадып турарын бригадир-биле чугаалажып оса билип алдым. Амгы үеде олар 110 өг-бүле чурттаар беш каът бажыңның ханазын салырын доозуп турар. Ооң бир талазын ажыглалга киирген, ында 30 өг-бүле кожуп кире берген. Бо чылдың бирги чартыында тудугжулар ээзин шалыпчы ажылдаан 760 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган, планныг онаалдазын 90 ажыг хуу күүсеткен болду. Бир эвес тудуг материалдары четчир турган чүве болза, бердинген даалганы ажыр боттандырарының бүгү аргалары бригадада кежигүннеринде барын ол демдеглеп орду. Чүге дээрге бригадада 42 тудугжунуң хөй нуруузу бедик мергежилдиглерге хамааржыр. Оларга Алдын-оол Кужугет, Ортун-Назын Допул, Хомушку Семис-оол, Кара-Сал Семис-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр. Аныяк тудугжуларны белеткээринче, өстүрерине бригадир сагыжы салып турар.

Ынчангаш мында ээзин хөй аныяктар ажылдап кирген, оларны арга-дуржулгалыг тудугжуларда бижыглааныңдан тудуг херээнге сундулуглар эвээш эвес болуп турар.

Демир-оол Сүрүннүң комплекстиг тудугжу бригадазының кежигүннериниң ажылы-биле таныжып, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бүдүрүлгелерин болгаш чурттаалга бажыңнарын тударынга, өскээр чугаалаарга Ак-Довурак хоорайны үндезилеп тударынга, сайзырадырынга улуг күш-ажылчы үлүүн киирген ээзин эвес тудугжуларны таныып, каңчаар тура-соруктуг ажылдап турганын билип алдым. Тываның чуруунга түрбаан хоорайны олар тудушкан-дыр, магалыг чаагай үлеми бүдүрүшкен-дир.

Бригаданың кылыр ажылының хемчээли чыл келген тудум-не өзүп орар. Олар 105 өг-бүле чурттаар бажыңны, 250 орунуг ясли-садикти, 1700 өөреникчи өөренир школаны тударын пландап турарын Демир-оол Кужугетович меңээ чугаалады. Кылыр ажылдың хемчээли улуг болгаш хөй. Ындыг-даа болза ону эки шиңнарлыг, дүрген тудуп болурунуң мергежили, арга-дуржулгазы билир бригаданың кежигүннеринде бары бригадир бүзүреткен.

Тудугжуларның ажыл-ижи, чорук-херээ бүдүнгүр болурун күзээш, чоруувус уламчылап чоруптувус...

Таан-оол ХЕРТЕК.

ООҢ АЧЫЗЫ-ДЫР

Тываға улусчу революция тиилээн соонда безин Тываға амгы демисели дыка үр үеде уламчылап турган. Ооң тодаргай херечизи кылдыр ачам, авам сугларның дугайында каш состен бижип көрейн. Ачам Салчак Оссур Ёзутуевич, авам Салчак Сайдаак Ширипевна олар аныяанда өгленип алганнар. Ачам феодализм үезинде мээрен дужаалдыг эдилеп чораан Ёзүту мээрен деп кижиниң оглу-дур. Авам анаа бодүүн арат Салчак Шириниң уруу.

Тыва улустуң чаңчылының ёзугаар чаа өгленген оолга, уругга ада-иелери, дөргүл-төрелдери малды өнчү-хөреңги кылдыр үзүп бээр турган болгай. А кажан мээң ада-ием өгленип алырга, ачамның ада-иези, дөргүл-төрелдери тувискаалчы бодүүн арат уругну кадайланып алганы дээш ачамга өнчү кылдыр чаңгыс апай-даа айтып бербээннер.

Авамның ада-иези, дөргүл-төрелдери мээрен чораан кижиниң оглунга барып алган сен дээш авамга база кандыг-даа өнчү-хөреңги бербедилер. Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес, чоок эш-өөрнүң аалдарын аалдап турган, нелээн каш мал-маганны чыып алганнар. Ооң малы өзүп көвүдей бээрге ачам сүгрүв амыдыралы чоорту чугаартээн.

Авам сес ажы-төлдү божаан, оларның бежи ам-даа бар. Сес кижиниң иштинден үш кижи дээди эртемни чедип алган. Мен бодум ортумак тускай эртемни доостум, а бир дуңмам киномеханик боон ажылдап чоруур. Алышкыларның ажы-төлү хөй. Оларның хөй кезии ажылдары ажылдап, өөренири өөренип турар. Мээң дуңмаларымның эки чурттап чоруру дээрге Тываға улусчу революцияның тиилээниниң ачызы-дыр деп билип чоруур мен.

Салчак СЕНДАА,

Тыва АССР-ниң алдарлыг дагжызы, күш-ажылдың хоочуну.

300 АЖЫГ

Ал-кадан сыңмас хөй мал-маганныг Алаш, Хемчикке Бүдүү-Кожай деп шола өг-биле сурегжаан Кужугет Балчыраевич Достактың ажы-төлү база эрбин болган. Ол баштайгы өг-бүлезинден 18, ийи дугаарындан 12, шупту 30 ажы-төлдүң адазы. Ынча хөй кижиден чүгле ужу оол, арткан чээрби чедизи кыстар болганы база онзагай, солун. Ооң ажы-төлүнүң салгалы, уругларының уруглары, оларның уруглары дээш-ле баар. Бо хүннерде ооң салгал дамчаан салгакчылаарының саны 300 ашкан. Ам-даа улам немежип турар. Олар найысылал Кызылдан эгелээш, колдуунда-ле Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарда чурттап чоруурлар.

Уруг-дарында, оларның уругларында, кудээ, келиннеринде кандыг мергежилдиг кижилерни чок дээр. Тываның баштайгы эртемденнериниң бирээзи, техниктиг эртемнерниң кандидады Таак-оол Самданчап, ооң оглу эртем ажылдакчызы Альберт Таак-оол, республиканың тудуг ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы Мам-оол Самданчап, республиканың мал эмчилериниң каттыжыышкынының даргазы Алексей Эрес-оол, журналист Аракчаа Куулар, «Заря» теплоходтуң капитаны Сергей Мартас дээш оон-даа өскелерин мага киирип болур. Төрелдежип, куделешкен чонунуң саны то чеже чүве...

Седип-оол ИРГИТ.

70 Тываға улусчу революцияның чылы

НАЙЫРАЛДЫҢ КҮЖҮ

ТИИЛЕКЧИ БОЛГАН-ДАА БОЛЗА...

Бистиң ферманың коллективи бо чылдың бирги чартыызында 72 тонна сүттү бүдүрген, 69 тонна сүттү күрүнеге саткаш, багай эвес көргүзүглерни чедип алгаш, районнуң сүт-бараан фермаларының аразында социалистиг чарыштың тиилекчизи болган. Саанчыларның ортузунда күш-ажылчы маргылдаага мени бирги черни алган деп санаан болду. Бисте хоочун саанчы Хертек Күнзенмаа, инек кадарчызы Дмитрий Ооржак, бызаа ажаакчызы Боралдай-оол Достанмаа болгаш өскелер-даа багай эвес көргүзүглерни чедип ап турар. Ындыг-даа болза бистиң ажылдаарывыска, чурттаарывыска таарымчалыг байдалдарны совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди тургуспайн турар.

Совхоз төвүнден ырак эвесте, 10 ажыг километр черде чайлап тур бис. Ында электри чырыы-даа, ажылдаарынга, чурттаарынга-даа таарымчалыг байдал тургустунмаан. Инектерни кыжын-даа, чайын-даа хол-биле саар бис. Автомагазин, автобус бистиң фермага шуут келбес. Ооң уржуу-биле аъш-чем садып алырының айтырыы эң-не берге-дир. Ак-Довурактан азы Кызыл-Мажалыктан хлеб, чиир чем аймаа садып алгаш, ооң фермаже чадаг чоруп турар бис. Бо дугайында совхозтуң дирекциязы билир хирезинде биске дузалавайн келген. Ооң аңгыда бистиң даргаларывыс чайлагга келбес, кижилерниң канчаар ажылдап, чурттап турарын сонуургавазынга кончуг хомудаар бис.

Бистиң ферманың ишчилери бо четпестерни элерииге дуза чедирерин совхозтан дилеп тур бис.

Зинаида ХОМУШКУ.

«Барлык» совхозтуң Адыр-Мажалык фермазының саанчызы.

БҮЗҮРЕП ТУРАР

Тываға улусчу революцияның тиилээниинден бээр 70 чылынга уткуштур белеткел ажылдары бистиң бо «Тыва даг-дүгү» комбинатта чоруп турар. Ол — Тываның амыдыралынга улуг ужур-дузалыг, төөгүлүг болуушкун болган. Ооң ажыктыг, эки талалары хөй. Ону бистер бөгүнгү амыдыралывыстан көрүп чоруур бис. Бир эвес ооң ужур-дузазын чедир үнелевейн баар болзувусса, амыдыралчы шын эвес турушту ээлей бээр апаар бис. Ындыг болганда, кандыг чүү-даа болза, ол революцияның тыва улустуң амыдыралынга кандыг салдар чедиргенин, бистиң социал, культура адырывыска бурунгаар базымны кылган бе дээр дугайын оюп эртпейн чугаалаар апаар бис. Ону «Тыва даг-дүгү» комбинадының эрткен оруунга хамаарыштыр чижеглей көөр болза-дыр мен. Чүге дээрге мээң күш-ажылчы базымым бо улуг бүдүрүлгениң баштайгы хүннери-биле денге эгелээн чүве.

Ынчан 1964 чылдың февраль турду. Кыштың сөөлгү айы эгелей бергенде, комсомолчу путёвкалыг Бай-Тайга районда келген бис. Ол-ла үеде республиканың чамдык районнарындан бо комбинат тудуунга ажылдаар дээш келген аныяк оолдар, кыстар хөй турду. Тура-соруувус-даа аажок. Демиивис-даа дыка. Чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан келгилээн орус, украин, хакас, татар, грузин болгаш өске-даа национальностарның төлээлекчилери-биле чоорту таныжып, найыралдажы берген бис.

Баштай тудугга ажылдап турдум. Өске эш-өөрүм-биле бир демей ажылдавышаан өөренип турган бетон кудукчузу-даа апардым, даш салыкчызы-даа турдум, чер-даа казып шаг болдум. Колдуунда ажылчын мергежилдерни шак-ла ынчаар чоорту шиңгээдип аптым. Ооң соонда кажан комбинаттың бирги ээлчээ ажыглалга кире бергенде, дериглелер машинизинге өөренип алдым. Ынчан биске ээлчег мастери болуп Любовь Думчева (Чернова) ажылдап турган. Удуртукчувус ол. Кончуг негелделиг, ынчалза-даа аажок эш-өөрзүрек кижи чүве. Ынчан кады ажылдап турган эштерим бо: Дадар-оол Доңгак, сөөлзуредир Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнинге шаңнатты. Ам пенсияда болгай. Өске эжимни Мартаа Моңгуш дээр. Кайызы-даа Сүт-Хөл чурттуг улус. Мартаа Даваевич ам бистиң аравыста чок. Ольга Агбаанның сактып ор мен. Ол база маңаа ур ажылдаан болдур эвеспе. Ам база күш-ажылдың хоочуну апарган.

Элээн каш чылдар шуужуп эрте бергенде бо цехке келдивис. Бедик сорттуг даг-дүгү болбаазырадып бүдүрер цех чүве бо. Ынчан борта ээлчег начальниги Борис Кацаев турган. Кайы-даа цехке баарга, ажылчын кадрлар херек апаар. Ынчангаш оларны удур өөредип алыр. Машинистер, регулировщиктерниң түр курстары комбинаттың бодунга ажыттынган. Үндезин национальдыг кижилерни хөйү-биле өөредип алырынга ол курстар улуг рольдуг болган. А чамдык мергежилдер талазы-биле эртемни аныяк кижилер Свердловск областың Асбест хоорайга чедип ап турганнар. Ылангыя тыва кадрлар белеткээринге, оларга ажылчын мергежилдиң чажыттарын өөредиринге инженер Павел Неустроев, Григорий Мананков кызымак-ла турган болдурлар ийин. Григорий Федорович кончуг-ла кижизиг, томааныг, угаанныг кижи. Тема бүрүзүн теория кырынга тайылбырлап бергеш, аргалыг-ла болза комбинаттың бодунга чеде бергеш, практика кырынга көргүзеринге кончуг ынак турган. Ол ийиниң холбап өөредирге кижиниң чүве билип алыры аажок боор чүве. Тема бүрүзүн эки, ханы билип алыр аан. Кандыг-даа ажылга, чүү-даа чүвеге кызымак кижиниң күш-ажылы черле хилис барбас ышкажыгай. Ынак башкывыс Григорий Мананков Ленин орденниң эдилекчизи апарганынга бистер, оон өөреникчилери, өөрүп база чоргаарланып чоруур бис.

Ажылдавышаан өөренип-ле чораан мен. Улуг таарыштырыкчы деп мергежилди база чедип алдым. Борта Ю. Д. Сенгелевтуң эш хуу дузазын утпайн чоруур мен. Юрий Дамбаевич боду бурят кижи. А оон кадайы — тыва. Найыралдыг өг-бүле. Ажыы-биле чугаалаарга, ажылчын мергежилдер чедип алыры анаа эвес айтырыг, ындыг болганда кандыг-даа мергежилге өөредип, чаңчыктырып каан башкызын канчап уттур боор. Сөөлүнде барып, угаадып келгеш, бо цехтерге кандыг-ла-бир мергежилге ажылдап келген аныяктарны өөредип алырын бодап, ону херек кырында боттандырып-даа келдим. Өөреникчилерим улгаткан, бедик мергежилдиг ажылчыннар апаргылаан. Оларның чамдыктарын адаптайн: улуг технолог Кылын-оол Моңгуш, ийиги ээлчегниң начальниги Боня Куулар, фабрикада кол инженерниң оралакчызы Сергей Куулар.

Мээң амгы эрге-дужаалым — савалаар дериглелер септээр талазы-биле мастер. Ажылывыста элээн мактап, эмин эртир бәксырады сөглеп, ки дег чүве чок. Хире-шаавыс-биле ажылдап, даанган херээвисти багай эвес кылып, бүдүрүп турар бис. Харын сөөлгү үеде кадрлар айтырыы арай аксай берген. Чылдагааны — орус дылдыг чамдык специалистерниң бо аныяк хоорайдан чорупканы. Ынчалза-даа ол баштайгы айларда ындыг турган. Ам чоорту экижип орар. Аныяктарны өөредип алыр бис, шаптараазыннарны ажып эртер бис. Ам биске электриктер, электрослесарьлар, энергетиктер кончуг херек. Оларны шуут чок дээрге таарышпас ыйнаан. Бар, ынчалза-даа чедишпес. Ажыл-херээвис чоорту шуудай бээринге бүзүреп турар бис.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.

«Тыва даг-дүгү» комбинадының арыглаал фабриказының савалаар дериглелер септээр мастери.

Сөс бээрин диледим

ОРУЛГАЛЫГ БОЛБАЙН КАНЧААР

Солунче бо дугайын бижиирин шагда-ла бодаан чораан мен. Ол хевээр мыттавайн баар арга чок апарды. Ол болза бистиң республиканың найысылалы Кызыл хоорайда арага садып турар коммерцияжыг садыг дугайында айтырыг-дыр ийин. Анаа хамаарыштыр чугаалар, бодалдар аңгы-аңгы, маргылдаалар чоруп турар.

Кызылга келгеш, талон чокка араганы 35 рубль-биле хостуг садып ап болур дээрзин районнардан безин кижилер билир. Кижи бодаарга, ооң саддары ындыг-ла кончуг эвес ыйнаан, эки талаже чаа базып турар чүве эвес-ле болгай ол. Ол магазинниң долганып чоруп турар кижилер кымнар-дыр, эскерип көрүңер даан. Аныяк тыва оолдар боор-дур. Оларның аразында назы четпээн оолдар база бар. Кара даң бажындан, орайга дээр-ле орта хүнзээр. Чүгле мону безин ап көөр чүве болза, кандыг-дыр! Оон-биле кады талон чокка арага садып алыр дээн кижилер, колдуунда аныяктар, Кызылга хөй-биле кээп турар. Чүгле ээртир суксун дээш ол хире кызыл кижилер бар боор-дур. Ол келгеш, чамдыктары дедир чанарын уттуптарлар, хоорайда чоруп турар аныяк кижилер ол-дур. Шупту каяа ынчап чоруп турар деп, кижи кижиниң кандызын даштындан-на ыгап билир болгай. Чеже хире аныяктар ажыл чок чоруп турарын, ону кым-даа санаваан. Херек кырында кадээде сиген кезилдезиниң кончуг чымыштыг үези чоруп турар болгай. Күш херек.

Кызыл хоорайның удуртур даргаларынга ол садыглар ажыктыг, хоорай бюджединче оон орулга кирип турар дижир болгай. Оларга орулга кииреп берип турары, шынап-ла, чадаа чок. А өг-бүлелерниң бюджединге ооң саадары чүү хирел! Кижилер боттары-ла билир ыйнаан дээр бо. Даалдар туруп кээр чадавас, арага дээнде, чүү-даа херек чок апаар кижилер акшаны кайын алырыл, билдингир-ле өг-бүлениң акшазын ынаар үндүрүп турарлар. Кижилерниң ажы-төлдүң хлеб садып алыр акшазы-биле орулга алыры дыка берге. Ол даргалар, ада-ле билир турган чүве болза, ол садыгдан арага садып ишкеш, чеже кижи корум-чурум үреп, кем-херек үүлгедип турарыл. Аар өртектиг арага садып ижер апаарга акша херек болгай, ону канчап-даа болза тып алырын аныяк кижилер бодай бээр. Чүгле аныяктар эвес, оон арага садып ап, уругларын аштадып, түредип турар херээженнер база бар.

Ол садыгга чүге-ле удурланып турар кижи боор дээр улус туруп кээр чадавас. Чурум чогувус хөлүн эртир-дир, чедир чүве медереп билбес кижилер турда, ындыг чүүлдерге канчап удурланмазыл! Бодалдар аңгы-аңгы-ла ыйнаан харын. Хоорай чурттакчызы кижи араганы херек апарган таварылгада холукта талону-биле садып алыр-дыр. 35 рубль-биле арага садып алыр артык акша бо шагда белен турар бе! Аныяк-өскениң арага-дарыга өөредип турарывыс ол-дур. Орулга дээш хүнүн бодап турарывыс ол. Чедир чүве медереп билбес чамдык аныяктар дыка-ла үрелип турар. Корум-чурумувустуң багайын билип турар болгай бис, бистиң соовуста то чүү боол турзун, та чаъс-чайыы, үер-суу дээр хөөннер бары хомуданчыг. Хүнүн бодап чурттаары дег коргунчуг чүве чок.

Үстүнде чугаалаан чүүлдериминиң бадыткалы-даа болур ыйнаан, каш сан-түңден маңаа көргүзүп көрейн. Бо чартык чылда Кызыл хоорайга кем-херек үүлгедир чорук 36 хуу өскен, бүгү республикага болган кем-херектериң чартыында боол турар-дыр. Бажың-балгат оорлаар оруктар ийи катап өскен.

База бир эпчок чүве бар. Тывага аалчылар кайыын-даа даштыкы чурттардан база хөй-биле кээп турар болгай. Олар бистиң ындыг байдалывысты көрзе чүү дээрил! «Арагалаар-ла улус-тур» дижир ыйнаан.

Аныяк оолдарның хулиганнап, кем-херек үүлгедип турарының кол-ла чылдагааны — арагалап турарында, аар өртек-биле ээртир суксун садып турар садыгларны хоруур болза эки. Шак ындыг арга-биле акша ажылдап алыр чорукту болдурбас. Хоорайның аъш-чем магазиннеринде садып турар араганы четчир-дир.

Шыны-биле алыр болза, хоорайда оон өске шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар чок бе! Чиижээ, чагайжыдыыга-дыр, хоорай, чагыс парыгывыс канчап барган-дыр, эскерип көрээлиңер даан. Аныяктарны ажылга кииреер, өөредир дээш чүге оралдажыышкын кылбазыл! Черле чүгле ол-даа эвес, хоорайның бөгүнгү амыдыралының четпестер, сагыш-сеткилден таныылавайн турар айтырыглар кайы хөй.

Николай ӨЛЗЕЙ.

ИЙИГИ ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Кадайым Людмила Владимировна-биле кады 1950 чылда Ленинградтың ветеринария институдун доозарывыска, Тыва автономнуг областың Барыын-Хемчик районга ажылдаары-биле чоруткан. Мени районнуң кол эмчизинге томуйлаан, кадайым мал эмчизи болган.

Бистерге баштайгы үезинде бергелер таваржып турганы кымга-даа билдингир: чер аразы ырак, таныыр улузувус чок, тыва дылды билбес болгаш оон-даа ыңай. Ындыг-даа болза бодувустуң тускай эртемивистиң аайы-биле ажылга дүрген иштиг, амыдыралга өөренир, мал ажылын өстүрер херекке билиивисти, күжүвүстү бээр тура-соруктуг келген болганывыста баштайгы бергелер биске кандыг-даа моондак болбаан.

Бо черниң агаар-бойдузу, кол-ла чүве —ажылчы чону бистиң сеткиливиске таарышкан. Ынчангаш маңаа дораан-на ижиге берген бис. Удаваанда таныштарывыс, өннүктеривис көвүдээн. Тыва улус кончуг хүндүлээчел, дузааргак, биче сеткилдиг, кандыг-даа ындыг-мындыг багай сеткил чок улус деп чүвени дораан көрдүвүс. Оларның-биле быжыг аныдүмна найыралывыс, кады ажылдажылгавыс тургустунган. Барыын-Хемчик — мээң ийиги төрээн черим болган. Моон чоруур-даа хөңнүм чок. Үжен хире чыл дургузунда ажылдап келгеш, эвээш эвес өннүктерлиг, эш-өөрлүг болдум. Олар районнуң суур, ферма, кодан бүрүзүнде бар дизе хөөрем болбас. Бодуунуң-биле чугаалаарга, районнуң улузун элээн таныыр-ла мен.

Мөңгүн-Тайганы, Бай-Тайганы, Кара-Хөлдү, боттаң аъттыг эргип, кезип, ниитиниң малын эмнеп чордум. Ынчан ол девискээрлер Барыын-Хемчикке хамааржыр чүве. Ында эш-өөрүм база элбек.

Чону чоорган, хөйү хөйлеп деп тыва улус чугаалажыр болгай. Тыва чоннуң деткимче, дузаламчызының ачызында оларның-биле кады багай эвес ажылдап чордум. Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи деп хүндүлүг атты меңээ тывысканы бир демниг ажылывыстың түңнели кылдыр санап, анаа өөрүп чоруур мен.

Бежен чылдарның эгезинде ажыл-агыйларның малының бажы эвээш, уксаазы багай, продуктулуу чавыс. Мал аарыглары элбек турган. Районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, мал ажылының тускай эртемниглери шудургу ажылдап келгенинден мал ажылында байдал чүгээртеп келген. Ындыг-даа болза мал ажылында четпестер эвээш эвес, оларны эдип алыр дээш хүн бүрү ажылдап турар.

Мээң ийиги төрээн чуртум —Барыын-Хемчикте эштерим, өннүктерим, республикада мээң-биле кады ажылдап, чурттап чораан тускай эртемниглер эвээш эвес, оларның шуптузунуң адын, фамилиязын бижиир чүве болза хөй саазын, солун арны херек деп чүве билдингир. Ынчангаш кымның-даа адын, фамилиязын адаваадым, орта хомудавас силер. Меңээ таварышкан таарымчалыг байдалды ажыглап алгаш, силерниң шуптуңарга юбилей бүдүүзүнде байыр чедирер, чедишкиннерни, аас-кежикти күзээр-дир мен.

Николай ГОНДИН.

Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи, пенсионер.

САНЧЫТ ОГЛУ

Он ажыг чыл бурунгаар, ажылым аайы-биле Кызыл-Мажалык суурга командировкалап чеде бергеш, таныырым кижиниң бажыңынга кире дүшкен мен. Ол өг-бүле чаңгыс аай телевизор-биле туткен ийи аал чурттаар бажыңның бир талазынга чурттап турганнар. Кыштың чамдык хүннери кандыг ийик: арын, чаакты шо-шо кылдыр хаарып келир ышкажыгай. Чогум-на шак ындыг хүн ол бажыңга кире берген мен. Бичии олургаш-ла, бажыңның ээлдериниң чылыын, чырыын эскерип кааш, магадаан бодалым илереттим.

— Санчыт оглу салымныг тудугжунуң шаңнаан белээ-дир ийин. Кылдынган шынары эки бажың бо. Ынчангаш ындыг болбас ийикпе. Чайын сериин, кыжын чылыг аан. Ол бригада-даа, ооң бригадири-даа кончуг-ла ажыл-ишчи улус. Кылып билбес чүвези чок, аа богда, дыка-ла шевер улус болдур ийин—деп, ындыг эки бажыңга чедингениниң сеткили өөрүп, амыраанын бажыңның эр ээзи ажыда каапты.

Ийет, ол бригадирни-даа, ол тудугжуларны-даа эки билир мен. Ынчангаш чугааны оон ыңай улуг-ла хөрлээлтепейн бердим. Мээң оомда ужур бар чүве. Ажыдайн, чугаалаайн. Ажыы-биле тайылбырлаар болза, ынчан меңээ дадагалзаашкын турган. Чүге дээрге мындыг. Ол мурнакчы бригада дугайында чугаа үне бээрге, үнелелдер, бодалдар дүүшпейн баргылаар чүве болгай. Бир кезек кижи оларны мактап, өөрүп четтиргенин оларга сөглеп турда, чамдык ийи-чаңгыс кижилер адаарга-лыын хомудалы-биле холуй салып, сеткилинде оларны деткип орза-даа, чемелелдиң сөзүн кестүг өтче кирир «октай» бээр чораан. Ийи аңгы бодал, ийи өске үнелел. Бо удурланышкак туруштар амгы үеде шуут-ла кедерел барган. Кижи бүрүзү чүнү күзей-дир—ону кылыр, чүнү бодай-дыр — ону сөглээр. Баштай биске чамдык кижилерниң ындыг чайгылчак чалгыы эпчок-даа чүдек-бужар-даа кылдыр сагындырып турган. Ынчалза-даа актыг шын ону чоорту чая базып бар чыдарын билип турар бис. Ону амыдырал көргүзе-даа берген. Бисте четпестер хөй. Хөлегелиг талалар тиичок. Ындыг-даа болза, эки кижилер дугайында чугаа бөгүн амыдыралчы оруувустан оюп чорбаан болганда, үстүнде сагындырган тудугжу бригадаже, ооң бригадиринче эглип кээп, бо удаада чүгле бригадир дугайында чылыг сөстер бөрзэр бодап олур мен. Назы-хары дөгүй берзе-даа, адак-бышкаа ам-даа чиик хевээр, чугаакыр, чазык шырайлыг, чугаа кадында-ла хүлүмзүрүп каап олурар, ортумак дурт-сынныг кижи-биле база катап-ла Кызыл-Мажалык суурга, ооң ажыл башкарар штавынга төвү—741 дугаарлыг көжүп чоруур механизастаттынган колонналыг девискээринге ужуражы бердивис.

— Бодап чоруурумга, амывамдан тура амга чедир холум-биле тутчуп, кылчып келген тудугларым ниити саны Кызыл-Мажалыктың көвей кезиин ээлептер ышкаш ийин. А бир эвес шөйүлдүр чыскаап-тар болза, ооң ужунга карак четпес-ле болду бе — деп, мээң аңаа салыр айтырыымның бирээзи ындыг-ла боор дээн бодалы-биле хоочун тудугжу баштактангаш, чазыы кончуг каттырып кагды.

Баштак чугаага шынныг биччи-даа бол үлүү турар. Ону бодап келгеш ооң-биле маргышпадым. Алдан хеңның эргиниң арта базарынга белеткени берген кижиниң арыг, чаагай сеткилин хомудаткаш чоор ийик мен. Чүге дээрге ынчаар хөөрээр, ынчаар сөглээр бүрүн эргези бар, улуг ажыл-херекти бүдүржүп, кылып каан кижи ышкажыл. Шынап-ла, ындыг: эрткен он-он чылдар дургузунда Шойдар-оол Санчытовичиге удурткан тудугжулар бригадазы хөй-хөй тудугларны кылгаш, ажыглалга кииргенн. Олар чүгле улеттир тудугларны эвес болдур ийин. А чүгле Кызыл-Мажалыкта база эвес. Ооң чоокавы суурларында — чежезин ол дээр боор. Харын мырынай Сүт-Хөл районнуң төвү — Суг-Аксы суурда безин бар. Бо ажыл-ишчи, бир демниг, быжыг тура-соруктуг, бедик харыысалгалыг кижилерниң муурүнге хөй-хөй чуртталга бажыңнары, школалар, уруглар садтары онаажып турар. Ажыл кылган улуска ийи-чаңгыс четпестер, кандыг-бир чылдагаан ужун чедир кылдынмайн баар чүүлдер, шаптараазыннар бергедээшкиннер, чөрүлдээлер турганы магатчок. Ынчалза-даа чурттакчы чон олардан угаанныг мергени, уран холдарның чевалгазы-биле бедик шынарлыг туткан амыдырал-чурттаарынга таарыштыр кылган делгем, чырык, чылыг бажыңнарны хүлээп ап келген.

— Бодап-даа көрүңер. Бистиң бригадага совхозтардан, бүдүрүлге черлеринден, организациялардан хөй чагыглар бо-ла келир-дир. Оларның хөй нуруузу-ла улуг хемчээлдиг, хөй күш, энергия үндүрер тудуглар болур-дур. Ындыг тудугларны ыяап-ла бистиң бригадавыска онаар чүве-дир. Анаа ынчаар, кара баш-биле бодап орарга, эки-даа-дыр ийин. Ону биске улуу-биле идегээниниң, бүзүрээниниң, ынанганының демдээ кылдыр көрүп, хүлээп ап турар бис. Бисте бир эки чүве бар. Ол болза, коллектив кежигүннериниң бир демнии, өскээр чугаалаарга, бергелерден дезер, ажылдан осаксыраар, өске эш-өөрүнүң дерин «ижер» кижилерниң чогу. Ажылдай бергенде, изиг чайын хөлеге сурүп, соок кыжын чылыг чер дилеп, хос өдерин бодай бербезн. Шыдамык, шудургу, чүткүлдүг улус — деп, бригадир эш-өөрүн мактап, ажылында чаа чүүлдерни сонуургадып, бистиң чугаавысты улам-на хөрлээледип олур.

Мынча чылдар иштинде хоочуннарны аныяктар солуй-бейн келген дээр болза, оюте шын эвес апаар. Олар улуглары салгап, дөзеп, олардан өөренип, ажылдың арыг дериниң үнезин билип чоруурлар. Оларның чамдыктарын бригадир адады: Александр Кужугет, Сергей Салчак. Бо чүгле ында аныяк кижилерниң ажылга кызымак, шудургу, мурнакчы төлээлекчилери-дир. Олар чүнү-даа кылыр-лар. Кандыг-бир чылдагаан-биле ажылче үнмейн барган эштерин бүрүн солуп шыдаар кылдыр ажылдап, өөренип алганнар. Шеверлекчи-даа, дашчы-даа, каңнакчы-даа, бызаңчы-даа болуп ажылдаар—үш-дөрт мергежилдиг болуп турарлар. А хоочуннар кайдал? Олар база бар. Кувискаал Ооржак, Шортан-оол Моңгуш. Боларның кайызы-даа хөй чылдарда ажылдаан. Биргизи —Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу. Ол — пенсионер, ынчалза-даа анаа-ла хүн эртирип дыштанып орарындан ол ойталаан. Бригадада эш-өөрүнге пат-ла чаңчыгып калганы-ла ол ыйнаан, олар чокта чааскаан бажыңынга олуруп шыдавазаны база чадавас, дедир чедип келген, ам ажылдап турар. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, хоочуннар-даа, аныяктар-даа дөмей чорду: ажылчын мергежилдиң кайызын-даа кылып шыдаар. Ында Шойдар-оол Санчытовичиниң киирген үлүү улуг. Тудуг кылыры — нарын, берге дээрзин амыдыралдан көрген, билир болгаш чаңгыс ажылчын мергежил—эки түңнелге чедирбес деп чүвени ол чаа келген аныяк кижилерге угаадып, бригада кежигүнү болуп ажылдаар күзелин бар болза-ла, дораан эвес-даа бол, чоорту үш-дөрт мергежилди чедип ап, ооң чажыттарын дуржулгалыг тудугжулардан билип алырын негей бээр. Бо негелдеде чажыт утка бар. Кижи бүрүзү-ле тудугжу, мырыңай бедик мергежилдиг тудугжу кылдыр кайын төрүттүнүп келир ийик аан. Күзелден аңгыда, сонуурган база турар болгай. Чеже-даа улуг күзелдиг болза, сонуурган чокта, кандыг-даа ажылга чаңчыгары берге

Ачазын ол салгаан, ону оолдары дөзээн

апаар. Ону анаа-ла хол даштыы-биле кылыр кижи болу бээр. Ынчангаш бригадага чаа келген аныяк кижи чогум-на бо мергежилге, тудугжунуң мергежилинге сонуурганын эки өөредилгези-биле бүзүредип, шынзытсын дээш ындыг. Бирээде, ол, А ийиде артык билиг амыдыралга херек, ол каяа-даа ажыглаттынга бээрин бригадир оларга тайылбырлап, сүмелеп чоруур.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Ш. С. Кужугет-биле чугаалажып орааш, ооң бригадазының амгы байдалын, ажыл-херээн база сонуурган мен.

— Байдалывыс багай эвес. Бригадада 20 кижи бар. Олар аңгы-аңгы объектилерде ажылдап турар. Чыл эгезинден бээр ийи аал чурттаар беш бажыңны ажыглалга кирген бис. Ам ийи чурттал-га бажыңын, Кызыл-Мажалык суурда ийи каът интернатты тудуп тур бис. Интернатты сентябрь эгезинде ажыглалга киирер бис. Школачы оолдар, кыстарга бистиң бир улуг белээвис ол болур. Эрткен чартык чылда бистиң коллектив 283.5 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планныг турган. Ону бистер ажырган бис: 395.1 муң рубльдиң тудугларын кылып доозкаш, херек чагыкчыларга хүлээдип бердивис. Бо-ла бодап чоруурумга биске бир-ле четпес чүве бар. Ону чамдык удуртукчулар херекке албайн баргылаар чорду. Чүл ол? Чуртталга бажыңынга азы өске-даа үлеттир тудугларынга керээни чагыг бээр бистер совхозтар-биле чарып ап турар бис. Керээни болур-чогуур-биле чарып-даа алза, бистерни, тудугжуларны аъш-чем-биле таптыг хандырбайн баар чүүлдер тургулап кээр-дир. Чем үзүктели-даа бээрге удуртукчу ынтер тоомчага албас, азы анаа-ла билбээчеңнеп каап олургулаар-дыр. Тудугжу кижиниң хырны кошкаап дээр болза, оон доду күш-биле ажылдап шыдавазы билдингир болгай. Моон соңгаар бо дугайын удуртукчулар хаайынга кертип алыр болза, ажырбас деп бодалдыг мен.

— Бодуңар дугайыңарда шоолуг-ла чугаалавайн бардыңар ышкаш ийин Шойдар-оол Санчытович? — деп, көрбээн чүвези, кедүрбээн

— Таптыг, бир чайлыг үеле таваржып, хөөрешкен болзувусса, ал-бот-даа, эш-өөр-даа дугайында сактып, чугаалаар солун чүүлдер бар болдур ийин. Сактып алыкар, чүгле бригадирлээш безин 31 чыл болдум. Пенсияже удавас, сентябрь айда, үнер мен. Ам-даа аныяк хевээр деп бодап чораан мен. Ындыг чүвең кайда боор. Үениң шапкын деп чүвезин ам эскерип чор мен. (Ынча дээш ол чазыы кончуг хүлүмзүрээш, каттырып кагды). Пенсиялап алгаш-даа кижи анаа-ла кайын олуруп шыдаар... Ийет, үстүкү черден дилег кылып каан чүве. Ынчан мен бо суурга 780 өөреникчи өөренир школа болгаш 280 олуттуг уруглар садының бир корпузунуң тудуун кылырынга киржир мен. Амыдыралым, ажыл-херээм чүгле тудуг-биле холбашпаан. Хөй-ниитиниң ажылынга хире-шаам-биле база киржип келдим. Район Совединиң улус депутадынга — 4, суур Совединге —3 удаа соңгуткан мен. Эш-өөрүмнүң ол бедик идегелин амыдыралга шынзыдар дээш кызып-ныдайып чоруп турдаш, чамдык удуртукчуларга соңгукчуларның чагыгларын тургузуп шаг болган мен. Оларның чамдыктары күүсеттинзе-даа, артканнары саазын кырынга артып калгылаан.

Оолдарым бар, мени дөзээн, мени салгаан. Оларның кайызы-даа чолаачы улус чүве. Ынчалза-даа Гена-даа, Валера-даа ол ажылын каггаш, мени «өттүнүп» тудугжу апарганнар. Геннадий — 2, Валерий —3 уруглуг. Ам тудугга ажылдаа-ла 4-5 чыл чеде бергиледи. Бо үе дургузунда олар база холушкан мергежилди чедип алдылар. Ам тудугнуң кайы-даа адырынга тургузуп каар болза, ону бедик шынарлыг кылдыр күүседип шыдаарлар. А өг-бүле байдалым мындыг: хөмур, ныш оттулар чаңгыс өрээл бажыңга 40 ажыг чыл чурттап турарывыс бо. Мында бажың алыр оочурда чедер, чединместиг, хөй ажыл-төлдүг, аарыг-аржык, кыртан-дижен кижилер хөй боорга, бажың деп чаңгыс катап суур Совединиң күүскомунче кылаштап көрбээн мен. Ам харын дөрт өрээлдиг чаа бажың туттуруп ап тур мен. Ону тударының акша-хөреңгизин бистиң тудуг организациязының удуртукчулары тускайлап берген. Ол бажыңны бригадамның тудугжулары тудуп, кылып берип тур. Ынчангаш бодум хуумда бо кырып келген назынымда, 741 дугаарлыг КМК-ның начальниги Дембик Хомушкуга, «Тыва агроүлетпүр» тудугнуң кооператив-күрүне каттыжыышкынының директору Геннадий Макарович Шубникке улуг дузазы, сагыш човангыр чоруу дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Мээң хуумда бажыңымны тудуп берип турар эш-өөрүмге күзелим, йөрээлим база ындыг. Тудугжунуң бо өөрүшкүзүнге чамдык доскут сеткилдиг кижилер доза туруп, артык болгаш аарышкылыг сөстер октай бээри чадавас. Мен бодум хуумда ону ынчанмазын олардан дилээр мен. Чүге дээрге барык бүгү назынының хөй кезиин тудуг ажылынга берген, ак сеткилдиг ажылдап келген бо хоочун ажылчын анаа төлептиг, ол шак ындыг үнелелге четкен-даа. Алдарлыг тудугжу Шойдар-оол Санчытович Кужугеттиң амыдыралын, ажыл-херээн долузу-биле эвес-даа бол, каксы көргүзерге ындыг-дыр.

Чугаалажып оруп-оруп, чарлып чоруптарывыс мурнуу чарында ол мынча диди:

— Мээң ачам Санчыт база тудугжу чораан. Ол бодунуң колхозунга хөй-ле бажыңнарны кылып, тудушкан болдур ийин.

Кужугеттерниң тудугжу династиязының үгү кайыын тывылганын, кайыын ужукталып үнгенин чүгле ынчан билген мен. Өг-бүлениң баштыңы ам удавас пенсиялаар, ынчалза-даа уламчылап ажылдаар. А сөөлү барып ону дөмей-ле оолдары —Геннадий биле Валерий солуп алыр. А оон соонда... Ындыг-ла ырак эвес үеде оларның оолдары ачалары-биле кады ажылдай бээри магат. Маңаа долу харыыны амыдырал бээр ыйнаан.

Шагыр-оол ДОРЖУ.

Кыска-даа бол, солун

ЧАА АЖЫДЫЫШКЫН БЕ?

Бөлүк совет эртемденнер 20 чыл иштинде шинчилел кылып келгеш, мырынай кайгамчык түңнелге келген: бистиң делегейивис кол нуруузунда электроннуг чалгыглардан тургустунган деп. Олар шуптузу каттышкаш, Октаргайның хөй кезии болуп, бодарап турар.

ССРЭ-ниң Радиоүлетпүр министерствозунуң «Вымпел» дээр эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынында шинчилелдер удуртукчузу, ажыдыышкынның авторларының бирээзи Р. Авраменко мынча деп санап турар: анаа болгаш бөмбүктелчек чаңныктар, кончуг күштүг, ээгиниш шуурганнар дээн ышкаш бойдус болуушкуннарының тыптыры электроннуг чалгыглар бары-биле тайылбырлаттынар.

Оон бодап турары-биле алырга, экстрасенстерниң онзагай сургуулунда ам ындыг-ла чажыт чүве чок, олар улусту кижиниң организминиң электроннуг тургузуун билдилиг башкарып эмнээрлер. Оон эрткеш, ол ажыдыышкынның ачызында авторлар, лабораторияга плазма хевирлиг чүүлдерни кылыптар аргалыг болган, олар бөмбүктелчек чаңнык ышкаш шынарлыг.

Чамдык эртемденнериң санап турары-биле алырга, ол ажыдыышкын кижи төрелгетенниң дыка хөй чүгула айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. Хамыктың мурнунда бойдуска хора чедирбес энергия тывылдырыкчыларын ап болур. Чооккү үеде чаа хевирлерниң радио станциялары, черге болгаш космоска шимчеп чоруур чаа «хөлгелер» кестүп кээп болур-дур.

Оон база бир талазы: хөй-хөй чылдарда чажыт турган, ам-на кээп бүлүйтү билдинип келген камгалал комплекизиниң эртеми ам-даа чаа ажыдыышкыннарны бээр боор.

А. ЛАВИДЬЯНЦ (СЭТА).

ЯПОН ДУЗАЛАМЧЫ, СОВЕТ БЮРОКРАТТАР

Японияның Кызыл Крезиниң дузаламчы кылдыр чыгганы эм-тан болгаш уруглар чеми хөй чүък кирер 95 контейнерге бистиң чуртувуста келген.

Оларны «Михаил Светлов» деп совет теплоход биле япон «Аота-Мару» эккелген. Восточный деп портка чүъкту дүжүрүп каан. Моон машиналар, поездилер айтып каан адрестерже сөөртүр ужурлуг: Чита, Иркутск, Владивосток... А ол чүък черле чыппышаан. Демир-орукчулар дузаламчы чүък сөөртүрү дээш акша негеп турар. Чүү-даа болза, японнардан эвес, чүък алыр совет черлердеп.

Бистиң чуртувуста кижи кайгап ханмас чүвелер болуп турар. Даштыкылар биске халас дузалажыксап турар. Ынчалзажок чүъктер өртээлдерге болгаш станцияларга «ылдыртынып» каарлар. Ала-чурт бюрократтары алдарлыг-ла.

Японнарга өөрүп четтиргенивисти илереткеш өршээп көрүңер, ам чүве чорутпайн көрүңер дээр апарган бе ам? Бистиң ажы-төлүвүс, кырганнар дээш сагып човаап турарын-на совет бюрократтарга артык үүледир деп аан.

Находка. Приморье край.

Л. ВИНОГРАДОВ, А. ИГНАТЬЕВ (СЭТА-ның корр.).

НАЙЫРАЛДЫҢ КҮЖҮ

СЫРЫЙ ХОЛБААЛЫГ

Культура ажылдакчызы кижиге улуг-даа, бичии-даа байырлал оон чогаадыкчы ажылы, уран талантызы-биле сырый холбаалыг. Ам бир чаа байырлал моорлап келир: ол болза, тыва черге революцияны чарлааны-ның 70 чыл оюдур. Бистер оон хажыызынга артып калыр эргевис чок. Орта белеткелди шагда-ла эгелээн бис. Баштайгы концертивистиң программазын бистиң районнуң 70 чыл оюнга тураскаадып, муң-муң көрүкчүлерге бараалгаттывыс. Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңының чогаадыкчы ажылдакчылары ээвээш санныг — чүгле 15 кижиден тургустунган-даа болза, боттарының чаа-чаа программалыг концерттерин районнуң ажыл-ишчилеринге көргүзер дээш күжениишкинниг ажылдап турарлар.

Бистиң суурнуң Культура бажыңы ажыттынган-ла үр болбаан: чаа-ла бир чыл ажып чоруур. Ынчалза-даа мыя бо үениң дургузунда район болгаш республика чергелиг көрүлделерге киржип каапкан. Үстүнде чугаалааным ажылдакчылар улуг улустуң болгаш бичии уругларның ыры, танцы ансамбльдерин, «Мажалык» агиткультбригаданы удуртуп турарлар, оларның чамдыктары концерттерге боттарының уран талантызын чоңга бараалгадып, мактадып-шаңнадып-даа келгеннер.

Культура ажылының хоочуну Чойган Көгелге удурткан Мажалык аттыг агиткультбригаданың ат-сураа чүгле мында эвес, а өске, бистер-биле кожа районнарда, Моолдуң Завхан аймаанда сурагжый берген. Оон бир кескү чижээ болза, «Мажалыктың» эрткен чылын республиканың агиткультбригадаларының көрүлдезинге киришкеш, ийиги черни ээлээни болуп турар. А Александр Сарыглар удурткан коллектив «Ээлдек шыңгыраашт» деп республика көрүлдезинге бирги черни бүзүределдиг чаалап алган.

Эрткен чазын ыры-хөгжүм ансамбльдериниң көрүлдези база-ла республика төвүнге болуп эрткен болгай. Аңаа дөрт-ле кижи — Алексей Сарыглар, Юрий Делег, Адар-оол Монгуш, Леонид Ооржак киришкеш келдилер. Түңнел кончуг эки болган: олар бирги черни ээлээн. Ам бо оолдар шупту Тыва филармониязында ажылдай берген. Ам оларны солуур чаа бөлүктү тургузуп турар бис.

Кожа-хелбээ республикаларның, областарның база моол өңнүктеривистиң уран чүүл коллективтери-биле найыралчы харылзаавыс быжыг деп үстүнде чугаалаан мен. Чоокта чаа Кошкар-оол Монгуш Бурятияга фольклор ансамблинге киришкеш келди. Моолдуң Убса-Нур, Завхан аймактарынга база аалдап чордувус. Боттарывыстың белеткеп алганывыс концертивисти элээн каш черге көргүстүвүс, моол эштеривиске бараан болдувус. Бистиң найыралчы харылзаавыс чүгле концерт көргүзери-биле кызыгаарлаттынмаан. Ажыл-херекчи арга-дуржулга солчуушкунун база кылдывыс. Ол ынчаар чоңга чолукшуп чораанывыс түңнелинде Чойган Көгел, Монгуш Тырышпан «Бот-тывынгыр уран чүүлдүң тергиини» деп моол атка төлептиг болган.

Чедиишкиннерни күжүн үндүрүп, дериин төп тургаш чедип алыр. Улуг байырлал бүдүүзүнде районга бот-тывынгыр уран чүүлдүң сайзыралынга үлүүн киирип келген кижилерни адаары, демдеглеп каары черле ап-тык эвес. Хоочуннар Чойган Көгел, Монгуш Тырышпан, Римма Сарыглар, аныяктар — танцы башкызы Александр Сарыглар, уран чүүл удурткукчузу Валентина Монгуш — бистиң ынаныр, бүзүрээр, чорга ар-даныр кижилеривис ол.

Чаа чүүлдерни дилеп, чогаадыкчы чоруувусту улам байыдып, чоңга ам-даа бараан болуру — сон даартагы сорулгавыс ол кылыр көрүп турар бис.

Вадим МОНГУШ,
Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңының директору.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

СУРАГЖААН АДЫН ЭГИДЕР

Комбинаттың арыглал фабриказының бөдүүн рудазан даг-дүгү болбаазырадыр цегинге баарывыска, дөрт дугаар ээлчег ажылдап турар болду.

Ээлчег мастери М. С. Агбаанга цехтиң операторскаязынга ужуражы бердивис. Арыглал фабриказының болгаш удуртуп турары ээлчээниң ажылынга хамаарыштыр оон-биле чугаалаштывыс.

Малчын-оол Сарыгларович 1972 чылдан бээр В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта ажылдап турар бүдүрүкчүлериниң хоочуннарының бирээзи. Ындыг болганындан биске нийти ажыл-иштиң байдалын таныштырды.

— Бо дээрге Тываның эң-не кол бүдүрүлгези болур, ол тыва национал кадрларны белеткеп, өстүреринге улуг рольду ойнап турар. Каш чылдар мурнунда даг-дүгү тывар болгаш болбаазырадыр талазы-биле планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип, мактадып, шаңнадып келгенин шуптувус билир бис. Сөөлгү чылдарда ол аалдар-адывыс чоорту кудулап, планныг онаалдалар күүсеттинмейн турары хомуданчыг-дыр — деп, ол бистерге тайылбырлады.

Чүге ындыг байдалга чедип келгениниң чамдык чылдагааннарын допчузу-биле чугаалап берди. Социалистиг чарышты мурнунда кончуг дээштиг организастап, оон түңнелдерин айыткан хуусааларында үндүргеш, мурнакчыларны шаңнап-мактап, солуннарга бижип турган. Ынчан ажылчыннар турасоруктуг ажылдап турган. Ак-довуракчылар Тываның улусчу революциязының 70 чылынга төлептиг ужуражыр сорулганы салган. Ниитизи-биле алырга, комбинаттың ишчилери байырлалга күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш ажылдап турар-даа болза, чарышты четпес организастаанындан кайы ээлчег мурнап, хожудап турары билдинмес. Ооң уламындан ээлчеглер сөөлгү үеде планныг даалгаларын күүсетпейн турар. Шынап-ла, күш-ажылчы маргылдааны кошкак организастааны аңаа чоруп турганы, бүзүреп көрдүвүс. Ажылчыннарның ээлчеглерниң канчаар ажылдап турарының дугайында бижээн көргүзүг самбыралары-даа көрбедивис, комбинаттың солунун-даа тыппадывыс.

Арыглал фабриказында улуг партия организациязы бар, ооң кежигүннериниң саны чүс ажып турган. Ам оларның саны элээн кызырылган болду. Чүге дээрге эки тура-биле партиядан чамдыктары үнгеи, өскээр шилчээннери база бар.

Фабрикада партия организациязы ажылын кошкатканын, партбюро секретарынга кым соңгутканын безин билбезин М. С. Агбаан чугаалап олурду. Мурнунда партия хуралдары ай санында эртип, фабриканың, ээлчеглерниң коммунистериниң ажылынга ханы анализти берип, четпестерин илередип, ону эдип алырда кандыг хемчеглерни алырын тодаргай айтып, партия кежигүннеринге даалгаларны бергеш, олардан негелдезин кылып турган. Ам ындыг эвес болу берген, партия хуралдарының саны кызырылган (кварталда бир удаа), ол бүдүрүлге хуралы дег болу берген. Коммунист удурткукчуларның, коммунистерниң ажыл-ижиниң, партийжи даалгаларын күүселдезиниң дугайында ханы сайгарып көрбейн келгени четпес.

Арыглал фабриказы чүгле хоорайның эвес бистиң республиканың кол бүдүрүлгези болганда ооң ажылын, ажыл-чорудулгазын хүн бүрү хайгаараар, мында четпестерни эдер, ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар хемчеглерни администрация, партком, партия организациязы алыр хүлээлгелиг турган, ону чедир боттандырбайн турарын билип алдывыс. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткому (секретары Б. П. Кучеренко) фабрикага ховар келир, оон ажыл-ижинче, ажылчыннарының сагыш-сеткилинче, херегледеринче, негелделеринче ханылап кирбейн турарын хомудап турар. Ооң уржуундан бүдүрүлгениң дериг-херекселдерин чаартыр, эде дериир хемчеглер оожум чоруп турар. Кадрлар четчип турар-даа болза оларның мергежили чавыс болуп артпышаан. Ажылчыннарның аъш-чеми, ижер суг-биле хандырылгазы шоолуг эвес, ону экижидер дугайында каш удаа чугаа болган-даа болза бурунгаар базым кылдынмаан. Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестерниң уламындан арыглал фабриказы сөөлгү үеде кошкак ажылдап турар болу берген.

Ооң мурнунда турган ат-алдарын катап эгидериниң аргалары, курлавырлары барын М. С. Агбаан болгаш өске-даа эштер чугаалап турдулар. Хамыктың мурнунда комбинаттың ажылын экижидеринче хамаарышкан партия, совет, ажыл-агый органнары хүн бүрү кичээнгейни салыры негеттинип келген. Четпестерниң чылдагаанын илереткеш, ону эдип алырының хемчеглерин ажылдап кылыр, амыдыралга боттандырары чугула болуп турар. Ажылчыннар-биле ажылды үнделиини-биле чаартырының, оларның идепкейин, сонуургалын, харысалгазын, мергежилин бедидериниң аргаларын дилеп тывар. Ылангыя чарышты организастаарының, шаңнап мактаарының, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң деп шилгелиг арга-хемчеглерин алырын ажыктыг деп санап турар.

Бо бүгү болза комбинаттың ажылын экижидер, шаандагы ат-алдарын катап эгидерде чүнү кылза чогуур талазы-биле мастер М. Агбаанның болгаш өскелерниң-даа чүгле чамдык бодалдары, саналдары-дыр.

Дөрткү ээлчегниң ажылчыннары Тываның юбилейинге чедиишкинниг ужуражыр дээш ажылдап турар. Планныг даалгаларын күүсетпейн-даа турар болза, мурнукузундан ажылдыжы элээн шуудап орар, чоокку үеде чедиишкинниг ажылдаарының аргалары тургустунуп турар. Коллектив интернационалчы, мында сөөк-язы ылгаар чүве чок, найыралдыг, бир демниг ажылдап келген. Мында Борис Устинов, Михаил Сундуй-оол, Геннадий Жданов, Монгуш Кылын-оол, Сүге Сарыг-оол болгаш өскелер-даа хөй чылдарда ажылдап, онаашкан ажылынга ээ-харысалгалыг болуп турарлар.

— Ээлчегниң интернационалчы коллективи өске эштеривис-биле бир демей, төрээн чуртка Тываның эки шынарлыг даа-ның дугун бээр дээш ажылдап турар бис. Бистиң күзеп турар күзелививс болза «Тыва даг-дүгү» комбинаттың каш чыл мурнунда сурагжаан ат-алдарын катап эгидип алыр дээш шалыпчы ажылдаары болур. Ону эгидип алырының бүгү-ле аргалары, курлавырлары, тургузукчу күш-ажылы Ак-Довурактың хөй национальдыг, найыралдыг ажылчын аңгызында бар —деп, Малчын-оол Сарыгларович түңнелинде чугаалаан.

Арыглал фабриказының болгаш комбинаттың ажылын экижидер, оон ат-алдарын катап эгидер дугайында ажыл-ишчилерниң сагыш салып турары чөптүг. Олар ону чедип алыр дээрзинге долузу-биле бүзүреп болур.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

[Барыын-Хемчик районда бирги, ийиги, үшкү, дөрткү арыннарда болук материалдарны журналистер Таан-оол ХЕРТЕК, Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн].

ХЕРЭЭЖЕН ШЫРАЙЫҢАР САЛБАҢАР

Угандының удурланыышкынның национал шимчээшкининиң төлээлериниң аразында Ентэббе хоорайда район администрациязының ажылдакчызы Аннет Налвенга-биле республиканың херээжиннер чөвүлелиниң активчилери ужурашкан.

Ужуражыышкынга Тыва АССР-ниң улус депутады, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы З. Н. Сат, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң ажылдакчызы Т. С. Намчак, херээжиннер шимчээшкининиң хоочуну Д. Л. Ондар, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда салбырының кафедра эргелекчизи С. М. Биче-оол, журналист А. Ховалыг олар киришкен.

Делегацияны баштап чоруур Угандының премьер-министриниң бирги оралакчызы, удурланыышкынның национал шимчээшкининиң Национал комиссары Эрия Категайя база ужуражыышкынга киришкен.

Аннет Налвенга үжен харлыг, дөрт харлыг уруглуг, өг-бүлелиг, национал университет дооскан. Бодунуң мергежилин политик деп турар.

Угандының чурттакчы чону аныяк, колдуу кодээ ажыл-агыйда ажылдап турарын ол чугаалаан. Ол кодээ ажыл-агыйда хаара туттунган херээжиннерниң хөй-нийти ажылынга киржилгезин сонуургаан.

Чоннуң чурттап турар чер ээйы-биле херээжиннер чөвүлелдери, агитквартиралар, депутат бөлүктер дамчыштыр херээжиннер-биле ажылды чорудуп турарын аалчыларга чугаалап берген. Ол ышкаш чаа шимчээшкиннер база тыптып турар—херээжен чогаалчылар болгаш «Өг-бүле» ассоциациялары, районнарда чогаадыкчы херээжиннер каттыжыышкыннары.

Оларнында херээжиннерниң кандыг организациялары барыл деп айтырыгны Аннеттен салган. Херээжиннерниң хөй кезии тараачыннар, 75 хуузу бижик-билиг билбес. База-ла мергежил ээйы-биле чаа шимчээшкиннер көстүп эгелээн: юрист, журналист, эмчи, чогаадыкчы херээжиннерниң ассоциациялары тургустунган. Ынчалза-даа кол сорулга— кодээ херээжиннерже эглип, оларның айтырыгларын шиитпирлежири, бижик билбес чорукту узуткаары дээрзин айыткан. Херээжиннер айтырыгларының талазы-биле бо бүгү айтырыгларны ол харылап турар. Чазак структуразында херээжиннер министерствозу база бар. Күрүне ону акшаландырып турар. Күрүне көрүнмес болза канчаарыл, чурттакчы чоннуң хөй кезии херээжиннер болганда деп ол чугаалаан. Чоорту херээжиннерниң бүгү агымнарын каттыштырып, федерация тургузары көрдүнүп турар.

Херээжиннер болгаш политика. Бо айтырыгны ужуражыышкынның киржикчилери база оюп кагбаан. Үжен дөрт район бүрүзү-ден парламентиге бир херээжен кижи төлээ албан турар. Оон ангыда соңгулдаларга эр-херээжен хамаанчок соңгуур, орта тииләэн херээжиннер база кирер. Ниитизи-биле үш чүс парламентарийлерниң 10-12 хуузу херээжиннер.

Янзы-бүрү этниктиг бөлүктерниң төлээлери дээди өөредилге черлеринче кирерде, сөөк-язы барымдаа чокка, чүгле дээскээр ээйы-биле кирер. Шажын-чүдүлге ылгавашкыны чок. Бо айтырыгже сиңниглейн турарының чылдагааны—артыктажыышкыннардан чайлаар дээш, политиктиг партиялар ону бодунуң сонуургалынга ажыглавазын дээш. Херээжиннер бизнесче база кирип, боттары акша ажылдап алырының аргаларын дилеп турар.

Хөй уруглар божааны дээш ол чуртта нелерни шаңнап мактавайн турарын база чугаалаан. Чүге дизе ээ-ле дизе ады уруглуг өг-бүлелер бар. Иениң кадыын бызыглаары чугула болуп турар.

Аннет херээжиннер журналдарын чаа-ла ажыдып эгелээнин демдеглээн. Аныктар америк амыдыралдың оваар-дээниниң күзенчиг эвес талаларын өттүнүксээрин ол сагыжы дүвүреп чугаалаан. Силерниңде национал культура кадагалаттынганы эки-дир. Ынчаарга элээн хөй чылдарда шажын-чүдүлгелерни хоруп кааарга, чоңга кандыг салдарлыг болганыл деп айтырыгны ол салган. Мөзү-шынар чидирип улуг болган деп харыызын ол алган.

Африкага барглаш сагыжымда силерни бодап чоруур мен, чедип кээр арга турар болза, бистиң чонувус база дыка хүндүлээчел улус, чылыы-биле уткуп, хүлээп аар бис деп, ол чалаан. Бистиң чурт үргүлчү чай турар чер деп, Аннет чугаалаарга, силерге хар көргүзер турган-дыр бис деп баштактанырга, ол каттырып хүлээп алган.

Солун дамчыштыр Тываның херээжен чонунга чүнү күзээр силер деп оон айтырган. Бир дугаарында, херээжен овурхевирни, шырайны салбазын күзээн. Бодунуң дөзүн, культуразын камгалаары кончуг чугула. Музейге барглаш, национал хөгжүм херекселдерин көөрүмге, бистиң хөгжүм херекселдеринге дөмейлери база бар болду. Черле улус-чонувуста дөмей чүүлдерни эскерер чордум. Тываның херээжиннеринге аас-кежиин, өөрүшкүнү күзедим деп, ол ужуражыышкын сөөлүнде чугаалаан.

БАШТАЙГЫ МАРАФОН

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

Чадаг чарыштың бо хевири Тывада бир-ле дугаар болуп эрткен. Моон мурнунда чадаг чарыш киржикчилери чүгле 20 километр эртип турган болза, бо удаада боттарының күжүн, быжыг туруштуун, шыдамыккайын көргүзер дээн спортчулар 42 километр 195 метрни эртер. Марафонну Бүгү делегейде бадылап кааның хемчээли ындыг.

Чадаг чарыш спортунун сайзырадырының бир хевири марафон болур. Бо хемчээлдиг кижи бүрүзү ажып эртип шыдавас. Чоокта чаа Москва хоорайга «Москва-91» Бүгү делегейниң марафону болуп эрткен. Аңаа бистиң республиканың адын камгалап 5 кижи киришкен. Ниитизи-биле делегейниң 17 чурттарының төлээлери келген. Аңаа киришкен кижилерниң саны 7 муң ажыг.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Тываның адын туруштуу-биле камгалаан. Бай-Тайга районда Тээлиниң № 2 школазының башкызы Сүрүң-оол Монгуш чеди муң ажыг кижиден 340 дугаар черни алган. Хоочун башкы, Өвүрнүң Торгалыг чурттуг Владимир Чамзырай 1415 дугаар болган. Өске арткан үш эжи база сөөлгү чер албаан.

Москвага болган марафонуң оруктары оргу-дески эвес, оңгул-чиңгил, көвүрүг, даг. В. И. Ленин аттыг стадиондан үнгеш, Москва хемниң эриин дургаар маңнааш, көвүрүглеп кешкеш, хемни дургаар маңнаар, МКУ-га четкеш, дедир эггеш, Мосфильмни тавараaш, Ленин проспектизинге келгеш, А. М. Горький аттыг паркка четкеш, Новодевичье хөөрүн таварааш, хемни өрү маңнааш, катап В. И. Ленин стадионунга доктаар. Мону чүге бижип тур сен дээр болза, бистиң спортчуларывыс ол марафонга боттарының шыдамыккайын көргүскенин номчукчуга сонуук болзун дээш тайылбырлап орарым ол. А херек кырында Москвага болган марафонга 1400 ажыг кижи хемчээлдиг эртип шыдавайн, дистанциядан үнген.

Эрткен дыштаныр хүнде Кызылга болган марафонга 25 кижи киришкен. Оон-даа хөй болур турган. Чамдык спортчулар маргылдаа [illegible] мандат комиссиязын эртпейн баргаш, маргылдааның эгелээр шагын билбээннер, түңнелинде олар оралдаан.

Эртенгиниң 9 шак 30 минута турда, «Совет Тываның 5 чылы» стадиондан марафончулар маңнажып үнүпкен. Хүн чагыг еэугаар болган. Сериин болгаш бичии дымыраадып, чаъс чаап турган.

Кажан спортчулар маңнажып үнүп турда, Кызылдан Евгений Илюхин, Бай-Тайгадан Сүрүң-оол Монгуш, Сүт-Хөлден Боралдай Ооржак олар мурнай бергеннер. Баштай ээр черге кымның мурнап чедерин чугаалаары берге турган.

Марафончулар «Совет Тываның 5 чылы» стадиондан үнгеш, Интернационал болгаш Кравченко-Щетинкин кудумчулааш, парк аксын дургаар маңнааш, Найырал кудумчузун өрү чоктааш, кедээ ажыл-агый техникумунуң дужунга келгеш, бир дугаар пунктуга доктаап чоруй бир стакан шайны ишпишаан. Шаптанып турган. Олар баштайгы пунктуга доктаавaан.

Ийи дугаар изиг шай ижер чери Кызыл районнуң Каа-Хем суурунуң бир дугаар светофорундан 50 хире метр черде. Спортчулар педучилищени, № 12 школаны эрткеш, электри станциязын таварааш, улуг трасса-биле маңнашкан. Ийи дугаар пунктуга элээн каш кижи изиг шайны ишкен. Дустуг хлеб чиир кижи чок болган.

Ийиги пунктуга чедип чорда Евгений Илюхин өөрүн мурнай берген. Ооң соондан Сүрүң-оол биле Боралдай деңге чоруп орган.

Үш дугаар пункт—Каа-Хем хөмүр-даш уургайынче ээр оруктан 500 хире метр черге турган. Аңаа чедир спортчуларның аразы шоолуг ырак эвес болган. Марафончулар ол пунктуга келгеш, дустуг хлебти дайнавышаан, шайын ишкеш, стаканнарын октагылап эгелээн.

Марафончулар эгезинде маңнажып үнерде дыка-ла чиик болган. Он минута эртип чорда Восток ажа берген. Беш минута ажыт турда, Каа-Хем суурну эрткен.

Дөрткү пункт Көк-Тей паромунга четпейн чыда, дедир ээр черге турган. Кажан арыг кирер черинин чанынга Сүрүң-оол Монгуш маңнап чорда, бир дугаарында Евгений Илюхин дедир ээп чоруп орган. Мурнунга болгаш соонга чораан машиналыг судьялар «ам-на ол ийи спортчуларның аразынга чидиг демисел эгелээр боор» деп чораaннар.

Ийи болгаш үш дугаар пункттарның аразынга Евгений чааскаан маңнап чораан. Ийи болгаш үш дугаар кижиниң аразы оон бир хире километр ыракта болган.

«Ам-даа финишке чедир ырак. Бо оолдар чеде бээр боор» деп чугаа-даа үнүп турду.

Дөрт дугаарында Кызылдан Орлан Эренчин бисче көргеш, кочулаан-даа чүве дег, каттырып каап маңнап олур. Бир дугаар кижи-биле оон аразы 5 хире километр. «Бо-даа шаңналдыг чер дээш эвес, аңаа-ла хемчээлди маңнап эртер дээн кижидир» деп чордувус.

Чадаг чарыш киржикчилериниң хоочуну, Тес-Хемниң улус өөредилге килдизинде фильмотека директору Владимир Чамзырай алды дугаарында чоруп орган. Орук аксынга улгады берген кижилер турар болду.

— Бо улус чарыш сонуургап турар-дыр аа — деп, Лазо Семенович Седиптен айтырдым.

— Каа-Хем баар дээн улустур. Машина дозуп турары ол-дур — дидир.

Удатпаанда алгы эвес алгы үнген. «Рафик» машинаның даажы безин ында калган.

— Володя, Володя! Экидир! Алды дугаарында чоруп олур сен!

Марафон доозулган соонда Владимир Долгаковичиден билип алдым. Ол улус оон-биле кады «Серебрянка» профилакторийинде дыштанып турар өөрү болду. Олар кады турган эжин хей-аът киирип, чедип келген улус болду.

В. Д. Чамзырай дискектери аарыыр боорга, ону үш хондур профилакторийге эмнеткеш, маргылдаага киржир аргалыг болганы ол. Хоочун спортчу 48 харлыг. Москва марафонунга 3 шак 19 минута 39 секунданы көргүскен болза, маңаа 2 шак 52 минута 03 секундада маңнап келген. 27 минута 36 минутаны кызырган. Ол дээрге улуг чедиишкин-дир.

Кажан финишке чедир 5 хире километр арткан турда, бистиң солуннуң чүрүк тырттырар корреспондентизи Ондар Охемчик сөөлгү пунктуга спортчунуң стакан шайны ижерин, хлеб чиирин маңнап тырттырар деп турда, демгизи арлы берген.

— Мен маңаа туруп алгаш, хлеб чип, шай ижип алыр чүве ыйнаан деп боладым — деп, хоочун фотограф кургуг черге чугааланып чыдып калды.

Стадион Марафончуларны сонуурган каш кижи келген. Бир дугаарында Кызылдан Евгений Илюхин келгеш, 2 шак 32 минута үени көргүскен. Ол болза, ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидаттың нормазы-дыр.

Ийи дугаарында Кызылда электри станциязының төлээзи Орлан Эренчин 2 шак 36 минута 30 секундада маңнап келген. Кажан 17 хире километр арткан турда, Орлан Евгенийден 5 км хире ыракта маңнап орган. Тиилелгеже чүткүлдүг болурунуң бир херечизи ол-дур дизе частырыг чок. Оон ырак чер турган болза Орлан ону эртип болур турган. Холуун эртирип ырак чыдып калганынга сөөлүнде хомудаан.

Хоочун спортчу Монгуш үшкү чер алганынга хомудаваан. Москвага болган марафон соонда күш кирип алырынга үе чедишпээн. Күш кирип алырынга 3 ай негеттинер. Ол 42 км 195 метрге 2 шак 42 минута 53 секундааны көргүскен. Москвага көргүскен үезинден он ажыг минутаны кызырган.

Бо болуп эрткен марафонга спортчу деткимчени Кызыл хоорай Советиниң (даргазы Ю. П. Слободчиков) көргүскен. Муң акшаны үндүрүп берген. Тиилекчи болган Евгений Илюхинге хоорай Советиниң хүндүлел бижиин, ДОСААФ обкомунуң сатканы «Дельта» мотоциклди. Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң чемпион кожаазын, бирги чергениң дипломун хоорай Советиниң улус депутады, аныяктар болгаш күш-культура база спорт талазы-биле комиссияның даргазы, ДОСААФ обкомунуң даргазы Н. В. Коротаев тывыскан.

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң сатканы чадаг-тергеге, ийиги чергениң дипломунга Орлан Эренчин төлептиг болган.

Хоочун спортчу Сүрүң-оол Монгуш «Адидас» идик-биле база үшкү чергениң дипломун-биле шаңнаткан.

Тускай шаңналдарны хоочун спортчулар В. С. Четвертаковка, В. Д. Чамзырга тывыскан. Марафоннуң шупту киржикчилери вымпелдерни болгаш маңнаары-биле тыртып алган дугаарларын тураскаалга алганнар.

Тывага болган баштайгы марафонну хөй кижилер көрбээни хомуданчыг. Марафоннуң бир киржикчизи он дугаар школаның күш-культура башкызы Николай Григорьев озалдап келгеш, бодунуң машиназын Пушкинде турар самолет шелүүнге каапкаш, марафончуларның соондан маңнап үнгеш, багай эвес көргүзүглүг болган. Ол чүл дээрге, башкы кижиниң спортка хандыкшылдыын, бодунуң өөреникчилеринге болгаш көрүкчүлерге үлегерин көргүскени болур.

Чаа-Хөл школазының хоочун башкызы А. Ч. Маады бо марафонга киришкеш, 2 шак 55 минута 03 секунданы көргүзүп, чедиги черни алган. Хоочуннар черле спортту салбас деп чүве ийлең. Ол ам 48 харлыг. Аныяктарның хоочуннардан үлегер алыры күзенчиг.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу

ТВ Телевидение

АВГУСТ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 10.25 Сураглап чоруп ор бис. 11.00 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж». 12.30—13.30 Хроника-барымдаалыг фильм.

* * *

15.00 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.25 «Дайынның чаагызы». Барымдаалыг фильм. 16.45 «Музыка шыгжамыры». 17.25 Уругларга фильм. «Ундарал чокта —аас-кежик турбас». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Мультфильм. 19.40 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 Үе. 21.40 «Чугула интервью». 21.55 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң 6-гы телеконкуржу. 00.35 ТМА. 00.55—01.25 «Астра» көргүзүп тур.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Үрер хөгжүм ойнаар. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Владимирден келген гимнастар». 9.25 «Делегатскаяда музей». 9.45 «Адам Смиттиң акша-херегиизи». 10.20 «Билип алыксап тур мен...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.20 —15.35 «Овур-хевир».

* * *

16.45 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.50 Л. Бетховен. Хылдыг трио. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 00.15 «Киносерпантин». Чапсарда (23.05)— Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Мультфильм. 19.05—20.00 Телефильм.

Көрүкчүлерниң кичээнгейинге

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскаадып, тыва актерларның киржилгезн-биле үндүрген уран-чечен киноларны Тываның киновидеокаттыжыышкынның фондузундан август 7-ден эгелеп, найысылал Кызылдың «Найырал», «Пионер» кинотеатрларга көргүзүп эгелээр. «Дерсу Узала», «Чекпениң изи», «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп киноларны силерге бараалгадыр.

Киноларже далажыңар!

Киновидеокаттыжыышкын.

Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадыр ортумак школазын 1981 чылда доосканнарны бо чылдың август 10-да эртенгиниң 10 шакта ол школага чыглырынче чалап тур.

КИНО

АВГУСТ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Студентка» (Франция) 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 19.40. «Люди голубых рек» (Ленфильм) 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Добро пожаловать, или посторонним вход воспрещен» 9.00, 11.40, «Берег юности» 10.20, 13.00, «Маленький свидетель» (Индия, 2 серийлыг) 14.20, 16.50, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Оборотень» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Скорпион» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; ◆ солуна айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тираж 27097 экз. Чагыг № 125.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыглы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 8 четверг
№ 137 (14637)
(Чагылдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозта Сергей Кууларга удурткан механизастаттынган звено мал чеминиң белеткекчилериниң аразында район чарыжының сөөлгү он хонуунуң түңнели-биле тиилекчи болган. Звено 521 тонна сигенни белеткээн, ол дээрге ажыл-агыйның белеткээни бүгү сигенниң чартыындан хөй кезии-дир.

Бөгүн «Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН «Большевик» совхозта Сергей Кууларга удурткан механизастаттынган звенога алдар болдуруп көдүрген.

Республиканың сигенчилери, мал чеминиң белеткелиниң темпизин дүргедедиңер!

ЭРТКЕН АЛДЫ ХОНУКТА

Республикага мал чеминиң белеткелин дүрген болгаш кыска хуусаада чорудар талазы-биле чарлаттынган шалыпчы ай ам ийи хонгаш доостур.

Районнар аайы-биле байдалды киирип көрээл.

Районнар	сиген (тонна)		
	плану	күүсеткени	хуузу
Бай-Тайга	11565	1500	13
Мөңгүн-Тайга	1070	104	10
Барыын-Хемчик	14070	3360	24
Өвүр	9590	988	10
Сүт-Хөл	12441	2500	20
Чөөн-Хемчик	12658	2647	21
Улуг-Хем	21995	6500	29
Таңды	18949	6508	34
Бии-Хем	13844	5910	43
Тожу	4670	265	6
Каа-Хем	16730	3213	19
Тес-Хем	17534	2325	13
Эрзин	13456	1105	8
Кызыл	17972	2670	15
Республика	186544	39595	21

Үстүнде сан-чурагайлардан алгаш көөрге, планының чартыын безин күүседип алган район чок болуп турар.

Сенаж чүгле Барыын-Хемчик (980) биле Бии-Хем (4000 тонна) районнарының көргүзүглери эки. Каа-Хем районда бо көргүзүг шору: ында 3930 тонна сенаж салдынган. Дөрт район—Тожу, Кызыл, Таңды, Чөөн-Хемчик тус-тус планнарын 4-6 хуу күүсеткилээн. Чамдык районнар силос салырын эгелээн. Улуг-Хем район — 225, Таңды — 5159, Бии-Хем — 300, Тожу — 500 тонна силостуң ногаан массазын белеткеп алган.

Хүннүң айтырыы—мал чеминиң белеткели

БОТТУГ ДУЗАНЫ КӨРГҮЗЕР

Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң хоорайның чурттакчыларын база хоорайның албан черлерин, организацияларын, бүдүрүлге черлерин Кызыл, Каа-Хем, Таңды районнарының ажыл-агыйларынга мал чеми белеткээринге, ногааның бок үнүштерин аштаарынга дуза көргүзер дугайында шиитпири көдээ ажыл-ишчилерге улуг деткимче боор турар. Дыка хөй коллективтер, организациялар ол шиитпирни амыдыралга боттандыра бергеннер.

Ынчалза-даа Каа-Хем, Кызыл, Таңды, Бии-Хем районнарның чамдык ажыл-агыйларының удуртукчуларының шеф дузазын херекке албайн турарын кижи кайгаар. Оларның олуттай, шушпен чорууңдан, чамдыктарының акша-көпеек харамнанып, кырзанып орарындан мал чеми белеткээр күзелдиг дыка хөй коллективтер манап турар.

Эрткен чылын ук районнарның ажыл-агыйлары эвээш мал чеми белеткеп алгаш, кышкы үеде Убса-Нурдан хыыргыыш кезип, Моолдан улуг өртектиг сиген, Саян артындан саван, силос, сенаж сөөртүп, хөй чарыгдал үндүргенин уттупканнары ол бе? Ол районнарда эң-не хөй мал хораан, хөй эът, сүт, дүктү чедир албааннар.

Кышкы үеде Саян артындан бир тонна саванны 100 рубль чарыгдап сөөртүрү ажыктыг бе? Өдекте, кодан девискээринде чаагай үнген ногаан сигенни 40-50 рубль чарыгдап чыткаш, белеткеп алырга ажыктыг эвес бе? Кижи бодап көөрге, ук шиитпирге даянып алгаш, хөй мал чемин белеткеп алты дег.

Бистиң Тывага Агроүлетпүр эвилелиниң коллективи ук шиитпирни амыдыралга боттандырар дээш боттуг хемчеглерни ап турар. Коллективте ажылдап турар удуртукчулар, специалистер колдуу республиканың ажыл-агыйларынга дуза кадып командировкалаар азы республикадан дашкаар неделя-неделязы-биле диленип чоруп каар болгаш арткан каш кижи ажыл-агыйларже шефке үнүп турар бис.

Хоорай—көдээге

Тыва Агроүлетпүр эвилелинде агроном Алефтина Сиротинаның удуртулгазы-биле херээжен улус Кызыл районнуң «Кара-Хаак», «Рассвет» совхозтарының ногаа шөлдеринге каш удаа барып, ногааның бок үнүштерин аштажып бергеннер.

Мал чеми белеткелинге Бии-Хем районнуң чаа тургустунган «Сесерлиг» совхозун шефке алган бис. Ол совхозтуң Биче-Баян-Кол деп чериниң девискээринде чурттап турар малчыннар: Тыва АССР-ниң улус депутаты Дотпаа Дөмүр-оолга, хойжу алышкылар Кара-оол, Күдерек Салчактарга дузалажып, беш удаа 10-15 кижи хол кадыыры-биле сигенни кестивис. Ук ажыдыы гаражтың инженер-механиги Шактар Николай кызыман удуртуп турар. Ол звено 10-15 шыырак эрлерден тургустунган.

Бо чугула ажыл-херекке ногааның бок үнүштерин аштаарынга Светлана Доңгак, Алефтина Сиротина, Любовь Семидоцкая, Любовь Аксенова, мал чеми белеткелинге Дамба Доржу, Николай Шактар, Сурун-оол Маадыр, Алексей Багыт-оол, Владимир Дотпаа, Радик Моңгул-оол болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип турар.

Мал чеминиң талазы-биле хоорайның штабы кайы организация киржип, киришпейн турарын тодарадып, учётка ап, солун, сеткүүлдерге, радиога, телевидениеге чырыдары чугула. Кызыпкылайып, организастыг хемчеглерни ап турар бистерни, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчыларын, ногааның бок үнүштерин аштапайн, мал чеминиң белеткелинге киришпейн турар деп телевизорга чарлай бээрге, бо улуска эпчок-даа, таарымча чок-даа чорду. Ону парлалганың, телевидениениң, радионуң информация товуу өөренип көөрү чугула.

Бо хүннерде бистиң белеткээн малывыс чеми 30 тонна ажып турар. Ам-даа боттуг дузаны көргүзер бис.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелинде килдис эргелекчизи.

«ШЫРБАЙЫП-ЛА ТУР БИС»

Бай-Тайга районнуң сигенчилери кандыг ажылдап турарыл? Ындыг айтырыгны бистиң корреспондентивис дүүн районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының улуг агрономунга К. К. Хомушкуга салган.

Ниити байдалды Кызыл-оол Комбуевич мынчаар тайылбырлаан:

— Район девискээринде оът-сиген эки үнген. Ынчангаш ону четчир шаа-биле курлап алыр дээш шырбайып-ла тур бис. Районнуң сиген белеткээр планы —11558 тонна. Август 6-га чедир белеткеп алганывыс 1734 тонна. План күүселдезиниң ындыг-ла чер албааан ол сан көргүзүп тур. Ындыг болганда моон соңгаар техника, кижи күжүн чөп ажыглап тургаш, ажылдың темпизин элээн шапкынчыдарын бодап турар бис.

Ам ажыл-агыйлар аайы-биле: «Тээли»—449, «Мурнакчы»—738, «Бай-Тал» — 350, «Кызыл-Даг»—105, «Кара-Хөл»—102 тонна сигенни белеткеп алган.

Мал чеминиң белеткелинче тус-тус коллективтер — ниитизи-биле 77 звено кирген. Олар холдуунда-ла хол кадыыры-биле сиген кезип турарлар. «Кара-Хөл» совхозтуң сигенчилери сигенни холдуунда-ла тайгада доп-гап турар. «Мурнакчы» совхозта Бөрзек Кудурукпайга удурткан Шуй ортумак школазының өөреникчилери база-ла ындыг ажылда хаара туттунган.

Тус-тус коллективтерде звеноларның аразында чарыш түңнелин үндүрдүвүс. «Мурнакчы» совхозта Арбай-оол Канчыырның өг-бүле звенозу он хонук дургузунда 25 тонна сиген белеткээр тургаш, ону 35 тонна кылдыр күүсеттилер. «Бай-Тал» совхозта Эрес-оол Чульдүмнүң звенозу ол-ла үе дургузунда 34 тонна мал чеми белеткээн. Ол оларның планнаанындан 14 тонна хөй. «Аленушка» уруглар садының коллективи 16 тонна сигенни кылгаш, совхозка дужааган.

(Бистиң корр.)

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының ээлчеглиг Пленуму август 6-да болуп эрткен.

Оон ажылынга РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери, Компартияның соңгулдалыг төп органнарының составында кирбейн турар партияның республика, край, область база округ комитеттериниң бирги секретарьлары, Чепсектиг Күштерниң РСФСР-ниң девискээринде турар хевирлериниң партия комитеттериниң секретарьлары, Компартияның өөредилге черлериниң ректорлары, РСФСР-ниң улус депутаттары киришкен.

Пленум дараазында айтырыгларны чугаалашкан:

1. Республикада политиктиг байдал болгаш Компартияның сорулгаларының дугайында.
2. Россияның коммунистериниң демократтыг партиязының тургузукчу конференциязының дугайында.
3. РСФСР-ниң Компартиязының ээлчег чок II съездизин чыылдырар дугайында.
4. Организастыг айтырыглар.

Хүн чурумунуң бирги айтырыының талазы-биле И. К. Полозков илеткел кылган. Ийиги айтырыг талазы-биле И. И. Антонович дыңнадыг кылган.

Ол айтырыглар талазы-биле санал бергеннер: И. М. Шабанов — партия Воронеж обкомунуң бирги секретары, В. П. Шевцов — Барнаулдуң транспорт машина тудуунуң В. И. Ленин аттыг заводунуң партком секретары, Ю. В. Петров — партия Томск обкомунуң бирги секретары, Н. Е. Шундик — драматург, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин секретары, В. Н. Романов — партия Свердловск обкомунуң секретары, В. С. Липицкий — СЭКП ТК-ның социализм теориязының, төөгүзүнүң институдунуң сектор эргелекчизи, В. Н. Киселев — Омск областың Крутино районунуң «Новокарасукский» совхозунуң директору, В. А. Тюлькин—Ленинградта «Авангард» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары, В. И. Ерманов — Челябинскиниң күрүне университединиң доцентизи, Ю. А. Прокофьев — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партия Москва хооркомунуң бирги секретары, Ю. Н. Егоров — Москваның машина тудуунуң «Скорость» заводунуң инженери, Ю. П. Белов — партия Ленинград обкомунуң секретары, С. Н. Бабурин — РСФСР-ниң улус депутаты, В. Я. Абаев — партия Камчатка обкомунуң бирги секретары, К. А. Николаев — «Мосстроймеханизация» № 3 трестиниң механизация эргелелиниң мастери, Москва хоорайның ажылчыннар эвилелиниң даргазы, Н. С. Столяров — РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазы, П. Я. Слезков — РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазының бирги оралакчызы.

Редакция комиссиязының мурнундан Н. П. Силкова чүве чугаалаан.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының «Политиктиг байдал болгаш Компартияның сорулгаларының дугайында» тезистерин, чугаалажып көргенин барымдаалап тургаш, чедир ажылдаарын, партия комитеттеринче чорударын болгаш партия парлалгазынга парладырын ТК-ның секретариадынга дааскан.

Тезистерниң үндезининге коммунистерниң хөделиишкиннериниң чаңгыс аайын хандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылырын, күрүнениң болгаш РСФСР-ниң бүдүн-бүрүн болурунуң, чоннуң эрге-чагыргазының органнары Советтерни быжыглаарының эрге-ажыынга хөй-ниитиниң күжениишкиннерин каттыштырарынга идепкейлиг салдар чедирерин парткомнарга база партия организацияларынга Пленум сүмелээн. Кризисти ажып эртер, бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агыйның өске-даа тургузуттарының ажылын экижидип быжыглаар талазы-биле хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының хүлээп ап турар шиитпирлерин боттандырарынга салдар чедирер.

РСФСР-ниң Президентизиниң партияны дашкаарладыр дугайында Чарлыы-биле холбаштыр партия организацияларының соңгаарладып болбас айтырыгларының дугайында доктаалды хүлээп алган.

ТК-ның Пленуму РСФСР-ниң Компартиязының ээлчег чок II съездизин 1991 чылдың декабрьда — 1992 чылдың январьда чыылдырарын шиитпирлээн. СЭКП Программазының төлевилелинге коммунистерниң саналдарын болгаш сүмелерин ниитилештирер талазы-биле комиссияның составын бадылаан. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының организастыг үндезиннериниң нормативтиг документилерин белеткээр комиссияны тургускан.

Пленум И. К. Полозковтуң дилээн хандырып, өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр, ону РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары албан-хүлээлгеден болгаш ТК-ның Политбюро кежигүнүнден хостаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң бирги секретарынга болгаш ТК-ның Политбюро кежигүнүнге Пленум СЭКП ТК-ның секретары В. А. Купцовту соңгаан.

Пленум РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының составындан В. С. Липицкийни, А. В. Руцкойну, Ю. М. Протасенкону үндүрген. СЭКП Уставынга дүүшпес болгаш партияны чарылдырарынче угланган хөделиишкиннери дээш Б. С. Липицкий база А. В. Руцкой СЭКП-ден үндүрткен. Ол дугайында информацияны партия эге организацияларынче чорудар.

Пленумнуң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери Ю. А. Прокофьев, М. С. Сурков, СЭКП ТК-ның секретарьлары Б. В. Гидаспов, В. А. Купцов, Ю. А. Манаенков олар киришкен.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленумунуң документилерин парлалгага парлаар.

РСФСР-ниң Компартиязының ээлчег чок II съездизин чыылдырар дугайында РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленумунуң 1991 чылдың август 6-да ДОКТААЛЫ

1. РСФСР-ниң Компартиязының ээлчег чок II съездизин 1990 чылдың декабрьда — 1991 чылдың январьда чыылдырар.

РСФСР-ниң Компартиязының ээлчег чок II съездизинге делегаттар соңгуурунга төлээ нормазын — СЭКП-ниң 7,5 муң кежигүннеринден 1 делегат кылдыр доктаадыр.

2. Съездиниң эрттирер хүнүнүң база хүн чурумунуң дугайында, партия организацияларының санал-оналдарын болгаш СЭКП-ниң ээлчег чок XXIX съездизин чыылдырар айтырыглар талазы-биле СЭКП ТК-ның ам болур Пленумунуң шиитпирлерин барымдаалавышаан, делегаттар соңгуур чурумунуң дугайында саналдарны ТК-ның ээлчеглиг Пленумунга чугаалажып көөр кылдыр киирип келирин РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунга дагзыр.

3. СЭКП Программазының төлевилелинге хамаарыштыр коммунистерниң саналдарын болгаш сүмелерин түңнештирер талазы-биле комиссияны тургузар.

4. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының организастыг үндезиннериниң талазы-биле нормативтиг документилерни ажылдап кылыр комиссияны тургузар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары Валентин Александрович КУПЦОВ

Вологда областа Череповец районнуң Минюкино суурунга 1937 чылдың декабрь 4-те төрүттүнген. 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Инженер-металлург.

Күш-ажылчы чорудулгазын 1955 чылда Вологда областа «Пламя» колхозтуң колхозчузу болуп эгелээн. 1956-58 чылдарда Совет Армияга албан эрттирген. Череповецтиң металлургия заводунга: ажылчын, цех мастери, цехтиң партком секретары, заводтуң партком секретарының оралакчызы болуп ажылдаан. 1974 чылдан бээр партияның Череповец хооркомунуң ийиги, бирги секретары, СЭКП-ниң Вологда хооркомунуң бирги секретары. 1985 чылдан бээр СЭКП-ниң Вологда обкомунуң бирги секретары. 1990 чылдан бээр СЭКП ТК-ның секретары, ССРЭ-ниң улус депутаты.

Эвилелдер, ассоциациялар, кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, арат база тараачын ажыл-агыйлар болгаш өске-даа экономиктиг тургузуглар удуртукчуларының Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылгазының киржикчилериниң республиканың бүгү бүдүрүлгечилеринге, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге

КЫЙГЫРЫЫ

Бистер, ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлери-биле ажылдап турар ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы адырларының төлээлекчилери, ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң болгаш биче бизнестиң хөгжүлдезинге бүгү таламыг деткимчени көргүзеринче республиканың бүгү бүдүрүлгечилерин, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелин кыйгырып тур бис.

Чаа экономиктиг тургузугларның ажыл-чорудулгазының эгелээн үези кыска-даа болза, республикада экономиктиг байдалды үндезини-биле өскертип болур аажок улуг аргалар ында салдынган-дыр дээрзин ол шимчээшкин көргүскен.

Ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлериниң тыптып кээп турганының эге үелеринден-не бүдүрүлгечилер корум-чурум болгаш күш-ажылдың сагылга-чуруму, ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң экономиктиг хосталгазы дээш туржуп келгеннер. Чаа тургузуглар бот-башкарылганың, бот-хандырылганың болгаш бот-акшаландырыышкының принциптеринде организастаттынып келген. Республикага азырадыкчы хөөннерин үндезини-биле чок кылырынга бистиң шимчээшкинивис дузалаар ужурлуг. Экономиканы сегиилеринге кооперативтерниң, биче бүдүрүлгелерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның, өске-даа бүдүрүлгечилерниң улуун дээштиг болдурар дээш бистен хамаарыжыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис. Өнчү-хөреңгини хуужударынче угланыышкынны ажыл-ишчилерниң чогаадыкчы болгаш күш-ажылчы идепкейин хөгжүдериниң аргазы кылдыр көрүп, изиг-биле деткип турар бис. Күш-ажылчы коллективтерниң социал камгалалын, рынок харылзааларының байдалдарында ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң психологтуг белеткелдин хандырар болганда, бүдүрүлге черлерин акциялаарын, соонда барып садып алыры-биле арендалаарын өнчү-хөреңгини күрүнеден аңгылаарының эң таарымчалыг аргалары деп санап турар бис.

Ажыл-агыйжы, тывынгыр чорук баштайгы базымнарын кылып турар. Чаа херекти эгелээри кажан-даа аажок берге. Ам барып чүгле даштыкы шаптараазыннарны ажып эртер эвес, боттарының-на эргижирээн, чаңчыл болган үзел-бодалдарын өскертири, олардан ойталаары чүден артык берге. Кооперативтерде, биче бүдүрүлгелерде ачы-дуза чедирилгезиниң болгаш бараннарның өртээниң улуунга хомудалдар эвээш эвес. Ындыг чүүлдер бар харын, ынчалза-даа бис моону катап-катап демдеглеп, айтып турар бис, бис хөй болганывыс тудум-на, ачы-дуза чедирилгези болгаш чонга бараннар хөй болур, оларның өртектери кудулаар. Тургустунулганың ол чиик эвес оруун эртер апаар.

Ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлери хөгжүлдениң капиталистиг оруунче апар чыдар деп чугаалар база бар. Бис кымның-даа дарлавайн турар бис — боттарывыска, күрүневиске, чонувуска ажылдап чоруур бис. Эвээшти кылгаш, дыка хөйнү ажылдап ап турарлар деп дамчыыр чугаалар база бар. Ол шын эвес. Бистиң ажылывыстың төлевири салган ажыл-херектеривис-биле дүгжүп турар. Боттарывыстың ажылывыстың үезин шуут санывайн турар бис. Бисте доктааттынган ажыл хүнү чок. Дыштаныылга хүннеринде-даа ажылдап турар бис. Ажылдап алган акша-хөреңгивисти шуптузун-на боттарывыс долузу-биле ажыглавайн турар бис: күрүне саңынга үндүрүглер төлээрин уттпайн, кылган ажыл дээш төлеп, бот-орулга-чарылгалыг орулганың чамдык кезиин бүдүрүлгени калбартырынга болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге арттырып ап турар бис. Шынзыттынмаан дамчыыр чугаалардан болгаш шын эвес даап бодаашкыннардан бисти камгалаарын чазактан дилеп тур бис.

Үндезинниг экономиктиг реформаның болгаш рыноктуң тургузарының талалакчылары бис дээрзин бадыткавышаан, рынок харылзааларынче шилчиир дээр болза, биче бизнестиң моон соңгааргы хөгжүлдезинге чазактың болгаш бүдүрүлгечилерниң бир демниг хөделиишкиннери эргежок чугула деп ужуражылганың киржикчилери санап турарлар.

Тыва АССР-ниң чазааның талазындан дараазында хемчеглерни чорударын эргежок чугула деп санап тур бис:

— республикага аренда болгаш ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң моон соңгааргы хөгжүлдезиниң талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алыр, арендалыг коллективтерниң, кооперативтерниң, биче бүдүрүлгелерниң арат база тараачын ажыл-агыйларның болгаш ажыл-агый чорударының өске-даа чаа арга-хевирлериниң материал-техниктиг хандырылгазының, акшаландырыышкынының чуруму, ажыл-ишчилерниң социал болгаш экономиктиг камгалалының талазы-биле хемчеглер анаа тодаргай айыттынган болур ужурлуг. Өнчү-хөреңгиниң бүгү хевирлериниң ажылдаарынга экономиктиг деңнелиг, домей байдалдарны тургузар;

— аренда шимчээшкининиң, ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң болгаш биче бизнестиң хөгжүлдезин саадатпайн, доктарлар тургузуп турар ведомстволарга база кижилерге хемчег көргүзериниң аргаларын тодарадыр. Монополияга удур политика болгаш экономиктиг тургузугларга деткимче көргүзериниң талазы-биле Тываның девискээр эргелелиниң, Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң база экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязының бо угланыышкынга ажылын күштелдирер;

— улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи органнарының талазындан республиканың бүгү районнарынга арендаторларның, биче бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның, өнчү-хөреңгиниң өске-даа хевирлериниң ажылынга магадылалды, оларның эргелеринге болгаш эрге-ажыктарынга боттуг камгалалды хандырбышаан, тургузар;

— чоннуң хереглел бараннарын бүдүрүп турар болгаш тудуг чорудуп турар ажыл-агый чорудараның чаа арга-хевирлеринге үндүрүг талазы-биле чиигелделерниң системазын ажылдап кылыр.

— ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлериниң хөгжүлдезин, республика иштинге болгаш оон дашкаар черлерге рынок инфраструктуразы-биле оларның харылзаазын бот-эргелиг дүүштүрүп-башкарар төптер боор турар болганында кооперативтерниң база бүдүрүлгечилерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның республика эвилелдерин быжыглаарынга боттуг дузаны көргүзер.

Ажыл-агыйжы, тывынгыр чоруктуң хөгжүлдези кризистиг болуушкуннарны ажып эртеринге илиг бээр, республиканың экономиказын быжыктырарынга, рыноктуң чоннуң хереглел бараннары-биле элбекшидеринге кескү улуг-хуузун киирер дээрзинге быжыг бүзүрелививисти илергейлеп тур бис.

1991 чылдың август 2-де хүлээп алдынган.
Кызыл хоорай.

КОБАЛЬТ ОРНУНГА...

Хову-Аксы суурда РСФСР-ниң дүк болбаазырадыр концерниниң удуртукчулары, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин оларның киржилгези-биле «Тыва кобальт» комбинаттың эде деририниң талазы-биле айтырыгны чугаалажып турар.

«Тыва кобальт» комбинаттың бүдүрүлгези чиг эт курлавырлары эвээжээнинден, специалистерниң хөй чоруткаанындан база акшаландырыышкын талазы-биле бергелээшкиннер туруп келгенинден орулга чок апарып, хаарының кырынга келген.

Рудада кобальтының бары төлевилеттингениниден үш катап эвээш болуп турар. Демир-оруктан ырак черде турар болгаш автотранспорт чарыгдалдары дыка улуг. «Гипроникель» институдунуң ССРЭ-ниң Металлургия министерствозунуң өңнүг металлдар киндизиниң специалистери кобальт концентрады-биле чергелештир чести, никельди, мөңгүннү, висмутту ылгаарының технологиязын ажылдап кылырын шиитпирлээрге база орулга чок болган. 1985 чылда автоклавканикель порошогун алырын, өске-даа технологияларны өөренип, саналдашкыннарны кылган. Чарылгалар орулганы [illegible] турар болган.

Ынчангаш комбинаттың күш-ажылчы коллективи келир үеде бүдүрүлгениң салым-чолу билдинмес туруп бээрге, социал чарыдаашкыннарны болдурбас сорулга-биле бо чылдың апрель, июль айларда хамаарыштан министерствозунче, республиканың чазаанче чаа бүдүрүлге тургузар дугайында санал киирген.

Күш-ажылчы коллектив чөвүлели кобальт бүдүрүлгезин соксатпайн, чергелештир үш чүс ажылчынныг аргылга-даарамылга цегин тургузарының айтырыын көдүрген. Дериг-херексел-дерин эде дерип, ажылчын күштү белеткеп тургаш, гидрометаллургия цегинге Тывада бар металлоломну эзилдирер шуткулга цегин, септелге-механика цегиниң баазазынга көдээ ажыл-агый техниказын септээр мастерскаяны, транспорт цегиниң, АТБ-ниң баазазынга биче бүдүрүлгелерин тургузарын саналдаан. Ынчаш ажылдап кылыр «Үнгеш» кооперативти, алдын бүдүрүлгезиниң төвүн тургузарын көрүп турар.

Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң саналын өөренип көрүп, бүдүрүлгени эде деририниң, өске-даа социал айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле тодаргай хемчеглерни орта болган чөвүлел хуралга чугаалашкан.

Бистиң корр.

Көдээ Совет: ооң шиитпирлээр айтырыглары

ОЛАРНЫҢ ЧЫМЫЖЫ

Дүрген кодээ Совединиң даргазының оралакчызы Нина Ивановна Семенова-биле чугаалажы бергеш, Советтиң амгы байдалдарда ажыл-чорудулгазын сонуургадывыс. Кодээ Советтиң девискээринде байдалды ол кончуг эки билир. Советке ажылдааш, элээн апарганындан аңгыда, Нина Ивановна аңаа, Дүрген суурга төрүттүнген, өскен. Ынчангаш ында амыдырал аңаа чоок, кижилерни таныыр.

Моон мурнунда база ажылдап турган деп дыңнааш, эрткен чыыштарда ажыл-херекти сөөлгү бо чыышта сорулгалар-биле, ажыл-чорудулганың утланыышкыннары-биле деңнештирип көөрүн дилээривиске, ол мынчаар чугаалады:

— Үениң аайы-биле өскерилгелер бар болбайн аан, аң бети дизе, Советтиң структуразында. Совет президиумнуг кылдыр тургустунган. Депутаттар саны мооң мурнунда турганындан кызырылган, ындыг болганда, округтарның девискээри элээн улгаткан.

Депутаттарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Оларны соңгулдаларга чон боду шилип алган, соңгукчуларының эрге-ажыктарын Советте төлээлеп турарлар. Чаңгыс чер-чурттугларын оларга кончуг идегеп, боттарының бүзүрелин олар-биле холбаштырган. Депутаттар биле соңгукчуларның аразында харылзаа багай эвес. Чоннуң талазындан негелде өскен, кижилер ам бичези ышкаш эвес болдур ийин. Ниитизи-биле суурнуң хөй талалыг амыдыралынга депутаттарның киириштирип турар үлүү биче эвес. Бистерниң даяныр кужувус-даа олар болгай. Советтиң, ооң президиумунуң ажыл-чорудулгазының утказын, шиитпирлерин чонга чедирип турар кижилерде ол. Чоннуң Советте төлээзи деп чүве ол. Депутаттар ону эки билирлер. Бистиң депутаттарывыс — кодээ интеллигенция, ажылчыннар. Херээжен депутаттар бисте колдап турар, 20 депутаттың чүгле 4-ү эр кижилер. «Бо херекти ол шыдаар» диген идегел-биле аваларга, угбаларга, дуңмаларга чон депутаттың мандадын бүзүрээн. Ынчангаш ажылдап турар-даа бис, моон-даа соңгаар ажылдаар апаар бис.

Кижилер биске кандыг-даа айтырыглыг келир, хомудап, айтырыг тургузуп, санал-онал-даа киирип кээр. Бүзүрел деп чүве ол. А бис бодувус ээлчээвисте, ону бызыглаар, шынзыдар дээш ажылдаар апаар бис. Советтер дээрге чоннуң ээзулуг эрге-чагыргазы деп чүвени кижилер хүн бүрүдеги амыдыралдың үүле-херээнге билген, көрген турар ужурлуг. Ындыг болганда биске берген бүрүн эргелерни долу ажыглап тургаш, ажылдаар ужурлуг бис. «Эрге-чагырганы бүрүнү-биле холга ап, бодунуң девискээринде Совет бүрүн эргелиг ээ боол турар бе?» деп айтырар болза, бүзүрелдиг харыы бээрин ам дээрезинде дадагалзаар-ла-дыр мен, шаптыктап турар чүүлдерниң бирээзи — хоойлуларның ажылдавайн турары. Ажыы-биле чугаалаар болза, акша-хөреңги, машина-техника-даа талазы-биле бистиң кодээ Советтиң девискээринде ажыл-агый, бүдүрүлгелер-биле канчап деңнештирерил. Ынчалзажок Совет дөмей-ле чоннуу, кады ажылдап турар-даа бис.

Ол чугаага каттышпазының аргазы чок. Советтиң материал-техниктиг баазазы, шынап-ла, кошкак. Байдал кайы-даа кодээ Советте барык дөмей, чаңгыс аай. Ынчалзажок үстүнде чугаалааны дег, девискээринде чонунуң эрге-ажыы дээш дилээшкинниг, кызымак ажылдап турар Советтер бар. Эрге-чагырга органнарының канчаар ажылдап турарындан кижилерниң амыдыралы база улуг хамааржыр болгай. Рынок харылзааларынче кирипкен, амыдыралда айтырыглар аажок нарын апарган бо үеде, чонга ону билиндирер, чаа байдалдарда чурттаарынга өөредириниң чугулазын кодээ Совет билип турар.

Дүрген — интернационалчы суур, тывалар, орустар, өске-даа национал кижилери кожа-хелбээ чурттап келген. Дузалал ажыл-агыйының ажыын бо суурнуң чурттакчылары шагдан бээр кончуг эки билир. Кижи бодун боду огород тарып өстүрүп, картофель олуртуп, мал-маган тудуп хандыртынмас болза, берге апарганы билдингир. Депутаттар округтарынга ол талазы-биле ажылдап келген, түңнел черле эки, бажыңының девискээринде огород чок өг-бүлелерни санаарга санныг, олар колдуунда-ла хол-биле ону кылып кириптер кужу, арга-шинээ чок кижилер. Шупту белен чүве кая турар. Сүт-биле хандырылга айтырыы база нарын, ынчалзажок аргазын тып ап турар. Аныяк өг-бүлелерниң дузалал ажыл-агыйының ужур-утказын, ажыын билип турарын эки деп кодээ Советке чугаалажыр болду. Ону, шынап-ла, деткиир апаар, аныяандан ажылгыр, кежээ болуру дег чүве кайда боор.

Өске суурларда дег база дөмей-ле мал-маган тудуп турар өг-бүлелерниң бергедежи бээр чүүлү — мал чеми, комбикорм. Айтырыг нарын-даа болза, ону тып, райпо-даа дамчыштыр саларының аргаларын кодээ Совет ап келген. Дузалажып, деткиир болза барык өг-бүле бүрүзү хаван тудуксап турар дижир болду. Кодээ Совет чанында чер ажылының талазы-биле тургустунган комиссия ажылын шуудады бээрге, ол талазы-биле чамдык айтырыглар база шиитпирлеттинер. Черле ынчаш рынок үезинде ажыл-агыйжы болуру чугула деп чүвени кижилерге чедирер дээш хемчеглерни ап турар.

«Бажың оочуру силерде кандыгыл?» деп айтырарывыска, «оочур чок» дей каапкаш, Нина Ивановна ону улам тодарадып мынча диди:

— Бисте колдуунда-ла чурттаалга шөлүнүң байдалын улам экижидер сорулга-биле чаагайжыды туттунган бажыңнардан квартира дээш оочурлап турар улус бар. Хосталган бажыңнарны хуузунда кылдыр садып ап турарлар база бар. Чанында огородтуг, чунар-бажыңныг, гаражтыг бажыңнарны ап турарларны канчап деткивес боор, деткип турар бис. Чээли алыр күзелдиг кижилерге дузалажырының бистен хамааржыр болдунар-ла аргаларын, хемчеглерин көрүп турар бис.

Чурттакчыларны бажың-балгат-биле хандырарын мында чугулалап турар деп чүве илдең.

Шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес. Суурнуң, ооң кижилериниң амыдыралы-биле дорт холбашканнарын президиум, доктаамал комиссия хуралдарынга депутаттар тургузуп келир. Ылангыя сессияга оларның киржилгези, идепкейи бедээн, ниити херек дээш эргежок чугула деп санап турары бодалдарын, соңгукчуларының негелде-херегледерин дидим чугаалап үнүп кээрлер бар. Советте чонну төлээлеп турар кижи туруштуг, тода көрүштүг болуру черле чептиг. Чижээ, радио дыңналбазының, телефон харылзаазының багайының дугайын, малчыннарның амыдырал-чуртталгазы-биле, пассажирлер аргыштырар автобус-биле холбашкан айтырыглар тургустунуп турган. Ынчалзажок ылангыя баштайгызы — радио, телефон харылзаазын экижидери шуудавайн турар. Артында-ла чугула айтырыглар, кижилерге радио дыңнаар арганы бо шагда тургузуп бербеске, кайын болур чүве деп. Ол талазы-биле харысалгалыг район чергелиг албан черлеринге ону кодээ Совет тургузуп келген. Районнуң харылзаа чериниң удуртулгазы дүргенчилерниң дилег-негелдезин ол талазы-биле байдалдарны өөренип көрүп тургаш, шиитпирлээриниң хемчеглерин алыр ужурлуг. Оларның ол негелдезин чөптүг, харыы бербейн барып болбас. Ол — мооң мурнунда база тургустунуп турган дыр. Кодээ Совет аңаа бо удаада туружуп негередир ужурлуг.

Интернационалчы бо суурнуң ооң күш-ажылчы орус, тыва болгаш өске-даа национал чурттакчылары күш киирип, амыдыралдың агымы-биле хөгжүдүп апар чыдар. Сосновка ол ынчаар шимээнниг чуулар үнүп турган үеде ону националдар аразында харылзаа айтырыынга чедир тургузуп турган чамдык хөөннер-биле, суурдан көжүп чоруткан өг-бүлелер-биле чөпшээрешпейн турарын аңаа таварышканывыс орус-даа, тыва-даа кижилер чугаалап турду. Ийи аңгы национал кижилери «чөрүлдээ дугайында чугаа турбас ужурлуг» деп ажык, чаагай сеткилин илередип, хөй чон бистерге бе, азы каш борбак өске сорулгалыг улуска, азы чурум үрекчилеринге бүзүрээр бе?» деп айтырып турда, чүү дээрил?

Чоннуң амыдыралы ында эрге-чагырга органының канчаар ажылдап турарындан дыка хамааржыр. Ынчангаш сагыш човаар айтырыглар-ла хөй. Янзы-бүрү чылдагааннардан ара туруп берген тудуглар база бар, ылангыя уруглар ясли-садының, школа тудуунуң ажыглалга кирерин суурнуң чону манап турар. Ол талазы-биле харысалгалыг черлер-биле сүмележип тургаш, чаңгыс шиитпирлиг төнчү түңнелге келир айтырыгларның бирээзи ол.

Кодээ Совет боду амгы турары ол бажыңдан общежитие турган бажыңның септелгези доосту бээри билек, ынаар көжер деп турар. Квартира кылдыр тудуп каан шелу бичежек черге ажылдап турган улус аңгы-аңгы кабинеттерлиг, хуралдаар залдыг апаарга, ажыл-херек бүдүреринге аптыг, таарымчалыг болуру чугаажок. Аңаа кээп турар чонга база таарымчалыг апаар-дыр. Чаа черге Советтиң амыдыралы, ажыл-чорудулгазы улам идепкейжип, чаа-чаа бодалдар, сорулгалар төрүттүнүп, бүрүн эргелерин ажыглап, оларга берген эрге-чагырганы холга дидими-биле мөөңнеп тургаш ажылдаар боор деп күзеп каалы.

Вера КУУЛАР.
Таңды район.

Найыралдың оруу ажык

КОЖАЛАРГА...

Улиастай — Моол Арат Республиканың Завхан аймааның төвү. Кызылдан аңаа машиналыг чедери чайның изиинде амыр эвес — чаңгыс хонук чедишпес. Өле-сарыг тарбаганнарлыг, оор-оор аңгыр торлаа, ак-кускун, дуруяа... куштарлыг, делгем ховулап түтсүп-ла олурар сен. Дөң ажарга-ла, ынаар-мынаар шөйүлген орук-ла, орук.

Эниктери элээн дорута берген дилги машина оруундан ырады хөөннүг-хөөн чок шошкуп бар чоруур. Өрге күске кордаан дээлдигеннер дээр шаар эстеп чоргулаар. Чаъс соонда өдек черден үнгүлеп кээр мөөгүлер дег, моол малчыннарның докулчак ак-ак өглери, чажыкан ааржы ышкаш, каш чүзүн мал сүрүү орук дургаар үзүктел чок. Хүннээректиг моол чериниң хүндүлээчел кижилериниң додуккан хүрен шырайы. Чоргаар хөнү сыны, ажык болгаш өөрүшкүлүг, чылыг хүлүмзүрүү, амыдыралы далдарал чок ажыл-ижи түс чериниң онзагай бойдус чурумалын катаптаттынмас дириг хээлер-биле каастап турар.

Баян-Тестеп түтсүп ора, үзүктел чок көстүп келир малчын аалдарны. Нөмрөх, Аскат суурларны таварааш, каш артты ажып, каш хемни кежип чорааш, аң бедик Сагастай артка үнүп кээп, аңаа бир дыш апкаш, кудургай куду «чуглуп» бадыптарга, удаваанда өг микрорайон, нарлыг, арыг-силиг кудумчуларлыг, улуг, бичии ыгаал чокка ужур билир, төрелзек чоннуг, бурунгу Улиастай адыш ажып үткүп алыр.

«Аймакта «Туяа» солуннуң чалааны-биле бөлүк журналистер чылдың эки үези — июльдуң ийиги чартыында аңаа чедип, ук солуннуң коллективиниң ажыл, амыдыралы-биле таныжып, чүгле аймакта эвес, бүгү Моолда, харын-даа чамдык даштыкы чурттарда сураа алгаан аймак төвүнден чеден ажыг километр ырак турар Оттон-Тэнгэр курорт-аржаанга чедип, тоолчургу чугаада дег эм шынарлыг изиг, соок аржаан суглар-биле байлак черге дыштанып, хелемечивис, ук солуннуң типографиязында мастер, орлан, эрес Б. Зоригт, аныяк чогаалчы, журналист оралакчы редактор Т. Лутбаяр, кол бухгалтер Г. Цэрэжав оларның сагып човангыры тывынгыры-биле чорувус чогунгур, чолуус будунгур чорааныывыска өөрүп чанып келген бис.

Бир талазындан мөңге мөңгүн мөңгү берттүг Оттон-Тэнгэр сынныры хүрээлээн, өске талазында база-ла көк-көк дагларлыг делгем шынаада ол аржаан сугларын үнүп чыдар чери элдептиг тайга-сыннардан, даглардан чуулган биженнерлиг хаалардаа эвес, оргу черде борбак-борбак улуу дээрге чыткан инек, теве малга деңнеп болур, оон-даа улуг, янзы-бүрү өңнүг, хемчээлдиг, хевирлиг даштар аразы. «Мындыг оргу черден мынча даштар кайын козурарты үнүп келген чоор» деп кижи кайгаар. Бир шагда улуг чер шимчээшкини болган соонда, төөгүнүң ол аржаан сугларының чыдыны өскерлип, чер иштиниң улуг даштары ынчаар даштыгып келгени ол чүве-дир. Аржаан сугларының эм шынары хевээр арткан. Оларның шикчилеттинген-нериниң саны чээрби ажыг. Ынчалза-даа... Ук шаанда ол черге улуг чылан хелчок хөй турган. Олар өзүп ковудааш, мырыңай эндерли бөөрге, бир ужур билбес кижи мынчанган-дыр: күскээр кыжын чыланнар дунчулаар дээш, бөлүк аайы-биле так борбактажып алгаш «дожуп» каар чүве-дир. Дыка хөй ындыг борбактарны ол кижи чаңгыс черге бөле чууктап эккеп алгаш, кырынче бензин чашкаш өрттедипкен. Ооң соонда ол черниң чыланнары ховартаарга, чамдык аржааннарның үнүжү-даа, эм шынары-даа харыксыраан. Арткан чыланнар бар-даа болза кайы-хамаанчок кижи караанга көзүлбес апарган дээр.

Ол курорт-аржаанга наймын болза чон кээп, кадыкшылын быжыктырып ап турар. Эрзин райондан тывалар база аржааннап чеде берген турар чораан. Америк аалчылар аңаа дыштанып турган, бисти бир хонук бурунгаар чоруй барган болганнар. Оларның иви соогалакта, өг-гостиницаны ээлеп, аңаа дыштанганывыс ол болган.

Өске черге, чуртка чораан кижиниң караанга илдигер, сонуургады бээр чүүлдер ыяап-ла турар. Орук ара чоруп ора, машинавыс «дынын» ээй тыртып, айтыртынып, сонуургап киргилээнивис малчын аалдар бичии уругларның хүн чурааш ооң хереледерин айтып каары дег кылдыр өртен кайкаш херип каан хөнелерде аңай, хураганнарын ыдып, хой, өшкүзүн саап турар. Челелерде бызааларын эдир салып, инээн, сарлыын саап турар. Сүттен кылган ак чем аймаан малчыннар күрүнеге дужаар планныг. А Улиастайның чем магазиннеринде курутту, сүт арагазын (ону садары тускай чурумнуг), аарыжыы чонга садып турар. Чайгы дыштанылгазында өөреникчилерниң ажылы — малчыннарга, малчын ада-иезинге дузалажыры. Мал бажы доскан, сүрген кижи-ле бичии уруглар болур. Кожаларның ол дуржулгазын ажыглап болурунуң аргазы бисте база бар болганда. Аъш-чем программазының боттанылыышкынынга өөреникчилерниң күжүн ажыглап, хой, өшкүнү оода-ла чайгы үеле саарын чүге организастап болбас бис. Сарлык сүдүнден кылган курутту бир килограммда 13 тугрик (биске болза 4 рубль каш көпеек) деп садып турарын сонуургааш, хоорайда чурттап турар кижи болгаш садып алгаш келдим. Даш дег кадыг чүве дишке багай дээр хөөнүг болгай бис. Кадыг курутту изиг плитка кырынга каапкарга, дораан чымчаар.

Улиастайның тавартыгып баткан хем— Чингистэйниң унунга аштаныл-чемнениг, өңнүктерниң узун, суук алнырын таалап дыңнап, дыштаныл-даа, хоорайның тураскаалдыг черлери-биле таныжып-даа чорааш, боктуг черлер, бок черле көрбээн бис. Аастарын марля маска-биле дуй шарып алган, кара халаттарлыг аштакчы херээженнер кол кудумчуларда бар, чок бокту хараган ширбиил-биле эвес, а бажың, өг ишти ширбиир тууржуур ширбиилдер-биле аштап турар боор чорду. Хат аайы-биле эстеп келген саазын чыткан болза, бичии чаштар безин ап алгаш, бок төгер черже аппар чыдар. Хензиг чажындан кижизидилге, улуг кижилерниң үлегери ол хире болган боор оң.

Типография ажылчыны О. Цэрэн бисти өөнче чалаан. Алды уруглуг ол аныяк ээлер өг ажылын боттары кылбас, уруг бүрүзү кылыр, бүдүрер иштин. Чайын олурар «чайлаг-бажыңының» соңга баарында тайга согуназын тарып каан. Ооң чаагайын чүү дээр! Эң бичиилерин чаптааш, конфета тутсур болзувза, чаңгыс холун черле сунмас. Чаңгыс-даа конфета дижик, ийи холун кожа тудуп, доза аарак ап алгаш, четтиргенин илередир. Өөнге улус келгеш болза, улуг ыыттажып, үнекире чугурушпес. Иези чүү дей-дир, ол өзугаар болур. Ындыг чурумну чүгле ол өг-бүлеге эвес, орук ара кирген малчын өглеривис бүрүзүнден эскерген бис.

Хүндүнү билир, чаңчылдыы сагыыр кылдыр пат-ла өөренип калган кижиниң мөзү-бүдүзү ооң кылажындан-на илдең боор ышкажыгай. Барык неделя ажыр аңаа чоруп тургаш, эртеиги, хүндүскү, кежээки Улиастайга корум-чурум чок чорук, ыткыр алгы-кышкы-даа дыңнаваан бис. Аныяктарының безин бодун ап чоруурунуң топтуу кончуг боор улус-тур ийин. Улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлеп билириниң үндезини улуг кижилерде, оларның үлегеринде болбайн аан.

Үе кыска-даа бол, кожавыс чоннуң бедүнгү чурттуг талазы-биле, «Туяаның» солунчулары-биле таныжып ап, оларның ажылын сонуургап көрдүвүс.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ҮЛЕГЕРЛИГ

Малчыннарның дег берге ажылга чүгле кончуг ажылгыр, быжыг тура-сорукт уг, кежээ кижи ажылдап, бедик көргүзүгнү чедип аар. Ындыгларының бирээзинге Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазының малчыны Даш-оол Суңдуевич Кыргысты хамаарыштырып болур.

Ол республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү. Дашындан көөрге, чыткан хой тургуспас, чымчак сиген сый баспас ышкаш көстүр, бедүүн болгаш оожум мөзү-бүдүштүг, далаш чок чугаалыг бо малчынның сөөлгү каш чылдарда көргүзүглерин чугаалаарга-ла четчир.

Хоочун малчын 1980 чылдарның эгезинден бээрле социалистиг хүлээлгелерин доктаамал күүседип, төрүүр 100 хойга онааштыр 90-дан 100 чедир хураганнарны, ук чериң тыва уксаалыг хоюндан 1,5-2 килограмм дүктү кыргып ап келген. Чыл санында келир кышка эки белеткенип, сериин өттүг тайгаларга каш удаа одар солуп чайлаглап, сиген-ширбиилин, өдек-кыштаан бодунуң күжү-биле кодан хоюнга чедер шаанче белеткеп ап чоруур.

Оон-биле чергелештир хоочун малчын 1988 чылда хойнуң эрте чазын төрүдер шенелдезин бир-ле дугаар эрттиргеш, ону чедиишкинниг доозуп үлегер-чижээн өске малчыннарга дамчыдып «Шын» солунга база чырыткан. 1989 чылда малчынның коданынга мурнуу районнарның кодээ ажыл-агыйы специалистери, малчыннар чыглып кээп, ужуражылга кылып, арга-дуржулгазын солчуп чораан.

1985-90 чылдарда малчын бот-орулга-чарылгалыг аренда керээзи-биле ажылдап турар бригадала 3 кодандан тургустунган «Чүсчү малчыннар» звенозун багай эвес удуртуп турган.

Ол өзулуг-ла бедик мергежилдиг, дуржулгалыг малчын. Ооң тодаргай бадыткалы — бо чылын районнуң 50 чыл болган оюнда хөй чылдарда кызымак болгаш үре-түңнелдиг ажылдап, ажыл-агыйның экономиказын быжыглаарынга киирген үлүү дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атка төлептиг боол, республика Чазаанының кирижир эргени чедип алганы.

Сүлейман КЫРГЫС.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ТАРААНЫ—ДУГУРУШКАН ӨРТЕК-БИЛЕ

КИШИНЕВ. Чайыктап турар чаъстар Молдованың АҮК-үнүн чидириглерин улам-на улгаттырып турар. 1,2 миллион тонна хире тараа алдынар деп, тускай эртемниглер санаан. Ол мурнунда кордалдан дыка эвээш. Тарааның 30 чедир хуузун кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери дугурушкан өртектер-биле садарын Молдова Республиканың чазааның хүлээп алган доктаалында чөпшээрээн. А белеткел организациялары ону күрчагыгда көрдүнген хемчээлче киир база садып ап болур. Эвилел херегле кчилеринге база республикалар аразының дугуржулгаларын өзугаар бээр кодээ ажыл-агый продукциязындан аңгыда чүнү-даа үндүр сөөртүрүн күрчагыг күүсеттинмээн шаанда хораан. Ол ышкаш ындыг биржа операцияларын кылып болбас.

УЗБЕК ДЕМДЕКТИГ ПОЛИМЕР

ТАШКЕНТ. Күчүлүг химия үлетпүрлүг тургаш-ла, полимер чок болуру дээрге сапы чок мастер ышкаш болганы ол ыйнаан. Узбекистанның эртемденнери эртем-техниктиг салбыр тургузуп алгаш, салдынган сорулганы шиитпирлээн. Мааа полимер үлетпүрүн тургузарының белеткели ол болган. Биче бүдүрүлге база тургустунган.

ААРЫГНЫ КУДУМЧУГА ТОДАРАДЫПТАР

ОДЕССА. Эмчилерге-даа барбайн кылаштап чорааш-ла, одессит кижи чүден аарый бергенин тодарадып аптар. Хоорайның кудумчуларында диагноз тодаралыр херекселдерни тургускан. Оларны «Физли» дээр биоэнергетика болгаш биоэнерготехнология институду чогааткан. Оларда аллергия тывылдырыптар хире чүүлдер бар. Кижиниң магабодунга быжыглаптар датчиктер кайы бүдүмел кижээ хоралыг боор турарын дораан-на «харылаптар».

АЖЫЛДАН ҮНДҮР КАНИКУЛДААН

ИЖЕВСК. Удмуртияның Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирин өзугаар телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле республика комитедин дүжүрген, ооң даргазы албан-дужаалындан хостаткан. Ооң соонда база бир медээ келген: комитеттиң бүгү ажылдакчылары ажылындан үндүрткен. Ийи ай дургузунда. Шөлээ үези эрте бээрге, «Удмуртия» деп телерадиокомпаниязы тургузаар деп турар. Ажылдакчылары кээрэ чарып чыып алыр.

«АЛДЫН ТЫВАР» МИКРОБТАР

КИЕВ. Алдының мырыңай хензиг рудалардан ону уштуп алыр технология чок, ол ажылды украин эртемденнер... микробтарга «даасқан». Хензиг организмнерниң бодунга үнелиг металлдарның мырыңай аргажок кезекчигештерин мөөңнеп аптар аргазын делегейде эң баштай ол эртемденнер эскерип каан болгаш ону ажыглап өөренип алганнар.

УССР-ниң ЭА-зының ол эртемденнериниң чогааткаңы аргалар алдын аңгылаар бүдүрүлгелерге цианныг хоралыг бүдүмелдерни ажыглаарындан ойталаар арганы бээр.

«ДИРИГ СУГДАН» БИЖИТТИРИП ААР БЕ?

КАЗАНЬ. «Дириг (диргизер) суг» чүгле тоолдарга турбас-тыр ийин деп, Казаньның эртемденнери чугаалап турарлар. Олар дустуг сугну электри, химия аргазы-биле болбаазырадып тургаш, эм шынарлыг кылып шыдааннар. Химия-технология институдунуң тускай эртемниглериниң он чыл иштинде ажылы улуг ажыдылышкынга чедирген. Балыгларны болгаш өрттенген черлерни дүргээн экиртиптер эмнер кылыр арга тыптып келген. Чаа эм хөй талалыг дээштиг болур хире. Латвия чурттуг эртемденнер херээженнер аарыын ооң-биле эки эмнеп болурун шынзыткан. Наркологтар база манаваан ны түңнелди алган. Химикчилерге кылган дуржулгалардан илерээни болза, ук эм арагадан ээририн дадыр болган. Херел аарыындан дириг амытаннарның олуру эвээжеп турарын база-ла дуржулгалар бадыткаан.

МЕТЕОРИТТИ ЧУУРА АДАР

НОВОСИБИРСК. Черни метеориттерниң «халдаашкынындан» конверсия ужун «шериглен халашкан» ракеталар камгалаар — Новосибирскиниң академхоорайжылгажының болгаш Алма-Атаның эртемденнери ынчаар санап турар. Оларның чоокшулап орарын радиолокация станциялары көрүп каар.

— Космостан Черни бомбалаары үргүлчүлеп турар — деп, ССРЭ-ниң АЭ-зының Сибирь салбырында эртем доктору Ю. Воронин чугаалаан. —Чүгле бистиң чуртувус бо чүс чылда ийи катап күштүг согуга таварышкан. 1908 чылда Тунгус бүдүмелдиниң частыышкыны 12.20 мегатонна тринитротолуолду чаза тевискени-биле дөмей болган. 1947 чылда Сихотэ-Алиньге метеориттер шуута чаапкан болгай.

Космостан кандыг халап кээп болурун теегү көргүзүп турар. 65 миллион чыл бурунгаар ындыг болуушкундан динозаврлар кырлып калган. 10 муң чыл мурнунда халаптан мамонтулар, дуктүг носороглар, кедергей улуг ивилер чиде берген. Бүгү-делегей үери деп чүүлдер база мааа хамааржы берги дег: далай, океаннарга космостан келген улуг бүдүмелдер дүшкениинден үерлеп болган чадавас.

Ынчангаш ындыг улуг бүдүмелдерни тодарадыр, оларның «чуруму» хынап көрүп турар үр хуусаалыг программа херек деп эртемденнер санап турар.

(СЭТА).

Араганың кырынга чам үнер

ХЕРЭЭЖЕННЕР БОЛГАШ АЛКОГОЛИЗМ

«Арага ижер болгаш ону өскелерге сөңнээр чоруувусту соксадырын бистиң угаан-сарыылдывыс болгаш арын-нүүрүвүс эң-не шыңгыызы-биле негеп турар».

Л. Н. ТОЛСТОЙ.

Ниитилелде улуг чаартылгалар болуп турарын кижи бүрүзү билир бис. Мындыг өскерлиишкиннерниң үезинде кандыг-даа кижи эртем-билиглиг, ажыл-иштиг болуруңдан аңгыда, кай дег кадыкшылдыг, амыдыралдың элээр, сергек болуруң чедип алган турары албан. Кажан элээр чорукту долузу-биле чедип албаанда, бүгү талабиле чаартыкары берге. Ынчангаш амыдыралдың дөзүнде орар ие-херээженнер келир үениң салгалдары кан кадык болурунче сагыш салып, төрүп-божуп база өстүрүп кижизидер дээш демисежир апаар. Бо чүүлге хамаарыштыр шагда бистиң өгбелеривистиң сагыш чорааны — «Аныяк кижилер 30 харга чедир арага ишпес» деп чаагай чаңчылынга доктаар бодалым. Бо доманың кол-ла утказы — амыдыралды тудуп тургаш ажы-төлдү кадык өстүрүп кижизидеринче сагыш салган өгбелеривистиң өлүр чаагай суртаалы болур. Мындыг эки чаңчылдарны сагып чорааш, шынап-ла, ооң салгакчылары ажы-төлүн хире-шаа-биле как-кадык кылдыр өстүрүп, кижизидип чорду. Сөөлгү чылдарда бо чаагай чаңчылдар уттундуруп бар чыдар. Мооң түңнелинде арагалаашкын харын-даа алкоголизм— националчы халавы апарганын чажыргаш канчаар.

Бо чылдың январьдан алырга, республиканың наркология деспансериниң учедунда 5822 кижи бар болуп турар. Ооң иштинде арага аарыындан — 4975, наркоманнар — 299, токсикоманнар — 36 кижи болган. Херээженнерниң арагадан аараанарының хуузу 17,8. Бо дээрге учётта кирип турар кижилер-дир. Оларның санында кирбейн өг-бүлезинге ажы-төлүнге даржык-хилинчек болуп чоруурлар база эвээш эвес. «Өгүң ээлериниң бирээзи арагалаарга, өгүң чартыы өрттенир, а иелдираи ижерге —догерези хоюкталыр» деп чоннуң мерген чугаазы бар. Бо чечен домак, шынап-ла бадыткалдыг. Өг-бүлениң ажы-төлүнүң ада-иези деңге арагалаарга, уруг-дарыгга дарыжыктыг, мындыг өг-бүлениң ажы-төлүнден бүгү талалыг эки кижизидилге үнмес.

Төрүп-божуп чоруур ие-херээженнер доктаамал арагалааныныи түңнелинде, кадык ажы-төл божуваc. Ындыг кежээ төрүттүнген чаш бертик-межел, угаан-медерели солуу, нервилиг болгаш кылыктыг болур. Бо ышкаш чаштар өзүп келгеш, ада-иезинге-даа, күрүнезинге-даа огулуг дуза чедирип шыдавас. Шак мындыг берге сайыралдыг кижилер амгы үеде кырганнар болгаш инвалидтер бажыңында чылдан чылче немежип орар. Чижээлээрге, Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксы суурунда уруглар бажыңында чүгле Тыва-дан эвес, а чурттуң өске-даа булуңнарындан келген азыралда турар кижилер бар. Бо талазы-биле ие-херээженнерге лекция, беседаны кылып турар бис. Оларның-биле бот-тускайлаң беседа үезинде чамдыктары «Араганың дамдызы ажы-төлдүн болур. чогуурун-биле боттаныырынга кайын-на багай салдар чедирер бээрил?» — дигилээрлер. Бо дээрге кончуг кемен чүвени хаяы угаап билбес сеткил-дир. Бодунуң-на салгалын шак мындыг хөөн-биле хүлээп көөрге, канчап-даа таарышпас. Бистерниң үндезин чурттакчыларның өгбелериниң аныяк өг-бүле тудуп турарларга кым-на араганы баарынга сөңнеп туржук? Чок-ла болгай. Харын-даа ак чемниң дээжизин бараалгадып келген болгай.

Бистиң республиканың божуур аныяк иелериниң арагазы ажыглааныындан, бичии чаштарның өлүп-хорааары бедик болуп артпышаан. Төрүттүнген муң чашка хамаарыштыр ындыг чаштарның өлүрү эвээш эвес. Тиреэн төлү дээш ие-херээжен кижи ниитилел мурнунга бедик харысалгалыг болур. Ындыг түрбүже, чамдык ие-херээженнер араганы хөй ишкеш, бичии чажын эмиг-биле өлүр базып алыр таварылгалар база бар. Бодум ындыг байдалга таварышкан мениң сайгарылгазынга олурушкан мен.

Амгы амыдырал-чуртталгавыс нарын. Рынок амыдырал-чурттлаганың адыр бүрүзүнче шымнып кирген. Мындыг берге үеде херээжен кижи боду нуң иштики культуразын бедидеринден аңгыда арага, таакпы болгаш өске-даа багай чаңчылдардан аныктар база ажы-төлдү камгалаар дээш карак кызыл ажылдаарын үе чайгаар негеп келген. Бо чылдың бирги чартыында Кызылдың эзирикстер сергедир черинге 3227 кижи кирген. Ол улустуң хөй кезии аныяк оолдар, кыстар. Оор-сук кылыр, күштеп-күчүлээр чоруктар, хуу болгаш күрүне өнчүзү үптээр, хулиганнаар болгаш өске-даа херектер кылыр багай чаңчылдар база аныяк-өскеннерниң кырында дужуп чыдар. Бо дээрге боттарының эш-өөрүн бужартадып чоруур эвээш санныг аныяктар болур. 11-ден 15 харга чедир уругларның арагалап турары — ие-херээженнерни канчап дүвүреттепес боор.

Чоокта чаа Тываның херээженнериниң XI съездизи болган. Аңаа илеткелчи О. Д. Ондар үстүнде чугаалааным айтырыг талазы-биле чаңгыс-даа сөс этпээн. Мындыг чидиг айтырыгны чүге ооң эрте бергениин кайгап ханмас мен. Илеткелдин кылып турар үеде хөй-ниити организацияларның удуртукчулары-биле сүмележип тургаш, чүнү кылганын сонуургаар болгай. Ынчан аныяктарының эң-не берге талазын сайгарып, чогум-на бо ажылды кандыг аналыг хемчеглер ап тургаш, эдип чанырылдырып алырының дугайында илеткелчи угланыышкын бербеди. Мындыг хевирлиг илеткелден аңаа санал берген делегаттар чүгле отчедун бергеш, ураалап үне берген. Мындыг байдалдыг болганынга хүүмда сеткилим дүвүреп, хомудап артып калдым.

Бүгү-эвилелдиң ээзэрлер болгаш кадыкшыл ниитилелиниң ажылының кол сорулгазы — ажы-төлдү, аныяктарны арага, таакпының, наркоманияның болгаш токсикоманияның халавындан камгалаарының хемчеглерин чорудары. Ында тускай чөвүлел ажылдап турар. Ооң даргазы С. Д. Киров тускай планны ажылдап кылган. Ол Чадаана, «Тиилелге» совхозка семинарларны түс черлерниң район Советтериниң, башкыларының, комсомол ажылдакчыларының төлээлери-биле эрттирген. Бо чаа өөредилге чылында ясли-садтарга, школаларга база ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге ээзэрлер болгаш кадыкшыл клубтарын ажыдар. Аңаа башкылар, кижизидикчилер, өөредилге черлериниң удуртукчулары план езугаар кижизидилге ажылын чорудар. Үлегерлиг өг-бүлелерниң кежигүннери, бүдүрүлгениң мурнакчылары, эмчилер, психологтар, наркологтар Кызыл крестиң кежигүннери-биле ужуражыышкыннарны кылып, лекция, беседаларны чорудар.

Арагалаашкынга болгаш таакпылаашкынга удур ажылдар чорудар эге организацияларны тургузар. Республиканың башкылар билиин бедидер институт-биле кады Москваа Щичковтуң методун өөренирин сүмележкен. Сентябрьда он башкыны олче чорудар. Ол өөредилге соонда таакпы, арага база эмин эрттир семирир чоруктан адырлыр талазы-биле тускай профилактиктиг хемчеглерни, лекция болгаш беседаларны кылыр. Бо ап чорудар хемчеглерге ие-херээженнер, башкылар база адалар идепкейлиг киржир болза эки. Ынчангаш алкоголизм-биле демисел бир-ле дугаарында өг-бүледен эгелээри чугула. Ие-херээженнер бо талазы-биле активчи болуру албан.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА,
Бүгү-эвилелдиң ээзэрлер болгаш кадыкшыл ниитилелиниң республика чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ХУВИСКААЛЧЫ ХУУРАК-ЧАҢГЫ

Оюн Көк-Карак оглу Серен-Хөөнү Элегестиң делгем девискээринде чүгле бөдүүн араттар эвес, дүжүметтер безин билир, үнелээр болу берген. Авазы кырган Аскак-Кадай (шолазы) биле дуңмазы Бүлчүн-Хөө оларны азырап карактап, ажылын кылбышаан, кады-кожа төрелдериниң болгаш өске-даа кижилерниң ажылынга дузалажыры кажан-даа ооң чаагай чаңчылы, чажам дивес чүткүлү, эки мөзү-шынары болуп турган.

1921 чылдың августуң эгезинде бир хүн Оюн Серен-Хөө Суг-Бажынның үстү, Көк-Хаак бугазының унуу, Биче-Шаңган аксының вдаанда, бедик хавак кыйыында тараазын суггарып, доозар чедип турган. Изиг хүнде ымыраадан дезип, хавак кырында салгыныг серииң черге үш дашты ожук кылдыр тургускаш, хола пашка шайын хайындырып алгаш олурда, Улуг-Биче-Шаңганнарның арaзында улуг ховуның ортузу-биле чиргилчиннеп көстүр ийи кижи аъттарының дынзыг челижи-биле тутсуп кел чорааннар... Ол дедир хавак баарынче кирип, тараазының ужунда шокарлай суг баткан черлерни дескилей суггарып турган. Удавааңда ийи кижи одаг чоогунда хавакты харап, ооң чанынче углапканнар. Оларның бирээзи төрели— Оюн Хуурак-Чаңгы, хүрең торгу бөргүнде көк чинзези көгереңнээн, эжи Оюн Алдай-оол чычыы ак бөргүнде ногаан пөс дошказы ногаараңнаан, чанынга бо четкилеп келгеннер.

Серен-Хөө суггарып турган тараазының кыдыынче үнүп, оларга чоокшулай бар чораан. Келгеннери деңге чыгыы «Ажыл бүдүмгүр болзун, амыр-менди бе, Серен!» деп хөглүг-сергээ аажок мендилешкеннер. Ол база-ла ажылын доозуп алган өөрүшкүзү-биле кады, сергек үнү-биле харылап, оларга: чалаң аттыг төрелинге болгаш ооң кады чораан бөдүүн эжинге деңге кудук базып, сөгүрүп каан. Хуурак-Чаңгы аъдындан дүжүп түре-ла, «Тарааңны доозазын суггарып апкан, эрес болган-дыр сен, дуңмай, дүү көк кырынга олурупкаш, бичии чугаадан кылып алыыл» деп чалааш, бажын саваа, кудурууш чайып, изигге девиржип турган аъдын бедик инек-хараганга баглапкан.

Үжелээ дески ногаан чериниң чечектер холушкан көк сигенниниң кырынга удур көрүштүр дискектенгилээш олуруп алгаш, чугаалажып эгелээннер. Оюн Оруйгу ол хүннерге чедир ийи-үш чыл дургузунда чаңгы дужаалдыг, көк чинзезин эдилеп, Хуурак-Чаңгы — Оруйгу-Чаңгы аттыг болуп турган болза-даа, ам хувискаал херээн боттандырарынга мурнундан бээр бодун бердингеннерниң бирээзи болуп турарын орта олуруп алгаш, бөдүүн арат төрелдеринге дөгерезин эч-не баштай бүдүредип чугаалаан:

— Улуг-Шаңган ооруунда чайлаамга чайлап, чамдыкта Межегейте чайлаарда чазын, күзүн аңаа хонуп алган турумда, бо Суг-Бажының болгаш Кара-Булуң, Доора-Хадының орус тараачын кызыл партизаннары буга-сумуннарының дестерин, уннарын кылып, суун бадырып, бистиң аалывыска кээп, мээң өөмге хонуп дүжүп шаг болуп келген. Олар мензэ орус чуртунда хувискаал болуп турар, хаан чазаан дүжүрген деп чугаалаар боор чүве. Силер нояннарыңнарны дүжүрбейн, тускай күрүне болбайн моон соңгаар канчаар чурттаар силер деп айтыргылаар. Мен оларга чүвениң ужуру удавас көстүп келир, араттарның демисели калбарып турар болдур ийин деп харыылап, олардан буга-деге кылырын өөренип ап, хууда дузам чедирип турдум. Шынап-ла, орус чуртунда үш-дөрт чыл бурунгаар Октябрь революциязы тиилээш, хаан чазаан дүжүр октаан, чоннуң хостуг эргезин камгалаан чазаан тургузуп алганын бо Суг-Бажы, Чал-Кежиг, Кара-Булуң, Доора-Хадың, Бай-Хаак, Дүрген, Уургайлыг суурларда орус, хакас таныштарымдан дыңнап, Элегес, Межегейниң мөзүлүг кижилеринге ооң ужур-утказын сонуургадыр чугаалап берип турдум-даа. Ону араттар чүгле сонуургаар эвес, харын деткип, ындыг чаартылганы бистиң Тывага база улуу-биле күзеп турарлар.

Суг-Бажындан дүүн эртен аъттангаш, Улуг-Шаңган ооруунда аалдарны санай киргилээш, Дөргүнде аалымга орай чедип, өөмге дүн эрттирип алгаш, ам мында силер-биле кады олурарым бо. Ажыл-даа улуг. Бо айның ортаа үезинде. Бүгү-Тываның төлээ кижилери Элегестиң Суг-Бажынга чыглып, улуг чыыш чорудар. Орта Тыва улустуң боттарында хувискаалы тиилээн деп бадыткаар болгаш Моолга-даа, Орус күрүнеге-даа хамаарышпас, тускай күрүне болурун бодарадып, догуннадыр. Ооң бетинде он хонук иштинде, чыыш хуралга Тываның тос кожууннундан моорлап келир хөй кижиниң элээн каш хонуктарда хонар-дүжер, чурттаар өг-өргээлерин, удуур-чыдар олбук-ширтээн, аъш-чемин, аяк-савазын дораан белеткеп эгелээр. Оларны эгезинден төнчүзүнге чедир башкарып, кылдырар кол ийи-үш кижилериниң бирээзи мен болуп турар мен. Ынчангаш каш хонуктарда чайлагларны эргий херегээним аалдарга барып, тараа суггарган-даа кижилерге чедип кээп чорууру бо.

Серен-Хөө дуңмайның түдүнгүр-шалыпкының, ылангыя мал-маган дөгерип, паштанып турда, кымны-даа мурнунга киирбезин Элегес-Ооруунуң чону билир. Ону бодааш, дүүн аван сугга кирип, бөгүн мында чедип кээп, сени Суг-Бажынче чалап, мензэ хурал эрттиржир эш болурунну дилеп олур мен...

Бодунуң чоок харылзаалыг орус, тыва кижилеринден мурнунда революция, хувискаал, хостуг чорукту чедип алыр үе келир деп дыңнап, билип, күзеп турганы чүүлдерин ол хүн Хуурак-Чаңгы төрели хөделдирип чорда, мен аңаа киришпейн чүнү кылыр мен деп, ол иштинде дораан боданган.

— Силер чер дөгүп бар чорунар, соондарын чеде бээр мен—дээш, өртегде аъдын чежип, ээртеңнип, одагда аяк-савазын, паш-хымыжын, аъш-чеминиң артыын таалыңнап турда, чорупканнары Суг-Бажының чоогунда хире ырай бергеннер. Оон ол аъдының сыр маңы-биле эштеринге чедип, өглер, бажыңнар ыдыңынга улуг өгүнүң баглаажынга кады дүшкеш, аъттарын баглааннар. Чаңгызы эштерин силер өгге кирип, мени манап олурунар дээш, бажыңнар ортузунда көстүп турган бажынче кире берген.

Олар өгге кирип көрүп турарга, Шаңган-Ооруунда чайлагда чайлаан, таныыры бир бай кижиниң өөн дүүн кежээ көжүрүп эккелгеш, тип каан. Иштинде чүгле ак ширтектери, демир ожуу, тос-таңма пажы, үлгүүрү, бир деспизи, илбээ, хола хоозу көстүр болган. Даңкаар үнгеш, көрүп турарга, хараганнар арaзында Суг-Бажының үнүп чыдар бир дөзүнден ийи ыяш хуунда суг узуп, көдүрүп алган Оюн Мырсыымай ол өгже кылаштап олурган. Серен-Хөө уткуй барып, бир улуг хуунуң көдүрүп эккелген. Ожукка пажын салгаш, суун кудуп, орус кижиниң эртен-не эккеп бергени шайын каггаш, одун салып, хайындырып эгелээннер.

Серен-Хөө Мырсыммайдан хараган кыдыында баглап каан хойларны бөгүн дөгерип, эъдин хайындырар ыяжывыс белен эвес-тир аа деп айтыргылаан. Оозу олургаш, чок, дуңмай, оларны дүүн кежээ бо өг-биле кады сүрүп эккелген бис, өске аалдардан чүгле хөй эвес бода малдар база эккелгилээр, өглерни он чедир кожуруп тигер, беш-алды хонук бо малдарны кадарып, өглерни ээлеп, улуг чыышка бараан болур улус ышкаш-тыр бис. Улуг-ла белеткел чорудуп турар хире. Дүүн маңаа өгнү тиккенивистен соңгаар Элегестиң орус, тыва чеже-даа хайырааты, карачал кижилери кирген. Өске кожууннарның чагырыкчылары база бар диштилер. Оюн Серен-Хөө биле Оюн Мырсыммай таалыңнарында ап чоруурун тараа, аржызын ыяш хуваларынга уруп ап, өгнүң улгуурунде аякка урганын Алдай-оолга туткаш, шайын кудуп ижип, чемнениш эгелээн. Ол арaзында Оруйгу Оюн бир орус эжи-биле оң, солагай холдарында булкалар, калачиктер куспактаан бо кирип келгеннер. Олар база өгге кирген кижи аяк эрии ыяшар дишкеш кады шайлап, хлебтерин десиите салып, эштерин оңу чооглап көрүнер дишкеннер.

Улуг чыышка бүгү белеткелди калбак хемчээл-биле ол хүн активчи кижилер эгелээн. Суг-Бажының чоок черлери Шаңганнар ооруунда, Кара-Булуң, Межегей, Көк-Булуң, Сарыг-Булуң бетинде, Улуг-Шаңган аксында, Элегес-Ооруунда чайлаан бай шыдалдыг хайырааты болгаш малчын, тараачын кижилерден далганнарда, аржы, быштак, саржаг, хой, өшкү-даа аймаан хурал киржикчилеринге өргүүр чем-аъшка чыып, Ажыкай бээзи, Даа-Хелин, Кээ-Хуурак, Опай дээн. Таңды ары чарыының эң шыырак Оюннарындан чылгы, инек малдарны дуза кылдыр чыып ап турган. Ол хайнышыныныг хүннерде аңаа Тываның эң улуг байы, чүгле кара чылгызы безин муң кара дижир Оюн Ажыкай болгаш өске-даа ат-сыптыг байлары-даа, ядыы, бөдүүн араттары-даа хөйү-биле чоруп турарын, мурнуу болгаш барыын кожууннардан, Улуг-Хем унундан келген кижилерни-даа Серен-Хөө эскерип турган.

Улуг паштаныкчы болуп ажылдап турган боорга ындыг чүве ийикпе, ооң чанынга Элегестиң эриктеринден кады бугаларже суг бадырып, үндүржүп турганы, кады-кожа тараа тарып турган орус кижилер бо-ла келир, менди эрээр болганнар. Оларның арaзындан бир узун, эжи чолдаксымаар ийи орус кижилер келгеш, Серен-Хөөнүң холун дыңзыг тудуп, эгиннеринче адыштары-биле падыладыр часкагылап, дыка эргелеткеш барганнар. Серен-Хөө боду иштинде өөрүп, сагыжындан ыравайн турда, Оруйгу акызы чанынга кылаштап келген. Ол чаа чорааш бөрганы ийи орус кижилерни топтап, оон айтырган. Оозу, олар дээрге, бирээзи кызыл партизаннарның чанчыны Сергей Кочетов, ооң кады чоруур эжи соңгаартан келген Иннокентий Сафьянов дээр улуг дарга, төлээ кижи-дир ийин дээн. Ажылгыр, чем-аъш кылыр улуска орустар ынак болгаш сени магадап турганнар хире чордулар, мээң-биле ужураштыр кылаштажып, «повар хорошо» диштилер, дуңмай...

Шынап-ла, Серен-Хөө бода-даа, шээр-даа мал дөгерип, паштанып турда, тулган эрес, шалыпкын кижи. Ийи-үш херээженнер хойнуң шөйүндүлерин аштап четтикпейн турда, ол хойнуң бүгү эъдин үүрмектээш, хайындырып турар, сөөк чүзүн чандыр кеспес кижи турганын кара чажымдан көрүп өскен мен.

Час дүжүп, узун болгаш изиг хүннер шөйлүп, тарылга калбарып турда, күс эгелээш, дүжүт ажаап алыышкыны узамдыкканда, Элегестиң мурнуу ховуларында тараа шөлдери болгаш одагларга хостуг шактарда, мээң кичээнгейимни Серен-Хөө акый хаара тудуп ап, Тыва улус тускай күрүне болуп, Таңды-Тыва Арат Республиканы тургускан хуралга бодунуң киржилгезин, хурал-суглааның чамдык хүннерде чөөн болгаш барыын кожууннар аайы-биле тус-тус чөвүлежип турганнарын-даа, черле элээн хөй чөрүлдээлиг чугаалар турганын эскерип билгенин ол сактыр кижи. Ол чүгле чем кылып, аяк тудуп, хайыраатыларже кудук базып турган эвес, хуралдың чорудулгазын көрүп, чаңгыс черживлеринге деткимчени чедирип турган. Эки санал берип, дидим шүгүмчүлел кылган таныыр кижилериниң аттарын-даа утпаан, адагылаар. Хурал доозулган хүн чинзезин, одагазын кадагылаан бүгү дүжүметтер моон соңгаар мону эдилеп болбас дээш, шупту бөрттерин ужулгаш, бир өгнүң чүък талакы ханазының баарынга долдур чыыпкан турган деп ол бадыткаар. Серен-Хөө 80 хар ажыр Суг-Бажынга чурттаан.

Тываның чазааның баштайгы удуртукчуларының арaзынга киирер дээрге, Оруйгу акый ойталап, чылдагааннап каапканын көрген мен. Ол тараа тарыыр, буга-деге кылырынга ынак кижи болдур ийин. Амбын ноянга Элегестиң чонунуң үндүрүг каайлызын чыып чедирип, моол бижикти бичии өөренип ап турган боорга чаңгы ат аңаа тыпсып, көк чинзе кадап берген соонда, үш чыл хире эрткеш, Суг-Бажынга чинзезин боду адырып алгаш, аңаа арат кижи болуп, мээң-биле кады Шаңган-Ооруунга үнүп келген бис деп, Оюн Серен-Хөө база сактып олурар.

Тывага улусчу революциянын тиилелгезин бадыткаан болгаш тускай догуннаан күрүнезин бир-ле дугаар тургузарынга өзек болган Элегестиң эрес кижилериниң бирээзи, хувискаалчы Хуурак-Чаңгыны 1921 чылдан соңгаар чаңгыс черживлери Хуурак-Дарга дижи бергеннер. Ол улусчу эрге-чагырганы быжыглаар, калбартыр, чаа амылыралды хөгжүдер дээш демиселдиң мурнакчы кежээ, улусчу революстуг намны тургузар орулганы мурнунга салган революсчуларының болуу — 1921 чылдың күзүнүнде Оюн Күрседи баштаан Элегес бөлүүнүң кежигүнү болу берген. Ук бөлүктүң кежигүннеринге оон санал сүмезин ёзугаар ийи кудазы, үш чоок төрелдери, кадайының дуңмазы киргеч. Ынчангаш Элегестен 7, Межегейден 4, Көк-Булуңдан 2 кижи бактаап турган.

Нам тургузарынга идепкейлиг киришкеш, 1922 чылда № 8 билетти тутпушаан. Кызыл арaзынга чорун, араттарны эвилелдеп, орус тараачыннар-биле харылзаазын хүн бүрү калбартып, бот-боттарынга деткижип тургаш, чаа суггат бугаларын үндүрерин ол удурткан. 1924—1925 чылдарда Доора-Хадыя, Кара-Булуң суурларнып кедээзи улуг ховуларны суггарып, тарыыр кылдыр, аалының чайлаа Улуг-Шаңган ооруундан Дөргүн, Кара-Чоога бугазын, Шаңганның арты-биле Суг-Бажынче Оваа, Бей-Орук бугазын чаазы-биле казып үндүрткүлээн.

Ооң түңнелинде Шаңганның элбек суу 4 бугаларны эдерип чорааш, мурнуу, артыы ховуларга ынчан-на чеде бергилээн. Элегестиң ол-бо талаларында алды-чеди чедир эрги буга-сумуннарны алгыдып, уадырын, ол ышкаш 1926-27 чылдарда Элегес-Ооруундан Кош-Хавак бугазын мурнуу ховуже, 1928 чылдың июньдан эгелеп соңгу улуг ховуже Элегестиң улуг бугазын кылырын Оруйгу организастап удурткан. Оон-биле Хуурак-Дарга адын херек кырында шынзыдып, ол араттарга буга-сумун кылырының арга-сүмезин бээр, суг-суггаттың шөлдерни үлеп, хуваар, ылангыя бугаларны башкарар бугалар даргазы атты эдилей берген.

1928 чылдың часкы тарылгазын Элегестиң тараачын араттары дооскан. Чайлаглаашкын чоруп турган изиг хүннерниң бирээзинде Арыскан бугазының дөзүн дагыырының хүнү чарлаттынган. Орта хөй араттар чыылган. Буга даргазы Оруйгу улус арaзындан туруп келгеш, башкы таңдызынче бажын көдүре көрүп, Элегес хемниң унун дургаар көргүлээш, курун, эдектерин эде тырткылаан. Оон аңаа чер-чурт, таңды, хеми өршээлдиг чаагай болзун деп йөрээл кылганнар— тараачын хоочуннар кадайының честези Оюн Коңгаккай, акызы мөге Оюн Саны-Хөө, төрелдери ялыы тараачыннар О. Арбыйаң, Анакпан, Дозур-Хаа, малчын араттар О. Сал ашак, О. Эиди-Хөө, Суг-Бажындан өскээннер О. Таракай, О. Часыгбай, Бүүрекей оларга улуг-биче кадактарны буга-сумун кылырынга чүткүлдүг дээш холдарынга белек, өргүл болдуруп тудускулаан. Оон ол боду таңдызынче, хеминче сөгүрүп, күдүйгүлээш «Эргим элегесчилерим! Силерге бараалгап, идегеп тур мен. Ам эртенден эгелеп, бисче көрүп алган турар Кызыл-Хая баарында кызаадан суггат бугазын кылып эгелээн ажылывысты уламчылап, дүргедедиил. Чал-Кежигте ийи хонгаш хуралдан база кылыыл...».

Элегес суггарылга бугазының тудуун улусчу арга-биле кылып, кызыл холдары-биле каңлыг-даа өртек, төлевир албайн, хая-даштыг черлер-биле чорудуп турган араттарның нийти хуралы Чал-Кежигте июнь 5-те болган.

Орта Тывага бирги күрүне ажыл-агыйы —«Элегес» күрэкономну организастап тургузар санал үнген. Оон мурнунда чугаалажыр туржук, араттарның дыңнап көрбээни айтырыг. Ынчалза-даа тараалаң черге, чаа кылып эгелээн буганың ачызынга даянып алгаш, тараалаң күрэкономну тургузарын чаңгыс үн-биле араттар шиитпирлээннер. Ам ону удуртуп-баштаар даргазы азы соңгу орус чуртунда ышкаш, директору дээр кижини томуйлап алыр дишкен.

Бир арат ашак туруп келгеш, девин чаа-ла кулапш буттуг адыр ыяш-биле чаа буганың узунун дургаар, кырында суглуг шилдиг ийи буттуг узун шугум-биле черниң бедик, чавызын орус эштиг көрүп, шинчип чорааш келген, буга даргазы Оюн Оруйгуну күрэкономнуң дарга директорунга соңгуп алыр херек дээн.

«Элегес» күрэкономнуң бирги директорунга Оюн Оруйгу чаңгыс үн-биле ол хүн соңгуткан. 1928 чылдың июнь 5-тен 1929 чылдың декабрь 29-ка чедир директорлап, тыва черде ниң үлегери көзүлбээн баштайгы аныяк күрүне ажыл-агыйын ийи чыл иштинде бут кырынга дөгүдүп мандыткан. Ынчалза-даа боду чүгле моол бижикти бичии билир, назынның акшый бергени дээш директор хүлээлгезинден хосталып, чанчыккан чоок ажылынга барып, бирги хову бригадазының бригадиринге шилчип кирген.

Күрэконом аът шары кужу-биле 1929 чылда 80 га кызыл-тасты бир-ле дугаар тарааш, гектар бүрүзүнден 35 центнер ажыр дүжүттү алган. Ол чылдың күзүнүнде Тывага ССРЭ-ден эң баштай чорудуп бергени «Фордзон» маркалыг ийи тракторларны күрэконом алган. Олар сентябрьда амгы 70 га шөлүнде чүс-чүс чылдарда кур черни дадаазыннай чарып турганнар. 1930 чылда 558, 1931 чылда 800, 1932 чылда 1650, 1933 чылда 1174 га тараа культураларын бүгү суггаттыг черлерге тараан. 20-35 центнерден куду эвес дүжүткүр болуп турган.

1930 чылдың апрельдиң соңгу он хонуу. Күрэкономга тараа чаштырылгазы калбарып, түлүктээн турган. Чыл эгезинде келген директору Оорьжак Мунзук (Оорьжак Чаңгы аттыг чораан) биле хову бригадири Оруйгу олар Кызылга ажыл-агыйга херегжаар чүүлдер диленип, колданып чоруп турганнар.

Апрель 30. Каан дээрде часкы хүннүң алдын-сарыг херели хову шөлдерже, мында ажылдаан кижилер болгаш шимчээр амытаннарның кырынче саарлып-ла турган. Бүгү чүве сергек болгаш омак ышкаш сагындырып хүнзээн. Төнмес-баттастаан хүн Эрээн дагларының ындынче ажып бар чораан. Чал-Кежиг суурнуң узун кудумчузунуң мурнунда бажыңнарны көрүнчүктелдир бадып чыдар Элегес хемни чүгле кежир турган. Оруйгунуң оглу, суму даргазы Бавуун-оол, күдээзи Ензак, дуңмазы Агбаан-Сиилбирчи оларның, үш өгнүң хойлары, инектери аалдың коданынче кирип эгелээн. Өглер чанында Арыскан бугазының унундан авазы айбылаарга, дош артыы чыып ап чораан оол дыңнаарга, ол чарыкта кудумчу дургаар бажыңнар арaзында боолар улаштыр-улаштыр хөй-ле эдип, дагжап турар болган. Дошгуг барбазын куу сигеннер кыры-биле сөөртүп, дүрген-не аалга кээп, анай, хураган хөнелеп турган авазы, угбазы ченгези суглардан чүге хөй боо эдип турар чоор деп айтырган. Олары дүш-даа чокка, Май 1-ниң баайырынга көргүзер шии белеткеп турар сумунуң аныяктары ыйнаан дишкеннер.

Өглерниң чүгле херээжен ээлери, уруглары-биле аалга турган. Эр кижилер ыракта тараа шөлдеринде ажылдынында шымны берген. Караңгы дүжүп эгелеп чорда, Бавуун-оол тараа ховузундан акызы, честези-биле кады аңчы Оюн Янчат-оолду эдерткен, аъттарының сыр маңы-биле аалга келгеннер. Олар чугаалаза-ла, Чал-Кежигде хөй актар келген, күрэкономнуң болгаш суурнуң даргаларын, активчилерин боолап, истеп, күрүне болгаш хуу кижилерниң шимчээр-шимчевес хөреңгизин үптеп турар хевирлиг. Элегес хем эриинге чедир улгатпаан болза, бо бистиң аалывыска дораан келир турган чадавас. Элегезивисле өршээген-дир дээш шай безин ишпейн, суму даргазы өөнүң чүък артында чыткан ланчызын алгаш, эштериниң чактыр боолары чүктеткилээш, хемниң Чал-Кежиг дээр калбак кежиибиле кежер уунче чивеш дээннер.

Эртенинде дыңналза-ла, Өөк, Туран, Баян-Кол, Торгалыг, Шагаан-Арыг, Арыг-Үзүү ынчаар чурттап турган кулак болгаш ак-гвардейжилер артыы Шагаан-Арыг хемниң кыдыында Белдир-Кежиг суурга чыглып, Торгалыг таварып, Хендергелеп, арга-сыннарның арaзы-биле чаштынып келгеш, бир дугаар тургустунган күрэкономче халдаан. Оон директорунуң оралакчызы болгаш кол агроному Москвадан келгеш, ийи ай ажылдап турган тускай эртемниг, аныяк коммунист Павел Городищевти, идепкейлиг тараачын, кызыл партизан Агофон Похомовту боолап кааннар. Күрэкономнуң эки аът-хөлүн болгаш хөреңгизин үптээни билдине берген. Оларны араттар хемниң кыдыгларында арыглардан кедеп, боолап эгелээрге, дээрбечилер хову талазынче дүне дезипкеш, улуг суггат бугазының даштыы кыдыынга үнүп чорда, Кызылдан үнген Араттың Революстуг Шерииниң машиналыг дайынчылары уткуй келгеш, улуг согугну берген. Ынчалза-даа даг талазы тырткан хөй дээрбечилер алдырбаан.

Элегес сумузунуң даргазы Бавуун-оол араттарны чепсектиг отряд кылдыр чыылдыргаш, арга-арыгларда дескеннерни сүрүп, тып, күрэкономну чартык ай ажыр камгалааш, байдалды чогумчуткан. Ол 1947 чылда Элегеске «Тиилелге» совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи болган. Алдан чыл бурунгаар, 1931 чылдың чайынында «Элегес» күрэкономга, ТАР-ның 10 чыл оюнга Москвадан келген ССРЭ-ниң чазак төлээлериниң баштыңы, Ленинниң чоок өңнүү, дузалакчы эжи чораан Александр Васильевич Шотманның чеде бергени. Чал-Кежигде ам-даа ажылдап турар клубка араттар-биле ужурашканы элегесчилерниң төөгүзүнде солун болуушкун болуп арткан.

1931 чылдың ноябрь 1-де күрэкономнуң нийти баш малы 405 чылгы, 750 мыйыстыг бода мал, 200 ажыг шээр мал, оон иштинде 250 ажыл аъттары, 160 шарылар турган. «Интернационал» 2, «Фордзон» 2 трактор, тракторга кожар 4 аът сөөртүр 10 сеялкалар, кесишаап, сеноткар 12 машиналар бар турган.

Хол изин бут чаңдыр баспас, хоочун коктуг деп үлегер чугаа бар. Хувискаалчының оглу Андрей, кенни Тыртык оларның төрээш өстүргени, чаңгыс оглу Уйгун-оол Андреевич Бавуун-оол төрээн «Элегес» совхозунга үр чылдарда малчыннап, ылангыя чедиги, сески, тоску беш чылдарда эң бедик көргүзүглери, мал ажылынга ачы-хавыязы дээш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры хүндүлүг бедик атты алган, ам пенсияда чурттап олурар. Азыраан уруу Нина Андреевна Оюн чазак шаңналдыг хоочун башкы.

Оюн ТОВУУ.

«КАНЧАП ООҢ ТЫНЫН АЛЫРЫЛ— АЛ САГЫЖЫМ-НА ОЛ ТУРДУ»

● Америк медицина болгаш Булат Окуджава ●

Лос-Анджелестен Москва чедир солуннарга парлаттынган чүүлдер бир ай иштинде мындыг кол утказыг турган: Лос-Анджелеске чоруп турган үезинде совет шүлүкчү-ыраажының чүрээ өлүмнүг, айыылдыг аарааны тодараан. Эң шалыпкын операция херек апарган. Оон талантызын хүндүлээр кижилер акша чорудуп турар. Операция чогумчалыг болган.

67 харлыг совет чогаалчы, ыраажы ук хоорайда туруп турар. Совет кижилерниң ийи салгалын бодунуң романтиктиг чогаалдары-биле магададкан Окуджава кестиргени база ооң соонда эмнеп турары дээш 56 муң доллар өрелиг арткан.

Өөрү, өннүктери, оон чогаалдарынга ынактар Окуджавага дузаламчы кылдыр 21 муң долларны шилчиткен. арткан 56 муңун ол кадайы Ольга-биле тып аптар ирги бе?

Совет Эвилелинде медицина халас, ынчалза-даа хүндүткел чок, ынчангаш америк медицинаны, эмчилерни хуулгаазыннар деп санаар.

Операцияны Ыдыктыг Винсентиниң медицина төвүнге кылган. Оон сам-хөө айтырыгларының талазы-биле оралакчы президентизи Мишель Гарко Окуджаваны ындыг сураглыг кижи деп бодаваан-даа. Харын телефон дамчыштыр интервью бергеш, дээрги Гарко чогуур акша-хөреңги чок болза, кижи канчап сурагжыыр чүвел дээн хевирлиг чигзинген.

«Бартельскан» деп немец ном үндүрер чер, Мюнхенде чурттай берген совет чогаалчы Лев Копелевтиң дилээн ёзугаар, американ төлээ дамчыштыр эмнелгеже 50 муң доллар чорудупкан.

Чогум «хуу» кижилерге эмнээшкин өртээ аар, ынчангаш 6 муң долларны немей төлээр деп счёт база немежи берген...

Нью-Йоркта болгаш Чикагода орус дыл кырында үнүп турар солуннарның ажыткалы Окуджава фондузунче 21 муң доллар кирген. Ол түң биле счётта түңнүг ылгалын чогаалчы дөмей-ле төлээр апаар.

Грузин уктуг чоргаар кижээ —Окуджавага акша дилээри дээрге оон чүрээниң аарыындан аарышкылыг. «Мен ам кижи бүрүзүнден хамаарылгалыг апардым, мырыңай халаптыг чүве-ле-дир» деп, ол чугаалаан.

Вермонтуда Норвич университединиң орус школазының директору Рошель Ротшильд мынча дей-дир: «Совет улустуң акшага хамаарылгазы бистиниңден дыка-ла аңгы. Бис ол дугайын үргүлчү бодап чоруур бис, а оларга ол хей чүве-дир...».

Ыдыктыг Винсентиниң эмнелгезинде ажылдап турар совет эмигрант Юрий Бизи шүлүкчүнүң аарыын тодарадып, диагноз салгаш акша албаан. Харын-даа Окуджава фондузунга акша берген. А кезиишкин кылган чүрек эмчизи бодунуң гонорар акшазын долузу-биле төлээрин негээн.

Акша айтырыы нарыыдай бээрин билгеш, дээрги Гарко дээрги Окуджаваны Лос-Анджелестиң хоорай эмнелгезинче шилчитсе чүл дээн. Ольга Окуджава агай ойталаан, ынай-бээр сөөртүрге, ооң кадыынга озалдыг дээн.

Дээргилер Копелев биле Окуджава иелээ өрени төлеп бээриниң чурумунуң дугайында хүлээлгеге ат салганнар ынчанмыже чоокта чаагы бир интервьюзунга ол мынча деп медеглээн: «Мээң столум иштинде 50 муң чок». Оон немеп каан: кым-бир кижиниң тынын алыр дээш акша дилээри өреден камгалап алыр дээш акша дилээниинден чиик-тир ийин.

50 муң дугайында дээрги Гарко мынча дээн: «Ном үндүрер чер оларны дедир эгиппес кылдыр берип турар деп бодадым чоп». Ынчангаш счёттарны төлеп берээл деп дирижер Мстислав Ростропович болгаш өскелерден чугаалаарга, Гарко ойталаан кижи-дир. Ынчалзажок немелде чарыгдалдар үнүп кээрин канчап билир дээш, оларның адрестерин бижип алган.

Ам бо 6 муң немей тыптып келген. Дээрги Гаркону солуннар ол-бо деп сегеэп турза-даа, ону төлээрин негеп «бо дээрге бизнес ышкажыл» деп турар.

Мында он беш чыл чурттап турар, «Панорама» деп эмигрант солуннуң редактору дээрги Александр Половец: «Дээрги Гаркону канчап ындыг-мындыг дээр мен? Ол албан-дужаалын ёзугаар-ла акша негээр ужурлуг кижи ышкажыл. Ол оон ажылдыр. Элээн хейиң негеп турар-дыр харын, ынчалзажок ол дээрге америк медицинаның дүрүмү ышкажыл. Чогум-на ынчангаш ол эки болуп турар-ла болгай...»

Совет Эвилелинче төлеттинмээн өрелиг канчап чанар боор деп, Окуджава агай элдээрткен. «Ону өске эмнелгеже чоруптайн барганым, мээң эң-не часкан чүвем олдур».

Окуджавалар Бизи доктор сугда багай эвес чурттап орарлар. Ольга агай мынча дидир: «Мен Булатты эң-не аар өртектиг эмнелгеге чыттырып каан мен, ол кадында эргелер, мораль, акша дугайын болаваан мен. Канчап оон тынын алырыл —ал сагыжым-на ол турду ийин».

Фелисити БАРРИНДЖЕР,
«Нью-Йорк таймс».
(ЧМА кызыра алган).

Бөмбүрзектиң судалы

АЖЫЛЧЫН АНГЫНЫҢ РОЛЮН БЕДИДЕР ДЭЭШ

ПЕКИН. Чуртка реформаларны боттандырарынга ажылчын ангының ролюн бедидеринче болгаш киржилгезин идепкейжидеринче Кыдаттың профэвилелдери чүткүп турар. Даштыкы чурттар-биле харылзааларга ажык чорукту политиказын боттандырарынга чурттуң профэвилелдериниң, ажылчын ангының киржилгезин идепкейжидери эргежок чугула деп, профэвилелдерниң Бүгү-кыдат федерациязының удуртукчузу Ни Чжифу медеглээн.

Кыдаттың Ганьсу, Цинхай можуларынга, а ол ышкаш Нинся-Хуэй автономнуг районга чоокта чаа ол барып, чораан болгаш чуртталга туруун, социал хандырылганы болгаш чониуң эмнелге хандырылгазының системазын эде чаартырынга бөдүүн ажыл-ишчилерни улам идепкейлиг болгаш массалыы-биле киириштирери эргежок чугула. Реформаларның чедиишкинниг болуру ажылчыннарның деткимчезинден колдадыр хамаарыжыр деп, Ни Чжифу онзалап демдеглээн.

МОСКВАГА ТӨЛЭЭ ЧЕРИН ТУРГУЗАРЫН ШИИТПИРЛЭЭН

СЕУЛ. Хөгжүлдениң көрей банкызы бодунуң төлээ черин 1991 чылдың сентябрьда Москвага тургузарын шиитпирлээн болгаш аңаа хамаарышкан чөпшээрелди Көрей Республиканың чазаандан чедип алыр бодап турар. Ренхап агентилелдиң дыңнатканын ёзугаар алырга, чөпшээрел алырының чагызын 1991 чылдың август ортанда Көрейниң хөгжүлде талазы-биле күрүне банкызы чазакка киирер бодап турар. Москвага төлээ черин тургузарынга чөпшээрелди Совет Эвилелиниң чазаа база бээр дээрзинге иделгелди банкының чиңгине администрациязы илергейлээн.

ЧИЛИНИҢ КОМПАРТИЯЗЫНДА БАЙДАЛ

САНТЬЯГО. Чилиниң Коммунистиг партиязы (ЧКП) чаартыныышкынның ханы кризизинге таваржып турарын ЧКП-ниң даргазы Володя Тейтельбойм чоокта чаа Вальпараисо хоорайга партия активиниң мурнунга чугаазының үезинде медеглээн. Партияның чаа уставының төлевилелин амгы үеде Чилиниң Коммунистиг партиязында чугаалажып, программазын эде көрүп турар. «Марксизм-ленинизм» деп сөс ЧКП-ниң чаа уставындан казыттынган. Ынчалзажок социал өскерилгелер, кижиниң хосталыышкыны, демократтыг хосталгалар, кижини хүндүлеп көөрү ышкаш, кезээде камгалап келгени ындыг иделдардан болгаш принциптерден ойталаарының база дужун бериишкинниң ондактыг политиказының оруу-биле Чилиниң Компартиязы кажан-даа чорбас деп, Тейтельбойм медеглээн. «Ханы болгаш шыңгыы чаартылгаларның үе-чадазында туруп турар-дыр бис, ынчалзажок капиталистер азы консерваторлар болур дээш кажан-даа атаарлавас бис. Коммунистер болуп хевээр арткан бис» деп, ол чугаазының түңнелинде демдеглээн.

МИНИСТРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЛОНДОН. Хорватияда чепсектиг мөсилдежиишкиннерни соксадырын чедип алыр сорулга-биле чугаалажыышкыннарны кылганының түңнелдеринге хамаарыштыр парлалга конференциязын Нидерландының даштыкы херектер министри Ханс Ван Ден Брук эрттирген. «Югославияга бистиң сорулгавыс буурап дүшкен» деп, ол медеглээн. Европа ниитилежилгезиниң үш чурттарының даштыкы херектер министрлериниң болгаш Югославияның коллективтиг удуртулгазының төлээлекчилери биле чугаалажыышкыннардан Сербияның удуртукчулары ойталаан уржуунда ийи хүн дургузунда үргүлчүлээн чугаалажыышкыннар кандыг-даа түңнел чок болуп доозулган.

ДАЛАЙГА БОЛГАН ХАЛАП

ХАРАРЕ. 382 кижи олуртаан «Океанос» деп грек лайнер Мурнуу-Африка Республиканың чөөн талазында далай арыының чоогунга эрткен воскресеньениң дүъш соолунде далайга дүшкен турган. 500 ажыг пассажирлерниң болгаш экипаж кежигүннериниң амы-тынын камгалап алган. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, бежен пассажирлерниң салым-чолу амга чедир билдинмес.

Пассажирлерни болгаш экипаж кежигүннериниң иштинден балыглаңган болгаш өлген кижилерниң дугайында тодаргай медээни бербээн. Далайга дүшкеннерниң амы-тынын камгалап алыр хемчеглерге МАР-ның шериг-далай болгаш шериг ужар чүүлүнүң күштери киржип турар.

ДЖ. КОФМАННЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЛОНДОН. Англияның консерваторларының «ажыттапчак чазаанга» даштыкы херектер министри турган Джеральд Кофман Би-би-си «Сандиник» радиопрограммазынга киришпишаан, медеглел кылган. Чоокку Чөөн чүк талазы-биле делегей конференциязын бо чылдың октябрьда эрттирер деп турары — делегейниң ол девискээринге тайбыңны чедип алыр талазы-биле 1948 чылдан бээр эң дээре арга болуп турар деп, ол чугаалаан. Аңаа болгаш ядролуг, химиитиг, биологтуг чепсектерни Чоокку Чөөн чүкке нептеретпес талазы-биле делегейниң эң шыңгыы контролюн тургузары эргежок чугула: Иракка удур Персия мугулдуруна дайын чорудулгалары ындыг-ла үр эвесте доозулган-даа болза, амгы үениң эң сайзырангай боо-чепсектерин ол девискээрниң чурттарынга нептередири база катап эгелей берген деп, Дж. Гофман дыңнаткан.

УЗУН ХУУСААЛЫГ ШӨЛЭЭДЕ

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Джордж Буш узун хуусаалыг шөлээни алгаш, Кеннебанкпортта бодунуң өг-бүле турлаанче август 6-да чорупкан. Аңаа ол дөрт неделя дургузунда турар болгаш бо чылдың сентябрь 3-түң бетинде Вашингтонга ээп кээр деп бодавайн турар. Ол дугайын америк президентиниң парлалга секретары Марлин Фицуотер парлалга конференциязының үезинде журналистерге дыңнаткан. Дж. Буш чайгы үеде ол турлаанга үргүлчү дыштанып келген а, чүгле дайын үезинде — 1944 чылда аңаа дыштанмаан. АК-тың президентизи бодунуң дыштаныылгазының үезинде чурттар болгаш делегейде болуушкуннарны үргүлчү хайгаарап көөр, чижээ, разведка медээлери-биле хүн бүрүде таныжар, август 28-30-да Великобританияның премьер-министри Джон Мейджорну хүлээп алыр.

КИМ ИР СЕННИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПХЕНЬЯН. «Төрээн чуртту каттыштырарының сорулгалы келир үениң салгалдарынче дамчывас ужурлуг» деп, Көрейниң Күш-ажыл партиязының ТК-зының Чиңгине секретары, Көрей Улус-Демократтыг Республиканың президентизи Ким Ир Сен медеглээн. Бистиң хүлээлгевис — төрээн чуртту каттыштырарының сорулгазын амгы салгалдың үезинде шиитпирлээри болуп турар деп, ол онзалап демдеглээн. Төрээн чуртту катап каттыштырар талазы-биле комитеттиң болгаш төрээн чуртту каттыштырар дээш нийти-национал лиганың ажылдакчыларының мурнунга Соңгу Көрейниң удуртукчузу чүве чугаалаан.

(СЭТА).

ХӨӨМЕЙИМ КАГБАС-ЛА МЕН

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан «Хөөмей-91» фестивальдан

Улустуң уран чүүлү соолбас кара суглар-биле дөмей хей янзы, чүзүн-баазын аялгалыг, улусту хей-аът киирер ханы дазылдыг. Ону Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан хөөмей көрүлдези бадыткаан. Бо көрүлдеге көңгүс аныяк, хып дээн салым-чаяанныг талантылар илерей келген. Олар дээрге Сүт-Хөлден Оолак Ондар, Тес-Хемден Аяс Данзырын база хөөмей, сыгытка мергежээн адаларының эдээнден туттунуп, хүн бүрүде үнүн хөндүрүп олурар 8-9 харлыг элээди оолдар-даа-дыр. Делегейде ат-сураа алгып, Тыва черин, оон чонун алдаржыдып турар Геннадий Чаш, Кайгал-оол Ховалыг, Эрес-оол Куулар дээн ышкаш акыларынга дениежир күзелдиг аныяктарның барының херечизи ол.

Алдар-аттыг Ак-оолдуң оглу Анатолий адазындан дудак чокка Чыргакының шыгын куду бырлаңнадыр агып баткан кара сугну сагышка киир борбаңнады бадыра бээрге, шүлүкчүнүң оон ачазының дугайында «өттүг караан оюн эреп базып ора, игилиниң хөөнү-биле ижинбаарның коъгун суйбаар» дээн одуругларын сагындырып кээр.

Чадаанада Баян-Дугайдан келген Олег Кууларның игилге ойнаары улам мергежип, хөөмейи хөңнү олурарын уран чүүл көрүлдезиниң самында-ла эскерип тур бис. Ол оглу Буянны бодунуң мергежилинге өөредип, оон салым-чаяаны шүткүп турары өөрүнчүг. Холуң эрттир бар шаа-биле күженмейн, ындыын ап, сагыш-сеткилинден кудукчайык бадырып кээриниң үлегерин ол көргүзүп чоруур. Хөөмей дээрге тыва кижи дег өгге төрүттүнген, аът кырынга өскен, ук салгап келген уран чүүл-дүр. «Авайымның төрүп берген амырга дег боостаазын» деп сөглеп келгенинде ужур-ла бар. Ынчангаш чүгле Олег Куулар оглу-биле эвес. Бай-Тайгадан Андрей, Андриан Өпей адашкыларның, Тес-Хемден Мөңгүн-оол Артыш Соян адашкыларның, Бии-Хемден Айдың, Орлан Седип-оол адашкыларның тыва уран чүүлдүң бедиинче чүткүлүн моон соңгаар-даа арга-сүме-биле деткиири чугула.

Бии-Хемниң малчыны Виктор Ондарның:

Кудай дээрниң хиндиин
тепкеш,
Курбустуга четкеш келийн.

деп хоюннады хөөмейлеп органы, кожумактаанында мерген утка-ла бар. Хөөмейниң куду-сузун хөөмейжи ол хире бедик үнелээн. Ындыг сагыш-сеткилден талант часкы үеде чечек дег частып келбезиниң аргазы чок.

Хөөмей, сыгыт хөй-ле хевнүг деп үстүнде айыткан бис. Ынчалза-даа хөй-ле хевирлерни саналдыр ырлаары албан эвес. Оларны холуп-бүлүп сыгыртыры, хөөмейлээри азы каргыраалаары — азарының оруу ол. Частып орар талантылыглар кайы-бир хевирге эки мергежип, боостаазын хоюглап, янзы-бүрү хевирлерни шуптузун чоорту шиңгээдип алыры кедилиг. Ол дээрге кижи бүрүзүнге белен шыдаттынмас, дүү ол Лазо Монгуш ышкаш мастерлерниң школазы-дыр. Шупту хевирлерни чоорту азы кайы-бир хевирни үнүнге сиир шиңгээдип алырын хоочун мастерлер сүмелеп чоруурлар. Оон ыңай «Бай-Тайга». «Тооруктуг долгай Таңдым» деп улустуң ырлары хөөмейжилерниң чамдык ансамбльдериниң күүселдезинге аар ышкаш кылдыр сагындырар.

Хөөмейжи, сыгытчы кижиниң сценаже үнерде кедип алганы концерт хеви оон бодун-даа каастаар, артында-ла оон сыгыдынга чаа национал хөөннерни киирип турар ышкаш кылдыр көрүкчүлерге сагындырар, оларның сонуургалын кедурер. Национал тыва хевин кедип алгаш сыгыртып, хөөмейлеп, каргыраалап турар кижи биле ындыг хеп чок кижини көөрге, көңгүс ийи ангы, оларның тус-тузунга көрүкчүлерниң хамаарылгазы база шуут-ла ангы болгай. Бо талазы-биле «Булаңныгның эдиискизи» ансамбль онзагай болган. Бир аай национал тыва хепти кеткен, оттук-бижээн азынган — аяныг көстүр чорду.

«Булаңныгның эдиискизи» деп бөлүк хөөмей фестивалынга шылгарап, бирги чергиниң дипломуң-биле шаңнадып, 3000 рубльдиң акша шаңналын база алган. Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга районнарының хөөмейжилериниң ансамбльдери ийиги чергениң дипломнары болгаш 2000-2000 рубльдиң акша шаңналдары-биле шаңнаткан. Бии-Хем районунуң «Каңгыл», Кызыл хоорайның «Отчугаш», Сүт-Хөл районнуң «Самына» бөлүктери шаңналдарлыг черлерни ээлээн.

Аныяк күүседикчилер Аңгыр Хертек (каргыраа), Орлан Куулар (каргыраа), Орлан Ховалыг (сыгыт), Оолак Мерген (сыгыт), Сымчаан Ооржак (хөөмей), Макар Доңгак, Сергей Чөгээ дээш, өскелер-даа шылгарап үнгеш, шаңналдыг черлерни ээлээннер.

Түңнел концерт Каадыр-оол Сагдының режиссерлааны-биле онзагай көдүрлүүшкүннүг эрткен. Маңаа Якутиядан келген делегей чергелиг хомусчу Иван Алексеев биле Якутияга эрткен хомус хөгжүмүнүң улустар аразының ийиги фестивалының тиилекчилериниң бирээзи, делегей чергелиг хомусчу виртуоз Геннадий Чаш хомуска ойнап, уран талантызын көргүзүп, хамыкты кайгаткаш барганнар.

Бир онзалап демдеглеп каар чүүл болза, амгы үеде кандыг-даа ажылды чорударда, акша-төгерик херек болгай. Тыва хөөмейиниң көрүлдезин эрттирериинге республиканың ажыл-агыйлары улуг дуза көргүзүп, көрүлдениң спонсорлары болганнар. «Эйлиг-Хем» совхоз 10 000 рубльди, Тожуда «Май 1» совхоз 7000 рубльди. Тыва республиканың садыг, харылзаштырылга кирүне компаниязы 3000 рубльди үндүрүп бергеннер. Бо улуг дуза дээш жюри кежигүннериниң мурнуундан ук ажыл-агыйларга, оларның удуртукчуларынга өөрүп четтиргениниң илеретпес арга чок.

Хөөмей көрүлдезинге хүндүлүг аалчылар келген. Олар дээрге комусчу, дыл эртемнериниң кандидаты Якут-Саха республиканың төлээзи, үстүнде ады үнген Иван Алексеев, Америкадан Сюзан Крейд, Голландиядан «Европаже көрүнген сонга» деп фирманың төлээлери Мария Гоналес биле Максим Шапошников олар көрүлдеге база эки үнелелди бергеннер.

Чамдык районнарның талазындан хөөмей фестивалынга киржилгени органи-застаар талазы-биле четпестер турза-даа, фестиваль ниитизи-биле бедик деңнелге эрткен. Тыва улустуң уран чүүлүнүң бо эртинези улам сайзырап орар деп чүвени көргүскен.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Жюри даргазы, төөгү эртемнериниң кандидаты.

Черлиг-оол КУУЛАР.
Жюри кежигүнү, чогаалчы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АВГУСТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 «Эртен». 9.00 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 10.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.50 Урутларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.50 Р. Шуман. «Арабескалар». 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.10 «А хорга мээң үнүм дыңзыг дыңналыр...»

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Кыдатка улустуң чогаадылгазының фестивальдары. 17.05 Телефильм. 17.25 Урутларга — фильм. «Арсланның ужуралдары». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Фотоконкурс. 19.35 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 21.00 «Үе». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 Телеочерк. 22.10 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң телеконкуруузу. 00.50 ТМА. 01.10 А. Петренко. «Чүрээмни берип тур мен». 02.45 — 03.15 Уран чүүл мастерлериниң концерти (Болгарияның ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Үшкү лагерь». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.45 Ритмиг гимнастика. 9.15 Күрүнениң А. С. Пушкин аттыг чурулга уран чүүл музейиниң заалдарындан. 10.25 «Эгидер чери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «№ 1 мультчыным». 14.35 — 15.40 К. И. Чуковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм.

• • •

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Урутларга фильм. 18.25 «Ойнаарак» театр каттыжыышкынында. 19.15 «Экивеер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Мульт-фильмнер. 23.50— 00.15 «Боги, Гуру болгаш өскелер-даа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Музыка коллекциязы. 18.45 Мультфильм. 19.00 — 20.00 Ачы-дуза көргүзер концерт.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның, кооперативтерниң болгаш биче бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга

Хүндүлүг эштер! Брокер контораларын тургузары үргүлчүлеп турарын «Азия биржазы» акционерлиг ниитилелдиң Тывада биржа төвү дыңнадып тур (брокер—садыгжының болгаш садып алыкчының аразынга харылзаа тудар кижи азы албан чери дээн англи сөс).

«Азия биржазы» акционерлиг ниитилелдиң Тывада биржа төвүнүң брокер конторазы — бодунуң өмүнээзинден болгаш биржада бүдүрүлгелерниң даалгазы-биле ажылдап турар юридиктиг статус эргелиг саарылгалыг бүдүрүлге-дир.

Биче бүдүрүлге хевирлиг брокер конторазын тургузарынга эргежок чугула бүгү документация «Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа төвүнде бар болгаш оон-биле холбашкан чарыгдалдарны боду дуглаарынга белен. Ындыг чарыгдалдар: брокер олуттарын арендалап хөлезилээри, бүрүткедири, агар сан ажыдары дээш төлевирлер, а эргежок чугула болган таварылгада — брокерлерни шилип алыры. Брокер ажыл-чорудулгазынга киржирде, бодунуң чөпшээрежилгезин, брокер болур кижилерниң даңзызын, оларның паспорттарындан демдеглелдерни, брокер конторазының адын дыңнадыр.

«Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

Ажыл-агыйжы кижилерниң кичээнгейинге

«Азия биржазы» акционерлиг ниитилел-биле кады ажылдажып тургаш, садыг-саарылга кылыр талантыңарны бүрүн ажыглап, боттускайлаң кижи болуп шыдаар силер. Садыг-холбаштырылга ажыл-чорудулгазының дуржулгазын Бурят, Тыва, Якут республикаларга, Иркутск, Чита, Кемерово областарга, Улан-Батор хоорайга барып тургаш, чедип ап болур.

Россияның садыг болгаш чиг өт биржазы-биле кады ажылдажылганы «Азия биржазы» эгелей берген. Россияның ол биржазының барааннар рыногунуң хемчээли 4 миллиард рубль.

«Азия биржазынга» брокер олудунуң өртээ чуртта эң-не чиик—чүгле 5 муң рубль.

Бодунарның брокер контораларынарны ажыдарынче далажыңар.

Боду ындыг конторалыг болуру—амгы үеде ажыктыг болгаш орулгалыг. «Азия биржазы»—ССРЭ-ниң Азия кезээнде эң улуг биржа. Сайгарылга херээнге силерниң чедиишкиниң болурунарга биржа бүзүреп турар.

«Азия биржазы» АН-ниң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

• • •

Бараанныарны сайгарар болгаш садып алыр талазы-биле чагыгларны «Азия биржазы» АН-ниң Тыва биржа төвү хүлээп ап турар. Дараазында биржа бараанныарын садып алыкчыларга сүмелеп турар:

— тудуга болгаш шеверлел ажылдарынга ажыглаар материалдар;

— санитар-техниктиг дериг-херекселдер;

— демир аймаанлан бүдүрген кылыглар;

— автотранспорт техниказы болгаш оон артык кезектери;

— эмнелге дериг-херекселдери болгаш эм үнүш аймаа;

— аъш-чем продуктуларының, культура-амыдырал ужур-дузалыг бараанныарның чамдык хевирлери.

Биржаның садыг-саарылгазынга силер киришпишаан, бараанны болунарга ажыктыг кылдыр садып ап азы сайгарып. Россияда база чуртта биржа садыының дугайында херектиг медээлерни ап болур силер.

Биржа ачы-дузазын ажыгланар!

Тываның биржа төвүнүң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, бажың № 151, телефоннары: 2-49-11, 2-47-96, 2-46-63, факс 2-48-58.

«Хүреш» чалап тур

1991 чылдың август 16-да 14 шакта «Хүреш» стадионга Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга болгаш Наадымга тураскааткан театржыткан көргүзүг болгаш эң шырак 128 мөгениң хүрежи болур.

Стадионнуң администрациязы ол хемчеглерни коллективтии-биле көөрүнге билеттерни баш удур садарын организастаан. Билеттерни «Хүреш» стадионда 9 шактан 17 шакка чедир садып турар. Билеттиң өртээ 3 рубль.

Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозунуң сүлделиг таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызылда № 48 тудуг эргелели деп арендa бүдүрүлгезин хана болгаш дээвир кылыр гипс материалдарны, гипстен кылган бажың каастаар материалдарны, арыг агаар киирер херекселдиң решеткаларын, чазаныгга кылыгларын, чугай аймаан, бүдүктарны, демир аймаандан бүдүрген эдилел чүүлдерин туда санажылга азы шилчидилге-биле бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге, хамаатыларга садып турар.

Тудуг эргелелиниң адрези: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, бажың № 1, телефону 3-34-71.

«А», «Б», «ВС», «Д», «Е» категорияларның чолаачылар курузунга өөренир күзелдиг хамаатыларны ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы чалап турар. Ол ышкаш секретарь-машинакчыны, радио болгаш телевидение талазы-биле мастерлерни өөредири-биле чалап турар. Кичээлдер 1991 чылдың сентябрь 2-де эгелээр.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49, телефону 2-25-28.

«Тываның сылдыстары» концерт бо чылдың август 14, 15, 16, 17 хүннеринде «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур. Эгелээри 19 шак. Тываның сурагжаан ыраажылары болгаш уран чүүл бөлүктери концерттерге киржир.

Тайылбырны 2-57-07 телефонну дамчыштыр эртенгиниң 10-дан 12 шакка чедир ап болур.

КИНО

АВГУСТ 8-те

«НАЙЫРАЛ»: «Студентка» (Франция) 9.00, 11.10, 13.20, 17.30, 19.40, «Злой дух Ямбуя» 15.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Добро пожаловать, или посторонним вход воспрещен» 9.00, 11.40, «Берег юности» 10.20, 13.00, «Маленький свидетель» 14.20, 16.50, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночылыдыр» 11.00, «Контакт» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Скорпион» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Башкыларның август хуралдарынга уткуштур

ДЫЛ АРЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ

Тывада черлер аттарынга хамаарыштыр бижикчилер айтырыгларны чежемейнин-даа көдүрүп турар болза, ол талазы-биле тодаргай харыыны албайн турар. Тыва дыл күрүне дылы кылдыр чарлаттынгандан бээр оода-ла районнар аттарын чурумчудар талазы-биле кандыг хемчеглер алдынганыл? Аңаа кым тода харыы бээрил?

Черлер аттарының тывылганының дугайында уруглар улуг назылыг кижилерден дыңнаар. А ол аттарны кым, кажан ынчаар адап кааны билдинмес. Чурттакчылыг черлер, суурлар тыптып кээрге, аңаа ат тыпсып адаарда, ук черниң хевир байдалын, туружун, байлаан барымдаалап адаар дээрзин кайы-бир топоним боду-ла чугаалап турар.

Тожу географтыг аттар-биле байлак, онзагай. Тожу деп топонимниң алыс утказы тош (дириг амытан). Азасты Тош-Хөл дээр деп хөй кижи бадыткап турар. Тош деп улуг аң дүжүп, серииттенир хөл дээн утка синген. А чоннуң ол адааны утка канчап өскерли бергенил? Азас деп сөстүң чиигинге утказы чүү дээн ирги? Азас деп ат Тоора-Хем деп ат ышкаш, бистиң девискээрде кончуг нептерээн. Бистиң суурувусту Адыр-Кежиг дээр. Хемни кежерде хөй адырлар кежер. А школаны Азас школазы, кедээ Советти Азас кедээ Соведи дээр. А чүге Адыр-Кежиг дивезил? Адыр-Кежиг школазы дээн ышкаш. А Азас дээрге Тожу-Хөлче агып кирип чыдар хем. Бистиң суурувустан 40-50 км ыракта. Тожуда черлер аттарын оон-даа ынай уламчылап болур. Чоннуң эге ат берген черле барымдаалыг — дириг амытан ады-биле (Аспанныг, Дуруялыг, Аскыр-Хем), ыяш-даш ады-биле (Дыттыг-Хөл, Сайлыг-Хөл, Шивилиг-Хөл), өң-чүзүнүн (Ногаан-Хөл), туружун барымдаалап (Баштыг-Хөл) адаан черлер хөй.

Тоора-Хемни чекпелиг деп адаан. Оон турар чери мөөгүлүг (чекпелиг). Чөп адаан, чараш-даа ат. Доорлап баткан хем ады-биле район төвүн, школаны, кудумчуну, албан черлерин адаан. Чекпелиг деп ат турган болза. Чекпелиг школазы дээр ийик. Ол-ла ат-биле 8-9 км черде Чалыг-Шөлде совхоз адын база адаан. «Чекпелиг» деп чоннуң ырында ханы утка бар. Оон аялгазы база чоннуу. Черле чүнү-даа оваарып көрбес, чүвениң алыс дөзүн барымдаалавас, сөөлүн бодавас улус-тур бис ийин. Кижиниң чурттап чоруур чери чоннуң төөгүзү, культуразы, байлаа, ол ыдыктыг дээрзин утканы быстан национал чорбарал дугайында ажы-төлге билиндир сургаваан-дыр бис. Оон уржуун бөгүн көрүп чоруурувус ол эвес бе?

Адыр-Кежигде кудумчулар адаарын чоннуң күзели-биле күүсекчи комитет шиитпирлеп турар. Чаа кудумчуну Леонид Чадамбаның ады-биле адаарының айтырыын көрүп турар. Ол база чоннуң дилээ.

Тыва орфографияның дүрүмнеринге хамаарышкан мурнунда көдүртүнүп турган географтыг аттар дугайында айтырыгже катап эглип, улуг, биче чоннуң ук чүүлге хамаарылгазын билип алыксадым. Эң бети чижек. База-ла Тожу. Чугаа культуразының негелдези-биле ынчаар адаар. Амыдыралда ажыглап турарывыс сыр өске — шын адаарының талазы-биле (орфоэпия) — Тожуну Тоджа деп чугаалап-даа, бижип-даа турар бис. Тоджа деп тыва сөс бар бе азы чаа сөс тывылтаны ол бе? Эге класстың өөредилге номунда Тожу, Тоора-Хемниң ады кирген мергежилгелер-ле хөй. Номда бижээни-биле школаның адын бижээниниң өөреникчи деңней бербес бе? Башкы чүү деп тайылбырлаарыл? Бо сөстү кажан дүрүмге киирерил? Бо чүүлдерни чүгле Тожуга хамаарыштыр бижидим. А Өвүр (Овюр), Чөөн-Хемчик (Дзун-Хемчик), Барум (Барыын-Хемчик), Чаа-Хөл (Чаа-Холь) дээн районнарда: Балгазын (Балгазик), Арыг-Үзүү (Аргузун), Өөк (Уюк) бо девискээрде чурттап турар чон эртем, культураның ажылдакчылары, албан организацияның удуртукчулары бо айтырыгны ийиги чергениң деп турар бе?

Бо кыжын Кызылга бир автобустуң чолаачызы аныяк тыва оол, автобустар доктаар черлерни тывалап чарлап чорду. Ындыг улусту деткиир. Мону номчааш, ол чаның салбазын деп күзээр мен.

ТАР тургустунуп, улусчу революция тиилээнден бээр 70 чыл эрткен-дир. Оода аттывысты чаңгыс аайлап, тывалап алган болзувусса. Холушкак чугаа чүгле тыва дылды эвес, улуг орус дылды бокталдырып турар. Бистиң тываларның сөс-ломаан өске нацияның улуэу ажыглавайн турар-ла болгай. Чугаалаар болза арыг чугаалаар.

Татьяна КУШКАШ.
Башкы.

«Шынның» культура килдизиниң почтазындан

ЧАА ЧҮҮЛДЕРНИ ЭСКЕРИП...

Культура килдизи «Шын» солуннуң редакциязында эң-не улуг почталыг килдистерниң бирээзи. Шүлүктер, чечен чугаалар, шоодуглар дээш, чогаал жанрларындан ангыда республиканың культура амыдыралында солун, чаа болуушкуннар, кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыглар, аныяк-өскенни өөредири болгаш кижизидери дээш, өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр хөй чагаалар килдиске кээп турар. Бир эвес номчукчуларның боттарының чагааларынга көдүрүп турары айтырыгларның шуптузунга доктаар болза, улуг хемчээлдиг чүүлдү бижиир апаар. Ынчангаш оларның шуптузунга доктаавайн, солун биле номчукчуларның аразында харылзааларынга, кады ажылдажылгазынга ажыктыг болгу дег чүүлдерже, эдип ап болур чедерчеттпестерже кичээнгейни бо удаада углап көрээли.

Бо чылдың бирги чартыында культура килдизинге 500 ажыг чагаа келген.

Номчукчу кижи амыдыралда чаа чүүлдү эскерип, ол дугайында редакцияже бижиптер болза, солуннуң ажылдакчыларынга база өөрүнчүг. Чаңгыс чижек, бистиң идепкейлиг бижикчивис Каадыр-оол Тувак Чөөн-Хемчик районнуң Бажын-Алаак ортумак школазының интернаты турган эрги бажынны септээш, уруглар сады ажыдар, аңаа школаның башкыларының болгаш ажылчыннарының уруг-дарыы турар деп дыңнаткан. Школага уруглар сады ажыдып турганын кажан, кайа дыңнажык бис. Солун, ажыктыг медээ дораан чырыкче үнген. Болуушкуннуң чаазы, оон мурнунда ындыг янзылыг чүүл турбааны-биле бо медээ эки.

Номчукчуларның бисче чоруткан медээлеринде болуушкуннар катаптаттынып азы медээ озалдап кээп турары-биле, ол солунга парлаттынмайн баар. Чижээлээрге, «Тыва» ансамбльдиң дугайында хөй медээлер дижик. Оларның авторлары «Тыва» ансамбль ол-бо суурга концертин көргүстү, ындыг-мындыг артист эки ырлады, ансамбльдиң программазы сеткиливиске таарышты деп бижип турар. Шак мындыг медээни чаңгыс, хөй-ле дизе, ийи катап парлап болур. Чүге дээрге авторнуң ады, оон адрезинден ангыда, медээлерниң утказы дөмей-дир. Ынчангаш солунче медээ азы кандыг-бир материал чорударының мурнунда мээң бижээн чүүлүм-биле дөмей утказыг чүүл солунга үнген бе деп солуннарда кандыг материалдар парлаттынып турарын кичээнгейлиг хайгаарап турар болза эки. «Тыва» ансамбльдиң дугайында чагаалар Биче-кыс Монгуштан, Екатерина Саалдан болгаш өске-даа авторлардан келген. Үстүнде айыткан чылдагаан-биле олар «Шынга» парлаттынмайн барган.

Чамдык материалдарның утказы хөлүн эрттир ниити, тодаргай барымдаа-факт чок, сургаал аянныг болганы-биле чырык көрбейн турар. Чижээлээрге, бистиң идепкейлиг, солун, ажыктыг материалдарны бижип турар номчукчувус Эрензен Тежит «Каратэ ыяштары» деп чүүлдү чоруткан. Каратэ аргаларын өөренип, суурда херимнерниң үрей теп турар оолдар дугайында ол бижээн. Оолдарның ат-сывы айыттынмаан, ындыгларны илередир дээш кандыг ажыл чоруттунуп турарын биживээн болган. Ол чагаа парлаттынмайн барган. Шак ындыг утказыг чагаалар бо-ла келгилээр.

Катаптап турар бодалдарлыг, ниити утказыг, сургаал хевирлиг чагаалар куда, аныяк-өскен кижизидилгези, тыва дыл культуразы, тыва чаңчылдар дугайында болгулаар. Бир эвес кайда, кандыг ажылды херек кырында чорудуп турарын, автор боду кандыг санал киирип турарын, кандыг эгелээшкиннерни, чаартыышкыннарны идип үндүргенин тодаргай бижээн болза, ындыг чагаалар ажыктыг, солун болуру чугаажок.

Чамдык авторлар шүгүмчүлелдиг чагаа бижиирде, фактыларның шынныын ылап бадыткап албаан боор. Бир эвес ындыг чагааларны хынавайн чырыкче үндүрүптер болза, кижилерниң ат-алдарын баксырадып болур бис. Чижээлээрге, Көк-Тей школазының башкыларының чамдыызы ажыл чок артып каап турарының дугайында чагаа ол-ла школаның башкызындан келген. Шуут-ла ажыл чок артып каап турар башкылар чок, а оларның кичээлдериниң саны эвээжеп турары хыналдадан илерээн. Бир эвес башкылар ажыл чок арткан деп солунга чарлапкан болза, частырыглыг материал үнгени ол.

Кандыг-бир айтырыгга харыылап бээр азы кайы-бир кижиге байыр чедирерин, ол-бо четпестерни чайладырынга дузалаарын дилээн чагаалар база бо-ла келгилээр. Оларның чамдыызы авторнуң бодунуң-ка бүдүрүп ап болур үүлези болур. Чижээлээрге, пенсия тыпсырының дугайында тайылбырлар дижик. Ол дугайында черлерде социал хандырылга органнарындан билип ап болур. Шак ындыг чагаа Шуй ортумак школазының башкызындан келген. Башкы ону тус черде чогуур черлерден чүге боду билип ап болбас деп? Д. Б. Монгуш «Аа, Хемчиим» деп Александр Ондарның ырызының сөзүн солунга парлаарын азы оон бодунче чорударын дилээн. А. Кууларның ачазының 50 харлааны-биле аңаа солун дамчыштыр байыр чедирерин дилээн. Шак мындыг хууда дилеглерни күүсетпейн баргылаарывыс чугаажок. Чүге дээрге солун дээрге хамыктың мурнунда хөйже, чонче көрүнген, тус-тус кижилерге санаттынмаан болгай. Ындыг-даа болза баш бурунгаар акша-төгерин төлээш, солун дамчыштыр байыр чедиргениң чүге чарлап азы кандыг-бир айтырыгга тайылбыр ап болбас деп? Ону солуннар калбаа-биле боттандыра бээр үе кээр чадавас.

Шүлүктерге, проза чогаалдарынга бо удаада дегбээли. Чүге дээрге оларның сайгарылгазының допчулалын өйлеп-өйлеп парлап турар болгай бис. Ынчалза-даа эң ылаңгыя шүлүк бижиири дээрге бодалды чараштыр илередири деп чүвени утпаалы. Аяннаштыр бижип каан одуруглар дээрге шүлүктер эвес-тир.

«Шын» солуннуң корреспонденцияларны, статьяларны, чагааларны үргүлчү бижип, оон-биле харылзажып турар номчукчуларга четтиргенивисти илередип, амыдыралга, ажыл-ишке кичээнгейлиг, хайгааараачал болуп, болуушкуннарны эки сайгарып, ханы утказыг, чедимгир сөс-домактыг чүүлдерни бижип турарын оларга күзээрдир бис.

Шаңгыр-оол СУВАН.
«Шын» солуннуң культура килдизиниң эргелекчизи.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

«ШЫНның» телефоннары

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор —3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; совдаа айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа килдизи—3-39-03; ◆ эвдуга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үлегүркүчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейи баргазы — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылгазының херектеринче талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 126.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 9 пятница № 138 (14638)

(Чагыдар өртээ 8 коп). Садар өртээ 20 коп.

Дүүн

Баштайгыларның бирээзи

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан Таңды районнуң Кочетово суурга август 11-де болур дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ужуражылгазынга киржири-биле Мугур-Аксыдан Кыргыс Сундуевич Шөмбүл дүүн Кызылда чедип келген.

Бо болза 1946 чылдың август айда Мөңгүн-Тайганың эң-не бедиинге чедир үнген турист-спортчуларның бирээзи. Анаа ужурашкаш, ол дугайында сонуургап айтырдым.

— Тывага улусчу революцияның 25 чылының байырлалын эрттирериңге белеткенип турган бис. Орта тураскаадып, Тываның эң-не бедик даа — Мөңгүн-Тайганың шыпшык бажынга чедир үнер сорулгалыг Москвадан туристер август эгезинде чедип келген. Ол экспедицияның составынга бөлүктүң начальниги Владимир Никольский, даг үнериниң талазы-биле харылаар Владимир Соколовский, СЭТА-ның фотокорреспондентизи Валентин Соболев болгаш өскелер-даа (шупту 8 кижи) кирген. Оларга Тывадан хаакчы Кунга Тюлюш, «Тываның аныяктары» солуннуң корреспондентизи Виктор Сандак, Кызылдың алгы заводунуң мастери Ондар Сундуй, мен каттыжкан бис. Шупту он ийи кижи ынамчалыг белеткелди эрттирген соонда, Мөңгүн-Тайганың эң-не бедиинче август 14-те үнүп, кижи ис баспаан черни шиңгээдип алган бис. Ол кончуг берге болгаш айыылдыг турганы билдинир. Ынчан Мөңгүн-Тайганың бедиин 4030 метр деп шинчилээн чүве. Тываның эң бедик даанче баштай үгенилен бээр 45 чыл эрткен, бо үениң дургузунда дыка хөй туристер орта барып, Мөңгүн-Тайгаже үнген. Ону шиңгээдип алырын уламчылавышаан — деп, ол чугааланды.

Хоочун коммунист болгаш зоотехник 74 харлыг, ынчалза-даа хөй-нити ажылынга идепкейлиг киржип чоруур. Оон могаг-шылаг чок ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни, эки кадыкшылды күзээн бис.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Хоорай хүнү

1991 чылдың август 11-де Кызыл хоорайның хүнүн демдеглээр. Хүннү эрттирериниң программазы солун болгаш делгереңгей. Хоорай хүнү 15 шакта Октябрь кудумчуга эгелээр. Чогаалчылар-биле, шүлүкчүлер, филармония, АКТ, ойнаарактар театрының артистери-биле, чоннуң национал аас чогаалының бөлүү, таңмының болгаш ырының хоорай ансамблиниң бот-тывынгыр артистери-биле, «Өг-бүле» ассоциация, музей ажылдакчылары, хоорай Совединиң депутаттары-биле солун ужуражыышкыннар болур.

Аттракционнар, аттыгныышкыннар, дээскинишкиннер кылыр черлерже хоорай парыгы чалап турар. Аныяк техниктер станциязы, аныяктарның техниктиг чогаадылгазының чүүлдери-биле чылгаңнарны таныштырар.

16 шактан эгелеп Улуг-Хемниң пароход ажылагыының теплоходтары-биле аян-чорук үнүүшкүннери эгелээр. «Кызыл» аалчылар бажыңының мурнунда сесерликке шыдыраачылар маргылдаазы болур. Москва хоорайдан келген ССРЭ-ниң спорт мастери Г. И. Натапов анаа киржир. 17 шак турда чуглуушкуннуг ойнаарактыг маргылдаа чарыжы Ленин кудумчузунга эгелээр. Аар дензилиг гири деп спорт херекселин көдүрер, борбак бомбуктерни холга чуңгуладыр талазы-биле маргылдаалар база болур.

20 шакта Октябрьская кудумчуга, Н. Гастелло аттыг Культураның болгаш дыштанылганың парыгынга, «Енисей» Культура бажыңынга дискотека оюннары эгелээр.

Хоорай хүнүнүң байырлалы фонтан чанынга театржыткан фейерверк байырлаашкыны-биле доостур.

Бодунуң дыштаныр хүнүн эки эрттирерин күзээн бүгү хамаатыларны байырлалдың бо бүгү хемчеглеринге идепкейлиг киржиринче оргкомитет чалап турар.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйлары

(1991 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 1-ДЕ МЕДЭЭ-БИЛЕ)

Районнар	Бүрүткээн тараачын, арат ажыл-агыйлары	Оларга берген шөлдүң хемчээли	бир участоктуң ортумак хемчээлинге
Бай-Тайга	9	821	91
Мөңгүн-Тайга	5	900	180
Барыын-Хемчик	1	150	150
Өвүр	3	368	123
Сүт-Хөл	5	664	133
Чөөн-Хемчик	7	559	80
Улуг-Хем	2	323	162
Таңды	6	1103	184
Бии-Хем	8	1476	185
Тожу	9	1052	117
Каа-Хем	21	1224	58
Тес-Хем	6	920	153
Эрзин	17	644	38
Кызыл	19	3742	197
Республика	118	13946	118

Шуудай-даа берзе...

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз бо чылын нитиниң малынга 3500 тонна сиген кезип, сараттаар. Мынчага чедир кылып, белеткеп алганы шоолуг эвес: 600 тонна.

Баштайгы хүннерде улугла хөнүп чадап турган. Июль айның ийиги чартыындан эгелээш, хову-шөлдерге ажыл дыка шуудай берген. Базырак дааның чоогунга сиген кезер 5 трактор, үш грабль, 2 пресс-подборщик доктаамал ажылдап турар. Барык-ла 200 хире кижи хол кадыыры-биле арык, бугалар уннарындан, тайгада ажыктардан сигенни кезип, мал чеминиң белеткелинге эвээш эвес үлүүн киирип турарлар.

Нити иштиң түңнелин чеди хонгаш-ла үндүрүп турар кылдыр доктааткан. Баштайгы бирги, ийиги чеди хонуктар түңнели-биле Виктор Алдайның, Кызыл-оол Хомушкунуң, Биче-оол Доржунуң, Олег Канчыырның звенолары, Хүлер-оол Саалга үдурткан хол кадыыры-биле сиген кезип турар ажылчыннар тиилекчи болгулааш, акша шаңналын алгылаан.

Ажыл шуудай берзе-даа, мынчага чедир чамдык коллективтерден эвээш санныг кижилер сиген кезилдезинче кирген. Инек, хой, өшкү бригадаларындан чүгле 4-5 кижи мал чеминиң белеткелинде ажылдап турар. А шынында, кышкы үеде, хөй сигенни олар чарыгдаар ышкажыгай.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Партийжи амыдырал

ПАРТИЯ ХООРКОМУ: Чаа байдалда эки аргалар

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельциниң «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның база хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлыы күштүг болур хуусаазы четкен соонда, Кызыл хоорайның партия эге организациялары чаа байдалдарда канчаар эде тургустунуп турарының дугайында сонуургап, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң секретары В. В. ОСКАЛ-ООЛДАН бистиң корреспондентивис интервью алган.

— Валентина Владимировна, хоорайның партия организациязы республикада хөй санныг, бүдүрүлгелиг төпте турар организация болгай. Чарлык соонда кандыг өскерлиишкиннер болгулады, коммунистер ону канчаар хүлээп ап турарын чугаалап көрүңерем.

— Байдалдың өскерилгези-биле холбаштыр организастыг структураны өскертири чугула деп, хоорком санап турар. Чогуур органнар ол Чарлыктың шынныын, шын эвезин ам-даа тодарадыптар апаар. Амгы үеде эге организацияларның 70 хире хуузунга ол Чарлыктың утказын, канчаар күүседирин тайылбырлап, чамдыктарынга партия хуралдарын, өскелеринге ужуражыышкыннарны, беседаларны хоорком бюрозунуң кежигүннери эрттиргилээн. Коммунистерниң санал-оналын өөренип көргеш, чаа байдалдарга чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, чаа аргаларны дилээрин кызыдып турар бис.

Коммунистер бо айтырыгны хынамчалыг көрүп, ажылды канчаар идепкейжидериниң дугайында сагыш човап чугаалап турарлар. Хоорком моон мурнунда-ла күрүне херектеринче холгаарлавас апарган. Коммунист кижи идепкейлиг демиселчи болуп турда, анаа ат кырында эрөнгей ажылдап турар организациялар хөй апарган. Күзел чоктардан адырлып аары бо байдалдарда база тургустунуп келгеч. Дадывыр телевейн турарлар-биле беседалажып, эде бүрүткээшкинни чорудуп эгелээн бис. Партия дүжериниң кырында келди дээш, чамдыктар шүгдүнүп, коммунистиң арын-нүүрү-биле хөделип эгелээн, чамдыктар партиядан үнүп чоруп турар. Бо арыглаашкын шынар талазы-биле экижилгээ экксээри чадавас.

Бо Чарлык-биле холбаштыр чүс бежен хире кижи партиядан үнген, ам-даа үнерлер бар чадавас. Хоорайда үш муң үш чүс алдан чеди коммунистен ол сан ындыг кончуг хөй эвес.

— Кол-кол угланыышкыннар кандыг болурул?

— Партия организациялары дөрт кол угланыышкыннар-биле ажылдаар. 173 эге организацияларның чамдыызы эвээш кижи артканындан өске организацияларда каттыжып турар. Үштен эвээш кежигүн арткан организациялар дугайында чугааладым. Ындыг организациялар адырлар аайы-биле боттары база каттыжып ап турар. Хоорайның кадык камгалал, улус өөредилге, харылзаа адырларында партия эге организациялары түс-тузунда каттыжар. Кол нуруузунда партия организациялары ол хевээр артарын шиитпирлээн. Геология экспедициязында, «Тыва тудуг» каттыжыышкынында, харылзаа белдиринде болгаш оон-даа аңгы черлерге эге организациялар ол хевээр турар, чүгле өске черлерге хуралдаар.

Коммунистерни депутат округтары дамчыштыр каттыштырар 7, 10, 11, 8 соңгулда округтарының девискээринде чурттап турар коммунистер девискээр партия организацияларын тургускаш, ол округтардан коммунист депутаттарны идип үндүрүп, ук районнуң ажылы, амыдыралын холга алыр. Борта ажылдың аргаларын шуут чаартыр.

Дөрткү хевир—чурттап турар чер аайы-биле эге организацияларны тургузары. Дөрт бажыңнар эргелелинден аңгы социал хандырылга килдизи, хоочуннар бажыңы бо структураларны шилип ап болур.

Сентябрь 10-га чедир мындыг структураларны тургузарының дугайында санал-оналга даянмышаан, бо айтырыгны бюрога чугаалажыр деп бодап турар бис.

Хоорайның иштики херектер килдизинде, пассажирлер АТБ-зинде, Сибирьниң ЭА-зының Тывада комплекстиг килдизинде партия организациялары дүшкен. Коммунистер үстүнде адааным структураларга боттарының күзели-биле туруп ап болур. Бо шимчээшкин үезинде база эде бүрүткел кончуг чугула. Чаа тургустунган кооперативтерде ийи-чаңгыс коммунистер база бар. Оларның чамдыызы хоорkомда учётта туруп ап турар.

— Партия организацияларын дүжүргени дээрге-ле шуут тараткан деп бодап турарлар бар чадавас. Ынчаарга ук бүдүрүлгеде, организацияда партия организациязы турбайн турар деп чарлаан-даа болза, ол организацияның кежигүннери, удуртулгазы-биле хевээр туруп турар, чүгле коммунистиң учётта турар чери, ады өскерлир мындыг ышкажыл?

— Ийе. Хуралдарны ажыл шагының сөөлүнде эрттирерин шагдан бээр практикалап келген бис. Хуралды болгаш өске-даа хемчеглерни эрттирер черлерни чамдык бүдүрүлгелер-биле дугуржуп, өртээн төлээрин дугуржуп ап турар бис.

— Төп солуннарны-даа номчуурга, чамдык политиктиг удуртукчуларның-даа медеглелдерин дыңнаарга, СЭКП-ге чарлыышкын болур деп турар. Тывада, төпте дег, чүзүн-бүрүн партиялар тургустунуп келзе, хоорком туружун канчаар камгалаарыл?

— Чогум бистиинде аңгы-аңгы партиялар ам-даа организас талазы-биле быжыглып тургустунуп албаан, демократтыг шимчээшкиннер илереп турар. Оларның-биле кады ажылдаар таварылга турбаан. Ынчалза-даа хоорай Совединиң депутаттарының чартык кезии коммунистер. Оларны дамчыштыр кады ажылдаар, соңгулдалар-даа үезинде боттарының кандидатуралары дээш туржур, херек болза кайызында-даа ажыктыг чөпшээрежилгениң оруктарын дилээр.

Бөгүнде сорулгавыс партияның чаа Программазының кол утказы-биле таныжылгадан аңгы хоорай организациязының перспективтиг сорулгаларын тодарадып, Тывага улусчу революцияның тиилээнинден бээр 70 чылын төлептиг уткуур суртаалды салып турар бис. Чон аразынче кирип, тайылбыр ажылы чорудуп тура, оларның санал-оналын база өөренип, барымдаалаарын кызып турар бис. Төпте тургустунуп турар өске партияларның күзел-сорулгазы-биле коммунистерни таныштырып турар бис. Чон солун, сеткүүлдү номчуп турар, ынчалза-даа оларга кайда шын деп чүвени билдингири-биле тайылбырлаары бистен негеттинип турар. Хооркомнуң бирги секретарынга кандидатура тывылбайн турар. Эге организацияларга барып турга, таарышкыр кижини коммунистерниң арга-сүмезинге даянып шилип алыр апаар бис.

— Реском-биле харылзаа кандыгыл?

— Хоорком-биле рескомнуң аразында кандыг-даа чөрүлдээ турбаан, чамдык айтырыглар талазы-биле санал-оналдар харын черле чаңгыс аай кайын болур деп.

— Үе үндүрүп, айтырыгларга харылаанывар дээш четтирдивис, Валентина Владимировна.

«Шынның» корреспондентизи Артык ХОВАЛЫГ интервьюну алган.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ПАРТКОМ АРТЫП КАЛГАН

Мурманскиниң хааржаксава комбинадында партия комитеди ында ажылдап артып калган.

— Чарлыкта күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дугайын чугаалап турар, а бис арендада ажылдап турар бис — деп, комбинаттың чиңгине директору С. Липницкий тайылбырлады. — Партком ажыл-агыйга холгаарлавайн, коллективке сагылга-чурумну быжыглаарынга, кижилерни каттыштырарынга дузалап турар. Б. Н. Ельциниң өске-бир Чарлыын база удуртулга болдурган бис, ол дээрге РСФСР-де бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында чарлык-тыр, ында 32 чүүл бүдүрүлге иштинге кандыг-даа политиктиг организацияларның ажыл-чорудулгазын чөпшээреп турар.

СТУДЕНТИЛЕР ЭВИЛЕЛИ

Алтайның күрүне университединде студентилер эвилели тургустунган. Оон сорулгазы болза студентилерниң социал камгалалы болгаш оларның хостуг үезин чөп организастаары. Профэвилел, комсомол комитеттери эвилелдиң тургузукчулары болуп, оон килдистери кылдыр эде организастаттынган. Университетте күш-ажыл биржазы тургускан, ол студентилер өөренмишаан эвээш-биче акша ажылдап алырынга дузалаар.

ЭКИ ШЫНАРЛЫГ ХӨМҮР-ДАШ

Хакасияның Бейскиде хөмүр-даш казып эгелээн. Ол черниң хөмүр-дажы бедик калориялыг, хүлү эвээш. Курлавыр он үш чылга четдер деп санаан, алды миллион тонна хире хөмүр-даш алдынар.

КЫДАТЧЕ АВТОБУСТУГ

Забайкальск суур биле Кыдаттың Манчьжурия хоорайының аразында автобустар чоруп эгелээн. Ону Иштики Моол автономнуг районнуң эрге-чагырга органнары болгаш Чита облкүүскөм ажыткан. «Читаавтотранстың» чолаачылары чаа маршрутта ажылдап турар.

ИНДИЙ ЭДЕРИНЧИ СОВЕТ РАКЕТА

Баштайгы индий эдеринчини «Восток» деп чедирикчи ракета-биле август 29-та Байконур космодромдан салып үндүрер. Оңу ийи чурт аразында коммерция дугуржулгазын ёзугаар кылып турар. Амгы үеде космодромда «ИРС-1Б» деп эдеринчини салып үндүреринге белеткеп турар.

БЕРИНГ ОДУУН КЕЖИР ЭЖИНГЕН

Беринг оолуун кежир 41 километр 485 метр хемчээлди Дежнев маяктан (Пээк думчук, Чукотка) Ратманов ортулуунга чедир алдан дидимнер эштип эрткен. Сугнуң температуразы 4-8 градус турган. Оларның аразында Россияның 22 хоорайындан база Украинаның, Казахстанның, Кыргызстанның, Узбекистанның, «моржтары» — соок сугга эштирлери (чылыг черлерде база ындыг кижилер бар чүве-дир) кирген. Ол онзагай эстафета болган, оон спортчу түңнели — 14 шак 37 минута 38 секунда. Удавас Ратманов ортулуундан Аляска чедир эштиишкин база болур.

ТОРМОЗТААНЫ ДУЗАЛАВААН

Калининград биле Светлогорск аразында чоруп турар электропоезд Колосовка станция чоогунга ЗИЛ-131 автомобиль-биле үскүлешкен. Шериг машинаның чолаачызы демир-орукту дүрген эрте халып бээр деп бодаан, ынчалза-даа мотору еже берген. Поездиниң чолаачызы дүрген тормозтаашкынны ажыглаан, ынчалзажок орайтаан болган. Машинага чораан беш шериг кижиниң дөрт[?], электричканың беш пассажиры өлген. Чээрби кижи балыглаган.

ЭСТОНИЯДАН ВОДКА «ТУТТУРГАН»

Окселасунд хоорайга келген балык тудар эстон суднодан 154 шил водканы хураан. Оларның ээлери 3400 швед крон торгаал төлээн. Стокгольмда үнүп турар «Ээсти пяэвалехт» солун эстон водка контрабанда кылыр чүүл апарыптыр деп бижээн.

ЧЕПСЕК КЫЛЫКЧЫЛАРЫ

Ясногорскиде (Тула областы) машина кылыр заводтуң слесары А-ның болгаш оон дузалакчыларының кылган револьвери тутурган кем-херек үүлгедикчизинден тывылган. Истекчилер чепсек кылыкчыларындан алды револьвери, пистолетти, элээн каш чүс октарны, гранатомётту, боо даажын базырар херекселдерни, септеп каан немец «шмайсер» автоматты, бежен ажыг чыл мурнунда үндүрген парабеллумну база 1812 чылдың дайынынга ажыглап турган француз боону хураган.

(СЭТА-ның корр.).

ССРЭ-ниң ИХМ-де, КАК-та болгаш Камгалал министерствозунда

Медининкайда таможня черинче июль 30-ден 31-ниң дүнезинде халдаашкын кылган билдинмес кижилер таможняның 6 ажылдакчыларын өлүргеш, ийи кижини аар балыглаанын моон мурнунда дыңнаткан турган.

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук чери, прокуратура органнары-биле кады база Литва Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнары-биле демнежип алгаш, кем-буруулуг дерзии үүлгедигниң организакчыларын болгаш күүседикчилерин тодаргайлап илередир талазы-биле эргежок чугула дүрген истелге хемчеглерин чорудуп турар.

Ындыг турбуже, Литваның харысалгалыг албан-дужаалдыг чамдык кижилери элдептиг медеглелдер кылып, Медининкайга болган дерзии үүлгедиишкинге ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, Күрүнениң айыыл чок чери болгаш Камгалал министерствозу киришкен дээр нүгүлдээшкинниг медээлерни массалыг информация чепсектерин дамчыштыр нептередип турар.

Халаптыг каржы үүлгедиишкинге бодунуң кандыг-даа киржилге чогунуң дугайында ССРЭ-ниң ИХМ-и, КАК болгаш Камгалал министерствозу медеглеп, дерзии үүлгедигниң чогум-на организакчыларын, күүседикчилерин илередир, оларны харысалгага киирер талазы-биле чогуур күжениишкиннерни кылырынга шиитпирлиин бадыткап турар.

Дерзии үүлгедиишкинниң түңнелинде өлүрткен болгаш балыгланган кижилерниң өг-бүлелеринге, төрелдеринге ССРЭ-ниң ИХМ-и, КАК болгаш Камгалал министерствозу ханы кажыыдаашкынны илергейлээн.

ТЕС-ХЕМЧИЛЕРДЕ

Районнуң албан черлериниң, организацияларының коллективтери сиген белеткелинге киржип турар. Ийиги он хонуктуң түңнелинден көөрге, коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң, харылзаа белдириниң, райкүүскомнуң коллективтери планныг онаалдаларын күүседипкен. Ынчалзажок түс-түс коллективтер мал чемин белеткээжирин ам-даа уламчылавышаан. Планның 150 хуузун ору күүсеткен албан черлериниң, организацияларның коллективтеринге шаңналдар тыпсыры база көрдүнген.

(«Шынның» корр.).

«Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

1. «Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун парлаан үезинден сонгаар ону күштүг болдуруп эгелээр.

РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның күштүг хоойлужудулгазын «Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң дугайында» Хоойлузунга чүүлдештир дүүштүргүже чедир ону ажыглаар, чүге дээрге ол хоойлужудулга бо хоойлуга чөрүшпес эвес болуп турар.

2. РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның Дээди Советтери республикаларның хоойлужудулгазын «Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга чүүлдештир дүүштүрер.

3. РСФСР-ниң Санитар-эпидемиологтуг хайгааралының күрүне комитедин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составынга тургузар.

4. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

— РСФСР-ниң Санитар-эпидемиологтуг хайгааралының күрүне комителиниң айтырыгларының талазы-биле шиитпирни бир ай дургузунда хуусаада хүлээп алыр болгаш санитар дүрүмнерин ажылдап кылырының, бадылаарының, парлаарының болгаш күштүг болдуруп эгелээриниң чурумунуң дугайында; РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының дугайында дүрүмнерин бадылаар;

— РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң санитар-эпидемиологтуг албан черлерин «Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга болгаш РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының дугайында бадылаттынган дүрүмге дүүштүр эде организастаарын 1991 чылдың төнчүзүнге чедир боттандырар;

— РСФСР-ниң күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнары болгаш албан черлери-биле казы ССР Эвилелиниң хамаарышкан министерстволары база ведомстволары санитар-эпидемиологтуг хайгааралды РСФСР-ниң девискээринге боттандырарының болгаш чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырарынга хамаарыштыр дем каттыштырарының чурумун тодаргайлаар;

— хамаатыларның кадыкшылынга когарал чедиргениниң каражазын; РСФСР-ниң кадык камгалалының болгаш Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының хамаарышкан албан черлериниң чарыгдалдарын эгидип дуглаарының; РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын үрээни-биле холбаштыр торгаал онаарын ажыглаарының чурумун тодаргайлаан дүрүмнерни ажылдап кылыр болгаш 1991 чылдың декабрьда хүлээп алыр;

— РСФСР-ниң чазаының күштүг шиитпирлерин «Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга чүүлдештир дүүштүрер;

— РСФСР-ниң күш-ажыл дугайында Кодекизинге, административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң дугайында РСФСР-ниң Кодекизинге, «Бүдүрүлгелер дугайында болгаш кылыыгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга, «Кадык камгалалының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр 1991 чылдың июнь 1-ге чедир киирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1991 чылдың апрель 19.

ЧОННУҢ САНИТАР-ЭПИДЕМИОЛОГТУГ ЧААГАЙ ЧОРУУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

I КЕЗЕК

Ниити чүүлдер

1 ЧҮҮЛ. Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруу болгаш оон үндезиннери

1. Кижиниң организминге амыдырал-чурттал ганың факторларының айыылдыг база хоралыг салдары чок болгаш оон амыдыралчы ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдар бар болуп турар кижилерниң ниити кадыкшылының база амыдырал-чурттал ганың байдалдыын чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруу деп санаар.

2. РСФСР-ниң чонунуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруу дараазында чүүлдер-биле хандыртынар:

1) чоннуң кадыкшылын быжыглаарының болгаш аарыгларны баш бурунгаар болдурбас профилактиканың, кижиниң амыдырал-чурттал газының бүгү чүүлдерин база оон амыдыралчы ажыл-чорудулгазының байдалдарын кадыкшыдарының күрүне планнарын (РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның), девискээр болгаш чер-чер программаларын боттандырары-биле;

2) Күрүне органнары болгаш хөй-ниитиниң каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер база өске-даа ажыл-агый черлери, организациялар болгаш албан черлери оларны чагырып турар черлерден база өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар оларның ажыл-чорудулгазының тудуш кезээ кылдыр арыг-шевериң база халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни чорудары-биле, а ол ышкаш санитар дүрүмнерин, арыг-шевериң норма-чижектерин болгаш нормативтерин сагыыры-биле;

3) юридиктиг черлерниң болгаш хамаатыларның (даштыкы хамаатыларның, хамааты хамаарылгазы чок кижилерниң база) экономиктиг сонуургалдарынга РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын сагыырынга санитар дүрүмнерин үрээни дээш оларның харыысалгалыг болуруун холбаштырары-биле;

4) кадыкшыл байдалының, арыг-шевер болгаш эпидемиологтуг байдалдың, чоруттунуп турар санитар-эпидемиологтуг хемчеглерниң дугайында чонга калбаа-биле информастап дыңналдыры-биле;

5) санитарлыг бедик культурага чонну кижизидери-биле;

6) күрүнениң болгаш ведомствонуң санитар-эпидемиологтуг хайгааралының, бүдүрүлгениң болгаш хөй-ниитиниң контролюнуң системазы-биле.

2 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазы

1. РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазы бо Хоойлудан болгаш аңаа дүүштүр күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге үндүрер нормативтиг эрге-хоойлу актыларындан тургустунар.

2. РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазы болза кижилерниң кадыкшылын, күш-дамыр болгаш угаан-бодал сайзыралын камгалаар болгаш быжыглаар талазы-биле хамаатыларның болгаш ниитилелдиң эргелерин база эрге-ажыктарын РСФСР-ниң девискээринге боттандырарының эргежок чугула негелделери болур чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң талазы-биле ниитилел харылзааларын таарыштыр башкарар.

3 ЧҮҮЛ. Санитар дүрүмнери, нормалары болгаш арыг-шевер нормативтери

1. Санитар дүрүмнери, нормалары болгаш арыг-шевер нормативтери (оон ыңай санитар дүрүмнери дээр) — кижиниң амыдырал-чурттал газының факторларының кижиге айыылдыг болбазының азы хоралыг болбазының магадылалдарын, кижиниң амыдыралчы ажыл-чорудулгазының таарымчалыг байдалдарын хандырарының негелделерин доктаадып айыткан нормативтиг актылар-дыр.

2. Санитар дүрүмнерин бүгү күрүне органнарының болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелерниң болгаш өске-даа ажыл-агый черлериниң, организацияларның болгаш албан черлериниң оларны чагыртып турар черлерден болгаш өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка, албан-дужаалдыг кижилерниң, хамаатыларның (оон ыңай — бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның дээр) сагыыры албан болур.

3. РСФСР-ниң девискээринге ниити-эвилелдиң болгаш федералдыг санитар дүрүмнери күштүг болуп турар. РСФСР-ниң составынга кирип турар республиканың девискээринге, а ол ышкаш крайның, областың девискээринге, Москва болгаш Ленинград хоорайларга республиканың болгаш чер-черниң хамаарышкан түр санитар дүрүмнерин чамдык таварылгаларда доктааткан турup болур.

4. Федералдыг, республика болгаш чер-черниң санитар дүрүмнерин ажылдап кылырының, бадылаарының, парлаарының, күштүг болдурарының чурумун, а ол ышкаш ниити-эвилелдиң санитар дүрүмнерин РСФСР-ниң девискээринге күштүг болдурарының чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

5. Санитар дүрүмнерин албан парлаар болгаш хостуг тарадып нептередир.

4 ЧҮҮЛ. Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң айтырыгларының талазы-биле РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның болгаш федерацияның өске-даа субъектилериниң (киржикчилериниң) эрге-хүлээлгелери

1. РСФСР-ниң болгаш оон күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылганың дээди органнарының удуртуп башкарарынга хамаажыр чүүлдер болза:

1) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң талазы-биле чаңгыс аай күрүне политиказын РСФСР-ниң девискээринге тургузары болгаш боттандырары;

2) РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын тургузары;

3) ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң министерстволарының база ведомстволарының, РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының, федерацияның өске-даа субъектилериниң РСФСР-ниң иштинге девискээр база девискээрлер аразының эрге-ажыктарынга хамаарыштыр чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң айтырыгларының талазы-биле ажыл-чорудулгазын РСФСР-ниң девискээринге таарыштырары;

4) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырар талазы-биле РСФСР-ниң күрүне программаларын, аарыгларны баш бурунгаар болдурбас профилактиканың талазы-биле эртем-техниктиг чедиишкиннерни шиңгээдип ажыглаарын ажылдап кылыры, бадылаары, оларны боттандырарын контрольдаары;

5) РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының ажыл-чорудулгазын дээштиг кылдыр хандырары;

6) РСФСР-ниң девискээринге халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес-даа болза массалыг аарыгларның, кижилерниң хоранналыышкынның болдурбазынче база чайладып узуткаарынче угландыр чоннуң чурттаарының, ажыл-агый чорудулгазының онзагай негелделерин база чурумнарын доктаадып тургузары болгаш күш чок болдурары;

7) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырар талазы-биле эвилелдешкен өске-даа республикалар-биле база даштыкы күрүнелер-биле кады ажылдажылга.

2. РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның болгаш федерацияның өске-даа субъектилериниң, оларның күрүне база эргелеп башкарылганың дээди болгаш чер-чер органнарының эрге-хүлээлгелеринге кирер чүүлдер:

1) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырар талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыры, хамаарышкан девискээрге бо айтырыглар талазы-биле күрүне эргелеп башкарылгазын боттандырары;

2) арыг-шевериң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерниң комплекизин боттандырып чорудар талазы-биле бүдүрүлгелерниң, организацияларның, хамаатыларның ажыл-чорудулгазын холбаштырары;

3) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырар талазы-биле чер-черниң база девискээрлерниң программаларын ажылдап кылыры, бадылаары, оларның күүселдезин контрольдаары, а ол ышкаш бо айтырыглар талазы-биле Эвилелдиң база республиканың (РСФСР-ниң) күрүне программаларының күүселдезин организастаары;

4) халдавырлыг аарыгларны, массалыг аарыгларны болгаш кижилерниң хоранналыышкыннарын болдурбас болгаш чайладып узуткаар талазы-биле дүрген хемчеглерни организастаары;

5) халдавырлыг аарыглар, массалыг аарыглар болгаш кижилерниң хоранналыышкыннары тыптып келген таварылгада бодунуң девискээринге карантинни азы кызыгаарлаар хемчеглерни боттандырып чорудар болгаш оларны күш чок болдуруп соксадыр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыры;

6) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунга хамаарыштыр хамаатыларның эргелерин боттандырарынга болгаш камгалаарынга байдалдарны хандырары;

7) долгандыр турар чүүлдерниң факторларының кижи организминге хоралыг салдарын болдурбазынче, узуткаарынче, аарыгларны баш бурунгаар болдурбазынче, кижилерниң күш-ажылының болгаш амыдыралының арыг-шевер байдалын экижидеринче угланган юридиктиг черлерниң болгаш хамаатыларның ажыл-чорудулгазынга экономиктиг идиг бээриниң политиказын РСФСР-ниң чогуур хоойлужудулгазының хемчээлинге чорудары.

II КЕЗЕК

Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң айтырыгларының талазы-биле хамаатыларның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның эргелери болгаш хүлээлгелери, оларның эргелериниң камгалалы база магадылалдары

5 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң хамаатыларының эргелери

1. РСФСР-ниң хамаатылары амыдырал-чурттаарының таарымчалыг байдалын (долгандыр турар бойдустуң, күш-ажылдың, чурттаарының, амыдыраарының, дыштанырының, кижизидилгениң, өөредилгениң, аъш-чемниң, улус ажыл-агыйының херегленел болгаш ажыглаар продукциязының таарымчалыг чүүлдерин) алыр эргелиг, амыдырал-чурттал ганың факторлары амгы болгаш келир үениң салгалдарының кижизиниң организминге айыылдыг болгаш хоралыг салдарны чедирбес ужурлуг.

Кижиниң амыдырал-чурттал газының факторлары кижиге таарымча чок салдарлыг болу бээрин чайладыр талазы-биле хемчеглерниң комплекизин чорудары-биле, РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазының негелделерин организацияларның, бүдүрүлгелерниң болгаш хамаатыларның күүседири-биле ол эргени хандырар.

2. Халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларның, кижилерниң хоранналыышкынның, а ол ышкаш профессионалдыг аарыгларның тыптырынга чедирген санитар дүрүмнерин үрээниниң түңнелинде кадыкшылынга хораны чедиргениниң болдунган когаралды чогуур үезинде долу хемчээлдиг кылдыр РСФСР-ниң хамаатылары эгидип алыр эргелиг.

Санитар дүрүмнериниң үрээшкиннерин болдурган бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар когаралды эки тура-биле азы судтуң шиитпирин ёзугаар эгидип бээр.

Хамаатыларның кадыкшылынга хора чедиргениниң болдунган когаралдың эгидиишкинин когаралы кижиниң бодунга дорту-биле азы оон күзээнин ёзугаар ону хайгаарап ажаар талазы-биле хүлээлге алган организацияга бээр.

Санитар дүрүмнерин үрээниниң түңнелинде когарал эгидилгезиниң хемчээлинге болгаш эгидер чурумунга хамаарыштыр маргылдааларны суд чуруму-биле шиитпирлээр.

3. РСФСР-ниң хамаатылары бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дилег кылганда, оларның эргелериниң хемчээли-биле дарыазында долу болгаш шын медээлерни алыр эргелиг:

чоннуң амыдырал-чурттал газының болгаш кадыкшылының байдалының, эпидемиологтуг байдалдың, күштүг санитар дүрүмнериниң дугайында;

санитар-эпидемиологтуг чаагай чорукту хандырар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерниң болгаш оларның түңнелдериниң дугайында;

бүдүрүп үндүрүп турар чоннуң херегленел бараанналарының, оон иштинде аъш-чем продуктуларының, а ол ышкаш ижер сугнуң шынарының дугайында.

4. Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырарынче угланган күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының шиитпирлерин ажылдап кылырынга, чугаалажып көөрүнге база хүлээп алырынга дорту-биле азы бодунуң төлээлекчизин, хөй-ниити каттыжыышкыннарын дамчыштыр РСФСР-ниң хамаатылары киржир эргелиг.

6 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң хамаатыларының хүлээлгелери

1) бодунуң кадыкшыл байдалының дугайында, бодунуң уругларының кадыкшылының болгаш арыг-шевер кижизидилгезиниң дугайында сагыш салыр, амыдыралының кадык овур-хевирин тургузар талазы-биле ниитилелдиң берген аргаларын ажыглаар;

2) күштүг санитар дүрүмнерин сагыыр;

3) арыг-шевериң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни чорудар азы аңаа киржир;

4) РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының албан-дужаалдыг кижилериниң кылган түңнелдерин, айтыышкыннарын болгаш доктаалдарын күүседир;

5) бодунуң кадыкшылының болгаш долгандыр турар кижилерниң кадыкшылының чаагай чоруунга бараан болур кылдыр бо Хоойлунуң 5 чүүлүнде көрдүнген информация алыр эргени болгаш алдынган информацияны ажыглаар.

7 ЧҮҮЛ. Эвилелдешкен өске республикаларның хамаатыларының, даштыкы хамаатыларның болгаш хамааты хамаарылгазы чок кижилерниң эргелери болгаш хүлээлгелери.

Эвилелдешкен өске-даа республикаларның хамаатылары, даштыкы хамаатылар болгаш хамааты хамаарылгазы чок кижилер РСФСР-ниң хамаатылары-биле бир дөмей, чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырарынга хамаарышкан оларның эргелерин РСФСР-ниң девискээринге ажыглаар болгаш ол-ла хүлээлгелерни күүседир.

8 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эргелери

1. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарынга дилег кылганда, санитар-эпидемиологтуг байдалдың, долгандыр турар бойдустуң, чоннуң ортузунда аарыг-аржыктың байдалының, күштүг санитар дүрүмнерниң дугайында информацияны керээге үндезилээш, ол органнардан алыр эргелиг.

2. Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырар талазы-биле шиитпирлерни, программаларны күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының ажылдап кылырынга бүдүрүлгелер болгаш организациялар киржир эргелиг.

3. РСФСР-ниң Күрүне санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының болгаш албан черлериниң кылган түңнелдерин ёзугаар алырга, продукциязының шынарының көргүзүглери ук продукцияда химиктиг, радиоактивтиг, микробиологтуг хирлениишкин, а ол ышкаш кижи организминге хоралыг физиктиг факторларның салдары чок болуп турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар чоннуң херегленел продукциязының бедиткен өртектерин доктаадыр эргелиг.

9 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның хүлээлгелери.

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар болза:

1) РСФСР-ниң күштүг санитар хоойлужудулгазын болгаш доктааттынган санитар дүрүмнерин сагыырын хандырар, санитар дүрүмнериниң күүселдезинге бүдүрүлге контролюн боттандырар;

2) долгандыр турар бойдустуң хирленирин болдурбазынче, хирленгениң узуткаарынче, чоннуң күш-ажылының, амыдыралының болгаш дыштанылгазының байдалдарын кадык болдурарынче, аарыгларның тыпты бээрин болгаш нептерээрин баш бурунгаар болдурбазынче угланган арыг-шевериң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш боттандырып чорудар;

3) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунга айыылдыг тургузуп болгу дег озал-ондактыг байдалдарының, бүдүрүлгелер ажылдавайн барганының, технологтуг чорудулгалар үрелиишкиннериниң дугайында РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарынга, албан черлеринге чогуур үезинде дыңнадыр;

4) РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының болгаш албан черлериниң кылган түңнелдерин, доктаалдарын, албан-дужаалдыг кижилериниң айтыышкыннарын, бижимел негелделерин, оон ыңай РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазының үрээшкиннерин болдурган организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын акшаландырарын түр азы шуут соксадыр дугайында оларның негелделерин күүседир;

5) РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазының болгаш санитар дүрүмнериниң негелделерин сагыырынга күш-ажылчы коллективтерниң болгаш тус-тус ажылдакчыларның сонуургалдыын бедидеринче угланган материалдыг идиг бериишкининиң хемчеглерин ап чорудар;

6) бодунуң ажылдакчыларының болгаш чоннуң кадыкшыл деңнелин деткииринге база бедидеринге, аарыгларны баш бурунгаар болдурбазынга, кижилерниң амыдырал-чурттал газының кадык овур-хевирин хандырарынга байдалдарны тургузар;

7) кижилерниң санитар культуразын бедидеринче, амыдырал-чурттал ганың кадык овур-хевирин хандырарынче угландыр бодунуң ажылдакчыларының болгаш чоннуң арыг-шевер өөредилгезин база кижизидилгезин боттандырар;

8) бо Хоойлунуң 5 болгаш 8 чүүлдеринде көрдүнген хамаатыларның база өскелерниң-даа эргелериниң болгаш эрге-хоойлу харылзааларының боттаныышкынын хандырар хүлээлгелиг.

10 ЧҮҮЛ. Хамаатыларның болгаш эрге-хоойлу харылзааларының өске-даа киржикчилериниң эргелерин камгалаары

Бо Хоойлунуң 5 болгаш 8 чүүлдеринде көрдүнген юридиктиг черлерниң болгаш хамаатыларның эргелерин үреп турар эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылга органнарының, албан-дужаалдыг кижилерниң коллегиалдыг-даа, чаасканы-даа хүлээп алган шиитпирлеринге, а ол ышкаш оларның хеделиишкиннеринге хамаарыштыр хомудалды үстүнде турар организацияларга ай хуусаалыг үениң дургузунда кирип болур. Хүлээп алдынган шиитпир-биле чөпшээрешпээнде, ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум ёзугаар ук хеделиишкиннерге хамаарыштыр хомудалды судка киирип болур.

III КЕЗЕК

Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандырар талазы-биле ниити негелделер

11 ЧҮҮЛ. Чурттакчылыг черлерни планнаары болгаш тудары

1. Чурттакчылыг черлерни планнаарда болгаш тударда, чоннуң амыдыралынга база кадыкшылынга эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузары, хоорайларны болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерни комплекстиг чаагайжыдары, долгандыр турар бойдустуң факторларының болгаш амыдырал-чурттал ганың байдалдарының кижи организминге хоралыг база айыылдыг салдарын баш бурунгаар болдурбазы болгаш чайладып узуткаары көрдүнген турар ужурлуг.

2. Телевизээриниң норма-чижектерин, хоорайларның чиигини планнарын, чурттакчылыг черлерни планнаарының база тударының телевиделдерин, район планнаашкынының телевиделдерин ажылдап кылырда, хамааты, үлетпүр, кедээ ажыл-агый ужур-дузалыг тудугларны сайгара тургузарының айтырыгларын шиитпирлээрде, тудугнуң чер участоктарын шилип алырда, а ол ышкаш тудугларны (ажыглалга киирер комплекстерни), дериишкиннерни, транспорт дериглериниң инженер четкилерин телевилээрде, тударда, чаартырда санитарияның күштүг дүрүмнери күүсеттинген турар ужурлуг.

3. Тудуг кылырынга чер участоктарын бээрин, телевилээшкининиң норма-чижектерин, тудуг кылырының (эде дериириниң, чаартырының, немелде тудуглар кылырының) телевилел болгаш норматив-техниктиг документациязын бадылаарын, чурттал га бажыңнарын, өске-даа бажыңнарны болгаш культура-амыдырал, коммунал-амыдырал ужур-дузалыг дериишкиннерни, үлетпүр, транспорт болгаш өске-даа бүдүрүлгелерни (ажыглалга киирер комплекстерни) а ол ышкаш транспорт аймаанын дериишкиннерин ажыглалга киирерин санитар дүрүмнеринге оларның дүгжүп турарының дугайында РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының азы албан черлериниң берген түңнел бижиктери чүгле бар турда боттандырып болур.

4. Тудугларны, бажыңнарны, дериишкиннерни телевилээр болгаш тудар талазы-биле харыысалгалыг бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар бир эвес санитар дүрүмнери сагыттынмаан азы ук ажылдарны күүседири болдунмас таварылгада Күрүнениң кол санитар эмчизиниң азы оон оралакчызының доктаалын ёзугаар ук ажылдарны түр када азы бүрүнү-биле шуут соксадыр хүлээлгелиг.

12 ЧҮҮЛ. Улус ажыл-агыйының материалдары, бүдүмелдери, кылыглары, өске-даа продукциязы болгаш оларны белеткеп кылырының технологиялары.

1. Бүдүрери, дажыглаары, кадагалаары болгаш ажыглаары кижиниң дорт киржилгезин негээр болгаш оон кадыкшылынга таарымча чок салдарны чедирип болгу дег улус ажыл-агыйының продукциязы бодунуң көргүзүглериниң база бүдүн шынарларының талазы-биле санитарияның күштүг дүрүмнеринге дүүшкен турар ужурлуг.

2. Улус ажыл-агыйынга болгаш амыдыралга ажыглаар кылдыр көрдүнген чаа технологиялар, материалдар, бүдүмелдер болгаш кылыглар санитар дүрүмнеринге оларның дүгжүп турарының дугайында РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының азы албан черлериниң түңнелдеринге үндезилээш, чүгле ынчаарда бүдүрүлгеге черинге тургузарынга, шиңгээдип алырынга болгаш ажыглаарынга ам киирген турup болур.

3. Күштүг санитар дүрүмнеринге дүүшпес продукцияны бүдүрүп үндүргени дээш харыысалгалыг бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар Күрүнениң кол санитар эмчизиниң азы оон оралакчызының доктаалын ёзугаар ону бүдүрерин (азы) сайгарарын соксадыр хүлээлгелиг.

13 ЧҮҮЛ. Аъш-чем чиг эдин, аъш-чем продуктулары, оларны белеткээриниң технологиялары, оларның-биле холбаалыг материалдар болгаш кылыглар.

1. Аъш-чем чиг эдиниң, аъш-чем продуктуларының, материалдарының, кылыгларның болгаш оларны белеткээриниң, кадагалаарының, дажыглаарының болгаш чонга сайгарып садыглаарының чорудулгазында олар-биле холбаалыг чүүлдерниң шынары доктааттынган санитар дүрүмнеринге дүүшкен турар ужурлуг.

2. Аъш-чем продуктуларының чаа хевирлерин тывазының болгаш бүдүрер кылдыр киирерин, чаа технологтуг чорудулгаларны болгаш технологтуг дериглерни шиңгээдип алырын, сава аймаан болгаш савалаар материалдарны бүдүрерин, аъш-чемге немелделерни, өске-даа бүдүмелдерни ажыглаарын оларның арыг-шевер байдалы санитар негелделеринге дүгжүп турарының дугайында РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының азы албан черлериниң чөпшээреп бадыткаан чүгле түңнелдеринге үндезилээш, ам боттандырып болур.

3. Санитар дүрүмнеринге дүүшпес аъш-чем чиг эдин, аъш-чем продуктуларын болгаш олар-биле холбаалыг материалдарны база кылыгларны Күрүнениң кол санитар эмчизиниң азы оон оралакчызының доктаалын ёзугаар ук чүүлдерниң белеткелчизи (садыгжызы) бүдүрүлгеден болгаш сайгарылгадан доп-дораан уштур.

14 ЧҮҮЛ. Даштыкыдан садып алыр продукция

Даштыкыдан садып алыр болгаш ону херегленеринге база чемге ажыглаарынга кижи дорт киржилгелиг болур продукция санитар дүрүмнеринге болгаш кижиге айыыл чок болгаш хора чок болурунуң талазы-биле делегей негелделеринге дүүшкен турар ужурлуг.

Ындыг продукцияны даштыкыдан садып алырынга хамаарыштыр керээлерни чарарын, РСФСР-ге экспортаарын, сайгарарын боттандырып турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар бо чүүлдүң доктааткан негелделериниң күүселдезин хандырар хүлээлгелиг.

15 ЧҮҮЛ. Чоннуң ажыл-агыйга болгаш чемге ажыглаар суг хандырылгазы.

1. Хоорайларның болгаш чурттакчы чоннуң өске-даа черлерниң чурттакчылары кижиниң физиологтуг болгаш ажыл-агый херегленелдеринге четчир ижер суг-биле хандыртынган турар ужурлуг.

2. Ижеринге, ажыл-агый болгаш бүдүрүлге сорулгаларынга чоннуң ажыглаары бүгү суглар санитар дүрүмнеринге дүүшкен турар ужурлуг.

3. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар болза, төптүткен суг хандырылгазының системаларын сайзырадырынче, эки шынарлыг суг-биле чонну хандырарынче угланган хемчеглерни боттандырар хүлээлгелиг.

16 ЧҮҮЛ. Чоннуң суг хандырылгазының үнер дөстери

1. Төптүткен болгаш төптүтпээн суг хандырылгазынга, чоннуң эштиринге болгаш дыштанырынга, эмнелге сорулгаларынга херегээр суг алыр черлерниң шынары, а ол ышкаш чурттакчылыг черлерниң чоокшалыында суг хөөлбектериниң суунуң шынары санитар дүрүмнеринге дүүшкен турар ужурлуг.

2. Чоннуң суг хандырылгазының үнер дөстериниң хирленирин чайладыр болгаш баш бурунгаар болдурбас сорулга-биле РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның Министрлер Чөвүлелдери болгаш улус депутаттарының край, область, хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттери тускай чурумнуг санитар зоналарын тургузар.

3. Бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар сугнуң шынары санитар дүрүмнеринге дүүшпес болган таварылгада Күрүнениң кол санитар эмчизиниң азы оон оралакчызының доктаалын ёзугаар ол сугларны чоннуң ажыглаарын соксадырын хандырар хүлээлгелиг.

17 ЧҮҮЛ. Чурттакчылыг черлерниң агаары, ажылдаар черлер зоназының болгаш кижилерниң доктаамал база түр ажылдаар черлериниң агаары.

1. Чурттакчылыг черлерниң, үлетпүр бүдүрүлгелер девискээрлериниң агаары, бүдүрүлгелерниң ажылчын зоназының болгаш кижилерниң доктаамал база түр када чурттап турар черлеринде өске-даа бажыңнарының агаары санитар дүрүмнеринге дүүшкен турар ужурлуг.

2. Чурттакчылыг черлерниң чурттал га бажыңнарының девискээриниң агаарын бүдүрүлгелерниң үндүрген чүүлдери-биле хирлендирбес дээш тускай чурумнуг санитар-камгалал зоналарын улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери тургузар.

3. Агаар делгеминиң хоралыг чүүлдер-биле хирлениринниң, кижилерниң организминге таарымча чок салдарның чедирер оон физиктиг факторларының дээштиин баш бурунгаар болдурбазынче болгаш чайладып узуткаарынче угланган комплекстиг хемчеглерни бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар боттандырар хүлээлгелиг.

18 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлгениң болгаш амыдыралга ажыглаар чүүлдерниң артынчылары

1. Бүдүрүлгениң болгаш амыдыралга ажыглаан чүүлдерниң артынчыларын чыыр, катап эде болбаазырадыр, хора чок болдурар, ыяк кылдыр хөмер, азы дагын ажыглаар, ол бүгүнү боттандырарының байдалдары болгаш аргалары чоннуң кадыкшылынга айыыл чок болгаш хора чок болурунуң негелделеринге дүүшкен турар ужурлуг.

2. Чурттакчылыг черлерниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң девискээрлери санитар дүрүмнеринге дүүштүр арыг-шевер тургустунган турар ужурлуг.

3. Чурттакчылыг черлерниң чогуур санитар байдалын хандырарының чурумун болгаш негелделерин улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери доктаадыр.

19 ЧҮҮЛ. Чурттал га оран-бажыңнары

Хамаатылар түр када болгаш доктаамал чурттаар кылдыр көрдүнген оран-бажыңнар бодунуң составының, шөлүнүң, туруш-байдалының болгаш дериишкининиң талазы-биле кижилерниң кадыкшылынга амыдыралдың таарымчалыг байдалдарын хандырар ужурлуг.

2. Санитар дүрүмнеринге дүүшпес чурттал га бажыңнарынче кижилерни киирерин база чурттадырын бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар болдурбас ужурлуг.

20 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлгениң, хөй-ниитиниң бажыңнарын, оран-саваларны, дериишкиннерни болгаш дериг-херекселдерни ажыглаары.

1. Бүдүрүлгениң, хөй-ниитиниң бажыңнарын, өске-даа бажыңнарны, дериишкиннерни болгаш дериг-херекселдерни ажыглаарда, кижилерниң кадыкшылынга күш-ажылдың, амыдыралдың болгаш дыштанылганың таарымчалыг байдалдары хандыртынган турар болгаш долгандыр турар бойдусту камгалаар, а ол ышкаш чоннуң ортузунга аарыгларның тыптырын база нептерээрин баш бурунгаар болдурбас талазы-биле хемчеглер боттанган турар ужурлуг.

2. Доктааттынган санитар дүрүмнерин сагыбаан таварылгада Күрүнениң кол санитар эмчизиниң азы оон оралакчызының доктаалын ёзугаар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар бодунуң ажыл-чорудулгазын азы тус-тус цехтерниң, участоктарның ажылын, бажыңнарын, дериишкиннерин, дериг-херекселдерин, транспорт аймаан ажыглаарын, ажылдарның тус-тус хевирлерин күүседирин ачы-дуза чедирерин түр када азы бүрүн шуут соксадыр хүлээлгелиг.

21 ЧҮҮЛ. Ионизастаар болгаш ионизаставас херелдениишкиннерниң үнер дөстерин ажыглаар ажылдар

1. Радиоактивтиг бүдүмелдерни болгаш ионизастаар база ионизаставас херелдениишкиннерниң өске-даа үнер дөстерин (дааш-шимээн, сирлеишкин, радио частоталарының электромагниттиг шөлдери, ультраавук болгаш херелдениишкиннерниң өске-даа хевирлери) ажыглаар ажылдарны күүседирде, санитар дүрүмнери сагыттынган турар ужурлуг.

2. Радиоактивтиг бүдүмелдерниң, херелдениишкиннерниң өске-даа үнер дөстериниң бүдүрерин, ажыглаарын, кадагалаарын, дажыглаарын болгаш шуут хөмерин, а ол ышкаш электромагниттиг шөлдерниң үнер дөстерин ажыглаарын ажыл-чорудулганың ол хевирлеринге хамаарыштыр РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының азы албан черлериниң чөпшээрели чүгле бар турда, ам боттандырып болур.

22 ЧҮҮЛ. Хамаатыларны кижизидериниң болгаш өөредириниң негелделери

1. Школа назыны четпээн уругларның болгаш кадыкшыдылганың албан черлеринге, школаларга, кижизидилгениң, өөредилгениң, профессионалдыг белеткелди боттандырып турар профессионал-техниктиг училищелерге, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринге, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хамаатыларның кадыкшылын камгалаарынга база быжыглаарынга, аарыгларны баш бурунгаар болдурбазынга байдалдар хандыртынган турар, а ол ышкаш санитар дүрүмнери сагыттынар ужурлуг.

2. Кижизидилгениң, өөредилгениң болгаш профессионалдыг белеткелдиң программалары, методикалары, чурумнары санитарияның күштүг дүрүмнеринге дүгжүп турар дугайында РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының азы албан черлериниң түңнели чүгле бар турда, оларны ам бадылаар.

23 ЧҮҮЛ. Эмнелгениң профилактиктиг көрүлделери

1. Кадыкшылды камгалаар, аарыгларның тыптып келирин болгаш нептерээрин болдурбас сорулга-биле бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылдакчылары, хуузунда күш-ажыл чорудулгалыг хамаатылар оларны ажылга хүлээп алыр үеде болгаш оон соонда-даа эмнелгениң шинчилге көрүлдезин эртер ужурлуг.

Ажылдакчыларның профилактиктиг эмнелге көрүлделери эмнелгениң албан страхованиезиниң үезинде көргүзер ачы-дуза чедирилгезиниң данзызынга кирер.

2. Хоралыг бүдүрүлге факторларының болгаш күүседип турган үеде база хоралыг факторларлыг болгаш кылыр мурнунда баш бурунгаар база үе-үелерде эмнелгениң шинчилге көрүлделерин эртер ажылдарның данзызын, ук көрүлделерни чорударының чурумун РСФСР-ниң Санитар-эпидемиологтуг хайгааралының күрүне комитеди болгаш РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозу РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чөвүлели-биле дугурушканын ёзугаар доктаадыр.

Эргежок чугула болган таварылгада улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттериниң шиитпирин ёзугаар эмнелге көрүлделерин эрттиринге немелде негелделерни болгаш көргүзүглерни чамдык организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге доктааткан турup болур.

3. Профилактиктиг эмнелге көрүлдезин ажылдакчыларның чогуур үезинде эртеринге эргежок чугула байдалдарны бүдүрүлгелер болгаш организациялар хандырар хүлээлгелиг.

24 ЧҮҮЛ. Халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларны, кижилерниң хоранналыышкыннарын баш бурунгаар болдурбазы болгаш чайладып узуткаары

1. Халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларның, кижилерниң хоранналыышкы н н а р ы-

(Төнчүзү 3-кү арында).

ЧОННУҢ САНИТАР-ЭПИДЕМИОЛОГТУГ ЧААГАЙ ЧОРУУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

ның тыптып келирин база нептерээрин баш бурунгаар болдурбас, а ол ышкаш чайладып узуткаар сорулга-биле эргежок чугула организастыг, инженер-техниктиг, эмнелге, арыг-шевер болгаш халдавырлыг аарыгларга удур комплекстиг хемчеглер чогуур үезинде долу хемчээлдии-биле чоруттунган турар ужурлуг.

2. Халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларның болгаш кижилерниң хораннаныышкыннарының нептерээр айыылы тургустунуп келген таварылгада РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери ажыл-агый чорудулгазының болгаш чоннуң амыдыралының онзагай байдалдарын база чурумнарын доктаадып тургузар.

3. Массалыг аарыгларны болгаш кижилерниң хораннаныышкыннарын баш бурунгаар болдурбас база чайладып узуткаар талазы-биле организацияларның, бүдүрүлгелерниң, хамаатыларның ажыл-чорудулгазын дүрген тодаргай удуртурунга база холбаштырарынга РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери халдавырлыг аарыгларга удур онза комиссияларны тургузар.

4. Халдавырлыг аарыглыг кижилер, ындыг аарыгларга хамаарыштыр сезиктиг хамаатылар, халдавырлыг аарыглыг кижилер-биле харылзаалыг хамаатылар лабораторияларга шинчидер болгаш эмчи хайгааралынга кирер, а эргежок чугула болганда — эмнедир, оларны эмнелге черлеринге чыттырар болгаш аңгылаар (карантинге киирер).

Халдавырлыг аарыгларның өскүдүкчүлерин ап чоруур хамаатылар эмнедир. Ажылдап турары бүдүрүлгениң онзагай байдалдары-биле холбаштыр ол хамаатылар халдавырлыг аарыгларның тарадыкчылары болу бээр байдалдыг апарза, оларны өске ажылче шилчидер, а шилчидери болдунмас болза—страхование талазы-биле төлевир алыр кылдыр экиргиже чедир ажылдан түр када чайладыр.

5. Халдавырлыг аарыгларны баш бурунгаар болдурбас дээш хамаатыларга профилактиктиг тарыышкыннарны кылыр ооң иштинде туберкулезка, полиомиелитке, дифтерияга, коклюшка, уланнотка, столбнякка удур тарыышкыннарны албан кылыр. Тарыышкыннарны чорударының чурумун, хуусааларын, тарыышкынга кирер чоннуң бөлүктерин РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозу болгаш РСФСР-ниң санитар-эпидемиологтуг хайгааралының Күрүне комитеди тодаргайлап доктаадыр.

25 ЧҮҮЛ. Чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чорууп хандырар айтырыглар талазы-биле тускай экспертизалар болгаш консультациялар

1. Эртем-шинчилел албан черлери болгаш организациялар, дээди өөредилге черлери күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының даалгазын ёзугаар кижиниң амыдырал-чурттталгазының факторларының ооң кадыкшылынга салдарын тодаргайлаар талазы-биле тускай экспертиза шинчилелдерин, консультацияларны бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге чорудар хүлээлгелиг.

2. Экспертизаны болгаш консультацияны чорудуп турар албан черлери, организациялар болгаш специалистер экспертизаның, консультацияның амгы үениң эртем-техниктиг деңнелгезиниң деңнелинге бүрүн дүгжүр шынары болгаш шынныы дээш харыысалгалыг болур.

26 ЧҮҮЛ. Хамаатыларның арыг-шевер кижизидилгези болгаш өөредилгези

1. Чоннуң санитар культуразын бедидер, аарыгларны баш бурунгаар болдурбас, амыдыралдың кадык өөүр-хевириниң дугайында билиглерни нептередир сорулга-биле хамаатыларның арыг-шевер кижизидилгези болгаш өөредилгези чоруттунган турар ужурлуг.

2. Хамаатыларның арыг-шевер кижизидилгези болгаш өөредилгези дараазында чүүлдерниң чорудулгазынга боттанып:

— школаларга болгаш профессионал-техниктиг училищелерге, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге кижизидилгениң база өөредилгениң, улус ажыл-агый адырларының специалистерин белеткээрде, дагын белеткээрде, мергежилин бедидерде, арыг-шевер кичээлдериниң дугайында немелде кезектерни өөредилге болгаш кижизидилге программаларынга киирериниң аргазы-биле;

— ажыл-чорудулгазының керактери аъш-чем продуктуларын болгаш ижер сугну бүдүрери база садып сайгаары-биле, бичии уругларны кижизидери болгаш база өөредири-биле, чоннуң коммунал болгаш амыдырал хандырылгазы-биле холбаалыг бүдүрүлгелерниң база организацияларның удуртукчуларын, специалистерин, өске-даа ажылдакчыларын профессионалдыг арыг-шеверге белеткээриниң болгаш аттестастаарының үезинде күүсеттинер.

IV КЕЗЕК

РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын үрээни дээш харысалга

27 ЧҮҮЛ. Санитар хоойлу-дүрүмүнүң үрээшкини болгаш ону кылганы дээш харысалганың хевирлери

1. РСФСР-ниң Санитар хоойлужудулгазын, ооң иштинде санитарияның күштүг дүрүмнерин сагываны-биле, арыг-шеверниң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни, РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының болгаш албан черлериниң албан-дужаалдыг кижилериниң түңнелдерин, доктаалдарын, айтыышкыннарын болгаш бижимел негелделерин күүсетпээни-биле холбаштыр хамаатыларның эргелеринге база ниитилелдиң эрге-ажыктарынга ондактыг болгаш хоойлуга удур буруулуг (өжегерээш азы оваарымча чогу-биле кылган (хүлгедигни) хөделиишкин азы хөделиишкин эвес) санитар хоойлу-дүрүмүн үрээни деп санаар.

2. Санитар-хоойлу дүрүмүн үрээрин болдурган РСФСР-ниң албан-дужаалдыг кижилери болгаш хамаатылары сагылга-чурумнуң, административтиг болгаш кеземчениң харысалгазынга онаажыр.

3. Эвилелдешкен өске республикаларның РСФСР девискээринде турар хамаатылары, даштыкы хамаатылар болгаш хамаатызы хамаарылгазы чок кижилер РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын үрээни дээш РСФСР-ниң хамаатылары-биле бир дөмей ниити үндезиннер ёзугаар харысалгага онаажыр.

28 ЧҮҮЛ. Сагылга-чурум талазы-биле харысалга

1. Санитар хоойлу-дүрүмүн үрээни дээш албан-дужаалдыг кижилер, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылдакчылары РСФСР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген сагылга-чурум талазы-биле хемчеглерге, ажылындан чайлаттырарынга, ээлеп турар албан-дужаалындан хостадырынга болгаш үндүргүрүнге чедир онаажыр.

2. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары санитар хоойлу-дүрүмүн үрээн ол бүдүрүлгелерниң, организацияларның албан-дужаалдыг кижилеринге болгаш ажылдакчыларынга Күрүнениң кол санитар эмчизиниң азы ооң оралакчызының медээлеп келгенин барымдаалап, сагылга-чурумнук хемчеглерин онаар хүлээлгелиг.

29 ЧҮҮЛ. Административтиг харысалга

1. Санитар хоойлу-дүрүмүн үрээни дээш албан-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга хамаарыштыр сагындырыг болгаш торгаал хевири-биле административтиг хемчеглер ажыглаттынган турул болур.

2. Сагындырыгны Күрүнениң кол санитар эмчизи азы ооң оралакчызы бижимел хевири-биле кылыр.

3. Торгаалды Күрүнениң кол санитар эмчизиниң азы ооң оралакчызының доктаалын ёзугаар дараазында хемчээлге онаар:

албан-дужаалдыг кижилерге—үш айда оруулгазының түңүнден хөй эвес;

ажылдап турар хамаатыларга—бир айда оруулгазының түңүнден хөй эвести;

ажылдавайн турар хамаатыларга—50 рубльден хөй эвести.

Торгаалдарны онаарын, тыртарын, торгаал онаазан дугайында доктаалдарга хамаарыштыр хомудалды РСФСР-ниң хоойлужудулгазында доктаатан чурум ёзугаар чорудар.

30 ЧҮҮЛ. Кеземчениң харысалгазы

Массалыг аарыгларның тыптырынга, кижилерниң хораннаныышкыннарынга болгаш өлүм-чидимнге чедирген азы чедирип болгу дег кылдыр санитар хоойлу-дүрүмүн үрээни дээш албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр кеземчениң харысалгазынга онаажыр.

31 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын үрээни дээш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның экономиктиг харысалгазы

1. Долгандыр турар бойдусту хирлендирерин болдурган, херелгээни (ажыглааны) халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларның болгаш кижилерниң хораннаныышкыннарының тыптырынга чедирген продукцияны бүдүрүп үндүрген болгаш (азы) сайгарган бүдүрүлгелер болгаш организациялар күрүнениң Кол санитар эмчизиниң азы ооң оралакчызының доктаалын ёзугаар дараазында чүүлдерни күүседир хүлээлгелиг:

— айда бюджетиниң хемчээлин торгаалды төлээр.

— эмчи дузазын аарыг кижилерге көргүзериңге, арыг-шеверниң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни чорударынга эмнелге-профилактиктиг болгаш санитар-профилактиктиг албан черлериниң үндүрген немелде чарыгдалдарын эгидип дуглаар.

Чарыгдалдарны эки туре-биле эгидип дуглаарындан болгаш торгаалды төлээринден ойталаан таварылгада маргылдааны суд азы арбитраж чурумун ёзугаар шийтпирлээр.

2. РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын үрээни-биле холбаштыр торгаалдарны төлээрин болгаш эмнелге-профилактиктиг болгаш санитар-профилактиктиг албан черлеринге чарыгдалдарны эгидип дуглаарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумун ёзугаар бо чүүл-биле боттандырар.

V КЕЗЕК

Күрүнениң болгаш ведомствонуң санитар-эпидемиологтуг хайгааралы, бүдүрүлгениң болгаш хөй-ниитиниң контролю

32 ЧҮҮЛ. Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралы

1. Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралы — РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазының үрээшкиннерин баш бурунгаар болдурбазының, илередириниң, соксадырының аргазы-биле кижилерниң аарыырын болдурбазынче угланган санитар-профилактиктиг органнарның болгаш албан черлериниң ажыл-чорудулгазы-дыр.

Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралынга кирер чүүлдер:

1) чоннуң амыдырал-чурттталгазының байдалы-биле холбаштыр ооң кадыкшылының байдалын хайгаарааары, үнелеп көөрү болгаш баш бурунгаар тодаргайлап айтыры;

2) халдавырлыг болгаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларның, чоннуң хораннаныышкыннарының тыптып келгениниң чылдагааннарын база байдалдарын илередири болгаш тодаргайлап доктаадыры;

3) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чорууп хандырар хемчеглерни чорудар талазы-биле албан күүседир саналдарны ажылдап кылыры;

4) арыг-шеверниң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни чорударынга, санитарияның күштүг дүрүмнерин бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның сагып турарынга контроль;

5) санитар хоойлу-дүрүмнерин үрээрин болдурбас хемчеглерни алыры, ындыг үрээшкиннерни кылган кижилерни харысалгага киирери;

6) кижиниң амыдырал-чурттталгазының факторларының ооң кадыкшылынга таарымча чок салдары-биле холбаштыр тыптып келген халдавырлыг, профессионал болгаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларның, чоннуң хораннаныышкыннарының күрүне учёдун, а ол ышкаш санитар статистиказын чорудары.

2. Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын боттандырарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң баылааны дүрүмге дүүштүр ажылдап турар РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанынга даандырып турар.

33 ЧҮҮЛ. Ведомствонуң санитар-эпидемиологтуг хайгааралы

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ССРЭ-ниң Орук-харылзаа министерствозунуң, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң иштики херектер министерстволарының, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң күрүнениң айыыл чок торук органнарының РСФСР девискээринде шериглеринге болгаш тускай объектилеринге санитар-эпидемиологтуг чаагай чорукту хандырарынга ведомствонуң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын айыттынган министерстволарның болгаш ведомстволарның тускай албан черлери боттандырып турар.

РСФСР девискээринде ажылдап турар демдеглеттинген албан черлериниң ажыл-чорудулгазы РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазынга чөрүшкек болбас ужурлуг.

34 ЧҮҮЛ. Бүдүрүлге контролю

Доктааттынган санитар чурумнарын бүдүрүлге (ажыл-чорудулга) үезинде сагыырынга, долгандыр турар бойдустуң хирленирин баш бурунгаар болдурбазынче болгаш чайладып узуткаарынче угланган хемчеглерниң күүселдезинге, кижилерниң күш-ажылының, амыдыралының, дыштаныылгазының болгаш кижизидилгезиниң байдалдарынга, бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның арыг-шевер шынарларынга бүдүрүлге контролюн хандырар талазы-биле хүлээлгени бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның администрациязынга, хуузунда күш-ажыл чорудулгазын кылып турар хамаатыларга даалгырып турар.

35 ЧҮҮЛ. Хөй-ниитиниң контролю

Доктааттынган санитар дүрүмнерниң күүселдезинге контрольду хөй-ниитиниң каттыжыышкыннары оларның уставтарынга болгаш ажыл-чорудулгазын таарыштырар нормативтиг өске-даа актыларга дүүштүр боттандырар болгаш ооң түңнелдериниң дугайында РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албан черлеринге дыңнадыр эргелиг.

36 ЧҮҮЛ. Күрүнениң болгаш ведомствонуң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын, бүдүрүлге болгаш хөй-нииити контролюн боттандырарда дем каттыштырылгазы

Бо Хоойлунуң 33 болгаш 35 чүүлдеринге дүүштүр ведомствонуң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын, бүдүрүлге болгаш хөй-нииити контролюн хандырар министерстволарның, ведомстволарның тускай албан черлериниң хамаатыларның ажыл-чорудулгазын РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнары-биле болгаш албан черлери-биле дем каттыштырып боттандырар.

VI КЕЗЕК

РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албаны

37 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанын органиастаары

1. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнары болгаш албан черлери болза, РСФСР-ниң Санитар-эпидемиологтуг хайгааралының күрүне комитеди баштаан чаңгыс аай система болуп турар, ыйчаарга адаанда турар албан черлери үстүнде албан черлеринге чагыртыр.

2. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының болгаш албан черлериниң системазынга дараазында черлер кирер:

РСФСР-ниң санитар-эпидемиологтуг хайгааралының күрүне комитеди;

РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларда, автономнуг областарда, автономнуг округтарда, крайларда, областарда, хоорайларда, районнарда, а ол ышкаш суг болгаш агаар транспортунда күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралының төптери;

арыг-шевер болгаш эпидемиологтуг адырларның эртем-шинчилел албан черлери;

специалистерни белеткээрин болгаш оларның мергежилин бедидерин боттандырып турар дээди база ортумак тускай өөредилге черлери;

санитар-профилактиктиг өске-даа албан черлери.

3. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарын болгаш албан черлерин удуртурум РСФСР-ниң Күрүнениң кол санитар эмчизинге, РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның Күрүнениң кол санитар эмчилеринге, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, крайларның, областарның; хоорайларның, районнарның, суг транспортунда, а ол ышкаш агаар транспортунда бассейннер болгаш шугум участоктарының күрүнениң кол санитар эмчилеринге хүлээндирип турар.

4. Тускай белеткелди, ооң иштинде арыг-шевер болгаш эпидемиология талазы-биле белеткелди дээди база ортумак тускай өөредилге черлеринге алган хамаатыларны күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын боттандырып турар албан черлериниң удуртукчуларының, эмчилериниң болгаш оларның дузалакчыларының албан-дужаалдарынга хүлээп алыр.

5. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының сан-хөө болгаш материал-техниктиг хандырылгазын РСФСР-ниң республика бюджединден болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумун ёзугаар кирген бюджеттен дашкаар акша-хөренгилерден боттандырар.

Халдавырлыг болгаш массалыг өске-даа аарыгларның, чоннуң хораннаныышкыннарының нептерээрин баш бурунгаар болдурбас болгаш чайладып узуткаар талазы-биле арыг-шеверниң база халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни онзагай байдалдарда чорударынга чарыгдалдарны акшаландырар сорулга-биле РСФСР-ниң санитар-эпидемиологтуг хайгааралының күрүне комитединиң чанынга тускай фондуну тургузар.

38 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының албан-дужаалдыг кижилериниң эргелери

1. РСФСР-ниң Күрүнениң кол санитар эмчизиниң, РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның күрүнениң кол санитар эмчилериниң, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның, крайларның, областарның, районнарның, суг транспортунда, а ол ышкаш агаар транспортунда бассейннер болгаш шугум участоктарының күрүнениң кол санитар эмчилериниң эргелери болза:

1) РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын күүседир айтырыглар талазы-биле, а ол ышкаш девискээрлерниң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының, чоннуң кадыкшылын, долгандыр турар бойдусту камгалаарының, чоннуң күш-ажылының база амыдырал-чурттталгазының байдалдарын экижидериниң, чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чорууп экижидериниң комплекстиг программаларының төлевилелдериниң талазы-биле саналдарны күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарынга киирер;

2) РСФСР-ниң санитар хоойлузунуң күүселдезиниң, арыг-шеверниң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерниң канчаар чоруп турарын, күштүг санитар дүрүмнерин сагып турарын хынаар, хамаатыларның чурттталга бажыңнарының байдалын хуузунда күш-ажыл чорудулгалыг хамаатыларның ажылының байдалдарын хайгаарап көөр сорулга-биле организацияларга, бүдүрүлге черлеринге, хамаатыларның бажыңнарынга моондак чокка (албанның шынзылгазын көргүзүпшаан) кирер, аңаа шинчилелдерни кылыр;

3) арыг-шеверниң болгаш халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни чорудар, санитар дүрүмнерниң үрээшкиннерин чайладып апер дугайында бүдүрүлгелерге, организацияларга, хамаатыларга негелделерни кылыр, а ол ышкаш ук негелделерниң күүселдезинге контрольду боттандырар;

4) тускай экспертизаларны болгаш консультацияларны кылырын дагзыр болгаш оларның түңнелдерин ёзугаар күштүг санитар дүрүмнерни үндезилеттинген бижимел түңнелдерни бүдүрүлгелерге, организацияларга, хамаатыларга дамчыдып бээр;

5) кижиниң амыдырал-чурттталгазының факторларының ооң организминге таарымча чок салдарының уржуунда болдунган халдавырлыг профессионал аарыгларның, а ол ышкаш халдавырлыг эвес массалыг аарыгларның, кижилерниң хораннаныышкыннарының ы я тыптып келгениниң болгаш нептерей бергениниң чылдагааннарын база байдалдарын тодаргайлап доктаадыр;

6) эргежок чугула хемчеглерни чоруткуже чедир база санитар дүрүмнериниң болдунган үрээшкиннерин чайлаткыже чедир дараазында ажылдарны түр када соксадыр, а ук дүрүмнерни сагыыры болдунмас болган таварылгаларда — шуут соксадыр:

— төлевилел болгаш тудуг талазы-биле ажылдарны, а ол ышкаш тудуу доозулган, чаартынган бажыңнарны болгаш оларның комплекстерин ажыглалга киирерин;

— ажылдап турар бүдүрүлгелерни, организацияларны, бүдүрүлгениң тус-тус цехтерин, участоктарын, бажыңнарны, дериишкиннерни, транспорт аймаан ажыглаарын, а ол ышкаш ажылдарның болгаш ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин;

— улус ажыл-агыйының продукциязын ажылдап кылырын, бүдүрүлгеге киирерин, ажыглаарын;

— аъш-чем, чиг элин болгаш продуктуларын бүдүрерин, кадагалаарын, дажыглаарын, сайгарарын, сугну ижеринге, ажыл-агый болгаш культура-кадыкшыдылга сорулгаларынга ажыглаарын;

7) күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарынга, а ол ышкаш сан-хөө, чээли органнарынга дараазында саналдарны киирер:

— массалыг аарыгларны болгаш чоннуң хораннаныышкыннарын баш бурунгаар болдурбазынче база чайладып узуткаарынче угландыр чоннуң чурттаарының болгаш ажыл-чорудулганы боттандырарының онзагай байдалдарын база чурумнарын чамдык девискээрлерге тургузаарын хоруур азы ол байдалдарны, чурумнарны доктаадып тургузар дугайында;

— бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар санитар дүрүмнерин, а ол ышкаш төлевилел, тудуг ажылдарын түр када соксадыр азы шуут соксадыр дугайында РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының болгаш албан черлериниң доктаалдарын күүсетпээн таварылгада оларның төлевилел, тудуг талазы-биле ажылдарын, а ол ышкаш ажыл-агый чорудулгазын акшаландырарын (чээли тыпсырын) түр када соксадыр дугайында;

8) дараазында чүүлдерге хамаарыштыр шийтпирлерни хүлээп алыр эргелиг:

— халдавырлыг аарыгларның өскүдүкчүлери бар кижилер кылып турар ажылының азы бүдүрүлге чериниң онзагай байдалдары-биле холбаштыр ук аарыгларны нептередип болгу дег таварылгаларда оларны ажылдан түр када чайладыр дугайында;

— халдавырлыг аарыглыг кижилер-биле харылзаалыг хамаатыларны лабораторияга шинчидер болгаш оларга эмчи хайгааралын тургузар дугайында;

— халдавырлыг аарыглыг кижилерни болгаш халдавырлыг аарыг бар болгу дег сезиктиг болгаш долгандыр турар улуска айыылдыг болуп магатчок хамаатыларны албан-биле эмнелгеге чыттырып эмнээр дугайында:

— халдавырлыг аарыглар бар черлерни халдавыр чок кылдыр арыглаар база халдавырлыг аарыглар тарадыр дириг амытаннарны узуткаар, а ол ышкаш халдавырлыг аарыгларның өскүдүкчүлери бар болуп магатчок бажыңнарны, девискээрлерни арыглаар дугайында;

— чурттакчы чонга азы хамаатыларның түс-тус бөлүктеринге эпидемиологтуг көргүзүглер ёзугаар баш бурунгаар тарыышкыннарны чорудар дугайында;

9) РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын болгаш санитар дүрүмнерин үрээн фактылар талазы-биле материалдарны чугаалажып көөрү-биле албан-дужаалдыг кижилерни болгаш хамаатыларны РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албан черлеринге келдирер;

10) санитар дүрүмнерин үрээни дугайында херектерни сайгарып көөр, административтиг хемчеглерни онаар, кеземче херектерин көдүрер кылдыр материалдарны истелге органнарынга дамчыдып бээр, сагылга-чурумнук салдарын чедиррер хемчеглерни алыр дугайында саналдарны үстүнде турар албан-дужаалдыг кижилерге азы эргелеп башкарылга органнарынга киирер.

11) дараазында негелделерни кылыр:

— хамаатыларның кадыкшылынга таварыштырган хорадан болдунган когарадды эгидип дуглаар дугайында:

— массалыг аарыглар болгаш кижилерниң хораннаныышкыннары болу берген үеде эмнелге-профилактиктиг, санитар-профилактиктиг албан черлериниң арыг-шевер болгаш халдавырлыг аарыгларга удур база эмнелге хемчеглерни чорударынга үндүрген чарыгдалдарын эгидер дугайында.

— торгаалдарны төлээр дугайында;

12) РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарынга болгаш албан черлеринге дээндырган сорулгаларны күүседиринге эргежок чугула медээлерни болгаш документилерни кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка бүдүрүлгелерден, организацияларындан, хамаатылардан алыр;

13) лабораторияларга шинчилелдерни кылырынга болгаш арыг-шевер экспертизазын чорударынга материалдарының, бүдүмелдериниң, кыжыгларының, аъш-чем продуктуларының, агаарның, сугнуң болгаш хөрзүнүнүң хевирлерин (шенел көөр кезектерин) алыр.

2. РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның күрүнениң кол санитар эмчилери, крайларның, областарның, Москва болгаш Ленинград хоорайларының күрүнениң кол санитар эмчилери доктааттынган чурум ёзугаар республикаларының болгаш тус чериниң түр санитар дүрүмнерин үндүрүп, ээлеп база күштүг болдурар эргелиг.

3. РСФСР-ниң Күрүнениң кол санитар эмчизи болгаш ооң оралакчылары тускай экспертизаларны болгаш консультацияларны чорударын организацияларга база бүдүрүлгелерге дагзыр, улус ажыл-агыйының чээ (чаартынган) продукциязының төлевилелиниң, норматив-техниктиг, технологтуг, ажыглаа документациязының, ол продукцияны бүдүрүп белеткээр технологиязының норма-чижектериниң талазы-биле, улус ажыл-агыйынга болгаш амыдыралга ажыглаар кылдыр даштыкыдан РСФСР-ге эккелген продукцияның, а ол ышкаш аъш-чем продуктуларының болгаш аъш-чем чиг эдиниң контроль-хынанда документациязының, кижизидилге, өөредилге болгаш өөредилге-күш-ажыл мергежилдилгезиниң программаларының база чурумнарының талазы-биле түңнелдерни бүдүрүлгелерге, организацияларга, хамаатыларга кылып бээр эргелиг.

4. Бо чүүлдүң 2, 3, 5, 12 болгаш 13 бөлүктеринде көрдүнген эргелер РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының болгаш албан черлериниң албан-дужаалдыг кижилеринге болгаш специалистеринге база хамаарыжыр.

39 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш специалистериниң хүлээлгелери база харыысалгазы

1. Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын боттандырып турар РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының күрүнениң кол санитар эмчилериниң, албан-дужаалдыг өске-даа кижилериниң болгаш специалистериниң эргелериниң хемчээлинге оларның хүлээлгелери:

1) санитар дүрүмнериниң үрээшкиннерин баш бурунгаар болдурбас, илередир, соксадыр талазы-биле бодунга тывыскан эргелерни чогуур үезинде долу хемчээлдии-биле ажыглаар;

2) бодунуң ажыл-чорудулгазын күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнары-биле, чоннуң кадыкшылын камгалаарынга болгаш быжыглаарынга, ооң санитар-эпидемиологтуг чаагай чорууп хандырарынга хамаарыштыр хамаатыларның болгаш ниитилелдиң эргелерин база эрге-ажыктарын камгалаар херекке сонуургалдыг хамаатыларның хөй-нииити каттыжыышкыннары-биле холбаштырар;

3) албан-ажыл хүлээлгелерин күүседип турган үеде өскелерге билдине берип болгу дег күрүне болгаш садыг-саарылга чажыдын информация алганының сөөлүнде камгалаар;

4) чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунуң болгаш РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазын күүседир айтырыглар талазы-биле хамаатыларның бот-медерелин болгаш бот-ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринге идигни бээр.

2. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының албан-дужаалдыг кижилери болгаш специалистери бодунуң хүлээлгелерин четпес күүсеткени дээш РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум ёзугаар харыысалганы хүлээр.

40 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш специалистериниң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр хомудалды кылыры

РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының күрүнениң кол санитар эмчилериниң, албан-дужаалдыг өске-даа кижилериниң болгаш специалистериниң санитар дүрүмнериниң үрээшкиннерин баш бурунгаар болдурбас, илередир, соксадыр талазы-биле хөделиишкининге (азы хөделбээнинге) хамаарыштыр хомудалды удуртулга талазы-биле үстүнде турар Күрүнениң кол санитар эмчизинге бир ай дургузунда хуусаада киирер.

Хомудалдар кирген сөөлүнде 30 хонуктан орай эвесте оларны чугаалажып көөр болгаш аңаа холбаштыр шийтпирлерни хүлээп алыр. Хүлээп алдынган шийтпир-биле чөпшээрешпес болза, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш специалистерниң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр хомудалды судка киирген турул болур.

Хомудалды кииргени аңаа хамаарышкан хөделиишкинниң күштүүн соксатпас.

41 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш специалистериниң эрге-хоойлу байдалы база социал камгалалдыы

1. Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын боттандырып турар РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының күрүнениң кол санитар эмчилери, албан-дужаалдыг өске-даа кижилери, специалистери күрүне эргелеп башкарылгазының органнарының төлээлекчилери болуп, күрүнениң камгалалында турар.

Олар бодунуң ажыл-чорудулгазынга өскелерден хамаарышпас болгаш РСФСР-ниң күштүг санитар хоойлужудулгазын чүгле удуртулга болдуруп, чурттталга шөлүнүң хуваалдазынга, телефоннарны тургузуп бээринге, школа назыны четпээн уругларның болгаш албан черлеринге, санаторий-курорттарга олуттарны албан черлеринге бээринге, эмнелге хандырылгазынга, а ол ышкаш социал-амыдырал хандырылгазының өске-даа айтырыгларын шийтпирлээринге хамаарыштыр РСФСР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген чурум ёзугаар артык эргелиг болуп турар.

2. Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын боттандырып турар албан-дужаалдыг кижилерге болгаш специалистерге хамаарыштыр оларның профессионалдыг хүлээлгелерин күүседиринге моондактыг кандыг-даа хевирлиг ыйлыышкын азы оларның ажыл-чорудулгазынга холгаарлаашкын хоруглуг.

Айыттынган бо хөделиишкиннерни болдурган албан-дужаалдыг кижилер болгаш түс-түс хамаатылар РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум ёзугаар харыысалгага онаажыр.

42 ЧҮҮЛ. РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының органнарының, албан черлериниң болгаш кадык камгалал органнарының база албан черлериниң дем каттыштырып ажылдаары

РСФСР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының болгаш кадык камгалалының органнары, албан черлери чоннуң кадыкшылын камгалаар база быжыглаар, аарыгларны баш бурунгаар болдурбас, чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чорууп хандырар айтырыглар талазы-биле бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле доктаамал сырый дем каттыштырып ажылдаарын боттандырар хүлээлгелиг.

VII КЕЗЕК

Делегей керээлери

43 ЧҮҮЛ. Делегей керээлери

ССРЭ-ниң азы РСФСР-ниң өске күрүнелер-биле чарган делегей керээлери РСФСР-ниң санитар хоойлужудулгазында чурумнардан өске чурумнарны доктааткан болза, оларны чоннуң кадыкшылынга база долгандыр турар бойдуска айыылдыг болбас хемчээлге ажыглаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың апрель 19.

АРЫГ СЕТКИЛДИГ КИЖИЛЕР

Шагда Чаа-Хөл районга хамааржыр турган, амгы үеде чаа тургустунган «Ак-Хем» совхозтуң малчыннарының турлаа, кызыл болгаш шараш бойдустуг Ак-Хем дугайында бижиксээн мен. [illegible]

Доржу Монгуш, Алексей Биче-оол, Максим Артаев, юрист Борис Биробо, чогаалчылар Александр Даржай, Монгуш Өлзей-оол, Экер-оол Кечил-оол, [illegible] Тыва АССР-ның школазының алдарлыг башкызы Сүүкер Содунам, башкы эртемден Монгуш Биче-оол, [illegible] Дагдыр-оол Монгуш болгаш оон-даа өскелерни [illegible]

Орус-оол ТҮЛҮШ.
Улуг-Хем район.

МЕН БАЗА НОМЧУДУМ...

1991 чылдың июль 31-де үнген «Шын» солунга «Буураны читти» деп Михаил Шур-оолдуң чүүлүн номчааш, оон номчукчуларга [illegible]

Юрий СҮЗҮКЕЙ.
Кызыл хоорай.

ХУУ КИЖИЛЕР САДЫГЛАВЫШААН...

Кызыл хоорайның базар девискээринге эм оъттарны хуу кижилер хүннүң чыгыы садып орарын кым-даа эскерип турар боор. Эм оъттарны чыып белеткээрин, оларны садыглаарын чурумнуудары дээш оралдажыышкыннар кылдынып турган. Ынчалза-даа байдал өскерилген дээрн берге, хуу кижилер садыглавышаан. Июль 18-те №122 «Шын»-да «Эм оъттар: ажыглалы болгаш камгалалы» деп ат-биле парлаттынган материалда көдүрттүнген чамдык айтырыгларга хамаарыштыр ал көрээлиңер. Арга-ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының ажылдакчылары-биле кады телевидениениң болгаш «Шын» солуннуң корреспондентилери хоорайның базар девискээринге июль 31-де чедип бердивис. Ногаалар каттыжыышкын садыглаар кижилер хайы хөй. Базаарның кижилериниң ырак эвесте бир дургузунда олуртур олурупкан. Оларның аразында ийи черде оът-сиген садыглап турарын эскерип кагдывыс. Эм оъттар садыглап олурганы кырганы А. А. Никифорова дээр болду. Арга-ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының улуг инспектору В. Г. Самороков оон-биле беседалажып чугаалажы берген. Ол кырганда кандыг-даа чөпшээрел, документ чок. Эм оъттуну чыып белеткээр дугайында керээ-даа чок, чөпшээрел-даа чок. Хууда кижилер эм оъттар садарын доктаал-биле хоруп каан болгай. Оон садып орар оъттары: артыш, шаанак, чойган чочагай, шенне дазылы, кара-ай, тысячелистник. Эм ховар, каазыр шуут хоруглуг ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Кызыл дептеринче киирип [illegible]

[illegible]

Эм оъттар: ажыглалы болгаш камгалалы

[illegible]

КАДЫ ЫРЛАШТЫВЫС

Бо чайын Дүс-Хөлде профилакторийге дыштанып турдум. Кожа өрээлге ийи солдуг херээжен кижи дыштанып турган. «Аваывыс кажан кээр ирги?» дижип, солдар баалык кыдыынче өйде-өйде хараттынып турарын эскерген мен. Шынап-ла, ийи хонганда кежээликтей кожаларывыстың мынаан «аалчызы» [illegible] сарыг сумка туткан чедип келди. Карак-ла шаамдан тура-ла [illegible] ат-сураглыг бот-тывынгыр композиторувус Кадыр-оол Монгушович Бегзи болду. Үрде көрүшпээнивис шын, назы хар улгады бергеш, барып-барып тыва орус чон дег, ошкаштыр [illegible] Ужуражып [illegible] хөглүг көрүжүп [illegible] салдыкпайн, [illegible] Ол хүнден [illegible] олар-биле [illegible] ханы таныжып [illegible] чурттал-газын-даа со-

нуургадым. Композитор эжим бо удаада Москвадан [illegible] Дүс-Хөлге дыштанып келген. [illegible] Москваның Дзержинский районунда бир музыка школазынга [illegible] «Алфавит» деп [illegible] «Тывада час» деп [illegible] ырларының чыындызының [illegible] Хөгжүмчүвүстүң [illegible] ол ному сентябрь, октябрь айларда Тывага кээр [illegible] Удаванда [illegible]

[illegible] танцы шөлүнге көрүкчүлер Гамзатовтуң сөзүнге бижиттинген «Сээн дугайында бодап кээр-дир мен». деп лириктиг ырларын «ҮТКА 25 чылы», «Найырал» совхозтарның болгаш Кызыл хоорайның дааранылга фабриказының ажылдакчылары ырлажып эгеледилер. Бодум хуумда, аныямдан ырлап чорааным «Чүгле сен сен» деп композиторнуң алдан чылдарда-ла бижээн ырларының бирээзин күүсеттим. Бүдүн чартык шак дургузунда үргүлчүлээн ырыхөгжүмнүг концертке авторнуң бодундан аңгыда, Бай-Тайганың малчыннары, Эрзин, Тестиң тевежилери, Чаа-Хөлдүң, Шагаан-Арыгның база Кызылдың школачылары-даа киришти лер.

Түңнелинде 50 харлаан композиторувуска профилакторийниң дирекциязындан тураскаалдыг бижикти өртектиг белек-биле катай тывыскаш, сеткил хандыр дыштанмышаан, сергек-омак чарылган бис.

Болат-оол САНЧАТ.
Тес-Хем райпозунуң механиги.

ХАЙ

Эрткен чылын июнь 25-те Кызыл хоорайның Ленин даанге орус өнүктериниң киленнээн сеткилинииң митинг болган. Анаа Хөлге өлүрткен орус кижилерниң хааржактарын тывыгеш, чонга көргүзүп турган болгай. Ам ук херектиң ужуруң, оон болган чүвени орус ... суд материалдарынга даянып алгаш бижип көрейн. Номчукчулар тыва түңнелди үндүрүп, кымның буруулуг болгаш буруу чок кижилерни боттары биле боор.

АК БИДОННУҢ ХАЙЫ

Сүт-Хөл кайгамчык-ла чараш чер. Долгандыр бойдустуң бар бүгү үнүштер-биле шыптынган. Шаанда малчыннар янзы-бүрү өдүректер аңнап чоруур. Кижилден-даа бажы эвес. Буур, булан оолдарын элертип алган аштыпчып, хая-даа көрүнмейн дыштап чоруй баар.

Хөлдүң кыдыынга Кызыл колхозтуң фермазы чайлап турган үеде чыланнар бо дыттарга уннаштыр ылап алырга, дыт кескен эвес. Хөлден сугтаан малдар чыланнарны өөп алгаш, хөлдүң кыдыынга келгеш, чалгааш кире бергеш, суун манап дедир чалгаар келирге демир-хуун узун алгаш, пашталыр ман.

Хөлге балык-байлан-даа кээр, оон чоогунга боо дыңнаттыр кым-даа дыңналбас. Чүге дээрге, хөлдү долганып аалдар турар. Бичии оолдар бөзгейлер [illegible] аргамчы-биле шалыксыңып алгаш эштир, [illegible] кирип тырта боор [illegible], коргар турганнар. Ол хөлдү көрбээн кижи Сүт-Хөлдү билбес дижир чүве. Сүт-Хөл чурттуг кижилерден ол хөлдү көрбээн кижилер ам-даа бар.

Кажан ол хөлге балык аппарып тептерге, улус ону магадап, өлүп калбас чүве ирги бе деп турдулар.

Сүт-Хөл районнуң каастакчызы чоргаарал Сүт-Хөл хөл чоорту өске черлерден келген кижилерниң аспаанче кире берген. Он ажыг чылдарның иштинде ол хөлге келбес кижилер чок болган. Саян артындан вертолёттар-даа ужуп кээр, чиик болгаш чүък машиналары тайлбес, моторлуг хемелер хөлдү долгандыр эжиндирип тура хүнзээр. Малчын аалдарының коданчы ыттары хөлче көрүп алган ээрип тура хонар. Ол дугайында малчын Михаил Монгуш чугаалап орар.

Мындыг дүвүрээзинниг байдал сөөлгү он ажыг чылдарның иштинде тывылган. Орус өнүктеривистиң балыктаар турлаа болу берген. Оларның кодаңындан балык дилеп алыр дээн кижилер тус белеттээн. Доскаардоскаары-биле тудуп алган балыктарны Кызыл, Красноярск дээш, кайнаар-даа дажыглап турда, ону контрольга кым-даа албаан.

Чылдан-чылче ынчаар теттеглеп чоруп турда, районнуң удуртукчу дарганары, улус депутаттары чүнү-даа чугаалаваан. Анаа-ла ыт эттирип чорупп турганнар. Түңнели чул?

Бо айтырыгга харыы тургустунуп келир.

1990 чылдың май төнчүзүнде Кызылдың балык заводу Соколовский-биле Степаненкону Сүт-Хөлден балык тудары-биле чорутан. Оларның-биле кады 14 харлыг Саша Никитин (Степаненконуң угбазының оглу, чээни) кады чорупкан.

Моон мурнунда ол черге балыктап чоруп турган болгаш Соколовский чер болгаш чурттакчы чонну билир турган. Кызылдан чоруурда орун-дөжек херексели, идик-хеп курлавырлап алган. Чиир аъш-чем база четчир. Ол хөлге аштаар ужур чок. Малчын эрги таныштары база бар. Хөлдүң балыы бодунуң эргезинде. Малчыннарга чүгле «шуглап» каан чүвезин сөңнээри артар.

Степаненко-биле Никитин бир дугаар чоруп турарлар. Ынчалза-даа хоочун балыкчының «үүжелеп» алганы арга-дуржулгазындан хейңү дыңнап алган болгаш олар база-ла бар шаа-биле белеткенгеннер.

Чайның изиг хүннеринде хөлге сериилтениш чуну алыр дээн кижилер үстүр эвес. Эртенден кежээге чедир хөл кыдыынче шуужун хүнзээр. Олар балыкчыларның бажының өөп эртпес.

Хоочун балыкчы Соколовский бодунуң төрүттүнген хүнүн (50 харлааның) эрттирер деп баш удур планнап алгаш, бир ак бидон ишти браганы тургузуп каан. Каш хонгаш байырлаар үе келген. Чоок-танышында таныштарын чалаар садыш турганы база магат. Тайга черге мугур хар харлаашын чоогунда кижилер чокта эрттирерге арай анчыг болбастың аргазы чок. Ол мээң бодумнуң бодалдарым-дыр ийин. Номчукчулар соора биле бербезин дээш тайылбырлап каайн.

Ол эртен балыкчы Соколовский төрүттүнген хүнүнге белеткеп алган ак бидонда брагазын амзап көргеш, экиаинген. Эжи Степаненко база шенээн. Иелээн үш литрниң банказынга кудуп алгаш, хемезинге салып алгаш, хөлге эжиндиргеш, келирге, ийи кижи оларны бижыын даштынга манап турган. Бирээзи Соколовскийниң эрги өңнүү Геннадий Монгуш болган. Бирээзи таныывазы бичии оол Чечен-оол Монгуш.

Эрги таныштар боттары чугаалашкан соонда Гена Соколовскийге эът эккеп бээрин аазаан. Удатпаанда эътти Гена-биле Чечен-оол эккелген. Ол үеде арагалаашкын эгелээн. Элээн дыңзый берген турган үеде дөрт аъттыг кижи чоруп органы. Ийизи дедир ээп чорупкан. Ийизи бажыың чанынга кээп душкен.

Чалаттырбаан аалчы тарардан дора дээни ышкаш, ийи келген аалчының келген херээн билип алганнар. Балыкчыларның бирээзи турган, сыын мыйызын тып бээрин дилээн.

Балыкчыларга келген оолдарның аттарын Владимир Куулар, Кара-оол Куулар дээр. Олар балыкчыларже чоруп ора, орук ара бир черге сыын мыйызы чыткаанын көрген. Ону ап бээри-биле ийи Куулар база Степаненкону әдертип алгаш, хемеге олуруп каан, чорупканнар.

Кажан сыын мыйызын ап алгаш келирге, Гена, Чечен-оол, Соколовский шырак эзирик болган. Сыын мыйызын эккелген оолдарга Соколовский бражказын куткаш, кандыг-дыр деп айтырган-даа.

Ол аразында Степаненко Соколовскийге ажынып эгелээн.

— Чүге назы четпес чаш кижиге, Сашага бражка ижиртиң?

— Болу ижипкени ол-дур дээн.

Бражкалыг ак бидонну даашкаар үндүрүп эккелген. Туралаан кижи узун ижип турган. Баалыкның стаканга ускаш сунарга, ыйынчы ижип, ишпейн турганы билдинмээн.

Ийи орус өнүктер боттары аразында месилдежип эгелээн. Оларны чарып, бирде бирээзин тудуп, бирде бирээзин сожургадыр кижи чүгле Владимир Куулар болган. Өске оолдар көрүп олурганнар. Ол аразында Гена Монгуш дыт дөзү хелеглиг черге чыткаш удуп калган.

Пашта дүлген эът болгаш өске-даа чиир чем аймаа, ак бидонда бражка-даа уттундурган. Холдамнашкан улустарның үнер-кирер чоруу көвүдээн. Бирээзи бирээзин ажарын бодап, аас былаажып эгелээн. Түңнелинде үжелээн «олуруп» чораан аштер болган.

Ак бидонның хайы-биле улуг чогуш үнген. Түңнелинде өлүрүүшкүн, өрттенишкин болган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
(«Шынның» корр.).
(Уланчылыг)

Суд залындан

АНТИ-СПИД

СПИД-ке удур демиселге ачы-дуза чедирер фонд тургустунган. Оон банкыда санының дугаары 700683.

Ам барык он чыл иштинде делегейни коргуг аймылдыг, халдавырлыг чаа арыг шыва ап, улам нептереп турар. Кысказы-биле ону СПИД (синдром приобретенного иммунодефицита) — иммунитет чедишпези чыпшырып алганының хамчызы дээр. Иммунитет дээрге кижиниң организминиң аарыгларга удурланыр шинары. Спид бо он-на чылдың дургузунда он-он муң кижиниң амы-тынынга четкен, кижилерге шыдажыр арга чок бергелээшкиннерин удаараны тавартыштырып турар.

Кадык камгалалының делегей организациязының (ВОЗ) албан хуузунуң ай санында дыңнадып турар медээлери херек кырында байдалды долу илеретпес болгаш удавасла эргижиреп каар. Ынчалаажок оон сөөлгү саннары безин коргунчуг: 1991 чылдың май айның төнчүзүнде делегейниң 162 чурттарында СПИД-тен 366 455 кижи аараанын бүрүткеттинген. ВОЗ-туң санап турары-биле алырга, СПИД вирузун халдадып, чыпшырып алган кижилерниң саны барык 10 миллион хире, эртемденнерниң баш удур санап көргени-биле, 1992 чылдың төнчүзүнге чедир ол аарыгдан аараан кижилерге 80 муң кижи немежир, 65 муң кижи ол аарыгдан баар. Байдалдың нарыыдап турар чылдагааны чүл дээрге эмчилер ам дээрезинде ол аарыгны халдатпас кылыгтар вакцина-даа, ону халадып алган кижилерниң тадык кылдыр эмнээр эмдаа тыппааңында боор турар. Бо аарыг чурттар аразында кызыгаарларны-даа, диптер аразында далайларны, океаннарны-даа тоовас арта базып, улам нептереп орар, ынчангаш аңаа хамаарыштыр дүвүревес кижи турбас ужурлуг.

СПИД кижи төрелгетенниң мурнунга мораль-этиктиг чаа айтырыгларны тургузуп, аңгы-аңгы чурттарның харылзааларынга, делегей амыдыралынга салдар чедирип, хоойлужудулга актыларын хүлээп алырынче, сак-хөө курлавырларын тыварынче албадап турар. Чиже, Каттышкан Нацияларның Организациязы 1987 чылда бодунуң сессиязынга СПИД-тен аарыырының дугайында айтырыгны чугаалажып, оон чүгле социал эвес, а харын политиктиг салдарлыг боор турарын айыткан. Кадык камгалалының делегей организациязы СПИД-ке удур демиселдиң программазын ажылдап кылган. Бо аарыгның улам нептереп турары хөй-хөй чурттарның кадык камгалалынга акшаландырыышкынынга эде көөрүн негеп келген.

Бистиң чурттувуста СПИД-тен аараан кижилерни тодарадыр, эмнээр талазы-биле улуг ажыл база чорут турар. 1989 чылдың февральда СПИД-ке удур демиселдиң ассоциациязы, «Анти-СПИД» деп хөй-ниитичи чөвүлел база ачы-дуза фондузу тургустунган. Москвада «Анти-СПИД» чөвүлелинде эртемниг, уран чүүлдүг болгаш литератураның көскү ажылдакчылары кирген. Оларның аразында ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының вице-президентизи академик Р. В. Петров, чогаалчылар Т. Н. Толстая, В. Войнович, РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин олар база бар. «Анти-СПИД» фондузунга дузаламчыны делегей чемпиону Г. Каспаров, сураглыг чогаалчы Ч. Айтматов, чурукчу М. Шемякин болгаш өске-даа хөй-хөй сураглыг хөй-ниити ажылдакчылары киирген.

Кызылда «Анти-СПИД» деп ачы-дуза фондузун бо чылдың июль 8-те албан ёзузу-биле бүрүткээн. Оон банкыда санының дугаары 700683. Фондуну СПИД-ке удур профилактиканың республика төвүнүң ажылдакчыларының инициативазы-биле тургускан.

Бисте кадык камгалалының бюджеди ядызын, аңаа берип турар акша-херекти даштыкыдан садып алыр аар өртектиг нарын дериг-херекселдерге чедишпес деп түвеңи билир бис. Ынчангаш «Анти-СПИД» фондузунуң тургузукчулары мындыг сорулгаларны салган:

— СПИД-ке удур демиселге ажыглаар янзы-бүрү дериг-херекселдерни, чаңгыс удаалыг шприцтерни садып алырынга материалдыг дуза көргүзери;

— кадыкшыдылганың программаларын күүседиринге салдар чедирип, чурттакчы чон, ылангыя аныяктар ортузунга СПИД-ке удур профилактика айтырыгларының талазы-биле билиглерни нептередири.

Ам дээрезинде бистиң республикада СПИД-тен аараан кижи илереттинмээн, ынчалзажок бо халаптыг берге аарыг бисти оюп эрте бээр деп идегээн херээ чок. Ынчангаш серемчиде хоп чок дээни ышкаш, СПИД-ке удур лабораторияларны, эмнелге черлерин, эмчилерни, өске-даа ажылдакчыларны белеткээр, ол аарыгны тодарадыр, эмнээр дериг-херекселдерни тыптынар ужурлуг.

Бис, «Анти-СПИД» деп хөй-ниити шимчээшкининиң тургузукчулары, республиканың күш-ажылчы коллективтерин, чогаалчыларны чурукчуларны, уран чүүлдүң ажылдакчыларын, чоннуң кадыы дээш сагыш аарып чоруур бүгү кижилерни бистиң инициативавысты деткииринче, СПИД деп эң айыылдыг аарыгга удур демиселге болдунар арга-биле материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирип, чаагай херек бүдүреринче кыйгырдывыс! База катап сагындыралы: «Анти-СПИД»-тиң банкыда саны 700683!

Бичен СААЯ,
«Анти-СПИД» фондузунуң баштаар чериниң даргазы, СПИД-ке удур профилактика төвүнүң психологу.

ЧЕРИМ

Ава черим—
Авыралым,
Ажыл-ижим —
Аас-кежиим.
Өскен черим —
Өндүр уям.
Өлчей-кежиим —
Өшпес одум.

Сат БИЧЕ-ООЛ.
Сүт-Хөл район.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АВГУСТ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Дуне алн-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 10.25 «Цирк, цирк, цирк». 11.05 Мульт-фильм. 11.10 Барымдаалыг фильм. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.05 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 13-кү болгаш 14-кү сериялары.

• • •

14.55 «Астра» көргүзүп тур. 15.15 «Пакет». Уран-чечен телефильм. 16.25 «Авам, ачам база мен». 16.55 Кинофестиваль. 17.25 Уругларга фильм. «Арсланның ужурадары». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. «Байдал». 19.30 «Төрүттүнген хүнү». Мульт-фильм. 19.40 «Дуне алн-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 21.00 «Үе». 21.40 «ВиД». 00.50 ТМА. 01.10 Киноконцерт. 02.10 — 03.25 «Агранын эртинези». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Фильм-шии. 9.30 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 10-гу сериязы. 10.25 «Эгидер чери». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «№ 2 мультчыынды». 14.40 — 15.35 Фильм-концерт. 17.00— 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 Ачы-дуза көргүзер концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Республиканың «Хөөмей» фестивалындан дамчыдылга. 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Автоспорт. 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 М. де Фалья. Испан улустуң чеди ыры. 22.00 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 — 01.30 «Бешки дугуй». Чапсарда (00.15) — «Ээп келгени». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Барымдаалыг телефильм. 19.10 Балет артистериниң делегей конкурзунуң дугайында. 19.50— 20.00 Мультфильм.

ЧҮГЛЕ КЕРЭЭ ЁЗУГААР

«Серебрянка» профилакторийниң путёвкаларын моон соңгаар чүгле керээ ёзугаар сайгарарын бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш совхозтарның удуртукчуларынга «Каа-Хем» хемургаш разрезинде профэвилел комитеди дыңнадып тур. Керээлерни 1991 чылдың сентябрь 8-ке чедир чарар. Ол керээлерге разрез чериниң таңмазы албан турар. Таңма чок путёвкаларны куш чок деп санаар.

КИНО

АВГУСТ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Облава на одичавших собак» (Узбекфильм) 9.00, 11.10, 13.20, 17.20, 10.30. «Танец орла» (Свердловск к-с) 15.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Лутра Венгрия» 9.00, 11.30. «Пусть, я умру господи...» 10.10, 12.40. «Багдадский вор» (Англия) 14.00, 17.50. «Студентка» (Франция) 16.00, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Оборотень» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

ШЫНЫН телефоннары. Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34. ● орлакчы-зы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26. ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● орлакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжа-организастың болгаш идеология — 3-36-92; 3-36-25. ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98. ● үлетүр — 3-34-49, 3-36-73. ● көдээ ажыл-агый — 3-41-16. ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ● чагаа килдизи — 3-39-03. ● очулга — 3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19. ● удуртукчулар — 2-27-41; ● солун кылдыр баргаза — 2-32-75. ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Көлемнээн 2 парлалга арыннар. Тираж 27097 экз. Чагыг № 127.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыглаар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
август
13
вторник
№ 140 (14640)
(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

СЭКП-НИҢ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның XXVIII съездизиниң тургусканы комиссияның белеткээни СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилели.

СЭКП ТК-ның июль Пленумунуң болгаш Программа комиссиязының шиитпирин ёзугаар төлевилелди нити-партийжи чугаалажып көрүүшкүнге киирип турар, ол доозулган сөөлүнде Программаны СЭКП-ниң ээлчег чок XXIX съездизинге чугаалажып көөр.

СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелин чугаалажып көөрүнге коммунистерни, чурттуң хөй-ниитизин партия Төп Комитеди болгаш комиссия чалап турар. Ол чугаалажып көрүүшкүн программныг боттуг сорулгаларны ажылдап кылырынга, партийжи иштики сырый каттыжыышкынга, СЭКП-ниң бүгү ажыл-чорудулгазын чаартырынга идиг бээр сорулгалыг.

● СЭКП Программазының төлевилелиниң текизин 2 болгаш 3 арыннарда парлаан.

КИЖИЛЕР, ЧЫЛЫГ БОГАШ АЪШ-ЧЕМ ДУГАЙЫНДА

● СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралындан ●

СЭКП ТК-ның Секретариадының ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген айтырыглар баштай көөрге аңгы-аңгы ышкаш, а чогум олар аразында тудуш холбаалыг.

Электроэнергетикада байдал кончуг чидигленген. Чурт энергетика хөгжүдер программа чок болуп турар. ССРЭ-ниң энергетика системазын каш башка болдурукса турарлар бар, чогум-ла чаңгыс аай система ачызында хереглекчилерниң хөй кезиин чогууру-биле хандырып турар болгай. Бо талазы-биле партия комитеттери болгаш организациялары чүнү кылып болур база кылыры? Улус ажыл-агыйын кыжын үзүктелиишкин чок хандырарда оларның чүнү кылырының дугайын СЭКП ТК-ның секретарьлары Е. С. Строев, Г. В. Семёнова, СЭКП ТК-ның Секретариадының кежигүннери В. А. Гайворонский, А. Н. Мальцев болгаш өскелер-даа чугаалааннар.

СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, амыдырал байдалдарын экижидеринге электржидилгениң эң-не бирги чергелиг ролюнуң дугайын чоок эки тайылбырлаарының чугулазын демдеглээн.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ССРЭ-ниң Министрлер кабинединге, чер-черде партия комитеттеринге киирер деп шиитпирлээн.

Көдээ ажыл-агый биле чурттуң экономиказының өске адырларының аразынга өртектер деңзигүүрүнүң политиказын хандырарының дугайында ийиги айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Аграр политика килдизиниң эргелекчизи И. И. Скиба чүве чугаалааш, эрткен чылын өртектерге чедип алдынган чүтээр деңзигүүр дораан үрелип калган дээн. Тараачын кижи база-ла берге байдалга кирген. Көдээге салып турар материал-техниктиг чүүлдерниң өртээниң немей улгадканы бо чылын 80 миллиард хире рубль чедер. Көдээ болгаш үлетпүр продукциязының өртектериниң канчаар-даа ажок карышкан боор турары аграр экономиканың кризистиң кедерээнининң, көдээде социал-политиктиг байдалын баксыраарының чылдагааны болган деп, чүве чугаалаан эштер айыткан. Үлетпүр бараанналының өртээниң деңдии өскени, ол өртектерни күрүнениң контрольдаан турары ажыл-агыйларның байдалын чидиглендирген, деп Е. С. Строев чугаалаан. Бүдүрүүшкүн хемчээли кызырлып, көдээниң социал хөгжүлдезиниң программазы күүседиттинмейн турар.

Бир чамдык удуртукчуларының өскелеринге кыйгырыглары эвес, көдээ ажыл-агыйда бүдүрүкчүлерге өртектер ылгалдарын чандырып бээр ужурлуг компенсацияларны төлээрин хандырар талазы-биле тодаргай ажылдар херек. Бо айтырыг талазы-биле партия комитеттеринге сүмелерни хүлээп алган доктаалда киирген.

ТК-ның Секретариазынга чугаалашкан үшкү айтырыг — хоочуннар организациялары-биле СЭКП-ниң ажылының чугаалыышкыннары. Хоочуннар аразында чурттуң эрткен үезин, совет кижилерниң ол салгалының идеалдарын балап каптар деп турар оралдажыышкыннар-биле холбаштыр дүвүрээзин көдүрлүп турар. Ол ышкаш өртектерниң кедергей өскенин, бүгү-ле чүвениң чедишпестээнниң байдалдарында хоочуннар эң берге байдалга таварышкан. Чуртта хоочуннар шимчээшкининге хамаарышкыр санал-онал сонуушкан түңнелинде доктаал хүлээп алдынган.

СЭКП ТК-ның парлалга төвү.

70 Тывага улусчу революцияның чылы

Байырлалга төлептиг белек— шалыпчы күш-ажыл

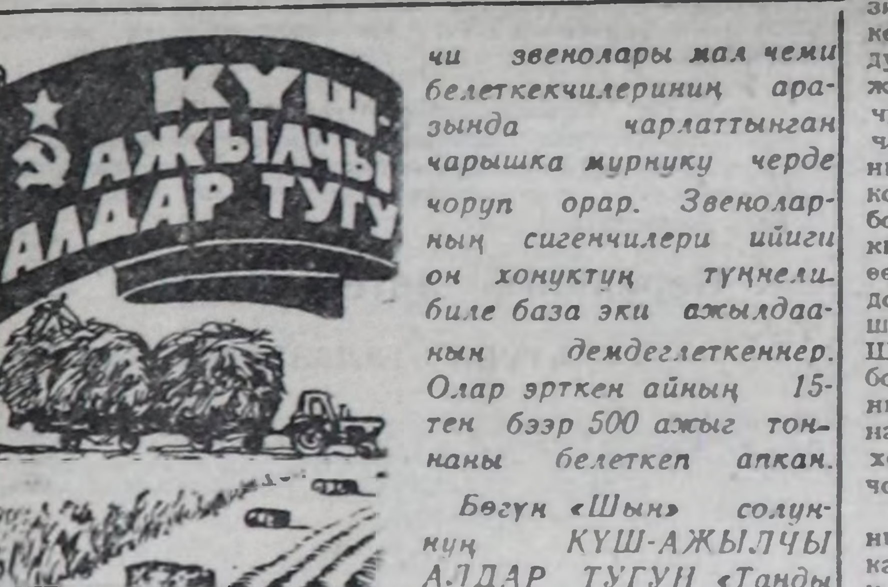

Тес-Хем районда «Таңды сыны» совхозтуң Анатолий Санаага, Роберт Чоодуга удурткан сигенчи звенолары мал чеми белеткекчилериниң аразында чарлаттынган чарышка мурнуку черде чоруп орар. Звеноларның сигенчилери ийиги он хонуктуң түңнели-биле база эки ажылдааның демдеглеткеннер. Олар эрткен айның 15-тен бээр 500 ажыг тоннаны белеткеп апкан.

Бөгүн «Шын» солуннуң КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР ТУГУН «Таңды сыны» совхозта Анатолий Санаага, Роберт Чоодуга удурткан звеноларга алдар болдуруп көдүрген.

МУРНАКЧЫЛАР ИЛЕРЭЭН

Районнуң малчыннары Тывага улусчу революцияның 70 чылынга болгаш Наадымга күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш шалыпчы ажылдаап түңнелинде, дыка хөй ишчилер боттарының көргүзүглерин элээн экижиткен.

Хойжулардан болгаш өшкү кадарчыларындан 11 кижи төрүүр чүс баш малга онзаштыр 86-100 чедир хураган, анайны менди доруктурган. «Бай-Тал» совхозтуң хойжузу Ильич Сотпа чүс баш төрүүр хойдан чүс хураганны алгаш, Бай-Тайга районнуң чемпиону болган. Өшкү кадарчыларындан «Кызыл-Даг» совхозтан Сендүү Салчак, «Бай-Тал» совхозтан Эрес-оол Сыргыт-оол шылгараан. Олар чүс баш төрүүр өшкүден 91-90 анайны менди доруктурган. Сарлык кадарчыларындан «Тээли» совхозтуң Калдар-оол Сактаа төрүүр чүс сарлыктан 96 бызааны алгаш, чарышка бирги черни ээлээн.

Ангор өшкүден дүк кыргып алыр талазы-биле эки көргүзүглерни Баян Хертек, Багай-оол Мижит-Доржу («Кызыл-Даг»), Адыг-оол Иргит, Таар-оол Сыргыт-оол («Бай-Тал»), Делгер-оол Сүрүң («Мурнакчы») чедип алган. Олар бир өшкүден 1,5-1,8 кг. дүктү кыргааш, дужааган.

«Тээли» совхозтуң аренда кереэзи-биле ажылдап турар Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының бир дугаар бригадазы сүт саап алыр талазы-биле көргүзүүн экижиткен. Саанчылар Анатолий Куулар, Нина Чимит, Чечек Иргит, Уран Чамыян болгаш өскелер-даа сүт саалдазын көвүдеткен.

«Бай-Тал» совхозтуң Хемчик-Бажы өшкү бригадазы (бригадири О. Кан-оол) мал төлү камгалап алыр талазы-биле көргүзүүн экижиткеш, бирги черни алган.

Седип-оол ИРГИТ.

КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭН

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозунуң дирекциязы, парткому болгаш хөй-ниити организациялары ниитиниң малынга чем белеткелинче бүгү күштү мөөңнээн. Совхозка чарлаттынган шалыпчы ай ам дооступ турар. Баян-Кол суурнуң херээженнер чөвүлели агитквартираларны сиген кезиилдезинче организастап киирген.

Совхоз девискээринде сиген эки үнген. Сиген кезилдезинге Баян-Кол ортумак школазының башкылары, өөреникчилери идепкейлиг киржип турарлар. Хойжулар Александр Кара-оол, Михаил Хүрбе, Михаил Балыкай, Алик Белчан олар тус-тузунда 15-15 тонна сигенни Улуг-Кежиг деп черге белеткээш, ам ону кыштагларында аппарып алгылаан.

Чарыштың түңнелин звено, бригада аайы-биле үндүрүп турар.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Баян-Кол суур.

РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ ХЕРЭЭ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Каас-чараш бойдус чурумалдыг Таңды сынынарының эдектеринде, революсчу дайынчы, күш-ажылчы байлак чаңчылдарлыг кайгамчык ажылчы чоннуг Тываның [illegible] черлериниң бирээзи Кочетово суурга чедип келдивис. Ооң саң дорт кудумчулары арыг-силиг, бажыңнарын, ооң херимнерин чугайлап, будаан. Кызыл-чайт лозуннарны, туктарны чер болганда аскан. Каас-коя кеттинген тыва, орус болгаш өске-даа национальностуң кижилериниң арнында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү долган, омак-хөглүг, каткы-шимээнниг чоруп турлар. Шак мындыг өөрүшкүлүг болуушкунну көргеш, кижиниң сагыш-сеткили дораанна байырлал шинчи кирип, хей-аъды көдүрлүп кээр чорду.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннарының республика слёду бо төөгүлүг черлерге эгелээрининң мурнунда, эрткен воскресеньеде орта чеде бергенивис ол.

Эртенгиниң 11 шак. Кочетово көдээ Совединиң күүскомунуң бажыңының чанынга партия Таңды райкомунуң, райкүүскомунуң, көдээ Советтиң, «Коммунизмниң херели» совхозтуң парткомунуң, дирекциязының болгаш хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, хоочуннар организацияларының тиилекчилери, пионерлер чыглып келген. Оларның холдарында чедээш ышкаш чеди чүзүн өңнүг чечектер... Аалчыларны — слёттуң киржикчилерин четтикпейн манап турганы ол.

Найысылал Кызылдың болгаш районнарның слётка киржир хоочуннарын олурган автобус удаванда чедип келди.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тиимей, республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу баштаан хоочуннар автобустан үнүп келирге, оларга аяк шайның дээжизин кудуп, боодал чечектерни тудускан. Оларның аразында Б. Ш. Долчанмаа, Совет Эвилелиниң Маадыры Н. Н. Макаренко, Х. А. Анчымаа-Тока, О. П. Чуева, О. А. Толгар-оол, А. А. Зайцева, Ю. Л. Аранчын, А. С. Борбак-оол, Т. К. Пичен-оол болгаш өске-даа ат-сураглыг кижилер бар. Слёттуң киржикчилери хоочуннарның, байырлалга киржири-биле келген чоннуң дыка хөйүнүң костюмнериниң хөрээнде чазактың орденнери, медальдары чайнаан. Ол безин канныг сураглыг кижилер чыылганын тодаргай чугаалап турду.

ПАРТИЯНЫҢ, ДАЙЫННЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫНЫҢ СЛЕДУ КОЧЕТОВОГА ЭРТКЕН

Каш чылдар иштинде көрүшпээн, фронтучулар, партия, совет ажылдакчылар, ажылчыннар болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери мацаа ужуражып, ажылчынның, [illegible] гайында мага хандыр хөөрежип, эрткен оруунуң дугайында сактыышкыннарны чугаалажып, тураскаал кылдыр чурукка тырттырып ап турганнар.

Тывага улусчу революцияның өөскүп үнгени, 1921 чылда Тыва Арат Республиканы тургусканы бо төөгүлүг суурнуң ажылчы чону революцияның 70 чылынга ажыл-агый, культура тургузуушкунунга чедиишкиннерлиг ужуражып турар. «Коммунизмниң херели» совхозтуң ишчилери бо чылдың бирги чартыында көргүзүглерин экижиткеш, районнуң дээре ажыл-агыйларының санынга кирген, мал, чер ажылын, чоннуң амыдыралын экижидерде чүнү кылырын аалчыларга ол чер чурттуглар чугаалап турдулар. Моон алгаш көөрге, кочетовчулар юбилейни төлептиг уткаан, моон соңгаар эки ажылдаарының магадылалын тургускан деп дидими-биле чугаалап болур.

Слёттуң киржикчилери, Кызыл хоорайдан, Бай-Хаактан, Хову-Аксыдан болгаш өске-даа хоорайлардан, суурлардан келген аалчылар, төөгүлүг суурнуң чурттакчылары 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Бүгү-Тываның Тургузукчу улуг хуралы болуп эрткен черле тургустунган тураскаалдың чанынга чыглып келген.

Слёттуң киржикчилери тураскаалга чечектер салган.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан митингини партия Таңды райкомунуң секретары И. Ш. Очур ажыткаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарга сөс берген.

— Бөгүн бис мында тыва чериниң эң-не ыдыктыг булуңнарының бирээзи — Суг-Бажында Кочетово суурда чедип келген тур бис. Мацаа чеден чыл мурнунда Тываның тос кожууннуң төлээлери чыглып келгеш, 1921 чылдың август 13-тен 16-га чедир хуралдааш, Азия диптиң төвүнге чаа улусчу күрүне — Таңды-Тыва Улус Республика тургустунганын чарлаан. Тыва араттарның күрүнезиниң төөгүзү моон эгелээн. Ынчангаш бо чер тыва чоннуң ыдыктыг, төөгүлүг булуңу болуп турар — деп, дарга чугаазының эгезинде демдеглээн. Бүгү-Тываның Тургузукчу улуг хуралының бир онзагай ужур-дузазы болза, аңаа баштайгы тыва Конституцияны хүлээп алганын, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдары-биле Тывага улусчу революция өскээнин, арат чазак тургустунганын айыткан. Совет Россияны төлээлеп, улуг хуралга 18 кижи олурушкан, оларны Н. Г. Сафьянов удуртуп чораан, хуралды чедиишкинниг, түңнелдиг эрттиреринге орус эштерниң көргүскен деткимчези, дузазы биче эвес болганын онзалап чугаалаан. Суг-Бажынга С. Кочетов баштаан партизаннар отряды турган, тыва араттар-биле демнежип алгаш, актарга удур чаалажып, оларны тиилээн, ол болза арат хувискаалды өөскүдеринге дузалаан.

Тывага улусчу революцияның 70 чылын демдеглеп тура, орус большевиктер болгаш кызыл партизаннар Кравченкону, Щетинкинни, Сургуладзени, Шпагинни, Квитныйны, Беспаловту, Крючковту, Чугуновту болгаш оларның эш-өөрүнүң аттарын сактып көрээлиңер. Орус партизаннарның дайынчы өңнүктери Оюн Дартаакының, Семен Билчииринң, Иргит Меңгениң, Шалык Кижиир-оолдуң, Иван Маадыр-оолдуң, Моңгуш Хенче-Караның, Седип-оол Тановтуң кылган чаагай херээн утпаан бис.

Тывага хувискаалды өөскүдер, боттандырар, быжыглаар, хөгжүдер дээш бүгү-ле күжүн, билиин, аргаларын, амы-тынын берген бүгү-ле буянныг кижилерге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткен.

Тывага улусчу революцияның 70 чылын таварыштыр мында чыылган хоочуннарга, бүгү ажылчы чонга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, партияның республика комитединиң өмүнээзинден изиг байырны Ч.-Д. Б. Ондар чедиргеш, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажылынга чедиишкиннерни күзээн.

Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу бо слётта мацаа өскүп үнген революцияның чаагай херээн уламчылап, орта боттарының күш-ажылчы, дайынчы улуун киирген сураглыг кижилер киржип турарын чугаазынга демдеглээн. Оларның байлак арга-дуржулгазын аныяк салгалды төлептиг аажы-чаңга, күш-ажылга өөредип, кижизидеринге ажыглаарын чугулалап көрген. Кочетовога хоочуннарның слёдун эрттирер улусчу революцияның юбилейин байырлап, демдеглээр дугайында эгелекчи саналды үндүргеш, ону чогуур деңнелге эрттирип турар эштерни мактап чугаалаан.

Күш-ажылдың хоочуну Суг-Бажынга баштай тургустунган «Октябрь 30 чылы» колхозтуң даргазы турган О. Х. Бугалдай чыылганнарга байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Суурнуң аныяктарының төлээзи Римма Бегзи сөс алгаш, өгбелерниң чаалап берген революциязының херээн уламчылап, оларның революсчу, дайынчы, күш-ажылчы чаңчылдарын сагып, хөгжүдерин эш-өөрүнүң мурнундан хүлээнген. Төрээн чери — Кочетово суурну хөгжүдер дээш шалыпчы ажылдаарын бүзүреткен.

Кочетово ортумак школазының пионерлери слёттуң киржикчилеринге байыр чедиргеш, төлептиг салгалды өөредир, кижизидер дээш мөгаг-шылаг чокка бүгү күжүн, билиин, аргаларын үндүрүп чоруур хоочуннарга өөрүп четтиргенин илереткеш, оларны дөзеп, салгаары-биле эки өөренирин, ажылдаарын, чурум-сагылгалыг болурун аазаан.

Республиканың ажылчы чонунга, аныяктарынга слёттуң киржикчилери кыйгырыгны бир үн-биле хүлээп алган. (Ону дараазында үнер солунга парлаар.)

Партия Таңды райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губарев байырлалдың киржикчилеринге байыр чедиргеш, чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзээн.

Слёттуң болгаш байырлалдың киржикчилери музейни, республиканың эң шыырак артистериниң киржилгези-биле көргүскен байырлал концертин, спортчу маргылдааларны сонуургал-биле көрген.

Тывага улусчу революцияның байырлалының бүдүүзүнде Кочетовога эрткен партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннарының слёду (ону ажылчы чоннуң байырлалы деп-даа болур) юбилейге тураскааткан биче эвес ужур-дузалыг чугула хемчег болган. Ол болза Улуг Октябрь болгаш улусчу революцияларның херээниң уламчылап хөгжүп турарын, хөй национальдыг совет улустарның найыралының, акы-дуңмалыышкы чоруунуң, кады ажылдажылгазының улам-на быжыгып турарын база катап тодаргай көргүскен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглериниң программазы

АВГУСТ 15 (четверг)

Чечектер болгаш гирляндылар салыры: кызыл партизаннар база Ала-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амы-тынын берген дайынчыларның тураскаалдарынга 12 шакта; В. И. Ленинниң тураскаалынга 14 шакта.

Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан ажылчы чоннар коллективтериниң, революцияның, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй-ниитиниң төлээлекчилериниң байырлыг хуралы хөгжүм-шии театрынга 15 шакта эгелээр. Ооң соонда байырлал концерти болур.

АВГУСТ 16 (пятница)

Аът чарыжының спортчу маргылдаалары аът чарыштырар черге 10 шакта эгелээр. (Ооң программазында кожуглуг үш аътты, челер, чыраалаар аъттарны, чүгүрүк аъттарны чарыштырары, эмдик аъттарны өөредири кирип турар).

Тыва хүрештиң маргылдаазы «Хүреш» стадионунга 14 шакта эгелээр.

АВГУСТ 17 (суббота)

Аът чарыжының спортчу маргылдаалары уламчылаар. (25 километрге чүгүрүк аъттарны чарыштырар). Кызыл — Эрзин аразының автомобиль оруунуң 11 километр черинде Аржаан районунуң девискээринге аът чарыжы 10 шакта эгелээр.

АВГУСТ 16-17-де

Наадымның киржикчилери, Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш аалчылары август 15-те эртенгиниң 7 шактан 12 шакка чедир аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналын садар ярмаркага барып киржип болур. Ол ышкаш парк культураның делгелге павильонунда, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде (Ленин кудумчузу, бажың 7) юбилейге тураскааткан фото-чурук делгелгези, Чурукчулар бажыңында (Кочетов кудумчузу, бажың 28) чурукчуларның болгаш шеверлел уран чүүлүнүң мастерлериниң чогаалдарының делгелгези август 15-17 хүннеринде ажылдаар. Оларны барып көрүп болур.

Байырлал концертин кызылчыларга катап көргүзер. Концерт хөгжүм-шии театрынга август 17-де 18 шакта эгелээр (билеттерни театрның кассазында садып турар).

ОРГКОМИТЕТ.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының ПРОГРАММАЗЫ

СОЦИАЛИЗМ, ДЕМОКРАТИЯ, ДЕПШИЛГЕ

XX чүс чылдың 90-гы чылдарынче бистиң чуртувус ханы өскерилгелер-биле кирген. Амыдыралдың бүгү талаларын шагда-ла өйү келген демократтыг чаартыларынга делгем орукту эде тургустунуушкун ажыткан. Бо чорудулга удурланышкак болгаш нарын хөгжүп турар. Чаа чүүлдерниң тургузуушкуну социал-политиктиг болгаш националдар аразының дүшкүүрлүүшкүнү-биле, экономиктиг кризис-биле, хөй-ниитиниң угаан-медерелинде улуг бурунгаарлаашкыннар-биле каттыжып турар. Болуунуң хөгжүлдезиниң эң нарын үезин Коммунистиг партия база чурттап эртип турар.

Мындыг байдалдарда эрткен болгаш амгы үелерни боттуг үнелээри, бистиң ниитилеливистиң боттуг чүүлдерин болгаш делегей цивилизациязының бүгү чорудулгазын, социалистиг хөгжүлдениң перспективаларын ханы бодап көөрү эргежок чугула. Ажыл-херектиг, гуманныг, чөптүг, демократтыг ниитилелче чайгылыш чок бурунгаарлаашкынның тодаргай болгаш боттуг программазы херек. Партияның бодун үндезини-биле чаартыры, ниитилелге оон ролюн болгаш туружун чаазы-биле билири эргежок чугула.

Бо Программаның херээ —үениң айтырыгларынга харыы бээри, коммунистерни, социалистиг шилип алыышкынның бүгү талалакчыларын каттыштырарынга идейлиг үндезин болуру. Ада-чурттуң салым-чолу, хамаатыларның тайбың чоруу болгаш Совет Эвилелиниң улустарының чаагай чоруу эргим бүгү кижилерже партия бо Программаны угландырып тур.

I. БИСТИҢ ПРИНЦИПТЕРИВИС

Күш-ажылдың кижилериниң эрге-ажыктарын бирги черге үндүрбүшаан, СЭКП бөгүн ниитилел депшилгезиниң болгаш демократтыг реформаларның партиязы, социал чөптүг чоруктуң болгаш нииты кижи үнелелиниң партиязы, экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал хосталгазының партиязы болуп туржуп турар.

Чоннуң күзел-чүткүлүн илередиринче чүткүвүшаан, бодунуң төөгүзүнүң кичээндириглерин барымдаалавышаан база делегей дуржулгазын өөренип көрбүшаан, СЭКП бодунуң политиктиг ажыл-чорудулгазынга дараазында чүүлдерни удуртулга болдурар:

— ниитилелдиң реформалар оруу-биле хандыртынып турар бүгү талалыг депшилгезиниң эрге-ажыктарын. Ындыг туруштуң кедилиинн амгы делегей хөгжүлдезиниң дуржулгазы көргүскен. Мындыг байдалдарда чаңгыс-даа харысалгалыг политиктиг организация ниитилелди күш-биле эде тургузарын чедип алыр эргези чок болур, чүге дээрге ядролуг, экологтуг, өске-даа айыылдар социал таарымча чок чүүлдерниң айыылдыг уржуктарын хөй катап улгаттырар;

— гуманизмниң, нииты кижи үнелелиниң принциптерин. Кижиниң бүгү талалыг сайзыралы, оон бойдус-биле сырый харылзаазы —амгы делегейде депшилгениң кол угланыышкыннары;

— демократияның принциптерин болгаш оон хөй талалыг —хөй-нииты болгаш хуу, экономиктиг болгаш политиктиг, интеллектуалдыг болгаш угаан-бодал илерлейлээшкиннериниң хостуун. Хостуг чорук хамааты харысалга-биле тудуш холбаалыг, чоннуң эрге-чагыргазынга даянып турар хамааты ниитилел болгаш эрге-хоойлулуг күрүне чокта ол турбас;

— социал чөптүг чоруктуң принциптерин. күш-ажылды болгаш салым-чаянны долу үнелии-биле шаңнап мактаары дээрге бүдүрүлгеге, эртемге, культурага депшилгениң чогумчалыг байдалы. Материалдыг кежик болгаш угаан-бодал үнелиг чүүлдерин бүдүрүп турарларның чарыжы, тывынтыр чоруу болгаш инициативазы хамаатыларның социал магадылалдары-биле болгаш социал кичээнгей негээр кезектерге ниитилелдиң онза сагыш салыышкыны-биле сырый дүгжүр ужурлуг.

патриотизмниң болгаш интернационализмниң принциптерин. Бүгү улустарның деңэ эргелиг хөгжүлдези. Эвилели бот-догуннаан күрүнениң эки тура федерацивтиг каттыжыышкыны кылдыр чаартыры — Төрээн чурттуң күчү-күжүнүң болгаш чечектелиишкининиң үндезини;

— делегей ниитилежилгезинге чурттуң каттыжып кирериниң, бүгү чурттарның боттуг кады ажылдажылгазының, чаңгыс аай экономиктиг, информация болгаш культура ажыл-агыйын тургузарының эрге-ажыктарын.

Бистиң партиявыстың бо принциптерни кичээңгейге ап турары— эрткен орукту, төөгүнүң чаа байдалын бодап көргениниң түңнели-дир.

II. ТӨӨГҮНҮҢ КИЧЭЭНДИРИГЛЕРИ

Эрткен үевисти ындыктыг деп санавайн турар бис. Ынчалза-даа аңгы-аңгы чүүлдерлиг төөгүвүстүң дуржулгазын үнелевишаан, оон ойталавайн турар бис.

XX чүс чылдың эгелиинде чуртка болгаш делегейге удурланышкак чоруктуң эң чидиглеңгем үезинде Россияның социал-демократтыг партиязы политиктиг демиселче кирген. Ленинниң болгаш Плехановтуң шиитпирлиг киржилгези-биле ажылдап кылган бистиң партиявыстың бирги Программазы демократтыг болгаш социалистиг сорулгаларның харылзаалыын. Россияны социал-экономиктиг депшилгениң оруунче дүрген болгаш ажыктыг үндүрер дээн чүткүлдү барымдаалаан.

Октябрьның социалистиг революциязы делегей төөгүзүнүң эң улуг болуушкуннарының бирээзи болган. Ол болза массаларның эрге-ажыктарынга база оларның социал байдалының тевиинге дүүшкен улусчу революция-дыр. Нииты национал халаптан чуртту камгалаарының талазы-биле партияның саналдаан программазын чон деткээн. Оон программазында делегей дайының соксадыры, черни тараачыннарга, завод-фабрикаларны ажылчыннарга халас дамчыдып бээри, артык эргелерлиг аңгы барымдаалаан бөлүктер тургузууң узуткаары, социал камгалалдың ол үеде туруп көрбээн хемчеглерин ботхандырарынче кирери, национал деңэ эргелиг чорукту чарлаары кирип турган.

Болбаазыраңгай болгаш чөптүг социалистиг ниитилелди удавас тургузуптар арга бар деп ажылчы чоннар шын-на сеткили-биле бүзүреп турган болгаш ол дээш когарал-бергелерден чалданмааннар. Ол демисел совет кижилерниң каш-каш салгалының, сая-сая коммунистерниң амыдырал-чуртталгазының утка-шынары болган. Төөгүнүң эң-не нарын байдалдарында олар хамааты дайының база даштыкы интервенция чылдарында чурттуң чаңгыс аай бүдүн болгаш хамаарышпас чоруун камгалап ап, оңу күчүлүг күрүнелерниң бирээзи болдурган, фашизмни чылча шаварынга шиитпирлиг салыышкынны киирген, космосче орукту изээн, эртемниң, техниканың, культураның хөй-хөй адырларынга кайгамчык чедиишкиннерни чаалап алган.

Совет үе-чада делегейниң экономика, социал талазы-биле депшилгезинге, национал-хосталгалыг шимчээшкинге кедергей ханы салдарлыг болган. Бистиң революстуг дуржулгавыстың, социал-экономиктиг чаартылгаларывыстың бүгү делегейге ужур-дузазы маргыш чок. Ону кым-даа балап шыдавас.

Ынчалза-даа бистиң ниитилеливиске айыыл-халаптыг уржуктуг чүүл болза, частырыглардан, кара туразында ажылдаашкыннардан база социализмниң болгаш улус эрге-чагыргазының принциптерин эң каржы үрээниинден социализм тургузуушкунунуң херээниң кедергей хажытынганы болгаш вартап нарыыдааны болур.

Хөй укладтыг чорукту, янзы-бүрү социал бөлүктерниң эрге-ажыктарын холбаштырарын, бедик хөгжүлделиг чурттарның чедип алган чүүлдерин шиңгээдип алырын дамчыштыр социализмче бурунгаарлап шимчээриниң аргазын ажыдып турган ленинчи чаа экономиктиг политиканы (ЧЭП) сталинчи удуртулга дужуруп ап октаан.

Хөй укладтыг чоруктуң болгаш рынок харылзааларының оруун күрүне өнчүзүнүң тергиидээшкини база чагырып дужаар хуваашкын системазы ээлеп алган. Материалдыг идиг бериишкининиң принцивин чөптүг эвес деңнештирилге болгаш хууда харысалга билбес чорук солаан. Хамаатылар аразынга тайбың болгаш кады ажылдажылга политиказы аңгы демиселиң чидиглендирериниче угланыышкын-биле солуттунган. Демократтыг чүүлдерни хөгжүдериниң оруунга албадаарының болгаш ялалап кезедириниң аргаларын улам-на калбаа-биле ажыглап турган.

Чоннуң тургузукчу энергиязын партия-күрүне бюрократиязының политиктиг тергиидел чагыргазы, демократияга болгаш ажык-чарлыг чорукка хөйн чок чорук, идеологтуг албадаашкын—марксизмни кедергей бодуунчуткан бо чүүлдер боой тудуп турган. Ынчангаш шак ынчаар тоталитарлыг күчүүргек системага ажыктыг «казарма» социализми херек кырынга шиңип алдынган.

Сая-сая кижилерниң, чамдык улус чоннарының амызын үскен, салым-чолун уйя баскан сталинизмниң хемниг уулгедиглерин СЭКП чугаажокка долузу-биле буруу шаап турар. Ол дээш кандыг-даа өршээл чок болгаш турбас-даа ужурлуг. Партияда болгаш күрүнеде эрге-чагырганы холгаарлап ээлеп алган баштыкчыларның политиказынга удур хөй-хөй коммунистер ол чылдарда-ла удурланып турганнар. Оларны «чоннуң дайзыннары» дээш ялалап турган. Партияның ээзин чамдык кезиин шуут чок кылып узуткаан. Күчүүргек диктатурага удур мооңдак тургузуп шыдавааны ол үениң коммунистеринге халаптыг даржык болган, ук диктатура чуртту аар-берге уржуктарга, социализм идеязын карартып баксырадырынга чедирген.

Күчүүргек системаның он-он чылдарда тергииделиниң түңнелинде партия чамдык талазында ниитилелди эңне тенчүткен хевир-биле чагырып дужаарының бирээзы апарган. Ол чорук партия иштиниң харылзааларын бюрократчыларынга, партийжи аппарат-биле эрге-чагырга болгаш башкарылга структураларының биригеринге чедирген. Ниитилел хөгжүлдезиниң канчаар чоруп турарын шыны-биле сайгарар арга, боттуг болгаш дээштиг политиканы ажылдап кылырынга бөдүүн коммунистерниң салдар чедирериниң аргазы аргажок кызыдаан.

Ол — партияга аар кичээндириг, ол — кандыг-даа байдалдарда коммунистер социализм биле демократияның чаңгыс аай туружунуң принцивинден ойталап болбазын, чарлап турар сорулгаларны кижилерниң хүн бүрү боттуг эрге-ажыктарындан, сонуургалдарындан хооруддуруп болбазын сагындырып турар.

Чурттуң болгаш партияның төөгүзүнге СЭКП-ниң XX съездизи улуг болуушкун болган. Ол улуг идегелди тывылдырган. Массалыг репрессияларны буруу шапкан, күчүүргек әру-чурумнуң дыка хөй чүүлдеринден ойталаан, экономика амыдыралының, социал сорулгаларны боттандырарының чаа хевирлерин дилеп тывары эгелээн.

Ынчалзажок эгелээн чаартылгалар хөгжүвейн барган. Ниитилел системазының хажыдыгларының чылдагааннары болгаш хевир-шинчизи ханызы-биле угааттынмаан, ол байдал СЭКП-ниң ушку Программазынга айтып киирген алыс сорулгаларны тодарадыр талазы-биле улуг частырыгларга чедирген. Эрге-чагырга болгаш башкарылга системазынга кылыгаар чок чагырганың, бюрократияның методтары тергиидеп турган. Алыс түңнелинде ол чүүл ниитилелге демократтыг ханы чаартылгаларны чорудар арганы бербейн барган. Экономика, эрге-хоойлу база политика адырларынга кезип-чамдык, безерек өскерилгелер-биле кызыгаарлаттынып каар дээн чүткүл колдап турган.

«Соок дайып» болгаш боо-чепсекти эдерге бүдүреринге барыын талада кол күрүнелер-биле адааннажылга экономиканы харыксырадып, социал адырны хөгжүдер арганы бербейн келгеи. Ол байдал үлетпүр талазы-биле хөгжээн чурттарның дүрген бурунгаарлаашкынының делеминге болуп турган, олар бистен мурнай технология революциязынче кирип, чурттакчы чоннуң амыдырал байдалын костуу-биле икижидерин хандырып шыдапканнар. Бистиң ниитилел төөгүге эгелекчи чоруун чидирип, узамдык кризисче кийр тырттырып эгелээн.

Ол үе-чаданың төөгү талазы-биле кичээндирии мындыг: ниитилелге улуг чаартылгалар кижиниң эрге-ажыктарындан база амыдыралдың эң чугула херегледеринден үндезилениң үнген турар, чогуур үезинде болгаш бүгүдени хаара тудкан хевир-шинчилиг болур, ниитилелди социалистиг өзү-биле тургузуп бодарадырын үргүлчү сайзырап турар чүүл кылдыр көрген, чоннуң хүн бүрү чогаадыкчызынга даянган турар ужурлуг. Партияның удуртулгазының ажыл-чорудулгазын партийжи массаларның контролдаан турарының, оон аппаратының бюрократчыларынга удур туржурунуң, ниитилел хөгжүлдезиниң боттуг угланыышкыннарын баш удур тодарадырының, өскерилген байдалдарны ой-шаанда эскерип хемчег алырының доктаамал механизмнери партияга ажылдаан турар ужурлуг.

Бистиң төөгүвүстүң бүгү чорудуу эде тургустунуушкунну амыдыралчы эргежок чугула болдурган. СЭКП-ниң инициативазы-биле ханы чаартылгалар чуртка эгелээн. Ажык-чарлыг чорук санал-оналдарының хөй хевирлиинге, угаан-бодал хосталгазынга орукту ажыткан. Политиктиг система демократтыг үндезиннерге тургустунуп турар. Өнчү харылзааларын эде тургустунуп турар. Улустарның бот-тодаргайлаттынышкынынга болгаш эки тура каттыжыышкынынга үндезилеттинген эвилелче кедергей төптүттүнген күрүнениң шилчииринниң чорудулгазы эгелээн.

Политиктиг чаа бодааштыкның тывылганы болгаш делегей харылзааларының хөгжүлдезинде шынар талазы-биле чаа үе-чада база эде тургустунуушкун-биле холбаалыг болган. Чепсетлениишкинниң боттуг дужуреринче, бүгү-нииты айыыл чок чоруктуң структураларын тургузарынче, «соок дайынны» соксадырынче, делегейниң улам быжыг туруштуг болурунче орук ажыттынган.

Эде тургустунуушкун-биле тыптып келген таарымчалыг угланыышкыннар улам ынай сайзыраарын СЭКП чедип алыр сорулгалыг.

Чаартылгалар чорудулгазы баштай бодап турганындан ыраатта берге болган. Ол бергедээшкин чүгле эрткен үениң аар уржуктары-биле эвес, харын айтырыгларны шиитпирлээрде кылдынган частырыглар, хожудаашкын-биле база болдунган. Шынганы болгаш кушчүг эвес хемчеглерни соңгаарладыр азы олардан чайлаар дээн чүткүлден болдунган чайтылыышкыннар болгаш чөпшээрежилгелер байдалды улам-на хандылаткан. Эрги тапталыышкынның болгаш чаартылгаларга удурланыышкынның күжү чедир көрдүнмейн барган. Эргелеп башкарылганың болгаш планнаашкынның эрги механизмнери кажан ажылдавастаан, а чаа механизмнери тургустунмаан байдал турда, хөй чорудулгалар чайгаарлаашкынның агымынче кирген турган. Ажыл-агый-бүдүрүлге харылзааларының үстүүшкүнү болдуна берген, экономикада ажыт-чажыт структуралар күштелген, инфляция өскээн, чоннуң хөй бөлүктериниң амыдырал деңнели чавызаан. Эрге-чагырга органнарынга бүзүрел кудулаан, төптен ыйыышкын кылыр угланыышкыннар күштелген. Кризистен дүрген уштунуп үнери болдунмаан. Бо бүгү чүүлдер ажылчы чоннуң кезиин партиядан оспаксыраткан болгаш политиктиг өске шимчээшкиннерден деткимче дилээр кылдыр оларны албадапкан. Чурттуң хөгжүлдези политиктиг янзы-бүрү күштерниң аразынга чөрүлдээлиг харылзааларның салдарының адаа-биле угланып эгелээн чорук кризистиг болуушкуннарны чидиглендирген.

Ажылчы чоннуң эрге-ажыынга дүүштүр ниитилелдиң демократтыг ханы чаартылгаларынче угланыышкынны камгалаары, шиитпирлиг болгаш билдилиг хөделири, депшилгелиг бүгү күштерниң сырый каттыжыышкынын чедип алыры берге бо үе-чадада амыдыралчы эргежок чугула болуп турар.

III. БИСТИҢ ЧООККУ СОРУЛГАЛАРЫВЫС

Совет ниитилел шимчээшкинниң байдалда туруп турарын — экономиктиг болгаш социал амыдыралдың хевирлери солуттунуп, политиктиг чаа институттар тывылып, ниитилел медерелинде үндезин чаартылгалар болдунуп турарын 90 чылдарда бодунуң программазын партия тодаргайлавышаан, ол бүгүнү барымдаалап турар. Ниитилелдиң күжениишкиннери бо байдалдарда хамыктың мурнунда соңгаарладып болбас дараазында сорулгаларны шиитпирлээринче: хөй националдыг эвилел күрүнезиниң болгаш бүдүн ажыл-агый организминиң буступ дүжерин болдурбазынче; хереглел рыногун чогумчалыг кылдыр быжыглаарынче; эрге-чурумну болгаш хоойлу-дүрүмнү быжыглаарынче угландыр мөөңнеттинген турар ужурлуг. Ону демократия кызыгаарлаашкыны-биле болгаш тоталитаризмче дедир кирери-биле эвес, а харын чогум-на — эгелээн демократтыг реформаларны улам шиитпирлиг база чайгылыш чок боттандырары-биле чедип алдынып болур болгаш чедип алдынар-даа ужурлуг.

Дараазында сорулгаларны чедип алыр дээш СЭКП туржуп турар:

Политиктиг система талазы-биле

суверенниг республикаларның өзулуг демократтыг федерациязы болур хөй националдыг Совет күрүнени хөгжүдери;

эрге-хоойлулуг күрүнени тургузары, демократтыг институттарны: күрүне тургузуунуң үндезиннери болур Советтерниң, улусчу эрге-чагырга болгаш бот-башкарылга органнарының, ниитилелдиң бүгү бөлүктериниң политиктиг күзээлээр эргезиниң; эрге-чагыргаларны —хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларын аңгылаарының системазын хөгжүдери;

ССРЭ хамаатыларының эргелерин болгаш хосталгаларын чурттуң бүгү девискээринге хандырары, кижи эргелериниң дугайында хоойлужудулганы делегей нормачыжектери-биле чүүлдештир дүүштүрери; профессионалдыг каттыжыышкыннарга, политиктиг янзы-бүрү партияларга, хөй-ниитиниң шимчээшкиннеринге хамаатыларның киржир эргезин хүндүлеп көөрү болгаш камгалаары. Конституцияның болгаш хоойлужудулганың негелделеринге дүүштүр ажылдап турар хөй-ниитиниң тургустунуушкуннарының ажыл-чорудулгазынга күрүне органнарының холгаарлаарындан ойталаары;

хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну чайгылыш чокка сагыры; ажыт-чажыт экономикага удур демисел, хамаатыларның айыыл чок чоруун болгаш оларның өттүрециглерин, күрүне болгаш ниитилел амыдыралының Конституцияда көрдүнген үндезиннерин камгалаары; хоойлуну тоовас чорукту ажып эртери.

Национал харылзаалар талазы-биле

Бүгү кижилерниң национальындан болгаш чурттап турар чериндең хамаарылга чокка деңэ эргелиин; кижиниң эргелериниң маргыш чок колдуг күштүүн барымдаалавышаан бүгү нацияларның деңэ эргелии болгаш хостуг хөгжүлдези;

улустарның бот-тодараттынар эргези, национал төлептиг чорукту бадыткаары, төрээн дылды болгаш культураны, чоннуң сагылгаларын болгаш чаңчылдарын хөгжүдери;

чайгылыш чок интернационалчы чорук, суверенниг күрүнелерниң чаартынган федерациязынга хөй националдыг улустарның ниитилежилгезин быжыглаары, республикаларның суверенитедин, национал, автономияларның бүгү хевирлерин боттуг болдурары;

эвээш санныг улустарның, национал бөлүктерниң эрге-ажыктарын камгалаары, оларның амыдыралының чаңчылчаан арга-хевирлеринге хумагалыг болуру, репрессияларга болгаш өскээр көжүрүүшкүнге таварышкан улустарның эргелерин катап тургузары, күш-биле кылган ол актыларның уржуктарын ажып эртери;

национал харылзааларны кадык чаагай болдурары болгаш национал чөрүлдээлерни хоойлуга, хөй-ниитичи сана-онал солчулгазынга, хамааты болгаш национал чөпшээрежилгеге үндезилеп таарыштыр шиитпирлээри;

чурттакчы чоннуң албадалдыг ыңай-бээр көжеринге чылдагааннарны болдурбазы, көшкеннерге эрге-хоойлу статузун киирери, оларга эргежок чугула дузаламчыны көргүзери;

национал-экстремизмниң, шовинизмниң, расизмниң, хамаатыларның национальын азы дылын, төрүттүнген азы чурттап турар черин барымдаалап ылгай көөрүнүң кандыг-даа янзылыг илерээшкиннери-биле демисел.

Экономика талазы-биле

Улус ажыл-агыйының структурлуг эде тургузулгазы, ону хереглекчиже угландыр таарыштыр тургузары;

бедик деңнелдиг технологияларның баазазынга үлетпүрну, тудугну, транспортту болгаш харылзааны чаартыры, делегейде эртем-техниктиг деңнелден хожудаашкынны ажып эртери, шериг бүдүрүлгезиниң бодап кылдынган шилчилгези;

өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлериниң — күрүнениң, коллективтиг болгаш хуу, акционерлиг болгаш кооперативтиг хевирлериниң янзы-бүрүзүнге болгаш деңэ эргелиинге үндезиленген холушкак экономикаже шилчилге, күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзүнүң тургустунарынга, ниитилел өнчүзүнүң хевирлерин колдай хөгжүдеринге идепкейлиг салдар чедирери;

экономиканың ажыктыының өзүлдезин дүргедедириниң, ниитилел байлаан немештирип көвүдедириниң, чоннуң чаагай чоруун бедидериниң чепсээ болур башкартынар рынок ажыл-агыйын хевирлеп тургузары, ол чурттакчы чоннуң күрүне дотациялары херекпээр бөлүктеринге ону тывыспышаан хостуг өртектер тургузулгазын киирерин, монополдуг байдалга удур идепкейлиг политиканы чорударын, сан-хөө системазын кадык-чаагай болдурарын, инфляцияны ажып эртерин, рубльдиң даштыкы акшага солчулгалыын чедип алырын негээр;

амгы үениң аграр политиказын ажылдап кылыры болгаш боттандырып чорудары; ажыл-агый чорудулгазының күрүне, коллективтиг болгаш хуу хевирлериниң хостуг хөгжүлдези, тараачыннарга хамаарыштыр кандыг-даа кужээшкиннерни шуут болдурбазы, черге ажылдаар күзелдиг болгаш ажыктыг ажылдап шыдаар кижи бүрүзүнге черни хуваап бээри (салгал дамчыдар эргелиг арендаңы киириштирбишаан); агроүлетпүр секторунга күрүнениң деткимчези, көдээниң социал хөгжүлдезинге үлетпүрнүң болгаш кедээ ажыл-агыйның продукцияларының солчулгазынга деңнешкээ болгаш өртектериниң чүүлдешкээ;

чуртту делегей экономиказынче бүгү талалыг каттыштырып киирери, совет ниитилелдиң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң эрге-ажыынга ону делегейниң ажыл-агыйжы харылзааларынче калбаа-биле киириштирери.

Социал адыр талазы-биле

Экономикада кризисти ажып эртери-биле, рынокче шилчилге-биле холбаштыр чайлаш чок таваржыр бергедээшкиннерни база когаралдарны эң эвээш хемчээлдиг кылдыр кызырар арганы бээр ындыг күрүне политиказын чорудары:

орулгаларның күш-ажылчы салыышкынга дүгжүрү, оон хемчээлин таарыштыр үндүрүг онаарын база индексация дамчыштыр башкарары; өнчү хевирлериндең хамаарылга чокка ажылчы чоннуң ажыктыг ажылдаарынга деңэ-дески байдалдарны тургузары;

ажыл чокталыышкынга удур мурнады көрдүнген хемчеглерни боттандырары, чаа ажылдаар черлерни тургузары, кадрларның эде белеткелин болгаш чаа профессияларга өөредилгезин организастаары;

чурттакчы чоннуң социал байдалы баксыраачал кезектерин, ие-чашты камгалаары; пенсия системазын сайзыраңгайжылары;

чуртталга тудуунуң программаларын боттандырары, чурттаар оран-бажыңны хуузунда база кооперативтиг арга-биле тударынга чээли бээрин калбартыры, чурттакчы чоннуң эвээш шалыңныг кезектеринге чурттаар оран-бажың ажыглаарынга дузаламчы көргүзерин киирери;

аарыгларны баш удур болдурбазынга эң эки аргаларны хандырар болгаш бүгү хамаатыларга халас эмнээшкинни магадылаар, кадык камгалалын хөгжүдери;

экологтуг айыыл-халапче чүгүлуушкунну чайладыры, Байкалдың, Арал далайның, экологтуг качыгдаашкында өске-даа зоналарның айтырыгларын шиитпирлээри, Чернобыль аварияның уржуктарын чайладырын уламчылаары.

Өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле

Чоннуң угаан-бодал хөгжүлдези, кижи бүрүзүнүң эртем-билиин болгаш культуразын бедидери, мөзүлүг чорукту, хамааты хүлээлгелиин база харысалгалыын, патриотчузун быжыглаары;

национал оргуганың өөредилгеже, эртемче болгаш культураже бердинер кезиин көвүдедири угаан-бодал ажыл-чорудулгазын төлүзүн коммерция хевиринче шилчидеринге удур туржуру;

аныяк оолдар, кыстарга амыдыралче кирериинге, профессионал база культурлуг өзүлдезинге, угаан-бодал негелде-херегледерин хандырарынга деңэ чергелиг үндезин байдалдарны тургузуп бээри, салым-чаяанныг аныяктарны күрүнеден деткиири;

совет эртемниң курлавырларын боттандырар арганы бээр үндезин болгаш дузалал шинчилелдерни бүгү талалыг хөгжүдери, делегей эртеми-биле хөй талалыг кады ажылдажылга; эртем ажыл-чорудулгазын организастаарын үндезини-биле чаартыры; эртем школаларының болгаш угланыышкыннарының хостуу-биле чаржалажыры, ажыдыышкыннарның, чогаадыгларының болгаш техниктиг болбаазырадылгаларның авторларын болурчогуурун кылдыр шаңнаары;

чурттуң улустарының салгал дамчаан культура чүүлдерин камгалаары болгаш байлакшыдары; уран чүүл кижизиниң ниитилел мурнунга мөзү-бүдүш харысалгалы-биле дүүшкен чогаадыышкынның хостуг болуру; гуманныг эвес идеяларны, күчүлээшкинни болгаш аморализмни суртаалдап нептередириндең хамаатыларны камгалаары;

угаан ажылының ажылдакчыларының социал статузун, интеллигенцияның — инженерлерниң, эмчилерниң, башкыларның, эртемденнерниң, литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларының культура албан черлериниң ажылдакчыларының материалдыг хандырылгазының деңнелин бедидери.

Чурттуң айыыл чок чоруу болгаш камгалалы

Чурттуң идегелдиг камгаланыр аргазын хандырары; камгалалдың, политиканың, экономиканың болгаш экологияның аразында тудуш харылзаалыг бөлүк хемчеглери бактаап кирген турар чаа шериг доктриназын амыдыралга боттандырары;

ССР Эвилелиниң чаңгыс аай хөй националдыг Чепсектиг Күштериң, төпчүткен шериг удуртулгазын хевээр арттырып, сайзырадыры;

камгалалга четчириниң принцивин өзулаар Чепсектиг Күштерни реформалаары, армияны болгаш флотту шериг хүлээлгезиң профессионал шериг албаны-биле холбаштырарынга үндезилеп тургузарынче шилчиири; шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң, шуут шериг албанындан курлавырже азы халап үнүүр-

(Төнчүзү 2-ги арында).

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының ПРОГРАММАЗЫ

СОЦИАЛИЗМ, ДЕМОКРАТИЯ, ДЕПШИЛГЕ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

ген кижилерниң социал болгаш эрге-хоойлу талазы-биле камгалалы;

Конституцияга дүүшпес чепсектиг бөлүктерни тургузарын болдурбазы;

Совет Эвилелинге удур кандыг-даа агрессияны ойтур шаварынга шериглерниң дайынчы белен болур чоруун хандырарынга эргежок чугула хемчээлдерге боо-чепсекти бүдүрүп үндүрери болгаш болбаазырангайжыдары; боо-чепсекти АКШ болгаш өске-даа күрүнелер-биле демей кылдыр бир деңге кызырарының болгаш ядролуг, химиктиг хевирлерни чок кылырының талазы-биле угланыышкынны тудары;

Совет Армияның ат-алдарын, Төрээн чурттуң камгалакчыларын чаңчыл ёзугаар хүндүлээрин хандырып, айыыл чок чорукту болгаш камгалалды быжыглаары дээш чедип алган бүгү чүүлдерни хумагалап арттырары, хамаатыларны патриотчу ёзуга кижизидери.

Делегей политиказының талазы-биле

Күрүнелер аразынга харылзааларны чаа политиктиг угаашкын ёзугаар хөгжүдери, бүгү-ниитиниң айыыл чок чоруунуң идегелдиг системазын тургузары, күрүнелер аразының болгаш националдар аразының чөрүлдээлерин күш-биле эвес, а политиктиг аргалар-биле чедип алдынар чөпшээрежилге ёзугаар ажып эртери;

бүгү диптерниң чурттары-биле, оларның эвилелчилери болгаш ниитилежилгелери-биле, делегей организациялары-биле ССР Эвилелиниң суверенниг республикаларының кады ажылдажылгазын быжыглаары;

Ниити-европа чорудулгазынга Азия-Оожум океан девискээринге хөй талалыг кады ажылдажылганы калбартырынга эгелекчи ёзу-биле киржири;

делегей организацияларының, хамыктың мурнунда КНО-нуң, ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржири; кижи төрелгетенниң мурнунда тургустунган делегей айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле улустар аразынга кады хөделиишкиннерни хөгжүдери;

тайбың, айыыл чок чорук, девискээрлерге оожургалдыг байдал дээш демиселге киженишкиннерни каттыштырары-биле даштыкының коммунистиг болгаш социалистиг партиялары-биле, бурунгаар депшилгелиг өске-даа организациялар болгаш шимчээшкиннер-биле хөй талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдери.

Үстүнде салдынган сорулгаларны болгаш ажыл-чорудулганың угланыышкыннарын хөделиишкиннерниң ажык программазы кылдыр партия санап турар, оларны ниитилелдиң бурунгаар хөгжүлдезиниң үезинде хемчээр болгаш байлакшыдар.

Айыттынган сорулгаларны херек кырында боттандырып чорутканының хире-чергези-биле гуманныг, демократтыг социализм ниитилели тургустунар, оон үндезиннери болза:

— улустуң чаагай чоруун өстүреринче угланган, эртемниң болгаш депшилгениң калбак аргаларын ажыглаар холушкак экономика;

— социал чөптүг чоруктуң принциптери-биле, хамаатыларның күш-ажылының түңнелдерин ёзугаар хуваалда-биле, социал камгалал-биле экономиктиг ажыкты дүүштүрери;

хамаатыниитилел, политиканың болгаш идеяларның хөй янзылыы, аңгы-аңгы социал бөлүктерниң, эрге-ажыктарын илередириниң аргалары, оларның кады ажылдажылгазы;

— төлээлелгелиг болгаш дорт демократия хевири-биле боттандырып чорудар ёзулуг херек кырында улусчу эрге-чагырга, хоойлунуң тергиидели, хамаатыларының конституция ёзугаар эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылалы;

— гуманизмниң идеалдарынга болгаш бүгү кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге даянган эртем, өөредилге болгаш культура, оларның байлактарын бүгүдениң ажыглап болур аргалыы.

Гуманныг, демократтыг социализмниң овур-хевирин чогум-на шак ынчаар көрүп турар бис. Ол болза мөлчүүделден, социал дарлалдың бүгү хевирлеринден хостуг, хамаатыларга долу эргелерни берген болгаш олар боттарының арга-шинээзин сайзырадыр база илередир, хөй талалыг херегцелдерин хандырар калбак аргаларлыг болур ниитилел. Эчис сорулгазы болгаш кол төвү кижи болур ниитилел-дир.

IV. ПАРТИЯ КЫМНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫКТАРЫН ИЛЕРГЕЙЛЕП ТУРАРЫЛ

Бистиң партиявысты ажылчын аңгының политиктиг организациязы кылдыр үндезилеп тургускан турган. Ол пролетариаттың тараачыннар-биле эвилелдешкен демиселин бүгү ажылчы чонунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр ниитилелди революстуг чаартырының аргазы-биле холбаштыр көрүп келген.

Бүдүрүкчү күштерниң бурунгаар депшилгези, эртем-техниктиг революция ниитилелдиң социал структуразынга үндезин өскерилгелерни болдурган. Эртемде болгаш культурада, техникада болгаш бүдүрүлгениң организастаарында, чырыдыышкында болгаш кадык камгалалында, эргелел болгаш хандырылга адырында ажылдап турарларның үлүү дыка улгаткан. Ажылчы чонунуң аңгы-аңгы кезектериниң эрге-ажыктары сырый холбаалыг болу берген.

Үндезин ол өскерилгелерни хүлээп көрбези — партияны политиктиг башкаланыышкынга болгаш аштырыышкынга таварыштырар дээни ол-дур. Чүгле күш-ажылдың бүгү кижилериниң эрге-ажыктарын чайгылыш чок илередип база камгалавышаан, бодунуң программныг сорулгаларын боттандырарынга ол ынанып болур.

Чугула айтырыгларны ажылчы чоннуң орнунга шиитпирлээринче чүткүвейн турар бис, а оларның үндезин негелделерин болгаш инициативазын деткиир, массалыг бот-тывынгыр шимчээшкиннер-биле кады ажылдаар, социал депшилге дээш калбак база хөй янзы демократтыг шимчээшкинче сырый каттыштырбышаан, оларның политиктиг чырыдыышкынынга болгаш организациязынга идигни бээр бис.

Ажылчын шимчээшкин, профэвилелдери-биле бир демниг кады хөделбишаан, ажылчыннарның эрге-ажыктарын камгалап, дараазында чүүлдерни: бүгү деңнелдиң эрге-чагырга органнарынга ажылчын аңгының төлептиг төлээлээшкинин, күш-ажылчы коллективтерниң бүдүрүлгелер ээлээр боттуг эргезин болгаш бодунуң күш-ажылының түңнелдерин болу баш билир чоруктуг; ыяңгыя рынокче шилчилгениң, бүдүрүлгениң структура өскерилгелериниң болгаш чаартылыышкынының, камгалал үлетпүрүн тайбың сорулгаларга ажыглаарының үе-чадазында — социал камгалалдың идегелдиг системазын; күш-ажылдың байдалдарын экижидерин, бүдүрүлгениң кадыкка хоралыг чүүлдеринден херээженнерни камгалаары, шахтерларның, нефтижилериниң, металлургтарның, тудугжуларның, үлетпүрнүң бааза адырларының өске-даа ажылдакчыларын, хол-биле кылыр аар ажылдың кижилериниң, нарын байдалдарда ажылдап, бажыңындан, өг-бүлезинден ур үеде чарлып, чаа девискээрлерни шиңгээдип ап турар бүгү кижилерниң онзагай херегцелдерин барымдаалап көөрүн чедип алыр бис.

Өнчүнүң болгаш ажыл-агыйның чорударының хевирлерин оларның хостуу-биле шилип алырын хүндүлеп көрбүшаан, тараачыннарның эрге-ажыктарын кедээ ажыл-ишчилериниң организациялары-биле кады камгалаар; күш-ажылдың болгаш амыдыралдың амгы байдалдарын тургузарынга, көдээниң социал инфраструктуразын хөгжүдеринге, көдээниң чурттакчы чонунуң бот-башкарылгазынга, эрге-чагырганың органнарынга оон эки шынарлыг төлээлээшкининиң болурунга идигни бээр; амыдыралдың тараажын овур-хевириниң чаагай чаңчылдарын катап тургузарынга тараачыннарның угаан-бодал байдаан хөгжүдеринге дузалаар бис.

Интеллектуалдыг күш-ажылга социал статусту болгаш үнелелди бедидерин чедип албышаан, чогаадыкчы эвилелдер болгаш эртем-техниктиг ниитилелдер-биле кады ажылдап турган, интеллигенцияның эрге-ажыктарын камгалаар: эртемденнерниң, инженерлерниң болгаш конструкторларның, литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларының идеологтуг база административтиг албадаашкынындан хостуг чогаадыкчы дилээшкиннерге идигни бээр; башкыларның болгаш эмчилерниң, күрүне албанында болгаш социал эргелеп башкарылганың адырларында ажылдап турар кижилерниң, шериг албанныгларның, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчыларының чогуур акша-шалының болгаш хөй-ниитиниң бедик-биле үнелеп көрүүшкүнүң чедип алыр бис.

Эргелеп башкарылга адырын киириштирбишаан, амыдыралдың бүгү-ле талаларынга херээженнерниң боттуг дең эргезин бадыткаары дээш бис. Өг-бүлеге, профессионал болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгага бодун бараалгадыр арганы берип турар шилип алыышкынның хостуун херээженнерге хандырып турар байдалдарны тургузарынга херээженнер организациялары-биле кады идигни бээр бис. Ниитилелге өг-бүле статузун, ада-иениң ат-алдарын бедидеринче, уругларны кижизидеринге экономиктиг, социал болгаш мораль-мөзү-шынарның таарымчалыг байдалдарын тургузарынче күрүне политиказын углаптыглээри дээш СЭКП туржур.

Комсомол, студентилер болгаш аныяктарның өске-даа организациялары-биле кады хөделип турган, күрүнениң аныяктар политиказын калбаа-биле база ажыктыы-биле ажылдап кылырынга база боттандырарынга идепкейлиг киржир; эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың бүгү-ле институттарынга аныяк ажылчыннарның, тараачыннарның, студентилерниң болгаш сургуулдарның, шериг албанныгларның эрге-ажыктарын камгалаар бис.

Хоочун салгалдың кижилериниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының эрге-ажыктарынга дүүштүр ниитилел-күрүнениң комплекстиг программазын боттандырары дээш, амыдыраарынга эргежок херектиг чүүлдерден куду эвес пенсияларны болгаш пособиелерни магадылаары дээш, оларның кадыкшылының, амыдыралының болгаш кылып шыдаар ажылының дугайында сагыш салыр хүлээлгелиг социал албан черлерин калбартыры дээш, улуг кижилерни кичээнгейлиг болгаш хүндүткел-биле көөрүнүң байдалын ниитилелге тургузары дээш туржур бис.

Чурттакчы чоннуң эң кошкак кезектерин: ыяңгыя четпес хандырылгалыг өг-бүлелерде, ада-иези чок уругларны; уругларлыг чаңгыс бот херээженнерни; инвалидтерни — оларга амыдыралдың болур-чогуур байдалдары турзун база ниитиниң херээнге шыдаар шаа-биле олар салыышкынын киирзин дээш оларны күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң дээштиг камгалаарын ачы-буян чедирер ниитилелдер база фондулар-биле кады чедип алыр бис.

Бистиң социал сорулгаларывыс ындыг-дыр. Ажылчы чоннуң калбак кезектериниң эрге-ажыктарын камгалавышаан, социал болгаш профессионал хамаарылга барымдаалап, кандыг-даа ылгай көрүүшкүннү буруу шаап турар бис. Хуу бүдүрүлге ээлериниң хоойлуга үндезилеттинген ажыктыг ажыл-чорудулгазын болгаш ажыл-агыйжы идепкейлиг чоруун партия чогумчалыг деп көрүп турар.

Чурттуң улустарының интернационализмин, найыралын болгаш кады ажылдажылгазын быжыы-биле камгалавышаан, националын барымдаалап кандыг-бир кызып-кыйыышкынны шуут болдурбас бис.

Бүгү хамаатыларның чүдүүр-чүдүвезиниң хостуу дээш туржур бис. Чүдүлгелиг кижилерниң ёзулалдарын партия хүндүткелдиг ёзу-биле көөр. Шажын-чүдүлгени политиктиг сорулгаларга, национал аразынга чөрүлдээлерни, үзел-бодал талазы-биле эптежир арга чок чорукту, янзы-бүрү конфессияларның талалакчыларының аразынга, а ол ышкаш чүдүүр болгаш чүдүвес кижилерниң база атеистерниң аразынга өжээнчежир болгаш көөр хөөн чок чорукту өөскүдерин болдурбас деп, ол санап турар.

Совет күрүнениң хоойлузун ёзугаар чурттап турар социал бүгү кезектер болгаш тус-тус хамаатылар-биле калбак кады ажылдажылгага бистиң партия ажык. Хөй-ниитиниң бот-боттарын калбаа-биле билчирин болгаш бир демниг хөделиишкинин камгалавышаан, күрүнеге болгаш ниитилелге удур ажыл-чорудулганың, экономиктиг кем-буруулуг чоруктуң болгаш хээлиниишкинниң оруунга туруп, расизмни, шовинизмни, национал-экстремизмни болгаш кижилерге удур өске-даа идеяларны нептередип, политиктиг демиселге күш догээр аргаларны ажыглап турар кижилерге удур туржуп турар бис. Бис — ниитилелдиң салым-хуузунга эң-не айыылдыг политиктиг экстремизмниң болгаш демократияны хүлээп көрбезиниң хевири болур дайынзырак антикоммунизмге удур бис.

Ниитилелдиң күш-ажылчы калбак кезектериниң эрге-ажыктарын илергейлевишаан, кымның-даа чаагай чоруу ол чокта болдунмас ниити сорулгаларны чонга шиитпирлээрин партия чедип алыр. Бистиң күрүневисти хөгжүдериниң, ниитилелди демократтыг ёзу-биле чаартырын болгаш тайбыңны хандырарынче болгаш делегей ниитилежилгезинче чуртту интеграстаарынче угланган дээштиг даштыкы политиканы боттандырарын чаңгыс аай ниити национал эрге-ажык кылдыр партия көрүп турар, хамаатылы чөпшээрежилгениң үндезинин ол тургузуп турар.

V. ПОЛИТИКТИГ ХӨДЕЛИИШКИННИҢ ПАРТИЯЗЫ ДЭЭШ

Чүгле үндезин чаартынган партия—политиктиг хөделиишкиннерниң партиязы чаа сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлеп болур дээрзин коммунистер тода медереп билип турар. Ниитилелге ындыг партияның ролю чонга чоок болгаш билдингир, оон бүзүрелин болгаш деткимчезин болдуруп турар боттуг политиканы ажылдап кылыры-биле база боттандырары-биле тодараттынар. Оон салдары болгаш авторитеди партийжи массаларның идейлиг чаңгыс эвилели, эгелекчи болгаш идепкейлиг, организастыг чоруу-биле, медереллиг сагылга-турумундан болгаш коммунист бүрүзүнүң мөзү-бүдүш туружундан дорт хамааржыр.

Идея, теория чепсээн үзүктел чокка байлакшыдары, ниитилел хөгжүлдезиниң амгы үедеги болуушкуннарын чогаадыкчы ёзу-биле анализтээри, туруптуушкунунуң болгаш чаңгыс черге таптаашкынның бызазы болур эртижиреп, шоюккан чүүлдерден ойталаары партияга эң эргежок чугула боор турар.

Партия программныг сорулгаларның боттаныышкынның бодунуң идеяларын калбаа-биле пропагандалаарының аргазы-биле күш-ажылчы коллективтерге болгаш чонунче чурттап турар черлериниң аайы-биле ажылды дамчыштыр, эрге-чагырга органнарында бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр, профэвилелдер, өске-даа хөй-ниити организациялары болгаш шимчээшкиннери-биле бир демниг хөделип турган чедип алыр.

Партияны чаартырының чугула угланыышкыны — оңу ханызы-биле демократчыдары болур. Ол дээрге СЭКП-ның составында кирип турар республика партияларының тускайлап болуру, чер-черниң болгаш өге организацияларының эгелекчи чоруунга делгем аргаларны ажыдары-дыр. Оларның политиктиг хөделиишкиннериниң чаңгыс эвилели СЭКП Программазының принциптерин бүгү коммунистерниң бердинип күүседиринге, партия Уставының, ниити партияның шиитпирлериниң негелделерин күүседиринге үндезилеттинер. Янзы-бүрү партия организацияларының ажылдап турары байдалдарының хөй янзы боор турарын барымдаалааш, олар боттарының хөделиишкиннериниң тактиказын бот-тускайлап тодарадыр.

СЭКП-ның демократчыдары оон организастыг структураларының эптиг хевирлиг болуруун, эрге-чагырга органнарынга соңгулдалар чорударының белеткелиниң үезинде, референдумнарны болгаш өске-даа политиктиг кампанияларны эртирип турар үеде дээштиг хөделип, партияның бүгү кезектериниң күштерин мөөрөөр арганы берип турар коммунистерниң доктаамал болгаш түр каттышкыышкыннарын тургузарын негеп турар.

Партияны чаартып турар үеде коммунистерниң санал-бодалдарының, бүгү деңнелдерге шиитпирлерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга, удуртур органнарның ажылын контрольдаарынга оларның боттуг киржилгезиниң анализин кылыр доктаамал ажылдаар механизмнерни тургузары болгаш сайзырангайжыдары эргежок чугула. Политиктиг дискуссиялар, партийжи платформаларны долгандыр каттыжарының хостуг болуру, ээлчег кезиниң эргелерин магадылаары демократчылылгага дузалаар.

Партия кежигүнү кижи бодунуң билиглеринге болгаш арга-шинээзинге чөптүү-биле дүгжүп турар партийжи ажыл-чорудулганың хевирлерин шилип алыр хостуг аргалыг болур. Ол партияның болгаш ниитилелдиң амыдыралынга хамаарышкан кандыг-даа айтырыгның талазы-биле бодунуң туружун ажык илергейлээр; СЭКП-ның политиказын хевирлеп тургузарынга дорт киржир, ат-кечи үзелдиг болур ады чудуур эргелиг. Коммунистерниң эргелери оларның хүлээлгелеринден аңгы болбас. Коммунистер партия организацияларының кайы бирээзиниң ажылынга киржир, кандыг-даа арга-биле оон политиктиг угланыышкынның чорудар, кежигүн дадывырын төлээр. Анаа материалдыг деткимчени көргүзер. Партия коммунистерниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын конституция ёзугаар камгалаары дээш демисежир. Политиктиг, материалдыг болгаш моральдыг аргалар-биле оларга аш хуунуң деткимчезин көргүзер. Партия организацияларынга эш хуунуң болгаш коллективизмниң, угаан-бодал болгаш сагыш-сеткил амыдыралы байлак болурунуң болгаш байдалын деткиир, коммунист бүрүзүнүң сайзыраарынга болгаш идейлиг үзел-бүзүреллиг болурунга дузалаар.

СЭКП-ның деткип көрүп турар хамаатыларга байыр чедирер болгаш янзы-бүрү хевирлерге олар-биле кады ажылдаарынга белен бис.

Бистиң демократтыг сорулгаларывыс аныяк салгалдың хөөннеринге болгаш чүткүлдеринге чоок деп бодап турар бис, ук сорулгалар чүгле оларның идепкейлиг болгаш соңуургалдыг киржилгези-биле чедип алдынар деп санап турар бис.

Партияның массаларга хүн бүрү ажылының үезинде бүзүредип билир, политиктиг удурланыкчылар-биле шыдыг чутаалажып шыдаар, бот-тускайлан болгаш чазыг чок хөделир, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарының ёзулуг илередикчизи болур билдилиг организакчылар хевирлеттинип тургустунар ужурлуг. СЭКП Советтерге соңгулдаларга, эрге-чагырга структураларының албан-дужаалдарынга, а ол ышкаш партияның бодунуң төп болгаш чер-чер органнарынга ындыг коммунистерден кандидаттарны депшидер. Олар боттарының ат-алдарын албан-дужаалы-биле эвес, а арга-шинээзи болгаш билиглери-биле, идейлиг бүзүреллиг чоруу-биле база мөзү-шынар байдалы-биле бадыткаарлар. Оон кадрлары боттарының албан-дужаалдарын хуузунда эрге-ажыктарын хараар сорулгаларга кажан-даа ажыглавас бодунуң арын-нүүрүнге дүүшпес чаңгыс-даа сөс сөглевес, буянныг сорулгаларны чедип алыр дээш берге демиселден корт пас.

Партияны чаартыры дээрге ниитилелге оон туружун болгаш күрүне-биле харылзааларын чаа ёзу-биле көөрү, политиктиг сорулгаларны чедип алырының аргаларын шилип алыры боор турар. Партия чүгле хоойлу ёзугаар политиктиг аргалар-биле ажылдаар. Ол бодунуң соңгулда мурнундагы платформазын, политиктиг кол угланыышкыннарын болгаш практиктиг хөделиишкиннерин соңгукчуларның деткээн турарын чедип албышаан, демократтыг соңгулдаларга депутат мандаттары дээш демисежир. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының органнарын тургузарынга ол киржип, бодунуң политиказын оларны дамчыштыр чорудар. Демократтыг чаартылгаларның программаларын күүседириниң эрге-ажыктарын барымдаалааш, ол калбак кады ажылдажылгага белен, а херек апаар болза, өске-даа партиялар болгаш организациялар-биле эвилелдерни болгаш каттыжылгаларны тургузарынга белен. Коммунист депутаттар ээзежи боор турар эрге-чагырга органнарынга олар тургузукчу шынарлыг оппозицияны ээлээр, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын кызагдаар дээн кандыг-даа оралдажыышкыннарга удур демисежир. Коммунист депутаттар парламенттиниң өске-даа фракциялары-биле кады ажылдавышаан, өске партияларның болгаш шимчээшкиннерниң эки эгелээшкиннерин деткиир.

Эрге-чагырганың бүгү структураларында боттарының төлээлерин деткивишаан, оларның шиитпирлерин болгаш ажыл-херектерин ажыы-биле шүгүмчүлээр эргени партия, оон организациялары боттарынга арттырып турар.

Партияның демократчыдылгазы, хөй-ниитиниң калбак чутаалажыышкыннарының деңдески апаары партияның массалыг информация чепсектериниң ужур-дузазын көскүзү-биле күштелдирерин негеп кээр. Бис парлалганың, радионуң болгаш телевидениениң бедик мергежилдиг, харысалгалыг болгаш боттуг, шынныг болуру дээш туржуп турар бис.

Кежигүннериниң кандыг-ла-бир тодаргай идейлиг үнелиг чүүлдерниң талалакчылары болурунга СЭКП даянып, тургустунуп турар. Биске оларның эң-не колу, чугулаазы—ол болза гуманныг, демократтыг социализмниң идеязы. Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң өөредиглериниң кижиге ынак эге принциптерин катап тургуспушаан болгаш хөгжүтпүшаан ада-чуртувустуң база делегейниң социалистиг болгаш демократтыг угаан-бодалының бүгү байлактарын боттарывыстың идея талазы-биле шыгжамырывыска киириштирип турар бис. Бис коммунизмни бүгү кижи төрелгетенниң эң үнелиг байлактарынга, депшилгениң болгаш чөптүг чоруктуң, кижиниң хостуг бот-сайгарылгазының бир дески каттыжылга-харылзаажылгаазынга үндезилеттинген төөгүлүг келир үе, хөй-ниитиниң эчис сорулгазы кылдыр көрүп турар бис.

* * *

Амгы үениң байдалдарында социалистиг идеяның боттаныышкыны чүгле чаа делегей депшилгезин-биле дүүштүр чедиишкинниг боттанып болур. Оон ылгалдыг демдектери амдан-на эгелеп илерел, көстүп кээп турар: ол дээрге демократияны мурнады хөгжүдери, эртемниң бүдүрүлгеже чарылбас кезек кылдыр кирери, экология талазы-биле арыг технологиялар, бүдүрүлге болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгазын каттыштырып, холбаштырары, чаа күш-ажыл культуразының база херегцелдер структуразының тыптып кээри, экономиктиг амыдыралдың интернационализастаашкыны, бүгү-делегей ажыл-агыйының тургустунуушкуну болгаш улустарның культурлуг калбак харылзаалары-дыр. Экономиктиг ажыктыг чорукту болгаш социал чөптүг чорукту, чоннуң чаагай чоруунуң өзүлдезин, оларның амыдырал байдалдарын экижидерин, культураның байлактарын көвүдедирин дүүштүрүп-холбаштырарынга таарымчалыг аргалар ол орукта тургустунуп турар.

Ол аргалар ам-даа боттуг чүүлдер болбаан. Боттут делегейни чөрүлдээлер болгаш чөптүг эвес чоруктар долган, олардан адырлып алыры ындыг-ла амыр эвес. Ол болу-ла чайгаар болу бээр деп манаан херээ чок. Ынчалза-даа илереп, көстүп кел чыдар угланыышкын деңдески эвес, чөрүлдээлерлиг-даа болза, кижи төрелгетенниң депшилгелиг күштерин хей-аът киирип, бодунга орукту ажыдып бар чыдар.

Төөгү ёзугаар капитализмниң кол төптери хевирлеттинип тургустунган үлетпүр талазы-биле сайзырангай чурттар технологтуг революцияже өскелерни мурнай кирген болгаш оларга дыка хөй социал айтырыгларны шиитпирлеп аар арганы берген интенсивтиг бүдүрүлгеже шилчиишкинни шагда-ла боттандырганнар. Ындыг-даа болза, амгы капитализм ниитилелдиң болгаш кижиниң бодунуң бир дески хөгжүлдезин хандырып бербейн турар. Барыын депшилгениң бодунуң эрге-ажыын хөй-ниитиниинден өрү көөр идеалдары дыка хөй чөрүлдээлиг чүүлдерни шиитпирлээриниң аргаларын бербейн турар. Аажок чиңиг социалдыг удурланышкак чүүлдер, боттарының айтырыгларын өске чоннарның күсели-биле шиитпирлексээр күзел, кадыг-дошкун эрге-чагыргаже, дайынзырак чорукче чүткүл, мөзү-шынарның болгаш культураның сандараашкыны, чурттакчы чоннуң калбак бөлүктерин политиктиг амыдыралга киржиринден херек кырында чайладып турары боттуг чүүлдер боор артпышаан. Чогум-на ынчангаш делегейниң бүгү чурттарының культуразының, чаңчылдарының, эрге-байдалдарының онзагай чүүлдерин өөренип көрбейн, ниитилел айтырыгларын шиитпирлээриниң чүгле «барыын» көрүүшкүнүнге ниитилел хөгжүлдезиниң келир үезин түдүп тургузарының болдунмайн турарының-даа ужуру ол.

Делегейде болуп турар өскерлиишкиннер социализмниң төөгүлүг салым-чолунче чаа ёзу-биле көөр арганы берип турар. Социалистиг шимчээшкин индустриалдыг үе-чадада тыптып келген болгаш колдуунда-ла ынчангы ниитилелдиң аңгы талазы-биле эң чиңиг эптеш чок чөрүлдээлерин илередип көргүскен үе-күлежиишкиннин политиктиг культурага үндезилеттинген турган. Амгы делегей хөгжүлдезиниң үезинде тургустунуп турар чаа цивилизация ёзулуг индустриалдыг ниитилелдиң, удурланышкак, аңгыларга оон ыяап-ла аңгыланып, чарылган болурунуң, күш-ажылдың болгаш капиталдың удур-дедир туруушкуннарының, ниитилел системаларының месилдежиишкиннериниң дугайында чаңчыл болган угаап бодаашкыннарга дүүшпейн турар.

Социалистиг угланыышкын кандыг-бир шилиттинген чурттар-биле кызыгаарлаттынмас, а бүгү улустарның ажыл-ижиниң болгаш культуразының эң дээди чедиишкиннеринге даянган, кижилерниң социал чөптүг чорукче, хосталгаже болгаш демократияже чүткүлүн тодаргайлап көргүзүп турар делегей ниитилежилгезиниң хөгжүлдезиниң чорудулгазы-дыр дээрзин ХХ чүс чылдың бүгү дуржулгазы херечилеп турар. Цивилизацияның хөгжүлдезиниң делегей чорудулгазында социализмниң боттуг чүүлдериниң улам калбаа-биле нептереп тураары—амдан-на илереттинип, тодараттынып келген келир үе ол.

Социализм, демократия, депшилге—Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының эчис сорулгалары ол. Ол сорулгалар чоннуң эрге-ажыктары, соңуургалдары-биле дүгжүп турар дээрзинге бүзүреллиг бис. Келир үе кижи бүрүзүнүң хостуг хөгжүлдези бүгү кижилерниң хостуг хөгжүлдезиниң негелде-барымдаазы болур шак ындыг ниитилелге хамааржыр.

Башкыларның август чөвүлел хуралынга уткуштур

ДЕТКИИР

«РСФСР-ге өөредилгениң хөгжүдериниң бирги чергелиг сорулгаларының дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы улус өөредилгезинче улуг кичээнгейни салып турарының херечизи-дир деп санап болур-дур. Ук чарлык дээрге оон эң баштайгы чарлыы болгай. Бир эвес Президентиниң чарлыында айыттынган сорулгалар күүсеттинер чүве болза, аныяк-өскенниң өөредилгези болгаш кижизидилгези чаа деңнелге кээр-дир. 35 чыл иштинде школага башкылап ажылдааш, күрүнениң бир дугаар удурукчузу өөредилге дугайында түскай чарлык үндүрүп турганын сагыш-майы-дыр мен.

Улус өөредилгезиниң черлевинге акша-төгериг өйчү-хөреги талазы-биле дузаны чедирериш эң ылангыя өскус ада-иези чок арткан уругларга турар черлерже кол кичээнгей салыр деп чарлыкта айыттынганы кончуг шын-дыр. Башкыларның шалыҗын өстүрер, студентилерниң стипендиязын чөрүүле шалыҗының аланы денгелиндей кудулавас хемчээлге доктаадыр дээни черле чөптүг. Улус өөредилгезиниң системазының бүдүрүлгелеринге үндүрүг талазы-биле чиигелделерни тургусканы база шын. «Россияның уруглары» деп комплекстиг программаны ажылдап кылыр, боттандырар дээнин деткип турар мен.

«Российский учительский вестник» деп солунну, «Российское образование» деп журналды үндүрүп эгелээр дээни база эки-дир.

Сөөлгү чылдарда янзы-бүрү программаларны, чарлыктарны номчуп, оларның боттанмайн баарының херечизи болган бис.

Россияның Президентизиниң бирги чарлыы амыдыралга боттаныр боор деп ынанып, анаа ажыл-ишчи деткимчени бээр ужурлуг бис.

Корола ОЮН.
Хову-Аксы ортумак школазының башкызы.

Моолдан чагаа

ӨӨРЕДИП ТУР БИС

Кайгамчыктыг чараш бойдус-чурумалдыг, карак четпес делгем хову-шөлдерлиг, арыг суглуг хемнер, хөлдерлиг Моолдуң Хубсугул аймактың Цагаан-Нуур сумузунда чурттап чоруур тыва чоннуң дылээи ёзугаар оларга төрээн тыва дылын өөредири-биле ийи башкы мында ажылдап тур бис.

Хөй чылдарның дургуузунда моол черде чурттап чорза-даа, төрээн дылын, чаңчылдарын утпайн, ажы-төлүнге өөредип, дамчыдып чоруур тыва кижилер-биле ужуражыры бисте улуг аас-кежик болган.

Цагаан-Нуур (тыва дылда Ак-Хөл) сумузу ниитизи-биле муң ажыг чурттакчылыг. Колдуунда ивижилерлиг, мал, балык, аңнап ажылгылыг. Чурттакчы чонунуң 400 хирези тыва кижилер. Тываларның чартык кезии ивижилер, аңчылар. Иви малдап чоруур кижилер — шупту тыва улус, а ивижилери угунда Тожунуң Куңгуртуг, Тоора-Хем-ден ивилери-биле ажып келгеш, олчаан чурттай берген тывалар-дыр. Моол Арат Республикада чүгле бо сумуда иви малды азырап, өстүрүп турары солун.

1990 чылдың октябрь айдан эгелеп 8 чыл школазынга тыва дылды өөредип эгеледивис. Чүгле тыва сургуулдар эвес, а кузеллиг моол-даа уругларны өөредип турар бис. Школада моол, тыва, орус дылдарны өөредип турар. Бо чылдан эгелеп, бурунгу моол бижикти өөредип эгелээн. Өөреникчилер саны эвээш болгаш, бөлүктеп өөредирге таарымчалыг. Аныяктарның, ыргган-даа кижилерниң, сургуулдарның-даа эртем-билигже чүткүлдүг, сонуургалдыы, чурумнуу аажок.

30-40 хардан өрү назылыг кижилер тыва дылга хостуг чугаалажыр, а аныяктары чамдык сөстерниң утказын эки билбес. Школа назынныг уруглар, аныяктар колдуунда моолдаар. Чүгле тайгада чурттап чоруур ивижилерниң ажы-төлү эки тывалаар. Тайгага бот-боттарының аразында тыва дылга чугаалажыр болгаш чугаазы тода.

Моолдуң тывазы чугаалай бээрге, кижи берге-дээшкин чокка шуптузун билип алыр. Чугаазының аяны харын бистиинден бичии ылгалдыг. Тываның Тожу, Куңгуртуг тывалары-ның чугаазының аяны-биле дөмейлежип турар хевир бар. Ынчалза-даа шуут база дөмей эвес, чүге дээрге моол тываларның дылының аянынга моол дыл улуг салдарлыг болганы чугаажок.

Моон мурнунда чылдарда Моол тывалары бодунуң төрээн чурту-биле, дөргүл-төреддери-биле шоолуг харылзаа чок турганын хомудап чугаалап орарлар. Эрткен чылдан бээр харылзаа чүгээртээн. Чайгы үеде он кижи бодунуң төрээн черинге кээп, төреддеринге ужурашкан. Кызылда баштыктың дээди сургуулунда Цагаан-Нуур сумудан бир уруг, а педучилищеде ийи сургуул өөренип турар. Бисти солуп ажылдаар тыва дыл башкылары ол.

Цагаан-Нуур сумузу-биле дорт харылзааны тудуп, башкыларны чорудуп, дээди болгаш ортумак өөредилге черинге студентилерни өөредип, боду бисге кээп, амыдырал-чуртталга а в ы с, ажыл-иживисти сонуургап көргени дээш Тываның Улус өөредилге министерствозунга сумунуң бүгү тыва чонунуң өмүнээзиндей өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Бодунуң төрээн Тыва чурттунга, дылынга, чонунга ханы ынакшылдыг тыва улус аңы-дуйма Моол Арат Республикада чурттап чорууру-нга чоргаарланып, оларга бүгү талазы-биле дузалажып, чараш, чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарын өөредип ажылдаар сорулгалыг бис.

Ольга ООРЖАК.
МАР-ның Цагаан-Нуур сумуда тыва дыл башкызы.
(Бо чүүлдүң гонорарын «Шын» солуннуң агар саныынче шилчидерин диледим.)

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИРИН ДИЛЕДИВИС

Долгандыр турар бойдусту камгалап хумагалаар улуг харысаалгалыг ажылдың база бир кол хевири—чер кырының үнүштериниң камгалалы болур. Ховар болгаш чер кырындан чидип, төнеп четкен эм оъттарының камгалал-хайгааралы 1991 чылга чедир бойдус камгалал ажылы чорудуп турар органнарның талазындан барык-ла чорутунмайн келген деп дорт чугаалап болур.

Хууда чамдык кижилер эм оъттарның кайы хамаанчок-ка чулуп, казып, са базып, узуткап турганының түңнелинде оларның курлавырлары кончуг эвээжеп, дүвүренчиг байдалда келген. Анаа сыын-оъдун, улуг оъттуг, шение дазылын, артышты, сараскаанны, кара-айны болгаш оон-даа өске оъттарны хамаарыштырып болур. Улуг-оъттуң, сыын-оъдунуң Тываның девискээринде үнүп турар черлери хөй эвес, ховар. Ылангыя амгы үеде ол оъттарның курлавырлары кончуг эвээжээнин тодарадып болур. Оон курлавырлары хемнер баштары эгелеп аккан чүгле тас тайгаларда бар. Суг бажы дамырак черлерден 150-200 метр кудулаарга ол эм оъттар чок, тывылбас апарган.

Эм оъттарның ажыглалы чурумчударын, оларның курлавырларын камгалаары, өстүрери бистиң республикада чугула айтырыг. Ынчангаш эм оъттарның август, сентябрь айларда бышкан үрезиннерин чыып алгаш, оларны плантацияларга тарып өстүрерин Бойдус камгалалының күрүне комитеди чөпшээреп турар.

Амгы үеде черин болгаш бойдус байлаан хууда кижилерге, кооперативтерге, каттыжышкыннарга, бичии бүдүрүлгелерге арендага бээр азы садар дугайында хоойлу үнген соонда, эм оъттарны, хая-чүгү, тооргу хини белеткээр, болбаазырадып садар сорулгалыг мыдыг организациялар, ассоциациялар көвүдеп турар. Оон-биле чергелештир чамдык хууда кижилер эм оъттуг улуг өртекке базаарда сайтарып турарын хүн бүрүде көрүп болур.

Эм оъттарны белеткеп, болбаазырадып, садып сайтаарын «Оргаалай» (бичи бүдүрүлге), «Тайга», «Резерв», «Тыва фауна, флора», «Тува-ТУР» акционер ассоциация боттарының планнарынга кириштирип турар. Ол ассоциацияларның, кооперативтерниң, бичии бүдүрүлгелерниң программазынга, уставынга экспертиза эрттирерин Бойдус камгалалының комитеди негеп турар.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди (1989 чылдың январьда тургустунган) бистиң долгандыр турар бойдустуң камгалал-хайгааралын чорутпушаан, бойдус байлааш ажыглап, сайзырадып турар организацияларның ажылын контрольдап турар. Ол ышкаш бойдус камгалалынче угланган хоойлуларның, нормативтиг актыларны шын күүседип турарынга хынаалдавы база чорудуп турар.

Сөөлгү үеде комитетче дүвүренчиг медээлер кирип-ле турар апарганы чоңгу дыннатса артык эвес. Чижек кылдыр бир-ийи медээни каксы чугаалап көрейн.

Тожу девискээринде бир балыкчы хөй улуг-оътту каскаш, вертолёт-биле Кызылче чорудуп турар деп дыңнадыг бар.

Комитетке ам-даа бүрүткеттинмээн эштежилге черийни тоннi улуг-оът казып чүдүрүп эккелгеш, бажыг черде аштап-арыглап, курганнап, соңгаар чорудар деп турар, чүнү кылып турар улус силер дээн медээ база бар. Бүгү чон дузалашпас болза, чүгле бойдус камгалалының комитеди чүнү кылып күш четтигер боор.

Бо үстүнде бижиттинген дыңнадыгларны бээин канчап хынаарыл, кайын дилээрил, кандыг хемчег-биле илередип сойгалаарыл?

Чамдык чаа тургустунуп турар черлер, кооперативтер программа, уставын ам даарга азы бир неделя болгаш экээр бис дээш үени узамдыктырып, мегелеп турар. Ол аразында олар районнардан эм оъттарны казып, чыып эккеп, болбаазырадып турарын улус база-ла билип көрүп турары бо медээлерден-даа көстүп турар. Ынчалза-даа «холундан сегирип албаанда, оор деп санаар эвес» деп чүве бар болгай.

Республикада бүгү районнарның чону, бир дугаарында, бойдус камгалал комитеттериниң, арыг-арыг ажыл-агыйларының, аңныыр-тывыыш хайгаарал ажылдакчылары эм оът үнүп турар черлерни эки билир болгай. Ынчангаш олардан дуза дилээр апаар. Эм оът казып, чыып турар кижилер көргеш, ол дораан акт-протокол тургускаш, комитетче киирерин дилеп турар. Кандыг-даа эштежилге черлериниң, кооперативтерниң, ассоциацияларның программа, уставы Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң экспертизазын эртпээнде, комитеттиң түскай чөпшээрели чокка олар бойдус байлаа белеткээр, чыыр, болбаазырадыр, садар эргези чок болур ужурлуг. Ону хажыткан тавартылгаларны район Советтери, күүсекчи комитеттери бүрүү шаап, соксадырынга идепкейлиг киржирин база диледивис.

Альберт САНЧАТ.
Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күркомитеттиң кылдыс эргелекчизи.

ЭМ ОЪТТАР: ажыглалы болгаш камгалалы

СОЛУННУҢ ЧАА НОМЕРИ

«Эне сөзү» солуннуң сески номери чырыкче үнген. Мында республика амыдыралындан янзы-бүрү медээлерни, херээженнерниң ажыл-ижин колдады чырыткан. Бирги арында херээжен авторларның чогаалындан тургустунган орус дылга үнген «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының допчулалын, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Зоя Кыргысовна Кыргыс-биле блиц-интервьюну парлаан.

Тожудан Татьяна Кушкаштың «Өдүгенниң шевер кызы» деп үс-шевер Хувалдай Кескиевна дугайында чурумалы, критик Зоя Самданның тоолчургу Бичен Салчак дугайында чүүлү, баштайгы дасык даргаларының бирээзи Анна Көковна Аракчаа дугайында бичежек очерк номерниң өзээ болуп турар. Бажың ээлеринге ажыктыг сүмелер, улусчу сагылгалар дээш, өске-даа сонуургаңчыг чүүлдерни номчукчулар «Эне сөзүнден» билип ап болурлар. Владимир Багай-оол рынок байдалдарынга өг-бүлени камгалаарының талазы-биле чамдык саналдарны киирип турар. Уруглар хевиниң өртээн, үргүлчү херегләэр аъш-чем өртээ кудуладыры бистиң республиканың байдалдарында негеттинип турарын ол айтып турар. Ие-чаштың эргелериниң камгалалын ол бирги черже идип үндүрүп турар.

«Мөңгүн ужук» деп чечен чогаал арнында пенсионер Ондар Сюзюкейниң, Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозунуң малчыны Кара-кыс Дагбаның, башкы Ольга Хертектиң, шүлүкчү Саяна Өндүрнүң, партия ажылдакчызы Екатерина Калга-Хөөнүң, оон уруу Азиана Дадааның шүлүктери кирген.

«Эне сөзү» солунну «Союзпечать» киоскилеринде садып турар. Келир чылда чагыдылганың өртээ 16 акша 20 көпеек. Сентябрьдан эгелеп херээженнер чөвүлелдерин дамчыштыр чагыдылганы эгелээр.

«САЙЛЫКТЫҢ» БАЙЫРЛАЛЫ

Тестиң делгем девискээринче кодурулуп үнүп келген Калдак-Хамар арттың кырында Адыглыг-Өзен деп чараш черде «Сайлык» пионер лагери турар. Тес-Хем районнуң амыдыралында бо пионер лагери улуг черни ээлей берген. Чайгы дыштаныышкынга үезинде районнуң аңгы-аңгы школаларындан уруглар, оолдар маңаа кээп, омак-хөглүг дыштанып турарлар.

«Сайлык» лагери үндезилеттинип тургустунганындан бээр бо чайын 30 чыл болган. Баштайгы үеде пионерлер, кижизидикчи башкылар маңзадан кылган сарайларга чурттап, аштанып-чемненип турган болза, амгы үеде чылыг бажыңнарны туткан. Лагерьниң хандырылгазы база багай эвес. Эрткен чылын уруглар эштир бөдүүн бассейнни бетоннап түргап кылган, телевизор антеннази база тургускан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эки, билдилиг организастаар болза, уругларның чайгы үеде дыштаныр лагериниң материалдыг баазазы тургустунган.

«Сайлык» пионер лагериниң байырлалы солун эрткен.

Кодур-оол КУУЛАР.

НААДЫМ ХҮННЕРИНДЕ БОЛУР СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

АВГУСТ 16-ДА

10.00—13.00 шакта. Аът чарыштырар черге аът спортунуң маргылдаалары: 1) 80 аъттың чыскаалы, 2) 1600, 2600, 3800, 3200 метр черлерге аңгы-аңгы санныг аъттар чарыштырары, оларның аразынга үштеп, кошкан аъттар база турар. 10-10 аъттарның долгандыр чарыжын база организастаар. Эмник аъттар база өөредир.

14.00 шакта. «Хүреш» стадионга 128 мөгениң хүрежи болур.

АВГУСТ 17-ДЕ

10.00 шактан — Кызыл — Эрзин аразының оруунга 70 аъттың чарыжы болур.

ЯРМАРКА БОЛУР

Республиканың совхозтары болгаш колхозтары 1991 чылдың август 15-те эртенгиниң 7 шактан 12 шакка чедир Кызыл хоорайның төп рынок девискээринге көдээ ажыл-агыйл продуктуларын садар талазы-биле ярмарка организастаар.

Агроүлетпүр эвилели.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

АВГУСТ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Кызыл-хүрен ээрем». Уран-чечен фильм. 10.35 Мультфильмнер. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж». 12.30 — 13.35 М. Булгаков дугайында сактыышкын.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Шуптузун толээн». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.35 Сонуургактарга. 16.50 Уругларга фильм. 17.55 Бистиң садывыс. 18.25 ТМА. 18.40 Политиктиг диалогтар. 19.25 «Кызыл-хүрен ээрем». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Кинопанорама» 22.55 Менеджерлер конкурузу. 00.00 ТМА. 00.10 «Александр Вертинскийниң одиссеялы». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 01.00 «Камгалал бижик». 01.35 — 03.10 Кызыл-хүрен ээрем». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Улустуң аялгалары. 8.30 Г. Калау. «Салыктар неткен диспей». Шии. 9.30 «Хоорайымның музыказы». 10.00 Мультфильмнер. 10.40 Киноконцерт. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Чажыт фарватер». 1-ги сериязы. 14.35 «Ада-чурттуң чалгыннары». Телефильм. 2-ги фильм. 15.30—16.00 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.00 —18.10 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 18.20 Кызылдың куш фабриказындан репортаж. 18.45 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.15 Медээлер. 19.25 «Тыва ТВ чалап тур». Республика Наадымынга тураскааткан дамчылга. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг ужуар чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 В. Көк-оол. «Хайыраан бот». Телешии. 1-ги кезээ.

МОСКВАДАН

21.45 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 00.15 — 02.00 Футбол. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

13.10 — «Лада» ансамбль. 18.25 —20.00 Телешии.

• • •

«Чалыы-назын» эстрада-цирк бөлүү тургустунганындан бээр 10 чыл оюн-биле холбаштыр оон юбилей концерти 1991 чылдың август 16-да хөгжүм-шии театрынга болур.

Концерт кежээкиниң 19 шакта эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. Тайылбырны 3-68-64 телефонну дамчыштыр ап болур.

• • •

Кызылдың бажың тудар комбинадының «Тудугшеверлел» деп бичежек бүдүрүлгези кол инженерни, слесарь-электрикти, мергежилдиг штукатур-шеверлекчилерни, шеверлекчилер өөреникчилерин ажылга чалап турар.

Ажылдавышаан, өөреникчилерге айда 150 рубль стипендия төлээр. Бот хереэжен кижилерге ниити чуртталга бажыңындан өрээлдер бээр. Ажылга албан чериниң автобузу-биле чедирер. Ажыл төлевири кылганың барымдаалаар шаңнал хевирлиг. А ол ышкаш шолээзиниң үезинде айда ортумак шалыңның хемчээли-биле эмнениринин пособие акшазын бээр.

Бажың тудар комбинатта столовая, магазин, эмнелге пунктузу бар, дүштекчем өртээниң чамдызын бүдүрүлге чери төлежир.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 23, кадрлар килдизи, телефону 4-11-53.

• • •

КИНО

АВГУСТ 13-ТЕ

«ПАНЫРАЛ»: «Любимчик» 9.20, 11.10, 13.30, 15.20 (кинопанорама) 19.30 (ээаткам) «Игла» (Казахфильм). 17.30 (киновечер памяти В. Цоя) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленький цветочек» 9.00, 11.40, «Граждане Вселенной» 10.20, 13.00, «Облава на одичавших собак» 14.20, 17.50, 20.00 «След росомахи» 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Багдадский вор» 13.40, «Друг бедных» (2 сериялыг) 16.00, 18.50 шактарда.

ХАЙ

(Төнчүзү. Эгези № 128 «Шында»).

Митингилеп чайлаан

1990 чылдың июнь 25-те болган митингини кым-даа утпаан. Хөгжүм-шии театрының ожиинге микрофоннарны былаажып турганын сактып ор боор силер.

Бо айтырыгларны кажан суд болуп турда, анаа келген херечи Санчы Куулар база көдүрүп, шыны-биле чугаалаан. «Хөлге анаа-ла моон мурнунда херек үүлгеткеш «олуруп» чораан орус, тыва ийи кижи чокшурга, чүге Кызылга хоорайга митингилеп турганыл?» — деп, күш-ажылдың хоочуну Санчы Куулар бодунуң сөзүн сөглээн.

Ынчан болган митингиге кандыг лозуңнар турган ийик? Партия, чазактың удуртукчуларын дужерериниче угланган хоозун состерни бистээн болгай. Хөлге болган олуруушкунге болгаш өрттедиишкинге олар буруулуг бе? Чок. Удуртукчуларда буруу чок. Арагачыларның болгаш кара-бажыннадып чорааннарның боттарының буруузу-дур.

Бир эвес Соколовский ак билон ишти бражка салбаан болза, ону аныяктарга кудуп бербээн болза, ол кем-херек үүлгедиишкини турбас ийик. Бир эвес балыкчыларның бажыңынга Владимир болгаш Кара-оол Куулар барбаан болза, ындыг дерзии үүлгедиишкин болбас турган. Шак ындыг айтырыглар дыка хөй.

Хөлге болган чоруктуң уржуундан Кызыл хоорайга митингиниң организакчылары тывылган.

Шак ындыг кижилер, шовинисчи, чайгылчак чорук көргүзүп турар кижилерни боттарының талазынче тыртып, ийи националдың аразынче чөрүлдээлиг чорукту тургузуп, эп-найыралды кошкадып турар. Бир чонче көрүп алгаш, бирээзи чугаалаар, өске чонче көрүп алгаш, болчуй аарак чүве кылыр ийи-чаңгыс кижилер ийи ыт аразынче сөөк октап турганы ышкаш болур. Мындыг чоруктардан канчап уштунуп алыр бис?

Маңаа кижи бүрүзү бот-турушкуг, чарыгдаанныг болуп, кандыг-даа агымга алыспас ужурлуг. Кем-херек үүлгедиишкини болурга «дарганыр бак» дээр хамааннан уштунары кузенчиг. Ынчаар чугаалаарының мурнунда бодун даргаларның орнунга салып алгаш, ынчан боланыр херек. Оон орнунга мен турган болзумза, мени чүү дээр ирги деп айтырыгны бодунуң мурнунга тургузуп көөр. Ынчан чүвениң ужурун билип алырывар магат.

Эрткен чылын митингилеп чайлааш чүнү чедип алган бис. Чүү-даа чок. Маңга чиртир сиген-ширбиилдаа белеткеттинмээн, чурттадга бажыңнары-даа чедир туттунмааан. Түңнели куруг болган. Митингилээр деп чүвениң хоразы ол болган.

Митингилеп чайлаарының орнунга ажыл-агыйларга дузалажып, ногаа, картошка ажаажып алган болзувусса, кайы хире ажыктыг турганыл? Хей-ле Сут-Хөлге болган хайга сылдап алгаш, уймээн үндүрүп, ийи чон аразынга хоп тараткан болгай. Ам чүнү чугаалажыр бис? Ыдывыс читти. Биче Тывавыстың ады делегейге диңмирээн болгай. Тыва чон биче сеткилдиг болгаш үш-баш чок чүвелер чулчурбаан.

Суд залындан

Суд

Хөлге болган хайның эгелекчилерин балыкчылар боттары болган деп бижидим. Ол хайның күүседикчилери Владимир, Кара-оол Куулар болгаш Чечен-оол Мөңгүш болган дизе частырыг чок.

Владимир Куулар дунмазының аъдын дилеп чораш, Барыын-Хемчикке Кара-оол Кууларга душкаш, Сут-Хөлге келген. Ийи Куулар хөлге келирге, балыкчыларның бажыңынга Гена биле Чечен-оол Мөңгүштар олурган. Ол дөрт аныяк оолдар бот-боттарын таныжпас турган.

Хөлге Шоп-солааны ийи балыкчы боттары эгелээн деп чүвени херек үүлгеткен аныяктар боттары өчүүнге чугаалапннар. Баштай Степаненко Соколовскийни налы четпес Сашага бражка ижирткен сен дээш хоралаан. Оларны Владимир Куулар чарып эгелээн. Кажан Соколовский боо тудуп алырга, Владимир боону тутпаш, черже ийи катап аттырыпкан. Кым чүү-даа эскербейн турда, Кара-оол Соколовскийниң оорга талазынче бижектээн. Ол кижи өлген.

Степаненко өлген кижини көрүп кааш, боону тудуп алгаш, октай берген. Ол аразында Чечен-оол чыткан хоорза демир-биле Степаненконуң бажынче каккан. 2-3 хире хап чорда, Степаненко боозун октапкаш, хөлче маннаан. Хөлче эштип кире берген. Ол аразында Чечен-оол аъттанып-каш, чорупкан. Владимир биле Кара-оол хемеге олурупкаш, Степаненконуң сыр соондан четкеш, сугдан уштурун оралдашкан бис, деп судка Кара-оол өчээн.

Херек кырында Степаненконуң бажында 11 балыг бар. Оон чедизи өлүмнүг болган деп эмчи экспертизазы бадыткаан. Ол балыкчының бажынче хеме эштикижи биле болгаш демир аймаа-биле база каккан.

Кажан балыкчыларның бажыңынга келирге бичии Саша чок болган. Оон хөлге эштип чорааның эскерип каапнар. Ийи Куулар аъттарлыг чоруткаш, оолдуп дужунга келгеш, имнеп тургаш, хөлден үндүрүп алганнар. Владимир Сашаны аъдынга ушкарып алган.

— Хевин кеттин—деп Сашага Володя чугаалаан.

Хевин кетпес боорга, Володя кымчы-биле Сашаның бажынче каккан. Чогум канчап өлүп калганын судка билбес мен, деп Владимир өчээн.

Ам диригкижилер чок болган чүве болганда, Владимир Куулар канистрлерде бензин эккээрин Кара-оолга дааскан. Кара-оол канистрлерни эккелгеш, аксын ажыткаш, киир октапкан. Оон соонда, Володя өрттедипкен. Бажың иштинге ийи-үш хире частыышкын болган.

Ол дугайында херечи Намчал Ондар база чугаалаан. Чогум болуп турган херекти ол орта көрбээн. Ырактан көөрге бажың иштинден үнүп-кирип-даа турар кижилер бар. Сугда эштип турар-даа улус бар болган. Судка Н. Ондар хөй чүве-даа чугаалаваан.

Суд болуп турган үеде херек үүлгеткен оолдар боттарынга херечи болуп турган. Оон өске херечилер чок.

Херечи турган Геннадий Мөңгүш шуут келбээн. Оон хинчээ чүгле удуп чыткан хире. Ол чүнү-даа эскербээн дизе частырыг чок боор.

Кажан суд төнүп турда прокурор Ш. И. Куулар ук херекте националисчи болгаш шовинисчи чорук болбаан, анаа-ла бөлүк арагалаашкындан хай болганын чугаалаан. Шак ындыг түңнелге болчукчулар база келген.

Прокурор бүгү байдалды өөренип көргеш, аар кем-херек болганын тайылбырлавышаан, кем-херекти үүлгедир-үүлгедирде үш кижини өлүргенин эң сөөлүнде мага-боттарны, хууда болгаш күрүнениң өнчүлерин өрттеткенин барымдаалааш, ялалалды берген.

Суд бүгү байдалды өөренип көргеш, суд үезинде немелде документилерниң киргенин барымдаалааш, бодунуң шииткелин үндүрген.

Владимир Кууларны дээди хемчег-биле шиидерин шииттирлээн. Кара-оол Кууларны 9 чыл, Чечен-оол Мөңгүшту 10 чыл иштинде шыңгыы режимге олуртпушаан, хосталгазын казып шииткен.

Организастааны багай

Ол суд барык ийи ай ажыр уламчылаан. Ында чылдагааннар-ла хөй. Бирээде, суд болур зал бичии болган. Өске черге эрттирер дээрге херектеннерни олуртур клетка чок болган. Ийиде, болчукчу үр үе иштинде Мөңгүн-Тайга районга командировкалап турган. Оон уржуундан судту соңгаарладыр ужурга таварышкан.

Июнь 24-те судту уламчылаан. Суд «Енисей» Культура бажыңынга эгелээн. Херектеннерни айтырган соонда, үш хире херечи чүве чугаалаанда, судту база катап соңгаарлаткан. Ол хүн чугула херечилер келбээн.

Суд июль 25-те эгелээр турган. Кол херечи Намчал Ондарны албадал-биле Сут-Хөлден эккелген. Ол боду суд дугайында келдиришкин албаанын чугаалаан. Ынчап кээрде, мында буруу чон шежил.

Ол хүн бир улус төлээзи келбээн. Ол кижи чокта суд бодунуң ажылын уламчылавас. Бир эвес өске төлээ эккээр болза, судту катап эгелээр апаар. Ынчангаш ол улус төлээзин дүъшке чедир манааш, судту понедельникче, июль 29-че шилчиткен.

Оон соонда, суд ол хүн эгелээн. Суд чүге узамдыкканыл? Кол-ла чылдагааны организас чок болганында. Улус төлээзин дилээр дээрге белен машина чок болган. Херечилерниң чогуур үезинде келирин хандырбаан. Суд эрттирер чер тывылбаан. Бо бүгүнү Тыва АССР-ниң Дээди суду бүрүнү-биле хандыыр турган. Дээди судтуң даргазы болгаш оралакчылары судья Р. А. Абдрахмановка кандыг-даа дуза көргүспээннер.

Судту каш катап соңгаарладыын келгениниң түңнелинде когарааннар болгаш херечилер, херек үүлгедикчилериниң дөргүл-төреддери үнелиг хөй ажыл хүннерин чидирген. Мындыг таварылгалар чүгле Кызылда эвес, а районнарда база бар. Судтуң ажылын экижидер талазы-биле Дээди судтуң кежигүннери түңнелди үндүрүп, дарый хемчегни алыры күзенчиг.

Мөңгүш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
(«Шынның» корр.)

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор —3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийже-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98, ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23, ● чагаа килдизи—3-39-03; ● очулга—3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн баргаша — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 129.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

1991 чыл август 14 среда № 141 (14641)
(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Республиканың ажылчы чонунга, аныяктарынга партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар слёдунуң киржикчилериниң

КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг эш-лер!

Ынчаарда Атамановка деп адап турган, а 1942 чылдан бээр Кочетово деп эде адаан Суг-Бажынга 70 чыл бурунгаар 1921 чылдың август 13-16-да болган Бүгү-Тываның улустуң Тургузукчу хуралы Тыва Арат Республиканың — тыва улустуң төөгүзүнде бүрүн эргелиг баштайгы күрүнениң тургустунганын чарлаан.

Тываның Улусчу революциязының ужукталган үндезиннерин, боттуг чылдагааннарын, ужур-дузазын болгаш салдарлыг түңнелдерин бодап көрбүшаан, бодунуң күрүнезин арат массаларның тургусканы оларның хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш ір үеде берге демиселиниң Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдары-биле дүрүм ёзугаар түңнели болганын онзалап демдеглеп тур бис.

Советтер чуртунуң акы-дуңма дузаламчызының ачызында күш-ажылчы араттар Тываның Араттың революстуг намының удуртулгазы-биле улусчу эрге-чагырганың байдалдарында чоннуң демократтыг күрүнезин быжыглаар, феодализмге удур революцияны эчизинге чедирер, экономикага социалистиг хевирлээшкинни тургузар, культура талазы-биле хождудаашкынны ажып эртер талазы-биле депшилгелиг сорулгаларны шиитпирлээн.

1944 чылда ССР Эвилелиниң составынга Тываның каттыжып киргени Азия төвүнде аныяк күрүнениң капиталистиг эвес оруктап социализмче хөгжүлдезиниң, социал-экономиктиг ооң чугула базымнарының дүрүм ёзугаар түңнели болган.

Көшкүн амыдыралдыг, мал ажыл-агыйлыг хожудангай турган Тыва совет улустарның акы-дуңма өг-бүлезинге төөгүлүг кыска хуусаада аграр-индустриалдыг республика кылдыр сайзыраан болгаш социал-экономиктиг элээн улуг күчүлүг болуп, күш-ажылдың нити-эвилел хуваалдазынга киржип турар апарган.

Ниитилел амыдыралының бүгү талаларын чаартыр, рынок харылзааларынче шилчииириниң байдалдарында экономиканы быжыглаар болгаш хөгжүдер, социал болгаш угаан-бодал деңшилгезиниң эң-не ажыктыг аргаларын тывар талазы-биле нарын болгаш берге сорулгалар, айтырыглар амгы үеде республиканың ажылчы чонунуң мурнунда туруп турар.

Тываның улузунуң төөгүзүнде болгаш амыдыралында чугула болуушкунну — Тывага Улусчу революциязының 70 чылын тываларның национал катап тургустунганының байырлалы, республикада чурттап турар бүгү кижилерниң интернационализминиң болгаш найыралының, оларның чаңгыс эвиниң база сырый каттыжышкынының байырлалы кылдыр төлептиг демдеглээринче Тываның бүгү ажылчы чонун, аныяктарын, партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын бистер кыйгырып тур бис.

Кижилерниң патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгезин күштелдиреринге, оларның ылангыя аныяктарның национал чоргаарлалын хөгжүдеринге. Тываның социал-политиктиг, экономиктиг болгаш культура амыдыралында чедиишкиннер — ол дээрге, тыва улустуң эрес-шудургу күш-ажылының болгаш бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувустуң улустарының акы-дуңма дузаламчызының түңнели дээрзин кижи бүрүзүнүң хандыр ылаптыг медереп билип алырынга улусчу революцияның юбилейлиг ажыглаары эргежок чугула деп санап тур бис.

Националдар аразынга харылзааларның бедик культуразын шиңгээдип алыры, бистиң чуртувустуң болгаш делегей улустарының чаңчылдарын, дылын, уран чүүлүн, төөгүзүн хүндүлеп көөрүнге, камныг болуурунга бүгү хамаатыларны кижизидерин эргежок чугула. Бистиң амыдыралывыста хөй чүүлдер шыдамыккай, топтуг болурундан, бот-боттарын хүндүлежириниң болгаш бот-боттарынга бүзүрежириниң хамаарылдыр.

Эвилел керээзинге хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 1991 чылдың июнь 27-де ээлчег чок сессиязының шиитпирин деткип, чүүлдүг деп санавышаан, суверенниг күрүнелер, оларның аразында Тыва Совет Республика чоокку үеде Эвилел керээзинге ат салыр дээрзинге идегелди илергейлеп тур бис.

Аныяктар-биле ажылга хоочуннарның дуржулгазын болгаш билиин, мөгежилиг бедии-биле үнелевишаан, оолдар, уруглар ажыктыг күш-ажылга, хөй-ниитиниң ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржир кылдыр оларга дузалаарынче, чоннуң байлаан, тарааны, хлебти камнаарынга оларны кижизидеринче, аныяк салгал ниитилелдиң нити чаагай чорууңга бараан болур кылдыр бот-тускайлап ажылдап, күжүн, билиин бүрүн ажыглап шыдаарынга чаңчыктырарынче. Төрээн чуртунга, бодунуң чонунга ынак кылдыр, бир эвес херек болу берзе, боо-чепсекти холга туткаш, социализмниң чаалап алышкыннарын камгалаарынга белен болурунга кижизидеринче бүгү хоочуннарны кыйгырып тур бис.

Республикада корум-чурумнуң нити таарымча чок байдалын көрбүшаан, кем-херек үүлгедиишкиннеринге болгаш хөй-ниитиге удур таарымча чок өске-даа илерээшкиннерге удур чаңгыс аай фронт-биле демисежиринче бүгү ажылчы чонну, аныяктарны кыйгырып тур бис.

Чүгле ССРЭ-ниң улустарының акы-дуңма интернационалчы чаңгыс эвинге чурттап, оларның-биле найыралдыг болгаш кады ажылдажылганы быжыглап тургаш, бистиң республиканың ажылчы чону социалистиг шилип алышкынның оруу-биле чаагай үре-түңнелдиг күш-ажылга үндезилээш, экономика, культура болгаш угаан-бодал хөгжүлдезинге чаа-чаа бедиктерни чедип ап болур дээрзинге бүзүрел-биле бүзүреп турар бис.

Серемчилелдиг болуңар, мегечи хөөннерге болгаш авыязыг кыжарлаашкыннарга, политиктиг мегелээшкиннерге алыспаңар! Кол чүүл—чоннуң, бистиң улуг Төрээн чуртувустуң үндезин эрге-ажыктары, салгалдарның чырыткылыг келир үези-дир!

Кочетово суур.
1991 чылдың август 11.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тывага Улусчу революцияның 70 чылы-биле холбаштыр улус ажыл-агыйының мурнакчыларынга, культураның, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларынга Тыва АССР-ниң хүндүлүг аттарын тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Хүндүлүг аттарны тыпсыры болза:

Литература талазы-биле ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы»** хүндүлүг атты
Кенин-Лопсан Моңгуш Борахович — ТДЛТЭШИ-ниң төөгү секторунуң эргелекчизинге;
Сюрюн-оол Салим Сазыгович—ТДЛТЭШИ-ниң биче эртем ажылдакчызынга.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы» хүндүлүг атты
Куулар Черлиг-оол Чашкымаевич—Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң литература консультантызынга;

республикага төөгү эртемин хөгжүдеринге ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты
Кызласов Леонид Романович—төөгү эртемнериниң докторунга, Москваның Күрүне университединиң археология кафедразының профессорунга;

совет культура талазы-биле ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты
Ендан Дартан-оол Ерикович — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң пропаганда редакциязының улуг редакторунга;
Охемчик Ондар Дукурович—«Шын» солуң редакциязының фотокорреспондентизинге;
Сундуй Юрий Михайлович—чогаадыкчы ажылдакчы, Кызыл район;
Тимофеев Вячеслав Яковлевич—«Тувинская правда» солуннуң редакциязының харыысалгалыг секретарынга;
Хомушку Идамчап Сүрунович — национал херекселдер кылыр мастер, Бай-Тайга район;

Улус өөредилгезиниң талазы-биле ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы»** хүндүлүг атты
Некрасова Алла Иннокентьевна—Тоора-Хем ортумак школазының башкызынга, Тожу район;

Тудуг талазы-биле ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу»** хүндүлүг атты
Кертикей Кызыл-оол Моңгушевич—ажыл-агыйлар аразының механизастаттынган кожуун чоруур «Улуг-Хем» колоннзазының бызанчызынга;

Экономика талазы-биле ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи»** хүндүлүг атты
Салчак Дуюг Шавраевич—районнуң Агроүлетпүр каттыжышкынының кол бухгалтеринге, Бай-Тайга район;

Садыг болгаш ниитиниң чемненилгезиниң талазы-биле ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң садыының болгаш ниитиниң чемненилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты
Моңгуш Биче-оол Идамович — Аянгатының ортумак школазында интернат столоваязының поварынга, Барыын-Хемчик район;

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыялары дээш **«Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги»** хүндүлүг атты
Бамба Бады Шыырапович—Ленин аттыг совхозтуң кол зоотехнигинге, Эрзин район;

«Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи» хүндүлүг атты
Кустова Нелли Федоровна—районнар аразының ветбаклабораториязының директорунга, Барыын-Хемчик район;
Ховалыг Кара-кыс Орамбаловна—С. К. Тока аттыг совхозтуң кол мал эмчизинге;

«Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору» хүндүлүг атты
Кара-Сал Амыр Контарович—«Хемчик» совхозтуң механизаторунга, Барыын-Хемчик район;
Моңгуш Дадар-оол Хандыевич—«Чыраа-Бажы» совхозта витаминниг сиген далганы бүдүрер аппараттың башкарыкчызынга;

«Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты
Алексеенко Клавдия Александровна—«Көк-Тей» совхозтуң тарыкчы-техниигинге, Кызыл район;
Дажы Кудуруктай Хертекович—«Кара-Хөл» совхозтуң хойжузу, Бай-Тайга район;
Кудер-оол Март-оол Кыргысович—«Эйлиг-Хем» совхозтуң өшкү кадарчызы, Улуг-Хем район;
Куулар Санчы-Бидип Шаңгышович—«Кызыл тук» совхозтуң сарлык кадарчызы, Өвүр район;
Оюн Кончуй-оол Чамыянович — «Коммунизмниң херели» совхозтуң хойжузу, Таңды район;
Сагаан Сарыг-оол Салчакович—«Мөген-Бүрен» совхозтуң хойжузу, Мөңгүн-Тайга район;
Сандак Бажаа Хереловна—«Мөрен» совхозтуң хойжузу, Эрзин район;
Сокеп-оол Ондар Ондарович—«Сүмбер-Уула» колхозтуң хойжузу, Сүт-Хөл район;
Сундуй Владимир Михайлович—«Өөк» совхозтуң малчыны, Бии-Хем район;
Чогунга Надежда Барааановна—«Май 1» совхозтуң иви бригадазының бригадири, Тожу район;

«Тыва АССР-ниң алдарлыг чер таарыштырар тургузукчузу» хүндүлүг атты
Колеватов Евгений Константинович—улус депутаттарының район Советиниң күүскомунуң чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитединиң даргазынга, Каа-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың август 9.

Улус ажыл-агыйының мурнакчыларынга, өөредилгениң, кадык камгалалының, культураның ажылдакчыларын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш база Тывага Улусчу революцияның 70 чылы-биле холбаштыр **Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле** дараазында мурнакчыларны шаңнаар:
Базыр-оол Болат Көковна—«Коммунизмче орук» совхозтуң хойжузу, Өвүр район;
Бегзи Хорбии Донтаковна—ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң сарлыкчызы, Мөңгүн-Тайга район;
Бүдүп Чечекмаа Кыргысовна—райпола хлеб заводунуң хлеб быжырыкчызы, Улуг-Хем район;
Гавриченко Анна Михайловна—«Тыва тудуг» каттыжышкында № 48 тудуг эргелелиниң бүдүрүлге пиилдизиниң начальниги;
Горилов Евгений Владимирович—«Көк-Тей» совхозтуң директору, Кызыл район;
Долзат Манган-оол Салчакович—улус депутаттарының Сесерлиг көдээ Советиниң даргазы, Бии-Хем район;
Кудряшова Лариса Ондаровна—СПИД аарыын баш бурунгаар болдурбас болгаш аңаа удур демисел талазы-биле республика төвүнүң кол эмчизиниң оралакчызы;
Кужугет Бичиине Мижит-Доржуевич—«Тыва сут-мелиорация» каттыжышкынның Барлыкта районнар аразының ажыглал-тудуг эргелелиниң экскаваторщиги;
Кужугет Көк-кыс Шанчылановна—«Барлык» совхозтуң хойжузу, Барыын-Хемчик район;
Кушкаш Татьяна Тюлюшевна—Азас ортумак школазының башкызы, Тожу район;
Лошкарева Агафья Михайловна—«Бүрен» совхозтуң тарыкчы-техниги, Каа-Хем район;
Мөңге Сундуевей Ялдак-оолович—«Таңды сыны» совхозтуң директору, Тес-Хем район;
Моңгуш Александра Амыр-Медиевна — «Искра» совхозтуң хойжузу, Чөөн-Хемчик район;
Моңгуш Оюмаа Успун-ооловна—С. К. Тока аттыг совхозтуң саанчызы, Таңды район;
Моңгуш Эртине Сайын-Белекович—«Тываның аныяктары» солуннуң корреспондентизи;
Номчу-Белек Биче-оол Белчирович—«Мөрен» совхозтуң мал эмчизи, Эрзин район;
Ооржак Маадыр-оол Лопсанович—«Алдан-Маадыр» совхозтуң хойжузу, Сүт-Хөл район;
Птухин Владимир Николаевич—Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң тудуг секторунуң инженери;
Саая Мижит-оол Мынмырович—«Шын» солуң редакциязының харыысалгалыг секретары;
Сарыглар Хуна Кыстаевна— Кызыл-Тайганың фельдшер-акушер пунктузунуң эргелекчизи, Сүт-Хөл район;
Селезнев Владимир Матвеевич—Шагаан-Арыгның автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы, Улуг-Хем район;
Сиирин Таваа Оюн-оолович—Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң улус ажыл-агый редакциязының корреспондентизи;
Сотпа Ильич Салчакович — «Бай-Тал» совхозтуң хойжузу, Бай-Тайга район;
Чудан-оол Баз-оол Садарович—«Эйлиг-Хем» совхозтуң өшкү кадарчызы, Улуг-Хем район;
Ынаалай Сергей Балды-Хөөвич—«Чаа орук» совхозтуң чылгычызы, Эрзин район.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай 1991 чылдың август 9.

ОНЗА КОМИССИЯНЫҢ ХУРАЛЫ

Ниитиниң малынга чем белеткелиниң талазы-биле республиканың Онза комиссиязының ээлчеглиг хуралы оон даргазы, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың удуртулгазы-биле болуп эрткен.

Анаа ийи айтырыгны чугаалашкан: республикада ниитиниң малынга чем белеткелиниң амгы байдалы болгаш ол чугула кампанияга Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң, организацияларының база албан черлериниң киржилгезиниң дугайында.

Бирги айтырыг талазы-биле республиканың районнарында мал чеминиң белеткелинде Министрлер Чөвүлелиниң төлээлекчилериниң дыңнадыгларын дыңнап, сайгарып чугаалашкан. Мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле байдал республикада ниитизи-биле дүвүренчиг боор бертпышаан. Чүгле чаңгыс район — Бии-Хем планныг онаалдазының чартыындан хөй кезиин күүседип алган. А Тожу, Эрзин, Өвүр болгаш Кызыл районнарда байдал онза дүвүренчиг. Сөөлгү ийи районнуң мал чеминиң белеткекчилери планныг онаалдаларын дөңгүп-ле чээрби-чээрби хуу чедире берген болза, баштайгыларында шуут харыкчок — чүгле 9 болгаш 11 хуу. Белеткеттинген мал чеми дээш төлевир, сигенчилериниң аъш-чем, ылангыя таакпы-биле хандырылгазының, механизастаттынган коллективтерниң ажылын билдилиг организастаарының талазы-биле болгаш өске-даа чедир шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй.

Комиссияның ээлчеглиг хуралынга аа хөжүдаа турар районнарның удуртукчуларын кыйгыртып, дыңнаарын комиссия шиитпирлээн.

Ийиги айтырыг талазы-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оол дыңнадыг кылган. Хоорайның 400 ажыг бүдүрүлге организацияларынга болгаш албан черлеринге мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле онаалдалар бердинген деп ол дыңнаткан. Он коллектив ажыл-агыйлар-биле керээлерни чарган ажылдап киришкен 13 организацияның удуртукчулары үениң бо мындыг чымыштыг ажыл-херээнге киржиринден шуут ойталаан болза, арткан черлерниң бо чугула айтырыгга хамаарылгазы аки-ле билдинмес. Бо талазы-биле чамдык организациялардың удуртукчуларын база дыңнаан. Хоорайга бо ажылды экижидериниң талазы-биле хуузу даалгаларны комиссияның чамдык кежигүннеринге берген.

Рынокче шилчилгениң амгы бо нарын үезинде моон мурнунда турганы ышкаш биске кым-даа аяа-ла дузалажып кээп, бисче аъш-чемни халас чорутпас. Республика бүрүзү бодун боду чемгерер ужурлуг. Амгы үениң угланыышкыны ол. Хүн келген тудум байдал улам нарыыдап орар. Ынчангаш мал чеминиң белеткелинден аңгыда боттарывысты тараа, ногаалар болгаш картофель-биле чедер кылдыр хандырып аарының дугайында амдан-на эгелеп ханызы-биле бодап, болдунарла бүгү аргаларны кылыр ужурлуг бис. Ынчанмас болзувусса, шынап-ла, ажок берге чүүлдерге кээп болур бис деп Ш. Д. Ооржак хуралга түңнээн.

(Бистиң корр.)

АМЫДЫРАЛДЫҢ КОЛ ЧҮҮЛҮ

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң хуралындан

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралының кол айтырыы чуртка аъш-чем хандырылгазының системазын чогумчудары болган. Ол август 12-де Эвилел чазааның баштыңы В. С. Павловтуң даргалаашкыны-биле эрткен.

Чурттуң хөй-хөй девискээрлеринде дүжүт чегей, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң болгаш садарының хемчээли кызырлып турар. Оон кырынга ажыл-агый харылзааларының үрелгениниң немээр болза, рынокче шилчилге үезинде аъш-чем продуктуларын чоңга садарын чүгээртедири безин нарын айтырыг. А ону ынап-ла чедип алыр апаар деп, кабинет санап турар.

Дүжүт ажаалдазын өйшаанда доозар, көдээ ажыл-агый продуктуларын бээр талазы-биле дүтүржулгаларны база күрүнеге чагыгларын күүседир дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр апаар. Амгы ажаалда чүгле көдээниң ишчилериниң сагыш салыр чүүлү эвес, апаа бүгү адырларның бүдүрүлгелериниң коллективтери киржир ужурлуг. Бүгү-ле хевирлерниң дүжүдүн шөлдерден сөөртүрүнге кайы ведомствонуу болуп турары хамаанчокка болдунар-ла шаа-биле хөй техниканы хаара тудар — кабинеттиң шиитпири мындыг, ону республикаларның чазактары деткээн.

Дүжүт ажаалдазынга комплекстиг экономиктиг хемчеглерни ажыглаар. Ылангыя күш-ажылчы коллективтерниң кылган ажылын канчаар төлээриниң дугайында чугаа хуралга болган.

Күрүнеге продукция дужаарынга көдээниң ишчилери сонуургалдыг болур-биле чүнү кылза экил дээрзинче улуг кичээнгейни угландырган. Садыгга кирер аъш-чем продукциязы хөй болзун дээш кылыр ажылдарның талазы-биле сүмелерни хуралдың киржикчилери киирген.

Чиг этти, аъш-чемни, материалдарны даштыкыдан киир садып алырын хандырар хемчеглерни база чугаалашкан. Чамдык республикаларның болгаш ведомстволарның бодалдары аңгы-даа болза, мындыг дүрүшту дорт чугаалаан, ону топ дамчыштыр кылыр. Чүгле шупту кады чогуур акша-хөреңгини болгаш курлавырларны тып, чыып ап болур.

Чоокшулап орар, белен эвес болур хире кыш хуралдың хүн айтырыынга база бир чугула немелдени кылган: улус ажыл-агыйын ооаар чүүл болгаш энергия-биле хандырарын база чугаалажып көрген. Хомур-дашты, нефть продуктуларын болгаш газты улус ажыл-агыйының херектээр шаа-биле четче хандырарын чугаалажып тура, хуралдың киржикчилери күш-ажылчы коллективтерниң ажылын экономиктиг арга-биле деткиири чугула деп санаан. Чүгле ындыг туруш ук адырларның ажылын экижидип болур.

Хуралга сан-хөөнү болгаш акша эргилдезин экижидер талазы-биле хемчеглерни сайгарган.

Б. ГРИШЕНКО.
(СЭТА-ның тайылбырлакчызы).

Бир чагаага хамаарыштыр

«ХЕРЕК БОЛЗА, ЧЕДИП КЕЛИҢЕР...»

«С. К. Тока аттыг совхозтуң дирекциязынга

Кызыл хоорайның күүсекчи комитединиң шиитпирин ёзугаар «Тыва хамааты тудуг» трестиң бүдүрүлге-техниктиг четчелээшкин эргелелинге 1991 чылда малга чем белеткелиниң талазы-биле 5 тонна сиген белеткээр онаалда бердинген.

БТЧЭ арендалыг бүдүрүлге чери болур болгаш тудугларда ниитизи-биле 1500 кижини тудуг материалдары-биле хандырып турар. Ажылчын бүрүзү ажыл төлевирлиг болгаш ажылчын кижи бүрүзүнге чарыгдалдар БТЧЭ-ниң орулгазындан үнүп турар, ындыг болганда ажылчын кижиниң бирээзинге-ле чарыгдалдар бир айда 1814 рубль болур.

Мал чеми белеткээр техниканың чогун чижеглей алырга болгаш сиген белеткээр кижилерни чедиререринге, ашкарып-чемгереринге болгаш өске-даа чарыгдалдар түңү 2214 рубль. Бир эвес совхозтуң удуртулгазы 5 кижи дээш 11 муң 1 чүс рубль түңнүг акшаны төлээринге чөпшээрежир болза, бистиинге чедип кээп, мал чеми белеткээриниң талазы-биле керээни чарып аарын дилеедивис.

БТЧЭ-ниң начальниги В. В. Пензин».

Шак мындыг чагааны эргелелдиң удуртулгазы ук совхозче июль 31-де 68 дугаарлыг чагаа-биле чорудкан.

«Солун-на» чагаа. Мал чеми белеткедип аар дээр болзуңарза, төлеңер, ам барып аажок улуг өртек-биле төлеңер дээн ышкажыл. Бир эвес бисте совхоз бүрүзү бүдүрүлге черлеринче эът, тараа чиксээр, сүт ижиксээр болзуңарза, чедип кээп, өртээн каш-каш катап ажыр төлээш, чүгле ынчан ол аъш-чемни алыр силер дээр болза, чүү болур иргиι?

В. В. Пензин бодунуң ажылчыннарының бүгү чырыгдалдарын дыка тодаргай кылдыр санап каан. Совхозтар удуртукчулары база боттарының продукциязын бүдүрүп турар таражыларның, кадарчыларның, саанчыларның, өске-даа көдээ ишчилериниң дыштаныр хүннер, дыка хөй тавырылгаларда хүн-хүн дивес ажылы дээш чарыгдалдарны санап, ол бүгүнү бүдүрүлге, угаан-бодал ажылдакчыларындан чүге негеп кээп болбастар деп?

Беш тонна сигенниң белеткээриниң өртээ эң улуг төлевир-биле безин 400 хире рубль болуру номчукчуларының хөй кезиинге билдиниг. Эргелелдиң начальниги ол хире сиген белеткээни дээш барык 30 катап улуг төлевирни негеп олурар ышкажыл. Чагааның хөөнүн безин көрүңер-даан — дилеп турар хире-лаа болбажок, херек болза, чедип келиңер дээн ышкажыл. Кандыг комчуг турамзык, улуг хөөн дээр силер?

Бир эвес хүндүлүг дарга В. В. Пензин Күрүне садыындан эътти бир килограммда 6-7 рубль-биле эвес, 120-140 рубль-биле садып ап турган болза, оон ынчаар негээри чөптүг-даа боор болур турган боор ийин ол.

Ниитиниң херээн кады бүдүрүжүп бот-боттарынга дузалажылгының оруунга, херектиг-херекчок негээшкиннер кылгып турган херээ чеп-ле бар бе?

Николай БАЗЫР.

ТЫВАГА УЛУСЧУ РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ 70 ЧЫЛЫНГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛДЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Ажылчы чоннар коллективтериниң, революцияның, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй-ниитиниң төлээлекчилериниң Тываның Улусчу революциязының 70 чылынга турараскааткан байырлыг хуралының киржикчилери 1991 чылдың август 14-те 12 шакта 20 шакка чедир Советтер бажыңында № 107 өрээлге бүрүткээр.

ШАЛЫПЧЫЛАРГА ДЕҢНЕЖИҢЕР

Наадымга уткуштур чарыштың мурнакчылары

(1991 чылдың июль 1-де медээ-биле)

ХОЙЖУ БРИГАДАЛАР

1	2	3	4
Ондар С.Ч.	«Сүт-Хөл»	97	93
Сержинмаа Б. Д.	«Чаа орук»	86	91
Кыргыс С. Д.	«Торгалыг»	79	87
Ондар С. Ч.	«Сүт-Хөл»	90	86
Ондар Ч.-Д. М.	«Октябрьның 30 чылы»	73	86
Ооржак Н. Ч.	«Алдан-Маадыр»	87	83
Ооржак О. К.	«Алдан-Маадыр»	83	82
Шожап Б. Т.	«Эртинелиг»	78	82
Санаа А.С.	«О. Шынаа»	81	82
Доржу А. К.	«Мөрен»	80	82
Ооржак З. Б.	«Тииледге»	93	81
Куулар С. А.	«Сүмбер-Уула»	83	81
Биче-оол Л. М.	«О. Шынаа»	79	81
Канзан А. К.	«Найырал»	85	80

Тайылбыр: 1 — бригадири, 2 — ажыл-агыйы, 1990 чылда бо үеде алган хураганы, 4 — бо чылдың бирги чартыында алган хураганы.

ХОЙЖУЛАР

1	2	3	4
Кыргыс Д. С.	«Торгалыг»	105	160
Ондар Д. Д.	Карл Маркс аттыг	122	154
Ондар А. Д.	«Октябрь 30 чылы»	100	153
Оюн К. Ч.	«Коммунизмниң херели»	100	151
Иргит О. Н.	«Мөген-Бүрен»	—	126
Ооржак Б. Б.-Т.	«Тииледге»	91	112
Хавакчык В. Т.	«ҮТКА-ның 25 чылы»	92	111
Кужугет М. А.-Ч.	«Улуг Октябрь»	105	111
Чаламба К. Т.	«Кызыл тараачын»	—	110
Мортуй-оол А. О.	«Тииледге»	111	108
Ооржак М. Л.	«Алдан-Маадыр»	100	106
Монгуш Ы. А.	«Алдан-Маадыр»	98	105
Суванди Б. М.	«Чодураа»	85	103
Сагаан С. С.	«Мөген-Бүрен»	91	102
Мандал Б. А.	«Чаа орук»	101	101
Монгуш Д. А.	«Тииледге»	115	100
Саян Б. Х.	«Кызыгаар»	102	100
Санчат К. Н.	«О. Шынаа»	102	100
Ойдуп О. М.	—«—	95	100
Оюн А. И.	«Коммунизмниң херели»	108	100
Лапчаа С. М.	—«—	101	100
Байлак-оол А. Л.	«Ак-Хем»	95	100
Ондар Д. К.	«Искра»	100	100
Ондар Т. Ш.	— « —	77	100
Куулар С. С.	«Большевик»	100	100
Ондар К. К.	«Сүт-Хөл»	108	100
Ондар С. О.	«Сүмбер-Уула»	97	100
Делгер С. А.	— « —	95	100
Монгуш К. М.	— « —	100	100
Монгуш С. Э.	«Торгалыг»	44	100
Донгак И. С.	«Коммунизмче орук»	100	100
Шимчээ А. Б.	Ленин аттыг	69	100
Хайын С. К.	«Чаа орук»	100	100
Намзын М. И.	«Мөген-Бүрен»	102	100
Сагаан С. С.	— « —	102	100
Сотпа И. С.	«Бай-Тал»	100	100
Чудук К. Х.	«Тээли»	105	99
Кужугет А. С.	«Улуг Октябрь»	—	99
Алдын-оол И. С.	«Бай-Тал»	80	97
Шойзат М. И.	«Найырал»	90	90
Куулар П. Ө.	«Совет Тыва»	—	97
Дотпа В. С.	«Сесерлиг»	90	96
Кужугет Н. Ч.	«Тииледге»	103	96
Тарын-Базыр Ч. И.	«Мөген-Бүрен»	102	96
Маскыр-оол Д. Д.	«Найырал»	90	95
Кужугет Д. А.-Ч.	«Улуг Октябрь»	—	94
Кунгаа Б. М.	«ҮТКА-ның 25 чылы»	—	94
Монгуш С. К.	«Алдан-Маадыр»	93	94
Куулар Ш. Д.	«Торгалыг»	76	94
Хомушку Ю. С.	«Барлык»	92	94
Окпан-оол К. А.	— « —	80	93
Алдын-Херел Р. С.	«Кызыгаар»	—	93
Донгак Д. Б.	«Тыва»	—	93
Биче-оол У. Т.	«Найырал»	—	93
Монгуш С.	«Тииледге»	84	93
Ооржак Б. Д.	— « —	90	92
Адас Д. Т.	«Найырал»	85	92
Олчанмай Д. К.	— « —	105	92
Монгуш К. К.	«Большевик»	87	92
Мугур Э. С.	«Чаа орук»	98	92
Отсур В. М.	— « —	89	92
Чамзы Б. А.	Ленин аттыг	93	92
Далай М. Х.	«Бай-Тал»	98	92
Лопсан Б. П.	«Мөрен»	90	91
Базыр-оол С. М.	«Коммунизмче орук»	90	91
Монгуш Т. Д.-Д.	— « —	90	91
Кертик Н. К.	«Торгалыг»	94	91
Монгуш Д. Ч.	«Сүт-Хөл»	86	91
Куулар Б.-Х. Х.	«Хорум-Даг»	95	91
Ондар Э. Ч.	«Ээрбек»	89	91
Хадын-оол С. Т.	Түлүш Кечил-оол аттыг	80	90
Сарыглар С. А.	«Сүмбер-Уула»	94	90
Ховалыг Д. К.	Карл Маркс аттыг	98	90
Кенен Б. М.	«Коммунизмче орук»	80	90
Санчы А.-Х. Д.	«Торгалыг»	95	90
Кончук Д. Л.	— « —	89	90
Калдан С.-Ш. С.	«Кызыгаар»	—	90
Тумат Ч. К.	«О. Шынаа»	89	90
Седен О. Д.	— « —	85	90
Өөвей Д. Б.	Ленин аттыг	98	92
Соян А. С.	«Чаа орук»	82	90
Самдак Б. Х.	«Мөрен»	90	90
Айыкыы В. С.	— « —	—	90
Чепук Р. Д.	ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг	102	90
Бегзи М. Д.	«Бай-Тал»	92	90
Даржаа К. С.	— « —	85	90
Донгак Б.-С. Ч.	«Торгалыг»	90	80
Монгуш С. Ч.	«Эртинелиг»	86	90
Шарыт-оол В. В.	— « —	85	90
Тюлюш К. С.	— « —	84	90
Дотпа Т. С.	«Сесерлиг»	90	90
Седип М. В.	«Ээрбек»	—	90

Тайылбыр: 1—хойжуларның фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери, 2—ажыл-агыйы, 3—1990 чылдың бо үезинде алган хураганы. 4—бо чылдың бирги чартыында алган хураганы.

ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3	4
Аралдии С. Н.	«Таңды сыны»	100	130
Чудаан-оол Б. С.	«Эйлиг-Хем»	144	126
Минчит-оол С. Д.	— « —	144	123
Күнзек С. Ш.	«Таңды сыны»	81	105
Күдер-оол М. К.	«Эйлиг-Хем»	—	101
Чудаан-оол С. К.	— « —	—	100
Борбай-оол М. М.	«Таңды сыны»	163	93
Салчак С. Л.-С.	«Кызыл-Даг»	90	91

Тайылбыр: 1—өшкү кадарчыларының фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери, 2—ажыл-агыйы, 3— 1990 чылдың бо үезинде алган анайы, 4—бо чылдың бирги чартыында алган анайы.

СҮТ-БАРААН ФЕРМАЛАРЫ

1	2	3	4
Сагоян И. П.	«Көк-Тей»	1577	1489
Тимеев С. М.	«Сосновское» ДБА	1543	1464
Носков В. И.	«Ленинчи орук»	1016	1219
Монгуш Р. Б.	«Искра»	1126	1117
Дзямко В.	«Кызыл тараачын»	749	1090
Дажы-Дондуп А. Б.	— « —	818	1071
Бушмакин Н. И.	«Революцияның чалбыыжы»	1168	1058
Дагба М. Д.	«Сосновское» ДБА	1106	1037
Сандыкпа В.	С. К. Тока аттыг	984	1031
Дожудей М. Т.	«Өөк»	602	992
Куулар В. О. Д.	«Хорум-Даг»	1102	889
Пешкевич И. В.	«Хадын»	574	870
Ооржак Р. Б.	«Шекпээр»	717	815
Куулар В. О.	«Октябрьның 30 чылы»	814	809
Кузнецова В. М.	«Өөк»	602	804
Монгуш К. С.	«Чыраа-Бажы»	889	804
Донгак З. П.	«Кызыл тараачын»	653	800

Тайылбыр: 1 — бригадири, 2 — ажыл-агыйы, 3—1990 чылда бир инекке овааштыр саган сүт (кг), 4—бо чылдың бирги чартыында бир инекке овааштыр саган сүт (кг).

СААНЧЫЛАР

1	2	3
Кыргыс М. Н.	«Сосновское» ДБА	2000
Допчун-оол Р. К.	«Көк-Тей»	1963
Журавина П. И.	«Сосновское» ДБА	1826
Чадамба Н. С.	«Көк-Тей»	1795
Монгуш М. С.	— « —	1777
Донгурак О. Б.	— « —	1750
Сагаачы З. С.	— « —	1687
Араңдол С. Х.	— « —	1626
Арандол Л. В.	— « —	1542
Волошина Н. А.	— « —	1535
Хунапай Е. Т.	«Кызыл тараачын»	1304
Ензак Г. С.	— « —	1290
Комокина В. В.	— « —	1278
Беляк Н. П.	— « —	1262
Иргит А. Д.	— « —	1241
Маады П. М.	— « —	1243
Оттугбай О. И.	«Революцияның чалбыыжы»	1226
Манзырты С. Т.	«Кызыл тараачын»	1214
Красовских Е.	— « —	1208
Терских А. И.	— « —	1200
Должникова Р. Ф.	— « —	1190
Оюн Р. Ш.	«Революцияның чалбыыжы»	1186
Кужугет Ч. Х.	— « —	1175
Шатохина З. Я.	«Кызыл тараачын»	1174
Арамзай Л. Д.	— « —	1153
Кондрусева З. Н.	— « —	1150
Хунаа Д. Ч.	«Россия»	1138
Санчай А. С.	«Хадын»	1138
Бовкун А. В.	«Кызыл тараачын»	1141
Салчак Т. Ч.	— « —	1134
Тугжу С. Т.	«Өөк»	1131
Сарыглар Л. Э.	«Искра»	1130
Ооржак А. Э.	— « —	1127
Сарыглар Б.-К. Н.	— « —	1125
Сат С. Д.	«Өөк»	1120
Навааштай А. Б.	«Найырал»	1116
Ондар Н. О.	«Алдан-Маадыр»	1108
Куулар В. С.	«Искра»	1107
Самбуга Л. А.	«Өөк»	1065
Монгуш Ч. М.	«Хадын»	1044
Түлүш И. К.	«Өөк»	1048
Маады М. М.	«Саян»	1032
Оланмай Т. М.	— « —	1015
Ондар О. А.	«Өөк»	1001
Саая Г. О.	«Хемчик»	1000
Дамдын-оол З. К.	«Хадын»	1000
Донгак С. С.	«Алдан-Маадыр»	984
Маскыр-оол С. С.	«Хадын»	983
Балчыр-оол А. К.	«Енисей»	973
Салчак С. С.	«Ленинчи орук»	970
Ондар Е. К.	«Тииледге»	966
Достук М. О.	«Өөк»	952
Самба О.-С. С.	«Найырал»	951
Донгак Л. Д.	«Хемчик»	950
Тыпыжик Л. С.	«Өөк»	940
Дамба Н. Н.	«Енисей»	933
Салчак Л. Б.	«Тээли»	930
Чамзырын В. И.	«Улуг Октябрь»	925
Саая С. Д.	«Хемчик»	923
Шагдыр В. Ч.	«Саян»	922
Куулар А. Н.	«Тээли»	920
Ховалыг Г. К.	«Өөк»	918
Монгуш О. Б.	«Тииледге»	917
Очур Б. М.	«Найырал»	913
Бас-оол Н. А.	«Өөк»	903
Ондар А. Б.	«Тииледге»	903
Иргит Ч. Ч.	«Тээли»	890
Ховалыг А. Д.	«Найырал»	888
Очуржап Н. Ч.	— « —	885
Сарыглар З. К.	«Тииледге»	885
Ооржак Ы. С.	— « —	883
Хомушку А. К.	«Хемчик»	874
Монгуш А. Б.	«Октябрь 30 чылы»	861
Найтан В. Л.	«Ленинчи орук»	860
Бүрүней Г. Х.	«Найырал»	857
Хаваа Е. Ш. Б.	— « —	854
Ожегина Р. И.	СЭКП-ниң 25 съездизи	833
Даржаа И. Т.	«Найырал»	838
Сандый-оол Б. П.	«Кызыл тук»	825
Куулар Т.	«Октябрь 30 чылы»	824
Шимит Т. Ф.	СЭКП-ниң 25 съездизи	818
Даваа О. К.	«Кызыл тук»	812
Потапова П. И.	СЭКП-ниң 25 съездизи	804
Шоога Ч. Э.	СЭКП-ниң 22 съездизи	775
Донгак Т. Д.	«Чыраа-Бажы»	773
Аракчаа А. К.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	771
Ожукпан О. К.	«Енисей»	759
Куулар Х. К.-Д.	«Чыраа-Бажы»	758
Эренчин С. З.	«Чодураа»	757

Тайылбыр: 1— фамилиязы, ады, адазының ады, 2 — ажыл-агыйы, 3—бир инектен-не сагган сүдү (килограмм).

«Чайлагда» деп Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БЫЗАА АЖААКЧЫЛАРЫ

1	2	3
Үлүйген З. С.	«Кызыл тараачын»	911
Комбу С. С.	— « —	861
Кужугет Н. Х.	—«—	768
Лопсонова Л. А.	«Саян»	767
Очур К. С.	«Кызыл тараачын»	722
Хомушку К. Д.-К.	«Хемчик»	720
Донгак А. Д.	«Найырал»	710
Хүргүл-оол Т. К.	—«—	700
Анисимова В. Н.	«Сосновское ДБА	675
Маскыр-оол М. М.	«Хадын»	661
Чолдак-Кара К. М.	«Кызыл тараачын»	650
Чапсынак Ч. Д.	«Көк-Тей»	634
Алдай Т. Т.	«Найырал»	630
Маады Э. Б.	«Саян»	623
Тюлюш Т. Л.	«Найырал»	620
Кужугет Р. С.	«Саян»	618
Тожу С. Ш.	«Революцияның чалбыыжы»	610
Монгуш У.-Ч. Д.	Салчак Тока аттыг	606

Тайылбыр: 1 —фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери, 2 — ажыл-агыйы, 3 — бо чылдың бирги чартыында бир бызаадан хонукта алган немелде деңзизи (грамм).

ТӨРҮҮР ИНЕК КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Аракчаа К. К.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	62
Седип-оол С. В.	— « —	61
Монгуш О. Ш.	«Коммунизмче орук»	61
Ооржак М.	«Кызыл тук»	76

Тайылбыр: 1 —фамилиязы, адының, ачазының адының эге үжүктери. 2—ажыл-агыйы. 3—чүс инектен-не камгалап алган бызаазының саны.

ТӨРҮВЕС ИНЕК КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Серен-оол В. Ч.	«Кызыл тук»	700
Кудрявцев	СЭКП-ниң 25 съездизи аттыг	322

Тайылбыр. 1—фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери. 2—ажыл-агыйы. 3—бир инектен-не хонукта алган немелде деңзизи (грамм).

САРЛЫК КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Биче-оол Б. Д.	«Торгалыг»	83
Одай У. У.	— « —	75
Тумат Н. О.	«Эртинелиг»	100
Куулар С.-Б. Ш.	«Кызыл тук»	84
Донгак Н. Д.	— « —	84
Куулар В. К.	— « —	78
Куулар С. К.	— « —	77
Чоргаар В. И.	«Мөген-Бүрен»	100
Бегзи Х. Д.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	93
Иргит М. Х.	«Мөген-Бүрен»	89
Дажы А. Н.	—«—	88
Кара-Сал А. Б.	— «—	84
Кужугет В. С.	«Тээли»	96

Тайылбыр: 1—фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери, 2—ажыл-агыйы, 3—чүс сарлыктан-на камгалап алган бызаазының саны.

ЧЫЛГЫЧЫЛАР

1	2	3
Чооду Т. Д.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	80.3
Данзурун Б. И.	«Чодураа»	78
Захаров В. Г.	— « —	72
Ооржак Д. Д.	«Алдан-Маадыр»	100
Норбу С. Н.	«Енисей»	102
Лакпа О. С. (аренда)	«Бурунгаар»	70.6
Саит-оол Д. Ф.	«Совет Тыва»	62.5
Чондан М.	«Ак-Тал»	88
Сандан Т. К.	«ҮТКА 25 чылы»	80
Чандан Ч.	«Ак-Тал»	77
Санчи В. Т.	«Күш-ажылдың хостуу»	65
Монгуш С. С.	«Искра»	100
Ооржак Д. С.	«Чыраа-Бажы»	83
Сат С. С.	СЭКП-ниң 22 съездизи аттыг	82
Монгуш Д. К.	«Коммунизмче орук»	72
Догбан М. Х.	— « —	70
Хертек Н. С.-Д.	«Мөген-Бүрен»	72
Монгуш В. А.	«Тииледге»	77

Тайылбыр: 1—фамилиязы. 2—ажыл-агыйы. 3—чүс бе-дек-не камгалап алган кулуну.

ХАВАН АЖААКЧЫЛАРЫ

1	2	3
Гаврилятова М. Р.	«Көк-Тей»	401
Мохов В. Г.	—«—	420

Тайылбыр: 1—фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери. 2—ажыл-агыйы. 3—бир хавандан-на хонукта алган немелде деңзизи (грамм).

(Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйының ажылчыннары)

1	2	3	4
Телипко Л. Н.	238	157	220
Монгуш М. С.	238	157	218
Монгуш С. Б.	238	157	215

Тайылбыр: 1—фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери, 2—азыралында хаваннарының айда ортумак саны, 3—план ёзугаар алыр немелде деңзизи (центнер), 4—немелде деңзи алыр планының күүселдези.

Наадым киржикчизи

ТӨЛЕПТИГ БЕЛЕКТЕРЛИГ КЕЛГЕН

Бора-Хопуй Хемнештеңниң Куулар — Чөөн-Хемчик районнуң «Хорум-Даг» колхозунуң хоочун болгаш дуржулгалыг хойжуларының бирээзи. Ол бо чылын ажылынга бедик түңнелдерни чедип алгаш, колхозтуң хойжуларының мурнунда Наадымга киржир эргени чаалап алган. Мал ажылынга барык ээрби чыл чедир ажылдааш, мергежээни-даа аажок, арга-дуржулгазы байлак. Эрткен чылын мал чемин бодунуң күжү-биле белеткеп алганының ачызында оол ноданы кыштың хүр ашкан. оолдаар чүс баш хойга онаашпыр тозан алды хураганы малчыл камгалап алган. Кыштың хүр ашканының база бир бадыткалы — хой бүрүзүндең 2 килограмм дүк кыргып аар хуллааге-зин 2 килограмм 700 грамм кылдыр күүсеткени боор турар.

Ол хире эки көргүзүглерни чедип алырынга кадарчының өөнүң ишти Делгермаа Куулар нуң киирген улуг демдеглеп кааары артык эвес. Ол хой оолдааашкынының чимыштыг үезинде ол чутуда херекке бодунуң уруглары эвилелдеп, оларга ажылдың бергезин билиндирип, харысалгалыг, ажылгыр болурун өөредип, нерет келген. Малчыннар оттары, уруглары хой кыргылдазынга база идепкейлиг киришкен. Дүк алырының талазы-биле хой жулардан чүгле Роза. Бүгү Монгуш оларга аштырган, колхозка ийиги черни ээлээннер.

Кыргылда доостурга, хоюн бүдүрген. Улуг-Чыргакының Хөнү-Азыр бажында чайлаанче бо ттаннап кадарары-биле үндүре берген. Өөнүң иштин өске-даа хер-херексели чайлагдан келгеш хонар кадаанде тудуп тургаш. Ооренип-даа, ажылдан-даа турар уруглары чылын сиген белеткээнче өскелерин мурнап кирген. Олар Чыргакы Аксының улуг шыгынга 12 тонна чаагай сигенни кезип, бөлүп, сарааттап алганнар.

Мурнакчы хойжу Наадымче торууруңга чедир малынга дүс-кужурну немей чедирип аайлап кааш, Ак-Хая хойжу бригадазының миштиги-биле кылыр ужурлуг 100 тонна сигенин белеткээринге киржип, бо-дунуң сигенин база бек-суланы ам-даа немей белеткеп алыр сорулгалыг бедик тура-сорук ажылдаан.

Токпак-оол САРЫГЛАР,
«Хорум-Даг» колхозтуң партия организациязының секретары.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл
август
16
пятница
№ 143 (14643)
(Чагылар өртээ 8 кап).
Садар өртээ 20 кап.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

НАЙЫРАЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ЭПТИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлыг хурал

ЧУРУКТАРДА: Тываның хөгжүм-шии театрында (үстүнде); байырлалдың аалчылары уткуп турары; В. И. Ленинге тураскаалга чечектер салыышкыны (адаанда).
В. САВИНЫХ биле О. ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

1921 чылдың августа Бүгү-тываның Тургузукчу Улуг хуралы болуп эрткеш, Тыва Арат Республиканы — тыва улустуң төөгүзүнде бүрүн эргелиг күрүнениң тургустунганын чарлаан. Ол болза Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдарының ачызы-дыр.

Совет Эвилелиниң акы-дуңма дузаламчызының ачызында улусчу революция тиилээн. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тывага үндезин чаартылгалар боттанган, аграр-индустриалдыг республика кылдыр сайзыраан.

Тыва улустуң төөгүзүнде болгаш амыдыралында чугула болуушкун — Тывага улусчу революцияның 70 чылы болуп турар. Бо болза тываларның национал катап тургустунганының, республикада чурттап турар хөй национал бүгү кижилерниң найыралының, оларның чаңгыс эвиниң, кады ажылдажылгазының, сырый каттыжыышкынының байырлалы-дыр. Юбилейге тураскааткан байырлалдар Кызылга, районнар төптеринге, совхозтарга болуп эрткилээн.

Тывага улусчу революцияның тиилээнинге тураскаадып, чылдың магалыг үези — август 15-ти Республика хүнү, байырлалы кылдыр чарлаан. Оон бир дугаарын дүүн эгелээн Тывага улусчу революцияның 70 чылын Кызылга байырлаарынга тураскааткан.

Анаа найысылал каас-шиник ужурашкан. Оон В. И. Ленин аттыг шөлүг, кудумчулары, бажыңнары транспарантылар, лозуңнар, туктар-биле каастаттынган. Кызылчылар ажыл-агыйынга, культура тургузуушкунунга биче эвес чедиишкиннерлиг болган.

Хүндүскүнүн 15 шак. Республиканың хөгжүм-шии театры. Оон сценазының дөрүнде Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының үндезилекчизи, Совет күрүнениң тургузукчузу В. И. Ленинниң улуг бюзу, «70 чыл» деп бижимел.

СССР-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттары, революцияның, партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, Совет Эвилелиниң болгаш Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, республиканың юбилейинге болгаш Наадымга тураскааткан социалистиг чарыштың тиилекчилери малчыннар, ажылчыннар, улус өөредилгезиниң, эмнелгениң, эртемниң, литератураның, уран чүүлдүң ажылдакчылары, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери, Совет Армияның дайынчылары, Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлалынга киржири-биле келген аалчылар залга олурупкан.

Байырлыг хуралдың президиумунда — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы В. Г. Сыроватко, РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретары А. Г. Мельников, республиканың партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары революцияның, партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчылар, байырлалга киржири-биле келген республикаларның, крайларның, областарның, шериг округтарының, МАР-ның Убса, Завхан, Баян-Ульгий аймактарының төлээлериниң удуртукчулары.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан ажылчы чоннар коллективтериниң, революцияның, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй-ниитиниң төлээлекчилериниң байырлыг хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондар эге сөс-биле ажыткан.

Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ чугаазы

Тывага Улусчу революцияның 70 чылын тыва улус, республиканың бүгү ажылчы чону бөгүн байырлап, демдеглеп турар. Бо байырлал тыва улуска онза чугула ужур-дузалыг. Азия диптиң төвүнге суверенниг — бүрүн эргелиг баштайгы күрүнениң тургустунганындан бээр 70 чылын демдеглеп турар-дыр бис.

Ийи-чаңгыс кижите чүдүүр чоруктуң болгаш таптаашкын чылдарында чурттуң хөй улустарының национал байырлалдары, а ол ышкаш чаңчылдары болгаш чаңчыккан ёзулалдары херекке алдынмайн келген. Улустарның шаандакы чаңчылдарын чаа бодаашкынның, эде тургустунуушкунуң ачызында ам катап тургузар аргалыг болган бис. Суверенниг Тыва күрүнени 1921 чылда тургустунганының онза ужур-дузазын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң барымдаалап көрбүшаан, чыл бүрүде август 15-ти Республиканың хүнү кылдыр демдеглээрин шиитпирлээн болгаш ол хүннү ажылдыг хүн эвес кылдыр чарлаан болгай. Ынчангаш Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитедин херек кырында боттандырып эгелээн-дир бис.

Бурунгу тыва черге түрк, уйгур, кыргыс нояннарының күрүнелери тургустунуп, самдарап дүжүп келген. Чингис-хаанның аг-шериглери база тыва черни дамчыштыр эрткен. Феодалдарның дерзии дарлалы, даштыкының чиижен капиталистериниң араатанзыг мөлчүлгези, сан-түң чок албан-үндүрүглер эвээш санныг тыва улустуң эктимойнунга онаажып турган. Тыва улус аар-берге ол шыңгыы шылгаалдаларны чүгле шыдажып эрткен эвес, харын Тываның маадырлыг төөгү үе-чадаларында тиилекчи болуп, бодунуң күрүне тургустунуушкунун болгаш суверенниг бүрүн эргезин чедип алган.

Тыва улус дыка нарын орукту эрткен. Даа кожууннуң чагырыкчызы Буян-Бадыргы ноянның дилээни-биле Тываны 1914 чылда Россияның протекторадының (камгалал-хайгааралының) адаанга хүлээп алган. Тыва улустуң төөгүзүнге депшилгелиг чаа үе-чада шак ынчаар эгелээн. Дыл-домааның, амыдырал-чуртталгазының талазы-биле бодунуң төрел улустарындан — алтайлардан, буряттардан, калмыктардан, кыргыстардан, хакастардан, якуттардан тыва улус хөй чылдар дургузунда чарылган турган, а Россияның составынга кирген сөөлүнде ол төрел улустар-биле дорт харылзажыр, харын оларның төлээлекчилери-биле кады чурттаар арганы ам тывалар алган. Үстүнде бо демдеглеттинген улустарның төлээлекчилери бөгүнгү бистиң байырлыг хуралывыста олуржуп турар, бистерге алдарны болгаш хүндүткелди көргүскен. Чүректиң ханызындан оларга изиг байырны чедирип тур мен!

Тыва черни ак кулактардан, ак-кыдаттардан, ак-гвардейжилерден тыва револючуларның болгаш орус партизаннарның дем-биле хостаарынга арганы Октябрь революциязы берген. Тываларның суверенниг бүрүн эргелиг күрүнезин 1921 чылдың август 14-те тургузарынга орукту ол бүгү байдалдар ажыткан. Шаанда Сүг-Бажы деп адап турган, амгы үеде Таңды районнуң Кочетово суурунга Бүгү-Тываның Тургузукчу бирги хуралы суверенниг Таңды-Тыва Республиканың эң баштайгы Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) тыва, орус болгаш моол дылдар кырынга 1921 чылдың август 15-те чарлаан.

Тыва чазааның баштайгы даргазы Тургузукчу хуралды (съездини) хаар мурнуу чарыында мынча деп демдеглээн:

«Улуг Совет Россияга ханызы-биле өөрүп четтиришкинни бистиң чонувустуң өмүнээзинден илергейлеп тур мен, бодун бот-тускайлан кылдыр чарлаар, бодунуң иштики херектерин шиитпирлээринге хамаарышпас улус болур талазы-биле бистиң Таңды-Тываның чонунга Совет Россия Сафьянов сайыттың (министрниң) нүүрүнде дузалаан. Бистиң бот-тускайлан амыдыралывысты узуткаарын оралдашкан бүгү араатаннарга удур демисешпишаан, ону чедип алырын хөй чылдар дургузунда оралдажып келген бис. Берге болгаш нарын ажылга хамаарыштыр биске дузалаан орус колониялчының бүгү делегаттарынга съездиниң өөрүшкүзүнден өөрүп четтиришкинни илергейледим. Чөптүг чаа үндезиннерге бистиң амыдыралывысты тургузар талазы-биле олар моон соңгаар-даа бодунуң дуржулгазы база билии-биле дузалаар дээрзинге идегеп тур мен. Сагыш-сеткилдиң өөрүшкүзү болгаш бүрүн ханыышкыны-биле хуралды хаап тур мен».

Тыва чазааның баштайгы даргазының бо сөстери интернационализмниң ёзузу-биле бүрүн сиңникеенин тыва улустуң оон соңгааргы амыдыралының оруу бадыткаан. Улусчу революцияның болгаш Тывада суверенниг бүрүн эргелиг баштайгы күрүнениң төөгүзүнүң чамдык арынналарының дугайында допчулап чугаалаарга мындыг-дыр, эштер.

Тывага улусчу революцияның юбилейин демдеглевишаан, баштайгы револючуларның — тыва улустуң алдарлыг оолдарының чырыткылыг тураскаалының сактыышкын ёзулалын кылып көрээли. Тыва черге улусчу революцияның тиилелгезинге төлептиг үлүүн киирген орус болгаш Советтер чуртунуң өске-даа улустарының эрес-маадырлыг оолдарынга ханы хүндүткелдиң ёзулалын кылып көрээли.

Тыва араттар бодунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун, күрүне тургустунуушкунун чедип алгаш, тайбың база тургузукчу амыдыралче чеден чылдар бурунгаар эгелеп кирген.

70 чылдың бедииниден эрткен оруувусту эглип көрбүшаан, чедиишкиннерни болгаш четпестерни хандыр бодап, чүү болганын, чүнү кылдынганын чаа ёзу-биле көөр ужурлуг бис. Чүге дээрге, эрткен үези чокта келир үези база чок болур ийик.

1921 чылда Тываны бот-догуннаан республика кылдыр чарлаан сөөлүнде, Совет Эвилели аңаа үнелеп четтинмес улуг дузаламчыны көргүскен. Республиканың хөй аныяктарын Совет Эвилелиниң хоорайларынче өөредип чоруткан. Янзы-бүрү адырларның тускай эртемниглери биске келгеш, улуг дузаны чедирген. Ол бүгү дээш тыва улус Советтер чуртунга чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илергейлеп турар. Өөрүп четтиришкинниң тодаргай илергейлээшкини Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында бадыткаттынган. Дайынның баштайгы хүнүнден эгелээш-ле ТАР-ның ажылчы чону ССРЭ-ниң талазында дээрзин быжыы-биле медеглээн. Фронтуга, Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчыдан аңгыда тыва улустуң эрес-дидим оолдар, кыстары фашистиг эжелекчилерге удур дайынга дорту-биле киришкен.

Совет Эвилелиниң составынга Тыва каттыжып кирген сөөлүнде оон экономиказы болгаш культуразы шапкын хөгжээн. Маңаа хамаарыштыр республиканың социал хөгжүлдезиниң чамдык чижектериниң дугайында чугаалап көрейн. Совет эрге-чагырганың чылдарында республиканың чонунуң кижи саны 1944 чылдан 1990 чылга чедир 3 ажыг катап, тывалар 2 ажыг катап өскен, а бичии чаштарның өлүп-хораар чоруу барык 4 катап кызырылган.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Тыва ССР-ниң Дээди Совединге, Тыва ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, Тыва Республиканың бүгү ажылчы чонунга

РСФСР-ниң Дээди Совели алдарлыг байырлал-биле — Республиканы чарлаан хүнден бээр чеден чылы-биле холбаштыр Тыва Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге, бүгү хамаатыларынга чүректиң ханызындан байыр чедирип тур.

Таңды-Тыва улустарының төлээлекчилериниң Бирги Тургузукчу Бүгү-тыва съездизи 1921 чылдың август 14-те бир үн-биле мынчаар чарлаан: «Таңды-Тываның Арат Республиказы бодунуң иштики херектерин шиитпирлээринге кымдан-даа хамаарышпас болгаш бүгү чону хостуг бот-башкарттынар эргелиг болуп турар. Таңды-Тыва Республика делегей харылзааларынга Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың камгалал-хайгааралын хүлээп көрүп турар».

1944 чылдың октябрь 11-де РСФСР-ниң составынга Тыва каттыжып кирбишаан, оон бээр үениң дургузунда ССР Эвилелиниң социал-экономиктиг күчүзүнге, Россия Федерациязының улустарының найыралының хөгжүдеринге боттуг үлүүн киирген. Күрүне болуп тургустунганының болгаш хөгжүлдезиниң, чамдыкта берге болгаш харын халаптыг болган эрткен оон чылдарында акы-дуңма Тыва чааскаазыраваан: бистиң чуртувустуң бүгү улустары, хамыктың мурнунда орус улус аңаа бүгү талалыг дузаламчыны көргүзүп келген.

Амгы үеде Тыва, оон чону бодунуң хөгжүлдезиниң шынар талазы-биле чаа үе-чадазын чурттап эртип турар. РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составынга бодун суверенниг, бүрүн эргелиг күрүне кылдыр чарлавышаан, Тыва Совет Социалистиг Республика улустарының национал күрүнезин быжыглаарынга, экономиказын база культуразын хостуг хөгжүдеринге эрге-хоойлу үндезинин тургусkan. Кол чүүл — республиканың бүгү национал дарының бот-боттарын хүндүлежир болгаш билчир чаңчылдарын, акы-дуңма ёзузун быжыглаары болур. Тываның улузу амгы үеде Россия Федерациязының ёзулуг хостуг болгаш бүрүн эргелиг кежигүнү болбушаан, бодунуң республиказынга суверенитеттиң болгаш күрүне эрге-чагыргазының боттуг эдилекчизи болуп турар.

Тыва Республика социал болгаш угаан-бодал депшилгезиниң оруу-биле, демократтыг үндезин реформаларның оруу-биле чедиишкиннерниг бурунгаарлаар дээрзинге быжыг бүзүрелди РСФСР-ниң Дээди Совединиң байырлалдың бо хүнүнде илергейлеп тур. Национал күрүнениң чарлааныының — Таңды-Тываның Арат Республиказының тургустунганының 70 чылы-биле холбаштыр Тываның ажылчы чонунга изиг байырны чедирип, өг-бүле бүрүзүнге, республиканың хамаатызы бүрүзүнге аас-кежикти күзеп тур бис!

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге

Улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканы чарлааның 70 чылы-биле холбаштыр коммунистерге, хоорайның болгаш көдээниң бүгү ажылчыннарынга, эртем-техниктиг база чогаадыкчы интеллигенцияга, хоочуннарга, аныяктарга чүректиң ханызындан байыр чедирип тур бис.

Тываның ажылчы чону орус улустуң болгаш бистиң чуртувустуң өске-даа улустарының революсчу күштери-биле кады Тываның Улусчу революциязының тиилелгези дээш, социал база национал дарлалдан бодунуң хосталгазы дээш идепкейлиг демисешкен. Улусчу революцияның тиилелгези болгаш Тыва Арат Республиканы чарлааны тыва улустуң шылгарангай чаалап алыышкыны болган. Совет Россияның дузазы-биле Тыва чаа экономиктиг болгаш политиктиг тургузугну тудуп тургузарының оруунче быжыы-биле кирген. ССРЭ биле Тыва Арат Республиканың аразында найыралчы харылзаалар чылдан чылче быжыгып орган.

1944 чылдың августа Тываның Биче хуралының VII онза сессиязы Тыва Арат Республиканы Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алыр дугайында дилегни ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму тыва ажылчы чоннуң дилээн хандырып, 1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат Республиканы Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алган.

Оон бээр эрткен чылдарның дургузунда Совет күрүнениң бүгү талалыг дузазының, Коммунистиг партияның сагыш салыышкынының, совет улустарының деткимчезиниң, Тываның ажыл-ишчилериниң шудургу күжениишкиннериниң ачызында экономиктиг, социал-культура тургузулгазында улуг чедиишкиннер чедип алдынган. Ниитилелде боттанып турар чаартылгалар, республиканың ниитилел амыдыралында боттанып турар чаартылгалар, улустарының политиктиг идепкейиниң, национал бот-медерелдиң өзүлдези оон шынар талазы-биле чаа улам ыңай хөгжүлдезинге үндезинни тургузуп турар. Бис чаңгыс эптиг Россия Федерациязының бүгү улустары ёзулуг акы-дуңмалышкы найырал-биле, бот-боттарынга деткимче, кады ажылдажылга-биле доңнашкан болур болзувусса, чурттуң таваржып турары бергедээшкиннер ажып эртинер.

Силерге, эргим эштер, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай чорукту болгаш күш-ажылчы чаа чедиишкиннерни чүректиң ханызындан күзедивис!

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫ.

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ БОЛГАШ НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга ук байырлалды эрттирериниң организастыг комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады, партия Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Хүндүлүг эштер! Уважаемые товарищи!

ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң болгаш РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң Тывага Улусчу революцияның 70 чылы-биле холбаштыр Тыва Совет Республиканың чонунга байыр чедириишкиннерин ам чаа таныштырды. Ук байыр чедириишкиннеринде Улусчу революцияның тыва чонунуң салым-хуузунга төөгүлүг ужур-дузалыын, оларның амыдыралында улуг өскерилгелерни демдеглээн. Ол сеттер болгаш чаагай күзээшкиннер дээрге ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң удуртулгазының бистиң чонувустуң төөгүзүн, бистерниң бөгүнгү болгаш даартагы ажыл-херектеривисти ханы хүндүлеп турары ол [...] эки билип турар бис.

Байыр чедиргени [...] М. С. Горбачевка болгаш Б. Н. Ельцинге ханы өөрүп четтиргенивисти силерниң өмүнээнерден, Тываның бүгү ишчилериниң эмүнээзинден илергейлээрин, республиканың моон соңгааргы хөгжүлдезин, бүгү совет улустар-биле найыралдыг болгаш кады ажылдажылганы быжыглаар дээш бистиң чонувус чүткүлдүг ажылдаар дээрин чугааларын чепшээреп көрүңер, эштер.

Бөгүн бистер тыва чоннуң, республиканың бүгү ажылчы чонунуң амыдыралында төөгүлүг болуушкун — Тывага Улусчу революцияның 70 чыл оюн демдеглеп тур бис.

Оюннар кожуунунуң Суг-Бажы деп черге (Атамановка суурга, 1942 чылдан — Кочетово) 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде болган Бүгү-Тываның Тургузукчу Улуг хуралы тыва улустуң төөгүзүнде эң баштайгы бот-догуннаан күрүнени — Тыва Арат Республиканы тургусканын чарлаан.

Хуралга Тываның бүгү кожууннарындан 60 ажыг төлээ киришкен. Оон аңгыда элээн каш араттар киришкен: Оюн Дозулдай, Оюн Алдай-оол, Натпит Кара-Баштыг болгаш өскелерде. Совет делегациязы база келген, оон составынга тус черде партия организациязының удуртукчузу Я. С. Чугунов, кызыл партизаннар командири С. К. Кочетов, Сибирьниң революстуг комитединиң төлээзи И. Г. Сафьянов, Тывада орус чурттакчыларның крайревкомитединиң төлээзи Г. Я. Стрелков болгаш өскелерде кирген. Ол ышкаш Коммунистиг Интернационалдың Ыраккы Чөөн чүк секретариадының болгаш Моолдуң революстуг чазаазының төлээлекчилери база олурушкан.

Хуралга бир дугаарында Тываның бот-догуннаашкынының, оон Конституциязын хүлээп алырының дугайында, Совет Россия-биле найыралчы харылзааларны тургузар дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Чидиг маргылдаалар, аңгы-аңгы саналдарның каккылажыышкыны болгулаан. Бот-догуннаашкын дугайында айтырыгны чугаалажып турда, чамдык делегаттар чурт хожудаарай, чоннуң саны эвээш дээн чылдагаан-биле бот-догуннаашкынның болгаш бот-башкарлырының аргазы чок деп чигзинип турган.

Арат массаларының эрге-ажыктарын илергейлевишаан, Бүгү-Тываның улусчу Хуралы төөгүлүг угуулганы хүлээп алган, ында мынча дээн: «Таңды-Тыва Улус Республика болза хостуг, бодунуң иштики херектеринге чоннуң хостуг күрүнези болур, делегей харылзааларынга Таңды-Тыва Республика Россия Совет Федеративтиг Республиканың харагалзалынга ажылдаар».

Чаа улус-демократтыг күрүнениң Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) хүлээп алдынган. Улусчу революцияның чаалап алыышкыннарын, Тыва Арат Республиканың тургустунганын хоойлу ёзугаар быжыглаан.

Чаа күрүнениң, эрге-чагырга органнарының политиктиг үндезини улус депутаттарының хуралдары апарган. Күрүнениң кол сорулгазы күш-ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга дөмейлиг чаартылгаларны боттандырары деп чарлаттынган.

Республиканың даштыкы политиказының, оон Совет Россия болгаш МАР-биле ассажыкта харылзааларның принциптери тодараттынган, делегаттар найырал акы-дуңмалыкты чорук, бот-боттарынга дузалажылга болгаш кады ажылдажылга дээш чаңгыс үн-биле бадылаан.

Хоойлу мурнунга бүгү хамаатыларның деңэргезиниң дугайында чүүлдү чугаалашкан, кижини эттеп кезедир чорукту соксадыр дугайында чүүл хуралга киришкен феодалдарның таразындан удурланыышкынны болдурган, чүге дээрге оларның дүүн чаа дарлап чораан ядыы араттары боттарының салым-хуузун боттары билип, чуртту эргелеп башкарар дээрзинге чепшээрежип шыдавайн турганнар.

Ындыг болзажок, республиканың бүгү хамаатылары деңэргелиг болур болгаш эттеп шиидер чорукту мөңгези-биле ап октаар деп хурал доктааткан. Ааа олурушкан араттар ону сеткил ханыышкын-биле хүлээп алган. Хуралдың протоколунда мындыг чугааларны айыткан: «Хоойлу мурнунга кижи бүгүдө деңэргелиг дилир, дынналы бе. Ол кончуг шын-дыр!».

Тываның баштайгы чазаанының составынга 7 кижи кирген. Олар бо-дур: Буян-Бадыргы, Чымба, Лопсан-Осур, Дамдын, Содном-Балчыр, Тонмит.

• В. И. Ленинниң удурткан Совет чазак чаа күрүнениң тургустунганы-биле байыр чедирген болгаш 1921 чылдың сентябрь 14-те РСФСР-ниң даштыкы херектер талазы-биле улус комиссары Г. В. Чичеринниң дамчыштыр тыва улусче чагаа чоруткан, бүгү талалыг политиктиг, экономиктиг болгаш культурлуг дузаны болгаш деткимчени магадылап турарын ында бижээн.

Тываның арат массаларының демиселиниң практиказындан кандыг кол-кол түңнелдерни үндүрүп болурул?

Бирээде. Бот-догуннаан Тыва күрүнени тургусканы арат массаларының хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш ур база нарын демиселиниң түңнели-дир. Манчы кыдат эжелекчилериниң хөй чыл дарлалының дургузунда бо ындыг херек чаңгыс эвес удаа кедурлүп турган. Алдан-маадырларның тура халыышкынын сактып көрээлиңер. Моол улус-биле кады тывалар 1911-1912 чылдарда Тываны манчы кыдат чиже[...]нерден хостаан болгай.

Ийиде. Тываның Улусчу революциязы бодунуң ужур-дузазының талазы-биле Моолдуу-биле чергелештир Улуг Октябрьның соонда, оон салдары-биле тиилээн антиимпериалистиг болгаш антифеодал революция болур. ТАР-ның тургустунганы тыва чоннуң хостуг бот-тодарадылгазының түңнели.

Үште. Улусчу революцияның кол шимчедикчи күжү болза күш-ажылчы арат массалар, орус кожкен тараачыннар, тыва ниитилелдиң өске кезектериниң деңшилгелиг кезии болган.

Дөртте. Улусчу революцияның хөгжүлдезинге, күш-ажылчы араттарның политиктиг бот-медерелин бедидеринге, совет болгаш тыва улустуң акы-дуңма найыралын быжыглаарынга улуг рольду РКП(б)-ниң райбюрозу — совет коммунистерниң тус черде организациязы ойнаан.

Бешке. Феодалдыг болгаш колониалдыг Тывага ажылчы массаларның демисели чүгле даштыкыдан деткимче-биле тиилээри төөгүнүң маргылдаа чок фактызы болур. Улусчу революция Россияның ажылчын аңгызының дузазының болгаш деткимчезиниң ачызында тиилээн.

XVII чүс чылда-ла тывылган тыва-орус садыг, дипломаттыг харылзаалар тываларның салым-хуузунга деңшилгелиг ужур-дузалыг болганын төөгүнүң дыка хөй документилери бадыткап турар. Оон улам ындайгы хөгжүлдези Тываны Россия пролетариадының революсчу шимчээшкининче чоокшулаштырган.

ТАР тургустунган соонда дарый Тываның девискээринден ак гвардейжи бандаларны, кыдат милитаристерни үндүр хөөглээн.

Ол үеде Тывага хосталгалыг шимчээшкининге онза чугула рольду С. К. Кочетовтуң удуртканы каттышкан партизан отрядызы ойнаан. А. Д. Кравченконуң болгаш П. Е. Щетинкинниң партизан шериглери Белецарск тулчуушкунунга есаул Бологовтуң улуг отрядын, Оттук-Дашка кыдат милитаристерни ажып тиилээн. Тарлашкынга болгаш Чадаана чоогунга атаман Казанцевтиң ак бандазын чылча шапкан. 1921 чылдың декабрь эгезинде генерал Бакичиниң Барыын Моолдан кирип келген отрядын Атамановка чоогунга чылча шапкан.

Тываның улусчу революциязының юбилейин бөгүн демдеглевишаан, бис черчуртчуларывыс, тыва революсчулар — Оюн Күрседиге, Адыг-Түлүш Чүльдүмге, Иргит Шагдыржапка, Иргит Мөңгеге, Степан Бүлчүңге, Семен Билчииргe, Седип-оол Тановка болгаш өскелерге-даа ханы өөрүп четтиришкинни илередип тур бис.

Тыва улустуң хосталгалыг шимчээшкининге улуг салыышкынны киирген Совет Россияның улустарының төлээлекчилерин ханы хүндүткел-биле сактыр бис. Хамыктың мурнунда большевиктер Никифор Григорьевич Крюковка, Степан Константинович Беспаловка, Михаил Минаевич Терентьевке, Яков Сидорович Чугуновка, кызыл партизаннарның алдарлыг командирлери — Александр Диомидович Кравченкога, Петр Ефимович Щетинкинге, Сергей Кузьмич Кочетовка, Алексей Петрович Квитныйга, Алексей Серафимович Звягинцевке, Сергей Акимович Хлебниковка болгаш өске-даа хөй-хөй кижилерге хүндүткелди илергейлеп турар бис.

Арат массалар бодунуң национал күрүнезин тургуспушаан, берге байдалдарның үезинде амыдыралын тургузуп эгелээн.

Күш-ажылчы араттарның чаа амыдырал дээш демиселин Тываның араттың революстуг намы баштап турган. Хожудаңгай чоруктан чуртту уштурунче, улус массаларының тургузукчу күштерин эвилелдеп сорук кииреринче угланган социал-экономиктиг баштайгы чугула чаартылгаларны Коминтерниң болгаш большевиктер партиязының доктаамал деткимчези-биле, чоннуң чазаа-биле кады ол боттандырган.

Чээрби чылдарның эгезинде Тыва кандыг турганыл? Бүгү арат ажыл-агыйларының 40 хуузу ядыылар, бүгү чылгы малдың чүгле 0,4 хуузу, хой, өшкүнүң — 1,1 хуузу оларның үлүүнге онаажып турган, мал ажылын келергей бодуун ёзу-биле чорудуп келген, чер ажылын чүгле чаа эгелээн, үлетпүр бүдүрүлгелер шуут чок турган. Барык бүгү чон ужук-бижик билбес турган. Ынчангаш чоннуң чазааның болгаш араттың революстуг намының мурнунга кайы хире нарын болгаш берге сорулгалар турганы моорлам билдингир-дир.

Күрүнениң болгаш ниитилелдиң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга калбак арат массаларны киириштерериниң айтырыы революция соолунде дораан-на тургустунуп келген. 1923 чылда болган ТАРН-ның II съездизи «Партияның алыс болгаш амгы сорулгаларының дугайында» программалыг документини хүлээп алган. Кожууннарның болгаш сумуларның бот-башкарылга черлерин тургузарының база быжыглаарының сорулгазы бирги ээлчегде эргежок чугула болган. Улусчу эрге-чагырга органнарынга баштайгы соңгулдалар 1923 чылдың күзүнүнде болган.

1923 чылдың октябрьда республиканың Улуг Хуралы феодалдарның тамчыктыг бүгү эргелерин, эрге-дужаалдарын, чинзелерин казып, күш чок болдурган чорук мөлчүкчү феодалдарның салдарын божаннаткан болгаш арат массаларның үндезин эрге-ажыктары дээш демиселге чедиишкинниг болурунуң бүзүрелин оларга быжыктырган.

Тываның ээлчеглиг Улуг Хуралы республиканың чаа Конституциязын 1926 чылда хүлээп алган болгаш черни, оон байлаан, арга-эзимнерни, суглары, оларның байлактарын бүгү чоннуң байлак-хөреңги кылдыр чарлаан.

1924, 1930 болгаш 1932 чылдарда чоннуң эрге-чагыргазынга удур феодалдарның чепсектиг тура халыышкыннарының базарынга күш-ажылчы араттарның идепкейлиг киришкени оларның политиктиг медерелиниң бедээниниң тодаргай херечизи болган.

Чоннуң чазааның шиитпирин ёзугаар 1931 чылда хөй [...] феодалдарның херээжинин хавырган. Хавыртынган малдың 75 хуузун ядыы араттарга, баштайгы кедээ ажыл-агый каттыжыышкыннарынга болгаш күрээкомнарга үлеп берген.

Совет эртемденнерниң болгаш үндезин чоннуң ужук-бижиктиг төлээлекчилериниң идепкейлиг киржилгези-биле национал тыва бижикти 1930 чылда чогаадып тургусканы улус өөредилгезиниң, культуразының системазын сайзырадып эгелээринге, национал кадрларны белеткээринге арганы берген.

Бүгү улуг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле Советтер чуртунуң акы-дуңма деткимчезин болгаш дузаламчызын улус-демократтыг республика ап келген. Чиңгелдеиг иегелдекер ёзугаар чээлилерни болгаш материал-техниктиг курлавырларны ССРЭ ол чылдарда Тывага берген. Ынчаарда тургустунган баштайгы үлетпүр бүдүрүлгелеринге, кооперативтерге, күрээкомнарга ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин араттар шиңгээдип алган.

Тыва улус бодунуң хөгжүлдезиниң барык чээрби беш чылының дургузунда улус-демократтыг тургузугнуң байдалдарында социал чаартылгаларның оруу-биле чугула базымны кылган. Күш-ажылчы араттар улусчу эрге-чагырганы быжыглаан, революцияның феодализмге удур сорулгаларын шиитпирлээн, экономикага болгаш социал адырга амыдыралдың чаа өзээниң үндезиннерин тургузарынга белеткелди боттандырган.

Оон-биле чергелештир, социал чаартылгаларже мурнунда изеттинмээн чаа орук-биле чоннуң хөгжүлдези бергелерге болгаш чөрүлдээлерге таваржып келгенин төөгүнүң барымдаалары бадыткап турар.

Тываның партия болгаш күрүне ажылдакчыларының чамдык кезээ 30 чылдарда «чээнизэр» үзелче сундугуп, социал-экономиктиг чаартылгаларны боттандырарда хажыдыышкыннарны болгаш эмин эрттирген чоруктарны болдурган. Ылаңгыя ортумак хокшулдуг араттарның эт-хөреңгизин барымдаа чокка хавырган, арат ажыл-агыйларны коорерастаарда, чагырыг дужаар чорукту ажыглап, шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр каржы аажылаашкыннарны кылган турган.

Тываның удуртукчуларының чамдыызы, оларның аразында С. К. Тока политиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазынга ТАР-ның онзагай байдалдарын барымдаалавайн, чамдык айтырыглар талазы-биле совет дуржулганы тыва амыдыралга ол-ла хевээр хоолгалап турганнар. Совет дуржулганы ажыглаанының таарымчалыг түңнели-биле чергелештир ВКП(б)-ниң болгаш Совет күрүнениң Сталин үезинде удуртулгазының частырыглары багай салдарны чедиргенин амыдырал сөөлзүредир бадыткап көргүскен. Ол багай салдар ылаңгыя аңгы демиселиниң айтырыгларынга хамаарыштыр дыка аар үржүктарлыг болган. Партияга удур, күрүнеге удур хөөннериниң болгаш хөлелиишкиннериниң дугайында дээр айтырыгны өскүткени, оларны «чээн» болгаш «барыын» үзелдиглер, чүзүн-баазын оппортунистер деп өжегерээн ылгай көөру оортан ужуктаалып тывылган.

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде болдунган үндезин чок массалыг репрессиялар болгаш хоойлу-дүрүмү каржызы-биле үрээни Тываның эрткен ырак эвес төөгүзүнде эң-не халаптыг болуушкуннар дээрзин дорту-биле тодаргай чугаалаар херек. Дүрүм чок ёзу-биле шииттирген ТАР-ның элээн каш күрүне ажылдакчыларының аразынга А-Т. Хемчик-оол, С. Чүрмит-Тажы, О. Танчай болгаш өскелер-даа бар болган.

Барымдаа чокка шииттирген болгаш шаажылаткан кижилерни агартыр талазы-биле ажыл амгы үеде доостур чыгаан. Ол репрессияларга хамаарыштыр политиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле боттуг үнелелди кылыры, бүрүтдуглары адаары, үндезин барымдаа чокка качыгдаан хамаатыларның чаагай адын болгаш ат-алдарын катап тургузары негеттинип турар. Бо бүгүнү ынчаар кылыры төөгүге, шынныг болгаш чөптүг чорукка, ындыг дерзии чүүледиглерни келир үеде болдурбазынга эргежок чугула.

ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле каттыжып киргени Октябрь сөөлүнде ТАР-ның хөгжүлдезиниң, бүгү совет улустар-биле тыва улустуң харылзааларының калбартынының, эп-найыралының быжыкканының дүрүм ёзугаар түңнели болган.

Совет Эвилелиниң составынга Тываның каттыжаары дээш 30 чылдарда эгелээн шимчээшкин Адачурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында бүгү чоннуң шимчээшкини болу берген.

ССРЭ-же фашистиг Германияның халдааның Тываның бүгү ажылчы чону сагыш-сеткилдиң ханы дүвүрээшкини-биле дыннап билген, дайынның эгелээн баштайгы хүнүнде — 1941 чылдың июнь 22-де ажыттынган ТАР-ның X Улуг Хуралының Декларациязынга республиканың бүгү ажылчы чонунуң тура-соруун тодаргай илергейлээн. Ында мынчаар айыткан: «Бодунуң революстуг партиязынга болгаш чазаанга баштаткан тыва улус амытының харамнанмайн, фашистиг агрессорну чылча шавар бүрүн тиилелгеге чедир совет улустуң фашистиг эжелекчилерге удур демиселинге бүгү күжү болгаш аргалары-биле киржиринге белен». Тыва улустуң оолдары болгаш кыстары ниити дайзынга удур чаалашкан болгаш Украинаның хоорайларын, суурларын хостаарынга киришкен. Тываның ажылчы чону Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчыны көргүскен. Олар фронтуже 50 муң хире аъттарны, 329 вагон ишти белекти чоруткан, үш ужар чүүл эскадрильяларынга самолёттар бүдүреринге акша-хөреңгини чыгган. 27 муң баш өстүрер бода малды Украинаның хосталган районнарының ажылчы чонунга белек кылдыр берген.

ТАР-ның Бичи Хуралының VII Онза сессиязы Тываның ажылчы чонунуң күзел-соруун илергейлевишаан, ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның каттыжып кириишкиниң дугайында Декларацияны 1944 чылдың август 27-де хүлээп алган. Ында мынчаар бижээн: «Тыва улус революстуг хостуг хөгжүлдезиниң бүгү 23 чылда оруун улуг совет улус-биле акы-дуңманың эп-найыралдажылгазынга эрткен... Оз өг-бүлеге чурттаары, ажылдаары — тыва улустуң энис күзел-соруу-дур. Совет Эвилелиниң оруундан өске орук ында чок...»

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1944 чылдың октябрь 11-де Чарлыын ёзугаар РСФСР-ниң автономнуг облазы эргелиг кылдыр ССРЭ-ниң составынга Тыва хүлээп алдынган. Тыва улустуң бүгү таланыг хөгжүлдезинге калбак перспективаларны ажыткан ёзулуг чаа үе-чада оон төөгүзүнге эгелээн.

Баштайгы ийи он чылдар дургузунда кедээ ажыл-агыйны коллективизастаан, үлетпүрнүң, тудугнуң, харылзааның үндезиннери тургустунган, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалдың системазын тургузары чедип алдынган, школаларның, эмнелгелерниң, эмнелге пунктуларының калбак четкизи ажылдап эгелээн. Социал талазы-биле улуг сорулга шиитпирлеттинген — арат массаларны амыдыралдың суурлужуп хевиринче шилчидери боттанган.

Тыва автономнуг областы Тыва АССР кылдыр 1961 чылда эде организастааны оон бурунгаар шапкын хөгжүлүүнге чаа аргаларны ажыткан болгаш тыва улустуң национал күрүне сайзыралынга эң чугула чаа базым болган.

Тыва амгы үеде социал-экономиктиг болгаш культура база угаан-бодал элээн улуг күчүлүг аграр-индустриалдыг республика болуп турар.

Экономиканы болгаш культураны хөгжүдеринге чедиишкиннери дээш, совет улустарның акы-дуңма найыралын болгаш кады ажылдажылгазын быжыглаарынга ачы-хавыязы дээш Тыва 1964 чылда Ленин орден-биле, 1972 чылда Улустарның найыралы орден-биле шаңнаткан.

Тываның амыдыралын социалистиг ёзу-биле чаартыры дээш улус шупту ажылдаан. Ажылчыннар болгаш колхозчулар, башкылар болгаш эмчилер, эртем болгаш культура ажылдакчылары, партия, күрүне, ажыл-агый удуртукчулары, коммунистер, профэвилел, комсомол, херээженнер организацияларының, өске-даа хөй-ниити организацияларының активчилери боттарының амыдыралын кызымак ажылынга тураскааткан. Ол дээш тывалар болгаш орустар, өске улустарның төлээлекчилери ажылдап келген. Республика бодунуң сураглыг кижилеринге чоргаарланыр. Ол дээрге кедээниң ишчилери болгаш ажылчыннар-дыр: О. Ч. Лопсанчап, М. Д. Чола, Ю. Н. Зюзин, К. Х. Даназырык — Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, К. С. Чавыдак, К. К. Хүрекпен, О. Л. Калаан, Х. К. Ондар, С. М. Түмен-Хээ: колхоз шимчээшкининиң организакчылары: А. К. Түрген-оол, П. В. Астафьев — Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, А. И. Ломаев, В. С. Тамдын-оол, Д. С. Натсык-Доржу, Д. И. Зайцев, Е. П. Соловьев, М. Д. Мирчин, М. Б. Шожун, М. С. Кудажы, М. Д. Токтугу, О. П. Чуева, С. К. Шыдыраа, Т. К. Пичен-оол, Х. Ч. Кудурукпай: Совет Эвилелиниң Маадырлары: Х. Н. Чүргүй-оол, Т. Б. Кечил-оол, М. А. Бухтуев, Н. Н. Макаренко: башкылар А. М. Бален-Байр, А. А. Алдын-оол, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры С. С. Тамдын-оол, В. Л. Ладанова: эмчилер: С. А. Серекей, К. Б. Балчый-оол, Д. К. Куулар, Л. П. Зверев, А. И. Канунников: чогаалчылар: С. А. Сарыг-оол, О. К. Саган-оол, С. Б. Пюрбю: культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары: В. Ш. Көк-оол, А. Б. Чыргал-оол, В. Б. Оскал-оол, М. М. Мунзук, К. Н. Мунзук, Н. О. Өлзей-оол, А. Н. Аксенов, М. Х. Черзи, Х. К. Тойбухаа, С. К. Лаңзы, В. Ф. Демин: эртемденнер: Ш. Ч. Сат, Ю. Л. Аранчын, Н. А. Сердобов, М. Д. Биче-оол, А. А. Пальмбах. Ажылчы чон-биле кады ажыл-агый болгаш культура сорулгаларын шиитпирлээринге А. М. Чымба, М. К. Мендуме болгаш партия, күрүне ажылдакчыларының дыка хөй өске-даа салгалы киришкен.

Улус массаларының идепкейлиг организакчыларының аразынга бөгүн Салчак Калбакхөрекович Токаның адын адаар арганы төөгүвүстуң байдалы берип турар. Оон хөй чылдардагы партийжи болгаш күрүне ажыл-чорудулгазын үнелээрде чөптүг болгаш бүгү талалыг көөр ужурлуг бис. Чаартылга политиказын боттандырарынга С. К. Токаның удуртукчу ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан четпестер болгаш хажыдыышкыннар дугайы демин чугаалаттынган. Оон-биле кады Тываның социал-экономика база культура хөгжүлдезинге, ылаңгыя совет үеде, оон чигзиниг чок салыышкынын чөптүг-биле үнелеп көөр апаар бис. Моон-биле холбаштыр С. К. Токаның ажыл-чорудулгазын чүгле багай кылдыр карарты көргүзүкзэрин чаңгыс талалаан чүүл деп, боттуг амыдыралга дүүшпес деп санап турар бис.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге 1976 чылда хүлээп алдынган «Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштерин улам ыңай комплекстиг хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы кескү рольдуг болган.

Ук шиитпирни күүседирибиле эвээш эвес күштерни болгаш акша-хөреңгини эвилелдээн. 1976-1985 чылдарда республиканың кол бүдүрүлге фондулары барык ийи катап өскен.

1985 чылдың апрель 11-де СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаа доктаалын — «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алганы совет ниитилелге эде тургустунуушкунну болгаш чаартылганы эгелээни-биле капсырлашкан. Ол документиде республикага шынар талазы-биле чаа деңнелче үнер арганы бээр калбак программаны киирген. 5 чыл иштинде 1 млрд. рубль капитал салыышкыннарны шиңгээдип алыры көрдүнген турган.

Баштайгы ийи-үш чылдарда ол доктаалды күүседир талазы-биле Тываның ажылчы чону эвээш эвес ажылды кылган. Чурттаалга бажыңнарын, бүдүрүлге болгаш социал-культура херегleлиниң объектилерин тударынга биске өске крайлар болгаш областар дузалажып турган. Баштайгы 2,5 чылда Красноярск, Алтай крайларның, Москва, Ленинград, Челябинск, Горький, Иркутск областарның тудугжулары багай эвес ажылдааннар. Кызыл хоорайга 3956 олуттуг 4 ниити билиг школазын, 500 орустуг 2 ясли-садикти ажыглалга киирген, ол дээш республиканың ажылчы чону өөрүп четтиргенин илергейлеп турар. Бөгүн Тывада Томск, Иркутск, Ленинград областарның база Башкир ССР-ниң тудугжулары ажылын үргүлчүлеп турарлар.

Үлетпүр продукциязының хемчээли 1985-1987 чылдарда 15,7 хуу өскен. Ол-ла чылдарда кедээ ажыл-агыйның ниити продукциязының чылда ортумаа-биле хемчээлиниң өзүлдези 16 хуу болган.

Ынчалза-даа сөөлгү ийи-үш чыл дургузунда ажыл-агый харылзааларының үзүлгениниң, экономиктиг чорудулгаларны эргелеп башкарарын кошкатканындан, рынок харылзааларынче шилчилгеде нарын чүүлдерден улус ажыл-агыйынга байдал дорайтаан. Чуртту хөме алган экономиктиг кризис бисти база оюп эрттээн. 1987-1990 чылдарда үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң өзүлде темпизи чавызаан. Капитал салыышкыннарның шиңгээдилгези болгаш улус ажыл-агый объектилериниң тудуу мурнуку чылдардаазындан эвээжээн. Бар курлавырларны ажыглап турары бисте ам-даа чедишпес, көрдүнген планнар чүткүлдүг болгаш турум күүсеттинмейн турар, эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннери кошкак шиңгээттинип турар. Социал адырда ажыл-херек ылаңгыя кедээде кончуг оожум чорup турар.

Бөгүнгү байдалда бодувустуң бойдус, экономика, күш-ажыл, кижи курлавырларывысты болгаш аргаларывысты амгызындан оранчок эки ажыглаар ужурлуг бис. Үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый чиг эдин ханы болбаазырадыр, чоннуң херээлел бараанарын бүдүрерин көвүделириниң немелде курлавырларын тывар, ылаңгыя Сибирь девискээриниң областары болгаш крайлары-биле экономиктиг база культура кады ажылдажылганы калбартыр, даштыкы чурттар-биле кайы-кайызынга-даа ажыктыг харылзааларны тургузар талазы-биле хемчеглерни онза чүткүлдүг боттандырар херек.

Күрүнеден аңгылаашкын болгаш хууждулга үезинде далаш болгаш бодамча чок чорукту болдурбазының чугулазын дуржулга көргүзүп турар. Маңаа кооператив, акционер бүдүрүлгелер, тараачын (арат) ажыл-агыйлар хевирлерлиг кылдыр коллективтиг өнчүнү колладыры эргежок чугула. Өнчүнү реформалаарының айтырыгларын боттарының холунга күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери, ажылчын болгаш тараачын бот-башкарылгазының өске-даа органнары алыр ужурлуг.

Бир чыл мурнунда эртектер өзүлдези болгаш рыноктуң өске-даа уржуктары-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалының дугайында чугааны хөй кижилер херекке албайн турган. Бөгүн ол бүгү бистиң амыдыралывыстың бар чүүлү, нарын, берге чүүлү апарган. Социал камгалалды хандырары — эрге-чагырга органнарының, партия болгаш хөй-ниити организацияларының эң чугула болгаш үндезин сорулгаларының бирээзи. Аныяктар, херээженнер, инвалидтер, пенсионерлер, эвээш орулгалыг, эт-хөреңгиге чедиишпес бүгү хамаатыларның социал камгалалының программаларын ажылдап кылыры, хүлээп алыры болгаш күүседири маңаа улуг ужур-дузалыг болур.

Рынок байдалдарында улус өөредилгезин, кадык камгалалын болгаш культураны камгалаар ужурлуг бис. Чүге дээрге ол адырларны садып-саарылгаже, ажык-кончаа алырынче шилчидери кижилерниң хөй кезииниң оларны чедип алыр харык-шинээзинге ылавыла багай салдарлыг болуру чугаажок.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, рынок харылзааларынче чедир угаап-бодаттынмаан, хамаатыларның эң ажыктыг ажыл-чорудулгазының байдалдарын тодарадып турар конституциянчу эргелерин — ажылдаар, өөренир, чурттаар оран-сава алыр, кадыкшылының камгалалы болгаш дыштаныр эргелерин шыгыызы-биле кызагдаарынга чедирер шилчиишкинни болдурбас ужурлуг бис.

Республиканың сөөлгү үелерги ниитилел-политиктиг амыдыралындан дараазында болуушкуннарны демдеглээн болур.

1990 чылдың декабрь 12-де Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Тыва Совет Республиканың күрүне тускай догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алганы тыва чоннуң национал күрүне тургузуунуң хөгжүлдезинге чаа үе-чада болган. Ол — РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составында тускай догуннаан күрүне. Тыва Совет Республика бодунуң девискээринге РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң эргезинге эки тура-биле дамчыдып бергени бүрүн эргелеринден аңгыда күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин бодунуң холунда алган.

Республиканың күрүне тускай догуннаашкыны политика, экономика болгаш социал адырларга оон эргелериниң база тускайлаң чоруунуң калбарыышкынын хандырып турар. Тыва болгаш өске-даа улустарның төрээн дылын, улус өөредилгезин, культуразын, ёзулалдарын болгаш чаңчылдарын хөгжүдеринге иделгелиг үндезин салдынып турар. Кижи бүрүзүнүң хамааты эргелериниң болгаш хосталгазының бүрүн база дең-дески чоруун, оон девискээринде чурттап турар бүгү улустарның хамааты болгаш национал чепшээрежилгезин хандырарының үндезинин кылдыр күрүне тускай догуннаашкыны чарлаттынган.

Бо чылдың март 17-де чорудтунган референдумга бадылаашкынга киришкеннерниң 91-ден хөй хуузу ССР Эвилелин арттырар дугайында бодалдарын илереткен. Республиканың Дээди Совединиң сески сессиязы бо чылдың июнь 27-де оон чурттакчы чонунуң күзел-соруун илереттиишаан, Эвилел Керээзиниң төлевилелин чүүлдүгаунүп деткээн, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң субъектизи — Тыва Совет Республиканың өмүнээзинден аңаа ат салыр делегацияның составын тодараткан.

Амгы ниитилел болгаш социал-экономиктиг турум эвес чоруктуң байдалдарында эрге-чагырга органнарын төлээлээн улус депутаттарының Советтерин быжыглаары чугула чүүл боор турар. Чогум-на Советтерни күштелдирерин дамчыштыр бистиң ниитилеливисти социалистиг шилип алыышкынның оруунга хөгжүдүп болурун амгы үениң антикоммунистиг болгаш антисовет күштери эки билип турар. Ынчангаш оларның уауткаарынче, соңгулдалыг органнарны томуйлаттынган функционерлер-биле солуурунче оларның чүткүп, ону сорулга кылдыр салганы аваа-ла таварылга эвес.

Амыдырал-чурттаалга айтырыгларын, хамыктың мурнунда, социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрин чайгылыш чок болгаш чүткүлдүг-биле чедип ап турар болза, чогум-на ынчан эрге-чагырга органнары чоннуң бүзүрелин болгаш деткимчезин чедип алыр, ону чедип аар дээш чүткүлдүг-биле туржур апаар.

Ниитилел медерелин быжыктырып доктаадыры, корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыглаары күрүне органнарының, хөй-ниити структураларның эң чугула сорулгазы болур. Бистиң сорулгавыс: бүгү-ле бар күштер болгаш аргалар-биле кем-херек үүлгедиишкиннерин, социалистиг хоойлу-дүрүмнүң хажыдыышкыннарын чок болдурар дээш демисежири болур.

Бистиң республикавыс хөй националдыг. Ында дыка хөй националдарның болгаш улустарның төлээлери чурттап база ажылдап турар. Улустарның найыралын быжыглаары, аңгы-аңгы аймак-сөөк кижилерни эвилелдештирери болгаш сырый каттыштырары, националдар аразында харылзааларны улам бир дески аянналлаштак болдурары амгы үеде кажангызындан-даа эргежок чугула. Онза кичээнгейни аныяктар-биле ажылды күштелдиеринче угландырар ужурлуг бис. Республиканың чурттакчы чонунуң 64 хуузундан хөй кезии — 29 хар чедир кижилер, өскээр чугаалаарга, аныяктар дээрзин кажан-даа уттпас болзаар ужурлуг бис. Аныяк кижилерни кандыг-бир чүүлче хаара тудары болгаш ажылга таарыштырары, ниитиге ажыктыг ажыл-херекке эвилелдээри — чурттакчы чоннуң ол кезээ-биле ажыл чорудуларының кол чүүлү ол. Ынчалза-даа аныяктар-биле ажылдың бир талазы бар. Ол дээрге — оларның чоннуң улуг салгалдарының чаагай болгаш арыг шынчы чаңчылдарынга кижизидери-дир. Херектиг чүрүү болза, эң чаа политиктиг сорулгаларга болгаш бот тодургунуушкуннарга таарыжыр, чашпаалаар күзел-биле совет чоннуң эрткен оруун үнелеп көөрүнге хажылыышкыннарны.

(Эгези. Төнчүзү 3-кү арында).

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ, НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

харын-даа мүгүлдээшкиннерниң болганчок-ла болуп турарында. Дыка хөй кижилер эрткен үени 80-90 чылдарның бедииниден сайгарып, төөгү суртаалчылары болуксап турарлар. Төөгүнүң аажок нарын болуушкуннарын ол үедеги тодаргай байдалдардан, амыдыралдың боттуг чүүлдеринден хоорук көрүксээр болгаш үнелел бериксээр оралдажыышкыннар болуп турар.

Ол бүгү анаа-ла кем чок чүүлдер эвес-тир. Улустар аразында, ылангыя аныяктар аразында каржы-хажагай аажы-чаң, чүге-даа бүзүрексевес, «бүгү-ле чүвеге буруулуг», оларны, аныяктарны «мегелеп турган», оларга «эки чүнү-даа кылбаан» дирткен улуг улустарга хүндүткел чок чоруктар көвүдеп орар. Оон хоразы канчаар-даа аажок улуг, ону чайладыры шыдыг-ла амыр эвес.

Политиктиг, социал-экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге, чоннуң болгаш хөй-ниити күштериниң сырый каттыштырарынга коммунистер моон соңгаар-даа идепкейлиг киржирлер.

Профэвилел, аныяктар, херээженнер, хоочуннар организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң ажылын амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга ам-даа улам идепкейжидерин республиканың моон соңгаартгы хөгжүлдезиниң үндезинниг сорулга-сонуургалдары негеп келген.

Эштер! Бо чылгы Наадым Тыва Арат Республиканың 70 чылынга тураскааттынган. Бис ону тыва чоннуң, республиканың бүгү ажылчыларының төөгүзүнде болгаш амыдыралында чугула болуушкун, тываларның национал чаартылгазының, республикада чурттап турар бүгү улустарның интернационализминиң болгаш найыралының, оларның сырый каттыжыышкынының база чаңгыс эвилиң байырлалы кылдыр демдеглеп турар бис.

Бис оон-биле кады бөгүн Тыва Совет Республиканың Дээди Совединиң шиитпири ёзугаар моон соңгаар чылдың-на август 15-те — 70 чыл бурунгаар Тыва Арат Республиканың баштайгы Конституциязы хүлээп алдынган хүнде эртер Республика хүнүн база байырлап турар бис.

Бистиң байырлалывыска МАР-ның бистиң-биле кожа аймактарының, кожавыс республикаларның, крайларның болгаш областарның делегацияларының чедип келгенин акы-дуңмалышкы интернационалчы найыралдың база хүндүткелдиң илередии, амыдыралдың бүгү адырларынга кады ажылдажылганың болгаш удур-ледир харылзааларының быжыглаашкынының база калбарлыышкынының магадылалы кылдыр хүлээп ап турар бис.

Силерниң мурнуңардан, Тываның чонунуң мурнундан бистиң бурунгу черивисте эргим аалчыларга изиг болгаш чүректиң ханызындан байыр чедирерин, оларга калымшылды, аас-кежикти, чедиишкиннерни, үре-түңнелдиг ажыл-ишти күзээрин чөпшээреп көрүңер, эштер.

Тыва Арат Республиканың 70 чыл оюу. Республика хүнү-биле революцияның, партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, коммунистерге, ажылчыннарга болгаш тараачыннарга, араттарга, интеллигенцияга, херээженнерге болгаш аныяктарга, Совет Тываның бүгү чонунга байыр чедиркп тур бис!

С праздником, дорогие товарищи!

Байырлал-биле, эргим эштер!

НАЙЫРАЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ЭПТИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

(Эгези 1-ги арында).

Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында чедиишкиннерниң бары чигзиниишкин чок. Ол бүгү чедиишкиннер бистиң чүс-чүс, муң-муң хамаатыларывыстың чүткүлдүг күш-ажылының түңнелинде хайдыртынган. Оларның аразында алдаржаан кижилер, дайынның болгаш күш-ажылдың маадырлары, ССРЭ-ниң бедик күрүне шаңналдарлыг, Эвилелдиң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хүндүзүг аттарын алган мурнакчылар эвээш эвес. Бо юбилейге холбаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 50 ажыг мурнакчыларны байырлал бүдүүзүнде республиканың дээди шаңналдары-биле демдеглээн.

Эрткен мал кыштаглалдыышкынының байдалдары нарын болгаш берге болган-даа болза, эвээш эвес мурнакчылар эки түңнелдерни чедип алган.

Мурнакчыларның хөй нуруузу бо байырлыг хуралда олуржуп турар. Улус ажыл-агыйының, культураның бүгү мурнакчыларынга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирерин, ажылга чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды, өг-бүлениң чаагай аас-кежиин оларга күзээрин чөпшээреп көрүңер!

Совет Суверенниг Республикалар Эвилелиниң тургузукчуларының бирээзи болур Тываның делегациязы ам каш хонгаш-ла Эвилел керээзинге Кремльге баргаш ат салыр. Бистиң республиканың суверенитеди дээш, күчүлүг Россия дээш туржуп турар бис. А күчүлүг Россия — күчүлүг Эвилелдиң магадылалы-дыр. Бодувустуң политикавыстың мыйлыг уткалыннарлыг тургузар болгаш боттандырар бодап турар бис.

Байырлыг хуралдың хүндүлүг киржикчилери! Дараазында делегациялар чедип келген болгаш бистиң байырлалывыска киржип турар:

РСФСР-ден — эштер В. Г. Сыроватко, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы, А. Г. Мельников, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының секретары, В. Е. Серяков, Националдар херектериниң талазы-биле РСФСР-ниң Күрүне комитединиң даргазының оралакчызы;

РСФСР-ниң составынга кирип турар **республикалар** делегациялары:

— Бурят ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Б. Цаганов баштаан ол республиканың делегациязы.

— РСФСР-ниң Компартиязының Даг-Алтай рескомунуң бирги секретары В. И. Чаптынов баштаан Даг-Алтай ССР-ниң делегациязы.

— Калмык ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. Э. Мучкаев баштаан ол республиканың делегациязы.

— улус депутаттарының Хакас область Совединиң даргазы В. Н. Штыгашев баштаан Хакас ССР-ниң делегациязы.

— Якут-Саха ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. Е. Николаев баштаан ол республиканың делегациязы.

Крайлардан болгаш областардан:

— РСФСР-ниң Компартиязының Алтай крайкомунуң бирги секретары В. А. Сафронов баштаан Алтай крайның.

— РСФСР-ниң Компартиязының Красноярск крайкомунуң бирги секретары Г. П. Казьмин баштаан Красноярск крайның.

— РСФСР-ниң Компартиязының Иркутск обкомунуң секретары В. М. Шишкин баштаан Иркутск областың.

— Украинаның Компартиязының Ровно обкомунуң ийиги секретары И. П. Кононючк баштаан Ровно областың делегациязы.

Шериг округтарындан:

— Забайкальениң кызыгаар округунуң делегациязын кызыгаар шериглериниң начальниги генерал-майор А. В. Русанов баштаан.

— Сибирьниң шериг округунуң делегациязын Сибирьниң шериг округунуң командылакчызының бирги оралакчызы генерал-лейтенант В. Б. Катанаев баштап келген.

Моол Арат Республикадан:

— МАР-ның Баян-Өлгий аймааның Улус Хуралының Президиумунуң секретары эш Хорлоо баштаан аймактың делегациязы.

— МАР-ның Завхан аймааның Улус Хуралының Президиумунуң, күүсекчи комитединиң даргазы эш Очирбат баштаан аймактың делегациязы.

МАР-ның Убса аймааның Улус Хуралының Президиумунуң, күүсекчи комитединиң даргазы эш Жийдээ баштаан аймак делегациязы.

Хүндүлүг аалчыларга чүректиң ханызындан изиг байырны Ч.-Д. Б. Ондар чедирип, оларга эң-не чаагай күзээшкиннерни илергейлээн.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан ажылчы чоннар коллективтериниң, революцияның, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй-ниитиниң төлээлекчилериниң байырлыг хуралы ажыттынган деп Ч.-Д. Б. Ондар чарлаан.

Совет Эвилелиниң Күрүне Гимнизин күүсеткен. Байырлыг хуралдың киржикчилери шупту туруп келген.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Тываның ажылчы чоннарынга, РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң Тыва Совет Республиканың Дээди Соведингe, Министрлер Чөвүлелингe Тываның ажылчы чоннарынга юбилей таварыштыр байыр чедириишкиннерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар номчаан. Байырлыг хуралдың киржикчилери ол байыр чедириишкиннерин динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алган.

Тывага улусчу революцияның 70 чылының дугайында илеткел кылыры-биле оргкомитеттиң даргазы, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшинге** сөс берген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы **В. Г. Сыроватко** РСФСР-ниң Дээди Совединиң Тыва АССР-ниң Дээди Соведингe, республиканың Министрлер Чөвүлелингe, Тываның бүгү ажылчы чоннарынга байыр чедириишкинин номчаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретары **А. Г. Мельников** РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң партияның Тыва республика комитединге, Тыва АССР-ниң Дээди Соведингe байыр чедириишкинин номчаан.

Таңды районда «Коммунизмниң хереги» совхозта партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну **Ш. Ш. Оюн**, Красноярск крайкүүскомунуң даргазы **В. Н. Севастьянов**, делегациялар удуртукчулары: МАР-ның Завхан аймактың Улус Хуралының Президиумунуң, күүсекчи комитединиң даргазы **Б. Очирбат**, Якут-Саха ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. Е. Николаев**, партия Алтай крайкомунуң бирги секретары **В. А. Сафронов**, Бурят ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **В. Б. Цаганов**, Украинаның Компартиязының Ровно обкомунуң ийиги секретары **И. П. Кононючк**, МАР-ның Увс аймактың Улус хуралының президиумунуң болгаш күүсекчи комитединиң даргазы **Жийдээ**; Совет Эвилелиниң Маадыры **Н. Н. Макаренко**, делегациялар удуртукчулары: партия Даг-Алтай обкомунуң бирги секретары **В. И. Чаптынов**, улус депутаттарының Хакас область Совединиң даргазы **В. Ю. Штыгашев**, МАР-ның Баян-Өлгий аймактың Улуг Хуралының президиумунуң секретары **Ц. Хорлоо**, Калмык ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **В. Э. Мучкаев**, партия Иркутск обкомунуң секретары **В. М. Шишкин**, Сибирьниң шериг округунуң командиризиниң бирги оралакчызы генерал-лейтенант **В. Б. Катанаев**, Ставрополь крайдан делегацияның баштыңы **В. К. Чебанов** хуралга байыр чедирип чугаалааннар.

Хуралга байыр чедирип чуве чугаалаан эштер Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлалы-биле холбаштыр республиканың ажылчы чонунга байырны чедирип, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, амыдыралга аас-кежикти, чаагай кадыкшылды күзеп турганнар.

Акы-дуңма республикалардан, крайлардан, областардан, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус депутаттарындан хөй санныг байыр чедирген телеграммалар Тыва АССР-ниң Дээди Соведингe, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединге, республиканың Министрлер Чөвүлелингe келгенин Ч.-Д. Б. Ондар дыңнаткан.

Байырлыг хуралды хаагдынган деп чарлаан соонда, Совет Эвилелиниң Күрүне Гимнизин күүсеткен.

* * *

Байырлыг хуралдың киржикчилери Тываның уран чүүл мастерлериниң концертин көрген.

БИЛЧИИШКИН БАЙДАЛЫНГА

РСФСР-ниң Президентизи биле РСФСР-ниң КП-зиниң ТК-зының бирги секретары ужурашкан

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин биле РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. А. Купцов август 13-те ужурашкан. Ажык болгаш бот-боттарын билчириниң байдалынга эрткен беседа үезинде олар республикада байдал дугайында экономиктиг кризисти ажып эртериниң, өйү келген чугула социал болгаш политиктиг айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларының, республика база чер-чер деңнелдеринге партия организациялары-биле күрүне албан черлериниң кады ажылдажылгазының хевирлериниң дугайында санал-онал солушканнар.

Россия ниитилелдиң чаартынарынга дузалаар дептшилгелиг реформаларны чорударының херээнге партия идепкейлиг киржир деп В. А. Купцов демдеглээн.

Хөй националдыг Эвилел күрүнезиниң бууракрын болдурбазы, чаңгыс аай бүдүн ажыл-агый механизминиң үревези, хоойлу-дүрүм сагылгазын база корум-чурумну экижидери соңгаарлаттынмас сорулгалар деп партия санап турар. Экономиканы ханызы-биле эде тургузарының, рынок харылзааларынче шилчииириниң байдалдарында коммунистер ажылчы чонунуң социал камгалалын идегелдиг хандыраан турары, херегле рыногун быжыглаары дээш туржуп турарлар. Компартия бодунуң политиктиг болгаш организастыг арга-шинээзин эң чугула ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге ажыглап ажылдаарынга белен. Маңаа дүжүт ажаалдазын чедиишкинниг доозары, улус ажыл-агыйын кышкы ажылдаарынга белеткээри, чурттаар оран-сава, социал-культура хереглединиң объектилерин тударын калбартыры, чалык камгалалының деңнелин бедидери болгаш өске-даа чүүлдер кирген туруп болур.

РСФСР-ниң Президентизиниң департизация дугайында Чарлыы-биле холбаштыр тургустунган байдалды чугаалажып көрген. Чарлыктың күштүг болуруң тур соксадыр талазы-биле дугуржулганы таладаа чедип ап шыдаваан. Ындазажок бодунуң туружун айылбырлап тура, Б. Н. Ельцин Чарлык коммунистерге удур кандыг-бир күш ажыглаан ялалакчы хемчеглерни алыр дивейн турар деп демдеглээн. Ынчаа РСФСР-ниң КП-зиниң ажыл-чорудулгазының хевирлерин доп-дораан киидеажи бот-биле ескертир деп турар негелде чок.

Чер-черде парламентиниң байдалының дугайында айтырыг кедуртүнген, оон байдалы 1992 чылдың эгезинден дыка баксыраар, ол чүүл республиканың Парлалга болгаш массалыг информация министерствозунуң чоокта чаа хүлээп алган хемчеглери-биле холбашкан. Президент ол айтырыгны өөренип көөрүн аазаан.

Б. Н. Ельцин биле В. А. Купцов РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң база республиканың Компартиязының янзы-бүрү звеноларының аразында доктаамал ажыл-херекчи харылзааларлыг болурунуң чугулазын демдеглээннер. РСФСР-ниң Президентизи биле РСФСР-ниң КП-зиниң ТК-зының бирги секретарының аразында ужуражыышкыннар доктаамал болур деп шиитпирлеттинген.

(СЭТА).

Телевидение

Понедельник

АВГУСТ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чүгле үш дүн». Уран-чечен фильм. 10.20 «Поручик Батырхан». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.45 Концерт. 11.25 Футбол допчулалы. 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Ирландия). 12.00 ТМА. 12.15 «Харылзаа». 12.30—13.45 «Чаа салгал шилип ап тур».

* * *

15.15 «Ошкажышкын». Уран-чечен телефильм. 16.20 Сонуургактарга. 16.35 Л. Бетховен. Концерт. 17.15 «Причал». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 Уругларга - фильм. 18.30 «Рыноктуң хоойлузун ёзугаар». 19.15 «Харылзаа». 19.30 Г. Свиридов. «Бичии триптих». 19.40 «Чүгле үш дүн». Уран-чечен фильм. 21.00. Үе. 21.40 Футбол допчулалы. 22.10 П. И. Чайковский. «Куулут хөл». Фильм-шии. 00.05 ТМА. 00.25 «Ужуражыышкын». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 01.25 «Уран чуруктарның метаморфозалары». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13-кү сериязы. 02.05 Концерт. 02.35 — 03.55 «Чүгле үш дүн». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Өг-бүлениң уруглар бажыңының дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.40 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 9.25 Итали дылды болгаш культураны өөренип турар база Италияга чораан совет уруглар дугайында. 9.55 «Фантадром». Мультфильм. 10.25 «Өг-бүле альбому». Уран-чечен фильм. 11.20 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Концерт. 13.45 Уругларга фильм. 14.45—15.30 М. Цветаеваның поэзиязы.

16.40—19.35 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.40 Уругларга фильм. 18.30 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.40 Медээлер. 19.55 «Тамчыктыг удуар, чаштар!». 20.40 «Афганистанче командировка». 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.15 Эртенги сылдыс. 00.15—01.05 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.40 Барымдаалыг фильм. 17.50 «Чүнү көре-дир мен, ол дугайында ырлаар мен...» 18.40—19.40 Сугга лыжалаар талазы-биле Европа чемпионады.

Вторник

АВГУСТ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.55 Киноконцерт. 10.45 Улустуң аялгалары. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.20 «Маппет-шоу». Хөй сериялыг фильм-концерт. 17-ги, 18-ки сериялары. 14.30 Телемикст. 15.15 «Мергежилли — байысаакчы». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

* * *

16.20 Сонуургактарга. 16.35 Музыкалыг программа. 17.55 —«Загадкиниң суурда». Уругларга эвээш хемчээлдиг уран-чечен фильм. 18.20 Б. Сметана. «Либуше» операга увертюра. 18.30 ТМА. 18.45 «Айдың дүне беседалар». 19.30 «Дыңнангыр өөреникчи». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 Николай Щукин ырлаар. 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Үе-чадалар. 23.40 Беш казар. 01.50 ТМА. 02.10 «Ында бир-ле кайгамчыктыг чүве бар-дыр». 02.40 — 03.35 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Ритмиг гимнастика. 9.10 Концерт. 10.25 «Өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.50—16.05 «Овур-хевир».

* * *

17.00 — 16.15 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.15 «Эквене!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуар, чаштар!». 20.30 Спорттуң сугже шураарының талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—00.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 00.10 Спорттуң сугже шураарының талазы-биле Европа чемпионады. Төнчүзү. 00.40—01.15 Спортчу шоу-кеч.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.45 — 20.00 Ада-чуртчуларның делегей конгрезиниң ажыдыышкыны.

Среда

АВГУСТ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». 2-ги сериязы. 9.55 Ону шыдаар силер. 10.20 «Тоску». 10.40 Мультфильм. 11.10 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.20 Н. Лесков. «Уптээшкин».

* * *

15.15 «Мергежили —байысаакчы». 2-ги сериязы. 16.25 Сонуургактарга. 16.40 Танцылар (Венгрия). 17.00 Телефильм. 17.30 «Кижээ шаптыктава». Уран-чечен телефильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Езулалдың болгаш чөптүг чоруктуң сеткиишкини». 20.00 Поэзия минуталары. 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Камера делегейниң тырттырып тур. Орустар Парижте. 22.40 Концерт. 23.45 ТМА. 00.05 Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 01.45 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 02.30 — 03.25 «Соок бажың». 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 9.30 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм. 3-кү, 4-кү, 5-ки сериялары. 10.25 «Өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Дайынче баарының мурнунда» 1-ги сериязы. 14.35 — 15.45 Музей залдарындан.

* * *

16.40 —19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуар, чаштар!». 20.30 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.50 «Иллюзион». «Крыша». Уран-чечен фильм. (Италия). 23.30 Медээлер. 23.45 — 00.40 Найысылалга гастрольдар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Экономика болгаш экология» (Казахстан). 1-ги дамчыдылга. 19.45 — 20.00 «Бичии када турувут». Делгелге.

Четверг

АВГУСТ 22

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». 3-кү сериязы. 9.55 «Чайың ордум». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 Мультфильмнер. 11.00 Уругларга дамчыдылга. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 — 13.20 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 19-ку, 20-ги сериялары.

* * *

14.30 Телемикст. 15.15 «Мергежили — байысаакчы». 3-кү сериязы. 16.25 Фильм-концерт. 17.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 Уругларга фильм. «Ламбу, Ламбу». 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Телерадиоконкурстуң лауреаттары ырлаар. 19.40 Дипломаттыг эвес беседалар. 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 Хүрээ-хииттиң эт-севи-биле катап тургустунуп келгени-биле холбашкан айтырыглар дугайында. 22.55 «Пи» демлек ёзугаар. 00.25 ТМА. 00.45 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 02.00 Лев Лещенко силерни чалап тур. 03.15 — 04.10 «Соок бажың». 3-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.50 Ритмиг гимнастика. 9.20 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм. 6-гы, 7-ги, 8-ки сериялары. 10.10 «Алышкыларның хоймери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга — фильм. «Дайынче баарының мурнунда» 2-ги сериязы. 14.35 — 15.40 Музей залдарындан.

* * *

17.15—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 Медээлер. 18.35 Эквене!». Информастыг программа. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуар, чаштар!». 20.30 Сугже шураар талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—22.55 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Мастерлер. 23.55 — 01.20 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 «Джентльмен-шоу». 2-ги үндүрүлгези. 18.50 Сес дилеп тур мен. 19.00 «Экономика болгаш экология». (Казахстан). 2-ги дамчыдылга. 19.50 — 20.00 Мультфильм.

Пятница

АВГУСТ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». 4-кү сериязы. 9.55 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.40 Мультфильм. 10.50 «Автопортрет». Телефильм. 11.40 ТМА. 11.55 — 13.05 «Ганна Главари» (Ф. Легарның опереттазының аялгазын ёзугаар).

* * *

15.15 «Мергежили— байысаакчы» 4-кү сериязы. 1-ги, 2-ги кезектери. 17.10 Сонуургактарга. 17.25 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 Шулукчу В. Соколов. 19.20 «Даштыкы чурттарның чимизинден артык амданныглыр...» 19.40 «Эфирде—музыка». 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «XX чүс чылдың солдаттары дайынга удур». Делегей марафонунга уткуштур. 00.35 ТМА. 00.55 Чиик атлетика талазы-биле делегей чемпионадының ажыдыышкыны. 03.00 — 03.55 «Соок бажың». 4-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Дириг планета». Он ийи сериялыг уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 9.15 «Орус трио» ырлаар. 9.35 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм 9-кү, 10-гу сериялары. 10.15 «Алышкыларның хоймери». Уран-чечен телефильм 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Дайынче баарының мурнунда». 3-кү сериязы. 14.35 — 15.40 «Биржа-91».

* * *

16.30—18.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.15 Ада-чуртчуларның делегей конгрезинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуар, чаштар!». 20.30 Бергелерни дамчыштыр рынокче. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 Улуг кижилерге телефильмнер. 22.00—00.20 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00—00.35 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Россия парламентизиниң медээчизи». 18.45 Сугже шураар талазы-биле Европа чемпионады. 20.00 — 20.15 Медээлер.

Суббота

АВГУСТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 Үрер хөгжүм ойнаар. 6.45 Мультфильмнер. 7.20 Ритмиг гимнастика. 8.00 Хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 Авам, ачам база мен. 9.15 А. Н. Островский. Фильм-шии. 11.50 Эртенги сылдыс. 12.50 Айыыл чок чоруктуң шимчээшкини. 13.20 «Ноканың мультаян-чоруу». 14.15 «Үзел-бодал». «Публицист» студияның дискуссия клуву. 15.00 ТМА. 15.15 Барымдаалыг публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.15 «Ыры-91». Телефильм. 17.20 Телефильм. 17.30 «Майя ары». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 17.55 «Делегей панорамазы». 18.40 Режиссёр М. Захаровтуң фильмнери. 21.00 Үе. 21.40 «XX чүс чылдың солдаттары дайынга удур». Делегей марафонунга уткуштур. 21.55 «Ак садтар кырынга хар чаап турган». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 23.00 «Ынак эвес болзунза, дыңнава». 00.05 — 01.10 Музыка болгаш мода.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадыкшыл». 8.45 «Спортту — бүгүдеге». 9.00 Мультфильмнер. 9.30 Концерт. 10.00 Россия ТВ-зиниң программазы. «Калап он бир» видеоканал. 11.20 «Цирк, цирк, цирк». 11.40 «Орус ыры». 12.10 А. Петров. «Делегейниң тывылганы» балетке музыкалан ушкү сюита. 12.30 «Өг-бүле» телепрограмма. 13.20 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 — 17.50 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.35 «ССРЭ-ниң хөмүр-дажы. Айтырыглар болгаш шиитпирлер». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуар, чаштар!». 20.30 Спорттуң суг талазы-биле хевирлеринге Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40 Чиик атлетика. Делегей чемпионады. 23.10 — 01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.10 Медээлер. 23.25 — 01.20 «Калайы эсерлир кижи». Француз кинокомедия.

Воскресенье

АВГУСТ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Төрээн чуртка бараан болуушкун». 11.00 Хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 Улуг-хүнде концерт. 14.20 Мультфильмнер. 15.00 ТМА. 15.15 «Музыка кноскизи». 15.45 «Чаа салгал шилип ап тур». 17.00 «Колээлен дамчыдылга». 18.00 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. 18.05 «Чер — бистиң ниити өргээвис». 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Улуг-хүн кинозалы. 19.35 «Капитан Синдбад» (АКШ). 21.00 Үе. 21.40 Дж. Гершвин. «Порги болгаш Бесс» деп симфониктиг чурук. 22.00 «Ак садтар кырынга хар чаап турган». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 23.10 — 23.45 Музыканың келир үези.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыңар! 8.20 «01 албан» экранда. 8.45 «Болум ырлаайн». 9.30 — 11.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.30 «Мотоциклдиг кижи». Уран-чечен телефильм. 12.35 Режиссёр Ю. Беспаловтуң фильмнери. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00—18.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.35 «Мээ эргим көге бугаларым». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.55 Коллаж. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуар, чаштар!» 20.30 Парнасче чада. 21.00 Үе. 21.40 Чиик атлетика. Делегей чемпионады. Чарыш. 22.40—00.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 00.45 — 02.05 Спортчу программа.

70 ЧЫЛДЫҢ ТӨӨГҮЗҮ—ООҢ НАМДАРЫНДА

— Ынчан аъттыг шеригниң мергежилге кылыр чери хоорай кыдыында хавак кырынга турган — деп, чугаалакчып орган кижим аныяк үезин сактып, улам эри хайнып ор. — Кезек-кезек хорумнарлыг, кара-кара хараганнарлыг чер-ле болгай.

— Ам ол чогум кайы черил? — деп, ылавылап айтырдым.

— Хоорайның № 2 чунар-бажыны, милиция болгаш суд бажыңнары турар чер ол-дур ийин.

Ам билип кааптың бе, номчукчу? Үжен чылдарның үезинде Кызыл хоорайның кыдыы ол турган-дыр, шынчыгар сен бе? А демги кижим оон ыңай шеригниң муң ажыг чылгызы кадырлыг кара сугга (ам Гастелло аттыг парктың севиир ийин) девээлээр, кедээр хавак баарында хадыңныг шыкка (ам аът чарыштырар чер-биле Донмас-Суг аразы) оъттаар деп база чугаалап ор. Ол хадыңнар эликтээр, а хавак кырында хову (ам хүрээ, эмнелге хоорайжыгажы) тогдуктаар черлериниc ол деп база чугаалады.

— Белдир-Булуңга (ам парк ол) үш кыштаг турган чүве ийин. Ол өглерте бо-ла баар улус бис—деп, кыргап сактып ор. — Шагдыр-Сүрүн аттыг клуб турган, амгы музей бажыңының чоогунга турган. Ийи каъттыг бажың, сөөлүнде өрттенип калды. Оон үстүкү каъдынга иштики херектер, сан-хөө камылары, а адаанга шеригниң чурттаар өрээлдери турган.

1912 чылда төрүттүнген бо кижиниң анкетазында «Ыдыгууру» дээн черде «Хөлечик» деп бижээн болду. Шеригже кыйгырткыже хөлечиктээн мен деп ор.

Шеригге тургаш-ла, ырлаар, самнаар, дошпулуурлаар оолду 1932 чылда Москваның амгы Гнесиннер аттыг уран чүүл училищезинче өөредип чоруткан чүве-дир. Ынчалза-даа машиналап, демир-оруктап чорда, озалдап калган. Өөренип албайн, дедир ээп кээри оолга хараадачыг ышкаш болган. Оон ТАР-ның элчин черинге чеде бээрге, школа эжии ажыдып көрбээн оолду Оедип-оол Танов шеригниң автотанк училищезинге кирип каан. Каш чыл эрткенде танк дугую баспаан Тывага танк талазы-биле тускай артемниг кижи чедип келген. Ындыг кижини ажылдадыр чер бар эвес. Ынчалза-даа мурнунда-ла хөгжүм взводунга турган боорга, аъттыг шериг полутунуң хөгжүм башкызы кылып каан. Оон ырыга, танцы-самга, шии-концертке — уран чүүлге талантызы ынчан ажыттынган. Ынчалза-даа...

Шеригниң хөгжүм взводунга ол үениң мурнакчы кижилери турган. Моол база тангыт бижикти, моол дылды тергиин билир, чамдыктары орустап безин чугаалажыптар турган. Ындыг кымнарыл дээрге-ле, билдиңгир — ламалар-дыр. Чон үжүк-бижикти чаа шээжилеп, эртемни чаа өөренип эгелээн. Ол үеде шериг комиссары Сарыг-Сереңниң (репрессияга баштайгы таварышкан тос кижиниң бирээзи) дугайында чугаа үнүп кээрге, Самагалдай хүрээзинден келген Ензак лама, Хендерге хүрээзинден Ажырбастай, Эрзинден Чигжит болгаш оон-даа өске ламалар анаа болушкан. Мындыг дүүрээзин үнүп кээрге, хүрээ-хиитти узуткаар дугайында чазактың доктаалы база үнүп келген болганда, хөгжүм взводунуң командирин ажылындан дүжүрген. Оон ол бижик-билиглиг кижи болгаш «Шын» солунга ажылдай берген. Ынчалза-даа ол акаа үр болбаан: оон талантызы ону уран чүүлче «чедип» аппарган.

Баштайгы бот-тывынгыр бөлгүмнер. Бажың-балгат туржук, өрээл безин чок черге уран театр тургустунуп эгелээн. Баштайгы бижиттинген шиилер, ырлар, шүлүктер ол үеде «Шын» солунга парлаттынган.

Чер-черге кызыл-өглер, ойнаар-бажыңнар ажыттынгылаан. Шагдыр-Сүрүн аттыг клуб ажыттынары билек, ыраажылар, хөгжүмчүлер, танцычылар, циркчилер өөренип эгелээн. ССРЭ-же чорупкан Оскал-оолдуң болүүн санаваска безин, 86 кижи өөредилгени доозуп, уран чүүлдүң тускай эртемниг үндезилекчилери болган. А мээн бо чугаалажып орар кижим, бирээде, хөгжүмчү, ийиде, уран чүүлдү черле элээн билир болгаш баштайгы артистерни башкылап турган. Ол кижиниң адын адавазымза-даа, домей-ле билип каан силер. Оон бир солун документизи бар. Ол кадыг карттыг дептержигеште тыва үжүктер-биле мынча деп парлаан: «Тыва Арат Республиктиң ажылчы чонунуң Биче хуралының Президиумунуң хүндүлүг бижии № 43, 1932 чылда Тере-Хөлге турган контрреволюстуг бөлүктү узуткаарынга онаа идепкейлиг болгаш эгелекчи киржилгелиг болганы дээш эш Максим Мунзукту шаңнап тур». Анчымаа дарга биле Талганчык секретарь ат салгаш, тамга баскан. Ол бижиктиң ээзи үндүргүден бежен хуу чиңгелдеңг, садтарга, стадионнарга, чунгуларга, хаак станциялырыңга халас кирер эргелиг. Шериг кижи болгаш, Бии-Хемниң Хадыңга, Өвүрнүң Бора-Шайга болгулаан революцияга удур тура халыышкыннарны базарынга база киришкен болду.

— Баштайгы үеле уран театрга акша-хөреңги, эт-херексел деп чүве турган эвес, байлардан хавырган болгаш чоннуң берген идик-хевин, эт-херекселин концерттерге ажыглап турдувус. Өрү чазак чайлаа азы «Орбита» турар черге бир хам кижиниң аалы турган. Көк-оол артист оон дүңгүрүн шии үнер санында аъттыг барып, таакпы-биле хөлезилеп ап турду. Нам Төп хораазының Чиңгиже секретары Тока баштадыр хамык улус уран чүүлге идепкейлиг киржип турда безин байдал ындыг турду.

Ыраккы эртен үе ындыг турган. Ол туржук артистер шалың чок, кежээ үндүрген шиизиниң болгаш концертиниң ортээ-биле чемненип турганнар. Ынчан шалың алыр кижи ховар, колхозчулар чылда чаңгыс катап тараа-быдаа-биле санажыр, а хуу улус база акша чок болганындан театрның кассазынче акша кирбес. Чамдыкта артистер концертти халас көргүзүп каар, а көрүкчүлер оларны өглеринге аппарып чемгерип каар. Машина бар эвес, бир аалдан дараазында аалга чедирип каарга, ол аалдың улузу ооң дараазында аалга чедирер — улаглаар. Чүъктү тергеге чүдүргеш, чадаг кылаштажыптар. Амгы ышкаш хонар-бажың, столовая деп чүве база турбаан.

— 1935 чылда Тес-Хемче культпоход Тываның культура амыдыралының төөгүзүнде улуг болуушкун болган болгаш ол ынчаар артар-даа. Ынчангы кады чогааткан ырларывысты улус ам-даа ырлашпышаан: «Тараан тараа ортузунга Дарзыг дарга хонуп алган. Даартазында оттуп кээрге, дайнам тараа артпаан болган». Ол ынчан Берт-Даг сумузунуң даргазы турган. Бай-Даг сумузунуң даргазы Овзатыны база ырлажып турдувус.

Ынчан Калдак ишти-биле чадаг кижи безин чорбас, чаа-ла казып эгелеп турган чүве. Бис Хамарлап ажып турдувус. Берге-ле арт чүве, өршээ, хайыракан!

Калдак-Хамар артын-сыын
Казып алза, аштап алза!
Каң-на чычаан мунуп
алгаш,
Кааладыр халдып орза!

Токаның чолаачызы аарый бээрге, черле чолаачы танкист-механик Максим Мунзуктан өске кымга машинаның бүзүрээр — ол ынчаар болган-даа. Оон соонда, Чурмит-Дажының база сөөртүп турган. Бо-ла бүгүнүң хайы турган боор, нам биледиң партия биледиңге солуп турда, аныяк артист Мунзукка билет бербээн. Ам хоочун артист СЭКП кежигүнү. «СЭКП-ге 50 чыл» деп хөрек демдээниң эдилекчизи.

Артист Максим Мунзуктуң чогаадыкчы ажылының дугайында солун-сеткүүлдер, радио, телевидениеден хөйнү билир болгай бис. А ажыл-херектериниң чамдык талаларын эки билбес бис. Тывага Улусчу революцияның тиилээни, ооң ачызы, тыва чоннуң амыдыралында чаа чүүлдер Максим Монгужуковичиниң салым-хуузу-биле база сырый харылзаалыг болган. Тыва республиканың эрткен оруу дээрге-ле Тыва чуртун бүгү делегейге алдаржыткан артизивистиң амыдырал-чуртталгазының оруу-дур. Ону уран чүүлдүң хоочуну Тывага Улусчу революциянын бүдүүзүнде улам хандыр угаап билип турар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

ЯРМАРКА ҮЕЗИНДЕ

Тываның республика хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан ярмарка солуннарда чарлаттынганын ёзугаар эртенгиниң чеди шакта-ла, харын-даа оон эрте эгелей берген. Ынчангаш хоорайның Октябрь кудумчузунга янзы-бүрү чаа бараннар, ылангыя каас-чараш хевистер туткан, төп рынок чоогунга эът, өске-даа чем аймаа туткулаан, хойлар четкилээн кижилер кудумчуну, рыноктуң шагдала долуп келгеннер аразынга коступ турду. Оон чоорту хоорайның аъш-чем бүдүрүлгелериниң, садыгларының делгиирлери, республиканың совхозтарының аъш-чемниң дээжизин чүдүрген машиналары ковүдеп, садып алыкчылар саны шынап-ла эндерилди.

Төп рынокче кирер эжик аксында «Суклак» совхоз диириг хойларының бажы бүрүзүн 275 рубль-биле садып турда, рынок артындан моңгун-тайгажылар хойларны 100-ден 150 рубль чедир өртек-биле саарып турдулар. Эртежи кижи олчалыг дижир, Моңгун-Тайганың ыраккы Хиндиктиг-Хөлүнүң кадырызынга, Элегестиң сметаназынга, Каа-Хемниң капуста, картофелинге-даа чединдим. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады бодунуң продукциязын элээн каш аңгы черлерде садып, боттарының кылып алганы хөрек демдектери — эмблемалары-биле садыгжылар, ылгалып турду. Ол-ла үеде садыглаарынга дериттинген ийи-үш-даа павильоннуң ээн турары каракка дыка-ла көскү, ажыы-биле чутаалаарга, хомуданчыг-даа болду. Садыг точкалары хөй-ле болган тудум, садып алыкчыларга-даа эптиг турган боор ийин.

Моон мурнунда бооп турган ярмаркаларга эвээш эвес ажыл-агыйлар тыва национал чемнерни хире шаа-биле эккээр чүве болгай. Бо удаада бодум хуумда тыва чем саткан чаңгыс-даа садыгжыга таварышпадым. Амданныг чаагай боова, быштак, далгантараа дилээн, сураглаан кижилер эвээш эвес боор чорааш.

Ниитизи-биле черле кызылчылар-даа, хоорайның аалчылары-даа боттарынга херек эвээш эвес барааны, аъш-чемни садып алган.

Николай БАЗЫР.

ЧУРУКТА: ярмарка үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАЗА БИР МАСТЕР

Чоокта чаа Улан-Удэ хоорайга бокска аныяктарның делегей чергелиг «Байкал-91» деп маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа 1973 — 1974 чылдарда төрүттүнген оолдар киришкен. Бистиң республиканың адын камгалап, автоорук техникумунуң сургуулу Радомир Хертек, Кызыл районнуң Кунгуртуг ортумак школазының 11 класының өөреникчизи Белек Тожу олар чораан.

Радомир финалга чедир Мандалбаар биле Махмаржан деп ийи моол боксёрну база Новокузнецкиден Плавскихти тиилээн. Финалга Гойжинимбаев-биле ужурашкан. Аңаа сан талазы-биле тиилеттирген. Түңнелинде ийиги чер алгаш, ССРЭ-ниң спорт мастериниң нормазын күүсеткен. Аныяк боксёр «Тиилелгеже чүткүл дээш» деп тускай шаңналга төлептиг болган.

Белек Тожу бирги ужуражылгада удурланыкчызын ойнап алган. Ийи дугаарында Улан-Удэ чурттуг В. Цыбиковка тиилеттирген.

Аныяк боксёрларны Кунгуртуг чурттуг тренер Радомир Даваа белеткээн.

(Бистиң корр.).

КОЖАЛАРГА БАЙЫРЛАЛ

Бурят АССР-ниң Тункин райкүүскомунуң чалаазы-биле бистиң республиканың бот-тывынгыр артистерниң улуг эвес бөлүү хонгодоровтарның төрел аймааның байырлалынга киришкеш келген. Ол байырлалга Закаменск, Ока, Тункин база Иркутск областың Алар ынчаар чурттап чоруур хонгодоровтарның аймактарының төлээлери киришкен. Моолдан болгаш Калмыкиядан аалчыларны база чалаан.

Байырлал мурнуу чарышында Төө Азия болгаш Саян чоогу ынчаар чурттап чоруур улустарның аразында культура болгаш төөгү харылзааларының талазы-биле эртем-практиктиг конференция эрткен. Аңаа Элистаның, Улан-Бааторнуң болгаш Улан-Удэнин эртемденнери киришкен.

Хүреш, аът чарыжы, ча адары деп эр улустарның оюннары-биле байырлал эгелээн. Төрел аймааның байырлалып районнардан келген ээ чогаал ансамбльдериниң программазы дыка каастаан. Тывадан чалаттырып барган Кызылда уран чүүл училищезиниң сургуулу Мерген Моңгуштуң, Барыын-Хемчик районнуң культура килдизиниң улуг методизи Кошкар-оол Моңгуштуң сыгыртып, хөөмейлээрин чыылганнар дыка сонуургаан.

Төрел аймак байырлалын арттырып турары ажыктыг. Кижизидикчи утка-шынарлыг чүүл-дүр деп көрдүвүс.

Василий БИЛЬТАГУРОВ.
Кызыл хоорай.

КОНКУРСТУ ЧАРЛААН

Республикага күш-культура, спорт болгаш туризм хөгжүлдезин делгеренгей болгаш ханы утка-шынарлыг чырыдар талазы-биле республика база район солуннарының редакцияларының, Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң аразынга конкурсту Тыва АССР-ниң Спорткүркому, хоорайның спорт комитеди, республиканың спорт ниитилелдери болгаш организациялары, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери чарлаан.

Солуннар редакцияларының, телевидение болгаш радионуң чогаадыкчы коллективтери, журналистер болгаш штаттан дашкаар журналистер конкурска киржир.

Конкурстуң кол сорулгалары:

— ниитилелдиң болгаш оон кежигүн бүрүзүнүң амыдыралынга күш-культураның база спорттуң ролюн, ужур-дузазын калбаа-биле идепкейлиг пропагандалап тайылбырлаары, республиканың, район, хоорай, суур бүрүзүнүң күш-культуржу болгаш спорт амыдыралының айтырыгларының талазы-биле делгеренгей медээлерни хөй-ниитиге доктаамал дамчыдып дыңналыры, спортка болгаш күш-культурага, туризмге, «Күш-ажылга болгаш оран камгалалынга белен бол» деп Бүгүэвилел комплекизиниң нормаларын дужаарынга чонну калбаа-биле киириштирери;

— республикада спорт, күш-культура болгаш туризм хөгжүлдезин солуннар арыннарынга, радио болгаш телевидение дамчыдылгаларынга доктаамал база делгеренгей чырыдары.

Конкурсту ниитизи-биле Тыва АССР-ниң Спорткүркомунуң чанында оргкомитет удуртур. Конкурстуң түңнелдерин оргкомитет чылда чаңгыс катап Күш-культуржунуң хүнүнге үндүр үндүрер. Конкурска киирер материалдарны чогаадыкчы коллективтерге баш буруңгаар тодаргай чугаалажып кээр.

Конкурска киирип, сүмелээн материалдарын чогаадыкчы коллективтер чыл бүрүде июль 20-ден орай эвесте оргкомитетке киирер.

Конкурстуң тургузукчулары оон тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны доктааткан:

— республика, район солуннарының редакцияларынга, телевидение болгаш радио коллективинге — **250 рубльдиң бирги шаңналы, 150 рубльдиң ийиги шаңналы, 100 рубльдиң үшкү шаңналы;**

— авторларга — журналистерге болгаш массалыг информация чепсектериниң штаттан дашкаар активчилеринге дараазында шаңналдар: **бирги шаңнал —150 рубль, ийиги шаңналдар — 100-100 рубль үш үшкү шаңналдар — 75-75 рубль, беш мактал шаңналдар — 25-25 рубль.**

Конкурстуң тиилекчилеринге акша шаңналдарындан аңгыда хүндүлел бижиктерни болгаш дипломнарны тыпсыр.

«ЧЕМНЕН, ЧЕМИҢ СООЙ БЭЭР»

Чечен чугаа

Мөгеннигиниң өөрүшкүзү хайым хем дег хайнып турган. Ынчанмас аргажок, Мөгенниг чоокта чаа чаагайжыдыр туттунган чаа бажыңнаа алган. Чаа бажың боорда онза-ла бажың, өткес салыр дивес, изиг, соок суглуг, чунар черлиг. Изиг, соок сугну шаажаң дег арыг, чайырлыг деспини долдур аскып алгаш, анаа эът-кежин дурбуп чыдарга, кайгамчык-ла, тыныш ажып, сеткил сергеп кээр. Ажылдан келгеш, ооң ажылы-ла ол. Оон хевертир чемненипкеш, херли берген номчуттунуп чыткылаар. Бурган ораны-даа болза, кайын мындыг чыргалдыг боорлаан деп таалап боданып чыткылаар-даа.

Мөгеннигиниң ажылдаан акшазы бодунга чедер болгаш артар, харын-даа чээлиге берип болур. Оон ажылы база бодунга аажок таарышкан. Ол өрт камгалал кезээнде чолаачылап турар. Бир дүн, хүн иштинде дежурнийлап ажылдааш, үш хонук дыштаныр, оон соонда бодунну бодун бил, боранны боду мун. Өрт ында-хаая болур. Бир эвес өрт болу-даа бээр таварылга турза, ол чаңгыс боду эвес-ле болгай. Караул начальнигиниң айтырышкылы-биле анаа дайынчының киржилгези ылап-ла турар. А Мөгенниг дайынчы машинаны башкарып бээр. Суг херек дизе, машинаның кранын ажыткаш, хейин өйлеп бээр.

Мөгенниг чеже чыдар, чаваналаан шары эвес аан, тургаш, көрүкчүкке көрдүнгүлээн. Ол үжен хар ажып-даа чорза, шырайы чырык көзүлген. Бажының дүгү дыдыраш, арыг-силинниг кылайнып турган. Мөгенниг деп мени адап кааны база ужур-уткалыг-дыр дээрзин ол ам чаа эскерген. Оон хендирбезиниң кыры мөгенниг ышкаш кудүгүр болган. Ынчангаш-ла оон орус өөрү безин ону «Горбатый» дижип алгыржыр болгай. Ол анаа чем болган ат-тыр ийин.

Чурттаалга магалыг, чурттаары эки-дир деп Маяковскийгилештир шүлүктегилээн-даа. «Кара чаңгыс бай чүвем, кадайым чок кижи-дир мен» деп, көрүнчүкке көрдүнгүлээш, сеткилин сергедип, ырлагылаан-даа. Кыстар көргеш сеткил дойлур, хымыс ишкеш сарыым хайныр, кадай тыппас канчап барган кижи мен аан деп, ол хандыр бодангаш олуруптан. Мындаа ол дугайын Оюмаага элдээрти чугаалаарга: «Кырыида крышаң, тейинде дээвиириң чок кижи, малдайның канчап азыраар сен» дээш, оюн-баштак, оршаштыг со хоран сөзүн өөче октапкаш, чыт алган мыйгак дег, чыраалап-саяктап ыңай болган. Мөгенниг оон соондан арга чадаарда:

Аъдым-на чок, чадаг-ла
мен,
Ушкарыжар дивес-ле мен.
Эжим-не чок, чааскаан-на
мен
Эдертинер дивес-ле мен—

деп, сеткилин сергедип, сагыжын ажыдып, ырлап артып калган...

Мөгенниг чаа бажыңын алган, кожазы квартиразында төрели бар. Ону ол даай-авай дээр турган. Ажылдап чоруурда чамдыкта бажыңының дүлгүүрүн аңаа арттырып каар-даа турган, серемчиде хорамча чок, чүвени канчаар билир, хөй каът чертелешкек кожаларының квартираларындан өрт-даа өөскүп болгай, крандан суг-даа агып болгай.

Мөгенниг хүнзедир, хондур ажылдааш, бажыңынга келирге, ол ажык болган. «Көк-ле дээрим бо, хөктүүн але! Бажыңымны шоочалап каггым чоп, дүлгүүрүм-не харын даай-авамга берип каггаң ийик мен бе?! деп, чугааланган, ол эжиин ажыткаш, кайгай берген. Мөгеннигиниң думчуунга чаагай чемниң чыды келген.

Иштики өрээлден хереэжен үн думчуктап ырлаан:

Ол-ла олчаан көрүшпээн
бис.
Оода бижи, кайда чор
сен.
Чедип кээриң үргүлчү-ле
Четтикпейн манап чор
мен.

Мөгенниг эжик аксынга аймаарай берген турза-ла турган. Өрээлден үнүп келзе-ле, орлан кыс Оюмаа! Оюмаа Мөгеннигни көрүп кааш, мегүдээниниден арны кып кызаа берген, чаактары чайгы бышкан кызыл-катла! Ынчалза-даа от-кес дег орлан кыс тура бербээн:

— Сээң чаа алган бажыңыңны сонуургаар дээш келиримге, чок болдуң, даай-авам таваржып келгеш, дүлгүүрүңну берип каарга, чем кылып тур мен. Ажыкчарлыг үе-дир, оюн оя, чигин чиге, олчаан чурттай бээр бис бе?!—дээш, Мөгеннигиниң мойнундан, шурап келгеш, куспактаныпкан.

Мөгенниг «Дүжүм бе, түлүм бе?» деп боданы каапкаш, эът-кежин шымчыттап кергеи-даа. Ол кежээлендир кижүй берген тура-ла турган.

Оюмаа: — Чемнен, чемиң соой бээр — дээрге, Мөгенниг ам-на оңгарлып келген.

Өолет ЧИИМИТ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлалдың программазы

АВГУСТ 16 (пятница)

Аът чарыжының спортчу маргылдаалары аът чарыштырар черге 10 шакта эгелээр. (Оон программазында кожуглуг үш аътты, челер, чыраалаар аъттарны, чүгүрүк аъттарны чарыштырары, эмдик аъттарны өөредири кирип турар).

Тыва хүрештиң маргылдаазы «Хүреш» стадионунга 14 шакта эгелээр.

АВГУСТ 17 (суббота)

Аът чарыжының спортчу маргылдаалары уламчылаар. (25 километрге чүгүрүк аъттарны чарыштырар). Кызыл — Эрзин аразының автомобиль оруунуң 11 километр черинзе Аржаан районунуң девискээринге аът чарыжы 10 шакта эгелээр.

АВГУСТ 16-17-де

Наадымның киржикчилери, Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш аалчылары август 15-те эртенгиниң 7 шактан 12 шакка чедир аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын садар ярмаркага барып киржип болур. Ол ышкаш парк культураның делгелге павильонунда, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде (Ленин кудумчузу, бажың 7) юбилейге тураскааткан фото-чурук делгелгези, Чурукчулар бажыңында (Кочетов кудумчузу, бажың 28) чурукчуларның болгаш шеверлел уран чүүлүнүң мастерлериниң чогаалдарының делгелгези август 15-17 хүннеринде ажылдаар, оларны барып көрүп болур.

Байырлал концертин кызылчыларга катап көргүзер. Концерт хөгжүм-шии театрынга август 17-де 18 шакта эгелээр (билеттерни театрның кассазында садып турар).

ОРГКОМИТЕТ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Хан оңнуг рубин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 Фестиваль-маскарад (Австрия). 10.45 «Муза хөлзээшкин эвес тир». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 15-ки, 16-гы сериялары. 13.10 — 14.10 «Александр Вертинскийниң одиссеязы».

* * *

15.00 «Дүнеки Эрмитаж». 15.15 «Чоорту көре бээр бис». Уран-чечен телефильм. 16.30 Музыка шыгжамыры. 17.15 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 Концерт. 19.50 «Хан оңнуг рубин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Үе. 21.40 «ВиД». 23.25 «Кирерин чөпшээрээр». Улуг улуска мультфильм. 00.30 ТМА. 00.45 Концерт. 01.40— 03.05 «Чаорби чүс чыл эгелеп тур». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 9.00 Делегатскайда музей. 9.25 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 11-ги сериязы. 10.20 «Чаңгыс классчылар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Чажыт фарватер». 4-кү сериязы. 14.40 — 15.45 «Артист Евгений Леонов болгаш өскелер-даа».

* * *

16.30—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.00 Музыка болгаш ыры талазы-биле делегей конкурузу. Чапсарда (20.00) — Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удурар, чааштар!».

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Республика Наадымы». Спортчу маргылдаалардан репортаж. 21.50 Медээлер. 21.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

22.00 «Бешки дугуй». Чапсарда (23.00) — Медээлер. 00.15—01.20 Баскетбол талазы-биле АКШ-тың чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.45 — 22.00 «Республика» көргүзүп тур.

«Чалыы-шылыы» эстрада-цирк бөлүү тургустунганындан бээр 10 чыл ооң-биле холбаштыр ооң юбилей концерти 1991 чылдың август 16-да хөгжүм-шии театрынга болур. Концерт кежээкиниң 19 шакта эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. Тайылбырны 2-68-64 телефонну дамчыштыр ап болур.

КИНО

АВГУСТ 16-да

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Андрейка» 9.00, 12.20, «Посторонним вход разрешен» (ЧССР) 10.40, 14.00, «К черту Харбоплу» 15.40, 18.50, «Любимчик» 17.20, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Облава на одичавших собак» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

АВГУСТ 17-де

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылындым» 9.00, 12.00, «Наследница Ники» 10.20, 13.20, «Рыцари Стейси» (АКШ) 15.00, 18.20, «Любимчик» 16.50, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Облава на одичавших собак» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

АВГУСТ 18-те

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылындым» 9.00, 12.00, «Наследница Ники» 10.20, 13.20, «Рыцари Стейси» (АКШ) 15.00, 18.20, «Любимчик» 16.50, 20.10 шактарда.

АВГУСТ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Зоопарку снятся сны» 9.00, 11.50, «Иван Макарович» 10.20, 13.10, «Любимчик» 14.40, 16.20, 17.50, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «К черту Харбоплу» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Багдадский вор» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери август 20-де үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● хөдээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23, ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● оруглар — 3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19. ● узуртакчылар — 2-27-41; ● солун кезбейи — бараалга — 2-22-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 27097 экз.

Тыва АССР-ның Парлалга, полиграфия болгаш ном садыглы ажыл-херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажыы № 1.

Чагыг № 131.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезиилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 20 вторник

№ 144 (14644)

(Чагылдар ертее 6 көп).
Садар ертее 20 көп.

СОВЕТ УЛУСКА КЫЙГЫРЫГ

Ада-чурттуларывыс! Совет Эвилелиниң хамаатылары!

Ада-чурттуң болгаш бистиң улустарывыстың салым-чолунга аар-берге, кестиң кырында бо шакта силерге бо кыйгырыгны үндүрдүвүс! Бистиң улуг Төрээн чуртувустуң кырында өлүмнүг айыыл диргелген! М. С. Горбачевтуң инициативазы-биле чурттуң шапкын хөгжүлдезин болгаш ниитилел амыдыралын демократчыдарын хандырарының чепсээ кылдыр эгелээн реформаларның политиказы чамдык чылдагааннарның хараазы-биле мугагашталган. Эге баштайгы энтузиазмның база идегелдиң орнун бүзүрел чок чорук, ундараашкын болгаш мунгагдаашкын солаан. Эрге-чагырганың бүгү деңнелдери чоннуң бүзүрелин ышкынган. Политиксирээшкин ниитилел амыдыралындан Ада-чурттуң болгаш хамаатының салым-чолунуң дугайында сагыш човаашкынны үндүр кызыпкан. Күрүнениң бүгү-ле албан черлериң калчаалыы-биле дора көөрүн, карартырып кызыдып турар. Чурт шуутла башкартынмас апарган.

Тыпсып берген хосталгаларны ажыглавышаан, демократияның чаа-ла көстүп келген өзүмнерин чуура баспышаан, дирлип келген экстремисчи күштер Совет Эвилелин буурадырынче, күрүнени бузуп дужүреринче болгаш эрге-чагырганы канчап-даа турган чаалап алырынче угланыышкынны алган. Ада-чурттуң бүдүн-бүрүн болурунуң талазы-биле нийти-национал референдумнуң түңнелдери саза бастынган. Национал хөөннерге арын-нүүр чок ойнаашкын — ол дээрге бодун көөргеттинер чорукка кежеге-дир. Политиктиг авантюристер боттарының улустарының бөгүнгү човулаңын-даа, даартагы хүнүнүң дугайын-даа бодавайн турарлар. Олар мораль-политиктиг террорнуң байдалын тургуспушаан, чоннуң бүзүрели деп чүвеге чагдынарын кызытпышаан, оларның буруу шаап база үзүп каап турары харылзаалар дээрге, чоннуң оон артык калбак деткимчезиниң үндезининге тургустунган, төөгүнүң хөй-хөй чүс чылдарлыг шылгалдазын эрткен деп чүвени уттуп турарлар. Херекти конститустуг тургузугну дужүр октаарынче аппар чоруурлар националдар аразында чөрүлдээлерге качыгдаан хөй-хөй чүс кижилерниң өлгени дээш иелерниң болгаш адаларның мурнунга бөгүн харылаар ужурлуг. Чартык миллион ажыг кожуп дескеннерниң качыгдаан салым-чолу оларның нүүрүнде. Оларның буруузу-биле дүүн чаа-ла чаңгыс эптиг өг-бүлеге чурттап турган, а бөгүнде боттарының-на бажынында базындырган, үндүр сывыртаткаңнар апарган он-он миллион совет кижилер дыжын болгаш амыдыралының өөрүшкүзүн чидирген.

Ниитилел тургузуу кандыг болурун чон боду шиитпирлээр ужурлуг, а ынчаарга ол эргени оон былаап аарын кызыдып турар.

Хамааты бүрүзүнүң болгаш бүгү ниитилелдиң айыыл чок чоруунуң, чаагай чоруунуң дугайында сагыш салыр туржук, эрге-чагырганы холунга алган чамдык кижилер ону чонга таарышпас эрге-ажыктарга ажыглап, принцип чокка бодун бадыткаарының чепсээ болдуруп турары хоозар эвес. Куруг [illegible] медеглелдер болгаш аазаашкыннар оларның практиктиг ажыл-херектериниң эвээжин база чөгенчиин херечилеп турар. Эрге-чагырганың үнезиниң кудулаашкыны бистиң күрүневисти, ниитилеливисти чүден-даа артык буурадып турар. Хамааты бүрүзү даартагы хүнге улам өзүп орар бүзүрел чок чорукту, бодунуң ажы-төлүнүң келир үези дээш ханы дүвүрелди билип, көрүп турар.

Эрге-чагырганың кризизи экономикага халаптыг салдарлыг болган. Рынокче үй-балай, ала-чайгаар чылып кириишкин эгоизмни — девискээр, ведомство, бөлүктүң база хууда эгоизмни хөөктүрген. Хоойлулар дайыны болгаш чарылдырыкчы хөөннерни деткиири он-он чылдарда тургустунуп келген чаңгыс улус ажыл-агый механизминиң бустурунга чедирген. Совет кижилерниң хөй нуруузунуң амыдырал деңнелиниң көзүлдүр-ле кудулаашкыны, чиижеп, ажык-кончаа сүрер чоруктуң болгаш бузут экономиканың чүүден артык нептерээшкини, хөгжүлдези оон түңнели болган. Кижилерге бүгү шынны чугаалаар үе шагда-ла келген: экономиканы быжыктырып доктаадырының талазы-биле дарый болгаш шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, эң чоокку үеде аш-чуттуң база ядарал-хоозуралдың чаа эргилдези чайгылыш чок боор болур, оон улаштыр сеткил ханмаан хомудалдың алачайтаар массалыг илередиишкиннериниң аажок сандарал-буурааашкынныг уржуктарынга чедир чүгле чаңгыс базым артар. Чүгле кандыг-даа харысалга чок кижилер даштыкыдан кандыг-ла-бир дузага ынанып болурлар. Кандыг-даа сартык бистиң нарын айтырыгларывысты шиитпирлеп шыдавас, амы-тынныг үнери — бистиң боттарывыстың холувуста. Кижи бүрүзүнүң азы организацияның алдар-адын улус ажыл-агыйының катап тургустунуушкунунга болгаш хөгжүлдезинге оларның киирген боттуг салыышкыны-биле үнелээр үе келген.

Кижиниң эрге-ажыктарынга хамаарылга, оон эргелери, социал камгалалы дээш сагыш човаашкын дугайында алганыышкыннарны бүгү талалардан дыка-ла хөй чылдар дургузунда дыңнап келдивис. Херек кырында, кижи бүгүдеге базындырган, бодунуң боттуг эргелеринге болгаш аргаларынга кызагдаттырган, баш мунгаш байдалга чедиртинген. Чоннуң күзел-соруунуң илередиишкиннери-биле тургустунган бүгү-ле демократтыг чорудулгалар боттарының алдар-адын болгаш салдар-дузазын көзүлдүр-ле чидирип бар чыдар. Ол болза, ССРЭ-ниң Үндезин Хоойлузун каржызы-биле хажытпышаан, Конституцияга удур эргилдени херек кырында боттандырып, хемчээл чок хууда диктатураже чүткүп турар кижилерниң тускай сорулгалыг үүлгедиглериниң түңнели-дир. Префектураларның, мэрияларның болгаш өске-даа хоойлуга удур структураларның чоннуң соңгуп алганы Советтерин боттары солуп турары көзүлдүр-ле калбарып орар.

Ажыл-ишчилерниң эрге-ажыктарынче шаап халдаашкын боор турар. Ажылдаар, өөренир, кадыын камгалаар, чурттаар оран-сава алыр, дыштаныр эргелер айтырыгның адаанда келген.

Кижилерниң канчаар-даа аажок бөдүүн хууда айыыл чок чоруу безин айыыл-халаптың адаанче улам-улам кирип чыдар. Кем-херек үүлгедир чорук дүргени-биле нептереп, организастаттынып болгаш политикажып бар чыдар апарган. Чурт күчүлелдиң болгаш хоойлу-дүрүм сагывас чоруктуң шапкын агымынга алзып бар чыдар. Келир салгалдарның кадыкшылын болгаш чурттал газын айыыл-халапка чедирип кээп турар самыын-садар чорукту база күчүлел-күжээшкинни пропагандалаар чорук чурттуң төөгүзүнге кажан-даа мынчаар калбарбаан турган. Кем-херек үүлгедир чоруктуң нептерээшкининге болгаш шыдажыр аргажок апарган чазыыл чок чорукка удур хемчеглерни алырын миллион-миллион кижилер негеп турар.

Совет Эвилелинде политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың сандараашкынының ханылап бар чыдары делегейде бистиң туружувусту кошкадып турар. Чамдык черлерде өжээн негээшкининиң илерээшкиннери дыңналып кээп, бистиң кызыгаарларывысты эде көөрүнүң дугайында негелделер тургустунуп турар апарган. Совет Эвилелиниң кезек-кезектерге чарарының болгаш чурттуң чамдык объектилеринге болгаш районнарынга делегей харагалзалын тургузар дугайында үнер безин үнүп турар апарган. Ырмасынчыг шын боттуг чүүл мындыг боор турар. Дүүн чаа-ла даштыкыга чеде берген совет кижи бодун алдар-аттыг болгаш [illegible] кижи мен деп билир, сеткип-бодаар турган. Ам ол — колдуунда ийиги чергениң даштыкы кижизи, чугаалашпайн барып болур, азы кээргенчиг кижи апарган.

Совет кижиниң чоргааралы болгаш ат-алдары долу хемчээлге катап тургустунар ужурлуг.

Бистиң чуртувусту дүй алы берген кризистиң ханы боор турарын ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди долузу-биле билип турар. Төрээн чурттуң хуусалымы дээш харысалганы ол бодунга ап турар болгаш күрүнени болгаш ниитилелди кризистен дүрген уштур талазы-биле эң шыгыы хемчеглерни алырынга шиитпирлиг.

Эвилелдиң чаа керээзиниң төлевилелин бүгү улустуң калбаа-биле чугаалажып көөрүн эрттирерин аазап тур бис. Кижи бүрүзү бо чугула актыны таарымчалыг байдалдарга угаап-бодап көөр эргелиг болгаш аргалыг болур болгаш ону ёзугаар боттарының туружун тодарадыр, чүге дизе Эвилелдиң кандыг болурундан бистиң улуг Төрээн чуртувустуң хөй санныг улустарының салым-чолу хамааржыр апаар.

Хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну доп-дораан катап тургузар, хан төгүүшкүннерин соксадыр, кем-херек үүлгедикчилеринге эптеш чок дайынны чарлаар, бистиң ниитилеливисти бужартадып база совет хамаатыларны бастып турар ындыг чүдек болуушкуннарны дазылындан тура тыртар бодалдыг бис. Бис бистиң хоорайларывыстың кудумчуларын кем-херек үүлгедир кижилерден арыглап аштаар бис, чоннуң байлаан оорлап, үптеп турар чоруктарны ногун үзе узуткаар бис.

Бистер ёзулуг демократтыг чорудулгалар дээш, бистиң Төрээн чуртувусту чаартылгаларга, оон экономиктиг болгаш социал чечектелиишкининге чедирип, делегей ниитилежилгезинге төлептиг черни ээлээр арганы бээр реформаларның чайгылыш чок политиказы дээш туржуп турар бис.

Чурттуң хөгжүлдези чоннуң амыдырал деңнелиниң бадырары-биле холбашпас ужурлуг. Бүгү хамаатыларның чаагай чоруун доктаамал бедидери кадык ниитилелге норма-чижек апаар.

Кижилерниң эргелерин быжыглаарынче болгаш камгалаарынче сагыш човаашкынны кошкатпайн тургаш, инфляцияның, бүдүрүлгени дедир организастаарының, хээлиимбының болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарның уржук чедирип турар чоннуң эң калбак кезектериниң эрге-ажыктарын камгалаарынче кичээнгейни мөөңнээр бис.

Улус ажыл-агыйының хөй талалыг байдалын хөгжүтпүшаан, хууда тывыңгыр ажылдарны деткиир бис, бүдүрүлгени хөгжүдеринге болгаш ачы-дуза чедирилгезинге эргежок чугула аргаларны тургузаар бис.

Аъш-чем болгаш чуртталга айтырыгларын шиитпирлээри бистиң бирги ээлчегдеги сагыш салыышкынывыс болур. Бүгү-ле бар күштер чоннуң бо эң чугула херегцелдерин хандырарынче мобилизастаттынар.

Күш-ажылдың сагылга-чурумун болгаш корум-чурумну кыска хуусаада катап тургузарынче, оон соонда шиитпирлии-биле бурунгаарлаары-биле бүдүрүлге деңнелин бедидеринче ажылчыннарны, тараачыннарны, күш-ажылчы интеллигенцияны, совет кижилерни кыйгырып тур бис. Бистиң амыдыралывыс болгаш бистиң уругларывыстың, уругларывыстың уругларының келир үези, Ада-чурттуң салым-чолу оон хамааржыр.

Бис тайбыңга ынакшылдыг чурт бис, бодувуска алган бүгү хүлээлгелеривисти чайгылыш чок сагыыр бис. Кымдан-даа, кандыг-даа негелдеривис чок. Бүгү улустар-биле тайбың болгаш найыралдыг чурттаарын күзеп турар бис. Ынчалза-даа бистиң суверенитедивиске, хамаарышпас чоруувуска болгаш девискээр аайы-биле бүрүн-бүдүн турарывыска, кымның-даа, кажан-даа дегбезин шиитпирлии-биле медеглеп тур бис. Кымдан-даа үнүп кээр болза, бистиң чуртувус-биле албадаашкын дылы-биле чугаалажыр дээр болза, ол шиитпирлии-биле ойтур шаптынар.

Бистиң хөй националдыг чонувус чүс-чүс чылдарның дургузунда бодунуң Төрээн чурту дээш чоргаарал-биле чурттап келгеи, бистер боттарывыстың сагыш-бодалдарывыстан ыяттаан бис, ынчангаш бистиң улуг күрүневистиң амгы-даа, келир үедеги-даа хамаатыларының салгалдарын ол ёзу-биле өстүрерин боттуг болгаш дүрүм ёзугаар чүүл кылдыр санап турар бис.

Ада-чурттуң салым-чолунга таварышкан мындыг берге [illegible] баш үдүр чугаалары берге уржуктар дээш аар харысалганы бодунга алыр дээни ол-дур. Бистиң Төрээн чуртувус эргим, кижи бүрүзү чогумчалыг болгаш бүзүрелдиг байдалга чурттаарын күзеп турар, кижи бүрүзү националдар аразының хан төгүүшкүннүг чөрүлдээлерин күзевейн турар, кижи бүрүзү бодунуң Ада-чуртун келир үеде хамаарышпас болгаш чечектелип турар кылдыр күзеп турар, кижи бүрүзү кара-чаңгыс шын шилилгени кылган турар ужурлуг. Ёзулуг шынчы патриоттарны, чаагай тура-соруктуг кижилерни амгы идегел чок үени өскерттиринче кыйгырып тур бис.

Төрээн чуртунуң мурнунга бодунуң хүлээлгезин угаап медереп көөрүнче болгаш ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитединге, чуртту кризистен уштур талазы-биле оон күжениишкиннеринге бүгү таланың деткимчезин көргүзеринче Совет Эвилелиниң бүгү хамаатыларын кыйгырып тур бис.

Ниитилел-политиктиг организацияларның, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның боттуг саналдарын акы-дуңма улустарның чаңгыс аай өг-бүлезинге чүс-чүс чылдардагы найыралды катап тургузарынга идепкейлиг киржиринге оларның патриоттуг белениниң илерээшкини кылдыр хүлээп алыр.

ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди

ССРЭ-ниң оралакчы президентизиниң ЧАРЛЫЫ

Михаил Сергеевич Горбачевтуң кадыкшыл байдалы-биле ССРЭ Президентизиниң хүлээлгелерин күүседир аргазы чок болу бергени-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязының 127 (7) чүүлүнге үндезилээш, ССРЭ-ниң Президентизиниң хүлээлгезин 1991 чылдың август 19-тан эгелеп күүселип кирдим.

ССРЭ-ниң оралакчы президентизи Г. И. ЯНАЕВ.
1991 чылдың август 18.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының МЕДЕГЛЕЛИ

Суверенниг күрүнелер эвилелиниң дугайында керээниң үш хонук бурунгаар парлаттынган төлевилелинге хамаарыштыр мээң бодалым кандыг боор турарын илередирим диләэн хөй санныг дилеглер менээ кээп турары-биле холбаштыр дараазында чүүлдерни демдеглээри чугула деп санадым:

Керээниң төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1991 чылдың июль 12-де колдуунда чүүлдүг деп деткээни билдингир болгай. Оон-биле чергелештир Дээди Совет бүрүн эргелиг Эвилел делегациязын тургускан болгаш керээниң төлевилелин чедир ажылдап кылып база дугуржуп турар үеде чурттуң эрге-чагыргазының дээди органының кылганы элээн хөй саналдарны барымдаалап көөрүн аңаа даасткан.

Чүнүң-даа мурнунда керээниң адынга болгаш кол-кол принциптеринге оон боор турган үезинде чурттуң хамаатыларының дыка хөйү Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин деч эргелиг суверенниг республикаларның чаартынган федерациязы кылдыр хевээр арттырарын деткээн Бүгү-эвилел референдумунуң түңнелдерин демдеглеп киирериниң чугулазын айыткан. Бистиң эвилел күрүневистиң адынга болгаш характеринге ындыг янзылыг көрүүшкүннү кылырын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинден база демдеглээн. Бүрүн эргелиг делегацияларның удуртукчуларының Ново-Огарево болуп эрткен хуралынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бо туружу тодаргайы-биле бадыткаттынган. Ындыг турбуже ол санал эң соолгу Керээде киирттинмейн барган. Ындыг болганда ол айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинге, харын-даа чаа Конституцияны хүлээп көөрү-биле холбашкан Бүгү-эвилел референдумунга база катап чугаалажып көөрү негеттинип турар дээрзи черле билдингир.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи Эвилел керээзиниң төлевилелинге ССРЭ-де чаңгыс аай экономиктиг харылзааның, чаңгыс аай банк системазының туруп турарын хүлээп көөрү база оон федеративтиг күрүне кылдыр болур-чоруку-биле ажылдаарынга чугула өңнүк Эвилелге быжыглап бээрин Эвилел керээзиниң төлевилелинге айтып киирери чугула деп санап турар. Эвилел бюджеди боду үндүрүг хереңгилери киирип алыр тускай дөстерлиг болурун доктаадып тургузар дугайында негелдени онзалап киирген турган. Ындыг турбуже ол кончуг чугула чүүлдер парлаттынган керээде тодаргай көргүстүнмейн барган. Ол дугайын ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң, ССРЭ-ниң күрүне банкызының баштаар чериниң болгаш өске-даа элээн хөй эвилел органнарының чоокта чаа кылган медеглелдери херечилеп турар. Маңаа хамаарыштыр керээниң сөзүнге эвээш эвес эдилгелерни киирери негеттинип турар.

Херек кырында ёзулуг-ла ужур-дүрүм чок чүүл болур «хоойлулар дайыны» деп чүвени соксадырынче ССРЭ-ниң Дээди Соведи онза кичээнгейни угландырган. Ону барымдаалааш республикаларның хоойлуларын ССР Эвилелиниң, а Эвилел хоойлуларын республикаларның тур соксадырын болдурбас болгаш тургустунуп кээп болур маргылдааларны дугуржуп тургаш азы ССРЭ-ниң Конституция судунуң шиитпири-биле шиитпирлеп ап болурунуң дугайында нормачижектерни саналдап киирген турган. Ол саналды көскү совет юристер деткээн турзажок, ону Ново-Огарево белеткеттинген керээниң сөзүнде киирбейн барган. Ындыг чоруктуң бистиң чуртувуска быжыг эрге-хоойлу системазын тургузуп алырынга кайы хире айыылдыг дээрзин хөй катап бадыткап чугаалаан ажыы чок.

Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының ажылын үзүктелиишкин чокка уламчылап чорудары-биле шилчиишкин үе-чадазында ону кандыг янзылыг боттандырарының чурумун көрээге улам тодаргай көргүзери негеттинип турар. Ону айытпас болза, чуртта тургустуна берген онза берге кризистиг байдалда улус ажыл-агыйының бичии-даа чогумчуп ажылдаары болдунмайн баар.

Мээң санап турарым-биле алырга, бо бүгү айтырыгларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга, а оон соонда чурттуң улус депутаттарының Съездизинге база катап чугаалажып көөрү негеттинип турар.

Ону ындыг янзылыг кылбас болза, бистиң күрүневистиң салым-чолунга кончуг чугула документ болур Эвилел керээзинге чурттуң бүгү националдарының хамаатыларының эрге-ажыктарынга бараан болур болгаш бөмбүрзектиң делегей байдалынга улуг салдарны чедирер ужурлуг улуг күрүне—ССР Эвилелин камгалап арттырар дугайында совет улустуң күзел-соруу долузу-биле илереттинмейн баар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
1991 чылдың август 18.

Күрүнелерниң болгаш чазактарның баштыңнарынга база КНО-нуң чиңгине секретарынга КЫЙГЫРЫГ

ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга дүүштүр Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң чамдык черлеринге 6 ай хуусаалыг онза байдалды 1991 чылдың август 19-тан эгелеп кииргениниң Совет удуртулганың даасканын ёзугаар дыңнадып тур мен. Ол үеде чуртта эрге-чагырганы бүрүнү-биле ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитединге дамчыткан.

Алдынып турар хемчеглер түр боор турар. Күрүне болгаш ниитилел амыдыралының бүгү талаларынга ханы реформаларның оруундан канчап-даа ойталаар дээни ол эвес. Ол дээрге, ынчаар ужурга таварышкан чүүл-дүр, экономиканы сандараашкындан, а чуртту аш-чуттан камгалаар, ССРЭ-ниң бүгү улустарынга болгаш бүгү делегей ниитилежилгезинге чүге-даа чедирери билдинмес уржуктарлыг калбак хамааты чөрүлдээниң өзүп орар айыылын чайладыр дээш амыдыралдың тургузуп келген негелдези-дир.

Онза байдалдың эң чугула эчис сорулгазы — хамааты бүрүзүнүң бодунга болгаш эт-хөреңгизинге магадылалды тургузуп турар байдалдарны хандырары. Конституцияга удур, контроль чок, ССРЭ-ниң чамдык девискээрлеринде мораль талазы-биле болгаш күш дегээшкинниг үүлгедигни өскүдүп, интеграция чорудулгаларынга удур быра болуп турар кем-херек үүлгедикчизи боо-чепсектиг четчелээшкиннерни дужүрери көрдүнүп турар.

Алдынып турар хемчеглер шуптузу ССРЭ-де байдалды дүрген экижидеринче, социал-экономиктиг амыдыралды чогумчударынче, эргежок чугула чаартылгаларны болдурарынче болгаш чурттуң бүгү талалыг хөгжүлдезинге байдалдарны тургузаарынче угланган.

Өске орук удур тургузуушкуннарны, күш дегээшкиниң өскүдеринге, бистиң улустарывысты кызыгаар чок ажыг-човуланга болгаш делегейде айыыл чок чорук талазы-биле дүшкүүрлүг байдалдың айыылдыг олаан салырынга чедирип болур.

Онза чугула байдалдың түр хемчеглери Совет Эвилелиниң күштүг болуп турар керээлерге болгаш дугуржулгаларга дүүштүр бодунга алган делегей хүлээлгелеринге канчап-даа хамаарыштайн турар. Кожа-хелбээ чоруктуң, деч эргениң, кайы-кайызынга-даа ажыктыг чоруктуң болгаш бот-боттарының иштики херектеринче киришпезиниң бүдүлениң хүлээп көргени принциптерин ёзугаар бүгү күрүнелер-биле боттарывыстың харылзааларывысты хөгжүдеринге ССРЭ белен.

Бистиң амгы бергелеривис түр байдалдыг болгаш тайбыңны камгалаарынга болгаш делегейниң айыыл чок чоруун быжыглаарынга Совет Эвилелиниң салыышкыны көскү болур дээрзинге бүзүрелдиг бис.

Түр үениң онза хемчеглерин чоннарның болгаш чазактарның, Каттышкан Нацилар Организациязының талазындан чогуур билиишкинни болдурар дээрзинге ССРЭ-ниң удуртулгазы идегеп тур.

ССРЭ Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар Г. ЯНАЕВ.
1991 чылдың август 18.

АЪШ-ЧЕМ БОЛГАШ ЧУРТТАЛГА АЙТЫРЫГЛАРЫН ШИИТПИРЛЭЭРИ БИСТИҢ БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕГИ САГЫШ САЛЫЫШКЫНЫВЫС БОЛУР.

СОВЕТ УДУРТУЛГАНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Михаил Сергеевич Горбачев кадыкшыл байдалы-биле ССРЭ Президентизиниң хүлээлгелерин күүседир аргазы чок болу бергени-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязының 127 (7) чүүлүнге дүүштүр ССРЭ Президентизиниң эрге-хүлээлгелерин ССРЭ-ниң оралакчы президентизи Геннадий Иванович Янаевке шилчээни-биле холбаштыр;

Совет Эвилелиниң хамаатыларының амы-тынынга болгаш айыыл чок чоруунга, бистиң Ада-чуртувустуң суверенитединге, девискээриниң бүдүн чоруунга, хосталгазынга болгаш хамаарышпас чоруунга кыжаныышкынныг ханы болгаш бүгү талалыг кризистиң политиктиг, националдар аразының база хамааты өжээннежилгениң, сандараашкынның болгаш буурааашкынның байдалдарны ажып эртер сорулга-биле;

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырар дугайында бүгү чоннуң референдумунуң түңнелдерин барымдаалап;

Бистиң Төрээн чуртувустуң улустарының, бүгү совет кижилерниң амыдыралы эң чугула эрге-ажыктарын удуртулга болдурбушаан, медеглээривис болза:

1. ССРЭ Конституциязының 127 (3) чүүлүнге болгаш «Онза байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 2 чүүлүнге дүүштүр база ниити-национал халапче ниитилелдиң чуглуп кириишкинин соксадыр талазы-биле эне шиитпирлиг хемчеглерни алырының, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну хандырарының эргежок чугулазының дугайында чоннуң калбак бөлүктериниң негелделерин барымдаалавышаан, ССРЭ-ниң чамдык черлеринге Онза байдалды 1991 чылдың август 19-та Москваның-биле 4 шактан эгелеп 6 ай хуусаалыг кылдыр киирер.

2. ССРЭ Конституциязы болгаш ССР Эвилелиниң хоойлулары ССРЭ-ниң бүгү девискээринге чайлаш чок бүрүн дээди эргелиг болурун доктаадыр.

3. Чуртту эргелеп башкарарынга болгаш онза байдалдың чурумун дээштиг боттандырарынга ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитедин (ССРЭ-ниң ОБКК-зын) дараазында составтыг кылдыр тургузар: О. Д. Бакланов — ССРЭ-ниң Камгалал чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы, В. А. Крючков — ССРЭ-ниң КАК даргазы, В. С. Павлов — ССРЭ-ниң премьер-министри, Б. К. Пуго — ССРЭ-ниң иштики херектер министри, В. А. Стародубцев — ССРЭ-ниң Тараачыннар эвилелиниң даргазы, А. И. Тизяков — ССРЭ-ниң күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелериниң ассоциациязының президентизи, Д. Т. Язов — ССРЭ-ниң Камгалал министри, Г. И. Янаев — ССРЭ Президентизиниң хүлээлгезин күүседикчизи.

4. ССРЭ-ге ОБКК-ниң шиитпирлерин эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың бүгү органнарының, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның ССР Эвилелиниң бүгү девискээринге чайгылыш чокка күүседири албан болурун доктаадыр.

Г. ЯНАЕВ
В. ПАВЛОВ
О. БАКЛАНОВ
1991 чылдың август 18.

ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң № 1 доктаалы

ССР Эвилелиниң улустарының болгаш хамаатыларының амыдыралчы чугула эрге-ажыктарын, чурттуң хамаарышпас чоруун болгаш девискээриниң бүдүн байдалын камгалаар, хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну катап тургузар, байдалды быжыг туруштуг кылдыр экижидер, ээр кризисти ажып эртер, буурааашкынны болгаш сандараашкынны, акы-дуңма элрежүр хамааты дайынын болдурбас сорулга-биле ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң доктаадыры болза:

1. «Онза байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында» ССР Эвилелиниң Хоойлузунга болгаш ССРЭ-ге ОБКК-ниң доктаалдарынга дүүштүр онзагай байдалдың чурумун хажыг чокка сагыырын ССР Эвилелиниң эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының, крайларының, областарының, хоорайларының, районнарының, улуг, биче суурларының эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының бүгү органнарын хандырар. Бо чурумнуп күүселдезин хандырып шыдавас болу берген таварылгаларда эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың хамаарышкан органнарының эрге-хүлээлгелерин соксадыр, а оларның хүлээлгелерин боттандырарын ССРЭ-ге ОБКК-ниң тускай төлээлеткен кижилеринге хүлээдирер.

[Уланчызы 2-ги арында].

ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле кӳрӳне комитединиң № 1 доктаалы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

2. ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга чөрүштүр эделип турар эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга структураларын, шериглежиткен тургузугларны доп-дораан дүжүрүп тарадыр.

3. Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга чөрүшпес хоойлуларын база шиитпирлерин моон соңгаар күш чок деп санаар.

4. Байдалды таарымчалыг болдурарынга моондактап турар политиктиг партияларның, хөй-ниити организацияларының болгаш массалыг шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазын соксадыр.

5. ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң күзээлгелерин ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле кӳрӳне комитеди бодунга алганы-биле холбаштыр ол чөвүлелдиң ажыл-чорудулгазы доктаар.

6. Оттуг боо-чепсектиң, дайынчы октар курлавырларының, частыр бүдүмелдерниң, шериг техниказының болгаш херекселдерниң дүрүм чок ёзу-биле бодунда кадагалаттынып турар бүгү хевирлерин хамаатылар, албан черлери болгаш организациялар доп-дораан дужаар. ССРЭ-ниң ИХМ, КАК болгаш Камгалал министерствозу бо негелдениң чиезин-биле шыңгыы күүселдезин хандырар. Дужаарындан ойталаан таварылгаларда — негелде үрекчилерин кеземче болгаш административтиг шыңгыы харыысалгага киирбишаан, бүгү боо-чепсектерни албадаашкынныг чурум ёзугаар хавырар.

7. ССРЭ-ниң Прокуратуразы, ИХМ, КАК болгаш Камгалал министерствозу хөй-ниитиниң корум-чурумунуң болгаш кӳрӳнениң, ниитилелдиң база хамаатыларның айыыл чок чоруунуң камгалалын «Онза байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузунга болгаш ССРЭ-ниң ОБКК-зиниң доктаалдарынга дүүштүр хандырар талазы-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның болгаш Чепсектиг Күштерниң дем каттыштырып даштыг ажылдаарын хандырар.

Митингилерни, кудумчуларга чыскаалыышкыннарны, чыскаалдарны, а ол ышкаш ажыл соксадыышкыннарын кылырын болдурбас.

Эргежок чугула болган таварылгаларда комендант шагын, девискээрни камгалап таннылдаарын чорудар, хымалда көрүүшкүннерни боттандырар, кызыгаар болгаш таможня чурумун күштелдирер талазы-биле хемчеглерни алыр.

Кӳрӳнениң болгаш ажыл-агыйның эң чугула объектилерин, а ол ышкаш амыдырал хандырылгазының системаларын контрольга, а эргежок чугула болган таварылгаларда камгалалга алыр.

Эрге-чурум үрээшкиннерин болгаш националдар аразының өжээннежилгезин өскүдер хоозун чулчуруушкуннарны нептередирин ындыг хевирлиг эделиишкиннерни, а ол ышкаш Онза байдалдың чурумун сагыырын хандырып турар албан-дужаалдыг кижилерге чагыртпас чорукту шиитпирлиг соксадыр.

8. Массалыг информация чепсектеринге контрольду тургузар, ССРЭ-ге ОБКК-зиниң чөнынга тускай тургустунар органга ол контрольду боттандырарын күзээндирер.

9. Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнары, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчулары организастыг чорукту бедидер, ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларының чогумчалыг ажылдаарын, ССРЭ-ниң бүгү девискээринге ажыл-агый адырла-

[illegible]

1991 ЧЫЛДЫҢ БИРГИ ЧАРТЫЫНЫҢ ТӰҢНЕЛДЕРИ

[illegible]

Акша киирериниң касса планын Курбанк 91.3 хуу күүсеткен, ол колдуунда садыг черлеринден 28 миллион рубльдиң чедир кирбээни-биле күүсеттинмээн. Ажааста банкыларның албан черлериниң планнан ажыр хөй акша бергени-биле, а ол ышкаш күш-ажыл телевирин ковүдеткени-биле хөй акша чонда артыкталып арткан.

1991 чылдың бирги чартынында чонга телевирлиг ачы-дузаның каттышкан индекизи болгаш тариви эрткен чылдаазынга деңнээрге 135.9 хуу болган. Пассажир автотранспортунуң ачы-дузазының өртээ өскен (1.8 катап).

Амыдырал ачы-дузазынга өртектер өзүлдези колдуунда 36.0 хуу болган, ынчалза-даа ачы-дузаның чамдык хевирлеринге өртектер 2.1 — 2.3 катап өскен. Ол дээрге мебель кылыры, чунар-бажыннар ачы-дузазы. Культура албан черлериниң (кино, видео, театрлар, концерттер, музейлер) ачы-дузазының өртээ өзеткен.

Чонга телевирлиг ачы-дуза чедириниң өртээниң өскени-биле холбаштыр чонунуң херегле бараанныр өртээ база өскен (ортумаа-биле 1.5-1.7 катап). Үлетпириниң кол-кол бараанныр (пөс-таавы, илик-хеп, мебель, сава болгаш өскелер-даа) өртектери база 1.5—2.9 катап өскен.

Социал-демографтыг чорудулгалар болгаш чонну ажыл-ишче хаара тудканы

Бо чылдың бирги чартынында чаштарның төрүттүнер чоруу эрткен чылдың бо үезинден 8.2 хуу кызырылган болгаш 1000 кижиге хамаарыштыр 24.6 кижи болган. Өлүр чоруктуң кергүзүү мурнуку деннелге барык хевээр арткан болгаш 1000 кижиге онааштыр 8.8 кижи болган.

Улус ажыл-агыйында хаара туттунган кижилерниң саны 132.8 муң.

Экономикада өскерилгелерни күш-ажылчы курлазырларны хуваажаның ёзугаар мынчаар көргүскен.

	1-ги чартык чыл 1990 ч.	1-ги чартык чыл 1991 ч.
Хаара туттунганы шупту	131.1	132.8
кӳрӳне секторунда	119.3	120.3
кооператив секторунда	11.7	11.9
оон иштинде:		
колхозтарда	—	0.4
херегленчилер кооперациязында	5.6	5.6
бараан бүдүрер болгаш ачы-дуза чедирер кооперативтерде	6.1	5.9
тараачын ажыл-агыйларда	—	0.3
хууда күш-ажыл чорудулгазында	0.1	0.3
Чаа экономиктиг структураларның саны	—	267
оон иштинде:		
ассоциациялар	—	8
акционер ниитилелдери болгаш фирмалар	—	7
түс-түс хуу бүдүрүлгелер	—	15
биче бүдүрүлгелер	—	115
аренда бүдүрүлгелери	—	22
тараачын ажыл-агыйлары	—	100

Бирги чартык чылда ажылдап турган 6.6 муң кижилиг (даңпырлап ажылдап турарлар-биле катай) 329 кооперативтер 38.7 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрген.

Херегленчилер рыногу болгаш ачы-дуза адыры

1. Чонунуң херегле бараанныр бүдүрүүшкүнүнүң дааразында тургагайларда кестүп турар (үүрмектеп садар өртектерге, миллион рубль).

(Төнчүзү 3-кү арында).

ЧАА СОВХОЗ ШЫНААЗЫНДА

Бии-Хемде чазып чаа тургустунган «Сесерлиг» совхозтуң ажыл-ишчилериниң омак-хөглүг аажок. Чалгыглар дег кырлаң кылын сигенин үнгеп шынаада олар сигенни кезип, бөлүп чорууп турлар. Бот-тускайлаан ажыл-агыйлыг апаар-га, чон ындыг чоргааралдыг болгаш өөрүшкүлүг болу бээр-дир.

Кылын оът-сигенниң Биче-Баян-Колдуң шынаазында бедик дүжүттүг сиген өскен. Ону кезип, бөлер ажылдарже Сесерлигниң кодээ Советиниң, мнда уруглар садиктиниң, ортумак школаның коллективтери хүннүң-не мал чемин белеткээриниң идепкейлиг киржип турар. Олар баштайгы хүннерде-ле чүс ажыг сиген белек-белек хөлзээннерни тургускан Маады Сарвай, Салчак Дончай, Маады Кызыл-оол, Анна Чомдак дээш-ле, мурнакчыларны кодээ Советтиң секретары Хуурахай Кара-кыс адап, оларның шалыпчы ажылдап турарын демдегледи.

«Сесерлиг» совхозтуң директору Лотпаа Кан-оол сиген белеткел улустуң аразында бергенип каапкан ажылдаан тур. Ажыл-ишчилер-биле демнежип, хүннерни сигенни кезер бөлер база шалыпчы директор болду.

— Бо хемниң сигени хөлчок чаагай үнген. Моон ниидаа дүжүттүг алыр бис. Мында шынааларның хөй кезии суггаттыг черлер болгаш Кудай-дээриниң чайгы чаашкыны база бичеле дузалаан-дыр — деп, ол демдегледи.

Бо хүннерге чедир шынааларда сесерлигжилер муң ажыг тонна сигенни белеткээн. Совхозтуң малчыннары Кудерек Кара-оол, Салчак Хүлер-оол болгаш оон өске-даа хойжулар боттарының бригадаларын тургузуп ап, сигенни 10-дан 22 тонна чедир белеткээннер. Кызыл хоорайдан барган агроүлетпириң профилактериниң ажылчыннары хол кадыыргарлы-биле малчыннарга хөй тоннаа сигенни кезип бергенин база онзалап демдеглеп турдулар.

ЧУРУКТА: Биче-Баян-Колдуң шынаазында үттүнмес кылдыр үнген сигенни кестирип, сараатталып турар механизатор Александр Лоп-Дуп.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

Кижилер болгаш чылдар

АМЫДЫРАЛЫ-БИЛЕ ТУДУШ

[illegible]

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

1991 ЧЫЛДЫҢ БИРГИ ЧАРТЫЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

	1991 чылдың бирги чартыы	
	Херек кырында	1990 чылдың 1 чартыынга (хуу-биле)
Чоннуң хереглел барааннары	92.1	90.4
оон иштинде:		
аъш-чем барааннары	45.2	82.4
эзиртир суксуннар	18.6	109.1
үлетпүр барааннары	9.8	87.0
чиик үлетпүр барааннары	18.5	98.7

Эзиртир суксун өртээ семевеска, чоннуң хереглел бараанын бүдүрерин эрткен чылдаазындан 11.3 миллион рубльге эвээшти бүдүрген, азы 13.1 хуу болган.

Бирги чартык чылда аъш-чем барааннарын эрткен чылдың бирги чартыының деңнелинден 9.6 миллион рубльге эвээшти бүдүрген.

Аъш-чем продуктуларының чамдык хевирлерин бүдүргенин 1991 чылдың бирги чартыының түңнели-биле көргүзерге мындыг:

	1991 чылдың бирги чартыы	
	Херек кырында	1990 чылдың бирги чартыынга (хуу-биле)
Эът (үлетпүр ажылдап кылыышкыны), тонна	1746	62
Колбаса кылыглары, тонна	876	83
Мал саржаа, тонна	98	54
Чалаң сүт продукциязы (сүтче шилчидерге), муң тонна	12.7	86
Аъш-чемниң балык продукциязы, тонна	82	85
Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары, муң тонна	16.4	105
Кондитер кылыглары, тонна	1139	91
Далган, муң тонна	13.6	90
Аржаан суглар, муң декалитр	11	27
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	115	82
Мороженое, тонна	166	115

Эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге, мал саржаан бүдүрерин 84 тонна, эътти—1086 тонна, колбаса кылыгларын—179 тонна, чалаң сүт продукциязын—2,1 муң тонна, далганны—1,6 муң тонна, эзиртпес суксуннарны—26 муң декалитр, кондитер кылыгларын—113 тонна, аржаан сугларны—31 муң декалитр, аъш-чемниң балык продукциязын—15 тонна эвээшти бүдүрген.

Чоннуң хереглелиниң үлетпүр барааннарын эрткен чылдаазындан 1699 муң рубльге азы 5.7 хуу эвээшти бүдүрген.

Чоннуң хереглелиниң үлетпүр барааннарын бүдүргенин дараазында чурагайлар-биле көргүзүп болур:
1991 чылдың бирги чартыы

	1991 чылдың бирги чартыы	
	Херек кырында	1990 чылдың бирги чартыынга (хуу-биле)
Дааранылга үлетпүрүнүң продукциязы (болбаазырадылганың норма өртээн ёзугаар), муң рубль	776	99.0
Трикотаж кылыглары, муң кезек	184	80
оон иштинде чаштарга	111	107
Кидис идик, муң эжеш	29	59
Ук кылыглары, муң эжеш	2	50
оон иштинде чаштарга	1	50
Хөм идик, муң эжеш	22	63
Мебель, муң рубль	1946	78

Эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге кидис идик бүдүрери 20 муң эжешке, хөм идик—13 муң эжешке, дааранылга үлетпүрүнүң продукциязы болбаазырадылганың норма өртээн ёзугаар—12 муң рубльге, мебель—560 муң рубльге эвээжээн.

Күрүне болгаш кооперация садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазының нийти хемчээли 262 миллион рубль болган болгаш эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге херек кырында өртектер 60 миллион рубльге өскен. Дүүштүрген өртектерге ол 17 миллион рубльге кызырылган.

Нийтиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң саарылгазы 16.5 миллион рубль болган, эрткен чылдың деңнелинден дүүштүрген өртектерге 162 муң рубльге кызырылган.

Чоннуң чамдык хереглел барааннарын күрүне болгаш кооператив садыының сатканын 1-ги чартык чылдың дараазында чурагайлары көргүзүп турар:

	1991 чылдың бирги чартыын 1990 чылдың бирги чартыынга хуу-биле (дүүштүрген өртек-биле)
Эът болгаш эът продуктулары	81
Балык болгаш балык продуктулары	105
Мал саржаа	34
Үнүш үзү	66
Маргарин продукциязы	55
Чалаң сүт продукциязы	69
Чуурга	63
Чигир	78
Кондитер кылыглары	62
Шай	70
Хлеб продуктулары	104
Картофель	52
Ногаалар	69
Чимис болгаш цитрус	40
Эзиртпес суксуннар, аржааннар	76
Чимис болгаш ногаа чулуктары	93
Эзиртир суксуннар	103
Таакпы кылыглары	96
Идик-хеп, пөс-таавы	68
Трикотаж кылыглары	50
Ук кылыглары	85
Хөм идик	48
Саван болгаш синтетиктиг чуур херекселдер	46
Мебель	63
Радиоприемниктер	97
Телевизорлар	50
Соодукчулар болгаш доңурукчулар	95
Хеп чуур машиналар	125
Электропылесостар	60
Магнитофоннар	59
Мотоциклдер болгаш мотороллерлер	63
Чадаг-тергелер болгаш мопедтер	67
Чиик автомобильдер	58
Шактар	83
Фотоаппараттар	35

Аъш-чемниң чугула продуктулары-биле чонну хандырары ам-даа четпес болуп артпышаан. Эрткен чартык чылга деңнээрге эът болгаш колбаса кылыгларын, чигирни, чуурганы, кондитер кылыгларын, маргаринни, мал болгаш үнүш үзүн садары эвээжээн. Картофель, ногаа болгаш чимис садып алырда чон бергедеп турар.

Чонну аъш-чем-биле турум хандырбайн турарындан Кызыл хоорайның колхоз рыногунга кедээ ажыл-агыйның продуктуларының өртээ эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге мынчаар өскен: инек эъди—2.3 катап, хаван эъди—2.4 катап, картофель—2.9, морковь, огурец, дузаан помидор—2 катап.

Үлетпүр барааннарынга чоннуң негелдези күүсеттинмейн турар. Дааранылга, трикотаж кылыглары, идик, пөс-таавы ук аймаа чедишпес. Культура амыдырал херегленииниң болгаш ажыл-агый барааннарынга негелде ам-даа улуг.

Төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли 24.9 миллион рубль болган ол дээрге эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 192 муң рубль хөй болуп турар. Чонга ажылдап турар черниң аайы-биле ыяшты, тудуг материалдарын, кондицияга дүүшпес кылыгларны, бүдүрүлге артынчыларын 715 муң рубльге (эрткен чылдың бирги чартыында дүүштүрген өртек-биле 70 хуу) саткан.

Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары чонга амыдырал ачы-дузаазын 7.3 миллион рубльге чедирген, ол дээрге эрткен чылдың бо деңнелинден 315 муң рубль хөй. Амыдырал ачы-дузаазының хемчээли өзүп-даа турар болза, чоннуң чамдык ачы-дузага негелдези бүрүн хандыртынмайн турар. Оларның аразында бажыңнар септелгези, идик-хепти септеп чамаары болгаш даараары кирип турар.

Бо ачы-дузаның чамдык хевирлерин бижип демдеглеп алгаш, бир чыл эрткенде кылып берип турар. Эргежок чугула материалдар болгаш дуржулгалыг ажылдакчылар чогундан ачы-дузаның бо хевири сайзыравайн турар.

Чуртталга тудуу.

Чуртталга бажыңнарының болгаш социал-культура адырының объектилериниң тудуунга бүгү дестерден 73.8 миллион рубльди үндүрген, республиканың улус ажыл-агыйының инвестициязының нийти хемчээлинге оон үлүү 53.6 хуу болган. Чуртталга тудуунга 55.7 миллион рубль үнген. Бо чылын ол сорулгаларга төпчүткен акша-херекгиниң 47.9 хуу улгаткан а бүдүрүлгелерниң акша-херекгизин барык беш катап кызырылган.

Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күзели-биле (чоннуң боттарының хуу акша-херекгизин болгаш банк чээлизин катай санаарга) 704 дөрбелчин метр нийти шөлдүг 41.8 муң дөрбелчин метр квартираны ажыглалга киирген, ол дээрге эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге 13.6 хуу эвээш.

Долгандыр турар хүрээлелдиң байдалы

Бирги чартык чылда агаарже хоралыг чүүлдерни 21.5 муң тоннаны үндүр октаан. Дыка хөй бүдүрүлгелер агаар бассейнинче хоралыг чүүлдерни 614 тоннаны хөйнү үндүр октаан. Ол дээрге «Каа-Хем» разрези, Кызылдың чылыгылга төвү, Респотребсоюз АТБ-зи, Кызылдың хем пароходствозу, «Тыва агроүлетпүр тудугу» АТБ-зи болгаш өске-даа бүдүрүлгелер-дир.

Агаарже бок үндүр октаарының нормазын көвүдеткен 23 бүдүрүлгени Бойдус камгалалының талазы-биле күрүм илереткен. Ол хыналдаларның түңнели-биле административтиг харыысалгага албан-хүлээлгелиг-даа, ажылдаа 40 кижини онааган. 129 муң рубль түңнүг негелдени хоойлу ёзугаар тургускан, 66 муң рубль түңнүг торгаалды тыртканн.

Кем-херек үүлгедиишкиннери

1991 чылдың бирги чартыында Тыва АССР-ниң иштики херектер органнары 4.9 муң кем-херек үүлгедиишкинин бүрүткээн, ол дээрге эрткен чылдың бо үезинден 10.5 хуу хөй. 10 муң кижиге онаажтыр эрткен чылдың бирги чартыында 141 кем-херек үүлгедиишкини турган болза, бо чылын 157 четкен.

Январь — июнь айларда күрүнениң болгаш хөй-нийтиниң өнчү-херекгизин оорлаар чорук 478 катап болган, хамаатыларның хуу өнчүзүн оорлаар чорук 2.1 муң. Ол үүлгедиишкиннерниң өзүлдези түс-түзүнда 8.4 болгаш 45.3 хуу болгулаан.

Үлетпүр

Ажыл-агый харылзааларының үзүлгени, бүдүрүлгениң, күш-ажылдың болгаш керээниң сагылга-чурумунуң кошкааны үлетпүр продукциязының бүдүрерин чавызаткан. Оон хемчээли эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге 11.3 миллион рубльге (7.4 хуу) кызырылган.

Бирги чартык чылда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 1.1 хуу өскен.

Керээлиг хүлээлгелерниң үзүлгенииниң түңнелинде хереглекчилерге чедир бербейн барган продукцияның хемчээли 9.4 миллион рубль болган, оон күүселдезин бүдүрүлгелерниң 34.4 хуузу (1990 чылдың бирги чартыында түс-түзүнда 4.2 миллион рубль болгаш 30.2 хуу) хандырбаан.

1991 чылдың бирги чартыында бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның ажыл-чорудулгазының чамдык көргүзүглери мындыг болган:

	Хереглекчиге чедир бербээн продукция, муң рубль	1991 чылдың бирги чартыын 1990 чылдың бирги чартыынга, хуу-биле	
		Продукцияның хемчээли	Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү
«Тыва даг-дүгү» комбинат	1787	92	92
Хөмүр-даш разрези	—	85	84
«Тыва кобальт» комбинат	186	88	90
Кызылдың бажың тудар комбинады	2635	75	95
«Тыва даг-дүгү» БТК	651	82	93
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкыны	99	90	—
Кызылдың дааранылга фабриказы	—	128	136
Кызылдың алды заводу	1238	57	63
Ак-Довурактың дааранылга-трикотаж фабриказы	223	92	92
«Тыва ыяш үлетпүр» каттыжыышкыны	—	115	125
«Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкыны	357	99.0	102
Автосеткелге заводу	28	68	89
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия комитеди	—	103	106
«Тыва эът-сүт үлетпүр» каттыжыышкыны	39	84	83
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	895	64	83
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжыышкыны	—	118	127
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	—	90.0	101
«Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкыны	—	123	126
«Тыва ыяш ажыл-агыйы» каттыжыышкыны	13	102	98

Керээ сагылга-чурумун Бии-Хем районда бүдүрүлгелерниң 75 хуузу, Каа-Хемде—66.7, Улуг-Хемде—50, Тес-Хемде—50, Барыын-Хемчикте—44.4, Кызыл хоорайда — 29.6, Таңдыда—25, Чөөн-Хемчикте—16.7 хуузу үскен.

1991 чылдың бирги чартыында үлетпүр продукциязының чамдык хевирлериниң бүдүрүүшкүнүн дараазында чурагайлар көргүзер:

	1991 чылдың 1 чартыында бүдүргени	1990 чылдың 1 чартыынга 1991 1 чартыы, хуу-биле
Хөмүр-даш, муң тонна	449	85
Ыяш үндүр сөөртүлгези, муң сырый кубометр	140	87
оон иштинде тудуг ыяжы	127	85
Дилиг материалдары, муң кубометр	44.8	79
Соңга болгаш эжик блоктары, муң дөрбелчин метр	21.1	73
Тудуг туүйбузу, миллион кезек	19.7	87
Чыылда демир-бетон конструкциялар болгаш кылыглар, муң кубометр	26.3	53
Сорттуг даг-дүгү, муң тонна	62.7	89

Агроүлетпүр комплекизи

1991 чылдың дүжүдүнге ажыл-агыйларның бүгү категорияларының тараан шөлү 277.1 муң гектар болган, эрткен чылдаазынга деңнээрге 4.9 гектар азы 1.7 хуу эвээш болган. Колхозтар болгаш совхозтар 273.9 муң гектар черге тараа чаштырган, 1990 чылда 278.8 муң гектар турган. Тарааны чазын чажарының планын колхозтар болгаш совхозтар күүсетпээн (91.2 хуу), тараа культураларын планнаан шөлүнүң 99.1 хуузунга, чаңгыс чылдыг сигенни—80.3 хуузга, ногааны—71.2 хуузга, кукурузаны—68.2 хуузга тараан. Картофель олуртурунуң планын бо чылын күүсеткен.

1991 чылдың июль 1-де байдал-биле 75 колхозтарга болгаш совхозтарга (шуптузу саны 80) ажыл-агыйлар иштиниң аренда керээзин ажыглап турар, оларның иштинде 8 совхозта бүгү салбырлар аренда керээзинче шилчээн. Арендаторларга берген тарылга шөлдериниң хемчээли 305.5 муң гектар азы бүгү шөлдүң 75 хуузу.

1991 чылдың июль 1-де байдал-биле республикада 100 тараачын ажыл-агыйы бүрүткеттинген. Оларның 86-зынга 11.1 муң гектар черни берген, бир тараачын ажыл-агыйга 100 ажыг гектар чер онаажып турар. Оон аңгыда бистиң республиканың 19.5 муң чурттакчы өг-бүлелеринге 1.4 муң гектар черни коллективтиг огород тарыыр кылдыр берген. Бии-Хем район 100 өг-бүлеге 8 гектар черни сад тарыыр кылдыр тускайлаан.

Республикада мал чеминиң белеткели эрткен чылдаазы дег, орайтап эгелээн. Июль 8-те байдал-биле республиканың 5 районну сиген кезиилдезинче кирбээн болуп турар. Нийтизи-биле чемгерилге единицазы-биле 603 тонна чемни белеткээн, эрткен чылын 831 тонна турган.

Дүжүт ажаар техника белеткели совхозтарда болгаш колхозтарда оожум чорул турар. Июль 1-деги байдал-биле тараа ажаар комбайннарның чүгле 48 хуузу, мал чеми ажаарларның 51 хуузу, картофель ажаарларының—55 хуузу, жаткаларның чүгле 57 хуузу белен турган. Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик болгаш Каа-Хем районнарның совхозтарында тараа ажаарынга белен комбайннар чүгле 29-34 хуу. Мал чеми ажаар техниканы база бүрүн белеткеп албаан турган. Трактор косилкалары, грабльдер болгаш пресс-подборщиктер июль 1-де байдал-биле 63-66 хуу белеткеттинген турган. Сиген кезериниге ук техника Эрзин районда шуут белен эвес турган. 22 пресс-подборщиктиң чүгле 2-зи белен, 41 косилканың 10-у, трактор грабльдерниң 26.9 хуузу белен турган. Мөңгүн-Тайга районнуң совхозтарында техниканың чүгле чартыы белен.

Республиканың совхозтары мал продуктуларын бүдүрерин 1990 чылдың бирги чартыынга деңнээрге мынчаар эвээжеткен:

	I чартык чыл		1991 чылды 1990 чылга деңнээрге, хуу-биле
	1990 ч.	1991 ч.	
Малдың болгаш куштуң колкол хевирлериниң эъди (дириг деңзи)— муң тонна	6.6	5.3	81.4
Хой дүгү—тонна	362	298	82.3
Сүт—муң тонна	17.4	14.8	84.9
Чуурга—млн борбак	30.4	26.8	88.1

Эът бүдүрүүшкүнү чүгле ийи районнуң ажыл-агыйларынга көвүдээн: Сүт-Хөлде—106.2 хуу болгаш Бии-Хемде—100.8 хуу. Барыын-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем болгаш Кызыл районнарда эът бүдүрүүшкүнү 20-30 хуу кызырылган, Бай-Тайга—2 ажыг катап кызырган.

Бо чылдың баштайгы чартыында сүт бүдүрер талазы-биле эң эки көргүзүглерни Бии-Хем районнуң совхозтары (123 хуу) алган, өске районнар сүт саалдазын дыка кызырган. Өвүр болгаш Улуг-Хем районнарның совхозтары 35 хуудан ажыр кызырган, а Тожу, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Кызыл районнар 21-26 хуу эвээжеткен болуп турар. Бир инектен алыр сүттүң хемчээли республикада нийтизи-биле 106 килограмма, азы 12.8 хуу эвээжээн. 11 районнуң колхозтары болгаш совхозтары сүт саалдазын кудулаткан, оон иштинде Мөңгүн-Тайга болгаш Каа-Хем районнар 30 ажыг хуу, Улуг-Хем—28 хуу, Тожу—22.7 хуу, Кызыл—21.8 хуу кызырган.

Куш фабриказы январь—июнь айларда 1990 чылдың бирги чартыындан 3.6 миллион борбак чуурганы эвээшти алган. Төрүүр дагаалар 1990 чылда 119 чуурга берип турган болза, бо чылын 111-ни берген.

1991 чылдың бирги чартыында хой дүгүн 64 тонна, азы 17.7 хуу эвээшти бүдүрген, бир хойдан кыргып алыр дүк 60 грамм (430 турган болза, 370 апарган) эвээжээн.

Дүк бүдүрериниң эвээжеп турар чылдагааны болза Сүт-Хөл, Бии-Хем, Каа-Хем болгаш Тожу дээн ышкаш чамдык районнарның хой кыргылдазынче хожудап киргени.

Бүгү категорияларның ажыл-агыйларының күрүнеге мал продуктуларын январь—июнь айларда сатканын көргүзерге мындыг:

	Бирги чартык чыл		1990 чылда деңнээш, хуу	Чартык чыл планының күү- 1991 чылда
	1991	1990		
Мал болгаш куш (дириг деңзи)—муң тонна	6.7	5.1	76.8	74.8
Сүт—муң тонна	15.8	12.5	79.2	84.2
Дүк—тонна	375	174	46.5	13.4*
Чуурга—млн борбак	28.7	19.9	69.4	90.8

* чыл планынга

1990 чылдың бирги чартыынга деңнээрге республика продукцияның бүгү хевирлерин садарын эвээжеткен, ону күрүнеге садарының чартык чыл планы күүсеттинмээн. Чүгле Сүт-Хөл, Тес-Хем, Тожу районнар мал садарының чартык чыл планын күүсеткен. Бай-Тайга район планын чүгле 46.4 хуу күүсеткен. Эрзин райондан өске бүгү районнар мал садарын эрткен чылдың деңнелинден кудулаткан. Сүт садарының планын чүгле 4 район күүсеткен. Ол дээрге Бай-Тайга, Тожу, Эрзин болгаш Бии-Хем. Сүт садарын эрткен чылдаазындан көвүдеткен (28.7 хуу) кара чаңгыс район Бии-Хем дээрзин айтыр херек.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 22-деги № 60 доктаалын ёзугаар совхозтарга болгаш колхозтарга доктаадып тургускан аъш-чем үндүрүүн болгаш күрүнеге чагыын күүсетпээн, чүгле чуургага күрчагыг күүсеттинген.

	Аъш-чем үндүрүү			Күрчагыг		
	Доктаатканы	Херек кырында	Хуузу	Доктаатканы	Херек кырында	Хуузу
Мал болгаш куш—муң тонна	2.8	1.7	61.1	2.8	2.5	88.6
Сүт—муң тонна	7.4	6.0	81.5	7.2	6.3	87.6
Чуурга—млн. борбак	10	4.4	43.9	6	15.5	2.6 катап
Дүк—тонна	—	—	—	871	48	5.5

Мал садарының күрүне чагыын республиканың 26 совхозу (Кызыл районнуң ажыл-агыйларын санаваска), аъш-чем үндүрүүн чүгле 10 совхоз күүсеткен. Чөөн-Хемчиктиң «Чыраа-Бажы», Таңдының «Коммунизмниң хереди», Тес-Хемниң Чүргүй-оол Хомушку аттыг, «Чодураа» совхозтар чүгле аъш-чем үндүрүүнүң-даа, күрүне чагыының-даа талазы-биле даалгаларын күүседип алган.

Сүт садарының талазы-биле аъш-чем үндүрүүн болгаш күрүне чагыын база 4 совхоз күүсеткен. Олар дээрге Бай-Тайганың «Тээли», Чөөн-Хемчиктиң «Чыраа-Бажы», Бии-Хемниң «Кызыл тараачын», Эрзинниң «Нарын» совхозтар-дыр.

Совхозтарда болгаш колхозтарда малдың база куштуң баш саны мындыг:

	Июль 1-де байдал		
	1990 ч.	1991 ч.	1990 чылдынга 1991 чылда хуу
Мыйыстыг бода мал	117.4	113.7	96.9
оон иштинде инек	35.3	33.6	95.1
Хаван	20.6	16.9	82.1
Хой болгаш өшкү	1216.9	1101.2	90.5
Чылгы мал	31.5	31.6	100.2
Куш	460.9	452.6	98.2

Эрткен чылдыынга деңнээрге мыйыстыг бода малдың, хаванның, өшкүнүң болгаш хойнуң баш саны Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң, Таңдының, Каа-Хемниң, Кызылдың совхозтарында кудулаан. Бо чылдың июль 1-де байдал ёзугаар, алдынтан бызаа саны колхозтарда болгаш совхозтарда эрткен чылдыындан 8.4, анай болгаш хураган—9.4, хаван оглу—0.4 хуу кызырылган болуп турар. 100 баш инекке онаажтыр эрткен чылын 54 бызаа алган болза, бо чылын 48 баштыг, 79 баш анай, хураган ап турган болза, ам 75-ти алган.

Бо чылын мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу 40.7 хуу, өшкүнүң болгаш хойнуң—66.1 хуу көвүдээн. Кызыл районнуң совхозтарында мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу 3.6 катап, Тожунуң—2 катап, Тес-Хемниң—92.2 хуу, Эрзинниң—58 хуу өскен. Хойнуң болгаш өшкүнүң өлүп хораар чоруу Эрзин районнуң ажыл-агыйларында эң хөй—4.9 катап болган (эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге). Бай-Тайганың, Тожунуң, Тес-Хемниң ажыл-агыйларында чидириг 2-3 катап улгаткан. Хаван бажын камгалап алыры харын эрткен чылдаазындан дээре. Оон өлүп хораар чоруу 33.9 хуу кызырылган.

Бо чылдың июль 2-деги байдал-биле арендага мыйыстыг бода малдың нийти баш санының 51.7 хуузун, хаванның 95 хуузун, хойнуң болгаш өшкүнүң 75 хуузун берген болуп турар.

Капитал тудуг

Акшаландырыышкынның бүгү дестеринден кол фондуларны ажыглалга киирери 52.2 миллион рубль болган, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 24.6 хуу кызырылган.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында капитал салыышкыннар (акшаландырыышкынның бүгү дестеринден), 1990 чылдың бирги чартыынга деңнээрге, 8.3 хуу кызырылгаш болгаш 137.9 миллион рубль болган. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар боттарының акша-херекгизинден 30.8 миллион рубльди ажыглаан, ол акша-херекгиниң күрүнениң капитал салыышкыннарының нийти хемчээлинге үлүү 13.0 хуу кызырылган. Ажылдап турар бүдүрүлгелерни техниктиг эде дерииринге болгаш чаартып кылырынга ажыглаан акша көвүдээн. Ол сорулгаларга 22.7 миллион рубльди күрүнениң капитал салыышкыннарындан чарыгдаан (бүдүрүлгениң хөгжүдериниң бүгү чарыгдалдарының 35.4 хуузу), ол дээрге 1990 чылдың январь—июнь айларындан 23 хуу хөй болганы ол.

Күрүнениң керээлиг организациялары ажылын 67.4 миллион рубльге күүсеткен. Эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге керээлиг ажылдарның хемчээли 9.4 хуу эвээжээн, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү—9.3 хуу кызырылган, ийи организацияның бирээзи-ле ажыл темпизин кудулаткан.

Тудуг каттыжыышкыннарының болгаш тресттерниң айы-биле керээлиг ажылдарның хемчээлиниң өскерилгезин база күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн көргүзерге мындыг:

	1990 ч. I чартыынга 1991 ч. I чартыында, хуу.	
	Боттуң күжү-биле керээлиг ажылдарның хемчээли	Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү
«Тыва тудуг» каттыжыышкыны	66.3	80.6
«Тыва агроүлетпүр» каттыжыышкыны	77.0	82.8
«Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкыны	80.1	91.0
«Тыва хамааты тудуг» трест	81.7	105.5
«Тыва агротускаймонтаж» трест	93.4	107.3

Ажыл-агый аргазы-биле кылып турар ажылдарның хемчээли улгаткан. Тудуг-монтаж ажылдарының нийти хемчээлинге оон үлүү 19.8 хуу апарган, эрткен чылын 15.9 хуу турган.

Транспорт болгаш харылзаа

Нийти ажыглал транспортунга бо чылын сөөртген чүък эрткен чылдың бирги чартыындан 628.7 муң тонна эвээш, соң чылдагааны болза продукция бүдүрериниң хемчээлиниң кызырганы, транспорттуң болуунда ажыглал ажылының организастаарын дорайтатканы боор турар.

	1991 чылдың I чартыында (муң тонна)	1991 чылдың I чартыы 1990 чылдың I чартыынга, хуу-биле
Транспорттуң бүгү хевирлери-биле чорутткан чүък	4489	88
оон иштинде:		
автомобиль	4452	88
хем	36	80
авиация	1.4	35

Нийти ажыглалдың автомобиль транспортунга чүък сөөртүрүнүң талазы-биле керээлиг хүлээлгелер 113 хуу күүсеттинген.

Транспорттуң бүгү хевирлеринге пассажир аргыштырылгазының хемчээли кудулаан:

	1991 чылдың I чартыында (млн. пассажир-километр)	1991 чылдың I чартыы 1990 чылдың I чартыынга, хуу-биле
Транспорттуң бүгү хевирлеринге пассажир аргыштырылгазы	294	90
Оон иштинде:		
автомобиль (автобус)	182	89
авиация	109	93
хем	2.1	87

Пассажир аргыштырар талазы-биле автомобиль транспорту күрүне чагыын 89 хуу, авиация—93.4 хуу, хем транспорту—88.8 хуу күүсеткен. Автобустар-биле пассажир аргыштырганындан оруулга алыр талазы-биле күрүне чагыы 115 хуу (хоорайга 127 хуу) хандыртынган.

Харылзаа бүдүрүлгелери чыл эгезинден тура кол ажыл-чорудулгазындан 6.9 миллион рубль оруулганы алган, немей өзүлде 19.8 хуу. Чонга 1.8 миллион рубльдиң ачы-дузазын чедирген, эрткен чылдың деңнели хевээр.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ.

ЧЕЛИП, МАҢНААР АЪТ ЧАРАШ

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ ТЕЛ. 3-34-39

де бергенде, Бисер бодунуп чыраазын көргүзүп, улам маң кире берген. Дын тудукчузу Болдур-оол Салчак көрүкчүлерниң ыдынга улам хей-аът кирип, аъдының дыныя каш удаа улаштыр шеле сокулаан. Финиш чоокшулаан.

гангаш. Аңаа Сүт-Хөлден келген ийи аът бир-ийи дугаар черлерни алган. Аът мунукчулары Юрий Ондар, Маадыр Ооржак бирги, ийиги черге-ниң дипломнарын холга алган. Тожа аттыг совхозтуң аът мунукчузу Сергей Монгуш медальдарны бо чылын Моолга база бир дугаар берген.

Моон соңгаар «Моол аът» нииттилели Тыва-биле харылзажып, Тывага нииттилелге улуг дузаны көргүзерин күзеп турар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Республика Хүнүнде болган спортчу маргылдаалар

АЯС, ТУЛГАА ТУЛГАН-НА-ДЫР

Тыва хүреш

ЧУРУКТА: шуушкен мөге Аяс Монгуш шаңналга алган аъды-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Николай БАЗЫР.

ШАГЫПЧЫ АЙНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели июль 10-дан август 10-га чедир чарлаттынган мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле шагыпчы айның түңнелдерин үндүрген.

Черыштың негелделерин күүсеткени-биле районнар аразынга түңнелдерни үндүрбес деп шиитпирлээн. Совхозтар аразында чарышка Улуг-Хем районунуң «Ийи-Тал» совхозу тиилекчи болгаш «Москвич» автомобильдиң ийиги черни ээлээн Сүт-Хөлде «Ишкин» совхоз «УАЗ-452» автомашиназы алыр болганнар.

Бии-Хем районунуң «Кызыл тараачын» совхозунуң мал чеми белеткээр № 1 бригадазынга (бригадири В. П. Карпенко) «Москвич» автомобильди үндүрүп берген. Ийиги-үшкү черлерни ээлээн ол-ла районда «Өөк» совхозтуң № 1 (бригадири Т. Ч.-Х. Монгуш), «Кызыл тараачын» совхозтуң № 2 (бригадири Б. И. Гореев) түс-тузунда шаңнаткан.

(Бистиң корр.)

САРАЙЛАРДАН КЫЛЫП АЛЗА

Мал чеминиң чедишпезиниңден малывыстың баш саны чыл бүрүде кызырлып, оон продукциязы эвээжеп турарын билир бис. Бистиң малывыс бистерни чемгерип, хеп-кериптурар. Каас-шинник, кадык-шыырак хоглуг-омаавыстың үндезини ында — малывыста. Сиген кезилдезиниң үезинде хоорайлар, суурларның чону мал чеми ажаап алырынга организастыг киржип, малывыска четчир сигенни кезип ап турар бис. Ынчалза-даа кезип алган сигенивистиң чартык-даа шаа четпези мал чеминге артып калыры чажыт эвес болгай. Чүге дээрге, сиген кезип эгелээрге черле чаар, чаъстаар. Бистер чаъс аязырынга чылдагааннап чаныы, барып-кээп турувуста, хөй үе эртер болгаш ынчан кезип каан сигенивис карарып, амдан-сүзүнүүн оскунуп, үрелип, чыдып каар. Ынчангаш чүс-чүс тонна сигенивис черге каар.

Бир эвес өл-чаъс дүшпес сарай кылып алгаш, сигенни кезип эгелевишаан удур-ла болуп, сөөртүп, аңаа эккеп ап турар болзувусса, ынчан тудум-даа сигенден когаравас бис. Чаа кескен сигенни хөлегелиг сарайга кургадып каарга, сигенниң өңү, оон чүзүн-баазын чечектери безин өңмес, малга эки шиңгээл — хоолулуг болур ышкажыгай.

Кескен сигенни сарай иштинге кургадып, оон ол кадып, чыырлып келирге, тырып, пресстээш, сараатап каар болза, үр үеле амдан-хоолузун оскунмас болурун көрген мен. Сигенниг тараалан районнарның девискээринге колхоз, совхозтар бригадаларынга делгем-делгем, мун-мун тонна сиген сараатап болур сарайлардан тудуп алган болза. Оларны тударынга хөй чүүл тудуг материалдары херегзээр эвес. Чагылар, шифер, чуга манза, чиңге кажаа ыяжы херегзеттинер.

Бистерге, хоорайлар, суурлар чурттакчыларынга, эът, сүт, аъш-чем херек. Ол чокта бистиң чурттаалывыс экиживес.

Донгак ШАКТАР.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АВГУСТ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажыы». Сес серилыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.55 Киноконцерт. 10.45 Улустуң аялгалары. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.20 «Маппет-шоу». Хөй серилыг фильм-концерт. 17-ги, 18-ки сериялары. 14.30 Телемикст. 15.15 «Мергежилги — байысаакчы». Дөрт серилыг уран-чечен телефильм. 1-ги серизы.

• • •

16.20 Сонуургактарга. 16.35 Музыкалыг программа. 17.55 —«Загадкино суурда». Уругларга эвээш хемчээлдиг уран-чечен фильм. 18.20 Б. Сметана. «Либуше» операга увертюра. 18.30 ТМА. 18.45 «Айдың дүне беседалар». 19.30 «Дыңнангыр өөреникчи» Мульт-фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 Николай Шукин ырлаар. 20.05 «Соок бажыы». Сес серилыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги серизы. 21.00 Үе. 21.40 Үе-чадалар. 23.40 Беш кадар. 01.50 ТМА. 02.10 «Ында бир-ле кайгамчыктыг чүве бар-дыр».

02.40 — 03.35 «Соок бажыы». Сес серилыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги серизы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Ритмиг гимнастика. 9.10 Концерт. 10.25 «Өске ажылче шилчиирн-биле холбаштыр». Уран-чечен телефильм. 1-ги серизы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.50—16.05 «Овур-хевир».

• • •

17.00 — 16.15 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар» 19.15 «Экиве-нер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Спорттуң сугже шураарының талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—00.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 00.10 Спорттуң сугже шураарының талазы-биле Европа чемпионады. Төнчүзү. 00.40—01.15 Спортчу шоу-кеч.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.45 — 20.00 Ада-чуртчуларның делегей конгрезиниң ажыдыышкыны.

Албан шилчидер

«РСФСР-ниң чонун ажыл-биле хандырар күрүне албанының дугайында Түр дүрүмнү база РСФСР-ниң чонун ажыл-биле хандырар күрүне фондузунуң дугайында Түр дүрүмнү бадылаар дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң 1991 чылдың июль 4-те № 393 доктаалынга болгаш «Тыва АССР-ниң чонун ажыл-биле хандырар күрүне албанының дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 9-та № 224 доктаалынга үндезилээш, чонну ажыл-биле хандырар республика фондузунче акшаны албан шилчидерин бүгү бүдүрүглелерге, албан черлеринге, организацияларга, кооперативтерге оларның өнчүзүнүң хевиринден хамаарылга чокка дыңналып турар. Акшаны ажыл төлевириниң фондузунуң 1 хуузу хемчээли-биле Күрбанкының Тыва республика эргелелинде № 699201 агар санче шилчидер. Шилчидиишкиннер бо чылдың август 1-ге эгелээн.

Эвилел, республика, чер-чер бюджеттеринден, профэвилел бюджелинден болгаш РСФСР-ниң Социал страхование фондузундан акшаны ап турар албан черлери болгаш организациялар албан акша шилчидиишкиннеринден 1991 чылда хостаныр.

Өөренирин күзээннерге

Кызылдың автоорук техникуму дараазында тускай мергежилдер зайы-биле бот-өөредилгеге сургуулдарны хүлээп алырын үргүлчүлеп турар: автомобиль оруктарын болгаш аэродромнарны тудары, ажыглаары болгаш септээри (10 азы 11 класстыгларны шылгалда чокка хүлээп алыр), көдүртүр транспорттуг машиналары болгаш дериг-херекселдерни ажыглаары база септээри (10 азы 11 класс билиглиг аныяктарны шылгалда чокка хүлээп алыр), транспорт аймааның бажыңнарын болгаш дериишкиннерин тудары база ажыглаары (10 азы 11 класстыгларны хүлээп алыр), автомобильдерниң болгаш тракторларның техниктиг ажылдазы база септелгези (10 азы 11 класстыгларны хүлээп алыр).

Кирерниң шылгалдаларын математикага аас-биле, орус дылга (сочинение азы диктант) дужаар. Өөренирин күзээннер дараазында документилерни эккээр: билииниң дугайында документиниң боду, 086/V майык ёзугаар эмчи шинчилгезы, 3х4 хемчээлдиг 4 фото-чуруктар, күш-ажыл дептеринден ушта бижилге.

Немелде тайылбырны дараазында адрес ёзугаар билип алыр: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 415, хүлээп алыышкын комиссиязы, телефону 6-14-84.

• • •

«Тывазавтотранс» каттыжыышкынның өөредилге-курс комбинады «ВС» категорияның чолаачыларын белеткээр. Хүндүскү өөредилгеге кирерин күзээннерни хүлээп алырын чарлап турар. Кичээлдер тыва дылга болур. «ВС», «Д», «Е» категорияларының чолаачыларын белеткээр өөредилге кежээ база болур.

Кичээлдер 1991 чылдың сентябрь 2-де эгелээр.

Өөредилге-курс комбинадының адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, бажың № 113 «а», телефону 3-10-92.

Ажылче чалалга

Тыва респотребсоюзтуң белеткелдер эргелели ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес ревизор-бухгалтерни ажылче чалап турар (шалыңы айда 600 рубль). Квартал түңнелдерин барымдаалап база ажылдаан чылдары дээш төлевирни тывыр. Ажылдакчыларының бичии уругларын садтарга, яслилерге хүлээп алыр, ажылдаар черинче албан черниң автобузу-биле чедирер.

Белеткелдер эргелелиниң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 31, телефоннары 2-43-13, 3-14-35.

Концертче

Москвага Бүгү-делегей фестивалының ССРЭ-де чүгле кара чаңгыс дипломантызы — Москваның ылбы-шыды театрының концерттери бо чылдың август 20-де Политиктиг чырыдылганың бажыңынга болур. Концерт көргүзүглерин ийи кезектен тургустунган.

Программада: театрның репертуарындан ылбылээшкиннер, делегей улустарының ылбы-шыдылары, танцы ылбылери, аастан от үндүрери, дириг амытаннарны (сарбашкыннарны, ыттарны, куш аймаан) башкарары, херээженнерни чидиг селемелер-биле «өттүр шавары» болгаш оон-даа өске солун көргүзүглер.

Театрның кол режиссеру — Ленинниң комсомол шаңналының лауреады, делегей фестивалының дипломантызы, шииуран чүүлүнүң Бүгү-эвилел фестивалының лауреады Анатолий ЛЯШЕНКО.

Кино

АВГУСТ 20-де

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (2 серилыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда;

«ПИОНЕР»: «Зоопарку снятся сны» 9.00, 11.50, «Иван Макарович» 10.20, 13.10, «Любимчик» 14.40, 16.20, 17.50, 19.20 шактарда;

«КАА-ХЕМ»: «К черту Харбоолду» 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда;

«ВОСТОК»: «Багдадский вор» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлагчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ организастыг ... 3-45-93. Килдистер: ◆ партийлыг-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25; ◆ ... 3-34-17, 3-34-98; ◆ ... 3-26-73; ◆ кадай ажыл агый — 3-41-16; ◆ ... 3-39-15; 3-37-11; ◆ ... — 3-34-57; ◆ репортерлар бөлүү — 3-41-23; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очерк — 3-34-39; 3-34-93; ◆ корректорлар — 4-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ ... — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чижа 260 ктан унер. Хемчээли 2 парлалга ... Тиражы 22097 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 132.

Тувинская республиканская библиотека

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 21 среда

№ 145 (14645)

(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязын чыылдырар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң чамдык черлеринге онза байдалды киирер дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадылаттып киирери-биле холбаштыр Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязын 1991 чылдың август 26-да Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1991 чылдың август 19.

ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң МЕДЕГЛЕЛИ

ССРЭ-ниң чамдык черлеринге онза байдал күштүг боор эгелээнинин баштайгы хүнүнде кижилер чиги-биле тынган деп чүве билдинген. Кандыг-бир шыңгыы хажыдыышкыннар демдеглеттинмээн. Чуртту аар кризистен уштур талазы-биле ап турар хемчеглерни деткээн хамаатыларның хөй санныг чагаалары ССРЭ-ниң Онза байдал талазы-биле күрүне комитединде кээп турар. Бистиң чуртувуста боор турар болуушкуннарга хамаарыштыр даштыкыдан кээп турар баштайгы медээлерни ап көөрге, ону билиишкин-биле билип турары илдең, ынчаарга даштыкы чурттарның эңне сагышсырадып турар чүүл болза, бистиң ядролуг чепсектиг чуртувуста уштубаш чок чоруктар болгаш анархия боор турар. Ооң-биле кады онза байдалды киирген-биле холбаштыр бистиң ниитилеливистиң иштинде болгаш даштыкыда бүзүревес чорукту болгаш айыылзаныышкынны база чугаалап турар. Ол чүүлдер база үндезинниг: чүге дизе, сөөлгү чылдарда бистиң күрүневисте боттуг чүүлдер чарлап аазаан сорулгалар-биле эвээш эвес дүүшпейн келген. Чоннуң идегелдерин чаңгыс удаа эвес мегелеп келген. Бис бо удаада совет удуртулганың ажыл-чорудулгазы бүзүрелдиг чедип алзын дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис.

Бистиң Төрээн чуртувустуң эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының хөй нуруузу кончуг чидиг байдалдың ужурунда хүлээп алган хемчеглерни деткип турар. ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди оларның Конституция ёзугаар эргелеринге дегбес дээрзин олар билип турар.

Кажан ниити национал чөпшээрежилге негеттинип турар бо берге үеде бир элдептиг чүве болза, РСФСР-ниң удуртукчулары Б. Ельцин, И. Силаев, Р. Хасбулатов оларның август 19-туң эртенинде ат салган тараткан кыйгырыы боор турар. Ол удур туржуушкун ёзузунда бижиттинген. Онза байдалдың хоойлуда көрдүнген чурумунга таарышпас, аңаа удур хөделиишкиннерни кылыр дугайында дорт кыткыышкын ол кыйгырыгда бар.

ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди конструктивтиг кады ажылдажылгаже шыдамык чорууң болгаш чүткүлдүүн илергейлевишаан, харысаалга чок болгаш угаан-сарыыл чок базымнарны бо удаада сагындырыг берип кызыгаарлаттынары-биле соксаар деп санап тур. Кара туразында болур үзел Россияның удуртулгазынга база катап көзүлген, а чон болза, Россияның улустарының үндезин эрге-ажыктарынга дүгжүп турар эдилгелерни политикага киирерин манап турар.

ССР Эвилелиниң бүгү девискээринге моон эгелээш, база моон соңгаар-даа ССРЭ Конституциязының болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларының колдап турар болур принцивин катап тургузарын база катап демдеглексээн бис. Бистиң практикавыс хоозун куруг аазаашкыннар бээр чоруктан ыңгалдыг болурун, хүлээп алган шиитпирлерни хажык чок боттандырары-биле быжыглаттынар дээрзин бүзүредип тур бис.

МОСКВА ХООРАЙГА ОНЗА БАЙДАЛДЫ КИИРЕР ДУГАЙЫНДА

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң хүлээлгезиниң күүседикчизиниң Чарлыы

ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң 1991 чылдың август 19-та № 1 доктаалын күүсеттпейн турарының, митингилер, кудумчуларга чыыштар болгаш чыскаалдар эрттирер оралдажыышкыннарының, корум-чурум чок чорукче кыткыышкыннер кылыр фактыларының дайылзыг-биле болдунган Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң найысылалынга — Москва хоорайга байдалдың чидигленгени-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязының 127[3] чүүлүнге дүүштүр хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалаар дээш **доктаадырым болза:**

1. 1991 чылдың август 19-тан эгелээш Москва хоорайга онза байдалды чарлаар.

2. Онза байдалдың чурумун тударының айтырыгларын чарлап дыңнадырын албан күүседир талазы-биле дужаалдарны үндүрер эргелерни берген, Москваның шериг округунуң шериглериниң командылакчызы генерал-полковник Н. В. Калинини Москва хоорайның комендантызынга томуйлаар.

ССР Эвилелиниң Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар Г. ЯНАЕВ.

Москва, Кремль. 1991 чылдың август 19.

ТӨП, МОСКВА ХООРАЙ БОЛГАШ ОБЛАСТЬ СОЛУННАРЫНЫҢ ҮНДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң № 2 доктаалы

Москвага болгаш Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң чамдык өске-даа девискээрлеринге 1991 чылдың август 19-тан эгелеп онза байдалды киирген-биле холбаштыр болгаш «Онза байдалдың эрге-хоойлулуг чурумунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 4 чүүлүнүң 14 пунктузунга дүүштүр ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң **доктаадыры болза:**

Үнүп турар төп, Москва хоорай болгаш областың ниитилел-политиктиг үндүрүлгелериниң даазызын дараазында солуннар-биле түр када кызыгаар: «Труд», «Рабочая трибуна», «Известия», «Правда», «Ленинское знамя», «Сельская жизнь».

2. Ооң өске төп, Москва хоорай болгаш область солуннарын база ниитилел-политиктиг үндүрүлгелерни катап үндүрүп эгелээрин ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң тускай тургускан органы шиитпирлээр.

ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди

1991 чылдың август 19.

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединде

ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң даргазы С. Алексеев, комитеттиң кежигүннери С. Босхолов, С. Мирзоев, М. Пискотин, В. Филимонов медеглел хүлээп алганнар, ында айыткаңы болза:

«М. С. Горбачевтуң кадык-шыл байдалының айыы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң хүлээлгелерин күүседир арга чок апарганының, ССРЭ-ниң Президентизиниң хүлээлгелерин Г. И. Янаевтиң бодунга алганының, ССРЭ-ниң чамдык черлеринге онза байдалды кииргенинин, ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң тургусканының болгаш ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагырганың дээди органының хүлээлгелериниң өлчешилчээниниң дугайында дыңнаткан албан-хүүнүң шиитпирлери-биле таныжып көргеш, ССРЭ-ниң Конституциязының болгаш өске-даа хоойлуларының негелделериниң шыңгыы-биле күүседип турарының байдалдары турда, чүгле ынчап шак ындыг хемчеглерни хоойлу талазы-биле чөптүг деп санап болурун медеглээрин ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң кежигүннери боттарының хүлээлгези кылдыр көрүп турлар».

Ында дараазында чүүл база демдеглеттинген, ол шиитпирлерни чугаалажып көөрү-биле хүлээп аарының болгаш оларга хоойлу-дүрүм талазы-биле үнелел бээриниң мурнунда комитеттиң кежигүннери ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагырганың дээди органы ажылдыг хоойлу хүлээп алыр болгаш контроль органы боор турар ССРЭ-ниң Дээди Совединден айтырып турлар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар кижиниң ССРЭ-ниң чамдык черлеринге онза байдал киирер дугайында Чарлыын бадылаарының дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединге ССРЭ Конституциязының 127[3] чүүлүнүң 15 пунктузунга дүүштүр чугаалажып, сайгарып көөр бодап турар ирги бе.

Онза байдал талазы-биле күрүне комитедин тургусканы-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязының 113 чүүлүнүң 13 пунктузунга болгаш «Онза байдалдың хоойлу-дүрүм чурумунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 2 чүүлүнүң 13 пунктузунга дүүштүр бүгү чуртка онза байдал киирери чүгле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң боттандырып болурунче киирээнгейин ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң кежигүннери угаандырып турлар.

Чогуур медээ-дыңнадыгларны ап турган соонда ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди ССРЭ Конституциязының 124 чүүлүнде база ССРЭ-ге Конституция хайгааралының дугайында Хоойлуда көрдүнген эрге-байдалга болгаш чурумга дүүштүр ажылдаар дээрзин медеглеп-де айыткан.

(СЭТА).

СОВЕТ УДУРТУЛГАНЫҢ ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

ССРЭ-ниң ДХМ-ниң парлалга төвүнге август 19-та Г. И. Янаевтиң парлалга конференциязы болган. Аңаа О. Д. Бакланов, Б. К. Пуго, В. А. Стародубцев, А. И. Тизяков киришкен. Аңаа кылган кыска медеглелинге Г. И. Янаев М. С. Горбачевтуң кадыының байдалының айыы-биле ССРЭ Президентизиниң хүлээлгелерин күүседип шыдавас апарганы-биле холбаштыр ССРЭ Конституциязының 127[7] чүүлүнге дүүштүр Президентиниң хүлээлгелерин түр күүседип эгелээнин демдеглээн.

Дээргилер болгаш эштер, Совет Эвилелиниң салым-чолунга болгаш бүгү делегейде байдалга харысаалгалыг бо үеде силерниң мурнуңарга чүве чугаалап тур мен. Ханы реформаларның оруунче кирген, ол угланыышкын-биле ээлзи чорупп ора. Совет Эвилели ам кончуг берге кризиске таваржып келген, ол кризис моон ыңай уламчылаар болза реформаларны чорударының айтырыы чигзиниг болу берген болгаш делегей амыдыралынга берге болуушкуннарны таварыштыра бээр хевирлиг апарган.

Чуртта бүдүрүлге чорудулгазының кончуг дүрген кудулап, ол болуушкунну үлеттүрүкчү болгаш кедээ ажыл-агыйның альтернативалыг структураларының доктаадып чадап турары Совет Эвилелиниң улустарының моон соңгааргы амыдыралынга болгаш хөгжүлдезинге каракка иле айыылды тургуза берген чажыт эвес.

Чуртта башкартынмас чорук болгаш хөй эрге-чагырга тургустунуп келген. Ол бүгү моннуң талазындан таарышпас чорукту калбаа-биле тургузуп кээп болур. Чурттуң экономиказының иштики харылзааларын баксырадырының, чаңгыс аай экономиказы, чаңгыс аай хамааты эргелерин, чаңгыс аай камгалалын, чаңгыс аай даштыкы политиказын сандарадырының боттуг айыылы тургустуна берген.

Ындыг байдалдарда тайбың чаагай амыдырал тургустунуп шыдаттынмас. Националдар аразында маргылдажышкыннер туннелинде ССРЭ-ниң хөй-хөй районнарында хан төгүшкүн боор турар. ССРЭ-ниң буурап дүжүүшкүнү чүгле ооң бодунга эвес, а делегей амыдыралынга хамаарыштыр аар уржуктарлыг болур. Мындыг байдалдарда чурттуң айыыл-тамыже дүжүп бадыышкынын болдурбас дээш шиитпирлиг хемчеглер алырындан өске арга бисте чок.

Чуртту эргелеп башкарары база онза байдалдың негелделерин ажыктыг боттандырары-биле Онза байдал талазы-биле күрүне комитедин (ОБКК) тургузар дугайында шиитпирниң хүлээп алдынганын ССРЭ Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар Г. И. Янаев журналистерге сагындырып дыңнаткан.

ССРЭ-ниң ОБКК-зы чуртту хөме алы берген ханы кризисти барымдаалап көргеш, Төрээн чурттуң салым-чолу дээш харысаалганы бодунга алганын, күрүнени болгаш ниитилелди кризистен дүрген уштуп алыр талазы-биле кончуг шиитпирлиг хемчеглерни алыр дээш туржуп турарын ол медеглээн.

Чаа Эвилел керээзиниң телевидениениң бүгү улустуң калбаа-биле чугаалажып көөрүнге киирерин аазап турар бис. ССРЭ хамаатызы бүрүзү ол чүгула актының ооржум, шилээн байдалга ханы угаап бодаар эргелиг болгаш эргелиг болур ужурлуг, чүге дээрге чаа Эвилелдиң кандыг болурундан бистиң улуг Төрээн чуртувустуң хөй санныг улустарының салым-чолу хамааржыр апаар.

Бис хоойлу-дүрүмнүг болгаш корум-чурумну доп-дораан катап тургузар, хан төгүүшкүнүн соксадыр, кем-херек үүлгедикчилери-биле эптеш чок демиседип чорудар, бистиң ниитилеливистиң ат-алдарын баксырадып, совет хамаатыларны доремчилер чоруктарны чок болдурар сорулганы салып турар бис. Бис бистиң хоорайларывыстың кудумчуларын кем-херек үүлгедикчилеринден аштап арыглаар, чоннуң чиңгээнин саммыгдаамыгларын, үнүр-дүрүм чок аажылаашкыннарын чок болдурар бис.

Бис ёзулуг-ла демократтыг чорудулгалар дээш, бистиң Төрээн чуртувустуң чаартылгаже, ооң экономиказын болгаш социал хөгжүлдезин бурунгаарладырынче аппар чыдар реформаларның чайгылыш чок политиказы дээш туржуп турар бис. Чурттуң бурунгаар хөгжүлдези делегей национал-рының ниитилежилгезинге төлептиг черни ээлээр арганы аңаа бээр.

Чоннуң амыдыралының деңнелин кудулаадырының күсели-биле чурттуң хөгжүлдезин чедип ап болбас. Бүгү хамаатыларның чаагай чоруун бедидери тайбың чаагай ниитилелдиң норма-чижээ болур. Кижилерниң эргелерин быжыглаарынче болгаш камгалаарынче кичээнгей салбышаан, бис акшаның үнелиг чокталыышкынындан, бүдүрүлге чорудулгазын дедир организастап турарындан, коррупциядан болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринден улуг бергедээшкиннерге таваржып турар чоннуң эң калбак кезектериниң эрге-ажыктарын камгалаарынче кичээнгейни мөөннээр бис.

Улус ажыл-агыйының хөй укладтыг хевирин хөгжүдүп шаан, бис бүдүрүлгени болгаш ажы-дуза чедирилгезин калбартыр талазы-биле аңаа чүгула эргелерни бербишаан, хууда ажылгыр-тывынгыр чорукту неттередирин деткир бис.

Аъш-чем болгаш чурттаар оран-бажың айтырыгларын шиитпирлээри бистиң бирги ээлчеглиг сорулгавыс болур. Чоннуң ол кончуг чугула негелде-херекселдерин хандырарынче бүгү-ле бар күштерни мобилизастаар. Ооң соонда шиитпирлиг бурунгаарлаар дээш кончуг кыска үениң дургузунда күш-ажылдың сагылга-чурумун болгаш корум-чурумну катап тургузарынче, бүдүрүлгениң деңнелин бедидеринче ажылчыннарны, тараачыннарны, күш-ажылчы интеллигенцияны, бүгү совет кижилерни кыйгырып тур бис. Бистиң амгы амыдыралывыс, уругларывыстың болгаш оларының уругларының келир үези база Ада-чуртувустуң салым-чолу ооң улуу-биле хамааржыр.

Бис тайбыңга ынакшылдыг чурт бис, бодувуска алган бүгү хүлээлгелеривисти чайгылыш чок сагыыр бис. Кымдан кандыг-даа негелделеривис чок. Бүгү улустар-биле тайбың болгаш найыралдыг чурттаарын күзеп турар бис. Ынчалза-даа бистиң суверенитедивиске, хамаарылбас чорууувуска болгаш девискээр аайы-биле бүдүн-бүрүн турарывыска кымның кажан-даа дегбезин шиитпирлиг-биле медеглеп тур бис. Кымдан-даа үнүп кээр болза, бистиң чуртувус-биле албадаашкын дылы-биле чугаалажыр дээр болза, ол шиитпирлии-биле өйтүр шаптынар.

Бистиң хөй националдыг чонувус чүс-чүс чылдарның дургузунда бодунуң Төрээн чурту дээш чоргаарал-биле чурттап келген, бис боттарывыстың патриотчу сагыш-бодалдарывыстан ыятпаан бис, ынчангаш бистиң улуг күрүневистиң амгы-даа, келир үедеги-даа хамаатыларының салгалдарын ол ёзу-биле кижизидип өстүрерин боттуг болгаш дүрүм ёзугаар чүүл кылдыр санап турар бис.

Ада-чурттуң салым-чолунга таварышкан мындыг берге үеде хөделбейн олуруары дээрге — кончуг нарын, баш удур чугаалаары берге уржуктар дээш аар харысалганы бодунга алыр дээни ол-дур. Бистиң Төрээн чуртувус аңаа эргим кижи бүрүзү, чогумчалыг болгаш бүзүрелдиг байдалга чурттаарын күзеп турар кижи бүрүзү, националдар аразының хан төгүүшкүннүг чөрүлдээлерин күзевейн турар кижи бүрүзү, бодунуң Ада-чурту келир үеде хамаарышпас болгаш чечектелип турарын күзеп турар кижи бүрүзү кара мейгис шын шиитпирни кылган турар ужурлуг. Ёзулуг шынчы патриоттарны, чаагай тура-соруктуг кижилерни амгы идегел чок үени өскертиринче кыйгырып тур бис.

Төрээн чуртунуң мурнунга бодунуң хүлээлгезин угаан-медерел көөрүнче болгаш ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле күрүне комитединге, чуртту кризистен уштур талазы-биле ооң кыжениишкиннеринге бүгү талалыг деткимчезин көргүзеринче Совет Эвилелиниң бүгү хамаатыларын кыйгырып тур бис.

Ниитилел-политиктиг организацияларның, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның боттуг саналдарын акы-дуңма улустарның чаңгыс аай өг-бүлезинге чүс-чүс чылдарга найыралдыг катап тургузарынче идепкейлиг киржиринге оларның патриоттуг белениниң илерээшкини кылдыр хүлээп алыр.

Амгы үеде М. С. Горбачев кайда деп айтырыгга харыылап тура, Президентиниң хүлээлгезиниң күүседикчизи Михаил Сергеевич Горбачев Крымда дыштанып, эмнедип турар деп чугаалаан. Бо чылдарның дургузунда ол хөлчок туруупкан, ынчангаш ол кадыын катап тургузуп алгыже чедир элээн үе херек. М. С. Горбачев эттиниң алгаш болурунуң хүлээлгелериниң күүселдезинче эгилип келир боор деп идегелди Г. И. Янаев илереткен. Бис ооң 1985 чылда эгелээн угланыышкынын уламчылаар бис деп, Президентиниң хүлээлгезиниң күүседикчизи немээн. Онза байдалга хамаарыштыр алыр болза, ону чуртта кончуг берге үеде кандыг-бир көрдүнмээн чүүлдер болу бербезин дээш киирген. Бистиң хамаатыларывыстың айыыл чок чоруувун талазы-биле чамдык хемчеглерни хүлээп алыр ужурга таварышкан бис деп, Г. И. Янаев чугаалаан.

Аңаа мындыг айтырыгны уламчылап салган: чурттуң экономиказын катап диргизериниң тодаргай программазы ам бар бе? Ооң мурнунда хүлээп алдынган хоойлулар күштүг болур бе, рынокче шилчилге уламчылаар бе? Ийиги айтырыг Россияның информация агентилелиниң дамчытканы Б. Н. Ельцинниң, И. С. Силаевтиң, Р. И. Хасбулатовтуң Россияның хамаатыларынга кыйгырыынга хамаарышкан. Ында эрткен дүнениң болуушкуннарын «Реакциялыг бөрмыш-үзелдиг антиконституцуу эргилде» кылдыр тодарадып көргүскен. Оң-да кыйгырыгда хуусаа чок бүгү-нийтиниң забастовказы кыйгырыг киирген болгай деп журналист сагындырган. Маңаа хамаарыштыр Комитеттиң тодаргай хөделиишкиннери кандыг боор болурул?

Бирги айтырыгга А. И. Тизяков харыылаан. Эде тургузуушкун бүгүдениң оортан манап турганы түннелдерни бербээн деп чүве кымга-даа чажыт эвес деп ол чугаалаан. Бистиң экономикавыс бөгүнде, эң берге байдалда, бүдүрүүшкүн кудулавышаан, бо бүгү дыка хөй факторлардан хамаарышкан, ынчалзажок эде тургустунуушкуну хөлчок улуг хемчээлдерге ботталып чоруп турганы кичээнгейге албас болза хоржок. Кандыг-даа чаа дилээшкинде чедир көрдүнмээн чүүлдер, харын-даа частырыглар турул болур болгай. Ынчангаш мындыг байдал тургустунуп келген. Бо бүгү Онза байдалды киирерниң кол чылдагааны болган. Бисте бөгүнде бүдүрүлгелер аразында харылзаалар үзүлген. Чамдык республикалар болгаш девискээрлер аразында кызыгаарларны хагтаны багай салдарны чедирген деп, ол ооң ыңай демдеглээн. Ол чорук ажылы баксыраан, туруп ап эгелээн бүдүрүлгелерниң ажылдаарынга эң берге байдалды тургускан.

Бистиң хөделиишкиннериниң чүнү-даа мурнунда экономиканы туруушкуп бажытлаарынче угланган болур. Рынокче шилчилгеже угланган реформалардан бис ойталавайн турар бис. Ынчалзажок ол шилчилгени шаптыг ажылдап кылыры база бистиң бүгү хөделиишкиннеривисти улам бедик деңнелге эргелеп башкарарын организастаары чүгула деп санап турар бис.

Бөгүн Онза байдал талазы-биле комитетти тургусканының дугайында совет улуска дыңнаткан тура мен болгаш Комитеттиң кежигүннериниң чамдык кежигүннери чаартынган Эвилел федерациязынга киирерин белеткеп илереткен бүгү төс республикаларның удуртукчулары-биле, а ол ышкаш дыка хөй крайларның болгаш областарның удуртулгалары-биле чугаалашкан бис деп Г. И. Янаев улам харыылаан. Комитетти тургусканын болгаш чуртту бо кризистиг байдалдан уштурун чүткүлдүг ниитилел-биле деткээнин айтып болур мен деп демдеглээн. Б. Н. Ельцин-биле бөгүн база чугаалаштым. Борис Николаевичтиң, эштер Хасбулатовтуң, Силаевтиң медеглелин билир мен. Мооң-биле холбаштыр мындыг чүүлдү демдеглексеп тур мен: Онза байдал талазы-биле комитет республикаларның, крайларның база областарның удуртулгалары-биле бистиң бөгүнде таваржып турарывыс айтырыгларны эң дээштиг шиитпирлээр аргаларны берип турар шак ындыг демократтыг хөгжүдериниң, экономиканы, культураны кадыгерииниң, кижиниң эргелерин хандырарының чогуур таарымчалыг хевирлерин тывары-биле чүткүлдүвүстү удуртулга болдургаш, кады ажылдаарынга белен.

Россияның удуртулгазының ындыг кады ажылдажылгага белени бар деп чүвени көрүп турган болзувусса, ынчан бис ол кады хөделиишкиннериниң оруун тып ап болур турган боор бис деп бодай-дыр мен.

Хуусаа чок бүгү-ниити забастовкаже кыйгырыг — ол дээрге харысаалга чок кыйгырыг-дыр деп санаар мен. Бис ындыг чүүлдү кылып шыдавас боор бис. Чурт үйбелей байдалда турда политиктиг ылчыылгаашкынның херээ чок боор, чүге дээрге ындыг ылчыылгаашкын адактың соонда барып бистиң хөй-хөй кочугдалдыг чонувустуң кырынга дүжер. Бир эвес Ада-чурттуң салым-чолу дээш, Россияның салым-чолу дээш сагыш човаар болзувусса, кады хөделириниң ёзулуг практиктиг хевирлерин тып алыр ужурлуг бис.

Онза байдалды киирерниң дугайында шиитпирни чогум кым база канчалдыр хүлээп алганыл, хөй-нийти камгалалының кандыг-бир комитединиң азы ындыг чергелиг орган тургузары көрдүнүп турар бе, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доп-дораан чыылдырары бодал бар бе деп, Г. И. Янаевтен айтырган.

Онза байдалды кииргенинге хамаарыштыр алыр болза, доп-дораан хемчеглер алыр шак ындыг кестиң кырында байдалдар турар деп чүвени удуртулга болдурган бис деп, Г. И. Янаев чугаалаан.

Онза байдалды кииргенинге бүрүн эргени бадыткап бээр дилегни ССРЭ-ниң Дээди Совединиң август 26-да чыылдырар сессиязынга киирер деп турар бис.

ССРЭ Президентизиниң хүлээлгезиниң күүседикчизинге дараазында айтырыг: ССРЭ-де Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди совет улуска бодунуң кыйгырыында бирги ээлчегде чурттакчы чоннуң эң калбак бөлүктериниң эрге-ажыктарының дугайында сагыш салыр, аъш-чем база чурттаар оран-бажың айтырыгларын шиитпирлээринче чүткүдер деп медеглээн. Бо талазы-биле чогум кандыг тодаргай хемчеглер хүлээп алдынар деп турарыл. Комитеттиң бодунда кандыг курлавырлар барыл?

Бо кончуг чугула айтырыг деп, Г. И. Янаев айыткан. Бистиң бодап турарывыс бир дугаар базым — ол дээрге дужуттуу камгалап алыры дээш болдунар бүгү чүүлдерни кылыры. Даарта чогуур документиниң хүлээп аптар боор бис, аңаа бо талазы-биле эң шалыпкын онзагай хемчеглер көрдүнер. Күрүнениң бүгү арга-курлавырларын, бирээде, чуртта бар бүгү чүүлдерниң, ынчаар чугаалаар болза, бүрүткелиин чорударынга ажыглаар бодап турар бис.

Сөөлгү үш чылдарда чурттаалга бажыңнарын дыка эвээшти туткан бис. Чурттаалга бажыңнарын тудар дугайында эде тургустунуушкунунуң иезинде медеглээнивис программаны күүседиптер боор бис деп, хөй хамаатылар манап турган. Ону күүседип шыдаваанывыс, ооу шуве эв болбааныыс хомудаңныг-дыр. Ынчангаш ам бистиң мурнувуста үш кол сорулга туруп турар деп санаар мен. Бирээде — аъш-чем айтырыы, ийиде — чурттаалга бажыңнары, үжүүзү — транспорт болгаш энергетика, чүге дээрге чурт кышче чоокшулап олурар-дыр.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының хүлээлгелеринден кым күүседирил деп айтырыгны журналистер сонуурган турар. Чамдык солуннар, ооң иштинде «Аргументы и факты», «Московские новости», «Курант», «Столица» болгаш өске-даа элээн каш солуннар ыдыынган деп чарлааны шын ирги бе? Ол солуннар кайы хире хуусаада хагдынган ирги деп, Совет күрүнениң баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Г. И. Янаевтен айтырган.

Онзагай байдалды чарлаан болганывыста, массалыг тиражтыг чамдык солуннарны катап бүрүткээр ужурлуг бис деп бодаар мен. Чогум-на катап бүрүткээр. Солуннарны хаар дугайында эвес, а катап бүрүткээр дугайында чугаа болуп турар, чүге дээрге чурттуң таварышканы мындыг сандаргай байдалга хамаарыштыр массалыг информацияның чамдык чепсектери база улуг буруулуг. Чиңгине секретарьның албан-дужаалынга хамаарыштыр партийже ол айтырыгга Г. И. Янаев тайылбыр бербээн.

Делегей күрүнелериниң удуртукчуларынга болгаш КНО-ның чиңгине секретарынга комитеттиң чорутканы кыйгырыг бижиинге хамаарыштыр кандыг харыы алдынган ирги деп, ССРЭ-ниң оралакчы президентизинден айтырган.

Даштыкының күрүне болгаш политиктиг ажылдакчыларының чугааларын дыка кичээнгейлиг анализтеп көрдүвүс деп, ол демдеглээн. Оларның көрүп турары ниитизи-биле черле өвээрымчалыг-дыр, чүге дээрге барымдаалыг туруштуу ээлээринге херек кырында материал бистиң харылзаа тударывыс даштыкы ажылдакчыларда амдызында дыка эвээш болган боор. Президент Дж. Буштуң сөөлгү медеглели-биле таныжып көрдүм. Совет Эвилелиниң бодунга алганы даштыкы политиктиг хүлээлгелер күүседиттинер дээрзинге идегелди ол илергейлээн. Ук хүлээлгелерниң күүседиишкиннерин Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди тургустунган дораан-на медеглелинде бадыткаан болгай.

Б. К. Пугога болгаш В. А. Стародубцевке ооң дараазында айтырыглар салган. Кем-херек үүлгедикчилеринге удур кандыг чаа чүүлдерни киирер деп турарын база Онза байдал талазы-биле комитетти тараачын массалар деткиир ирги бе деп айтырыгларны массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери салган.

Моон мурнунда ажыглаттынмайн келген кандыг-бир принципиалдыг чаа чүүлдер тывылгаан болгаш саналдаттынган турар деп бодаан херээ чок боор деп, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң удуртукчузу харыылаан. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар бодунуң ажылын чогум-на шаптыг экжидер ужурлуг деп бодаар мен, ажылдакчыларга негелдени бедидер, олар ёзулуг профессионалдар кылдыр боттарын көргүзеринге арганы бээр ужурлуг бис. Чогум-на профессионалдарга министр идегеп турар.

Кандыг-бир тодаргай аргалар дугайында чугаалаар болза, кады хайгыылдап таныышкылдаары ышкаш, ындыг методтар чурттуң 50 ажыг хоорайларынга ажыктыг болган. Ол хемчегни шезинде сезиишкин-биле уткаан, ынчалзажок ол бодунуң ажыктыын көргүскен деп министр сагындырган.

Хөй-нийти-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның харылзааларын катап тургузарының эргежок чугулаазын ИХМ-ниң удуртукчузу демдеглээн.

Чогум-на тараачыннар эде тургустунуушкунунуң үезинде ылангыя бо чылын аар кохгаралдарга таварышкан деп, В. А. Стародубцев чугаалаан. Колхозтарның болгаш совхозтарның, мырыңай чаа тургустунган фер-

(Төнчүзү 3-кү арында).

СУВЕРЕННИГ КҮРҮНЕЛЕР ЭВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА КЕРЭЭ

1991 чылдың июль 23-те дугурушкан

Бо Керээге ат салган күрүнелер,

күрүне суверенитединиң дугайында оларның чарлаан декларацияларын барымдаалап, националдың бот-тодараттынар эргезин хүлээп көрүп;

боттарының улустарының төөгүлүг салым-чолдарының чоок чоруун барымдаалап Эвилелди хевээр арттырарынче болгаш чаартырынче 1991 чылдың март 17-де референдумга оларның илергейлеттинген күзел-соруун күүсеттинишкен;

найыралдыг болгаш чөпшээрежилгелиг чурттаарын күзеп, дең эргелиг кады ажылдажылганы хандырып;

кижи бүрүзүнүң бүгү талалыг сайзыраарынга чогумчалыг байдалдарны, ооң эргелериниң болгаш хосталгаларының идегелдиг магадылалдарын тургузарын күзеп;

улустарның материалдыг чаагай чоруунуң болгаш угаан-бодал сайзыралының, национал культураларның бот-боттарындан байлакшыырының, нити айыыл чок чорукту хандыраарының дугайында сагыш салбышаан;

эрткен үениң кичээндириглерин барымдаалап, чуртту амыдыралында болгаш бүгү делегейде өскерлиишкиннерни кичээнгейге албышаан,

Эвилелге бодунуң харылзааларын чаа үндезиннерге тургузарын шиитпирлээш, дараазында чүүлдериниң дугайында дугурушкан.

I.

Кол принциптер

Бирээде. Керээниң киржикчизи — республика бүрүзү — суверенниг күрүне болуп турар. Совет Суверенниг Республикалар Эвилели (ССРЭ) — дең эргелиг республикалар каттыжыышкынының түңнелинде тургустунган болгаш Керээ киржикчилериниң эки тура-биле аңаа тывысканы эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге күрүне эрге-чагыргазын боттандырар суверенниг федеративтиг демократтыг күрүне-дир.

Ийиде. Эвилелди тургускан күрүнелер оларның девискээринде чурттап турар бүгү улустарга социал-экономиктиг база культура хөгжүлдезиниң талазы-биле политиктиг дең эргелерни болгаш аргаларны магадылавышаан, бодунуң хөгжүлдезиниң бүгү айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлээр эргени боттарынга арттырып ап турар. Керээниң киржикчилери нити кижи төрелгетенниң болгаш национал үнелиг чүүлдерни холбаштырарын барымдаалаар, расизмге, шовинизмге, национализмге, улустарның эргелерин кызыгаарлаарының кандыг-даа оралдажыышкыннарынга удур шиитпирлиг туржур.

Үште. Эвилелди тургускан күрүнелер КНО-нуң кижи эргелериниң Бүгү-нити декларациязынга, делегей эргезиниң нити хүлээп көрдүнген өске-даа норма-чижектеринге дүүштүр кижи эргелерин онза чугулалап көөрүн эң чугула принцип кылдыр санап турар. Төрээн дылын өөренир болгаш ажыглаар аргазы, информация медээлерин мооңнак чокка алырын, чүдүлгениң хостуун, өске-даа политиктиг, социал-экономиктиг, хуузунда эргелерни болгаш хосталгаларын бүгү хамаатыларга магадылап турар.

Дөртте. Эвилелди тургускан күрүнелер хамааты нитилелди тургузарын чоннуң болгаш кижи бүрүзүнүң хосталгазының база чаагай чоруунуң эң чугула негелдези кылдыр көрүп турар. Олар өнчүнүң хевирлерин болгаш ажыл-агыйны чорударының методтарын хостуг шилип алырынга, нити-эвилел рыногун хөгжүдеринге социал чөптүг чорукту болгаш камгаладылганың принциптерин боттандырарынга үндезилээш, кижилерниң херегледелерин хандырарынче чүткүүр сорулгалыг.

Беште. Эвилелди тургускан күрүнелер политиктиг бүгү бүрүн эрге-чагыргалыг болгаш бодунуң национал-күрүне база административтиг-девискээр тургузуун, эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының системазын бот-тускайлаң тодаргайлаар. Олар бодунуң эрге-хүлээлгелериниң чамдызын өске күрүнелерже — Керээниң составында кирип турар ооң киржикчилеринче дамчыткан турул болур.

Чоннуң төлээлелгезинге болгаш улустарның тура-соруунуң дорт илергейлээшкининге үндезилеттинген демократтыг нити үндезин принцип кылдыр Керээниң киржикчилери хүлээп, тоталитаризмче болгаш туразында ажыглаашкынче кандыг-даа угланыышкыннарга удур магадылал болуп шыдаар эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче чүткүп турар.

Алдыда. Эвилелди тургускан күрүнелер национал чаңчылдарны девээр арттырарын болгаш хөгжүдерин, өөредилгени, кадык камгалалын, эртемни болгаш культураны күрүнениң деткиирин эң чугула сорулгаларының бирээзи кылдыр санап турар. Эвилелдиң болгаш бүгү делегейниң улустарының угаан-бодал талазы-биле бүдүүн үнелиг чүүлдерин бээ чедиишкиннерин шапкын солчуруушка болгаш кады байлакшыырынга олар идигни бээр.

Чедиде. Совет Суверенниг Республикалар Эвилели делегей харылзааларынга суверенниг бүрүн эргелиг күрүне болур, делегей эргезиниң киржикчизи — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң салгакчызы болур. Делегей ареназынга ооң кол сорулгалары болза быжыг тайбың, чепсеглениишкинниң дүжүрери, ядролуг болгаш массалыг узуткаашкынның өске-даа чепсектерин узуткаары, кижи төрелгетенниң эң чугула айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле күрүнелерниң кады ажылдажылгазы болгаш улустарның эп-сеткил каттыштырылгазы болур.

Эвилелди тургускан күрүнелер болза делегей нитилежилгезиниң бүрүн эргелиг кежигүннери болуп турар. Олар эвилел күрүне бүрүзүнүң эрге-ажыктарын, оларның нити эрге-ажыктарын кыза бербейн, Эвилелдиң делегей мурнунга алган хүлээлгелерин үревейн, даштыкы күрүнелер-биле дорт дипломаттыг, консул болгаш садыг харылзааларын тургузар, оларның-биле бүрүн эргелиг төлээлекчилерлиг болур, делегей керээлерин чарар, делегей организацияларының ажыл-чорудулгазынга киржир эргелиг.

II.

Эвилелдиң тургузуу

1 чүүл. Эвилелге кежигүн болуру

Эвилелге күрүнелерниң кежигүн болуру эки тураның херээ болуп турар.

Эвилелди тургузуп турар күрүнелер аңаа дорт-биле азы өске күрүнелерниң составынга турбушаан, кирип болур. Ол чорук оларның эргелерин кызамдавас болгаш Керээ ёзугаар хүлээлгелерден оларны хоставас. Олар шуптузу дең эргелерлиг болгаш бир дөмей дең хүлээлгелерлиг.

Бирээзи өске күрүнениң составынга кирип турар күрүнелерниң аразынга харылзааларны оларның аразынга керээлер-биле, ук күрүнениң кирип турары күрүнениң Конституциязы-биле, ССРЭ-ниң Конституциязы-биле таарыштырар. РСФСР-те — федеративтиг азы өске-даа керээ-биле, ССРЭ-ниң Конституциязы-биле таарыштырар.

Керээни хүлээп көрүп турар демократтыг өске-даа күрүнелерниң кирерин Эвилел ажык.

Эвилелди тургускан күрүнелер Керээ киржикчилериниң доктааткан чурумун, Эвилел Конституциязында болгаш хоойлуларында доктааткан чурумну ёзугаар Эвилелден хостуг үнер эргезин бодунга арттырып ап турар.

2 чүүл. Эвилелдиң хамаатызы болуру

Эвилелге кирген күрүнениң хамаатызы хары үеде Эвилелдиң база хамаатызы болур.

ССР Эвилелиниң хамаатылары Эвилелдиң Конституциязында, хоойлуларында болгаш делегей керээлеринде бижиглаттынган дең эргелерлиг, хосталгаларлыг болгаш хүлээлгелерлиг.

3 чүүл. Эвилелдиң девискээри

Эвилелдиң девискээри ону тургускан бүгү күрүнелерниң девискээрлеринден тургустунар.

Керээниң киржикчилери Керээге ат салган үеге чедир оларның аразынга турган кызыгаарларны хүлээп көрүп турар.

Эвилелди тургускан күрүнелерниң аразынга кызыгаарлар Керээниң өске киржикчилериниң эрге-ажыын үревес кылдыр оларның аразында чүгле дугуржулга ёзугаар өскертилген турул болур.

4 чүүл. Эвилелди тургускан күрүнелерниң аразында харылзаалар

Эвилелди тургускан күрүнелерниң аразынга харылзааларны бо Керээ-биле, ССРЭ-ниң Конституциязы-биле, оларга чөрүшпес хевээр өске-даа керээлер болгаш дугуржулгалар-биле таарыштырар.

Керээниң киржикчилери Эвилел составынга бодунуң харылзааларын дең эргеге, суверенитетти, девискээрниң чаңгыс аай бүдүн чоруун хүндүлеп көөрүнге, иштики херектеринге холгаарлашпазынга маргылдааларны тайбың аргалар-биле шиитпирлээринге, кады ажылдажылгага, бот-бодунга дузалажырынга, Эвилел Керээзиниң болгаш республикалар аразының дугуржулгаларының талазы-биле хүлээлгелерни ак сеткилдиг күүседиринге үндезилээш тургузуп турар.

Эвилелди тургускан күрүнелерниң хүлээнгени болза боттарының аразынга харылзааларга күштүг ажыглаас болгаш күш деп кыжанмас бот-боттарының кызыгаарының чаңгыс аай бүдүн чоруунче сөмеес; Эвилелдиң сорулгаларынга чөрүшкек азы ону тургускан күрүнелерге удур угланган дугуржулгаларны чарбас.

Улус ажыл-агыйының соңгаарладыышкын чок сорулгаларын онзагай таварылгаларда шиитпирлээринге, бойдустуң халаптыг чайгаар болуушкуннарының болгаш экологтуг халаптарның уржуктарын узуткаарынга киириштиреринден аңгыда, а ол ышкаш онзагай байдалдың чурумунуң дугайында хоойлужудулга-биле көрдүнген таварылгалардан аңгыда, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң шериглерин чурт иштинге ажыглаарын болдурбас.

5 чүүл. ССР Эвилелиниң эргелеп башкарар чүүлдери

Керээниң киржикчилери ССР Эвилелинге дараазында эрге-хүлээлгелерни тыпсып турар:

— Эвилелдиң суверенитедин, девискээриниң чаңгыс аай бүдүн чоруун болгаш ооң киржикчилерин камгалаары; дайынны чарлаары болгаш тайбынны чарары; камгалалды хандырары болгаш Эвилелдиң Чепсектиг Күштерин, кызыгаар, тускай (чазак харылзаалының, инженер-техниктиг болгаш өске-даа), иштики, демир-оруук шериглерин удуртуру; боо-чепсекти болгаш шериг техниказын чогаадырын база бүдүрерин организастаары.

— Эвилелдиң күрүне айыыл чок чоруун хандырары, күрүне кызыгаарының база экономиктиг зонаны, Эвилелдиң далай болгаш агаар делгемиинң чурумун доктаадыры болгаш оларны камгалаары; республикаларның айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазын удуртуру болгаш дүүштүрери.

— Эвилелдиң даштыкы политиказын боттандырары болгаш республикаларның даштыкы политиктиг ажыл-чорудулгазын дүүштүрери; даштыкы күрүнелер-биле болгаш делегей организациялары-биле харылзааларга Эвилелди төлээлээри; Эвилелдиң делегей керээлерин чарары.

— Эвилелдиң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын боттандырары болгаш республикаларның даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын дүүштүрери; делегейниң экономиктиг болгаш саң-хөө организацияларынга Эвилелди төлээлээри, Эвилелдиң даштыкы экономиктиг дугуржулгаларын чарары.

— Эвилел бюджедин бадылаары болгаш күүседиири, акшаны парлап үндүрери болгаш саарылгаже киирерин боттандырары; Эвилелдиң алдын курлавырын, алмаз болгаш валюта фондуларын кадагалаары; космос шинчилелдерин удуртуру; агаар дамчыштыр шимчээшкинни, харылзааның болгаш информацияның, геодезияның база картографияның, метрологияның, стандартчыдылганың, метеорологияның нити-эвилел системаларын башкарары; атомнуг энергетиканы эргелеп башкарары.

— Эвилел Конституциязын хүлээп алыры, аңаа өскерилгелерни болгаш немелделерни киирери; Эвилелдиң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге хоойлуларны хүлээп алыры, республикалар-биле дугурушкан айтырыгларга хамаарыштыр хоойлужудулга үндезиннерин доктаадыры; Конституцияның дээди контролю.

— федералдыг эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажыл-чорудулгазын удуртуру болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур эвилелдиң база республикаларның хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрери.

6 чүүл. Эвилелдиң болгаш республикаларның кады эргелеп башкарар чүүлдери

Эвилелдиң болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылга органнары дараазында эрге-хүлээлгелерни кады боттандырар:

— бо Керээге болгаш ССРЭ Конституциязынга үндезилеттинген Эвилелдиң конституциялыг тургузуун камгалаары; ССРЭ-ниң хамаатыларының эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары.

— Эвилелдиң шериг политиказын тодаргайлаары, камгалалды организастаар база хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырары; шеригге келдирериниң болгаш шериг албаның эрттирериниң чаңгыс аай чурумун доктаадыры; кызыгаар зоназының чурумун доктаадыры, республикаларның девискээринге шериглерниң ажыл-чорудулгазы-биле болгаш шериг объектилерин тургузары-биле холбаалыг айтырыгларны шиитпирлээри; улус ажыл-агыйының мобилизация белеткелин организастаары; камгалал комплекизиниң бүдүрүлгелерин башкарары.

— Эвилелдиң күрүне айыыл чок чоруунуң стратегиязын тодаргайлаары болгаш республикаларның күрүне айыыл чок чоруун хандырары; Керээниң хамаарылгалыг киржикчизиниң чөпшээрежилгезин ёзугаар Эвилелдиң күрүне кызыгаарын өскертири; күрүне чажыттарын камгалаары; Эвилелдиң девискээринден дашкаар үндүрүп болбас стратегтиг курлавырларының болгаш кылыгларының даңзызын тодаргайлаары, экологтуг айыыл чок чорук талазы-биле нити принциптерни болгаш нормативтерни доктаадыры; атомнуг кезектер боол частыр болгаш радиоактивтиг материалдарны алырының, кадагалаарының болгаш ажыглаарының чурумун доктаадыры.

— ССР Эвилелиниң даштыкы политиктиг угланыышкынын тодаргайлаары болгаш ону боттандырып чорударынга контроль; делегей харылзааларынга ССРЭ хамаатыларының эргелерин болгаш эрге-ажыктарын, республикалар хамаатыларының эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаары; даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың үндезиннерин доктаадыры; делегей чээлиннерин болгаш акша кредиттериниң дугайында дугуржулгаларны кылыры, Эвилелдиң даштыкы күрүне өрезин таарыштырары; чаңгыс аай каайлы херээ; Эвилелдиң экономиктиг зоназының болгаш курлаг чери-биле тудуш далай дүвүнүң бойдус байлактарын камгалаары болгаш чеп ажыглаары.

— Эвилелдиң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң стратегиязын тодаргайлаары, нити-эвилел рыногун тургузарынга таарзыр байдалдарны белеткеп хандырары; саң-хөөнүң, чээлиниң, акшаның, үндүрүгнүң, страхованиениң болгаш өртектиң нити валюта акшага үндезилеттинген чаңгыс аай политиказын чорудары; Эвилелдиң алдын курлавырын, алмаз болгаш валюта акша фондуларын тургузары база ажыглаары; нити-эвилел программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандырары; Эвилел бюджедин күүседиринге болгаш акшаны дугурушунган хемчээли-биле парлап үндүреринге база саарылгага киирери нге контроль; тус-тус девискээрлер хөгжүлдезиниң болгаш бойдустуң чайгаар халаптыг болуушкуннарының база онзагай халаптарның уржуктарын узуткаарының нити-эвилел фондуларын тургузары; стратегтиг курлавырларны тургузары; нити-эвилелдиң чаңгыс аай статистиказын чорудары.

— ондаар чүүл-энергия курлавырларының талазы-биле чаңгыс аай политиканы болгаш балансыны ажылдап кылыры, чурттуң энергетиктиг системазын эргелеп башкарары, магистральдыг газ-нефть дамчыдылгазын, нити-эвилел демир-оруук транспортун, агаар болгаш далай транспортун эргелеп башкарары; бойдус ажыглалының болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының, ветеринарияның, эпизоотияның болгаш үнүштер карантининиң үндезиннерин доктаадыры; суг ажыл-агыйын болгаш республикалар аразынга чүжүр-дузалыг курлавырларны эргелеп башкарар талазы-биле ажыл-чорудулганы дүүштүрери.

— чоннуң ажыл-биле хандырарының, чурттакчыларның таарыштыр сайгарылыр кежериниң, күш-ажыл байдалдарының болгаш ооң төлевириниң база камгалалының, социал хандырылганың, страхованиениң, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, күш-культураның болгаш спорттуң айтырыгларының талазы-биле социал политиканың үндезиннерин тодаргайлаары; пенсия хандырылгазының болгаш өске-даа социал магадылалдарының ооң иштинде бир республикадан өске республикаже хамаатылар көжүп чорурда, оларның социал магадылалдарының үндезиннерин доктаадыры, оруулгаларны таарыштырарының болгаш амыдыраарынга чечир магадылаттынган бетинки хемчээл көргүзүглерин тодаргайлаарының чаңгыс аай чурумун доктаадыры.

— эң чугула үндезин эртем шинчилелдерин организастаары, эртем-техниктиг депшилгеге идиг бээри, эртем болгаш башкы кадрларын белеткээриниң база аттестастаарының нити принциптерин болгаш кол негелделерни доктаадыры; эмнээшкин чүүлдерин болгаш методикаларын ажыглаарының нити чурумун тодаргайлаары; национал культураларны хөгжүдеринге болгаш бот-боттарындан байлакшыырынга идиг бээри; эвээш санныг улустарның шагдан бээр чурттап келген черлерин камгалап, хевээр арттырары, оларның экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинге чогуур байдалдарны тургузары.

— Эвилел Конституциязын болгаш хоойлуларын, Президентиниң чарлыктарын, Эвилелдиң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге хүлээп алдынган шиитпирлерни сагыырынга контроль; нити-эвилелдиң криминалистика талазы-биле учёт-информастыг системазын тургузары; элээн каш республикаларның девискээрлеринде болуп турар кемзеректерге удур демиселди организастаары; эдип-чазаар албан черлерин организастаарының чаңгыс аай чурумун тодаргайлап доктаадыры.

7 чүүл. Эвилелдиң күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин болгаш Эвилелдиң база республикаларның күрүне органнарының кады эрге-хүлээлгелерин боттандырарының чуруму

Дем-биле кады күүседир кылдыр көрдүнген эрге-хүлээлгелерге кирген айтырыгларны Эвилелдиң болгаш ону тургускан күрүнелерниң эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнары дугуржулганың, тускай дугуржулгаларның, Эвилелдиң база республикаларның хоойлужудулга үндезиннерин хүлээп алырының болгаш оларга дүүшкен республика хоойлуларын хүлээп алырының аргазы-биле шиитпирлээр. Эвилел органнарының эрге-хүлээлгелеринге кирген айтырыгларны олар дорту-биле боттары шиитпирлээр.

Эвилелдиң эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының дорт башкарар эргезинге азы Эвилелдиң болгаш республикалар органнарының кады боттандырарынга 5-ки болгаш 6-гы чүүлдер-биле дорт айытпаан эрге-хүлээлгелер республикаларның башкарылгазынга артар болгаш олар боттарының аразынга ийи азы хөй таланың дугуржулгаларынга үндезилеп бот-тускайлаң боттандырар. Керээге ат салдынган соонда Эвилел болгаш республикаларның эргелеп башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелеринге хамаарышкан өскерилгени кылыр.

Экономиканы күрүнеден дорт эргелеп башкарарының хемчээли нити-эвилел рыногунуң тургустунарының хирээ-чергезинден хамаарыштыр кызырлыр апаар дээрзин Керээниң киржикчилери барымдаалап турар. Эргелеп башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээлиниң эргежок чугула эде хуваалдазын азы өскерилгезин Эвилелди тургускан күрүнелерниң чөпшээрежилгези-биле боттандырар.

Эвилел органнарының эрге-хүлээлгелерин боттандырас азы Эвилел болгаш республикалар органнарының кады кылыр эрге-хүлээлгелериниң талазы-биле эргелерни боттандырар болгаш хүлээлгелерни күүседир айтырыгларга хамаарыштыр маргылдааларны чөпшээрештирер чурумнарның аргазы-биле шиитпирлээр. Чөпшээрежилге чедип алдынмаан таварылгада маргылдааларны Эвилелдиң Конституция судунга көөр кылдыр киирер.

Эвилелди тургускан күрүнелер Эвилел органнарының эрге-хүлээлгелерин боттандырарынга каттышкан органнарны тургузарының, а ол ышкаш шиитпирлерни дугурушкуттурарының база оларны күүседириниң тускай чурумнарының аргазы-биле киржир.

Республика бүрүзү Эвилел-биле дугуржулга чарарының аргазы-биле бодунуң чамдык хүлээлгелерин боттандырарын аңаа немей берип болур, а Эвилел бүгү республикаларның чөпшээрешкени ёзугаар бодунуң чамдык хүлээлгелерин чаңгыс азы элээн каш республикаларның девискээрлеринге боттандырар кылдыр оларга база дамчыдып берип болур.

8 чүүл. Өнчү

Эвилел болгаш ону тургускан күрүнелер өнчүнүң бүгү хевирлериниң хостуг хөгжүлдезин болгаш камгалалын хандырар, чаңгыс аай нити-эвилел рыногунуң хемчээлинге бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агый организацияларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Чер, ооң байлактары, суг, бойдустуң өске-даа курлавырлары, үнүш болгаш диргг амытаннар аймаа республикаларның өнчүзү болгаш оларның улустарының чарылбас байлаа болуп турар. Оларны ээлээриниң, ажыглаарының болгаш башкарарының чурумун (өнчү эргезин) республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктаадыр. Элээн каш республикалар девискээринде туруп турар курлавырларга хамаарыштыр өнчү эргезин Эвилелдиң хоойлужудулгазы-биле доктаадыр.

Эвилелди тургускан күрүнелер эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың Эвилел органнарынга хүлээндирген эрге-хүлээлгелерин боттандырарынга эргежок чугула күрүне өнчүзүнүң объектилерин Эвилелге бижиглээр.

Эвилелдиң өнчүзүнде турар эт-херекселин Эвилелди тургускан күрүнелерниң нити эрге-ажыынга, ооң иштинде — хожудаңгай девискээрлерни дүрген сайзырадырының эрге-ажыынга бараан болур кылдыр ажыглаар.

Эвилелди тургускан күрүнелер бо Керээни чарар үеде бар турган алдын курлавырынга, алмаз болгаш валюта акша фондуларынга үлүг-хуулуг болур эргелиг. Эртине-байлактарны улам ынай көвүдедиринге болгаш ажыглаарынга оларның киржилгезин онзагай дугуржулгалар-биле тодаргайлаар.

9 чүүл. Эвилел үндүрүглери болгаш чыылдалары

Эвилелге дамчыдып берген эрге-хүлээлгелерин боттандырары-биле холбашкан Эвилел бюджединиң чарыгдалдарын акшаландырарынга Эвилелдиң чаңгыс аай үндүрүглерин болгаш чыылдаларын Эвилелдиң киирип келген чарыгдалдар чүүлдеринге үндезилээш, республикалар-биле дугурушкан ёзугаар тодаргайлап бижиглээн хуулуг ставкалар кылдыр доктаадыр. Эвилел бюджединиң чарыгдалдарынга контрольду Керээниң киржикчилери боттандырар.

Нити-эвилел программаларын аңаа сонуургалдыг республикаларның киирген үлүүнүң болгаш Эвилел бюджединиң күзели-биле акшаландырар. Нити-эвилел программаларының хемчээлин болгаш сорулгазын Эвилелдиң болгаш республикаларның аразынга дугуржулгалар-биле оларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглерин барымдаалап көрбүшаан таарыштырар.

10 чүүл. Эвилел Конституциязы

Эвилел Конституциязы бо Керээге үндезилеттинер болгаш аңаа чөрүшкек болбас ужурлуг.

11 чүүл. Хоойлулар

Эвилелдиң хоойлулары, ону тургускан күрүнелерниң конституциялары болгаш хоойлулары бо Керээниң чүүлдеринге чөрүшкек болбас ужурлуг.

Эвилелдиң хоойлулары ооң эргелеп башкарылгазында айтырыглар талазы-биле дээди эргелиг болгаш республикаларның девискээринге күүседири албан болур.

Республиканың хоойлулары Эвилелдиң эргезинге киирген айтырыглардан өске бүгү айтырыглар талазы-биле ооң девискээринге дээди эргелиг.

Эвилелдиң хоойлузу бир эвес бо Керээни үреп, республиканың конституциязынга азы ооң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге хүлээп алдынган хоойлуларынга чөрүшкек болза, бодунуң девискээринге Эвилел хоойлузунуң күштүг чоруун түр соксадыр болгаш аңаа удурланыышкынны кылыр эргелиг.

Республиканың хоойлузу бир эвес бо Керээни үреп, Эвилелдиң Конституциязынга болгаш ооң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге хүлээп алдынган хоойлуларынга чөрүшкек болза, республиканың хоойлузунга Эвилел удурланып, ооң күштүг чоруун түр соксадыр эргелиг.

Маргылдааларны Эвилелдиң Конституция судунга киирер, ол бир ай дургузунда ол ону үзе шиитпирлээр.

III.

Эвилел органнары

12 чүүл. Эвилел органнарын тургузары

Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың Эвилел органнарын улустарның тура-соруун хостуг илергейлээзинге болгаш Эвилелди тургускан күрүнелерниң төлээлелгезинге үндезилеп тургузар. Ол органнар бо Керээниң болгаш Эвилел Конституциязының чүүлдеринге чигези-биле дүүштүр ажылдаар.

13 чүүл. ССР Эвилелиниң Дээди Соведи

Ийи палаталардан: Республикалар Совединнен болгаш Эвилел Совединнен тургустунган ССР Эвилелиниң Дээди Соведи Эвилелдиң хоойлужудулга эрге-чагыргазын боттандырар.

Республикалар Соведи оларның дээди эрге-чагырга органнарының тодаргайлаан чорукканы республикалар төлээлекчилеринден тургустунар. Республикалар Соведынге республикаларның болгаш национал-девискээр тургузугларының депутаттар олуттары Керээге ат салган үеге чедир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Соведынге оларның бар турган депутаттар олуттарындан эвээш эвес кылдыр артар.

Эвилелдиң составынга дорт кирип турар республикадан ол палатаның бүгү депутаттары айтырыгларны шиитпирлээрде ниитизи-биле чаңгыс бадылаашкынныг болур. Төлээлекчилерни соңгуурунуң чурумун болгаш оларның норма-чижектерин республикаларның тускай дугуржулгазы болгаш ССР Эвилелиниң соңгулда Хоойлузу-биле тодаргайлаар.

Эвилел Соведин бүгү чурттуң чону соңгукчулары дең санныг соңгулда округтарының аайы-биле соңгуур. Керээниң киржикчилери болуп турар бүгү республикаларның Эвилел Соведынге төлээлекчилерлиг болуру магадылаттынган турар.

Эвилелдиң Дээди Совединиң палаталары ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерни кады киирер; ССРЭ-ниң составынга чаа күрүнелерни хүлээп алыр; Эвилел бюджедин болгаш ооң күүселдезиниң дугайында отчётту бадылаар; дайынны чарлаар болгаш тайбынны чарар; Эвилелдиң кызыгаарларынга өскерилгелерни бадылаар.

Республикалар Соведи Эвилел органнарының ажыл-чорудулгазын организастаарының болгаш ооң чурумунуң дугайында хоойлуларны хүлээп алыр; республикалар аразынга харылзааларның айтырыгларын чугаалажып көөр; ССР Эвилелиниң делегей керээлерин күштүг болдуруп бадылаар; ССР Эвилелиниң Министрлер кабинединиң томуйлаарынга чөпшээрежилгезин бээр.

Эвилел Соведи ССРЭ хамаатыларының эргелерин болгаш хосталгаларын хандырарының айтырыгларын чугаалажып көөр болгаш Республикалар Совединиң эрге-хүлээлгелеринге кирген айтырыглардан өске бүгү айтырыглар талазы-биле хоойлуларны хүлээп алыр.

Эвилел Совединиң хүлээп алган хоойлулары Республикалар Соведи чүүлдүг деп көрген соонда күштүг болуп кирер.

14 чүүл. Совет Суверенниг Республикалар Эвилелиниң Президентизи

Эвилел Президентизи—Эвилел күрүнезиниң Баштыңы, ол күүсекчи-шиитпирлекчи дээди эрге-чагыргалыг болур.

Эвилел Президентизи болза Эвилел Керээзиниң, Эвилелдиң Конституциязының болгаш хоойлуларын сагыырының магадылакчызы; Эвилелдиң Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы болур; даштыкы чурттар-биле харылзааларга Эвилелди төлээлээр; Эвилелдиң делегей хүлээлгелериниң күүселдезинге контрольду боттандырар.

Эвилелдиң хамаатылары Президентини бүгү-нити, дең болгаш дорт соңгулда эргезинге үндезилээш, 5 чыл хуусаалыг кылдыр ийи хуусаадан хөй эвес үеде соңгуур. Эвилелге ниитизи-биле база ону тургускан күрүнелерниң хөй нурууларынга бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның бадылаашкыннарының хөй нуруузун алган кандидатты соңгуттурган деп санаар.

15 чүүл. ССР Эвилелиниң оралакчы президентизи

ССР Эвилелиниң оралакчы президентизи ССР Эвилелиниң Президентизи-биле кады соңгуттурар. Эвилелдиң оралакчы президентизи Эвилел Президентизиниң төлээлеткениниң ёзугаар ооң чамдык хүлээлгелерин күүседир болгаш ССРЭ Президентизи чок турган таварылгада база бодунуң хүлээлгелерин ол күүседир аргазы чок болу бергенде ССРЭ Президентизин төлээлээр.

16 чүүл. ССР Эвилелиниң Министрлер кабинеди

Эвилелдиң Министрлер кабинеди— Эвилелдиң күүсекчи эрге-чагырга органы, ол Эвилел Президентизинге чагырткан болгаш Дээди Советтиң мурнунга харыысалгалыг болур.

Министрлер кабинедин Эвилел Президентизи Эвилелдиң Дээди Совединиң Республикалар Соведи-биле дугурушкаш ёзугаар тургузар.

Республикаларның чазактар баштыңнары Эвилелдиң Министрлер кабинединиң ажылынга шиитпирлээр эргелиг киржир.

17 чүүл. ССР Эвилелиниң Конституция суду

ССРЭ Президентизи болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палата бүрүзү деп эргеге үндезилээш, ССР Эвилелиниң Конституция судун тургузар.

Эвилелдиң Конституция суду Эвилелдиң болгаш республикаларның хоойлужудулга актыларының, Эвилел Президентизиниң болгаш республикалар президентилериниң чарлыктарының, Эвилелдиң Министрлер кабинединиң нормативтиг актыларының Эвилел Керээзинге болгаш Эвилел Конституциязынга дүгжүп турарының дугайында айтырыгларны шиитпирлээр, а ол ышкаш Эвилелдиң болгаш республикаларның аразынга база республикалар аразынга маргылдааларны шиитпирлээр.

18 чүүл. Эвилел (федералдыг) судтары

Эвилел (федералдыг) судтары—Совет Суверенниг Республикалар Эвилелиниң Дээди суду, Эвилелдиң Үстүкү арбитраж суду, Эвилелдиң Чепсектиг Күштеринде судтар-дыр.

Эвилелдиң Дээди суду болгаш Эвилелдиң Үстүкү арбитраж суду Эвилелдиң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге суд эрге-чагыргазын боттандырар. Республикаларның Үстүкү суд, арбитраж органнарының даргалары албан-дужаалының аайы-биле Эвилелдиң Дээди Судунуң болгаш Эвилелдиң Үстүкү арбитраж судунуң составынга кирер.

19 чүүл. ССР Эвилелиниң прокуратуразы

Эвилелдиң хоойлужудулга актыларының күүселдезинге хайгааралды Эвилелдиң Чиңгине прокурору, республикаларның чиңгине прокурорлары (прокурорлары) болгаш оларга чагырткан прокурорлар боттандырар.

Эвилелдиң Чиңгине прокурорун Эвилелдиң Дээди Соведи томуйлаар болгаш аңаа отчёттуг болур.

Республикаларның чиңгине прокурорларын (прокурорларын) республикаларның үстүкү хоойлужудулга органнары томуйлаар, олар албан-дужаалының аайы-биле Эвилел Прокуратуразының Коллегиязының составынга кирер. Эвилел хоойлуларының күүселдезинге хайгаарал талазы-биле ажыл-чорудулгазынга олар бодунуң күрүнелериниң үстүкү хоойлужудулга органнарынга болгаш Эвилелдиң Чиңгине прокурорунга отчёттуг болур.

IV.

Түңнел чүүлдер

20 чүүл. ССР Эвилелинде националдар аразынга харылзажылга дылы

Республикалар бодунуң күрүне дылын (дылдарын) бот-тускайлаң тодаргайлаар. Орус дылды ССР Эвилелинде националдар аразынга харылзажылга дылы кылдыр Керээниң киржикчилери хүлээп көрүп турар.

21 чүүл. Эвилелдиң найысылалы

ССР Эвилелиниң найысылалы Москва хоорай болуп турар.

22 чүүл. Эвилелдиң Күрүне символиказы

ССР Эвилели Күрүне сүлделиг, Туктуг болгаш Гимнниг.

23 чүүл. Керээниң күштүг болуру

Эвилелди тургускан күрүнелерниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары бо Керээни чүүлдүг деп көргенде база оларның бүрүн эргелиг делегацияларының аңаа ат салган үеден соңгаар ол күштүг болур.

Бо Керээге ат салган күрүнелерге хамаарыштыр ол-ла үеден соңгаар 1922 чылда ССР Эвилелин тургузар дугайында Керээни күш чок болган деп санаар.

Бо Керээ күштүг болуп эгелээри-биле холбаштыр аңаа ат салган күрүнелерге эң-не таарымчалыг болур байдалдың чуруму база күштүг болуп эгелээр.

Совет Суверенниг Республикалар Эвилели-биле Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга кирип турар, ынчалзажок бо Керээге ат салбаан республикаларның харылзааларын ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазынга, бот-боттарының хүлээлгелеринге болгаш дугуржулгаларынга үндезилеп таарыштырар.

24 чүүл. Керээ талазы-биле харыысалга

Эвилел болгаш ону тургускан күрүнелер хүлээнип алдынган хүлээлгелери дээш бот-боттарынга харыысалгалыг болгаш бо Керээни үрээни-биле болдурган хоралдыг дуглап төлээр.

25 чүүл. Керээге өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер чуруму

Бо Керээни азы ооң тус-тус чамдык чүүлдерин Эвилелди тургускан бүгү күрүнелерниң чүгле чөпшээрежилгези-биле күш чок болдуруп, өскертип азы немеп болур.

Керээге ат салган күрүнелерниң аразынга дугурушканы ёзугаар аңаа чапсырылгаларны эргежок чугула болган таварылгаларда хүлээп алган туруп болур.

26 чүүл. Эвилелдиң үстүкү органнарының уламчылалдыг болуру

Күрүне эрге-чагыргазын болгаш эргелеп башкарылганы боттандырарын үзүктелиишкин чок болдурар сорулга-биле Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң үстүкү хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд органнары бо Керээге болгаш ССРЭ-ниң чаа Конституциязынга дүүштүр Совет Суверенниг Республикалар Эвилелиниң үстүкү күрүне органнары тургустунгуже чедир бодунуң бүрүн эрге-хүлээлгелерин моон соңгаар-даа хевээр арттырар.

СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелин чугаалажып тур бис

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИИЛИҢЕР

Бо чылдың август 13-те үнген «Шын» солунга Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының чаа Программазының төлевилелин парлаан.

Бистиң республиканың коммунистери ол чугула партийжи документини улуг сонуургал-биле өөренип, ханы анализтеп, Программада айыткан партияның принциптеринге, сорулгаларынга боттарының хамаарылгазын илередип турарлар.

СЭКП Төп Комитединиң июль (1991 ч.) Пленумунуң болгаш Программа комиссиязының шиитпирин ёзугаар төлевилелди нитти-партийжи чугаалажып көрүүшкүнче киирип турар. Ол доозулган соонда Программаны партияның ээлчег чок XXIX съездизинге чугаалажып көөр.

Чаа Программаның төлевилелин чугаалажып көрүүнче коммунистерни, чурттуң хөй-ниитизин партия Төп Комитеди болгаш комиссия чалап турар. Чугаалажып көрүүшкүн программның боттуг сорулгаларын ажылдап кылырынга, партийжи иштинги сырый каттыжыышкынынга, СЭКП-ниң бүгү ажыл-чорудулгазын чаартырынга идигин бээр.

Партия комитеттери күш-ажылчы коллективтерге, чонунуң чурттап турар черинин аайы-биле, хөй-ниитичи—политиктиг төптерге Программа төлевилелиниң чугаалажып көрүүшкүнүн организастаарын СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелиниң болгаш ону чугаалажып көөр талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында партия Төп Комитединиң июль Пленумунуң доктаалында айыткан. Ынчангаш Программаның төлевилелин кайбаа-биле сайгарып чугаалажыры амгы үеде хүнүң чугула сорулгазы болуп турар.

Бирги ээлчегде, чаа Программаның төлевилелин бүгү талалыг өөренип көөрү, ханы анализтээри чугула болуп турар. Оон соонда, аңаа хамаарыштыр сүмелерни болгаш саналдарны партия комитеттеринге, эге организацияларга киирип болур.

СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелин «Социализм, демократия, депшилге» деп улуг эге-биле адаан. «Социализм, демократия, депшилге—Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының эчис сорулгалары-дыр. Ол сорулгалар чоннуң эрге-ажыктары, сонуургалдары-биле дүгжүп турар дээрзинге бүзүрелдиг бис» деп төлевилелде бижип турар.

СЭКП бодунуң эчис сорулгаларын боттандырары-биле Программада бодунуң принциптерин, төөгүнүң кичээндирииглерин, чоокку үеде сорулгаларын, партия кымның эрге-ажыктарын илереглеп турарын, политиктиг хөделиишкинниң партиязы кандыг болурун кыска, тодаргайы-биле айыткан. Ылангыя чоокку үеде политиктиг система, национал харылзаалар, экономика, социал адыр, ооредилге, эртем болгаш культура, чурттуң айыыл чок чоруунуң болгаш камгалалының, делегей политиказының талазы-биле сорулгаларны билдингири-биле төлевилелде берген болгай. Коммунистерниң, республиканың хөй-ниитизиниң хүлээлгези болза, чаа Программада киирген принциптерни, сорулгаларны эки өөренип көргеш, оларга боттарының хамаарылгазын илередир апаар, тодаргайлаарга бодалдарын, саналдарын (немелделерин, казылдаларны, чаа чүүлдерни саналдап болур) киирер. Оон аңгыда партия бергелериниң дугайында ажык-биле чугаалап, партияны болгаш чуртту кризистен уштуп алырының чугула айтырыгларынче, партияны чаартырынче, оон ролюн бедидеринче, туружун быжыглаарынче кол кичээнгейни угландырып турар.

Республиканың коммунистери хөй-ниитизи СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелин чугаалажырынга идепкейлиг киржип, боттарының аңаа хамаарыштыр бодалдарын, саналдарын эвээш эвести киирери чугаажок.

Партияның чаа Программазының төлевилелин бистиң республикада чугаалажып турарының дугайында материалдарны бөгүнден эгелээш парлап эгеледивис. «Шын» солуннуң редакциязынче чаа Программаның төлевилелинге хамаарыштыр саналдарыңарны бижиирнерин дилеп тур бис.

СЫРЫЙ КАТТЫЖАРЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязының чаа Программазының төлевилелин «Социализм, демократия, депшилге» деп эгениң адаанга парлааны таварылга эвес деп бодаар мен. Чүгле партияның эвес, харын бүгү чурттуң салым-чолунга, амыдыралынга эң чугула бо документини 1991 чылдың ноябрь-декабрьда болур СЭКП-ниң ээлчег чок XXIX съездизинге чугаалажып көргеш, бадылаар, хүлээп алыр болгай.

Талыгыр келир үениң эвес, а бистиң амгы бо нарын, берге үевистиң болгаш 90 чылдар дургузунда эң чугула сорулгаларны Программа төлевилелинде тодаргай айытканын чүүлдүг деп санаар мен. Бо чугула документиниң оруунда тыва дылче очулдурарынга киржип, ону кичээнгейлиг номчуп, өөренип көрдүм. Ынчангаш төлевилелди ниитизи-биле деткиир мен.

Партияның ам болур ээлчег чок шуулганың чугаалажып көөр документ — хамыктың мурнунда партияның болуп политиктиг, теоретиктиг кризистен, чуртту социал-экономиктиг база политиктиг кризистен уштурунуң, социалистиг Ада-чурттуң салым-чолун, хамааты тайбыңның болгаш Совет Эвилелиниң бүгү улустарының чаагай чоруун үнелээр бүгү кижилерни сырый каттыштырарының программазы-дыр деп бодал мээң сагыжымга кирип келир-дир.

Ынчаарга «Политиктиг хөделиишкинниң партиязы дээш» деп бешки бөлүкте чамдык домактарны номчааш, баштай пат-ла кайгап, дыка үр боданып бистиң партиявыстың үндезилекчизи Владимир Ильич Ленинниң 1905 чылда бижээни «Социализм болгаш шажын-чүдүлге» деп чүүлүн база катап номчуур, өөренир ужурга таварыштым. Бешки бөлүкте мынчаар бижиттинген болду: «Партия кежигүнү кижи бодунуң билиглеринге болгаш арга-шинээзинге чоптуу-биле дүгжүп турар партийжи ажыл-чорудулганың хевирлерин шилип алыр хостуг аргаларлыг болур. Ол партияның болгаш ниитилелдиң амыдыралынга хамаарышкан кандыг-даа айтырыгларның талазы-биле бодунуң туружун ажык илерээйлээр. СЭКП-ниң политиказын хевирлеп тургузарынга дорт киржир, **атеистиг үзелдиг болур азы чүдүүр эргелиг...»** (сөстүң состерниң адаан мен шыйдым — автор).

«Коммунистер чүдүүр эргелиг» деп В. И. Ленин кажан-даа бистерни өөретпээн. «Социализм болгаш шажын-чүдүлге» деп чүүлүнге 1905 чылда-ла ол мынчаар бижээн: «Социалистиг пролетариаттың партиязынга хамаарыштыр шажын дээрге хуунуң херээ эвес-тир. Бистиң партиявыс болза ажылчын ангының хостаар дээш медереллиг, мурнакчы демиселчилериниң эвилели-дир. Шажынның чүдүлгези хевирлиг медерел чок, дүмбей азы бүдүүлүк чоруктарга хамаарыштыр ындыг эвилел тоомча чок болбас болгаш болуп-даа шыдавас ужурлуг. Шажынның туманнаашкынынга удур шуут-ла идейлиг, чүгле идейлиг чепсек-биле, бистиң парлалгавыс-биле, бистиң сөзүвүс-биле демиселди чорудар дээш хүрээхиитти күрүнеден бүрүн ангылаарын негеп турар бис» (Чогаалдарының Долу чыындызы, т. 12, арын 145).

Эртемниг социализмни болгаш шажын-чүдүлгени эптештирери кажан-даа болдунмас деп бодап, билип чоруур кижи мен. Социализмниң идеялары, принциптери эртемге үндезилеттинген. А шажын-чүдүлгениң принциптери — мугулай чүдүүшкүнге үндезилеттинген. Шаанда от-кес безин чок чораан шагда бойдустуң дошкун болуушкуннарынга күш четпес кижилер чүдүп, тейлеп чораан деп билир мен.

Амыдырал болгаш байдал кандыг-даа болуп келзе, бистиң партиявыс, оон кежигүннери СЭКП-ниң үндезилекчизи В. И. Ленинниң номналындан кажан-даа ойталавас, ону хажытпас ужурлуг деп санаар мен. СЭКП-де чаңгыс Устав, чаңгыс сагылга-чурум бар болгай. Ленинчи партияның бижедин тудуп алгаш, бурганга чүдүүр эрге коммунист кижиде бар бе, ынчаш? Чок, деп санаар мен. Кежигүннери бурганга чүдүп, тейлеп чоруур партияның херээ чүл? Партия — ажылчын ангының хостаар дээш медереллиг, мурнакчы демиселчилериниң эвилели-дир деп, В. И. Ленин бистин өөреткен-дир. Коммунистиг партияның үндезилекчизиниң ол чагыындан ойталаар, оон номналын хажыдар эрге коммунист кижиде бар бе, ынчаш. Чок!

Партия кежигүнүнүң чүдүүр эргезиниң дугайында СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелинде киирген чаа чүүл бир эвес стратегтиг характерлиг болза, мен ол чүүлге шуут удур мен. А бир эвес ол чүүл, бирээзэр чугаалаарга, коммунистиң чүдүүр эргезиниң дугайында чүүл тактиктиг бодал-биле төлевилелде бижиттинген болза, ажырбас. Бо айтырыгны 1991 чылдың ноябрь-декабрьда чыылдырар кылдыр СЭКП ТК-ның июль (1991 ч.) Пленумунуң доктааткан партияның ээлчег чок XXIX съездизинге бистиң республиканың коммунистериниң өмүнээзинден баар делегаттар кичээнгейлиг көөрүн дилээр бодаан мен.

Алексей ДУТЕРЖАА.
1943 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

мер ажыл-агыйларының хөй муруузу сандараашкынның халаптыг кыдыында келген. Хоорай болгаш коданнар арызынга өртектерниң деп болур чоруу үрелген. Кывар чүүлдүң, артык кезектерниң чогу, кодээ ажыл-агый техниказын, өске-даа материалдарны бүдүрери база чорудуп бээри эвээжээн чорук, дорту-биле чугаалаарга, тараачыннарны эң-не аар байдалга таварыштырган. Мындыг берге байдалга таварышкан тараачыннар чуртка корум-чурум черле тургустунар, бистиң бүгү ниитилеливис оларже кичээнгейни салып, байдалды экижидеринге оларга дузалаар дээрзинге идегеп турар деп бодаар мен.

Чамдык солуннарны катап бүрүткээриниң хуусаазын база негелделерин журналистерниң бирээзи сонуургап айтырган болгаш комитетти тургусканын «эргилде-дир» деп адап, ону 1917 болгаш 1964 чылдар-биле деңнейлээрин оралдашкан.

Аңаа Г. И. Янаев мынча деп харыылаан: солуннарны катап бүрүткээриниң чорудулгазын саадатпас бодап турар бис. Катап бүрүткээринге үндезин болур негелделерни тайылбырлаар деп бодавайн тур мен. Эрткен дүне күрүне эргилдези болган дээр бадыткаашкын-биле чөпшээрешпес мен, чүге дээрге Конституцияның норма-чижектеринге даянган бис. Бистиң хүлээп алган шиитпиривисти ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бадыткаары хоойлу-дүрүмнүң болгаш Конституцияның бүгү норма-чижектери сагыттынган деп демдеглээр аргалы бээр. Бо деңнештиришкин чүүлдүг эвес болгаш кандыг-даа демейлээшкиннер черле айыылдыг деп бодаар мен.

Совет күрүне баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Г. И. Янаев өске бир айтырыгга харыылавышаан, мынча деп чугаалаан. Михаил Сергеевич Горбачевтуң кадыкшыл байдалының дугайында эмнелге түңнелин чогуур үезинде парлаар апаар. Германия биле ССРЭ-ниң керээзин тургустунган бо байдалда күүседириниң перспективаларынга хамаарыштыр Г. И. Янаев харыылавышаан мынча деп чугаалаан: даштыкы политика талазы-биле Совет Эвилели бодунга алган хүлээлгелерин, оон иштинде каттышкан Германияның мурнунга хүлээлгелерин ол бадыткааны Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң медегелинде айыткан.

Чуртта национальдар аразынга чөрүлдээлерни соксадырынче угланган хемчеглерниң планынга хамаарыштыр элээн кеш айтырыгларны оралакчы президентиге адрестеп салган.

Национальдар аразының харылзааларында бар дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырар талазы-биле хемчеглерниң планы бисте бар деп, Г. И. Янаев дыңнаткан. Шуут-ла тодаргай планнар бисте база бар.

Олар Армения биле Азербайджан аразында нарын айтырыгларны таарыштыр шиитпирлээри-биле холбашкан. Национальдар аразының өске-дее айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле тодаргай саналдар бар. ССРЭ-ниң мурнунда туруп турар эң чугула айтырыг ол деп бодап тур мен. Чурттуң удуртулгазы, Онза байдал талазы-биле комитеттиң удуртулгазы ол айтырыгларны доп-дораан шиитпирлээр хүлээлгелиг-дир.

М. С. Горбачев-биле журналистер кажан ужуражып болур ирги деп, конференцияның киржикчилери сонуургаан. Михаил Сергеевичиниң кадыы ажаа апаарга дээн харыы бердинген.

О. Д. Баклановтан мындыг айтырыг салган: шериг албанныгларга хамаарыштыр чурттаар орон-сава, аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээр дээш кандыг хемчеглер алыр деп турарыл? Ылангыя чамдык чурттардан үнген соонда берге байдалда туруп турарларга хамаарыштыр.

Харыы: бар турар бүгү курлавырларны мөөңнээш, шериг албанныгларга база оларның өг-бүлелеринге бажыңнар тударын дүргедедир. 200 муң хире өг-бүлелерге бажың херек. Ындыг байдалды кончап-даа ажаа деп болбас. Боттарывыстың курлавырларывысты-даа, дугуржулга ёзугаар даштыкы чурттардан алыр чүүлдерни-даа ажыглаар.

Президент Ельцинниң департизация дугайында Чарлыынга хамаарыштыр айтырыгга харыылап тургаш, Г. И. Янаев мындыг чүүлдү онзалап демдеглээн: хүлээп алдынган бүгү чарлыктарны, доктаалдарны чуртта онза байдалды барымдаалап көөр. Бо таварылганы ажыглааш, күрүне баштыңының хүлээлгезин күүседип турар кижи мынча деп чугаалаан: Россия Федерациязының удуртулгазының кылып турар чүүлдери, чижээ, чагыртпазынче кыйгырыглар дээрге кончуг айыылдыг политика-дыр.

Ындыг политика корум-чурум үрээшкиннеринге, харын-даа боо-чепсектиг чаалажыышкынга чедирип болур. Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди бо дугайын бүгү совет кижилерге сагындырарын бодунуң хүлээлгези деп санап турар. Оожургалдыг чорук болгаш корум-чурум бүгү-ле черлерге хандыртынар дээрзинге идегеп турар бис.

Эвилел керээзинге ат салбас деп турар Прибалтика республикаларынга, Грузияга, Арменияга болгаш Молдовага хамаарыштыр комитеттиң туружу кандыгыл деп айтырыгга харыылап тура, Г. И. Янаевтиң демдеглээни болза: бо талазы-биле бистиң туружувус өскерилге чок, ол дугайын Президент М. С. Горбачев чонга чаңгыс эвес удаа чугаалап келген. Бис чурттуң улустарының күзел-соруунуң илерээшкинин хүндүлээр бис. Чурттуң төөгүге кандыг оруктап хөгжүүрү хамаарыжып апаар Эвилел керээзин хүлээп алдынган база бүгү чоннуң ону чугаалажып көрген турарын чедип алыр дээш кызар бис.

Чуртта байдалдың чогумчаалыныык хире-чергези-биле демократтыг принциптерге дүүштүр Совет Эвилелиниң Президентизин дорт соңгууру дээш бис деп, Г. И. Янаев номчаан чугаалаан.

Оон соондагы хөй айтырыгларга харыылап тура, комитет кежигүннери журналистерге мынчаар тайылбырлаан: Онза байдал киирген девискээрлерниң хамаатыларының шой-бээр шимчээри хостуг эргени арттырган. Комитет бодунуң ажылын чөпшээрежилге аргазы-биле боттандырар деп турар.

Бистиң ниитилеливистиң амыдыралынга сөөлгү чылдарда М. С. Горбачевтуң ролюнуң дугайын чугаалап тура, Г. И. Янаев мынча деп демдеглээн: 1985 чылда демократтыг чорудулгалар чуртка калбаа-биле эгелезин дээш Михаил Сергеевич кедергей хөйнү кылган. Ону бүгү талалыг хүндүлээринге ол төлептиг. Бис демократтыг орукче кирериңис дээш ол бүгү чүүлдерни кылган.

(СЭТА).

ЧҮГЕ БЕРБЕЙН ТУРАРЫЛ?

Компенсация акшазы деп чүве тургузупканының соонда редакцияларны ол акшаларны кым, кажан, кайызы канчаар алыр дугайында орта билип чадап каан номчукчулар чагааларын-биле шуут-ла штурмчап эгелээн. Ынчаарга социал айтырыглар килдизиниң бир чердыгар айтырыы ол апарган: чагааларны специалистерге чедирер, тайылбыр кылдыртыр, телефон дамчыштыр хөй улус-биле харылзажыр, ээй-дедир чагаа-хоорааа чоргузар... Ынча хөй негелде, дилег, хомудал кирип туруп бээрге, килдистиң ажылдакчылары чамдык-чамдыкта өске чугула айтырыгларга күш четпестей бээр апарган. Чагааларны номчуп олурарга, колдуунда-ла тус черлеринге шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар салдынган болур. Элээн хөй бөлүк чагааларны Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунге апарып берген бис. Оон ажылдакчылары чамдык чагааларга хамаарыштыр черлерже командировкаларже үнүп, кым-бирниң дилээн езугаар пенсия азы пособиениң эвес санап кааны шын эвес санап кааны чылдагааның тодарадып турган.

Кезек чагааларга доктаап көрээлиңер. Чадаанадан Светлана Монгуш база Бажын-Алаак суурдан Долзанмаа Саая барык демей чыгыы айтырыгларны салган. «Бодум ажылдап турар кижи мен. Амдыызында чаш уруг азырап олурар. Биске, декрет шөлээде олурар иелерге компенсация бербейн турар. Ол шын бе?» Мындыг утказыг чагаалар биске болганчок келгилээр. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң пенсия болгаш пособие килдизиниң улуг инспектору Вячеслав Амыртааны тайылбыр бээрин дилээн мен. Оон харыызы мындыг: «1.5 харга чедир уруун азырап олурар иелерге район коэффициентизи-биле катай айда 72 рубль компенсация кордүнген. А 1.5 хар чедир уругнуң бир айда пособиези — район коэффициентизи-биле 132 рубль. Оон соонда компенсацияның хемчээлин иениң ажылдап турар чери шиитпирлээр. Уруг 1,5—3 харлыг турда оон пособиези 96 рубль апаар».

Светаның ийи дугаар айтырыы база бар: «Ажылдап турар улустуң компенсациязы баштай 90 рубль турган, ам 60 рубль апарган. Ону ажылдаан шалыңында кадып каан дээр, чүү-даа билдинмес» дээн. Бо айтырыгга база-ла В. Б. Амыртаа харыылаан: «Бүдүрүлге чериниң бээр компенсациязының хемчээли 60 рубльден батпас ужурлуг. Бир эвес баштай 90 рубль берип турган болза, оон ол хире акшаны төлептер шыдалы бар турган-дыр».

Кур-Чер суурдан Кара-кыс Куулар база компенсация бербээн деп хомудаан. Бо айтырыгны ол ажылдап турар черинге, оон профкомунга тургусса эки боор. Кызылдан Д. Куулардың бот ие кижиге 96 рубльден өңгыда компенсация албайн турар мен деп хомудалынга хамаарыштыр ону автор боду сүрүшсе эки деп сүмелээн. Чүге дээрге оон документилеринде будулган чүүлдер бар.

Шагаан-Арыгдан Любовь Монгуш ап турар акшаларының кайызы компенсация кайызы пособие деп чүвени билбейн турар. «Мээң 2 харлыг оглум кайы хире акша алыр ужурлугул?» деп ол айтырган. Вячеслав Амыртааның аңаа харыылааны болза, авторнуң 2 харлыг оглунга бир айда 96 рубль пособиеден өңгыда, уруглар хевииниң өртээниң улгатканы дээш кварталда санында 50 рубль онаажыр. А уруглары 1.5 хар ажа берген ажылдавайн турар иелерге компенсацияны төлээр. Телевезин бүдүрүлге чери боду билир деп ол тайылбырлаан.

Үш хар чедир уруг азыраары-биле холбаштыр ажылдавайн турар бөлүк авалар редакцияже Чыраа-Бажындан чагаа чорутkan. Аңаа комментарий бээри-биле профэвилелдериниң республиканың ажылдакчыларын дилээн бис. Оларже РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың май 5-те үндүрген доктаалындан ушта бижилгени чорудуп бергениниң дугайында садыг, ниитиниң чемнелгезе болгаш херевлекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң рескомитединиң даргазы Э. Ш. Ондарның ат салган харыызы мурнумда чыдыр. Черле ынчаш келген чагаа бүрүзүн кичээнгей чок арттырбазын бодап турар бис. Бир бөлүк чагааларга комментарийни юрист Л. Дамдын, Социал хандырылга министерствозунуң ажылдакчызы М. Ондар дээш, өске-даа специалистер берип турган. Ынчалза-даа солунга билдингир кылдыр тайылбырлап берген-дее болза катап-катап айтырып туруп бээрге, чамдык улус солун номчуп, хайгаарап турар ирги бе деп кижи чайгаар дагалзай бээр.

Чагаалар допчулалы

Чаш уруг-дарыг азырап олурар иелер чамдыкта ыцай-бээр сүржүп четтикпестээ болбайн канчаар. Ынчангаш чер-черлерде бухгалтерлер, профком даргалары бо кижилерге онзагай кичээнгейлиг болуру албан. Пособие, компенсациязын ап кээрге, кассирлер оларга «ол акша бо, дүгүзү бо-дур» деп тайылбырлап берзе кандыг боор. Ынчангаш чер-черлерге кижилер-биле тайылбыр ажылын чорудары тоң чугула-дыр. Чада аайы-биле специалистер, сай-хаа ажылдакчылары бухгалтерлер, инспекторлар, юристер дээш тайылбыр кылыкпы деп кижи-ле хөй деп бодаар-дыр мен. Ынчан хөй номчукчулар хуу айтырыглары-биле редакцияны дүвүредип, чол ажылындан чардыктырып турбас ийик.

Оон аңгыда бир чугаалаксаан чүүлүм — тыва-даа, орус-даа хөй санныг солун, сеткүүлдерде компенсация-биле холбашкан тайылбырларны берип турар. Ындыг болганда номчукчулар оон боттарынга хамаарышкан бээр чүүлдерни ол кезип, шыгжап ап турза таарымчалыг болгу дег. Солунну чагыдып алганда, ону номчукчунуң тайылбырлакчызы, дыңнадыкчызы, сүмелекчизи кылдыр көөрү чөп болбайн аан. Ынчалза-даа бир чамдыкта редакция черин справка бээр контора азы айтырыг шиитпирлеп бээр күүсекчи орган кылдыр бодай бербезин күзенчиг. Журналистерниң ол чокка-ла кылыр ажылы четчиир болгаш ватар болгай. Ассалыг болза тус черинге айтырыын шиитпирлеттирип ап, оон хоржок болза сүдтажыырынга чедир хемчээн алгаш, оон редакциядан дуза дилезе кандыгыл? Мындыг күзээшкиннер-биле бо допчуларды үндүрер-дир мен.

Надежда ЭРГЕП.

ПЕНСИЯ ФОНДУЗУНГА ДАДЫВЫР

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың январь 15-те № 510-1 доктаалын ёзугаар бүгү бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери өмчүнүң хевиринден болгаш удуртуп турар черлеринден хамаарылга чокка, РСФСР-ниң Страхование фондузунга страхование дадывырын ажыл төлевириниң санаттынган фондузунга хамаарыштыр 20,6 хуу хемчээлдиг кылдыр 1991 чылда төлээр.

Ынчаарга хуузунда күш-ажыл чорудулгалыг хамаатылар, оларның иштинде фермерлер орулгазының 5 хуузу, ажылдап турар хамаатылар ажыл төлевириниң 1 хуузу страхование дадывырын төлээр. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар автор гонорарының түңнүнден 26 хуу хемчээлдиг страхование дадывырын РСФСР-ниң Пенсия фондузунга киирер.

Инвалидтерниң болгаш пенсионерлерниң хөй-ниити организациялары, оларның бүдүрүлгелери, албан черлери, каттыжыышкыннары, чередилге черлери страхование дадывырын төлээриндөн хостуг.

Ажыл төлевириниң (орулганың) бүгү хевирлеринден страхование дадывырын бүдүрүлгелер болгаш организациялар ап санаар, ынчаарга «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр пенсияны оортан санзар, ажылдаар аргазын түр када чидиргени дээш эмчи бюллетениниң ёзугаар пособие страхование дадывырынга хамаарышпас.

Ажыл төлевиринден үндүрүг шилчидеринге доктааткан хуусаада—айда бир катап страхование дадывырын бүдүрүлгелер болгаш организациялар төлээр.

Хуузунда ажыл-чорудулгалыг (күш-ажыл) хамаатылар үндүрүг органнарынга киирген декларация бижикке үндезилээш, орулгазындан страхование дадывырын төлээр. Дадывырны аванс кылдыр эрткен чылдың орулгаларын ёзугаар дадывырның чылда түңнүн 25 хуузун кварталда санында төлээр, а дадывырны бир-ле дугаар төлээр кижилер үндүрүг органнарының санап көргени бо чылдың чижек орулгазының 25 хуузун төлээр.

Тараачын ажыл-агыйларының кежигүннери (фермерлер) РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июнь 4-те доктаалынга дүүштүр страхование дадывырын чылда ниитизи-биле ажыл-чорудулгазының түңнелдерин барымдаалап орулгаларының дугайында декларация бижикти күрүнениң үндүрүг органнарынга киирген сөөлүнде төлээр, ынчалзажок дараазында чылдың апрель 1-ден орайтадып болбас. Страхование дадывырын төлээр кылдыр доктааткан хуусаа эрткен сөөлүнде телеттинмээн дадывырны өре деп санаар болгаш оон түңнүн 0,1 хуузу хемчээлдиг немелде хөөлээшкинни хонук бүрүзү дээш төлээр.

Тус-тус хамаатыларны керээ ёзугаар хөлезилеп алган кижилер страхование дадывырын шалыы берген айның дараазында айның 5-ке чедир төлээр. Доктааттынган хуусаа эрткен сөөлүнде телеттинмээн түңнү өре деп санаар болгаш немелде хөөлениишкинни киир санап эгелээр.

Хуусаазы эрткен өрелерниң хөөлениишкинин хүн бүрүде дараазында хемчээлдер ёзугаар немээр: организациялар болгаш бүдүрүлгелер өре түңнүн 1 хуузун, ол бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының ажылдакчылары —0,5 хуузун, хамаатылар — 0,1 хуузун немей төлээр. Хуусаазында чедир телеттинмээн өрени болгаш оон хөөлениишкинин кады төлээр.

Пенсия фондузунуң акшаларыныниң күсели-биле бүдүрүлге ажылдакчыларының уругларынга пособиелер төлээр талазы-биле дараазында хемчээлдерге чарыгдалдарны кылыр эргени страхование дадывырының бүгү төлекчилеринге тывыскан.

— бичии уруг 1.5 хар четкиже чедир ону азыраар талазы-биле пособиени 132 рубль.

— бичии уруглар 1.5 хардан 6 хар четкиже—96 рубль.

— 1,5 хардан 6 хар чедир назылыг бичии уруглары болгаш эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге —12 рубль.

Ф. ЧЕРНОУСОВА.
Пенсия фондузунуң экономиктиг килдизиниң начальниги.

РУСТ ЫШКАШ УЖУТКАН

Таиланд провинция Удонтханиде турар бир объекче хеп-херекселдиг кызыл беш-алырларлыг самолёттар шуургедеп кээрге, ында кижилер та чүү деп бодаан. Чогум ол чер «Американың үнү» радиостанциязынга хамаарыжыр чүве-дир.

Ол самолёттар — 4 «Ан-2» «Интер Л» деп лаос фирманың садып алганы ужар чүүл техниказының бир кезии-дир. Баштай оларны алыр, оон чоорту оон-даа болбазын техниказы садып алыр дээн фирма боор-тур.

Ол дөрт самолётту часкаш, вуччулуг «Услан»-биле вьетнам порт-хоорзаң Дананга экkeп каан. Аңаа совет техниктер оларны катап эттээн. Алды хонганда-ла ук самолёттар Вьентьянче ужуп үнүпкен. Отрядты дуржулгалыг лаос штурман баштап чораан.

«Июнь 22-де 7 шак 10 минута турда ол алды кежигүнүг экипажтар ужуп үнген — деп, ук отрядтың командири Владимир Егоров чугаалады — Агаар шоодуг-ла эвес, мунгаш булуттар, часс, чаңнааштааштар-даа болур чадавас. Аңгы-аңгы бедиктерге чорбувус. Ынчалзажок муң метрден өрү көдүрүлбедивис. Угаавышкынны болганчок-ла өскертир ужурга таваржыр: чинныкка таварышкы дег булуттарны ойбажке талаар. Бистиң санап турганывыс-биле черле чертиже чоокшулап келгеш кызаннаашкыны улуг кара булуттарга таваржы бердивис, оларны оор чораш аза берген болдувус. Ам канчаар, улай ушкааш, булуттарда ойбак чер көрүп кагдывыс. Чавыдаар деп команда бердим. Алаавыста калбак хем кыланнап чыдыр. Меконг-тур деп бодай тыртып кааш шимчилбейн чиге үне бээривей дилиндек тып алдывыс. Чүгле ында машина-техника бар. Хонар дээп тур бис деп көргүзери-биле дескиндир ужудувус. Аладыңда кижилер бистин билип кааш, дилчиректи хостай берген. Дөрт дескингеш, чавызап баткаш, черге шымбай чер дилиндекке хонуптувус.

Сонуургап номчуңар

Самолёттар чанында тур бис, дөрт америкаи доораан маннажып келди. Кайгааннары хөлчок ынчалза-даа шырайлары чазык. Оон тус чериниң төлээлекчилери шериглер кээп эгеледи. Шыдаар шаавыс-биле чүү болганын тайылбырлаарын оралдажып тур бис. Сөөлүнде самолёттар чанынга машина кээп доктаады, ол провинцияның губернатору Тхават Потхисунтхори дээрзи болган. Байдалды өөренип көргеш ол бистиң чемнерин хаарып дужааган, оон соонда «Парадиз» отельге аппарып каан. Тааныштадып үш хондувус.

Бо болуушкун дугайында медээ алгаш, Удонтханиге ССРЭ-ниң Таиландыда элчин чериниң консул килдизиниң эргелекчизи Александр Петраков биле «Интер Л» фирманың талазы Юрий Суров (Вьентьянеден) четкен келгеннер. А тайландтыг чагыргалар ол аразында 18 кежигүннүг комиссияны тургузупкан, оон составынга хаанның шериг агаар күштериниң дээди дужаалдыг лары база кирген. Комиссияның ажылын ШАК-тың штаб начальниктиниң оралакчызы вице-маршал Правит Потеврафан удуртуп турган.

Самолёттар чүге ынчаар бүдүүттүнганыл, чүге ындыг демдектерлигил деп айтырыг салдынган. Оларны баштай ССРЭ-ниң ДОСААФ-ынга бээр деп турган, «Интер Л» фирма оларны ык организациязындан садып алган сөөлүнде ийи ногаан, ийи сарыг самолётту эде будуп алыр деп турган деп харыыны комиссия алган.

Таиландтың девискээринге самолёттар бир шак ажыр ужуп, чурт иштинде 80 ажыг километр ханылай бергени хөй айтырыглар чылдагааны болган.

Чүү-даа болза, адак соонда бо бүгү өжегээр кылдынмааны таиланд албан кижилери демдеглээн. Совет самолёттарда арткан кывар чүүлдүң байдалы өске черге хонуп аар канмыг-даа арга чок турганын херечилээн. Лаосче ээри шуут болдунмас херек турган. Владимир Егоровтуң самолёдунуң чүгле 25 литр кывар чүүлдүг арткан, ол дээрге дээнүп-ле 7-10 минута иштинде ужударынга четтир турган-дыр деп экспертер тодараткан. Сааврыр ёзугаар алыр болза, база 200 литрден эвээш эвес кывар чүүл артып турда-ла, ужудукчу хонар черин баш удур билген турар ужурлуг. Истелгениң түңнелинде мынчаар бижээн: бо болуушкунуң кол чылдагааннары болза агаарның нарын байдалдарында көөр аргазы чок болганы, лаос девискээрге таваржып келген бедик дагларны ойр дээш отрядтың маневр кылыры эргежок чугула апарганы».

...Совет «шериг-транспорт» самолеттарын үдээр дээш июнь 27-де хөй кижи чыглып келген. Үрде манаан аалчылары-биле дөмей чылыг байырлажышкын болган. Чаа таныштарын үдеп каар дээш губернатор боду база чедип келгеш, оон провинциязынга база катап кээрин чалаан, чүгле туристээр чөпшээрелдиг... Ол-ла хүн 13 шак 30 минута турда, дөрт биплан (ийи чалгыннып самолёттар) Вьентьянның «Ваттай» аэропортунга хонупканнар.

Шак мынчаар, өжегерээн эвес-даа болза, совет ужудукчулар «Руст ышкаш ужудуушкуннарга» боттарының «үлүүн» киирген, Таиланд парлалгазының дыңнадыгларындан алырга, дөрт «агаарга кагылчыларының» ужудуушкунун ШАК-даа, агаардан халдаашкынга удур камгалал-даа эскербейн барган. Агаарның берге байдалының шаптыкы болганы чугаажок. Оон калында самолёттар чавыс чораан, ылыг байдалды оларны «тудуп» аары ындыг-ла белен эвес.

Дмитрий ПАНФИЛЕНКО.
(ЧМА)
Вьентьян.

ДААРАП ӨӨРЕНЗЕ

Тыва улустуң национал культуразының чарылбас кезээ хеп, эт-сеп. Национал тоннарны, калыг идиктерни даарап, эдилелдерни кылып эгелээни эки-ле-дир. Совхозтарга, агитквартираларга хеп даараарының бөлгүмнерин организастаар болза, шевер кижилер кады хөй. Олар канчаар даараарын айтып бээр. Таптыг айтырып албас болза, чаңгы бөрттериниң тейи эмин эрттир шиштейип, тоннарның чеки узап, ындыг идиктер хевир чок болуп турар-дыр. Ол четпестерни эдер херек.

Дүнчелей ШОЙДАР.
Чадаана хоорай.

Абитуриент—91

АЖЫЛДАР ШУПТУ ЭКИ...

Ыландыя үстүкү класстарга кол бир ажылдың бирээзи — өөреникчилерниң профессия шилилгези болгай. Школаны доозуп, амыдыралдың делгем оруунче үнериниң кырында келген оолдар, уруглар кая ажылдаарын азы өөренирин тодарадып алыр болза, оларның боттарынга-даа, ада-иезинге-даа, күрүнеге-даа эки болуру чугаажок. Тываның школаларының доозукчуларының чамдыызы кая өөренирин, ажылдаарын школа доосукжеге чедир тодарадып албаан боор деп чүвени «Шын» солунга келген чагаалар, редакцияга кээп турар медээлер херечилеп турар. Доозукчуларның арам-саар байдалда артып каап турары, школаларда өөреникчилер-биле профессионал ориентация ажылы кошкак чорупкан турарының бадыткалы-дыр.

Школа доозукчуларының «Шынче» бижээн чагааларының чамдыктарын допчулай кааптаалы. Кунгуртуг ортумак школазының 11 клазының өөреникчилериниң мурнундан келген чагаа. Экономистиң эртемин кайы дээди өөредилге черинге чедип ап болурун, бир эвес кайы-бир институтта өөредип турар болза, ынаар кирерде кандыг шылгалдалар дужаарын айтырып, оларның айтырыынга **редакция дорт болгаш дүрген** харыылап бээрин чагааның авторлары негээн. Бо чагааны номчааш, Кунгуртуг школазының экономист болуксап турар доозукчулары экономист кижиниң ажылын эки-ле билбес, оларны кайда, канчаар белеткеп турарын школа доосукже чедир сонуургаваан, дужа келбиже айтырыг салып, солунче чагаа бижээн деп бодалга кижи кээр чорду. Бир эвес олар ылап-ла экономист болуксап, ооң ажылын сонуургап турган болза, экономистерни кайда, канчаар белеткеп турарын баш бурунгаар билип алыр ужурлуг турганнар. Оон ыңай кандыг-бир айтырыгга харыы бээрин негээн кижилерниң чагаалары «Шын» солунга бола келир. Редакциядан харыы албайн барган, хомудаар авторлар база бар. Солун дээрге айтырыгларга харыы бээр чер эвес дээрзин бистиң номчукчуларывыс билзе чогуур. Рынок харылзааларынче шилчип турары-биле харылзаштыр Чамдык редакциялар айтырыгга харыы бээриниң мурнунда айтырыг салган кижилерден төлевир ап турарының чижектери бистиң чуртувуста тыптып келген. Бир эвес Кунгуртуг школазының доозукчуларының арагзынга профессионал ориентация бедик деңнелге турган болза, кайы өөредилге черинде кандыг профессияга өөредип турарын, кандыг шылгалдалар дужаарын олар справочниктерден билип ап болур турганнар ийик.

Кайда кооперация институттары, техникумнары барыл, ынаар канчаар кирип ап болурунуң дугайында айтырыгны Ишкинден М. Долаана база айтырган. Кооперация ажылдакчыларын кайда белеткеп турарын билбес болганда, кооперация ажылдакчыларының ажылының дугайында ол чүнү билир ирги?

Школа доозукчуларының чамдыызы институттарже дужа келбиже кирип турарын шылгалда мурнуу чарында беседалар көргүскен. Кайы-бир институтче кирип турар оолдар, кыстарның аразында чедип алыр деп турар профессиязының дугайында билир чүүлү мырыңай чок чыгыы кижилер база тургулаан.

«Тыва кобальт» комбинаттың баазазынга № 9 профессионал-техниктиг училищениң ора-сомазын тургузуп, анаа ажылчын профессияларның кыска курстарын ажыткан. Ол курстарга Хову-Аксында школаларның өөреникчилерин база хаара тудкан. Химиктиг анализ лаборантызының мергежилин шиңгээдип ап турганнарның аразынга ол школаларның аразынга ол школаларның доозукчу класстарының өөреникчилери база турган. Курстарны доозуп турар үеде өөреникчилер-биле беседа үезинде оларның аразында комбинатка өөренип алган профессиязының аайы-биле ажылдап артып каар күзелдиг кижи барык чок болган. Институтче кирбейн барган таварылгада комбинатка өөренип алган профессиязы-биле ажылдап болурунуң дугайында бодалын оларның чамдыызы илереткен. Оон ыңай химиктиг анализ лаборантызы деп профессиялыг-даа болза, оларның барык шуптузу гуманитарлыг эртемнер өөренир дээди өөредилге черлеринче кирер күзелдиг болган. Моон ап-гаш көөрге Тываның улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи турган, өөреникчилерниң профориентациязын чедиишкинниг чорудуп болур Хову-Аксында школаларда безин бо ажыл ындыг-ла эки эвес ышкажыл.

Школа доозукчуларының барык шуптузунуң дээди азы ортумак өөредилгеге кириксээр чоруу ажылчын профессия чедип алыр, бүдүрүлге черлеринге барып ажылдаар дугайында ориентация ажылы школаларда шоолуг-ла чорбайн турарын херечилеп турар. Бистиң чурттап турар бажыңнарывысты тудуп, кижип-чип турар чемивисти бүдүрүп турар кижилер ажылчыннар-ла болгай. Бүгү-ле материалдыг чаагай чорукту олар тургузуп турар. Бир эвес шупту-ла эмчилер, инженерлер, ужудукчулар, артистер апаар болзувусса, бажыңны кым тударыл, малды кым азыраарыл, тарааны кым өстүрерил? Школада-даа, өг-бүлелерде-даа оолдар уругларны дээди эртем чедип алырынга угаадып турар.

Бир теледамчыдылгага америк фермер дугайында сюжет көргүскен. Ол фермер оглун көдээ ажыл-агый таласы-биле эртемге өөредип чоруткан, оглу доозуп алгаш келгеш, адазының ажыл-ижин уламчылаар ужурлуг. Бо фермер оглун анаа-ла эртем чедип алзын дээш эвес, а ажылчыкке, амыдыралга херек боорга өөредип чоруткан.

Бис база оолдар, кыстарны анаа-ла эртем чедип алырынга эвес, а амыдыралга ажылчыкчы кижи турушту эвээр, кандыг-даа ажылды кылырын амыдырал негеп кээр, ынчанмас болза, тодуг-догаа амыдырал турбас деп чүвени медерел билир кижилер кылдыр кижизидер, өөредир ужурлуг эвес бис бе?

ТЫВА УРАН ЧҮҮЛДҮ БАРААЛГАДЫП

1930 чылдың күзүнүнде ачамның дуңмазы ол үеде суму даргазы турган Халбын-Кулак ажый мени Хем-Белдиринге эккеп, школага кирип каан. А 1935 чылда Тываның чаза аңгы-аңгы кожууннардан эң шилиндек талантылыг ырлаар, сыгыртыр, каргыраалаар, танцылаар оолдар, уругларны чыып, ССРЭ-ге барып көргүзер концерт программазын белеткеп эгелээн. Оларның аразынга каргыраалаар, сыгыртыр, хөөмейлээр Соян Сорукту Эрзинден, Куулар Комбу Чөөн-Хемчиктен, бызаанчыга, хомуска ойнаар Оюн Лагба Таңдыдан, ырлаар Куулар Маадыр-оол Чөөн-Хемчиктен, ырлаар, танцылаар Оюн Өшкү-Саар Кызылдан дээш, өске-даа оолдар, уруглар кирген. Ийи неделя хире белеткенип келдивис. Чай-хос-даа чок турдувус. Тыва Арат Республиканың мурнундан тыва чоннуң уран чүүлүн ССРЭ-ниң төвү Москва хоорайга бараалгадыры-биле Виктор Шогжалович Көк-оол бисти баштап алгаш чорупкан. Дериг-херекселдеривисти идик-хевивисти машинага чүдүрүп алгаш, боттарывыс база анаа олурупкаш. Саян ажыр хаптывыс. Улуг хоорайлар көрүп чораан эвес, Абакан хоорайның улуун, чаражын кайгап магададывыс. Улаштыр дөмир-орукка олуруп алгаш чорууп бис дээш, Виктор Шогжалович билеттер садып эккелди. Черле кончуг эрес кижи. Бир үне халааш, шоодай орту хире хлеб чүктеп алгаш келди — хүнезиннивис ол. Демир-орукту база магадап кайгадывыс. Ужу-кыдыы көзүлбес кожуп каан бажыңнар болду. Демир-орукка олурупкаш оон иштин база кайгап ханмадывыс. Демир-орук доктаар черлерге чүгле Көк-оол артист үнер, бис ооң аъш-чем садып эккээрин манап олурар бис.

Москвага чеде бээривиске бисти КУТВ-туң общежитиезинге чыттырып каан. Орук чораан улус дыштанып алырывыска, ТАР-ның ССРЭ-ге элчини турган Седип-оол Танов сайыт келди. Бистиң концертивис программазы-биле таныжып, ону деткип, эки белеткенирин чагыды. Программавысты улам хоюглап, дыка шыңгыы белеткенип эгеледивис. Каш хонук улаштыр белеткенгеш, элчин сайытка программавысты көргүзеривиске, ажырбас-тыр деп түңнээн. Ооң соонда Москваның эң улуг бүдүрүлгелеринге, фабрика, заводтарга, культура ордуларынга тыва улустуң уран чүүлүн москвачыларга бараалгадып эгеледивис. Чижээлээрге, Пионерлер ордузунга, демир-орукчуларның ордузунга, шериг театрынга, Москваның Биче театрынга көргүстүвүс. Бир ай хире концерт көргүзүп келдивис. Москваның көрүкчүлери бистиң программавысты дыка сонуургаан. Концерт көргүскен черлерге көрүкчүлер дээрге мырыңай сыңышпас турду. Бис боттарывыс безин кайгап каан бис. Тускай эртем-билиглиг эвес, анаа-ла бөдүүн тыва араттарның концертин кандыг кончуг сонуургаар чоор деп аразыста чугаалажып турдувус. Сыгыртып, хөөмейлеп, игил, бызаанчы, хомуска ойнаарга көрүкчүлер: «Диис, диис!» деп алгыржып тура халып адыш часкап турдулар. Виктор Шогжаловичиден: «Чүге диис, диис деп турар улус боор?» деп айтырарывыска, «Диис эвес, «бис» дээн чүве-дир. Амдаа ойнаңар деп дилеп турары ол-дур» деп тайылбырлады. «Бис!» деп сөстүң утказын ынчаар билип алдывыс.

Виктор Шогжалович бисти улам сорук кирип, бодунуң эрес чоруу, талантызы-биле деткип чорду. Уйгу-чыдың, мөгаг-шылаг чок кончуг-ла кижи. Москвачыларның бистерге сонуургалы, эптиг-эвилең уткуп хүлээп ап турары бисти улам-на бүзүрел кирипди. Тыва чоннуң уран чүүлү бир янзы, сыгыт-хөөмей дыка солун-дур деп олар чугаалап турдулар. Чонувус дыка-ла талантылыг деп ынчан ылап-ла билген мен. Мээң кады ойнап чораан эштерим бодунуң чонунуң ыр-шоорун, сыгыт-хөөмейин, танцызамын эът-ханынга сиңирип алган чүве-биле дөмей талантылыг улус болду. Тыва чоннуң уран чүүлүн ССРЭ-ниң төвү улуг Москва хоорайның ажыл-ишчилеринге эң баштай бараалгадып чедирер аас-кежик оларга анаа эвес таварышкан.

Москвага оюнувусту доозуп турувуста, Виктор Шогжалович ам база бир улуг үүле бүдүрер бис диди. Үн тырттырар черге үнүвүстү, ыр-шоорувусту, сыгыт, хөөмейивисти тырттырарын ол өөрүшкү-биле дыңнатты. Ам болза ол «Мелодия» деп фирмага барып, үнүвүстү тырттырып турган улус-тур бис ийин. Элчин Седип-оол Танов сайыт, Көк-оол артист бисти машинага олуртуп алгаш, ол черге чедирип, шенелде белеткел кылдылар. Арай сүрээдевчик кончуг чорду. Элчин биле Көк-оол башкывыс бисти деткип, чагып, черле сүрээдевенер, москвачыларның мурнунга ырлажып турганыңар дег кылдыр, оларны бодап алгаш, ырлап бадырыптыңар дээрге ам харын сүрээдээнивис чидип, ырлаштывыс. Соян Сорукту сыгыртып, хөөмейлеп берди. Ийи-үш хонганда бистиң ыр-шоорувусту бижиткен пластинканы биске дыңнатты. Ону дыңнаарывыска, биске тоол-домак-биле дөмей, кайгамчык чүве болду. Тываларның иштинден чонувустуң ыр-шоорун пластинкага бир дугаар бижиткеннер бистер болганывыска база өөрүп турдувус. Тыва ырларны, сыгыт-хөөмейни пластинкага бижиткени тыва уран чүүлдүң төөгүзүнде база бир улуг болуушкун болган. Ол пластинка тыва культураның база бир эртинези апарган.

Ажыл-херээвисти бүдүрүп алганывыска өөрүп, Тываже чанарынга белеткенип, дүвүрел-ле турган бис. Аал-чуртумну сактып, улуг Москва хоорайны магадап көрүп, анаа артыксап-даа турдум. Москвага өөренир күзел база меңээ тыптып келген. Элчин Седип-оол Тановтуң адынга билдиришкин бижип алгаш, Москвага өөренип артыксап турарымны анаа айыттым. Сайыт мээң өөренир күзелимни деткип, мени эдертип алгаш, КУТВ-туң ректорунга чедирди. Ректор дораан-на мени башкы кыйгыртып эккелгеш, орус дыл чүү хире билиримни, сан бодаарымны, орус дылга бижик бижиримни шылгатты. Башкылар мени шылгап көргеш, өөренип болур кижи-дир дидилер. Мени КУТВ-ка хүлээп алыр деп шиитпир үндүрген. Шак ынчаар студент апардым. Мээң өөренир дээн шиитпиримни эштерим база деткип, эки өөренип ал деп чагып турдулар. Эштеримни үдепкеш, Москвага өөренип артып кагдым.

Москвага өөренип турумда мээң амыдыралымда уттундурбас бир болуушкун болган. 1937 чылдың март 8-те университетке Владимир Ильич Ленинниң чоок дузалакчызы, эжи, кадайы Надежда Константиновна Крупская байырлыг хуралга кээп олурушкан. Ленин-биле кады ажылдап, чурттап чораан херээжен революционерни көөрге, кижиниң сагыш-сеткилинге өөрүнчүг, солун боор чүве чорду.

КУТВ-ка кызып өөренип, ону 1933 чылда чедиишкинниг доостум. Эки өөредилгем дээш мени шаңнап, А. С. Пушкинниң чогаалдарының чыындызын тудускан.

Бөдүүн арат херээжен мээң салым-чолумга Москва найысылал улуг салдарлыг болган. Бир эвес Тывага Улусчу революция хып үнмээн, Тыва Арат Республика тургустунуп, ССРЭ-биле чоок харылзаа, ооң Тывага дузазы турбаан болза, тыва уран чүүлдү ССРЭ-ниң чүрээ Москва хоорайның ажыл-ишчилеринге бараалгадыр, тыва ырларны, сыгыт, хөөмейни пластинкага кажан кезээде мөңгежидип бижидер, харын-даа Москвага өөренип артып каар салым каяа турар. Ынчангаш Тывага Улусчу революцияның 70 чылын демдеглеп, байырлап эрттирип турарын өөрүшкү-биле чүүлдүгзүнүп, ол төөгүлүг болуушкуннуң ачызында эртем-билиг чедип алгеп, чырык чер көрген мен деп бодап чоруур мен.

Оюн БАЗЫР-САТ.

АДЫГНЫ ДАЯЛААН

Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозунда хой кадарчызы Балыкай Бүрбүевич Ондар хоюн кыргыткаш, семиртири-биле чүм оъттуг, сериин тайга Ары-Дагда чайлаглап орар.

Чоокта чаа оон коданынче чазыйлаан адыг халдааш, бир инээн базып кээн дугайында медээни малчын «Хомчик» аңныыр-тывыш ажыл-агый черинче дыңнаткан. Штаттыг аңчы Василий Шөйбээдейевич Ооржак ол аалга баргаш, араатанның баскан сегинге манап чыдырда, адыг даң бажында кээрге, даялап каан. Улуг кыс адыг болган. Эдиин, кежин аңныыр-тывыш ажыл-агый черинге дужаапкан.

Арагачы ДОНГАК.

АМДЫЫЗЫНДА ДИРИГ МЕН

Элдеп чүве база тургулаар. Автобуска бир ашак апарган кижи мээң уруумдан: «Телевидение, радио дамчыдылгазындан дыңнадым, ачаң Дакпай артист хөөкүй өлген-дир аа, кажан чок апарганы ол—деп айтырган. Бистиң улуг уруувус кайгап калган: «Ачам амдыызында дириг, бар-ла кижи — деп харыылааш, арай мукаграй хона берген» Анаа чораан мээң төрелим уруг дыңнааш: «Даайым бар-ла кижи болгай, бо орар уруу ачазының аалынче бар чыдеры ол-дур»—деп, чугаалааш, база ыңды чиде берген.

Ийе, шаг-шаа-биле турбас. Назы-хар улгаткан, бөгүнде Ийме сумузунда чурттап олур мен. Чеден ийи харлыг, чеден ийи хемниң белдирин кешкеш, чеден ийи арттың кырында үнүп келген, чевет-хөөржс харап олурарым чадавас боор.

Персоналдыг пенсионер-даа болзумза, анаа олурбас, чоннуң дилээн хандырып, десни, согааш чазаар ажыл тып алдым. Рынок үези деп чүвени кижи бүрүзү билир, ажылдаар херек Ачамның өнчүзү болур эт-херекселибиле тараа соктаар ийи чүс ажыг согаашты чазап кылдым. Шай согаажын та чежени кылдым ыйнаан. Оларның чамдыызы Кызыл хоорайда чурттап турар чонда безин дыргын барган дээр. Алыс культура ажылының хоочуну болгаш доңпулуур, лимби, чадаган аймаан чазап кылып-даа тургуладым. Ажыл черле кижини каастаар. «Самбажык» деп шиини уран-чечен кино кылдыр тырттырып үндүрер апарган деп дыңнааш, өгнүң иштики херекселин десни, согааш, шай согаажы, инек саар, өшкү саар, суглаар хууңчуктарны чазап кылгаш, чүге чорудуп болбас деп бодап ордум. Тыва улустуң шаандагы эдилелдери черле херек болгай. Дазыл аяктар, тавактар база чугула деп бодаар мен. Доскаар, хууңчукту тос-биле дүптеп, хараган-биле шоптулап, кадаар. Ол эдилелдер музейге-даа турар болза келир салгалга онза солун болгаш, өөредиг, төөгү болур ужурлуг.

Бо тыва кинога ойнап турар артистерге ыяап-ла херек турган боор. Ол ышкаш «Хайыраан ботту» база телефильм кылдыр тырттырган деп дыңнаан мен. Оларга база хире-шаам-биле дузалашсымза деп күзелдиг турдум.

Мен бо шииге 1937 чылдан 1956 чылга чедир кол рольдарын ойнажып, кирип келдим. Моңгалбии артист биле нелээ эгезинде Бышпак-Кара, Дүлей-оолду ойнап турдувус. Оон соонда Седиптиң ролюн база ойнап турдум. Чамдыкта Кенден-Хуурактың ролюн-даа күүседип тургуладым. 1937-38 чылдарда ук шии тиилелге чок, ыглаашкын-биле доостур турган. Чүге дээрге Кара биле Седип байлар сүрүп кээрге, нелээн туруглан халый бээр Азы нелээн адыр дытка астына бээр чүве.

Ынчан Виктор Шогжалович Көк-оол боду шиини тургузуп, боду режиссерлап турган. Ук шиини театр училищезин Тывага ажылдар, анаа сургуулдар өөредир дээш Москвадан чаладып келген Иван Исполнев Зашкывыс Шагдыржап клувунуң ажи тура киржикчилери-биле күүсеткенивисти көргеш, Степан Сарыг-оол, Көк-оол суглар очулдурткаш, ону номчааш, «Ук шии төөгүлүг эки-дир. Чүгле четпес чүвези байларның тиилелгези болу берген-дир. Мен бодаарымга, сөөлгү кожегени чаартыр болза эки. Седип дириг артсын. Кенден-Хууракты ол олуруп каар кылдыр кылза эки боор, деп саналын бээрге В. Көк-оол биле С. Сарыг-оол чөпшээрешкен чүве. Оон бээр бо шии онза экижээн болгай. Бо талазын Максим биле Кара-кыс Мунзуктар, Николай Өлзей-оол эки билир. 1940-41 чылдан бээр алдаржаан, делегей чергелиг онза шии-ле болгай. Бо шиини кино кылыры чугула. Эң баштай бижип кылган үезинде арга-эзим иштинге ийи дуңмазы чем чедирип кээрге, ыглажып, оон ырлап турган сөстерин безин мен уттпаан мен ийин.

Адыр терек сен-не-дир сен.
Авам ышкаш угбам эккел.
Ээр терек сен-не-дир сен.
Эргелиг-ле угбам эккел —

деп ыглап, ырлажып турган чүве.

Бо хүннерде дириг бар, кырган артистер Максим Мунзук, Кара-кыс Мунзук, Николай Өлзей-оол, Самба-Сүрүң Моңгуш, Дүнзенмаа Оскал-оол суглар бо шииниң төөгүзүн кончуг эки билирлер. Аныяктарның болгаш студентилериниң VI фестивалының алдын, мөңгүн медальдарының эдилекчизи, делегей чергелиг фестивальдарның каш дакпыр лауреады болуп, сыгыт-хөөмейимни ам-даа чонумга бараалгадып чор мен.

Аскак хой-даа ырады
Артист Дакпай доостум.
Хөөретпезин — дириг мен.
Көдээ черде чурттап ор
мен.
Хөглүг игилим ойнап,
Хөөмей-сыгыдымны салып,
Хөйге чонга бараан болуп
Хөрээм чазып ойнап чор
мен.

Ой, шынап, амдыызында дириг мен, номчукчулар.

Максим ДАКПАЙ,
Тыва АССР-ның алдарлыг артизи

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ УТПААЛЫ

Таптаашкын үези деп адай бергенивис үеде тыптып, бистиң хүн бүрүде амыдыралывысче дазылдары-биле ханылап кире берген эки чаңчылдар бар. Ол дээрге кызыл субботник азы ленинчи субботник, чаагайжыдылга хүннери, суур, кудумчу байырлалдары дээш, оон-даа өске. Бис ынчан анаа чүгле ойнап-хөглеп турган эвес, а ажыл-иживисти база күзелдивис-биле кылып турдувус. Бистиң бөгүнгү амыдыралывыска аажок ажыктыг бооп болур, ол эки чаңчылдарны сагышка арай-ла херекке албайн турарывыс хомуданчыг. Эрткен болгаш бо чылын ленинчи субботникти шоолуг-ла организастап шыдавайн бардывыс. Хоорай, суурлар, кудумчулар чаагайжыдылгазынче улуг-ла сагыш салбас апардывыс. Чурттап орар суурларывыстың, кудумчуларывыстың, бажыңнарывыстың девискээри бокка хөме туттурар деп барды. Таптаашкын үезинде чаагайжыдылга хүннерин эртирип, чүү-даа болза, аштап ап турдувус.

Чаагайжыдылга хүннерин хоорай, суур, кудумчу байырлалдарының мурнуу чарында хүннерде эрттирери дыка таарымчалыг. Анаа киришкен кижилерниң сагыш-сеткили байыр-найыр хөөн кирген боор. Ону Тожу районнуң Тоора-Хем суурда Чүргүй-оол Хомушку аттыг кудумчунуң байырлалынга белеткел үезинде көрдүм. Чүргүй-оол кудумчузун 1984 чылда тудуп эгелээн. Бир дугаарында туттунган бажыңның ээзи О. С. Таргын. Кажан бо кудумчуга чурттаалга бажыңнары хөйү-биле туттунуп, кудумчунуң адын адаар үе кээрге, оон баштайгы чурттакчызы болган Октябрь Салчакович кудумчуну Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Хомушкунуң ады-биле адап алыр деп санал киирерге, ооң ол саналы-биле кудумчунуң чурттакчылары-даа, тус черниң эрге-чагыргазы-даа чөпшээрешкен.

Амгы үеде Чүргүй-оол аттыг кудумчуда 46 өг-бүле чурттап турар. Оларның аразында кандыг-даа эртемниг, ажылдыг, мергежилдиг кижилер бар. 10 кижи эмчи, 4 кижи башкы, 8 кижи садыг ажылдакчылары дээш, оон-даа өске. Кудумчу байырлалынга белеткенип турар оларның өг-бүлелери шупту чурттап орар бажыңының девискээрин, бажыңының дужунда кудумчу шөлүн дөмниг аштап, бажыңнарның херимнерин чаңгыс аай ногаан будук-биле будуп алганнар. Кудумчу, чаа хеп кедипкен чүве-биле дөмей, улам аян-шинчи кире берген. Ындыг арыг-силиг кудумчуга байыр-найыр эрттирери безин ооң чурттакчыларынга эки болганы чугаажок.

Кудумчунуң чурттакчыларының өг-бүлелери барык шуптузу огородка ногаа аймаан, кат-чимисти тарып, мал-маганны тудуп турар. Шак ындыг өг-бүлелерниң ажы-төлү ажыл-ишке чаңчыккан, дадыккан боор. Черле ынчаш хууда ажыл-агыйлыг боорга, амыдырал-чуртталгага демек, дуза. Өг-бүле боду огородтуг, сүттүг, эъттиг боорга, аъш-чемге-даа арбын, артыкшылдыын, акша-көпеекке чедирип садып-даа болур. Кудумчу байырлалының үезинде ногаан аймаа дээш өг-бүлелерниң өске-даа аъш-чеминиң делгелгези болган. Ол делгелгеге Владимир Степановтуң, Николай Оржактың, Октябрь Салчактың дээш өскелерниң өг-бүлелери боттарының кылганы аъш-чемин, өстүрген ногаа аймаан, кат-чимизин салган. Эң шынарлыг кылдыр белеткээн, аянныг кылдыр делгээн аъш-чемни, эки хууда ажыл-агыйлыг дээш чамдык өг-бүлелерни шаңнаан. Эң эки хууда ажыл-агыйлыг өг-бүле Владимир Степановтуң өг-бүлези болган. Делгелгеге киришкен өг-бүлелер өске өг-бүлелерге үлегер кылдыр көзүлгени чугаажок.

Кудумчу байырлалының үезинде бот-тывынгыр артистер концертти көргүскен. Олар база кудумчуда чурттап турар өг-бүлелерниң кежигүннери.

Байырлаарга келгеннер тускай белеткел каан тос чадырга аъш-чемни ижип, аразында чугаа-соттуг хөөрешкеннер.

Чүргүй-оол аттыг кудумчунуң байырлалын анаа-ла байырлал кылыр дээш эвес, а ажыктыг чүүлдерни кылып, билип алыр дээш организастаан.

Ажыл, амыдыралывысты экижидиин аларынга дузалыг эки чаңчылдарывысты утпаалыңар.

Клара САГДЫ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Август 22-де 16.00 шакта Депутат хүнү эрттирерин хоорай Совединиң президиуму дыңнадып тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». 2-ги сериязы. 9.55 Ону шыдаар силер. 10.20 «Тоску». 10.40 Мультфильм. 11.10 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.20 Н. Лесков. «Үптээшкин».

. . .

15.15 «Мергежили —байысаакчы». 2-ги сериязы. 16.25 Сонуургактарга. 16.40 Танцылар (Венгрия). 17.00 Телефильм. 17.30 «Кижээ шаптыктава». Уран-чечен телефильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Езулалдың болгаш чөптүг чоруктуң сеткиишкини». 20.00 Поэзия минуталары. 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Камера делегейни тырттырып тур. Орустар Парижте. 22.40 Концерт. 23.45 ТМА. 00.05 Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 01.45 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 02.30 — 03.25 «Соок бажың». 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.50 Алан Смиттиң акша-хереглээн. 9.30 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм. 3-кү, 4-кү, 5-ки сериялары. 10.25 «Өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Дайынче баарының мурнунда» 1-ги сериязы. 14.35 — 15.45 Музей залдарындан.

. . .

16.40 —19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.30 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.50 «Иллюзион» «Крыша». Уран-чечен фильм (Италия). 23.30 Медээлер. 23.45 — 00.40 Найысылалда гастрольдаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Экономика болгаш экология» (Казахстан). 1-ги дамчыдылга. 19.45 — 20.00 «Бичии када турувут». Делгелге.

Өөренирин күзээннерге

Кызылдың автоорук техникуму дараазында тускай мергежилдер аайы-биле бот-өөредилгеге сургуулдарны хүлээп алыры үргүлчүлеп турар: автомобиль оруктарын болгаш аэродромнарны тудары, ажылдары болгаш септээри (10 азы 11 класстыгларны шылгалда чокка хүлээп алыр), көдүртүр транспорттуг машиналарны болгаш дериг-херекселдерни ажылдазы база септээри (10 азы 11 класс билиглиг аныяктарны шылгалда чокка хүлээп алыр), транспорт аймааның бажыңнарын болгаш дериишкиннерин тудары база ажылдазы (10 азы 11 класстыгларны хүлээп алыр), автомобильдерниң болгаш тракторларның техниктиг ажаалдазы база септелгези (10 азы 11 класстыгларны хүлээп алыр).

Кирериниң шылгалдаларын математикага аас-биле, орус дылга (сочинение азы хопчулаа) дужаар. Өөренирин күзээннер дараазында документтерни эккээр: билииниң дугайында документин боду, 086/У майык эзугаар эмчи шынзылгазы, 3х4 хемчээлдиг 4 фото-чуруктар, күш-ажыл дептериниң үнүп бижээ.

Немелде тайылбырны дараазында адрес эзугаар билип алыр: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 415, хүлээп алыышкын комиссиязы, телефону 6-14-84.

* * *

«Тыва автотранс» каттыжышкынның өөредилге-курс комбинады «ВС» категорияның **чолаачыларын белеткээр**, хүндүзү өөредилгеге кирерин күзээннерни хүлээп алырын чарлап турар. Кичээлдер тыва дылга болур. «ВС», «Д», «Е» категорияларның чолаачыларын белеткээр өөредилге кежээ база болур.

Кичээлдер 1991 чылдың сентябрь 2-де эгелээр.

Өөредилге-курс комбинадының адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, бажың № 113 «а», телефону 3-10-92.

* * *

Кызылда уругларның хореография школазы 1991-1992 өөредилге чылынга өөреникчилер хүлээп алырын август 26-31 хүннеринде эрттирер: 9-10 харлыг оолдар, уругларны хүлээп алыр.

Күзелдиглерни **Кызылда Кочетов кудумчузунда 2 «а» бажыңга 10 шактан 15 шакка чедир** кээп бижидип алырын чарлады, **телефону: 3-25-14.** Өөреникчилерниң ужуражыышкыны сентябрь 2-де 10 база 15 шакта болур.

* * *

Кызылдың автоорук техникуму «Орук машиналарының дериг-херекселдери», «Автомобильдерниң техниктиг ажаалдазы болгаш септелгези» деп мергежилдер аайы-биле ажылдаар башкыларны чалап тур. Кээр адрези: **Кызыл, Кечил-оол кудумчузу, 415. телефоннары: 6-14-84, 6-14-47.**

* * *

Майна суурда өөредилге-курс комбинады Тывага ажылдаары-биле дараазында мергежилдерге курстарны чарлап тур:

экскаватор база бульдозер башкарыкчылары — өөредилге август 1-де эгелээн;

кран башкарыкчылары — сентябрь 2-ден, электроканнакчылар — октябрь 2-ден өөренип эгелээр.

Ниити чурттаар чери бар, стипендия бээр.

Адрези: **662794, Саяногорск, Майна суур, Гаговит кудумчузу, 4. телефоннары: 3-93, 6-53.**

Ажылче чалалга

Тыва респотребсоюзтуң белеткелдер эргелели ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес **ревизор-бухгалтерни ажылче чалап** турар (шалыны айда 600 рубль). Квартал түңнелдерин барымдаалап база ажылдаан чылдары дээш төлевирни тывар. Ажылдакчыларның бичии уругларын садтарга, яслилерге хүлээп алыр, ажылдаар черинге албан черниң автобузу-биле чедирер.

Белеткелдер эргелелиниң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин Кравченко кудумчузу, бажың № 31, телефоннары 2-43-13, 3-14-35.

КИНО

АВГУСТ 21-де

«НАЙЫРАЛ»: «Красотка из «Альгамбры» (Куба) 16 харга чедир) 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Красный галстук» 9.00, 12.10, «Гикор» 10.30, «Двое заключенных» (2 сериялыг) Индия, 13.40, 16.10, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Рыцари Стейси» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Студентка» 15.00, «Любимчик» 17.00 19.00 (уваткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчызы — 3.33.91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-31-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93, Килдистер ◆ партийжа-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98 ◆ үлегүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23 ◆ чагаа килдизи—3-39-03; ◆ орлалга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-31-19; ◆ чурукчулар — 2-27-41; ◆ солун келбейбаргаанда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыгы.

Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 132.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл август 23 пятница
№ 146 (14646)
(Чагыдар өртээ 6 көп). Садар өртээ 20 көп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ССРЭ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Михаил Сергеевич Горбачев чурттуң телевидениезинге болгаш радио дамчыдылгазынга медеглел кылган. Байдалды долузу-биле холда алганын ол онзалап айыткан, күрүнениң бөлүк ажылдакчы кижилериниң авантюржу үүлгедиглериниң уржуундан үзүлген турган чурт-биле харылзааны катап тургускан. Президент дораан бодунуң хүлээлгелерин долузу-биле күүседип кирипттер. Президент эштер Ельцин, Назарбаев, Кравчук, Дементей, Каримов олар-биле телефоннажып чугаалашкан. Олар шупту күрүнеге удур эгиилде кылыр дээн оралдажыышкынны чаңгыс эп-сеткилдиг буруу шапкан, ону демократтыг күштерниң шиитпирлиг хөделиишкиннериниң түңнелинде баскан. Республикаларның удуртукчуларының дыңнатканы болза: Конституцияга удур ол үүлгедиглерни республикаларның дээди эрге-чагыргалары-даа, улустары-даа деткиээн. Боттарының хоойлу-дүрүмге удур хөделиишкиннери дээш авантюристер долузу-биле харыылаар апаар. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң Кол штавының начальниги Моисеев бүгү шериглерни оларның доктаамал турар черлеринче дедир чорудар. Моон соңгаар чүгле ССРЭ Президентизиниң айтыышкыннарын күүседир. Август 21-де М. С. Горбачев АКШ-тың президентизи Буш-биле телефоннашкан. Бөлүк кижилерниң Конституцияга удур хөделиишкиннериниң түңнелинде тургустунуп келген кадаргай нарын байдал чавырлып, үзе шаптынганынга АКШ-тың президентизи ханы сеткил хандыышкынын илергейлээн.

Президент Горбачев бодунуң талазындан ниитилел, чурттуң улустары ол авантюраны буруу шапканын онзалап демдеглээн. Демократтыг чаартылгалар үезинде тыптып келген шынар талазы-биле чаа чорудулгаларны ССРЭ-ге уламчылаар. Мурнунда дугурушканын ёзугаар бүгү-ле углаашкыннарга кады ажылдажылганы база доктаамал хорылзажылганы уламчылаарын президентилер дугурушкан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

Август 21-де Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының даргалары И. Д. Лаптев биле Р. Н. Нишанов ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралын эрттирген.

ССРЭ-ниң Конституция хайгаарылының комитединиң кежигүннери база киришкен ол хуралга Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди (ОБКК) дээр чүвени тургусканы база ооң адындан чорлаан шиитпирлер-биле холбаштыр чуртта байдалды чугаалажып көрген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев-биле ужуражыр дээш Крымче ужудуп чорупканын дыңнаткан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму дараазында доктаалды хүлээп алган:

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевту Конституция ёзугаар хүлээлгелерин күүседириндем херек кырында чайлатканын база ол хүлээлгелерни ССРЭ-ниң оралакчы президентизинче шилчиткенин хоойлу-дүрүмге дүүшпес деп санаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязынга чугаалажып өөрү-биле ССРЭ Конституциязын үрээнинге буруулуг болган эрге-дужаалдыг кижилерге харыысалга онаарының айтырыын шиитпирлээри-биле истелге комиссиязын тургузар дугайында айтырыгны киирер.

Август 22-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ажылын уламчылаар.

(СЭТА).

РОССИЯ ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң онза сессиязы август 21-де Москвага ажыттынган.

ССРЭ-ге онза байдал талазы-биле боду адаттынган «күрүне комитеди» чурттуң дүрүм ёзугаар Президентизин эрге-чагыргадан чайладып алган турар мындыг Адечуртка халаптыг үүнерде бистиң сессиявысты чыылдырган-дыр деп, Россия парламентизиниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар Р. И. Хасбулатов сессияны ажыдарда медеглээн.

РСФСР-ниң Советтер бажыңының чоогунга август 21-ниң дүнезинде өлген кижилерниң минута дургузунда сактыышкын ёзулалын депутаттар кылган.

Сессия хүн айтырыын хүлээп алган. ССРЭ-ге күрүне эгиилдезиниң түңнелинде республикага тургустунган политиктиг байдалды чугаалажып көөрүн депутаттар шиитпирлээн.

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин сессияга чүве чугаалаан. Россия болгаш чурт бодунуң төөгүзүнде халаптыг, а хөрын айылдыг байдалдарга таваржып турар-дыр деп ол демдеглээн. Барыын үзелдиг күштер эгиилдени кылырын элээн каш катап оралдашкан, адактын сөөлүнде ону кылган-дыр.

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев шуут кадык деп, Б. Н. Ельцин медеглээн болгаш онза байдал талазы-биле комитеттиң хөделиишкиннериниң түңнелинде республикада тургустунган байдалды тайылбырлап, кризистен уштунуп үнер талазы-биле Россия удуртулгазының хемчеглериниң дугайында чугаалаан.

Совет күрүнениң баштыңы-биле харылзааны тудар сорулга-биле РСФСР-ниң оралакчы президентизи А. В. Руцкий Россияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев составтыг делегацияны РСФСР-ниң бөлүк улус депутаттары-биле кады Крымда М. С. Горбачевче чорударын сессия шиитпирлээн.

Чоокку хүннерде чүнү кылыр ужурлуг деп айтырыг тургустунуп келген. Хамыктың мурнунда Совет күрүнениң дүрүм ёзугаар баштыңының— ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң Конституцияга кергүнген эрге-хүлээлгелерин долу бүрүн хемчээли-биле катап тургузары эргежок чугула. Чурттуң Чепсектиг Күштериниң Кол Командылакчызы болур эрге чогумна, чүгле ооң берген гуруп болур. ССРЭ Конституциязының аңаа берген эрге-хүлээлгелерин хемчээли-биле бүгү эрге-чагырганы өске кым-даа эвес, чүгле М. С. Горбачев күүседип болур болгаш күүседир-даа ужурлуг деп, ол чугаалаан.

* * *

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин Россия Федерациязының онза сессиязынга август 22-де дыңнадыг кылган. ССРЭ-ге онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң кежигүннеринге удур чурттуң Чиигине прокурору херек кедургенинге дүүштүр ол комитетке кирип турган дээш болбас депутат эргелиг Бакланов биле Стародубцевтен аңгыда бүгү кижилерни Россия прокурорунуң шиитпири-биле тудуп хорутдаар ужурлуг. РСФСР-ниң хоойлу-дүрүм камгалаар органнары Янаевти, Крючковту, Язовту, Тизяковту тудуп хорутдааның а эмнелгеде чыдар Павловка чогуур хайгааралды тургусканын немей дыңнаткан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Президентизиниң чанында Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын удуртуп башкарар талазы-биле комитетте

Эрге-хоойлу камгалаар органнарны удуртурун комитет бодунга алган.

Шиитпирлээр эргелиг органнарының удуртукчуларынга ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу-биле харылзажып турган, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң бодунуң албан-хүлээлгелерин күүседири-биле Кремльде резиденциязынче ээп кээриниң айыыл чок чоруун хандырар хаалга бердинген.

Камгалал министерствозунуң коллегиязының шиитпири

Август 21-де ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга парлалга конференциязы болган. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң коллегиязы бөгүн эртен ССРЭ-ниң чамдык черлеринге онза байдалды боттандырганының түңнелинде тургустунуп келген байдалды чугаалажып көрген деп аңаа дыңнаттынган.

Онза байдалдың чуруму доктааттынган турган черлерден шериг бөлүктерин болгаш кезектерин оларның доктаамал турар черлеринче үндүрерин боттандырар дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң коллегиязы хүлээп алган.

(СЭТА).

Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннериниң медеглели

СЭТА-га ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери В. Бакатинниң болгаш Е. Примаковтуң медеглели келген.

Медеглелде айыттынганы болза:

«Чуртка онза байдалды киирген болгаш эрге-чагырганы бөлүк кижилерге дамчытканын Конституцияга удур деп санап тур бис. Бисте бар медээлер ёзугаар ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев кадык боор турар.

Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери болганывыста, биске онаажып турар харысалга хоорайларның кудумчуларындан куштыг техниканы соңгаарладыышкын чок үндүрерин хан төгүүшкүнүн болдурбазының талазы-биле болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылырын негээрин хүлээндирип тур. Оон-биле кады М. С. Горбачевтуң хууда айыыл чок чоруун магадылаарын, чон мурнунга чүве чугаалаар арганы аңаа доп-дораан бээрин база негеп тур бис.

В. БАКАТИН.
Е. ПРИМАКОВ.

1991 чылдың август 20.

Кызыгаарлаашкыннарны дүжүрген

Топтуң, Москваның, хоорайларның болгаш областарның ниитилел-политиктиг үндүрүлгелерин парлап үндүрериниң талазы-биле мурнунда турган ОБКК-ның шиитпирин ёзугаар доктааттынган кызыгаарлаашкыннарны күш чок болдурган дугайын СЭТА дыңнадып тур.

ССРЭ-ниң Прокуратуразында

Хоойлуга дүүшпес аргалар-биле тургустунган Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң кежигүннериниң ажыл-чорудулгазында күрүнеге удур немииг үүлгедиглерниң демдектериниң бар болганы-биле ССРЭ-ниң Чиигине прокурору кезенче херээн оттурган.

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ЧАНЫП КЕЛГЕН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев август 22-ниң дүнезинде Москвада чанып келген.

— Эң-не кол чүүл —1985 чылдың сөөлүнде кылган бистиң бүгү чүүлдеривис бодунуң боттуг түңнелдерин берген — деп совет телевидениеге интервьюзунга М. С. Горбачев аэропортка медеглээн. — Ниитилел, бистиң кижилеривис өскерлип чаартынган, ол чорук бөлүк кижилерниң ондактыг хөделиишкининиң оруунга кол моондак болган. Олар мени канчаар деп бодааның, менден чүнү алырын күзээнин, менден чүнү ап шыдавааның ниитилел, бүгү делегей билген турар ужурлуг. Даарта, азы орай-ла дизе — соңгузу хүн калбак конференция чыылдыргаш, ынчаарда чогум тодаргай чугаалаар мен.

Совет кижилерге, эрге-чагырганы даандырган кижилерин хүндүткел-биле көрген харыысалгалыг, төлептиг, сагыш човангыр бүгү кижилерге байыр чедирип тур мен. Өөдежок бөлүк кижилер хандыдыкчы лозуңнар-биле, бистиң билиривис, бистерни дүвүредип турар болгаш шиитпирлээр бодааныыс бергелерни ажыглавышаан, бистиң ниитилеливисти халапка чедирип турган орукче база катап киирерин оралдашкан-дыр, бо талазы-биле кийи аңгы бодал турбас ужурлуг.

Оларның оозу бүтпейн барган. Ол дээрге — эде тургустунуушкунунуң эң улуг тиилелгези-дир.

Бо эрткен хүннерде Президентиниң оон ог-бүлезин 72 шак дургузунда далайдан, кургаг черден бүзээлеп алгаш, оок ырмазын сыгар дээн оларның оралдажыышкыннары — буурап дүшкен.

Ынчалзажок бо дээрге — айтырыгның бир кезээ-дир. Айтырыгның ийиги кезээ: принципиалдыг туружу дээш совет кижилерге, россияжылерге. Россияның Президентизи Борис Николаевич Ельцинге, Россия Федерациязының Дээди Совединге, ондактыг ол хөделиишкинни моондактаан бүгү депутаттарга, күш-ажылчы коллективтерге өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Бистиң чорааарланып болур чүүлүвүс ол-дур.

А оон-биле чергелештир бистиң сынып чок шиитпирлиг туружувус — бисте мөөннелген бүгү айтырыгларны шиитпирлээривис болур. А бисте айтырыглар эвээш эвес, оларның дугайында билир бис. Шелээлеп чоруур мурнунда ук айтырыгларны шиитпирлеп турдум. Ол дээрге аъш-чем, одаар чүүлдер айтырыы, сан-хөө херектери, бистиң рублиивис, рыноктка байдал-дыр, даарта бистиң кижилеривиске таваржыр бүгү айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг бис.

Демги ол кижилер шилчиишкин үезинин, ниитиледе бөдүүн эвес дүшкүүрлүг чоруктуң бергелерин болгаш бистиң амыдыралывыс кандыг болурунуң дугайында сеткил дүвүрээшкинин ажыглавышаан, боттарының кара сагыштыг пландарын боттандырар — херек кырында, бистиң ниитилеливисти халапче кирер бодаан-дыр. Оларның төлээлекчилери менээ келгеш, ол ондактыг хөделиишкинни деткиирин менээ саналдаарга, ону хүлээвес мен, ындыг айыылдыг хөделиишкин оларны болгаш чуртту өлүмге таварыштырар апаар деп чугаалаан мен. Шиитпирлии-биле удурланган мен. Съездини бети-ле дизе — Дээди Советти доп-дораан чыылдырарын негээн мен. Бо хүннерде чогум чүү болганын дараазында тодаргай чугаалаар мен.

Чурттуң Президентизи 72 шак дургузунда чонундан, чуртундан, делегейден аңгылаттырган турган. Удур туржур ужурлуг хүлээлгем-дир. Оларның сорулгазы мындыг болган магат-чок: Президентиниң мораль талазы-биле сый шавар, ооң ог-бүлезинче мыйыштыг кылыр. Оларның оозу буурап дүшкен. Чүге дээрге хамыктың мурнунда оларның оозунуң бүтпезинге бузурээн мен деп, ССРЭ-ниң Президентизи медеглээн.

Бо бүгү дээрге — Президентиге, журналистерге, политиктерге-даа — бүгү кижилерге кичээндириг-дир деп, М. С. Горбачев онзалап демдеглээн. Кышкы болуушкуннарның сөөлүнде чазын Россияның болгаш өске-даа республикаларның чедип алган чөпшээрежилгезин, туружун Президент база демдеглээн. Ол чөпшээрежилге амдыызында бышкыт эвес, ол — ам-даа магадылал эвес-тир. Ынчангаш ону бышкыглаары, чигзиниишкиннерден хостаары негеттинип турар. Ол чөпшээрежилге-дир, чөпшээрежилге бар деп, М. С. Горбачев айыткан.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРИАДЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Күрүнениң төөгүзүнде берге үеде бодунуң туружун коммунистерге, бистиң чуртувустуң бүгү хамаатыларынга чедирип дыңнадыры эргежок чугула деп, СЭКП ТК-ның Секретариады санап тур.

СЭКП-ниң удуртукчу органнары аар фактыларның болгаш болдунган политиктиг болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң канчаар көрүп турарын тодаргай айтырының эргежок чугулазынга база катап таварышкан.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң инициативазын ёзугаар 1985 чылдың апрельде СЭКП-ниң эгелээни совет ниитилелди бүгү талалыг чаартырының чорудулгазы төөгү талазы-биле эргежок чугула болгаш совет улустуң дээди эрге-ажыктарынга дүгжүп турар.

Совет ниитилелди— бистиң хей националдыг федерациявысты демократтыг ёзу-биле чаартырынче угланыышкынга, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң документилеринде болгаш СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелинде айыткан принциптерге болгаш сорулгаларга шынчызын Секретариат бадыткап тур.

Ниитилел амыдыралынга таарымчалыг чугула базымнарның эгези сөөлгү чылдарда кылдынган ажып эртеринге үнлезиннер тургустунган. Ынчалзажок мөөннелген айтырыгларның улуг хемчээлдии, оларны шиитпирлээрде болдунган частырыглар ниитилелдиң болгаш күрүнениң ханы кризизинге чедирген. Ынчаарга кризисти ажып эртери чүгле Конституция аргазы-биле боттанган турар ужурлуг деп санап турар бис.

Авторитарлыг ёзу-чурумну доктаадырынга, эрге-чагырганың Конституцияга удурланыышкак органнарын тургузарынга, күш ажыглаар оралдажыышкыннарга онза түр эрге-хүлээлгелерни ажыглаарын болдуруп болбас деп, СЭКП ТК-ның Секретариады санап турар.

Тургустунган байдалды ССРЭ-ниң Дээди Соведи, а эргежок чугула болу берзе — улус депутаттарының Съездизи соңгааарладыышкын чокка чугаалажып көрзүн дээш туржуп турар бис.

ТК-ның Пленумун СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң чайлаш чок киржилгези-биле дүрген чыылдарып эрттирери дээш туржуп турар бис.

Хамааты тайбыңның бүгү талалыг бышыг тудары-биле чуртка эрге-чурумну деткииринче, ниитилел хөгжүлдезиниң кол айтырыгларынга хамаарыштыр бодунуң канчаар көөрүн ССРЭ хамаатылары бүрүн харыысалгалыг-биле боттары тодаргайлаар ындыг байдалдарны тургузарынче коммунистерни ТК-ның Секретариады кыйгырып тур:

Төлүг болгаш тайбың чорукту сагыырынче, күш-ажыл чорудулгазынга үзүктелиишкиннерни болдурбазынче бүгү хамаатыларны кыйгырып тур бис. Дүжүт ажаап алыышкынын доозарынче болгаш кышка белеткелче онза кичээнгей угланган турар ужурлуг. Энергетика болгаш аъш-чем кризизиниң чыжаныышкынын чайладыр дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыры эргежок чугула.

Совет кижилерниң чаагай туре-соруу болгаш күш-ажылы тайбыңның, чөпшээрежилгениң болгаш тургузуушкуннуң оруу-биле чурттуң хөгжүлдезин хандырар дээрзинге идегелди илергейлеп тур бис.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРИАДЫ.

НИИТИЛЕЛДИ ДЕМОКРАТЧЫДАРЫНЧЕ УГЛАНЫЫШКЫНЫ

Август 21-де СЭКП-ниң удуртулгазының төлээлекчилери совет ниитилелдиң демократтыг чаартылгазынче угланыышкынга бердингенин медеглээннер. Сөөлгү хүннерде чуртка болган болуушкуннар-биле холбаштыр парлалга конференциязынга чугаалап турган, СЭКП ТК-ның секретары А. Дзасохов мынча деп медеглээн: авторитарлыг ёзу-чурумну тургузар дээн оралдажыышкыннарны ТК-ның Секретариады буруу шаап, шын эвес деп санап турар. Оон чугааланы-биле алырга, Секретариат тургустунуп келген байдалды ССРЭ-ниң Дээди Соведиге азы, харын-даа, чурттуң улус депутаттарының Съездизинге дүрген чугаалажып көөрү дээш туржуп турар.

Оон аңгыда Секретариат Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң киржилгези-биле СЭКП ТК-ның Пленумун эрттирери чугула деп санап турар деп, А. Дзасохов дыңнаткан. Эгилде кылыр дээн оралдажыышкынның эң эгезинден тура-ла, ТК-ның Секретариадының төлээлекчилери ОБКК-биле харылзажыры кызып, М. С. Горбачев-биле ужуражылганы эрттирерин негеп турган. Оларның күжениишкини чүгле бөгүн чедиишкинниг болган — ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы В. Ивашко Крымче ужудуп чорупкан.

Россия парламентизин деткиири-биле СЭКП-ниң төлээлекчилери кандыг хемчеглер ап турганыл деп айтырыгга А. Дзасохов мынчаар харыылаан: Россия коммунистериниң баштыңы В. Купцов республиканың удуртулгазы-биле телефон харылзаазын доктаамал тудуп турган.

Парлалга конференциязынга киришкен СЭКП ТК-ның секретары С. Калашников ОБКК кежигүннеринге хамаарыштыр «хунта» деп сөстү ажыглаарындан дедегалзаарын журналистерге сүмелээн. Ооң бодап тураны-биле алырга, олар нарын байдалды үнелеп көөрүнге «улуг чазыгны» кылган кижилер боор турар.

(СЭТА-ның корр.).

ССРЭ-НИҢ БОЛГАШ КАЗАХСТАННЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЛЕРИНИҢ БЕСЕДАЛАРЫ

Казахстанның Президентизи Н. А. Назарбаев август 21-де орай кежээ республика телевидениезин дамчыштыр чүве чугаалааш, каш минута бурунгаар М. С. Горбачев-биле телефон дамчыштыр чугаалашканын дыңнаткан.

ССРЭ-ниң Президентизи бо хонуктарда Крымда дачага бүгү-ле черлерден шуут хоорук байдалга аңгылаттынган турганын Казахстанның Президентизинге дыңнаткан. Ооң хадының байдалы амгы үеде таарымчалыг. М. С. Горбачев чуртта тургустунган байдалды үнелеп тура, ону «барыын үзелдиг шериг эргиидеэн» деп адаан. ССРЭ-ниң Президентизи казахстанчыларның болгаш Н. А. Назарбаевтиң бодунуң ССРЭ хоойлузун ёзугаар соңгуткан күрүне эрге-чагыргазынга шынчызы, оларның бышыг, принципиалдыг туружу дээш ханы өөрүп четтиргенин илереткен.

Ол ышкаш М. С. Горбачев бо чугаалажып турар үевисте мээң хүлээп алыр өрээлимде онза байдал талазы-биле күрүне комитеди деп адаттынган черниң кежигүннери Бакланов, Крючков, Тизяков, Язов болгаш аңгы беседага кирер дээн А. И. Лукьянов, В. А. Ивашко олар олурлар деп дыңнаткан. ССРЭ-ниң Президентизи оларның кижи бүрүзүнүң бо эрткен хонуктарда хөделиишкиннериниң дугайын чугаалап бээрин дилээн.

Телевидение дамчыштыр көрдүнмээн, дүрген болган чугаазынга Казах ССР-ниң Президентизи мынчангаш айыылдыг үе-чада дооступ турар-дыр деп демдеглээн. Бүгү казахстанчыларның мурнунда чуртту болгаш республиканы чаартырының талазы-биле төлевилеттинген планнарны боттандырарының улуг болгаш берге ажылдары туруп турарын ол айыткан.

В. АКИМОВ.
КазТаг-СЭТА-ның корр.
Алма-Ата.

ССРЭ-ге күрүне эргиидези кылыр дээн кордаашкынның уржуктарын чок болдурар байдалдарда улус депутаттарының Советтериниң хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазын хандырар талазы-биле РСФСР-ниң Президентизиниң немелде эрге-хүлээлгелериниң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1. РСФСР-ге край болгаш областарны эргелеп башкарарының дугайында база РСФСР-де автономнуг областар, автономнуг округтар дугайында РСФСР-ниң хоойлулары хүлээп алдынгыже чедир бир эвес улус депутаттарының край, область Советтери, улус депутаттарының автономнуг область болгаш автономнуг округ Советтери РСФСР-ниң хоойлуларын, РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарын, РСФСР-ниң чазааның актыларын күүсетпейн баар, а ол ышкаш Конституцияга удур органнарның шиитпирлерин күүседип эгелей бээр болза, ук улус депутаттарының Советтериниң даргаларының албан-дужаалындан дүжүрер эргени РСФСР-ниң Президентизинге тыпсыр.

2. Крайга, обласка, автономнуг обласка, автономнуг округка чогуур күүсекчи органның удуртукчузу кылдыр администрация удуртукчузу албан-дужаалды киирер.

Край область, автономнуг область, автономнуг округ администрациязының удуртукчузу улус депутаттарының чогуур Совединиң күүсекчи комитединиң эрге-хүлээлгезин алыр.

3. Айыттынган хуусааның дургузунда край, область удуртукчузу болгаш автономнуг область, автономнуг округ удуртукчулары албан-дужаалдарга кижилерни томуйлаар болгаш ол албан-дужаалдардан хостаар эргени РСФСР-ниң Президентизинге тыпсыр. Автономнуг область, автономнуг округ администрацияларының удуртукчузу албан-дужаалга кандидатуразы тус черниң национал онзагай чүүлдерин болгаш чаңчылдарын барымдаалап шилип алыр.

4. Бо доктаалды парлаттынган хүнүнден эгелеп күштүг болдурар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың август 21.

ЧУРТТА БАЙДАЛ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң премьер-министриниң бирги оралакчызы В. И. Щербаков чуртта байдал дугайын совет болгаш даштыкы журналистерге Министрлер кабинединиң президиумунуң хуралының чеп-чаа доозулгазының дугайын дыңнаткаш, чазактың медеглелин номчаан.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди ССРЭ Конституциязын болгаш чурттуң хоойлуларын кезээде удуртулга болдуруп келген болгаш сагып-даа турар. Чазак ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң айтыышкыннарын долузу-биле күүседип турар деп медегледе айыткан. Амгы нарын болгаш берге үеде Министрлер кабинеди бодунуң кол сорулгазы болза Конституцияның негелделерин сагывышаан, ажыл-агыйга сандаргай чорукторны тургуспас болгаш экономикада кризисти болдурбас дээш чогуур хемчеглерни алыры болур деп санап турар.

Реформаларның политиказын боттандырары чазактың ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны болур деп ол демдеглээн. Министрлер кабинеди республикаларның удуртулгалары болгаш бүгү күш-ажылчы коллективтер-биле бир демниг ажылдаарынга идегеп турар. Политиктиг айтырыглар совет хоойлуларның үндезининге шиитпирлеттинер ужурлуг деп чүвени барымдаалааш, кандыг-даа экстремистиг чорuktарны болдурбазынче чурттуң чазак бүгү ажылчы чонну кыйгырган.

Чартык шак бурунгаар М. С. Горбачев-биле телефоннажып чугаалашканын ол дыңнаткан. В. И. Щербаков журналистерниң айтырыгларынга харыылап турган. М. С. Горбачев ажылдап болур эргелиг деп дыңнаткан. Чоокку хүннерде, харын-даа шактарда чуртка конституциялыг эрге-хоойлу тургустунар бээр дээрзин журналистерге дыңнадырын Президент дилээн деп, ол чугаалаан.

Эрткен берге хүннерде кабинеттиң кандыг янзылыг ажылдап турганын В. И. Щербаков тодаргай чугаалаан. ССРЭ Президентизи кадыының байдалы-биле ажылдаар эрге чок апарган деп шын эвес медээни премьер-министрге берген турган дугайын ол дыңнаткан. Онза байдал талазы-биле күрүне комитеди дээр чүвениң хуралынга премьер-министр чаңгыс удаа-даа киришпээн деп, ол чугаалаан.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ЭРТЕМ-ҮЛЕТПҮР ЭВИЛЕЛИНДЕ

1. ОБКК дээр чүвени тургузарынга база кижилерниң амы-тынындан когараарынга чедирген ёзу-чурумну херек кырында киирген конституцияга удур үүлгедиглерге киришкени дээш, А. И. Тизяковту ССРЭ-ниң эртем-үлетпүр эвилелиниң оралакчы президент албан-дужаалындан дүжүрер болгаш ону эвилелдиң баштаар чериниң составындан үндүрер.

2. А. И. Тизяковтуң ук ассоциацияның президентизи болур-болбазының айтырыын чугаалажып кээрүн ССРЭ-ниң күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш үлетпүр, тудуг, транспорт база харылзаа каттыжыышкыннарының ассоциациязынга дилээр.

ССРЭ-ниң ЭҮЭ-ниң баштаар чериниң бюрозу.

ШАҢНАЛ — КЫЗЫМАК ЧОРУКТУҢ ТҮҢНЕЛИ

«Наадым-91-ниң» киржикчилери — аңгы-аңгы районнардан келгилээн малчыннар аал-оранынче чанып, аъттаныптарының мурнунуу чарыында Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелинге чыылып келген. Бодунуң районунга эки көргүзүглерни чедип алган малчын кижи бүрүзүнүң бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киирген үлүүн барымдаалап тургаш, тус-тус шаңналдарны оларга тывыскан. Республиканың мурнакчы малчыннарының хөй кезии дааранып болгаш хеп чуур машиналарның, ээрлер, дураннар база өске-даа бараннарының ээлери болгулаан. Шаңнал — кызымак шудургу чоруктуң, үре-түңнелдиг ажыл-херектиң түңнели-дир. Ындыг болганда, аңаа төлептиг болган кижилер ону алыр, четтирер апаар.

Аңаа чыылган малчыннар республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң административтиг бажыңының эжиинге, даштыгаа хөлегелиг, серииң черге эгелээн бичии хуралчыгаштың киржикчилери база болганнар. Эрткен кыштаглаашкынның чамдык түңнелдерин, келир сорулгалар дугайын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн аңаа кыскажы-биле тайылбырлаан.

Чуртта байдалдың бергезин, экономиктиг ол кризистен канчап үнериниң оруктарын дилеп тып турарын, эрткен кыштаглаашкын, ылангыя частың айлары бистиң республикага кайы хире берге болганын ол каксы чугаалааш, чамдык тодаргай сан-фактыларга доктааган.

Тывага улусчу революцияның 70 чылында эрткен бо Наадымга киржири-биле 284 кедээ ишчилерни чалаан. Олар шупту күш-ажылдың мурнакчылары болуп турар. Наадым эки эрткен. Кол чүве — корум-чурум үрээр чоруктарның болбааны. Ындыг-даа болза чамдык четпестер бар. Ылангыя аът чарыжының үезинде чөптүг эвес маргыжыгларның тыптып кээп турганы, ону организас чок эрттиргени. Наадым дугайында ындыг-дыр. А ниити ажыл-херекке четпестер бисте хөй. Эрткен чартык чылда республиканың колхоз, совхозтары эът, сүт, дүк база дагаа ээди бүдүрериниң талазы-биле күрүнге чагыын күүседип шыдаваан. Хөй-хөй ажыл-агыйлар күрүнге садыынче малдан алыр ол продуктуларның чүс-чүс тоннаазын чедир бербээн. Байдал берге, нарын. Ынчангаш оон үнериниң оруктарын дилээр, курлавырларны тывар апаар. Ындыг четпестерниң бир кол чылдагааны — бо чылын республикага 138 муң бода болгаш шээр малдың хораны. Бо дээрге улуг когарал, каража-дыр. Ынчангаш моон шыңгыы түңнелдерни үндүрери негеттинип турар. Бо айтырыг районнарда АҮК-тер удуртукчуларының, ында кол специалистерниң арын-нүүрүнге онаажып турар.

Сиген белеткелиниң темпизи кошкак. Ам чүгле 61 муң 300 тонна мал чеми кылдынган. Ол ниити планының 35-ле хуузу болуп турар. Ынчангаш ажыл-агыйлар, ам кайда-даа оът-сиген элбек үнген болганда, мал чеминиң курлавырын артыкшылдыг кылдыр белеткеп алыры — оларның кол сорулгазы. Оон ыңай малчын кижи бүрүзү 15-20 тонна сигенни белеткеп алырын чер-черге боттандырар херек.

Биске бергелер турган. Ынчалза-даа хөй-хөй малчыннар кончуг кызымак, чуткулдуг ажылдааның түңнелинде демдеглээш, Вадим Орамбалович элээн каш мурнакчыларны адаан.

Бо кыска чугаага хамааржыштыр «Сүт-Хол» совхозтуң хойжузу Сертен-оол Монгуш, «Хорум-Даг» колхозта партия организациязының секретары Токпак-оол Сарыглар, Эрзинде Ленин аттыг совхозтуң директору Алдын-оол Дамдын, Чөөн-Хемчикте РАҮК даргазы Буга Монгуш олар боттарының бодалдарын тус-тус илереткен. Наадым үезинде болгулаан чамдык четпестерни, ылангыя чемнениң алырының бергезин, инек кадарганчыларының аразынга социалистиг организастаарын, Наадымны моон соңгаар чүгле малчыннарның эвес, а кедээ ажылчыннының өске алырларының төлээлечилерин орта киириштирерин, мал ажылынче аныяк кижилерни эвилелден чорударын чугаалаан.

Шагдыр-оол ДОРЖУ.

Кышка белеткел кандыгыл, көрээли

СООК ААКТЫГ-ЛА, БИЛДИРТПЕЙН ДҮЖҮП КЕЛИР

Үениң маңының дүргениң. Чайның сөөлгү айы август чоруп тур. Хоорайның бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш чурттакчы чонун чылыг-биле хандырып турар кол чер Кызылдың төп чылыдылга станциязының коллективиниң мурнунда мурнуку чылдардаазы-биле бир дег, эң чидиг айтырыг турустунуп келген. Ол чүл дээрге кышкы одалга сезонунга дериг-херекселдерни канчаар эки белеткеп алыры. Эрткен чылдың частырыгларын канчап эдип алыры эң чугула сорулгаларның бирээзи боор турар. Төп чылыдылга станциязының энергетиктиг күүзүнде бичии-даа немешкен чүве чок деп болур. Бар боор турар котёлдар чыл келген тудум улам эргижиреп, хоорайны чылыг-биле хандырып күш четпейн турар.

Эрткен кыш Кызыл хоорайга берге болганын билир бис. Хоорайның чурттакчыларының бажыңнарынга чылыг чедишпес болган. Хоорайны чылыг-биле эки хандырып болгу дег БКЗ 75/39 дээр улуг котёлдар эргижиреп, элеп келгенинден эки ажылдап шыдавайн турар. Ынчангаш ону орта ажылдадыр дээр болза улуг септелге ажылдары чорударын негеттинип турар. Амгы үеде ажылдаза чогуур 10 котёлдарның чаңгызы-даа ажылдаар шинээ чок боор турар. 7, 8 дугаар котёлдарны катап тургузар, септеп-селиир ээн айтырыг шиитпирлеттинмейн келген.

— Чеди дугаар котёлду кылыр арга чок, эргижирээн, сес дугаар котёлду кышкы үеде ажылдадырынга белеткеп алыры база-ла нарын айтырыгларның бирээзи боор турар ийин — деп, ээлчег начальниги А. Меркушев чугаалаар болду. Чеди дугаар котёлду катап септеп алыр арга чок. Ону септээр дээрге-даа, эргежок чугула материалдар болгаш ону септээр кижилер-даа чок боор турар. Бо дугайты шымын-на чугаалап орарым ол. Сес дугаар котёлду септеп алыр дээш, элээн-не күш үндүрдүвүс. Частан бээр борта ажылдап келдивис. Чай эгезинден бээр бо ажыл база аңаа туруп берген. Бо котёлду септеп турган бригаданы өске объект септээр кылдыр октапкан. Эргежок чугула хоолайлар база тывылбас боор-дур. Үнелиг үе-шак хилис барды. Материалдар тып-тып-даа келир чүве болза, оон септелгезин доозуптар хире ажылдың күш база чок. Ээлчег начальнигиниң хомудалы мындыг болду.

Төп чылыдылга станциязының кол инженери В. П. Николаеваның чугаазы-биле алырга, сес дугаар котёлду кышка ыяк белеткеп алырының аргазы бар боор турар. Ону септээр эргежок чугула хоолайлар бо хүннерде чедип кээр деп илегеп орар чорду. 1964 чылда-ла бүдүрүп үндүрген 4, 5 дугаар котёлдар шуут эргижирээн, ажылдаар шинээ безин чок. 6 дугаар котёлду ажыглаар арга чок боор келирге. Үндүрбижээн 15, 16 дугаарлыг котёлдар кажан-чежен эптеттинери билдинмес. Эрткен кышты ажыглап эрте бергенивис тоолчургу чүве-дир ийин деп, кол инженер В. П. Николаева, бүдүрүлге-техниктиг килдистиң начальниги Г. И. Лобанова кайгап чугаалажып орар чорду. Ам кидыг хуулгаазын чүве наның турар ийик. Күс дүжер чоокшулаан. Кышты канчап ажырыл? Төп чылыдылга станциязының ажылдакчыларын бо хүннерде дүвүредип, сагыжын саргыдып турар кол-ла айтырыг бо.

Бүгү котёлдарның чылыг дамчыдар хоолайларының чамдыызын солуур эргежок чугула боор турар. А хоолайлар чедишпес. Бо база-ла шиитпирлеттинместеп туруп берген айтырыгларның бирээзи боор турар. Дериг-херекселдерни ажыглап турар үеде озал-ондакты болдурбазы база бир кол айтырыг.

ТӨП ЧЫЛЫДЫЛГА СТАНЦИЯЗЫ УДУРТУЛГА ЧОК АРТКАН

— Бистиң колда берге деп турар чүвевис төп чылыдылга станциязын ажылдап эгелээнивистен бээр эгелээн чүве. БКЗ 75/39 дээр котёлдарны ажылдалга киргенинден база хамаарыштыр турар. Телевиделдиң кыдыы турар үеде частырыглар база кылдынган. БКЗ дээр котёлдар ниш тудар системалар, хөмүр-даш кывар дериг-херекселдер Каа-Хемниң хөмүр-дажы ажылдаарынга таарышпас боор турар — деп, кол инженер В. П. Николаева чугаалап турар. Кызылдың төп чылыдылга станциязы бодунуң күчүзүн талазы-биле Красноярск крайда өске электростанциялардан ылгалдыг боор турар. Котёлдарның одалга чурумун негзе эдип тарбээн болгаш чылыг бээр схемаларын эмин эрттир улуг, чылыг бээр дериг-херекселдерни эптеп тургусканы база шын эвес боор турар. Оон ыңгаязын «Красноярскэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкынының удуртукчулары безин билир. 4, 5, 7, 8 дугаар котёлдарга кижи идегээр арга чок. Бо котёлдарга частыышкын-даа боор болур чигиы. Одалга системазын эде кылып алырынга тускайжыткан организациялар безин дузалап шыдавас боор-дур.

Оон моон дуза кадыптарын манап олурары берге боорга, бо чылын бирле шенелдеден кылырын шилип алдывыс. 13 дугаар котёлдуң кывыышкынын бээр дериг-херекселдерни өске конструкцияның дериг-херекселдери-биле солуур деп турар. Ынчан байдалывыс чүгээртээр боор. Чоорту шупту котёлдарның кывыышкынын бээр дериг-херекселдерин солуп каптар бис.

Сугну химиктиг арга-биле арыглаар салбырда кадрлар чедишпес. Бо эң чугула албанның начальниги база чок. Борта химия талазы-биле тускай эртемниг специалист херек. Электри станциязында ажыглал албаны кадрлар-биле кошкак быжыглаттынган. Энергетиктерниң шалың акшазы улгатканы-биле холбаштыр кадрлар айтырыы чоорту шиитпирлеттине бээр боор. Штатта көрдүнгениниң езугаар котёлдар машинистерин четчелеп алган. Ынчанмыже оларның барык чартык кезии кандыг-даа өөредилге эртпээн, бус-биле ажылдаар котёлдарга ажылдаар эргези безин чок өөреникчи кижилер боор турар. Бус-биле ажылдаар котёлдар машинистеринге ажылдаар күзелдиг кижилерни Красноярскиниң өөредилге комбинадын дамчыштыр ЧЭТ-тиң баазазында өөредип эгелээн. Чылыг бээр автоматика салбыры 60 хуу-ла четчелеттинген. Септелге чорудар ажылчыннар база чедишпес. Котёл цегинге штат езугаар 4 кижи ажылдаар ужурлуг, а херек кырында 3 кижи бар.

Организасты. айтырыгларда өскеп турар чег хөй. Кызылдың төп чылыдылга станциязы бир бүрүнгаар Тываның эле четкилериниң ангылал болгаш бот-тускайлан орулга-чарылгалыг бүрүлге чери болу берген. чаар кылганында багай че чок. А. М. Делег төп чылыдылга станциязын ректорлап ...да, бүдүрүлге болгаш нистративтиг албаннар тургузар база быжыг талазы-биле улуг ажыл ны кылып чоруткан. кээп А. М. Делег дире албан-дужаалындан чоруп турар. Кышка бе келзиң эң берге үезинде чылыдылга станциязы у тукчу чок арткан.

Келир кышка белетк чүгле Кызылдың төп чы дылга станциязының жээнден алгаш көөрге дыг-дыр «Тыва коба комбинатта байдал баз дүвүренчиг. Кыш хүн ген тудум-на чоокш орар. Келир кышты ка ажып алырыл деп б бо хүннерде сагышты гыдып турар. Ол чоп чангаш кышка белетк күштелдирер ужурлуг.

Виктор ТУПЫШЕ
Котёлдар хайгааралы инспектору.

Хереглекчи болгаш хандырыкчы

ЧОКТАН ДЭЭРЕ

Улуг-даа, бичии-даа, дарга-даа, карачал-даа кижилерниң амыдыралы садыг четкилери-биле кажок сырый холбашкан. Бо үнелзинге та чеже чөрүлдээлер, билчишпезиннин чоруктары, артыктажыышкыннар үнүп турган болгаш үнүп турар-даа чүве. Ылангыя амгы үеде ниитилелдиң социал камгалалы кошкак кижилерниң бараан-сараан тып садып алыр арга-шинээн улгаттырбааже хоржок апарган. Ынчангаш тускайжыттынган садыгларны ажыдып эгелээниниң чылдагааны-даа мында. Республика чайысылалында социал камгалалы кудуу кижилерге үш садыгны тускайлаан. Ол садыгларда кандыг бараанарны саналдап турарыл? Садыглаашкынны ында канчаар организастаавыл? Кандыг бергелер барыл? Бо айтырыгларны тодарадып алыр дээш, хоорайның ол садыгларынга чедип барып, оларның ажылдакчылары болгаш садып алыкчылары-биле ужурашкан мен. Пенсионер В. С. Беерук-биле чугаалаштывыс:

— Пенсиям 202 рубль. Чааскаан чурттап турар мен. Ол акша чүге-даа чедишпестир. Чылыг джемпер садып алыр бодаан кижи мен, оон өртээ 150-ден өрү болду. Ам чаа-ла 25 рубльди эът, чигир, консерва, 200 грамм конфетага үндүрдүм. Ийи-үш катап садыгга үнерге-ле, пенсия чок каар. Бөдүүн чылыг тонга акшам ээзии-бичелеп чыып тур мен. Ам акшам чедер ирги бе, чиик өртектиг тон келир ирги бе деп дадагалаарынга ой апардым.

— Валентина Степановна, огород тудуп-ла турар силер ыйнаан?

— Ол чокте шуут от болгай. Үш дес вишням база бар, догаалаа тудуп турар мен. Мынчаар бичиилеп-даа бот чемгертиммес болза, төлеп болгай.

— Садыг-магазиннерге бараан болуп турары кандыгдыр? Хомудаар чүве чок бе?

— Хемчик ол талазында чурттап турар мен. Ында садыглар мени ийи-үш-дээ хомудаткан. Ынчангаш албан-биле бээр, төлча кээп садыглаар-дыр мен, хлебти безин моон сөөртүр.

Ийет, уругады берге-ле оочун кижилерниң сагыш-сеткилин аарзынмаал. Бергелиммел. А бистер боттарывыстың хөй сагыш човаашкыннарывыска бүргедип алгаш, өскелерниң, ылангыя хоочуннарның сагыжын кичээнгей чогумус-биле бо-ла кергедип алыр бис. Оочурларга болганчок-ла «бо кыргаңнарның тускай садыглары база бар хирэде бээр хээлчиырындан канчап ыяткас чүвел» деп кыйланчышкынны бодум безин каш-даа дыңнаан мен. Артыктажыр деп аарыг бистиң ханывыста чүве ыйнаан.

6 дугаар садыгның эргелекчизи Л. И. Непомнящая үлетпүр садыгның фондузундан 5 хуу бараанны ап турарын чугаалады. Мында түңнүр ээзе-даа, бараннар база хире-шаа-биле кирип турар.

— Тускайлап кээн садыгларга бараанноорнуң өртээ арай-ла чиик турар ужурлуг деп бодап чораан кижи мен. А силерде халаттың безин өртээ 60 рубльден өрү-дүр. Ээзэш орулгалыг кижилер ындыг улуг өртектиг бараанкерге канчап күш чедер боор — деп чигзиндим.

— Бараанның өртээ кайы хире болдур, бис ынчаар садар бис. Кайда-даа чүве өртээ улуг болгай. Чаңгыс ылып болур аргавыс — чинжээ, моюндуруу безин муң рубль өртектиг тоннарны албайн, арай чиик — каракуль моюндуруктуг тоннарны ап турар бис — деп, Лидия Ивановна тергылады.

Бо садыгдан инвалидтер, пенсионерлер, хөй уруглуг өг-бүлелерден өңгүдө, студентилер (чамдыызы деп тодаргайлап каайн) болгаш шериглен чаа халашканнар чүү-хээниу садып алыр аргалыг.

Ада-чурттуң Улуг дайының инвалидтеринге болгаш киржикчилеринге «Саян» универмагының чамында бир салоонну тускайлаан. Оон эргелекчизи Ю. С. Кара-Сал-биле бир чай аразында чугаалаштывыс.

— Кандыг бараанарны силерниң садып алыкчыларыңар алыксаар-дыр, Юлия?

— Бистер идик-хеп аймаа, ак-чоорганнарны, парфюмерия болгаш хим бараанарын оларга садып турар бис. Бо июль 1-ден эгелеп электри-биле ажылдадыр ат-херекселдер база биске дамчыткан. Эки бараанар келирге-ле, шуптузун садып аппаар-дыр — деп, ол харылады.

— Садып алыкчыларыңар чогум кымнарыл?

— Дайын инвалидтери болгаш киржикчилери, күш-ажылчы фронтунуң медалы-биле шаңнатканнар, Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чоранар, күш-ажылдың бирги бөлүүнүң, карак четпестерниң I, II бөлүүнүң инвалидтери, инвалид бичии уруглар, мөчээннерниң өг-бүлелери база эрткен чылдың октябрьдан эгелеп чок болганнарга херек бараанарны мында садып турар. Ниитизи-биле 3 муң чыгам кижиге бараалгап турар бис.

— Чамдыктарның акшазы хожугуу ындыг-ла хөй эвес болгай. Ынчалза-даа келген бараанарны шуптузун ап турар-дыр. Хоочуннарның чамдыызы акшы-төлүүге, дөргүл-төрелинге эки бараан ап берип турар эвес ге?

— Чугаажок. Чехословакияга бүдүрген идиктер дораан дүрт дээр. Черле өртээ улуг дивес.

— Кайы хире бараан ап турар силер? Чагыглардан чүү күүсеттинмейн турарыл?

— «Саянга» келген бараанның 17 хуузун алыр бис. Ол ээзэш болбайн аан. Костюмнар, койгун кежи бөрттер, бөдүүн тоннар ховар болуп турар.

Бараан фондузунуң хире-шаа-биле чүү-хээ бо салонга кирип турарын билдим. Садыглаашкынны организастаанында-даа улуг кемдээ чок. Ол чоокта база-ла хоочуннарга тускай аъш-чем садыы бар. Ында база шаа-биле бараан бар. Ам канчаар үлетпүр канчаар ажылдаан болдур, ол хире бараан-сараан садыгга турар болгай. Оттуг дайынга-даа, күш-ажылдың кадыг-берге чылдарында-даа чаагай үениң чаа салгалы дээш аъш чок чораан хоочуннарывыска өөделиг бараан безин бүдүрүп бере албас апарган бак үүлевистиң муңгаранчыын чүү дээр.

— Оода-ла тус чер бүдүрүлгезиниң бараанары — кидис идиктер, платье, халат аймаан социал камгалалы куду чамдык кижилерге чиигеди садар аргазы чок боор чүве ирги бе, Александра Салчаковна? — деп, Кызылдың үлетпүр садыының директору А. С. Саттан айтырдым.

— Ажыл-биле чугаалаарга, үлетпүр чүгле орулгазын бодааш бүдүрүп турар бараанарының өртээн хөлүн эрттир улгаттырып каардыр. Оон кырындан садыг черлери 30 хууну садып-саарганы дээш база немээр — бистиң халас ажылдаар шинээвис бар эвес. А тус чер бараанарынга бистер 30 хуунун орнунга 16 хууну салып турарувусса-даа, өртектер ол хире аарышкылыг. Үлетпүрнүң үндүрүг инспекциязы-даа тооп, контрольдавайн турар — деп, тайылбырны ол берди.

Моон үнериниң оруу бар бе, чок бе? А. С. Сат өртектерниң буянныг сеткил фондузун дамчыштыр чиигеткеш, ылгалын хөй-нийти фондуларындан төлеп берип болур деп бодалдыг. Мандаа республиканың Министрлер Чөвүлели, хоорсовет, күүсеком бир тодаргай чүвени кылып болур. Кулээр болза, социал камгалалы кудук чамдык кижилерге боттуг дуза көргүзериниң кандыг-бир аргаларын тыпты берип болур деп бодаар мен.

А. С. САТ: өртектерни буянныг сеткил фондузун дамчыштыр чиигеткеш, ылгалын хөй-нийти фондуларындан төлеп берип болур деп бодалдыг.

Надежда ЭРГЕН
(«Шынның» корр.).

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

МЫНЧААР БЕЛЕТКЭЭР БИС

Тываның хереглекчилер кооперациязының системазынга ажылчын кадрларны моон соңгаар кэрээ негелдези-биле чорударын мана чугаалап көрейн. Училищеге сургуулдар хүлээп алыр талазы-биле районо баштаар черлери-биле кэрээлиг ажылдап турар бис. Ындыг арганы ам ийи чыл ажыглап турарывыс бо. Оларның-биле кэрээ чарып турар үеде чеже кадрны өөредирин база кандыг адырның специалистери чедишпейн турарын сүмележип келдивис.

Районнарның хереглекчилер кооперацияларының баштаар черлеринге тус-тус комиссияларны олар тургускаш, ылап-ла бо мергежилге өөренир күзелдиг сургуулдарны боттарынга шилип чорудуп турары кончуг таарымчалыг болу берген. Чүге дээрге мурнуку чылдарда дег, дужа-келбиже уйустар хүлээп алырга, чамдыктарының билии-даа кошкак, мергежилинге-даа хандыкшыл чок болур. Тус черниң комиссияларының шилип чоруткан абитуриентилери черле ылгалдыг. Садыгчы, повар болгаш кондитер кылыгчылары мергежилдерге өөренир күзелдиглерин ылап-ла шилээш чоруткан турар. Кажан тус черге беседалажыышкын чорутканы соонда, ол шилиттингеннерге хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери өөредип чоруткан ыйын шынзылга-бижиин бээр. Оон училищениң хүлээп алыр комиссиязы чүгле шынзылга-бижиктериг абитуриентилер-биле беседа чорудар апарган.

Шак-ла мынчаар абитуриентилер шилип чорудар системаны нептередир эргени районнарның хереглекчилер ниитилелдеринге, ажылчын кооперацияларның баштаар черлеринге, кедээ черлерге берген бис. Бо-ла ажылдарга боттарының үлүүн киирерин база кедээ черлерге хереглекчилер кооперациязын сайзырадырынга активчи болурун коржаа кежигүннеринге сүмелеп турар бис.

Ол ышкаш оолдар, кыстарның бо мергежилге салым-чаяанныгларын шилип чорударын олар база сүмелээр апаар.

Оон-биле чергелештир Тыва респотребсоюзтуң кадр албан чери бодунуң харылзаазын база кадрлардан негелдезин бедидерин утпайн турар. Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң шилип чоруткан специалистерин бүдүрүлге черлеринге практикаладып өөредирин, өөредилге соонда дедир-ле боттарының черлеринге ажылдадырын көрүп турар. Училище районнарның ажыл-агыйлары, эмнелгелери болгаш школалары, өске-даа албан черлери болгаш организациялары-биле кэрээлерни чарып, сургуулдарын айда 80 рубль стипендия шилчидип тургаш, өөредип алыр.

Хуу ажыл-агый кылбарып турар апаргандаа, хамаатыларны боттарының херегцизи-биле кандыг-даа кэрээ-документ чокка училище кассазынче өөредилгези дээш акшазын шилчиткен соонда, өөредирин көрүп турар. Ындыг арга-биле өөренип турарлар училищеден стипендия албас.

Бо чылын хүлээп алыышкын комиссиязы бодунуң ажылын август 2-де доозупкан. Беседага киришкен абитуриентилер училищеже өөренип киргениниң дыңнадыын шагда алганнар. Училищениң башкылар коллективи оларга чаа өөредилге чылы-биле баштыр чедирбишаан, август 30-де эгелээр ниитилелче бир дөмниг кирипарни чалап тур. Бистиң училищеже кирип шыдавайн барган абитуриентилерге чагывыс мындыг. Бо черниң шугуму-биле ажылдап тургаш, келир чылын өөреникчээн мергежилинерни тыып шилип, билиинерге эки белеткелдиг келириңерни күзедивис.

Галина МОЛОДЦОВА.
Кызылдаа садыг-кооператив училищезиниң директору.

ЭКИ ЫШКАШ БОЛЗА-ДАА...

Ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузар дээш шалыпчы ажыл Барын-Хемчик районунуң ажыл-агыйларының ховушөлдеринде хайныккан. Август 12-ниң медээзи-биле шупту 3780 гектар черниң чайгаар үнген болгаш тараан сигеннери кестинген. Ол ниити шөлдүң 39,2 хуузу-дур. Бо шөлдерден 4710 тонна сиген ажааттынган. Ол ниити планының 33,4 хуузу.

Ажыл-агыйлардан 1800 гектар черниң сигенин кескеш, оон 2300 тонна сигенни ажаап алган «Барлык» совхоз өскелерин мурнап турар. Дараазында 1500 тонна сигенни ажаап алгаш, планының 41 хуузун күүсеткен «Хемчик» совхоз база эки ажылдаан. «Дөң-Терезиниң» ховы ажылдакчылары 450 тонна сигенни, «Шекпээрниң» сигенчилери 460 тоннаны сараатташ, хүлээткен.

Эрткен чылдың бо үезинде Барын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары 2160 тонна сиген белеткеп алган турган болза, амгы үеде белеткеттингени 4710 тонна, ол хөй ышкаш сагындырза-даа, эки ажылдаанывыс дугайында мактаныр эргени бербейн турар. Чылдың таарымчалыг байдалдарында чүгүла камчаннияны эртежик эгелээн-даа болзувусса, боттарывыстың организас чогувустан, дөмниг эвезинистен ажылывыстың бүдүрүкчүлүг эвээш болган. Бо хүннерге чедир бүгү кестинне чогуур сиген шөлдериниң чартык хуузу безин кестинмээнин чүнү-биле агаарып ыйын, тайылбырлаар бис? Бөгүнгү хожудаашкыннарывыс ужун ийи дугаар кезинге кылыр дээн шөлдеринеске кезиилде кылып четтигер бис бе? Ынчап турувусса, тараа ажаалдазы база эгелээр. Машина-техника, механизаторлар-даа хөй безин ылаар чардыгып чоруп баар болгай. Оон кадында сигенниң чемиштиг, хоолулуг үези шагда эрткен, ол ам кадып калган.

Районнуң ажыл-агыйларында сенаж салыышкынын витаминниг сиген далганы белеткээни база удаашкылап турар. Бо хүннерге чедир районда 1300 тонна сенаж салдынган. Ам «Хемчик» совхоз 900 тоннаны, «Барлык» 400 тоннаны тус-тузунда белеткеп алганнар. Өске ийи совхоздан «Шекпээр» совхоз 1000 тонна сенажты салырын планнаан-даа болза, мында ам чаңгыс-даа тонна сенаж салдынмаан. Сенаж салырын эрткен чылдың бо үезинде 2500 тонна кылдыр күүседип алган турган болзувусса, бо ажылда дыка-ла озалдап турар мөгжажыл бис.

Витаминниг сиген далганы белеткээринде ону кылып алыр ужурлуг үш ажыл-агый база эрткен чылгы бо үедеги дешпелиндеен хожудап чоруп орарлар. Бо хүннерде «Шекпээр» совхоз 50, «Барлык» — 40, «Хемчик» — 20 тонна сиген далганын кылып, шыгжап алган. Ону кылып турар үш совхозтуң сиген далганы белеткээр агрегаттары аңаа бөлбавазырадыр сигенниң чогундан хөй үе-шакты аңаа-ла туруп эрттирип турары-биле агрономнар-даа, совхозтарның директорлары-даа эптежип чоруп турарлар. Ынчангаш бо үнелиг мал чемиин белеткээр ужурлуг планы чүгле 12,7 хууга күүсеттинген.

Мал чемнериниң белеткелинге чурттакчы чонну ам-даа эки эвилелдеп шыдавайн турар бис. Хол-биле сиген безин турар улус эвээш, малчыннар боттарынга мал чеми белеткээринче озалдап, организас чок үнүп турарлар.

Хөй-нииттиниң малынга мал чеминиң белеткелиниң шалыпчы айы доозулган. Оон түңнелдери биске оожургаар эргени бербейн турар. Силостуң ногаан массазын кезип ап, салыры ам-даа эгелевээн. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге байдал чүгээр ышкаш сагындырза-даа, сиген белеткелиниң планының чартыын безин күүседирринис элек. Ниитизи-биле мал чемниниң белеткелинче ам-даа немелде күштү организастаар, мында ажылдап турар кижилерни аъш-чем-биле, машина, тракторларны кылан-чаар материалдар-биле хандырарын күүктелдиргзи кичээнгейни салыр ужурлуг бис.

Ч. МАНДЫЫНЧЫ.

Эки кижилер дугайында

ҮЕ-БИЛЕ ДОҢНАШКАН

Таңдыда Дүрге ажыл-агыйлар ара кежүп чоруур ме застаан колонназ Опук-оол Агбаа Оюнның удуртуп т тудугжулар брига «Коммунизмниң хе совхозтуң төвү Коч сурда чурттаар ба нары тудуп турар. ийи бажыңын т дооскаш, киштики ш лел ажылдарын ч берген. Бир бажың тавааң салып дооска

Тудугжуларының лышкын дөмниг а даарынга бригадир С оол Оюнның киирип руур үлүг-хуузу улу колоннада хоочун т жуларының бирээзи. С оол Агбаанович айда алдан харлаан янның дыштаныл үнзе-даа, ам-даа е вышаан. Оон туд күш-ажыл стажы 44 ажып турар. Ол баз ла Чал-Кежигге ту «Тиилелге» колхозка дугжулап эгелээн. чан колхозтуң т бригадири Лакпа ону тудугжунуң ме жилинге хандыкшыл Чал-Кежиг болгаш гес суурларда оон х биле туткан бажы ла хөй.

Бо эрткен үениң гузунда кобальтылыг ву-Аксының туду рынга ол база ажы паапкан. Тудугжунуң рын, берге мергеж эки шиңгээдип алыр га Хову-Аксының чун тудугжузу Көк Кыргыс Опук-оолга ка-ла дузалаан. удуртулгазы-биле бы чының чазанычыг дашчының мергеж Опук-оол шиңгээдип ган.

Опук-оол Агбаанс Дүргенге кээп лаандан бээр хөй болган. Бригадир безин он дөрт чы нүүрүн көрүп ту О. А. Оюнның удур турар тудугжулар б дазының шевер ту жуларының Дүрг Сосновкада, Кочетов Межегейде, Бай-Хаа туткан тудуглары-да Тудугга ажылдап ке үезинде тудугжунуң тежилинге оон өөре өөреникчилери хөй. С гу чылдарда безин ажыг оолдарны ол өө кен. Оон өөреникчил Сергей Куулар, Се Монгуш, Сергей Дүр оол, Виктор Оюн бо өскелер-даа башкы дан дудак чок ажыл макталдыг ажылдап руур. Орлан Оор Вячеслав Монгуш, ген Ооржак, Ник Оюн планныг онаал ларны күүседиринге лептиг үлүүн киир келген.

Хоочун тудугжу О оол Агбаанович Оюн гуг тударының чаа зепшилгелиг аргала Таңдының байдалы таарыштыр ажыглаа өөренип көрүп, ону нүүргап амыдыра боттандырып чорур жилерниң бирээзи. чангаш оон ажыл-и үе-биле доңнашкан.

Семен ОЮ

Шын.-1991.-Авг.23

Партийжи амыдырал

НАЦИОНАЛ АЙТЫРЫГ: билчилге — хүндүткелде

РСФСР-ниң Компартиязының Эрзин район комунун бирги секретары А. И. САМОРЯДОВТАН бистиң корреспондентивис интервью алган.

— Александр Иванович, …ыг-кылыгаар үнгесинчи …чылар колдаан ра[йон]… ажылдап турар-дыр… Национал айтырыг… кандыг чугула тала… …ынче сагыш салза экил. …дугайында бодалыңар …?

— Бистиң районда орус …ыг он алды өг-бүле … Хоюшкак өг-бүлелер … бар. Казах, армян, …нация улус-биле өг… туткан тывалар база … Армяннар, немецтер, …иннер дээш, өске-даа …ның кижилери чурт…ап ажылдап турар. Партия райкому, эге организа…ар ынчангаш интерна…лчы кижизидилге ай…ынче кичээнгейни …ылдырган. Районнуң … эмнелгезиниң, Эрзин … Совединиң партия ор…ациялары коммунис…ниң кижизидилге ажы… ролюн улгаттырган. …рнационалчы коллек…ерге кежээлерни, ин…ационалчы өг-бүлелер… ужуражылгаларын …эрттирип турар.

…не чонунуң чүс-чүс чыл… сагыш чоорган чан… …ын, төөгүзүн, куль…ын оларның-биле чаң… коллективте, районда … өөрүшкү, муңга… деңге үлежип чоруур …ыныста, сагыш би… хүндүлээр ужурлуг … Бир талазында ол. Ону … организацияларны …-бүрү аргаларны ажы… тургаш, организастап …

Ийи дугаарында, национал чаңчылдарны, культураны хөгжүдеринче сагыш салган. Чүгле тыва чонунуң эвес, өске-даа бистиң районнуң чурттакчыларының эки чаңчылдарын өөренир, ол болза чаңчылдарны улам байыдар, найыралдыгын быжыглаар. Ажылга чаа аргаларны дилеп тывар хемчеглерни ап турар.

Улустуң үс-тыныжын бүгү тала-биле деткиирин партия эге организацияларны киржир апаар. Дааранып машиналарны, чиг этти тыныжып турган национал хеп, эт-сеп даараар цехтерни туруузуп элээр бис. Делгелгелерни организастап, оон шилиттинген кыдыгларның бүдүрүлгезин организастаарынга районда чоокта чаа туруустунган чогаадыкчы херээженнер каттыжыышкынының идепкейинге даянып бис. Культура бажыңының чанынга чонар-даштан чазаныр белгүмну туруузаазы көрдүнген. Уруглар өгбелериниң уран чүүлүн билир ужурлуг. Бараан чедишпес бо берге үеде национал чем кылып садыглаары көрдүнген, ол өг-бүлелерге деткимче болур.

Национал культураны сайзыраларынче сагыш салып турар. Ону уран чүүл көрүлделерин дамчыштыр чорудуп келген. Сыгыт-хөөмей дээрге тыва чонунуң онзагай уран чүүлү. Ол ышкаш чонунуң ыдыктап чорааны бойдусту хумагалаар херекке ууруусту киирер ужурлуг бис. Мөреңде күй, бү…өөнү өргүүлдүктар, хову, арга, тайга, алыы шынтары, …н хөлдер, эрги хүрээлер оруу, тураскаалдыг черлер — бо бүгү чонунуң байлаа. Ону районнуң бүгү чурттакчылары камгалап кадагалап, отта чоргаарланыр кылдыр шак ынчаар тайылбыр ажылын чорудуп турар.

Чылдың болур тыва национал байырлал Шагаага … эки киржип келгеш бис. Спортка, концерттерге кызыгаар шериглери база киржип турар. Бо дээрге спорттуң национал хевириниң делгемчидип, сайзырадып турар. Кайы-даа чонунуң талантылыг кижилерин илередип, деткиири база национал… ааржылгага дузалыг.

Национал… аразында кескү ылгажыышкын… сен, мен дээр чорук чок-даа болза үш дылдыг онзагай чон-биле кижизидилге ажылын хынамчалыг чаа … биле чорудары бистен негеттинип турар. Хемчеглер удаа-дараа, система чок болуп турары — бистиң четпезивис. Кижилерниң сагыш-сеткилинге … турар, …хемчеглер эвээш. Социал айтырыглары кичээнгейге алыры чугула.

— Хөй национал улустарның харылзаажылгазынга тыва үлүг рольдуг болгай. Районда ол кандыг дыл болуп турарыл? Силерниң уругларыңар тывалап билир дээр, шын бе?

— Болуум дугаймында чугаалаарынга ынак эвес мен. Уругларывыс садиктиң тыва бөлүктеринге турган, тывалаар. Олар ам тыва школада өг-бүлеге орустажып бис. Мен олардан дыка хөй сөстерни билип ап турар мен. Малчын аалдарга барып турар кижи ооң кара чугаазы билир болза эки. Өске интернационалчы өг-бүлелер база боттары харылзажылгазының оруктарын тып ап турар.

— Моол дылдыг чурттакчылар база хөй болгай.

— Ийе, хоочуннар моол дылга чугаалажыр. Чамдык уруглар база. Ынчалза-даа олар тыва дылын база билирлер. Ындыг-даа болза, … дылдыг байталды … кайгал … чамдык чүүлдерин таарыштыр … көрүп болур. Борта база коммунистерниң, эге организацияларның чогаадыкчы чоруу херек.

Кожавыс Моол Арат Республиканың аймактары-биле найыралчы харылзааларны доктаамал быжыглап турар бис. Ажыл-агыйлар, башкылар коллективтер арга-дуржулгазын солчуп турар. Аалчыларны уткуур, хүлээп алыр удаан Тываның хаалгазы болур районнуң корум-чурумун, культуразын кезүүбес болза хоочук даарайн билип турар бис. Өске чонта эки-ле көзүлгени дээре. Амгы үеде корум-чурум экижип турар. Садыг-магазиннен, столовайдан … кижилерниң бодун ап чорууруидан … эки болза-да, арын …

Нинти культураның-даа деянели, кижилер аразында культурлуг хамаарылгалар, сон эзткеш … националдар аразында чогумчалыг чорук ие-херээжен кижилерден колдуу хамааржыр. Ынчангаш оларның идепкейин деткиири, ажылдаар, амыдыраалынга, уруглар кижизидилгезинге … ажыттынарынга салдар че…дери партия организациялары… кежеттинип турар… Херээженнер биле партия организацияларының ажылының кол өзээ болур ужурлуг.

Оон ыңай айтып каргы … — чамдык солуннар национал айтырыгны шынга дүүшпес кылдыр чырыдып турары. Улус аразынга сөөк октаан материалдар ундулени. Мөге информация бээр ийи-чангыс кижиниң ажылы эвес, ону организастыр кампания кылдып чорутан. Парлалга дугайында хөйү бар-дыр ол меге чүве бижип турар улусту харыысалгага онаар херек.

Национал айтырыгны бодамчалыг, комплекстиг чорудар … турар бис. Кандыг национал айтырыг боор шаандан бээр кадыкожа эптиг-демниг-ле чурттап келдивис деп турарлар база шыныын чугаалап турар. Ынчалза-даа национал айтырыг талазы-биле … доктаамал контрольга партия организациялары … кичээнгейни салыр бис.

Национал айтырыгны чугаалап тура … кижизидилгезин кол кылдыр алыр. Оларны төөгүзүн, чаңчылдарын, культуразын билир кылдыр кижизидер. Чонунга, чурттуңга ынакшыл деп чүл, өске улус-биле кады ажылдажылганың ажыы чүл деп чүвени оларга чедингир тайылбырлаары четпейн турар. Кем-херек үүлгедикчилерниң национал аразында хамаарылга-биле холуй бээрин болдурбас.

Артык ХОВАЛЫГ.
(«Шынның» корр.).

Бөмбүрзектиң сугдалы

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш Мэн штатка дыштанылгазын үзүп, Ак бажыңга чедип келгеш, чоок чөвүлекчилери-биле хурал эрттирген, аңаа Совет Эвилелинде байдалды чугаалашкан. Оон соонда ол бижимел медеглел кылган, анда АКШ «Совет Эвилелинде сөөлгү шактарда болган болуушкуннарны хаңы дүвүрел-биле көрүп, конституцияга дүүшпес езу-биле күш ажыглааның буруу шаап турар» деп бижээн. «Президент М. С. Горбачевту конституцияга илейтинде дүүшпес арга-биле дүжүрген. Москвага болгаш өске-даа хоорайларга онза байдалды турускан база совет Чепсектиг Күштерин киирген ССРЭ-ниң келир үеле утланышкынының дугайында эң шынгы айтырыгларны көдүрүп турар-дыр».

Документиде ССРЭ-ге хамаарыштыр АКШ-тың политиказының принциптерин айыткан.

ПАРИЖ. Францияның президентизи Ф. Миттеран Европа ниитилежилгезиниң 12 чуртунуң күрүне база чазак баштыңнарының ужуражылгазын эрттирери чугула деп пөнөдельникте чугаалаан.

Парлалга конференциязынга чүве чугаалап тургаш, ол мынча дээн: «Совет Эвилелиниң чаа удуртукчулары канчаар хөделир … хамык чүве хамааржыр», олар «толардыг санныг чүрүмнерни сагыыр болгаш Хельсинкиге болгаш Парижке ат салган делегей дугуржулгаларын эдерер ужурлуг». Ындыг болбас чүве болза, ниитилежилгениң аас барыын чурттарның … реформалар-биле холбашпаан кандыг-даа дузаламчызын соксаткан турар ужурлуг» деп, ол президент чугаалаан.

ЛОНДОН. Великобританияның премьер-министри ССРЭ-де болуушкуннарга хамаарыштыр пөнөдельникте кожээ журналистер мурнунга медеглел кылган. Оон чугаазындан алырга, Европа ниитилежилгезиниң кежигүннери чурттарның даштыкы херектер министрлериниң ужуражылгазынга ССРЭ-де болуушкуннар-биле холбаштыр чамдык айтырыгларны көдүрер. «Даштыкы херектер министри Д. Херд ол айтырыгны тургузар. Оон ыңай ол ЕН талазындан Совет Эвилелинге дузаламчыны түр соксадыр дугайында айтырыгны база көдүрер» деп, Дж. Мейджор немээн.

БОНН. Германияның экономика талазы-биле федералдыг министри Ю. Меллеман ССРЭ-ниң ат салганы делегей дугуржулгаларын шыңгызы сагыырынче совет удуртулганы кыйгырган. Барыын талаиын сан-хөө херекселдери болгаш технологиялары «ССРЭ-ниң эргижеги күзүүргек болдунчу элиринге» бераан болбас ужурлуг деп, министр онзалап демдеглээн.

Немец экономиканың … комитединиң тергиизи О. В. фон Амеронген чаа совет удуртулганың экономиказы талазы-биле чарлаан турар хемчеглери ССРЭ-ниң мурнунда турган … айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаарынга …

ТОКИО. Японияның премьер-министри Т. Кайфу АКШ-тың президентизи Дж. Буш, Канаданың премьер-министри Б. Малруни олар-биле телефон дамчыштыр дугуржулга кылган. «Амгы байдалга … болдурбас … кылдынган» — деп, Т. Кайфу парламенттиң бир депутадының айтырыынга харыылап тура чугаалаан. «Байдалды хынамчалыг хайгааравышаан, бистер ССРЭ-ге … болбас …»

ССРЭ-ге экономиктиг дузаламчы … айтырыгга … даштыкы херектер министри Т. Накаяманың чугаалааны болза: «Совет Эвилелинде ам болуп турар чүүлдер ол чурттуң иштики херээ-дир».

ТОКИО. Корея Республиканың чазаа Совет Эвилелиниң мурнунда … 3 млрд. доллар … медеглээн.

УЛАН-БАТОР. МАР-ның президентизи Пунсалмаагийн Очирбат ниитиледи … талазы-биле … Совет Эвилели … ССРЭ-ниң улустарының кузел-соруунга, оон кожаа чурттарның улустарының … Ындыг медеглелди Моол күрүнениң … журналистер … кылган. Ону МОНЦАМЭ агентизи чарлап тараткан.

Совет удуртулганың делегей керээлерин база дугуржулгаларын чайгылыш чок сагыырын … кичээнгейге алган бис. Болуушкуннуң талазындан бистиң ийи чурттуң аразында харылзааларны быжыглаары-биле боттарывыстың хүлээнген чүүлдеривисти күүселир дээш бүгү күжениишкиннеривисти ундурер бис деп, П. Очирбат айыткан. Совет Эвилели-биле чаагай кожа-хелбээ харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы бүгү талалыг хөгжүдери бистиң күрүневистиң принциптиг утланыышкыны болуп, моон-даа соңгаар артар деп, МАР-ның президентизи онзалап демдеглээн.

ДЕЛИ. Индияның чазаа ССРЭ-де болуушкуннарының хөгжүлдезин «доктаамал болгаш кичээнгейлиг» хайгаарап турар деп парламентиге чүве чугаалап тургаш, республиканың даштыкы херектер министри Мадхавсинх Соланки медеглээн.

Индия Совет Эвилели-биле харылзааларын канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг деп санап турар. Оон үлдезин тайбың, найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында индий-совет керээ болур деп министр чугаалаан.

ТЕГЕРАН. Ислам Республиканың Иранның президентизи А. А. Хашеми-Рафсанджани аваа албан езунуң аян-чоруун кылып чораан Азербайджан Республиканың Президентизи А. Н. Муталибовту хүлээп алган. Азербайджанның удуртукчузу Иранның президентизинге М. С. Горбачевтуң байырын чедирген. Ийи чурт аразында кады ажылдажылганы калбартырының айтырыгларының талазы-биле Тегеранга болган чугаалажыышкыннар «дыка чогумчалыг» болду деп, А. Н. Муталибов демдеглээн. Иран-биле харылзааларны ханылдадырын чугула ужур-дузалыг деп Совет Эвилелинде санап турарын ол айыткан.

ДЕЛИ. Узбек ССР-ниң Президентизи Ислам Каримов Делиге кылган албан ёзунуң чугаалажыышкыннарының түңнели эки болган деп чугаалаан. Суверенниг Узбекистанның даштыкы-биле эң баштайгы дорт чугаалажылгазы толардыгай түңнелин берген деп, ол СЭТА-ның корреспондентизинге берген интервьюзунга демдеглээн. Ийи чугуда документиге ат салдынган, ол дээрге экономика, садыг болгаш эртем-техника талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулга база культура, уран чүүл, өөредилге, эртем, туризм спорт болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулга-дыр.

ПРАГА. Амгы үеде ЧСФР-де 382 муң ажыл чоктар бар деп, чехословак телевидениениң диктору чугаалаан. Словакияда ажыл чок кижилерниң саны Чех Республиканыындан элээн каш муң кижи хөй болуп турар. Ай санында ажыл чоктарының саны 65 муң кижээ көвүдеп орар. Школалар, профтехучилищелер, дээди өөредилге черлери дооскаңнар оңза берге байдалда. Чыл төнчүзүнге чедир ажыл чок кижилерниң саны 650 муң чеде бээр боор деп телевидение санап турар.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Джордж Буш чуртта кем-херек үүлгедиишкинниң база күчүлелдиң калчааразынга удур демиселди күштелдиреринче кыйгырган. Питтсбургка (Пенсильвания штат) АКШ-тың хоойлу-дурум камгалаар органнарының төлээлекчилериниң хуралынга чүве чугаалап тургаш, ол мынча дээн: «Кем-херек үүлгедикчилерин камнаарын эвээжеткеш, аңга таварышканнар дугайында хөй сагыш салыр үе келген». Дж. Буш кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер дугайында конгрессе киирген хоойлу төлевилелин америк хоойлужудукчулар дүрген хүлээп алыр ужурлуг дээн. Ында «хелүн эрткен үүлгедиглерге» хамааржыр өлүрүп шиидерин калбартырын көрүп турар.

ХАНОЙ. 1990 чылда болган бо чылдың бирги чартыында Вьетнамның хоойлу-дурум камгалаар органнары социалистиг өнчү оорлаан 10 муң таварылгаларны илереткен. Күрүне 250 млрд. донг акша … таварышкан. 15 муң үүлгедикчи болуп … албан-дужаалдыг кижилер болуп турар: министрлер, оралакчылары, компанийлар чиңгине директорлары. Ол дугайын парлалга бижип турар. Бо хүнге чедир кем-херек кылганнарның 15-ле хуузу судтаттырган.

НЬЮ-ЙОРК. ССРЭ-ден … бо айдан эгелеп Израильдиң шериинче кыйгыртып эгелээр деп, Ассошиэйтед пресс агентизи Иерусалимден дыңнаткан. Израиль солдар, кыстар 18 харлыг … шериг албаны эртээрер. Совет Эвилелинден барганнар база-ла ындыг болур. Ынчалза-даа оларның ындыг-ла … хеңну чогу билдинип турар.

НЬЮ-ЙОРК. Америк тараа садып алыры-биле Совет Эвилелинге хөй түңнүг чээли бээриниң АКШ-тың банкылары ойталап турар деп, «Нью-Йорк таймс» солун дыңнаткан. Барыын Европаның дөрт банкызының америк филиалдары чээли бээринге чепшээрешкен, «олар боттарының чурттарының чазактарының ыйыдышкыны-биле ынчап турар». Чээли бербес деп турарының кол чылдагааны Совет Эвилелиниң төлээр аргазының кудулааны болуп турар. «Ынчалза-даа Буштуң администрациязы америк тараа ажыл-агый … Совет Эвилели садып алыр … турарын хамнаарынче …» деп солун бижээн.

ДАР ЭС-САЛАМ. Кем-херек үүлгедиглерин толардырынга дузалаан кижилерни шаңнаарының системазын киргениниң түңнелинде Танзанияда кем-херек үүлгедикчилерин ажыдары беш катап көвүдээн. Ук чурттуң ИХМ-и эрткен чылдың … эгелээш медээлекчилерге камгалап алдынган … 10 хуузун төлеп берип турар. Чаа системаны ажыглап эгелээн соонда партия-күрүне ажылдакчыларының хээли алган-берген, саттынган 500 таварылгалары илереттинген, 3 муң хире арага кылыкчыларын, элээн каш чүс браконьерлерни, контрабандистерни болгаш мал оорлаакчыларын тудуп алган.

(СЭТА, август 20).

…гаалардан

ХООЧУННУҢ БРИГАДАЗЫНДА

…-оол Шиирааевич … хоочун болгаш дургунныг трактористериниң … Ол «каң аттыг» … түдүп башкаргандан … ужен чыл чоокшулаан. … болгаш аңаа мерге… чаңчыкканы-даа кол. Ол үениң иштинде чүгле трактор солуп мунган. …дилаан техниказынга … херекчил …

… чылдар иштинде техниканы билдилиг башкарып, амыдыралга чедирген … «Сүт-Хөл» «Ишкин» совхозтарының дирекциязындан чыл … шаңнадып, маңаа … келген. Часкы, күскү ажылдарынга доктаамал киржип, мурнакчылар одуруундан душпейн … Оон ыңай ырак-узак кадыр-берт черлерде ажылдап, чурттап чоруур малчыннарга чедер ынаныштыг хөлге Ондарның башкарган «Беларузу» болур. Кышкы үелерде Сүт Үстүү, Алдыы-Ишкиннер биле Шелелерниң оруктары берге апаар, ынчап барганда, бо хоочун, дуржулгалыг тракторист өлче оруктарны баштай изеп … Ол ажылдың оруктарын кандыг-даа берге, кадырындан бертсинмес, харын өлче боду чүткүп, ону ыяап-ла ажып эртеринге мергежип, чаңчыкканы-даа кончуг. Аңаа хамаарыштыр мыңаар чугаалаарынга сетиилинден ынак.

— Мээң ажылдың кандызы-даа аар-чиик деп ылгал турбас ийик. Күзээр болза, кижи кандыг-даа бергелерни ажып эртер апаар. Чамдык улус тракторнуң мергежилин хирлиг, берге дээр, аңаа чөпшээрешпес мен. Столувус кырында турар чаагай чиптиг, амданныг хлевивисти кым бүдүрүп турарыл? Тракторнуң хөөмей-биле оон башкарыкчызының күш-ажылы-дыр. Ынчангаш бо мергежилди бүгүнуң тоттурукчу мергежил деп сетгип чоруур мен. Мээң … өөрүшкүм база чоргааралым оон ужуктанган.

Чаш-оол Ондар Сүт-Хөл районда эшку ажыл-агыйлыг «Ишкин» совхозтуң мал чеми белеткээр механизастаттынган бригадазын каш чыл удаштыр билдилиг удуртуп келген. Чыл санында Доора-Талдың люцерна шөлүнден бир гектардан на 20-30 центнер дүжүттү ажаап ап турар. Ынчангаш бо бригаданың кежигүннери ук ажыл-агыйда эң хөй сигенни белеткеп турар.

Бо чылын часкы, чайгы суггаазы шынарлыг чорукканындан оон дүжүдү хоомай эвес болган. Баштайгы кезилделен 300 тонна эки шынарлыг сигенни белеткээн. Кезилде доозулган соонда, суггаазы шалыпкын чорутпан. Ынчаж база эки, чоокку хүннерде ийиги кезилдеже улаштыр кирерлер.

Бригаданың күш-ажылчы чедиишкиннеринге Чаш-оол Ондарның киирип турар улуг хуузу кол черни ээлеп турар. Хоочун механизаторнуң байлак арга-дуржулгазындан, оон бригадага удурткучу ижинден сигенчилерниң күш-ажылга тура-соруу бедик болуп турар.

ТҮЛҮШ КАРЫМА.

ШЫНАРЫНДАН ХАМААРЖЫР

…ту «чымчак алдын» бис. Ол шын. Оон өскүү деп үнелээр боор. …агыйлар, хуузунда хойлуг кижилер-даа, чайын кыргылдадан … алыр болгай. …кыныны канчаар … өренинден, кыргылдага … кенип, ону чоруткан … дүктү садарынга бе… … аңгылап, … ак-каразын, шына… ылгап, савалап алганын… өртек-үнезин тодарадтыл… Дүктү эки өртек-үнеге … малчыннардан … мал ажылының … эртемнерлеринге, … кыргылда… … чедир харыы… болур. … частын байдалы соок … Оон улаштыр үргү…чүлелдиг чаашкыннааш турупкан. Ынчалза-даа «Ак-Тал» совхозка хой кыргылдазы орайтап-даа болза, чүгээр эрткен. Хойнуң үнсаазының чаагыс аай эвес, холушкак, үен-дээн апаргазындан-на боор, азы агаар-бойдустуң өскерилгезинден ийикпе, дүгү үезинде чедир хоралып, чүнгакталбас апаргаш чүвеле болгай. Бо чылын база ындыг болду. Оон кадында чамдык малчыннарның талазындан кажаазы дыкиыш, ийиг, шыгы улуг болганындан хоюнуң дүгү эндектелчек, саазарлыг сарыг, коптуразы хөй деп көрдүм. Шынары шоолуг эвес дүктүң өртээ чүү шоолуг болур боор. Ынчангаш эртпен тывага девүнээрге бо чылын совхозтуң дүгү шынар-дал, … чалазы-биле кудулаан. 424 хой өлүп хораан. Бирээзинден-не үш, дөрт килограмм дүктү кыргып ап болур 26 баш улуг бүдүрүкчү кошкарларны алыглар өлүрүп хораткан. Ол хойлардан, кошкарлардан … эвес дүктү кыргып ап болур турган. Кошкар кадарчызы Домалай Дпастың талазындан харыысалга, сеткилинде база кудулаан. Бээ … чок кадарны ындыг ырак, кадыр-берт, … тайгаже барбас турган дыр ийин.

Бо чылын кыргылда соонда хой чуулдазы база четпестерлиг болган. Хой чуур чер белен эвес дээш чамдык хойжулар кодан хоюн суруп алгаш чорупп турду. Чуулда — чугула ажыл эвес чүве бе? Моон мурнунда чамдык чылдарда багай организастаан чуулданың хайыындан кыжыны кодурлаар аарыгның демдектери көстүп, харындаа өскүп турган болгай. Ону уттуп болбас.

Чылдың-на хой кыргылдазынга илепкейлиг кыргыкчыларны демдеглеп, мактаар херек. Сергей Таспанчык бо чылын үш тонна ажыг дүктү кыргааш кошкарышка тиилекчи болуп, … 300 рубль-биле шаңнаткан. Хүнде чүс ажыг хойну кыргып турган. Сергей Оюн, Март-оол Кыргыс база мергежили бедик шалыпкын кыргыкчылар болуп мактаткан.

Долгак МИЖИТ.
Улуг-Хем районд.

ТОС АЙ БОЛГАШ БҮГҮ ЧУРТТАЛГА

● «Пробиркадан уруглар» ●

Ие-чаштың кадыын камгалаар талазы-биле Бүгү-эвилел эртем-шинчилел төвүнде «уруглар алыр даан оочур» ийи чыл чедир шөйлү берген. Улус маңаа арга-чадаарда кээп турар, ол дээрге оларның сөөлгү идегели мага.

Төптүң клиниктиг эмбриология лабораториязынга журналистерниң «пробиркадан үнген уруглар» деп адааны методту бистиң чуртувуска эң баштай ажылдап кылган. «Дуя» урут 1986 чылдың февральда төрүттүнген. Оон бээр ажы-төл чок 200 апак-калайга дузаны четирген.

Төпке, шынап-ла, ынча хөй кижи кээп турар чоор бе?

СЭТА-ның корр. ындыг айтырыгны төптүң директорунуң оралакчызы Н. Кирбасоваага салган.

— Статистикадан көөрге, чуртта өг-бүлелерниң 15 хуузу уруг-дарыг чок болуп турар. Медицина шүүту кижилерге дузалаптар деп чугаалай албас мен. Ынчалза-даа хөй таварылгада идегел бар. А чогум ындыг уругну төрүттүнериге белеткээри ур болгаш нарын ажыл. Херээжен кижиниң кадыы чүгле ол ниитиг турда эвес. Эмбрионну уруг савазынга киирерниң ырак мурнунда-ла кайгааралга алдывар апаар. Уруг төрүттүнген соонда ону болгаш аваазын төптүң түскай эртемниглери үргүлчү хайгаарап көрүп турар. Черле ниитизи-биле каш чыл херек. База бир нарын чүве чүл дээрге ындыг операция кылыр эргелиг эмчилгелер чуртта дыка эвээш.

Айтырыгның мораль талазы база чугула. Уруг дээш харыысалганы ададелери-биле кады бичии кижиниң чырык көөрүнге дузалаан эмчилер база үлежир апаар.

Л. ЯГОДИНА

Москва. (СЭТА).

…өн-Хемчиктен

…ОСТУП ТУРАР

…дааң хоорайның кү… …ларының электри… …нарының капитал сел… …ниң «Тыва коммунэнер… бүдүрүлгезин Чадаанада … …огунуң коллективи кы… турар. Олар бо чылын … 5 муң рубль… капитал септелгезин … ужурлуг.

…ингаш оралдаңы күү… боттарывырар … коллективтиң ажыл… …ери чыыжың ажылдап … Бо хүннерде 13 муң …дан септелге ажыл… кылдынган. Хоорайның … Интернациональная … кудумчуларынга … чагыларын … чазарткан. Бо күн…ларга моон мурнунда … чырыы бо-ла … турганындан, чурттак… чонгаш хөй хомудалдар … турган.

Амгы үеде Промышленная кудумчузунуң электри шугумунуң капитал септелгезин электриктер доозуп турар. Электроа шугумнуң капитал септелгезин эки шынарлыг чорудуурунга Василий Сат, Солун-оол Ховалыгның, Михаил Түлүштүң база мастер Виктор Давааның киирген үлүг-үүлү улуг.

Кааныр-оол ТУВАК.

МОНТЁР САТ

Дажывай Баян-Чулаевич Сат районнуң харылзаа бөлдиринге монтёр болуп ажылдап-ла 29 чыл боор турар. Үрелген телефон, радио шугумнарын тып, ону септеп турар, ол өргээ-ла мергежээн кижи. Ынчангаш хоорайның чону Д. Сатты хүндүлээр, оон адын бээри адавас, аңаа-ла мастер дээр. Ол бо хүннерде Чадаана хоорайның Совет Тывазы 40 чылы база Рабочая кудумчуларының чурттакчыларын радио, телефон шугумнарында үрелген черлерин септеп турар.

ШЕВЕРЛЕКЧИЛЕР

Ажыл агыйлар аразында ажыл чорууп № 2 механизастаан колониянын Калчанкыг … удурткан шеверлекчилер бригадазы эки ажылдыг. Шеверлекчилер Чадаанада № 5 кадрэ профтехучилищеның мастерскаязының база Хемнердейле ийи аал чурттаар чурттаалга бажыңының шеверлеп ажылдаарда эш шынарлыг ажылдаан.

Шеверлекчилер бо хүннерде Чадаана хоорайда ийи каът … Шеверлекчилер Сайзанмаа Оюн, Анна Сарыглар, Холуй Ооржак кылымак ажылдап турар.

ЭКИ КӨРГҮЗҮГЛЕРЛИГ

Чүдүрүкчү кижиниң ажылы — кадыг ажылдарның бирээзи. Борта шыдажыр-ла кижи быражыр. Кертик-оол Дажы-Намчалович Монгуш Чадаанада ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаттынган колоннада дээрби чыл ажыг чүдүрүкчүлеп ажылдап турар. Оон ажылынга эрес-кежээзин, кызымаан кады ажылдап турар эш-өөрү, коллективи мактаар. Бо эрткен чылдарның дургузунда ол ажыл шагы үскен деп чангыс-даа могап чемеледип көрбээн. Кертик-оол Монгуш бүдүрүлгениң мурнакчыларының одуруунда.

Аныяктарның дагдыныкчызы Кертик-оол Монгуштуң чүдүрүкчүлер звенозу бо чылдың эрткен айларында эки көргүзүглерлиг ажылдаан.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

«ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР»

Алды айның ортан үезн чүве. Дээрниң хиндиинде хир чок. Ынай-бээр көөрге, чиңгир ногаан. Мындыг хүнде курортка дыштаныр келген улус дыка хемелээр боор чүве. Чүгле четпес чүве чүл дээрге, Чедер хөлдүң хүн бүрүле сыгаап чылдары кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин дүвүредип, улуг хомудалды болдуруп турар. Оон бир чижээ кылдыр ырак-узак Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң хойжузу Юрий Коловичи Достай-оолдуң мыңчаар чугаалааның ап көрээ.

— Чедер хөл курган кээр деп барган-дыр. Мээң дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ушталп-баштап турар даргалавыс эртемденнеривистиң бо талазы-биле мындыг-даа ажыл чорутпайн турары иле-дир. Ам 3-4 чыл болза, шүүт кадып каар хөл-ле-дир. Шак мындыг бодуу бүткен эртинени карак-биле чыл бүрүде көрүп олура-ла, холдан оскунуп алыры — улуг частырыг-дыр. Шак мындыг үнелиг, чонга ачылыг курортту Ортааkы Азияның республикаларындан-даа кидээп, тывары берге. Ам бо хүнде хөлдүң суу чода оотузунга чедип турар. Мындыг сыык хөлге дыштаныр келген улус шоолуг-ла хемелеевейн турары чеп. Хеме хөлге чыдыптарга, кижи хиликчетени бээр-дир. Бо Чедер хөлдүң дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээри чугула.

Ам малчынның ажыл-ижи-биле таныжып көрээлиңер. Оон кол мергежили — мал эмчизи. Эмчи стажы — 16 чыл. Юрий Коловичи аренда керээзи-биле ажылдаарын дөрт … шиитпирлеп алгаш, районнуң удуртукчу даргаларының деткимчезин алган. Чаа амыдыралче сундулуг, сонуургалдыг мал эмчизи «Тоора-Хем» совхозтун 350 өшкүзүн бурун хүлээп алган. Чыл дургузунда карылга-чарылга чок, чедиишкинниг ажылдап тура… өскелерге үлегер-чижек болур. Эрткен чылын бир өшкүдеи 1 кг дүктү кыргааш, совхозка дужааган. Чыл төнчүзүнде совхоз-биле санажаш, 8 муң рубльди холга арыы-биле алган.

Чызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

БАШКЫЛАРНЫҢ ПЕНСИЯЗЫ ЧҮҮ ХИРЕЛ?

Эрзин районнуң бөлүк башкылары улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының пенсиязын тыпсыр чурумунга хамаарыштыр айтырыгларны солун дамчыштыр харыылап бээрин дилээннер.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1959 чылдың декабрь 17-де 1397 дугаар доктаалын ёзугаар школаларга хөй чыл ажылдааны дээш пенсия көрдүнген. Ук пенсияны тыпсырда школаларга болгаш өске-даа уруглар албан черлеринге башкы ажыл-чорудулге-биле холбаштыр 25-тен эвээш эвес чыл ажылдааның барымдаалаар.

Тускай стажты санаарда, даңзы ёзугаар организациялар, албан черлеринге ажылдааның көөр.

Даңзы ёзугаар чүгле Улус өөредилгезиниң министерствозунга хамаарышкан албан черлеринге, организацияларынга ажылдааның тускай стажче санаар эвес, өске-даа системага хамааржып турар албан черлеринге, организацияларга тускай мергежил ёзугаар ажылдаарга стажче база кирер санаттынар.

Чүгле школаларга башкылаан дээш эвес, харын өөредилге-бүдүрүлге комбинадынга, профессионал-техниктиг өөредилге черлеринге база дээди, ортумак өөредилге черлеринге (институт, техникум, училище), квалификациязын бедидер курстарга башкылааны, ол ышкаш партия, комсомол, профэвилел база өске-даа херлысалгалыг (соцгулдалыг) ажылдаа тускай стажка кирер.

Ол ышкаш Иштики херектер министерствозунуң, Күрүнениң айыыл чок чер комитединиң органнарынга база ССРЭниң Чепсектиг Күштериниң составынга шериг албаны эрттиргени база тускай стажче кирип санаттынар.

Пенсияның хемчээлин санаарда, пенсиялап үнер мурнунда ажыл шалыңының ортук ставказының (район коэффициентизин база немелде чок) 40 хуузун санаар.

РСФСР-ниң 1990 чылдың ноябрь 20-де хүлээп алганы «Күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлузун ёзугаар 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп үстүнде адаттынган пенсияның хемчээлин ажыл төлевириниң 55 хуузун ёзугаар санаары көрдүнген.

Пенсияның хемчээли пенсия тыпсырынга эргежок чугула күш-ажыл стажынга (хөй чыл ажылдааны дээш) немей ажылдаан чыл бүрүзү дээш бир хуу өзер. Ол өзүлде 20 хуудан ашпас. Чижээ, эр кижи 34 чыл башкылаан, херек ужурлуг стаж 25, ынчаарга 9 чыл артык боор турар, ынчангаш шалыңының 64 хуузун алыр (55%+9).

Ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны доктаалының ёзугаар ажылды (албанны) соксаткан соонда төлээр.

Оон өске ажыл кылып турган болза үстүнде айыттынган Хоойлунуң 22 чүүлүнүң бирги кезээнде айыттынган негелде ёзугаар төлээр азы тодаргайлаарга, ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны долу хемчээлдии-биле төлээр.

Билдинмес айтырыглар тургустунуп берзе, районнарның база хоорайның социал хандырылга килдистеринден тодарадып ап болур.

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң пенсия килдизиниң начальниги Марина ОНДАР.

УЛУСЧУ ПЕДАГОГИКАГА ДАЯНЫР

Улусчу педагогиканың кол сорулгазы болза уругларны угаан-сарыылдыг, кадыкшыырак, мозу-шынарлыг кылдыр кижизидеринче угланган. Бо сорулганы канчаар чедип ап келгенил? Ада-ие боттарының үлегер-дуржулгазынга даянгаш, төлептиг аажы-чаңын, ажылгиычи үлегерин, топтуг-томаанныг чоруун көргүзүп, уругларын кижизидип чораан. Чижээ: «Бо оолдуң кежээзи ачазы-ла олчаан». «Бо уруунуң аажы-чаңының авазы-биле дөмейин». «Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлдери ындыг болур» дээни үлегерлээн кижизидилгениң мында көргүскен.

Тыва улусчу педагогиканың үзел-бодалдарынга бөдүүн философчу билиглерге чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны, йөрээлдерни өөредип чораан. Музыка чурумалдыг, каасталга болгаш янзы-бүрү оюннар үе-дүптен бээр чоннуң ортузунга нептерээн эстетиктиг кижизидилгениң хевири боол келген. Аас чогаалы болза кижи төрелгетенниң угаан-бодал байлааның кайгамчыктыг чедиишкиннерниң бирээзи болур. Фольклор баштайгы төрел бөлүк амыдыралындан амгы бо үеге чедир хөгжүп, узун төөгүнү эрткен.

Ынчангаш тыва улус улуг кижизидикчи башкы болуп, бичии салгалдарынга тааржыр аас чогаалының тускай жанрларын чогааткан. Оларга тоолдар, чечен чугаалар, тывызыктар, дүрген чугаалар, чассыткан өпей ырылар дээн ышкаш азы өскээр чугаалаарга, уругларның назы-харынга, сеткил-сагыжынга, сонуургалынга, дыл-домаанга дүүштүр тургускан аас чогаалының бүгү хевирлери хамааржыр. Уруглар аас чогаалының бүгү хевирлери түс-түзүнда онзагай сорулгалыг болур. Чижээ, өпей ыры чаш урутну таалаадырынга, сожургадырынга, удударынга, көгүдеринге херек.

Өпей, өпей, өөй,
Өпей сарыым, өөй,
Өрү көрем, өөй
Хүннүң чырыын, өөй,
Авам эмиин, өөй,
Ээп алгаш, өөй,
Амыр шелээн, өөй
Уду, оглум, өөй.

Дүрген чугаа баштак уткалыг, адаттынары берге, шулук тургузуглуг аас чогаалының хевири болур. Дүрген чугааның сорулгазы уругларның дыл-домаан сайзырадыры, чазык, хөглүг аажы-чаңга өөредири. Дүрген чугааны тода адап, дүрген чугаалаарын чедип алыр.

Тыва улус дүрген чугааны уругларынга сан өөредиринге база ажыглап чораан. Кандыг-бир эдилелди сан-биле катай дүрген адаар.

Чижээ:

Бир бала-согааш,
ийи бала-согааш,
үш бала-согааш,
дөрт бала-согааш,
беш бала-согааш,
алды бала-согааш,
чеди бала-согааш,
сес бала-согааш,
тос бала-согааш,
он бала-согааш.

Тыва чогаалчылар дүрген чугаа хевирлиг шүлүктерни база бижиш турар. Леонид Чадамба, Олег Сувакпит оларның бо талазы-биле ажылы чедимчелиг деп билир бис. Ынчангаш дүрген чугааны уруглар садтарынга, школаларга өөредип нептередири чугула деп санаадыг мен.

Ажыл-иш, амыдырал арга-дуржулгазынга үндезилеттинген суртаал домактарны үлегер домак дээр. Үлегер домактарның онзагай талазы — кыска, допчу утказы, шулук тургузуглуу. Чижээ, «Күш уялыг, кижи чурттуг». Үлегер домактар кижизидилгеге ужурдузалыг суртаалчы, уругларны чопшул кижизиг мозу-шынарга кижизидип турар. «Үлегер сөсте ңүгүл чок, үер суунда балык чок» «Ажылдан дескеш, түрегге дүжер, билигден дескеш чазыгга дүжер», «Чепти ээжип өөренир, чевенни сурган өөредир», «Бодамчалыг чоруру ботка човаг болбас» дээн бо үлегер домактар кижизидикчи утка-шынарлыг. Ынчангаш үлегер домактар ханы утка силиникен, чечен-мерген тургузуглуг, суртаал аянныг чогаал болур.

База бир жанр — тывызыктар. Бо жанр болза, дириг амытаннарның азы кандыг-бир болуушкуннарның овур-хевирин, илгавыр демдээн ойзуп сөглээнин тыптырар шүлүк тургузуглуг аас чогаалы-дыр. Тывызыктар чоннуң ойнап-хөглээринге, дыштанырынга, чогаадыкчы, мерген угаан сайзырадырынга чугула боол келген. Амгы үеде тывызыкты уругларга ханыладып өөредири—оларның угаан-медерелин сайзырадырынга улуг рольду ойнаар деп санаадыг мен. Тывызык уругларның кандыг-бир чүвени танып, билип алырынга херек. Ол ышкаш дүрген, тывынгыр чаңчылдарны чедип алыр. Чижээ, «Куй иштинде кулунчак дешкилеп тур» деп тывызыктааны, аасты куйга, дылды кулунчакка дөмейлээн метафоралыг овур-хевир-дир. Тывызыктар янзы-бүрү. Бодалгалыг тывызыктар нептерелгей. Чижээ, «Хөнеде каш анай бар-дыр, сана». «Челеде сес бызаа чыдыр, оларның шуптуузунуң даваннары каш-дыр, шын сана». (8·4=32 даван).

Ада-иелер улусчу педагогиканың аргазы-биле уругларын өөредип, сургап, кижизидип чораан. Ынчангаш кара угаан, билиг, эртем, чечен-мерген дээн чижектиг өске-даа сөстер түс-түс боттарының арзазында харылзаалыг. Чоорту улусчу педагогика совет педагогиказы-биле тудуш харылзаалыг болуп, ниитилелдиң амыдыралында бүгү чүүлдер-биле бир дөмей, соксаал чок өскерлип, чаартынып келген. Ынчангаш амгы үе тыва улустуң чаагай чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын, ону республиканың школаларында кичээлдер кылдыр эрттирип, сайзырадып эгелээни чугула чаа чүүл болуп турар. Улусчу педагогиканың шаг-шаан бээр өөредип, кижизидип чораан методиктиг аргаларынга даянгаш, программаны тургузуп, уругларга чоннуң эртип келген төөгүзүн шынны-биле өөредип билиндирип, кижизидилери, чаңчынтылары амгы үеде чугула айтырыг болуп артпышаан.

Тыва улустуң сагыш-сеткилинде, аажы-чаңында, күзел-бодалында, биче сеткилдиинде, бүзүрээчел чаңчылында кандыг идеялар сингирип чорааның амгы ажы-төлге, аныяктарга өөредип билиндирери хүн бүрүнүң амыдыралы-биле тудуш деп бодаар мен.

Мен Эрзин районда Нарын ортумак школазынга тыва улустуң чаңчылдарын, йөрээлдерин, ёзулалдарын, ат-сывын, эдилелдерин, херсынын, оларның биче сеткилин уругларга өөретпишаан тывызыктар, чечен чугаалар, кожумактарның база үлегер домактарның утказын сайгарып, кинтизи-биле тыва чоннуң чурттап эртип келген төөгүзүн өөреникчилерге башкылап турдум. Мээң эрттирип турган кичээлдеримниң кол сорулгазы — мозу-шынар болгаш эстетиктиг кижизидилгеге уругларны хандыкшыдары. 31 уругну демир-хомуска хөстүг ойнаар кылдыр өөредип алдым. Олар школалар аразында улустуң аас чогаал көрүлдезинге киржип, шаңналдыг черлерни алган. Ынчангаш келир өөредилге чылында тускай программа тургузуп, тыва чоннуң төөгүзүнче, чаңчылдарынче уругларны ханыладып өөредири чугула деп бодадым мен.

Бичии Урут КЫРГЫС.
Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, улус өөредилгезиниң хоочуну.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

АВГУСТ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». 4-кү сериязы. 9.55 «..Он алды харлыглар-га чедир болгаш оон-даа улуглярга». 10.40 Мульт-фильм. 10.50 «Автопортрет». Телефильм. 11.40 ТМА. 11.55 — 13.05 «Ганна Главари» (Ф. Легарның опереттазының аялгазын ёзугаар).

• • •

15.15 «Мергежили— бойыгаакчы». 4-кү сериязы. 1-ги, 2-ги кезектери. 17.10 Сонуургактарга. 17.25 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 Шулукчу В. Соколов. 19.20 «Даштыкы чурттарның чимизиндеп артык амданныг-дыр...» 19.40 «Эфирде—музыка». 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг үран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «XX чүс чылдың солдаттары дайынга удур». Делегей марафонунга үткуштур. 00.35 ТМА. 00.56 Чиик атлетика талазы-биле делегей чемпионадының ажыдыышкыны. 03.00 — 03.55 «Соок бажың». 4-кү сериязы.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Дириг планета». Он ийи сериялыг үран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 9.15 «Орус трио» ырлаар. 9.35 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм. 9-ку, 10-гу сериялары. 10.15 «Алышкыларның хеймери». Үран-чечен телефильм 2-ги сериязы. 11.20 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Дамчыже баарының муругула». 3-кү сериязы. 14.35 — 15.40 «Биржа-91».

• • •

16.30—18.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.15 Ада-чуртчуларының делегей конгрезинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.30 Бергелерин дамчыштыр ...... 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 Улуг кижилерге телефильмнер. 22.00—00.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00—00.35 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Россия парламентизиниң медээлери». 18.45 Сугже шурээр талазы-биле Европа чемпионады. 20.00 — 20.15 Медээлер.

ЭДЕ САНАЖЫЛГА

Радиожудулга талазы-биле ачы-дуза чедиргени дээш төлевир тарифтерин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 12-де № 224 доктаалын ёзугаар өскерткен. Ынчангаш Кызыл хоорайның чурттакчылары радио точкаларын ажыглааны дээш төлевир талазы-биле катап эде санажылганы коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынынга келгеш, кылдырарын дилеп тур.

Каттыжыышкыннын адрези: Кызыл хоорай, Лопсан-чап кудумчузу, бажың № 5.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Каа-Хем районнуң «Кызыл тук» совхозу бистиинге ажылдаар-биле малчыннарны, чолаачыларны, кедээ ажыл-агыйның өске-даа специалистерин чалап тур. Келгеннерни чурттаар оран сава-биле хандырар бис.

Совхозтуң дирекциязы, партному.

• • •

Республиканың В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга **дараазында специалистерни ажылга чалап турар:** кол инженер, шалызы 420 рубль, энергетик—380 рубль, механик —380 рубль, үн, чырыткы талазы-биле башкарыкчы специалист —280 рубль, санитар-техниктиг дериг-херекселдер мастери—280 рубль, слесарь-электрик — 230 рубль, дежурный электрик —150 рубль, «Д» категорияның чолаачылары — шалызын дугурушканың ёзугаар доктаадыр.

Театрның адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 33.

• • •

«Тыва тудуг» девискээр аайы-биле акционер-кооператив тудуг каттыжыышкыны дараазында специалистерни ажылга чалап турар: демир болгаш ыяш кылыглар чондурукчулары, электрик, харган.

Каттыжыышкынның девискээринде столовая ажылдап турар. Оон эргезинде уруглар садыы бар. Ээлчег ёзугаар квартираны бээр.

Каттыжыышкынның адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 117 «А», кадрлар килдизи, телефону 3-17-50.

• • •

Садыг талазы-биле дээди эртемниг болгаш удуртур ажылга 5 чылдан эвээш эвес стажтыг специалисти **директорнуң албан-дужаалынга ажылдаар кылдыр Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы** чалап турар.

Садыг министерствозунуң адрези: Кызыл хоорай, Октябрьская кудумчузу, бажың № 29, телефоннары 3-21-44, 3-33-43, баазаның адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25, телефону 4-16-45.

• • •

«Аян» ансамбльге ажылдаарынга дараазында жанрлар аайы-биле конкурсту Тываның күрүне филармониязы чарлаан: хөгжүм херекселдерин ажыглаарыбиле күүселде (гитара ритмигитараның бас үну, клавишелер), аянныг чугаа талазы-биле жанр (конферанс, концерт башкарыкчызы), танцы талазы-биле (амгы үениң танцыларын күүселири), ыры аймааның жанрлары (эр, херээжен улус ырлаары, хөөмей күүседирлери).

Конкурсту 1991 чылдың август 20-21-де Тыва күрфилармонияның бажыңынга эртемгининде 10 шакта эгелеп чорудар.

Филармонияның телефоннары: 3-60-02, 3-68-64.

УЖУРАЖЫЫШКЫН БОЛУР

Чадананың № 1 ортумак школазын 1971 чылда доозуканнарның ужуражыышкыны 1991 чылдың сентябрь 8-да ол школага эртенгиниң 9 шакта эгелээр.

КИНО

АВГУСТ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь на острове смерти» (16 харга чедир) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (улаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Алеша Птицын вырабатывает характер» 9.00, 10.20, «Чучело» 11.40, «Двое заключенных» 13.50, 16.20, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Роман с камнем» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Облава на одичавших собак» 14.30, 18.40, «Любимчик» 16.50 шактарда.

КЫРГАН-АВАМ

Чеченчиткен чугаа

Балдан кээримге-ле, кырган-авам хүрең-куу шыва тоннуг, деңгүр баштыг, чирик кулактыг шуваганы кижи чораан. Чамдыкта харын хүрең-ле ламаларга сагышка кирер.

Оон адын Даяза дээр. Чүвениң шыны херек, оон чогум ады кым дээрзин мынчага чедир билип албаан билбес мен. Сөөлүнде кээп долгаантырып бодап чоруурумга, ол ыштыг кара өөн бүрүүраткан ожук-паш соотпас, экииргек кижи боорга Кара-Хелдүн баштаксымаар чону аваз шола атты берип, мени кылдыр чыпшыр шаап каан чадавас.

Оон база бир эдер аажызы — калыг-каңгай сөс эттес, чүвени ыяап-ла чымчады адаар. Улугларны улуг, бичиилерни бичиң аайы-биле чаптанчыг кылдыр бодуу чогаадып шаап алыр. Чижээлээрге дуңмалыг бээ Кандан-оол деп өгбениң адын ойзур дээш кодаңны «Кара-кулак» дээр боорга кеңиичи ужун демги кырганывысты Алаш совхозының улузу «Кара-Кулак» дээш, оон ажы-төлүн алыс салгалын «Кара-кулактар» дижир апарган.

Кырган-авам аныяк чораан шагында төрээн ажы-төлү доктаавас боорга, сөөлүн божаан уруун кавайлыында азырантаа берипкеш, бир чыл чиге бодувун салым хуузун чемелеп, баар-баар чер тыпайн, чер-эргамын тудуп алгаш арга кирип, белик кара дуругну каш-даа катап бадып херээн. Чырык хүн кижилерге сеткил соп кускактаныйкаш, салбайн барган.

Чоорту кырган-авамның ... сеткили база катап оттуп келген. Ол дөрт чүкте төрелдеринден дөрт өскүс-танныг уругларны азырап алгаш дөңгилерин бүгү кырынга тургузуп, буян-кежиин үлеп берген. Улуг уруун — Айбычыга оон биче оолакты — Күзенги, аразында кыстыы — Кежикей биле Хенче-Кара деп бодун ынчаар адап алган. Оларның чиңгине аттары өске. Амдыңнарның бирээзи бо олурут, ... шорбажылап оваар кижиниң үнелеп четпейн эртоскунуп алган аазы болур кээр.

Үстүнде адаттынган шола аттар кырган-авамның кем чок, чылыг сеткилиниң илерелейлээшкини болза, а кырган-ачам Бай-Бижээни деп шолаңы бодунга боду барып тып алган. Чүвениң ужуру чул дээрге, ол Улиастайдан келген кыдат садыгжыдан улуун шай дүвзе таакпы чээн алгаш: «Калыр-кашпал Кара-Хөл чурттуг, чүс ак деңгүр шарыларлыг, шүүдел кызбас Бай-Бижээни дег кижи мен боор мен» деп демдеглелдип каан.

Биеэги хиньыр кыдат айыткан хуусаалын манавайн, орелиг таныжын сураглап, чеде бээрге, дем-гизи калырыглар шиштеп алган, хүл бузурадып, чаңгыс ала молдурагзынче хая көрүп каап олурган.

Ол ийи — дээрги биле албатының аразынга чогуваан бээрган чугааны удаваанда кымчы кээп чеже шаапкан. Сөөскен сыгта шивейликтир өрүп каан, ээзиң талывас херзиг багның адаанга, элик кежи чүвүрлүг чанагаш кижа дөрт мөчүзүн дегеп, анзарлап-дүннерлиг чыда, торгаал күжү-биле өрезин эгиткеш, тын мендилирн артык калган.

Кырган-авамның база бир онзагай шынары — өөткенген, курт-кымысканактан эгелээш, бүгү-ле дириг амытаннарга чедир хилинчек кылбас кем салбас. Чүстүг сиген сыйбазып, күске думчуундан хан үндүрер хамаанчок, чорааны черинге-ле ам-мен. Мал-маганның оруун аштап, пат турупкан орай кежээ чанып келгеш, иштин-даштын кылыш бег чүвезин кылып кааш, дөжекке чөлентеч оваар кеже теппейн ол-ло хевээр удуп каар. Эртенбажыңда көөр болза, ол сүттүг кайын шагда-ла хайындырып каапкан, тос карак биле ыяп хуундуун тудуп алган, кан-ваар-даа ажок улуг үүле бүдүрген биле дөмей даштын маңнап турар. «Оран-тандым өттыяжым, Бай-Тайгам, өршээп дээн соонда ол-бо чүүне чажыг чажып, шаг-ла боор Бирле-бирле бодап көөрге, ол түмен-бөйдүс, эки чүве дээш харыысалгалыг, чырык оргемчейзе тура чаңгыс кижи кылдыр сагындырар. Өгде олурар хиреде, ак чемниң үстү дүндүк караандан башка дужуп турарын билип орар сен.

Бир-ле катап кырган-авам чажыг чажып турда, өгге ок-чылан союп кирип келгенин черле утпас мен. Үер чайык, хай-халап болган биле дөмей, кырган-авам коргуп-девидээн, хола тавак соктап, чугаалаттынган тур.

— Ойт, дадай, бурган өршээ! Амдыы чүвенер дөжек адаанда чыдыр. Шимчевенер, ажы-төлүм! Ашак, кайда сен, шимдай бээр кел, бо амытанны уундува үндүр чалап көр.

Ыя аразында, та кайыын чүве ийик, кырган-ачам от ныскажы тудуп алган бо эштедедин келди.

— Каям, ынай тур, мени эрттириивит — дээш, ол бурунгаар дап берип чыдырда, кырган-авам оон холундан сегирип алгаш:

— Кижээ хилинчээ чедер, дириг чүвеге дегбе! Холугур бодум билир мен дээр, холу карбаңнаан мыйыг ашак бо —дээш, иштинде химирениш, улам даап үндүргеш, туруп берди.

Демги узун-курт кезек када бажын солуйтуп алган ыткаш, ыт шимчээнден сезинген хевирлиг таваар чылбырып үнүпту. Ол хана бораазындан үнер-үнгелек чорда, хайлыг, ачамның Чадаанадан әккелгени алдынналчак моюннуг аскыр дагаазы бо маңнап келди. Демги чыланны көрүп каап, «Ко-ко-ко!» деп буттарын олуй-солуй таваар кедүре базып, долгандыр кылаштап турганы, чыдыр кылган соонда, ок-чыланның өөн агараш аадан.

Угаан-кудун оскуна часкачырган-авам өргемнги октем чеңде турул аалан, тонунуң эдектерин чегбип, холдарын тейлей тудуп турас аразында кырган-ачам демги чүвени бутук-биле ийдиреткеш, кадыг чаак бээрынче октапты.

Элдепейлиг, кырган-авам от .... баспаан. Даартаында өөвустү бүу-даа бусчаш, үп-савыысты чыый тудкаш, өске хонашче көжүп чорый барган бис.

Эгезинде кексы чугаалааның ышкаш, кырган-авам дугайында башта тадмаланып калган база бир өөредиглиг чүве—оол чонунга эвилең-ээлдек, эптиг-чөптүг, экииргек байдалы. Акаа көөрде кырган-ачам кажар, арамзымаар болгаш хамык чүвени кара угаан-биле депшилээр. Өгге улус кирип кээрге, чамдыкта идиниң бажынче көргеш, ыыт-шимээн чок ылыы берген орар.

Бир-ле катап кырган-авам сугга Артыш-Танды ажын аннап чорааш, олче-омак тыппайн, куруглап келген аңчы кижи кире дүшту. Кыжыр кырган-авам саваазын кажылардып, ептарадыгынга бээрге, кырган-ачам олче хыйырылчан көргеш, таакпылай берди. Ынчан мен бичии кижи ону эскерип каап, кижи кара чок арыг сеткилимден мынча дидим:

— Кырган-авам эм, кырган-ачам багай, алызындан холу тыртым-харам. Деңзи, деңзи, деңзи—дерги садыында деңзи.

— Чүүже, ээ! Канчаптар эвес мен сени—дээштин, кырган-ачам тура халыды.

От одаар дээш ыяш кирип орган бодум эмикти шарт кылгаш, ээмче углай туткулпа ор мен. Канчангаш бир хав көөрүмге, кырган-ачамның карактары кызыл шурулаадег апарган, бир холунда харыган шыкпыш өскезинде деңзэзын тудуп алган бо ыыдыр чел чор. «Мекээ» чайын чедер бо» деп бодап, баштай чикти куду куштадып орагаш, оон ам чүвениң тарези нарыыдег кээрге, өзен кайы сен дээш дост чыдыптым. Туттурбас дээш бапыглангм ап дег, былдай дужуп, шоюжапайнын чорул оор, харалган доос будукка илдеккеш бүрүнгээс согуннелып барып дүштүм. Кырган-ачамның дээш тынып хыйылгаан тыныжы чушкууннаан дээн соонда доорлымбо самдар чүвүрүмнүң бар-чогун билбейн калган мен.

— Мени чүү дижир сен чүгүгүр. Кызээн чүвең бо-дуг бе! Ма-ма! — дээш, эгебетче хайындырып келген демир баштыг деңзээзы-биле шаапкеди-ле берди. Оол ...... тургус чыжыктан .... турар чевлер база бар. Мээң кырган ачам ..... кижизидео ..... болур-чогулдур-биле ..... күүседип каапкан. Дешту куду тааво чылашитал бадыр бааоды. Мен-не чүү боор ... . кижизидип кижигениң чес чапеектер ышкаш сообулары .... ыы сыкы .... ам-даа бар ийин!

Ондарлып келгеш өрү дээрже көжүп турар эдир бүдүттарже кезе кайгавышаан, боданып чыдарымга, ийи чүвеге часкан болдум. Бирээде, чүл дээрге кырган-авам ынаанда дендии кашпагай кижи чораан деп чугаалажыр чүве. Ол чаржыр дээн болза, кыйбаазын дээш холдарынга борбак даштар адыштап алыр. Кажан «Че-ее!» дээш ыыдаш бооса, өжегезы ..... соола берзеш, сыгырып турар апаар дижир. Ону чоп өнваайн барган кижи боор мен. Ийи-де кырган-ачам ажынып-ологадаанда отка каттан сиир дег апаарын биле тура, мону чүге уттуп алганым ол.

Бо таварылга дээш кырган-авам багай кырган-ачамның кулаан үш кондур көңгелап келген.

Угаан-сарыылы кыдыре телек чаштын сеңээ чедирип чораан чогаалдары дээш мени өршээп, бурүүдетпайн көр! Ам болза сени мерген угааның, дидим гура-сорукту кижи деп билир мен. Кыштың чыыныланы соогунда тараалап чорааш, холунуң салааларын доңуруп алгаш, оларны балды-биле боду одура шаап каапкаш чер албайн «кызыл-дустан» чорий бардың. Сен ышкаш амыдыралы түрегги арат кижиниң чудун-кара салымхуузун сактып кээрге, баар ажыыр, кээргенчиг болгаш харын-даа чамдыкта сөөк-даяк чештине бер чазар.

Кырган-авам ажыг-шүүгүге сы бастырган, улам чөнүп, сыны кушчуйуп калган, ажы-төлүнге эргеленчиг чымчак дам барган.

Бир-ле катап ... хөй бажын дозуп чорувуста, ол эскет чок улуг тынгаш:

— Кырган иевиниң дааксызын кадагалаан, багай чувомни... Өзүп келгеш, оттуг-терге башкарар сургуулга өөренип алыр сен, оглум. Оон бистерни тараалан Хемчикче кежүрүп аппаар сен, шуже—дээш таалыйтыр көрүп алган чемин биле карактарын чода тудкаш кежээ-биле дөмей кезек тур.

Ажылы-биле чугааларга ол ынчан маан-биле бүдүү бөйырлажып турганы ол чүве ышкажыл. Стар Дапсылы Алаш хемине чүгле оон өэсарип каан бээрумгай. Бүдүү билир турган болза, сода-ла чаңгыс сөстен соглээрим ийи. Амыдырал кандыг кончуг нарын болгаш кээргее чок чоор!

Шынап-ла ол хүн дыка аар, маңг тургаш мөзүрдиктей кезек кара бүдүүтүг дирген келгеш, худай дөжин таар-биле дөмей, сиреди чаъстап келди. Даштың, мирзешкин черни сиртиледи силгип, чашлык чылдырт дээш, шөйүк дыттарның бирээзин сеглаш кылдыр диле шаапты. Даштың кажаада мал-маган алгыржып, ыттар кудурукталын мунупкан сыйгайнып турар апарды. Корткаш иегей ... эргим албан чугаа ... хөзунда хорүй берген чыдыр мен. Кезек болганда кынзиннаашкын база катап шөйлүш дээш чырыткылаш дээр аразында кырган-авамны көөрүмге, дөжек кырында чиктин сүргей бедиирип калган чыдыр. Тура халааш, барып тырткан —сураг... Ам кээп чүвениң ужурун билип каапкаш, арнам ымыш дээн соонда, харлыга бергеш, карактарым чажы бүлдеш кынды...

Төрээн ада-иемниң аалынче ужа-тура чүгүрүп ор мен...

Оон хөөру Берт-Боом адаанда даштыг хавак кырында. Сактыымга ында хөлчок улуг чүрек бөгүнге чедир соп, чалбырашталып хып чыдар ышкаш. Чорумал кижи аваа от ыажы шаккаш, таакпы кыпсып ап болур хире.

Кужур кырган-авай, хүнүң бедиик, дээрниң аязын, чериниң каазын. Адап-сураптейлеп кый деп чорааның шак ол чолдуг өйде ам-даа кезек чурттаан боорудагай. Сени бистер кажан-даа уттпайн, кады чор бис, кырган-авай.

Чылдар билдиртпейн шуужуп эрте бергилээн. Бир-ле чылын Кара-Хөл ортумак школазының өөреникчилери экскурсиялап чорааш, Дапсы-Аксы суурнуң келезинде бедик кийде куйдан сарыг калакта ораап каан кийи судур, бир көк карттыг өөредилге чомну тып алганнар. Ол база кырган-авамның ажылы. Судур биле ону номну ылгаштырып билбес-даа болза, мээн кырган-авам ышкаш ындыг билиглиг мерген угаанныг, чалгай сеткилдиг чүвени ырадыр бодаар кижи хо-вар деп ынчаар билир мен.

Демги судурларны музейге дужаапкан, а номну бодумга турасаал кылдыр арттырып алган мен. Ону тудуп, суйбавышаан «Четтиргеним хөөнүй кырган-авай!» деп, ынчан сеглеп четтикпээн сөзүмнү ам кээп сеглеп сен дээш черге чедир мөгейдим.

Владимир КАРА-САЛ.
Улиастай—Кызыл.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор —3-43-34. ● орлакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организациялыг ажылдар идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-94 ● үлетгүр — 3-34-49 3-35-73 ● кезүү ажыл-агый — 3-41-16 ● культура — 3-30-15; ● соңгаа .... — 3-34-57; .... бөлүү — 3-41-75 ● чагаа килдизи—3-39-03, ● ..... — 3-34-39, 3-34-93; ● корреспондентер — 3-34-19 ● .... — 3-27-41; ● солун .... — 2-32-73; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота үнер. Чыдыр 260 кызыл ...... Кемчээли 2 парлалга .... Тиражы 27097 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Пол..... ..... болгаш ном садыынын .... талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 134.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 24 суббота

№ 147 (14647)

(Чагыдар өртээ 5 коп). Садар өртээ 20 коп.

Күрүне эргилдезин организастаанннарның Конституцияга удур актыларын күш чок болдурар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

19-че дүне бөлүк сүлчээчилер күрүне эргилдезин кылыр сорулга-биле эрге-чагырганы эжелеп алган. Российаның удуртулгазының, өске республикаларның принципиалдыг туружунуң, москвачыларның, ленинградчыларның, өске-даа девискээрлерниң чурттакчы чонунуң демократияның база конституциялыг ёзу-чурумну камгалаар дээш турушканының ачызында ол кем-херек үүлгедиишкинин үзе шаптыынган. Сүлчээчилер шеригни чоңга удурландырып шыдаваан.

ОБКК дээр чүве диктаторжу ёзу-чурумну тургузар база чуртту демократтыг чаартылгаларның оруундан чайладыр сорулгалыг элээн каш актыларны үндүрген.

Сүлчээниң бүгү уржуктарын узуткаар болгаш буруулугларга кеземче онаар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап турар.

Бо Чарлык-биле доктаадырым болза:

1. ОБКК-ның азы оон тус-тус кежигүннериниң үндүрген бүгү шиитпирлерин күш чок болдурар.
2. ОБКК-ның бүгү кежигүннерин ээлеп турар албан-дужаалдарындан дүжүрер.
3. Сүлчээге киришкен кижилерге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Чингине прокурору кеземче херээн оттурганын база истелгени ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң чогуур органнары кады чорудуп турарын кичээнгейге алыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1991 чылдың август 22.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

Август 22-де Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының даргалары И. Д. Лаптевтиң болгаш Р. Н. Нишановтуң удуртулгазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы уламчылаан.

Бөлүк кижилерниң күрүне эргилдезин боттандырар дээн оралдажыышкыны-биле холбашкан айтырыглар ол азы-биле бүгү талалыг болгаш принципиалдыг санал-оналдар солчуушкуннарының соонда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ам болур ээлчег чок сессиязының хүн айтырыынга дараазында айтырыгларны кирери эргежок чугула деп санаттынган:

1. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң күрүне эргилдезиниң оралдажыышкыны-биле холбаштыр чуртта тургустунуп келген байдал дугайында илеткели.
2. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырар дугайында.
3. 1991 чылдың август 18-тиң болгаш дараазындагы хүннерниң болуушкуннарынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң күрүне органнарының удуртулгазының ролюн үнелеп көөрүнүң дугайында.
4. 1991 чылдың август 18-21-де болгулаан ышкаш шак ындыг болуушкуннарны катап болдурбазының талазы-биле бирги ээлчеглиг хемчеглерниң болгаш күрүне актыларының даксызының дугайында.
5. ССРЭ-ниң чазааның болгаш өске-даа күрүне органнарының составынга өскерилгелер дугайында.

ССРЭ-ниң прокурорунуң киирген бижиин сайгарып, чугаалажып көргеш, эрге-чагырганы эжелеп аар сорулгалыг сүлчээге киришкени дээш улус депутаттары О. Д. Баклановту, В. И. Болдинни, В. И. Варенниковту, В. А. Стародубцевти, О. С. Шенинни кеземче харыысалгазы онаарынга болгаш тудуп хоругдаарынга чөпшээрелди Президиум берген.

(СЭТА).

Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ КЫЙГЫРЫЫ

Эргим ада-чуртчулар!

Каш хонук бурунгаар силерге, Российаның бүгү хамаатыларынга, реаксылыг дээди эрге-дужаалдыг каш борбак сүлчээчилерге ойтур шавыышкынны бээр, чуртта демократтыг чорудугларны базар дээн оларның чүткүлүн базар, хөй качыгдалдыг чоннуң хамаатызы даймыжын халавынче киир идерин болдурбас дээш кыйгырыгны үндүрген мен.

Тургустунган берге, а чамдыкта харын кеестиг байдалда кемниг сүлчээге 70 чылдың кулдазыныышкынын ап октаан чоннуң күжү удур тургустунган.

Чогум-ла чурттакчы чоннуң бүгү көзектериниң, ылаңгыя аныяктарның, Совет Армияның дайынчыларының, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң ажылдакчыларының патриоттуг хөөннүг кезектериниң деткиишкининиң ачызында Россия Федерациязының удуртулгазының шиитпирлиг хөделиишкиннери ёзулуг күштүг болуп, политиктиг авантюристерни тиилээр арганы берген, оларны судка бээр-даа.

Амгы үеде чуртта политиктиг байдалды быжыктырар, Российаның күрүне тургузуун быжыглаар байдалдар бар болгаш аргалар-даа тывылган. «Совет удуртулга» деп боду адаттынганнарның Конституцияга удур актылары күш чок деп көрдүнген, хоойлу-дүрүм күштүг боор тиилээн.

Россия күрүнезинге бо берге шакта деткимче көргүзүп, эп-сеткил каттыштырган күш-ажылчы коллективтерге, шериг албанныгларга, РСФСР-ниң бүгү хамаатыларынга чүректиң ханызындан өөрүп четтиришкинимни илередип тур мен.

Чогум-на бо шак ниитилелдиң депшилгеже шимчээшкининге оруунга үр маңаан каттыжыышкынның эгези болур боор деп бүзүреп тур мен.

Сүлчээчилерге удур туржуушкунну чепсээ болур Бүгү-нити забастовканың эргежок чугула үези эрткен.

Бүгү хамаатыларны национал чаңгыс эп дээш, Российаның экономиктиг болгаш социал чаартылгазынче, оон хамаарышпас чоруун болгаш күчү-шыдалын быжыглаарынче угланган тургузукчу күш-ажылче киреринче кыйгырдым.

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок тоску сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок тоску сессиязын 1991 чылдың август 28-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1991 чылдың август 23.

ССРЭ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң парлалга конференциязы август 22-де болган. Журналистерге ол мынча деп чугаалаан:

СЭКП ТК-ның Чингине секретарының, оон соолунде Дээди Советтиң Даргазының болгаш чурттуң Президентизиниң албан-дужаалынга туруп турарым алды ажыг чыл дургузунда силерниң-биле болгаш парлалганың өске-даа төлээлекчилери-биле хөй удаа ужурашкан мен. Бүгү амыдыралым дургузунда сагыш-сеткилимге артып калган элээн каш парлалга конференциялары болган. Оларның бирээзи — Рейкьявикке ужуражыышкын соолунде болду. Бөгүнгү парлалга конференциязы ындыг хевирлиг болуушкуннар кажан-даа дагыннавазын күзээрим болуушкуннарның соолунде эртип турар-дыр, бо темага хамаарышкан ындыг хевирлиг парлалга конференциялары черле болбазын база күзээр мен.

Эртивис... чигези-биле чугаалаар бодай-дыр мен: эрткен бис бе азы эртпээн бис бе? 1985 чылдың соолунде бистиң ниитилеливисти эде тургузарының бүгү чылдарының дургузунда эң-не берге бо шылгалданы эртивис. Хөөредиишкин чок чугаалаарга — Конституцияга шуут-ла удур эргилдеге таваржып эртивис, удуртулганың мырыңай төвүнге. Президентиниң чанынга турган реаксылыг күштер ол эргилдени организастаан. Мээң дешпиткеним, оларга бүзүреп, идеп турганым кижилер Президентиге удур, конституциялыг тургузугга удур, эде тургустунуушкунга удур, чоңга удур, демократияга удур сүлчээниң чүгле киржикчилери эвес, харын организакчылары болган.

Мээң-биле ужуражырын негээн бөлүк кижилер чедип келгенин камгалал начальниги август 18-те 17 шакта он минута четпейн турда мээң дыңнаткан. Мен кымны-даа манаваан, кымны-даа чалаваан мен, кижилер келир дугайында мээң кым-даа дыңнатпаан деп чугаалададым. Камгалал начальниги чүү-даа билбээнин база чугаалады. Ынчаарга оларны чүге киирип келгенинер ол деп айтырдым. Айыыл чок чериниң камгалал эргелелиниң начальниги олар-биле кады чедип келген боорга, киирипттим деп, ол харыылады. Ол кижи келбээн турган болза, өске кижилерни Президентиге камгалал начальниги киирбес ужурлуг турган. Ындыг чурум бар. Шыныгы, ынчалзажок эргежок чугула чурум.

Менче оларны кым чоруткаанын тодаргайлаар бодадым. Бүгү харылзаа — чазактың, бодуун, стратегтиг, космостуң болгаш өске-даа харылзаалар менде бар-ла болгай. Кабинетке ол үеде ажылдап олурган болгаш бирги телефонну туттум, ажылдавас. Ийизин, үжүн, дөртүн, бежин—шуптуу ажылдавас. Иштики телефонну тудуп алдым —база узуп каапкан болду. Байдал билдине берди. Мени ангылап каапкан.

Оон мурнунда ужуражып турганывыс аңаа төлээлер эвес-тир деп билип кагдым. Кадайымны, уруумну, күдээмни келдирип алгаш, чүү болганын чугаалап бердим. Мээң өске медээлерниң херээ чок: шыныгы болуушкун дугайында чугаа болурун билип кааптым. Ам коргудар, азы хоругдаарын оралдажыр. Тудуп аппаар азы оон-даа ыңай өске чүнү-даа кылып болуру билдине берген. Чүү-даа болдуну болур турган. Бир эвес кол чүүл дугайында, политика дугайында, угланыышкын дугайында чугаа болур болза, туружумну эчизинге чедир камгалаарымны Раиса Максимовнага, Иринага болгаш Анатолийге чугаалададым. Кандыг-даа коргудуушкунга, кандыг-даа кыжанышкынга, кандыг-даа ыыыышкынга алыспас болгаш оон өске шиитпирни хүлээп албас мен дидим.

Ынчаар чугаалаарым чугула болган деп санаанымны билип тур боор силер: чүү-даа болдуну болур турган. Хамыктың мурнунда ег-бүлени, кижигүннеринге хамаарыштыр. Ону база билген бис.

Мээң шиитпиримни бүгү ег-бүле деткээн: чүү-даа болуруң эчизинге чедир үлежиринге олар белен болган. Бистиң сүмележилгевис оон-биле доозулган.

Келген кижилерни кабинетче чалаар дээш үнүптүм, ынчалзажок Президент аппаратының начальниги Болдин баштаан ол кижилер кабинетче углай боттары чедип келген—эвилелевес, дендии турамык ёзу-биле.

Эрге-хүлээлгелерин оралакчы президентиге дамчыдып бээрин Президентиден шыңгыы негээннер. «Силерни менче кым чорутту?» деп, харыы бээр мурнунда айтырдым. «Комитет» деп харыы ындыг болду.

Оон соолунде сүлчээчилер-биле мындыг чугаа болганын М. С. Горбачев парлалга конференциязынга оон ыңай чугаалаан:

— Кандыг комитет?

— Чуртта онзагай байдал-биле холбаштыр комитет.

— Кым ол комитетти тургусканыл? Мен тургуспаан мен, Дээди Совет тургуспаан. Кым тургусканыл?

Кижилер каттыжып алган, Президентиниң Чарлыы херек деп чугаалаадылар. Мээң мурнумга айтырыгны мынчаар тургустулар: Чарлыкты үндүрер, маңаа артып калыр азы эрге-хүлээлгелерни оралакчы президентиге дамчыдып бээр.

— Чүнүң-биле холбаштыр айтырыг ынчаар тургустунуп келгенил?

— Чуртта байдал ындыг—чурт халапче кирип бар чыдар, оңаа хемчеглерни алыр, онза байдалды чарлаар херек—өске хемчеглер камгалап шыдавас, хоозун идегелдерге оон ыңай бүзээн херээ чок...

Чугаа оон-даа ыңай уламчылаан.

Чуртта политиктиг, экономиктиг, социал байдалды, кижилерниң байдалын, оларның амыдыралын, оларга таварышкан аар бергелерни менче силерни чоруткан кижилерден дээре билир мен деп, харыылааным М. С. Горбачев уламчылап чугаалаан. Амыдыралды экижидеринге бүгү чүүлдерни дүрген болгаш шиитпирлиг кылыр үе-чадада келген турувуста, бо болуушкуннар болдуна берген-дир. Ынчаарга мен — айтырыгларны шиитпирлээриниң ындыг аргаларынга, чүс-чүс, муң-муң, милион-милион кижилерни өлүм-чидимге чедирер ындыг аргаларга чүгле политиктиг болгаш мораль ёзу-биле эвес, харын шуут-ла шиитпирлиг удур мен. Ындыг аргалардан кезээде ойталаар ужурлуг бис. Ынчанмас болзувусса, амыдыралга боттандырып эгелээн бүгү-ле чүүлдеривисти будап, өлүргенивис ол болур ийик. База катап ханныг эргилдеже киргенивис ол болур ийик.

Ынчангаш оларга мынча дээн мен: силер болгаш силерни чоруткан кижилер — ондактыг кижилер-дир. Болдукарны өлүргениңер ол — ийе, силер хамаан эвес, силер-дир силер, силерниң херээнер-дир, чуртту, кылып турар бүгү чүүлдеривисти өлүргениңер ол. Керээге ат салыр чыгай берген болгай бис. Оон-биле улаштыр— политиктиг болгаш экономиктиг байдалды экижидер, рынок чорудулгаларын дүрген хөгжүдер дээш аъш-чем, одаар чүүл, сан-хөө айтырыгларының талазы-биле улуг шиитпирлерни белеткеп — бүдүн ай дургузунда ажылдап келдивис. Амыдыралдың бүгү адырларынга кижилер бүдүмчелиг ажылдаар арганы оларга бээр. Чөпшээрежилге кажан бүттүнер деп барганда — мындыг ондактыг хөделиишкиннерни кыла бергеннер-дир. Ийе, чөпшээрежилге ам-даа чедишпес— ол-даа, бо-даа талазындан чигзиниишкиннерден амга чедир адырылбаан-дыр бис. Республикаларның болгаш төптүң аразында харылзааларда, политиктиг болгаш хөй-нийти шимчээшкиннериниң аразынга харылзааларда—ол бүгү бар. Ынчаарга кара чаагыс орук — чөпшээрежилгени дилеп тывары. Ол чөпшээрежилге кестүп келген, бистер буруугаарлап эглээн бис. Боттарын өлүрер дээн кижилер, чүгле олар чуртка тоталитарлыг ёзу-чурумну саналдап болур.

Мындыг негелде кылдылар: албан-дужаалындан дүжүп бериңер.

Мынча деп харыыладым: ону-даа, өскезин-даа менден манап ап шыдавас силер, силерни бээр чоруткан бүгү кижилерге ол дугайын дамчыдыңар. Силерниң-биле ам кандыг-даа чугаа туруп болбас. Президент кандыг-даа телеграммага ат салырынга белен деп чугаалап болур силер. А ону кылырынга бисте чылдагаан бар —август 20-де Эвилел керээзинге ат салыр болгай бис. Ийе, ынчаарда — воскресенье сөөлзүрей берген турган — байырлалдың актызынга чугаамның бижимелин доозуп алган олурдум (кежээкиниң дөрт шакта Шахназаров-биле санал-оналывыс солуштувус, а чанывыска база бир дузалакчы — Черняев турган, ынчалзажок беседага ол олурушпаан). Август 20-де хөй удуртукчулар-биле ужуражыр ужурлуг турдувус, а август 21-де Федерация Чөвүлелиниң хуралы болур турган: бо бүгү айтырыгларны аңаа чугаалажыр көөр. Чазак дениелинге дугуржуп шыдавааныбыс чүүлдер дугайында дугуржур.

Төп айтырыглар ол-дур. Ынчаарда шиитпирлерни силерниң саналдап турарынар арга-биле эвес, өске арга-биле чедип алыр херек деп чугаалададым. Че чүл, даарта — онза байдалды чарлаар силер бе? Оон ыңай чүл? Бир хүн, дөрт базым болгаш чүү болурун оода-ла ылап бодап көрдүнер бе? Оон ыңай чүү болурул? Чурт хүлээвес, силерниң бүгү хемчеглеринерни чурт деткивес.

Силер бергелерни ажыглаар, улустуң туруп-могааның, ол шынап-ла кандыг-даа тергиидекчини деткииринге белен апарган турганын ажыглаар бодаан силер...

Ийет, мен бо хүннерде эш Черняев-биле кады дыка улуг чүүл бижип турдувус—32 арын хире чүве. Ында бир сценарий бар, оон күүседикчилери ам бо тыптып келгени ол ышкажыл. Ол талазы-биле мээң шынзыдып турганым мындыг: ол дээрге ниитилелге өлүм, баш мунгаш байдал болур, ол ниитилелди дедир октаар, бүгү чүвени чок кылып каар, ам ол чүүл бо ышкажыл.

Улус депутаттарының Съездизин, Дээди Советти чыырынга белен мен, удуртулганың чамдык кезээнде чигзиниг бар болганда. Чыгылыл, чугаалажыыл харын. Депутаттар шупту боттарының черлеринде, мында чүү болуп турарын олар билир. Оңаа шиитпирлерден хүлээп алыыл, өске-даа хемчеглерни алыыл. Мен чөпшээрежилге оруун, реформаларны ханыладырының, барыын чурттар-биле кады ажылдажылга оруун, үш кол угланыышкынны камгалап туржур мен, оларны дүүштүрер, демиештирер херек. Амгы бо шиитпирлиг үе-чадада бистер-биле кады ажылдаксап турар улус бар-дыр.

Ынчалзажок ол чугаа үнү чок дүлей кижи-биле домактажыг ышкаш болду. Олар, шынап-ла, белен турган хире. Херек эгелей берген турган-дыр, —ол ам билдинген. Мен чугааладым: ол-ла, моон ыңай ам аравыста чугаа чок. Мен шуут удур мен, силер аштырар силер, ол дугайын барып илеткеңер. Ынчаарга мен чон дээш, бо чылдарда кылып алган чүүлдеривис дээш хомудаар-дыр мен... Ынчаар төнген чүве ол.

Боттарының ындыг кыжаныглыг негелдезинге мээң негелдемни — мээң үндүрген түңнелимни барып илеткезин дээн мээң негелдемни олар дыңнап алган соонда, бүгү чүве удур демисел ёзу-биле хөгжүп чорупкаан. Далай-даа, курган чер-даа талазындан үзе кирдирдивис. Мээң-биле камгалалдып 32 кижизи арткан. Олар төнчүлүнге чедир турар дишкен. Камгалаар бүгү чүүлдерни, оон иштинде ег-бүлевисти база хуваажып алдылар. Туруштарны хуваажып алганнар. Мени аар аарыан болгаш мурнундагы амыдыралче эгидип шыдавас кылдыр парлалга конференциязынга чугаалааныла, ол билдине берген, оон соонда чүү болурун билип каан мен, ол менеелдел-биле херек кырында хөделиишкин бар дээ. Ону камгалал чазуу база билип каан. Ынчан чем чагыдарындан ойталааш, мында бар турган бок-сак-биле чурттап турдувус. Мен шуут девидеведим, чүгле ол кемниг үүлгедикчилерниң политика талазы-биле согуруун, харыысалга чогун кайгап, кыжыгып мен. Ол бүгү ынчаар үр уламчылап шыдавас турган, оларның оозуңдан чүү-даа үнмес деп бүзүреп, ханы бүзүреп турган мен.

Үзе кирдирип бүзээлеткенниң, демиселдиң 72 шагы. Ол бүгүнү Президентиниң сеткил-сагыжын уңдарадын, сы базып алыр дээш кылган деп бодаар-дыр мен. Берге чүве-дир, чүү дээр боор...

Хүннүң-не, эртен болгаш кежээ, харылзааны катап тургуссун, самолеттан келдиртсин, Москваже, ажылдаар черимче чоруурйн деп негеп турдум. Парлалга конференциязының соонда ол негелделеримге немей мээң кадыым дугайында дыңнадыг үгүл-дүр деп буруу шавыышкынымны парлаарын негедим—ол силерниң мурнуңарга холдары сирилейиин орган кончуг кадык кижилерниң дыңнадыын аан. М. С. Горбачевтуң бо сөстерин журналистер каттырыжып, адыш часкап уткаан. Силер эки айтырыглар салып турдуңар деп, ол уламчылаан, хол-ла оларны шоот тукар: шынап-ла, мугулай чүве чорду ол.

Хамык чүвени шуптузун үзүп каапкан. Ынчалзажок угаанныг оолдар албан кылыр өрээлдерден чүү-бир эргиприемниктер тып, антенналар кылып алгаш, чагыгла тып дилеп турдулар. Би-би-синиң «Хосталганың» дамчыдыыгалары эки дыңналып турду. Оон «Американың үнү» тыптып келди, бо медээни чугаалап турган, менээ ынча деп илеткээннер чүве.

Оон М. С. Горбачев совет болгаш даштыкы журналистерге өөрүп четтиргенин илергейлээн, телевидениеге дем чаа бижиттирип казы совет улуска Кыйгырыышка база ынча дээнин ол чугаалаан. Улус хамааты, харыысалгалыг турушту ээлээн, олар-биле кады ажылдаарындан ойталаан. Кылдынган чүүл дээрге күш-биле кылган чүве-дир. Мен ону билир мен, чүү болуп турганын менээ хөй чугаалаадылар.

Маңаа силерниң мурнуңарга мен силер-биле, шынап-ла, силер-биле мен деп чугаалаксап тур мен деп, М. С. Горбачев уламчылаан. Бо-ла алды чылдар дургузунда бис бурунгаарлаарының оруктарын хөй эвес дилеп келгенивисти (ол берге болгаш нарын турган болгай) силер шупту бөгүн көрүп тур силер. Ниитилел чагырга хунаап алыксаан сүлчээчилерни хүлээп албаан. Олар хоорук болганнар. Олар шеригни чоңга удур углап шыдавааннар. Шериг чон-биле каттыжа берген —ынчан кым-даа чүнү-даа кылып шыдаваан. Сотка олурганын олар билип кааннар.

Республикалар ишти турушту ээлээн. Мен маңаа чогуур-биле үнелеп, Россия парламентизиниң, Россия депутаттарының, Россия чазааның принципиалдыг туружун, ол ышкаш Российаның Президентизи Борис Николаевич Ельцинниң шылгараңгай ролюн бирги черге салыксадым.

Москвачыларның болгаш ленинградчыларның, өске-даа хөй-хөй девискээрлерниң чурттакчыларының принципиалдыг туружун чогууру-биле үнелеп көөрүвүс чугула деп бодап тур мен. Чурт оларны деткип турар деп хевир көргүзер дээн оралдажыышкыннар... Ол бо чүвени харын олар тып алганнар-ла харын — бистен ам чүнү-даа тып болурдур ийин але.

Ниитизи-биле алырга, чурт ол ханныг орукту буруу шапкан. Мен бодаарымга, чоннуң ёзулуг туружунуң, оон эки херечилээшкиниң, оон дээре баштылаашкынны өске арга-биле алыры берге-ле боор. Бо хүннерде хөй кижи-биле чугаалаштым — президент Буш-биле, президент Миттеран, канцлер Коль, премьер-министрлер Мейджор, Малруни, Хоук, Кайфу, Андреотти олар-биле, президент Мубарак-биле... Че харын, Каддафи, Хусейн база Рубикстен өскелер-биле аан. (Улус каттырышкан).

Прибалтикада, өске-даа республикаларда белен эвес чүүлдер барын билип тур мен, ынчаарга оларны шиитпирлээриниң оруу мырыңай өске дээрзин көрбес болза, ол база-ла политиктиг согур чорук-тур. Харын ынчангаш Рубикс дугайын чугаалай бердим — менээ дыңнатканындан алырга, ол ук комитетти деткээнин дегийт дүрген-не медеглээн болчук.

Россия, оон удуртулгазы, өске республикалар, чон ол хире эптеш чок турушту ээлээнин көрүп кааш, армия чоңга удур барбазын билип кааш, олар девидеп, үнер арга дилеп эгелээннер.

Президентиниң самоледу-биле Президентини Москваже аппаар дээш бөлүк сүлчээчилер чедип келген деп менээ илеткедилер. Олар чедип кээрге, чугааладым: оларны бажымга олуртуп каавар, таныылдавар, чазак харылзаазын улаваан шаанда, оларның кайызы-биле-даа чугаалашпас мен деп мээң негелдемни оларга дамчыдыңар. Ол үр ышкажыл деп олар чугаалааннар. Ажырбас дидим, ам мээң далажыр черим чок. (Улус каттырышкан).

Харылзааны улапкан, чурт-биле чугаалажып эгеледим. Баштай Борис Николаевич Ельцин-биле чугаалаштым, Назарбаевче, Кравчукче, Дементейже, Каримовче долгадым. Мен мында бодумнуң гарнизонум-биле тур мен деп оларга чугааладым. (Каткы). Шынап-ла ындыг болду: 72 шак иштинде ол хире берге шыдажыт. Бисти далайдан аптар деп камгалал оолдары бодай тыртып каан. Чок, ындыг эвес болган, харын сыр дедир, — далайжылар силерни камгалап алыыл деп Президентиге дамчыдып турганнар-дыр.

Флот сүлчээчилерниң үүлгедиглеринге киришпээн деп, М. С. Горбачев демдеглээн.

Оон соонда, ажылдап кириптим деп, ол уламчылап чугаалаан.

Камгалал министерствозунуң удуртулгазын бодунга алыр болгаш бүгү шериглерни казармаларынче, турар черлеринче доп-дораан чорударының дугайында айтыышкынны Моисеевке (ону Крымдан келдиртип эккелген) берген мен. Язов албан-дужаалындан дүжүрткен болгаш хорудаттырар деп дыңнадыг кылырын аңаа база даастым.

Ол бүгү кылдынган. Мен Кремльдиң комендантызын тып алгаш, айыыл чок чорук комитединиң полугу кымның чагыргазында туруп турарыл деп айтырдым. Полктуң командирин тып кээрин негедим. Ону келдирип келди. Телефон дамчыштыр мындыг айтыышкынны аңаа бердим: менден болгаш Кремльдиң комендантызындан өске кымга-даа чагыртпас. «Ынчаар кылыр мен» деп, ол чугаалады.

Ниитизи-биле алырга, бүгү чүвени доза туртузар дээш эң чугула точкаларже телефоннап эгелээн мен, чүге дээрге айыыл ам-даа кончуг улуг турган. Орук ара бар чыда база кала-даа бүгү чүвени чок кылып каалтар чадавас турганнар. Моон чорбас деп шиитпирлеп алган мен.

Оон соонда менээ Россия Федерациязының делегациязы самолет-биле ужуп чоруп орар деп дыңнатты. Чүнүң-даа мурнунда, ол делегацияны хүлээп алыр мен деп чугаалаан мен. Министр Панюков-биле, Моисеев-биле харылзажып алгаш, ол самолетту Симферопольга эвес, а шериг аэродромунга хондурарын чугааладым. Оон башка менээ үш шак болгаш чедер ужурлуг апаар болгай. Оларны уткуп алгаш, бээр чедирип кээр транспортту организастаар дугайында айтыышкынны берген мен. Делегация чедип келген, чугаалаштывыс, бот-боттарывысты эки билчип турарывыс билдинди. Ол берге үе биске чүгле туржулганы эвес, а бот-боттарын билчир чорукту бергенин демдеглээр херек. Демократтыг күштер каттыжа бергенде, кайы хире күштүг-дүр, а каттышпаанда кандыгыл деп чүве ол-дур. Чүге дээрге, бистер чамдык айтырыгларга хамаарыштыр бот-боттарывысты сылба берип кааптар, бот-боттарывысты дайзынар ышкаш кылдыр санай бээр чыгыыла болгай бис... Оон соонда бистер дедир кагып чорууруп деп айтырыгны дугуруштувус. Ол үеде элээн айтыышкыннар бээр ужур менээ таварышкан. Ивашко биле Лукьянов ийи аңгы чедип келдилер, оларга транспорт бербейн турган-даа болза. Оларны мен хүлээп алдым. Сүлчээчилерни хүлээп ап турбаан мен, хүлээп албаан-даа мен. Оларны көрбээн-даа мен, көөр хөнүүм-даа чок. Бистер оларны самолеттарга тарадыр олурткаш, эккелген бис. Самолеттан үнгеш орда, оларны шуптуун туткан болгаш аргылаан. Мен Кремльдиң комендантызынга оларны-биле кады ажылдап турган кижилерниң чаңгызын-даа ынаар киирбес деп айтыышкынны бердим.

Керээни ажылдап кылган болгаш ону ат салырынга белеткээн төп республиканың удуртукчуларының ужуражыышкыны болуруун дыңнаттым. Даарта бистер ужурашкаш, бүгү чүвени чугаалажыр бис.

Кончуг берге кичээнгейлиг, ылаңгыя бодумга хамаарыштыр кончуг берге кичээндирит болду. Ол дээрге менээ таварышкан улуг бергедээшкин болган деп, Михаил Сергеевич билиирген.

Даарта бис бурунгаар шимчээшкиннер, чаа базымнар кылыр кол айтырыглар талазы-биле чугаалажыышкыннарны, санал-онал солчулгазын болгаш туруштарны дугуржуп кылып алыр боор бис деп бодап тур мен. Биске таварышкан бо болуушкуннар биске улуг бергедээшкиннерни таварыштырганындан аңгыда, бисте улуг аргалар бар дээрзин база көргүскен. Бистиң чонувустуң ёзулуг туружун ол көргүскен. Даштыкы күрүнелерниң удуртукчулары-биле чугаалажып көөрге, оларның шуптузун эргилдеги байдалче дедир эгиниишкинни Эвилелге болдурбас чаартылганың болганын чоннуң болгаш армияның туружу көргүзе берген деп чүвени эскерген боор-дур. Ынчангаш ол бүгү аргаларны ажыглаай бээр боор деп олар биске идегеп турар. Бистиң-биле ажылдажырын, каттышкылгалар улам илерелейлиг болгаш шиитпирлиг хевирлиг апаарын олар шуптузу бүзүредип турар. Бөгүн мен Европаның чаңгыс аай эвилелинде кирип турар 12 чурттуң элчиннерин хүлээп алдым. Олар эп-сеткил каттыштырып турарын болгаш дуза көргүзерин илергейлээн.

Кандыг шиитпирлер хүлээп алдыңганыл? Чарлыктарны үндүрдүм...

Ийет, мени, ег-бүлемни, мээң-биле кады турган кижилерни камнап-даа, харын узуткап-даа каап болур болгаш Президент мындыг-мындыг турушту ээлей берген деп чугаалай берип болур турганын билир болгай силер, чүге дээрге олар Президентиниң адының мурнундан хөделип турганнар. Ынчангаш ол бүгү кара сагыштыг чүүлдер болдуун кылдыр болдунуп турган-даа болза, парлалга конференциязынга менээ билдине берген. Ол дугайын Россия Федерациязындан бир эш менээ чугаалаан чүве, боттарының үүлгедиин безин орта кылып билбес чегенчиглерни деп.

Видеоплёнкага доораан бижидер-дир деп шиитпирлээн мен. Дөрт бижидилгени кылгаш, уруглар — Ирина биле Анатолий ол плёнканы дөрт кезек кылдыр үзе кезип кагдылар. Ол плёнканы чорударын кымга бүзүреп болурул база камгалап чорудары деп чүвени бодап эгелеливис.

Президент плёнканы журналистерге көргүскен. Оларның бирээзи бо-дур. Игнатенкога көргүн дээш да-

(Уламчылазы 3-кү арында).

ССРЭ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чыдып берейн, эске пленкалар база тыптып кээр чадавас, оларны шуптузун чорудупкан турган болгай. Эмчи мээң кадыымның дугайында кылган түңнелин каш экземплярга чара бижип каарга, Президентиниң байдалының дугайында ол шын документини бүгүде билип алзын дээш тарадып чорудупкан бис. Адак сөөлүнде, мен баштайгы дөрт пунктуну парлаттырдым (бижик кагар машинада хап каан дөрт арын), мени бижээн-дир деп чүвени билип алзын дээш хол-биле эдилгелерни кылгаш, бодумнуң медегелимге ат салдым.

Бирги пункт: мээң аарыым улгаткан болгаш бодумнуң эрге-хүлээлгелерим күүседир арга чок апарган деп сылдагны ажыглап алгаш, Президентиниң эрге-хүлээлгелерин Янаевтиң бодунга алганы — чонну мегелээни болур, ынчангаш ону күрүне эргилдези деп санаарындан өске үнелел чок.

Ийиде. Ынчангаш оон моон соңгааргы кандыг-даа хөделмишкиннери хоойлуга дүүшпес болгаш күш чок болур. Президент-даа, улус депутаттарының Съездизи-даа Янаевке ындыг бүрүн эргелерни бербээн.

Үште. Тургустунуп келген байдалды чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш улус депутаттарының Съездизин доп-дораан чыылдырар дугайында мээң негелдемни Лукьяновка дамчыдарын диледим. Чүге дээрге чүгле Дээди Совет биле Съезд тургустунуп келген байдалды чугаалажып көргеш, алза чогуур күрүне хемчеглериниң болгаш оларны боттандырарының аргазын шиитпирлээр эргелиг.

Дөртте. Дээди Совет азы улус депутаттарының Съездизи чогуур шиитпирлерни хүлээп алгыже чедир Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң ажыл-чорудулгазын доп-дораан түр соксадыр. Ындыг хөделмишкиннерни уламчылаары, ОБКК-ның ап турар хемчеглерин улам күштелдирери бүгү улустарга өлүм-чидимни таварыштырып, байдалды улам чидиглендирип, а ол ышкаш кризистен уштунуп үнериниң талазы-биле төп биле республикаларның дугуржуп алгаш эгелээн ажылын долузу-биле үрээп болур.

Менээ харыы бээрин негеп турдум. Мананар, харыы чедип кээр деп менээ чугаалап турдулар. Баштай кандыг-даа харыы бербейн турган, оон соонда харыы болур деп чугаалааннар. Чүнү-даа харыылаваанаар.

Байдал ындыг янзылыг турган.

Амгы үеде кол чүүл — шиитпирлер хүлээп алыры болур. Оралакчы президентиниң, комитеттиң болгаш кабинеттиң-даа хүлээп ап турганы бүгү шиитпирлерни күш чок болдурдум. Бодумнуң эрге-чагыргамны ажыглап алгаш, ол кижилерни эдеп турган албан-дужааларындан дүжүрген болгаш хостаан мен. Дээди Советтен хүлээп алаа чогуур шиитпирлерни чугаалажып көөрү-биле киирген мен. Дүүн кежээнде херектерни оттурганын ССРЭ Прокурору мени дыңнатты, истелге бригадазын ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң истекчилериниң түр тургузар деп дугурушкан бис.

Албан-хүлээлгени бичии када-даа каап болбас черлерниң кандыг янзылыг ажылдаарының дугайында түр шиитпирлер хүлээп алдынган. Даарта республикаларның удуртукчулары-биле ужурашкаш, күштерниң кандыг янзылыг тургузарының, оон иштинде эрге-чагырганың ажылын хандырарының, бир демниг хөделмишкинниң күштелдирериниң дугайында айтырыгларны чугаалажып эгелээр бис. Үе чидирип болбас, программа бар, бурунгаарлаар, айтырыгларны шиитпирлээр херек. Кол чүве ол.

ССРЭ Президентизинге айтырыг салыры-биле дыка хөй кижи хол көдүрген. Оларның айтырыгларының кол утказы мындыг болган: үймээн үндүрүп болгу дег кижилер чүге күрүне баштыңчызының чоогунга ажылдап турганыл?

Кандыг ниитилелде реформаларның хайы хире хавы болгаш улуг хемчээлдерде боттанып турарын бистер кажан-даа уттуп болбас ужурлуг бис деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Ол дээрге бистиң чуртувустуң онзагай байдалы-дыр. Он-он, харын-даа чүс-чүс чылдар дургузунда анаа бооп турган чүүлдер шилип алдынган айтырыгларны шиитпирлээриниң чүгле аргалары болгаш нормалары эвес, харык темпилериң, чаартылгаларның ханызы шуут чыгап келген.

Баштайгы үе-чадаларда хөй-ниитиниң бодалын болгаш база демократчы байдалды тургузуп албаан шаавыста, мындыг янзылыг эргилде чедиишкиниг дооступ болур чадавас турган. Бо чылдарның дургузунда мээң сорулгам болза, чаа политиктиг угланыышкынны көвээр арттырары болгаш камгалаары турган.

Сөөлгү үе-чадаларда байдал үнезиниң биле шуут өскерилген. Бирээде, Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязының соонда хаты демократчы чаартылгалар болган болгаш чаа байдал тургустунган. Оон соонда соңгулдалар эрткен, ажык-чарлыг чорук каваттынган. Парлалгага база ындыг болган (сөөлгү хүннерде турган бир угланыышкынныг болгаш үйбалай байдалдар безин). Российаның Журналистер эвилелиниң бөлүк журналистери дүүн менче телефоннадылар. Оларга мен мынча деп чугаалаан мен: бистер шуптувус кичээнгейлиг болур ужурлуг бис, кичээндирерге алдывыс чамдык солушкарга удуртулга солчуушкун келди, ол таладан, бо таладан диктатура эгеледи дээн дергелиг үйбалай чүүлдерни чон орттузунга тарадып турган болгай.

Эде тургузуушкунуң аңгы-аңгы чадаларында ниитилелде политиктиг күштерниң ээлээн туружунга кыска анализти бергеш, Президент харыызын уламчылаан: бис ам өскерилгелерниң шиитпирлиг үе-чадазында чедип келген бис. Эрге-чагырга, өнчү-херекси харылзаалары, федерация өскерлип турар. Чаа Эвилел керээзинге ат салырының үези чоокшулап орда, бо бүгүнү өжегерээн кыйганы таварыырга эвес. Месилдежиишкиннерниң чидиг болганы оон-на иле. Ону билип болган чүүлден кичээндириг үндүрери чугула.

Бо байдалда шупту-ла — өскерилгелерниң талалакчылары-даа, удурланыкчылары-даа далажып турганнар. Аңгы-аңгы варианттылар, хамаарылгалар чүгле тыптып турган эвес, а харын-даа хөйже үндүртүнүп турган. Ол арагында улус депутаттарының Съездизинге безин «Президентини дүжүрер!» дээн болгаш бир-ле «ниитиниң камгалал комитедин» тургузуп алыр дугайында кыйтылар дыңналып турган. Мында чаа чүүл чок.

Мен бодумнуң сорулгамны эде тургустунуушкуннуң камгалап алырында деп көрүп турган мен. Бо чурттуң төөгүзүнде бир-ле дугаар хан чок орук-биле, чөпшээрежилгениң үндезининге бүгү чүвени шиитпирлээринче чүткүткен мен. Ол дээш төнчүзүнге чедир турар мен!

Кризис хүннеринде РСФСР-ниң Дээди Совединиң онза сессиязынга Российаның Президентизи Б. Н. Ельцинниң үндүрген доктаалдарынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң Президентизиниң хамаарылгазын айтырганнар.

Бо байдалдарда российжилер бедик эрге-ажыктың сонуургалдарын камгалап хөделгеннер деп санаар мен. Оларның хүлээп алган чүүлдери бо байдалдан хамаарышкан деп, М. С. Горбачев харыылаан.

Журналистер сүлчээниң организакчыларынга хамаарыштыр бодалын чугаалап бээрин Президентиден дилээннер.

Болган чүве — менээ база өөредиг болган деп, М. С. Горбачев харыылаан. Чижээ, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи вице-президентини бир дугаарындан-на соңгуп албааны шын болган-дыр деп чүвени ам билип тур мен, а мен барык албадаан болгай мен, ол мээң частырыым-дыр, артында-ла чаңгыс эвес. Ону ам көрүп тур мен. Ажыы-биле чугаалаарга, мен Язов болгаш Крючковка онза бүзүреп турган болгай мен.

Бо бүгүнүң соонда бодалыңар өскерилген бе? — деп, олурганнарның бирээзи айтырган.

Мээң үндүрген түңнелдерим — чаартылгаларны шиитпирлиг-биле бурунгаарладыры — деп, М. С. Горбачев харыылаан. Аңаа күштерниң эде мөөнээшкини херек. Ону дораан кылыр. Ол чокта хөделмишкиннерниң таарышкаа чок болур болгаш бис чаартылгаларның бурунгаарлаарын хандырып шыдавайн баар бис.

Айтырыгларның бирээзи СЭКП-ниң кризис хүннеринде туружунга хамаарышкан. Ол айтырыгны салган журналист партия мындыг берге өйде кыдыынга ыыттавайн артпас ужурлуг турган деп бодалдыг. Шак ындыг политиктиг организм үениң негелдезинге дүгжүр бе?

Бо дээрге чугула айтырыгларның бирээзи деп санаар мен — деп, Президент медеглээн. Ону көрүп, билип, сайгарар ужурлуг бис. Ынчангаш СЭКП-ден реакцылыг күштерни сиилээр дээш бүгү чүвени кылыры мээң хүлээлгем. Оон чаа Программазынга үндезилеп алгаш, партияда эки бодалдыг, мурнакчы үзелдиг чүүлдерни каттыштырар арга бар. А кажан бүгү партияның дугайында реакцылыг күш кылдыр чугаалаарга, мен аңаа чөпшээрешпес мен. Оон хүрээлениңде муң-муң кижи — ёзулуг демократтар, эде тургустунуушкунга, бистиң демиселивиске бердинген кижилер деп чүвени билир мен. Олар дүжүп бербейн турарлар. Ону партияның чаа Программазы тода дезевилээр ужурлуг. Партия боду чаартынып, эде тургузуушкуннуң дириг күжү болзун дээш бүгү чүвени кылыр ужурлуг бис. Коммунистерниң туружу дээрге, болган чүүлге, чамдык комитеттерни санаваска, ылангыя бөлүүн коммунистер удурланып турган.

СЭКП ТК-ның Секретариадының туружунга хамаарыштыр М. С. Горбачев: удуртулга аймаарап турган — дээн. „Сөөлүнде-сөөлүнде кадык күштерниң салдары-биле Секретариат шын шиитпирни хүлээп алкан. Политбюро азы Секретариат онза комитеттиң хемчеглерин деткивээни дээш ийи кижи Политбюронуң составындан үнерин медеглээн чорду. Ол Шенин биле Прокофьев болду. Ынчалза-даа аңаа мээң-биле ужуражылганы аткаарлатпазын негээн кижилер база бар болган. Ол — Ивашко биле Дзасоховтуң, ылангыя Купцовтуң болгаш өскелерниң-даа туружу-дур. Сөөлүнде ол негелдени үндүргеш, олар Чигине секретарьга Крымга чедип келгеннер.

Даштыкы репортерларның бирээзи мындыг айтырыг салган: Амгы үеде кымның эрге-чагыргазы күштүгүл — ССРЭ-ниң Президентизиниң бе азы Российаның Президентизиниң бе?

Айтырыгны ынчаар тургуспайн турар мен, дугуржулга, бистиң кады ажылдажылгавыс бүгү-ле республикалар-биле кады бүгү демократтыг күштерни каттыштырарының доктаамал фактору болган турар ындыр. Борис Николаевич-биле сөөлгү айларда бүгү чүүлдү ынчаар кылып келдивис деп, М. С. Горбачев тайылбырлап чугаалаан. Сөөлгү хүннер база дагын көргүстү. Ол дугайты бодап көрээлинер даан. Шак мындыг турушту чамдык кижилер улам-на шаштырыглыг болдурарын оралдажып турар. Ынчалза-даа байдал бисти каиналдырып, быжыктырган, херек кырында кымның кандызын билир апарган бис.

Политиктиг айтырыглардан аңгыда, «хууда амыдыралга» хамаарышкан ол үш берге хүннерни Силерниң-биле кады Раиса Максимовна болгаш Силерниң өг-бүлеңерниң кежигүннери кайы хире сагыышсырап эрттирген ирги дээн чижектиг айтырыглар база салдынган.

Уруумнуң уруу Анастасия кымдан-даа дээре болду деп Михаил Сергеевич харыылаан. Ол чүнү билип ийик аан, оруу-ууду чорул турду. Далайга чедирипер деп негеп-даа турду-ла... далайга чедирип-даа турдувус. Ынчалзажок сөөлгү хүннерде ону болдурбазын камгалал албаны негээн чүве. Чүге дээрге, чүү-даа бооп болгай-ла. Ынчангаш хоргадап олурупкан бис. Раиса Максимовна биле уруум бо бүгүнү дыка-ла бергедеп эрти. Дүүн суг Раиса Максимовна бергедеп турду.

Чогум черле сүлчээчилерни чүү албадапканыл? — деп айтырыглар төктүп турган.

Чаартылгаларга хөңнү чок, оон коргар кезектерниң баштыңнары ышкажыл ол деп, Президент чугаалаан. Бистиң чуртувуста буурааашкын шуут-ла системажып калган, ынчалза-даа оон уштунуп үнүп эрар бис.

Шак мындыг «бужар чүдек үүлгедиишкиннер» улажып турун бербес бе деп парлалга конференциязының киржикчилериниң бирээзи айтырган. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң структуразынга Президентиниң камгалал албанының турар-турбазының база оон ролюнуң дугайында, массалыг информация чепсектериниң байдалының, оларның ёзулуг-ла хостуг болурунуң дугайында айтырыглар маңаа холбаштыр база салдынган.

Бо дүшкүүрлүг үеде камгалал албанынга хамаарыштыр айтырыгны ындыг-ла кончуг чугула айтырыг кылдыр санавайн тур мен. Черле ынчаш бо айтырыже шоолуг-ла сагыш салбас кижи мен, деп М. С. Горбачев харыылаан. Черле ынчаш, бо айтырыг талазы-биле боданып көөрэ эки боор. Ынчалза-даа ам дээрезинде бо айтырыг кол чүүл эвес деп санап турар мен.

Массалыг информация чепсектериниң ролюнуң дугайында айтырыг тон чугула бооп турар. Черле ынчаш бо угланыышкын талазы-биле демократияның чаалап алыышкынын канчап камгалап арттырып алырыл дээрзинден өске орук билбейн тур мен. Ол чок турган болза, демократтыг парлалга чон-биле кады диктатураның оруун шак ынчаар идепкейлиг дуй турбаан болза, бо хүннерде болган болуушкуннарга удур быжыг турушпаан турган болза ол бүтпес турган. Ол болуушкуннарның кичээндириглерин силерниң база бодап көөрүнерни күзээр кижи-дир мен.

Чогумчалыг политиктиг чугааны кылып болгу дег политиктиг культура биске херек бооп турар. Шак ындыг чугаа дээш туржур мен. Ынчалза-даа массалыг информация чепсектериниң ажылынга чамдыкта кеступ келгилээр турамык чорукту, ужурга таарыштпас чорукту хүлээп көөр аргам чок. Кижиге хамаарыштыр парлалгага коступ келгилээр эмин эрттир хөөреткен чорукту көөр хөңнүм чок. Ылангыя ол кижиниң үзел-бодалы сыр дедир болгулаар болза, мырыкай хөңнүм чок. Ону кандыг плюрализм даа раа. Культурлуг болгаш [illegible] болуру политиктиг шимчээшкинге-даа, политиктиг демиселге-даа, парлалганың бодунга-даа хора чедирбес. Бүзүрелдиг барымдааларлыг санал-оналдар эң улуг салдарлыг болур дээрзинге бүзүрээр мен. Авторнуң туружунга чөпшээрешпейн-даа турар болзумза, ындыг чүүлдү үнелээр мен деп, Президент демдеглээн. Политиктиг шуугаашкын эвес, анализ херек.

Айтырыгларның бирээзи А. Н. Яковлевтиң СЭКП-ден үнгенинге хамааржыр болган.

Яковлевке хамаарышкан айтырыгны ТКК канчаар шиитпирлээнин шелээлей бергеш парлалгадан билип алдым деп, М. С. Горбачев демдеглээн. Партияның бодун чаартыр дээш, шынап-ла, берге демиселди чорудар апаар дээрзин бо чүүл база катап көргүзүп турар-дыр. А. Н. Яковлев-биле чугаа-даа болбаан. Ындыг болганда, партияның амыдыралы орта эвес болуп турар-дыр. Ол дугайын чугаалаар апаар.

Ынчалза-даа Александр Николаевич боду база-ла далаш болган-дыр. Менээ болза партияны реформалаары дээш сөөлүнге чедир туттур мен дээн болгай. Партияны чаарты тургузарынга үлүүн киирип болур күштер үнүп чорурарынга хомудаар-дыр мен. Партияны чаартырынга бодумнуң хууда ролюмну билир мен, туружумну салыр бодавайн тур мен. Ындыг кевээр артар мен. Принципиалдыг айтырыгларга кандыг-даа дужуп бериишкин кылбас мен. Ол айтырыглар СЭКП-ниң чаа Программазының төлевилелинде бар. А. Н. Яковлев-биле ужуражыр, чугаалажыр талазы-биле мээң таламдан доктаар чок. Хөй чылдарда үр кады ажылдааш, эдеришкен кижилер-биле база.

Российаның парламентизи А. И. Лукьяновту бүтпейн барган эргилдениң идеологтарының бирээзи деп турар-дыр. Оон ролюн кандыг деп көрүп турар силер? — деп ССРЭ Президентизинден айтырганнар.

Мен оон-биле беседалаштым деп М. С. Горбачев харыылаан. Ол байдалда ап турган хемчеглериниң, хөделмишкиннериниң дугайын чугаалап берди. Ол медегелдерни кичээнгейге алдым. Бүгү чүвени бот-боттарывыска ажыы-биле чугаалаар, хамык чүвени ыяк тодарадыр ужурлуг бис. Чурттуң удуртулгазынга амгы ышкаш ындыг байдал туруп кээрин болдурбас херек. Ындыг байдал ниитилелди халапка чедирип болур.

Ынчангаш күштерни эде тургузар дугайын чугаалап турарым утказы чүл дээрге, чаартылгалар угланыышкынынга эң бердинген, ол дээш туттур күштерни эвилелдээр дээни ол. Бүгү туруштарны ССРЭ-ниң Дээди Совединге-даа улус депутаттарының Съездизинге-даа чугаалажып көөр деп бодаар кижи-дир мен. А. И. Лукьяновтуң туружунга хамаарыштыр база-ла ындыг ында үнелиг, эки чүүлдер чүл, а чүү хүлээп алдыммазыл деп. Оон бодун база дыңнап көөр апаар.

Дараазында айтырыг СЭКП-ге база катап хамаарылгалыг болган. Партияга чаартылга бүттүнмес таварылгада консервативтиг күштер аңаа тергиидей бербес ирги бе, ол партиядан М. С. Горбачев үне берген туруп болур бе?

Бодунуң туруштарын кажан-даа нажырбас кижилерге хамааржып турар мен, деп Президент сагындырып чугаалаан. Социалистиг идеяга бүзүреп бердинген оон талалакчызы мен. Ол идея хөй чүс чылдар дургузунда бодунга орукту ажыдып ап турар. Оон талалакчылары хөй, олар ээлээн каш күрүнелерниң чазактарын баштап келген. Социалистиг шимчээшкинниң янзы-бүрү адырлары бар чүге дээрге — ол майык эвес, ниитилелди киир шаап болгу дег хеп эвес-тир. Чок, ол чогум-на идея-дыр, эң-не чөптүг ниитилелди, эки делегейни тывары дилеп турган үеде ажылдап кылдынган үнелиг чүүлдерни бодунга алган идея-дыр. Христианствонуң өске-даа философия агымнарының хөй чедиишкиннерин ол идея бодунга ап турар. Демократ болуп чугаалап олурарым ол-дур, чүге дизе, демократия чокта, социал айтырыгларның чөптүг болгаш ылаптыг шын шиитпирлээшкини чокта социалистиг идея туруп болбас. Бо теманы тайылбырлавышаан, ниитилелди организастаарының сталинчи майыы чүү чүвеге чедиргенин чүгле демдеглээри-биле кызыгаарлаттынып болбас. Социалистиг идеяга ол кандыг хамаарылгалыгыл ынчаш?

Ынчангаш чамдыкта мындыг айтырыгны — Октябрь революциязы — ол халап бе азы черле ынчаш ёзулуг революция бе? деп айтырыгны салып турар. Мындыг айтырыг чүге тургустунуп келгенин билир мен. Ол революцияны кылган кижилерниң идегеп турганы төөгүлүг түңнелдер бүттүнмейн барган. Ол дээрге, Октябрьның ёзулуг улусчу революцияның идеяларының боттандырганының түңнелдери эвес-тир. Ол дээрге ниитилелди организастаарының сталинчи майыының күш-биле шиңгээткениниң түңнелдери болган. Маңаа хамаарыштыр бирээни өскези-биле будап болбас. Ынчангаш шилип алган туружумну медереллиг ёзу-биле камгалап, ээлеп турарым ол-дур. Социализастаарының идеялары ниитилелдиң өске-даа хөй агымышкыннарында бар. Мээң бодумнуң хууда үзел-бодалдарымга хамаарыштыр чугаалаарга, принципиалдыг кижи мен. Туружумну дүрген солуур кижи эвес мен. Сталинизмни чок кылып дээш бо чылдарда бүгү-ле чүүлдерни кылып келдим. Ону боттандырбас болза, социалистиг идеяны боттандырар дугайында бодаан-даа херээ чок. Социализм — ол дээрге массаларның дириг чогаадылгазы-дыр дээн ленинчи өөредигни сагындырып көрейн. Ол чогаадылга кандыг-даа майыкты хүлээвейн турар. Чурт бүрүзүнге амыдыралды кижилер боттары тургузар ужурлуг. Бистер база демократчылалга чорудулгаларын бүгү адырларга күштелдирер калбартыр ужурлуг бис. Бо бүгү дээрге — кижиге хамаарыштыр, оон эргелерин болгаш хосталгаларын, улустарның эргелерин болгаш хосталгаларын бадыткаар талазы-биле улам-на чөптүг чорукче шимчээшкин-дир. Ол дээрге, социалистиг идеяны боттандырар угланыышкын-биле шимчээшкин-дир. Айтырыгны ынчаар билип турар мен.

Бүттүнмээн сүлчээниң дазылдары ниитилелде артып калган эвес ирги бе? деп, журналистерниң бирээзи айтырыг салгаш, оларның-биле шиитпирлиг демисежир херек деп чугаалаан.

Бо бүгү болуушкуннарның сөөлүнде «четкерлерни аглаарын» организастаар, эрткен үеде бооп турганы ышкаш, хөделир ужурлуг бис деп бодавайн турар мен. Чок. Бүгү чүүлдерни демократияның, ажык-чарлыг чорукту, эрге-хоойлулуг күрүнеже шимчээшкинниң хемчээлинге шиитпирлээр ужурлуг бис. Ынчангаш митинг сөөлүнде чыскаалганнарның колонналары Эрги шөлче, КАК-тың бажыңынче углай чорупканың кажан мезээ дыңнаткан сөөлүнде, айыылдыг таварылгаларны болдурбас дээш ниити күжениишкиннер-биле бүгү чүүлдерни кылдывыс: ындыг ондактыг таварылгалар реакцияга улуг белек болур турган ийик. Бүгү чүүлдерни чүгле хоойлунуң, хоойлу-дүрүмнүң хемчээлинге кылыр херек.

Ам дыка серемчилелдиг болур херек, нервини тудары өнчүк-чөөгээге алыспазы чугула. Бистерниң шуптувустуң мурнувуста нарын хөй ажылдар манап турар. Ол дээрге, хамыктың мурнунда кижилерниң амыдыралын экижидер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыры-дыр. Ол дээрге, ам эң-не кол чүүл-дүр.

Дараазында айтырыглар — Э. А. Шеварднадзениң чоокта чаа чугааларын болгаш кыйган базымнарын, а ол ышкаш үймээнниң чамдык эгелекчилериниң байдалын канчаар көрүп турарын билип алыр сорулгалыг болган. Ниитилелдиң, чурттуң амыдыралын чаартыр дээш демиселдиң нарын айтырыгларын кижи харылзааларының бөлүүн эвес айтырыгларын М. С. Горбачев тайылбырлаан. Болган бүгү сөөлгү болуушкуннар оон бодунга база аар шылгалда болганын Президент демдеглээн.

Таптыг-ла 100 шакты кедергей дуврээзинниг байдалга эрттирген болза-даа, парлалга конференциязындан дашкаар хөй айтырыгларга Президент харыылаар, тайылбырны бээр аргалыг болган.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРИАДЫНДА

Күрүне эргилдезин кылыр дээн оралдажылышкын-биле холбашкан хөделмишкиннерге СЭКП-ниң чамдык кежигүннери, оон иштинде ТК-ның кежигүннери киришкен дээрзин СЭКП ТК-ның Секретариады демдеглеп турар. Партияның удуртулгазындан чажыт байдал-биле олар хөделип, демократтыг чорудулгаларның хөгжүлдезин айыылдыг байдалга тургузуп, чуртка болгаш СЭКП-ге канчаар-даа аажок улуг когаралды чедиргеннер. Авантюристерни шиитпирлиг-биле буруу шаппышаан, СЭКП ТК-ның Секретариадының **доктаалдыры болза:**

1. Конституцияга удур хөделмишкиннерге киришкен СЭКП кежигүннериниң партия мурнунга харыысалгазының дугайында айтырыгны саадатпайн көөр саналды СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязынче киирер болгаш чогуур хемчеглерни алыр.

2. ТК-да бактаан кирип турар хөделмишкиннерге буруулуг кижилер дугайында айтырыгны СЭКП ТК-ның чоокку Пленумунга көөрү чогумчалыг деп санаар.

3. Чуртка демократтыг чаартылгаларны боттандырарынга партияның харыысалгазын болгаш ролюн бедидер талазы-биле хемчеглерни ТК-ның Пленумунга ажылдап кылыры эргежок чугула деп СЭКП ТК-ның Секретариады санап турар.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРИАДЫ

ТИИЛЕКЧИЛЕРНИҢ МИТИНГИЗИ

Август 22-де дал дүъш турда, РСФСР-ниң Советтер бажыңының чанынга болуп эрткен хөй муң кижи киржикчилиг митинг Россия демократиязының реакцияны тиилээнинге тураскааттынган. Российаның индирде астылган аажок улуг үш өңнүг туг чиик эвес үш хүннүң бир янзылыг символ демдээ болган. Чогум-на ол хүнде Российаның күрүне символиказының эрге байдалын ол алган.

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин чыылганнарга тиилелге-биле байыр чедирген, ол хүннер болгаш дүннерде Российаның «Ак бажыңының» чанынга демократияны камгалап турупканнарга эң бедик-биле өөрүп четтиргенин илереткен. Үймээнге СЭКП кежигүннериниң киришкени ОБКК-ның өзү-чурумун хүлээп албаан бөлүүн коммунистерге хамаарыштыр база карагылышкынарны тывылдырган болбайн аан деп, ол онзалап демдеглээн. Департизация дугайында чарлыктың күүселдезинин, оон-биле кады мурнунда турган ОБКК-ның кежигүннериниң болдурбайн барганы Эвилел керээзинге эң чоокку үеде ат салырының өргежок чугулазын ол база катап бадыткаан. Чугаазының түңнелинде Российаның Президентизи чаңгыс чурттуң оон боду-биле демей бүгү хамаатыларын Российаның национал чаңгыс эвилел болгаш чечектелиишкини дээш чогаадыкчы ажыл-ишче кирерин кыйгырган.

Митингиниң киржикчилери күрүне эргилдезиниң үезинде өлген кижилерниң тураскаалы кылдыр бир минутаның саатыышкын ёзулалын кылганнар.

И. Силаев, Р. Хасбулатов, А. Яковлев, Э. Шеварднадзе, А. Руцкой, Г. Якунин, С. Шахрай, ол хүннерде улусчу ополчениени удуртуп турган капитан-лейтенант М. Ненашев болгаш өскелер-даа чыылганнарга чүве чугаалааннар.

Г. Попов Дээди Советтиң камгалалының кол кужу болгаш кол организакчызы болган амыкытарның ролюн онзалап демдеглээн. Москваның мэри РСФСР-ниң Президентизи Б. Ельцинге Совет Эвилелиниң Маадыры болгаш хоорайның хүндүлүг хамаатызы аттарны тыпсырының дугайында эгелекчи саналды киирген.

Российаның чаак бажыңының баарында шөлдү Хостуг Российаның шөлү деп адаар, Россия демократиязының тиилелгезинге алдар болдурган тураскаалы тургузарының дугайында саналдар база киргилээн. Митингиге чыылганнарның негелдезин-биле реакцияның күштерин тиилээнинге алдар болдуруп кежээ байырлал салюдун кылыр дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

(РосСЭТА-ның корр.).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Август 22-де болган сессияга РСФСР-ниң Президентизи Крымга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев-биле Российаның делегациязының ужуражылышкынының дугайында дыңнаткан. Совет күрүнениң баштыңы-биле РСФСР-ниң оралакчы президентизи А. В. Руцкой болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев олар база ужурашкан.

Россия парламентизиниң сессиязының шиитпири ёзугаар РСФСР-ниң Президентизи улус депутаттарының чамдык край болгаш область Советтериниң даргаларын албан-дужаалындан чайлаткан. олар боду алаттынган «ССРЭ-те Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң» шиитпирин күүседип турганнар. Ындыг күүселде кылган албан-дужаалдыг кижилерни илередир талазы-биле ажыл уламчылаар.

Эрткен дүне болгаш август 22-ниң эртежинде делегейниң «барык шупту» улуг-улуг күрүнелериниң удуртукчулары телефоннаан болгаш Россияга чуртка болган бүгү делегейге аар-берге бо хүннерде эрес-дидим болган шалыпкын чоруу дээш Россия парламентизинге, Российаның удуртулгазынга байыр чедирген дээрзин дыңнаткан.

Чурттуң телевидениезин Российаның эргезинче алдынган, а оон удуртукчузу Л. П. Кравченкову РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле ажылындан хостаан деп, Б. Н. Ельцин чугаалаан.

Бо нарын, берге хүннерде РСФСР-ниң Советтер бажыңын камгалаарынга генерал-полковник К. И. Кобец баштаар киришкеннерге четтиргенин Россия күрүнезиниң баштыңы илереткен.

Оон соонда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев сөс алган. Ол, оралакчы президент А. В. Руцкой «тускай самолёт-биле Крым талазынче ужуп чорааны», канчаар самолёт хондуруп чадааның, адмирал Чернавин дузалашкан болгаш деткээн дээрзин чугаалаан. «Чоокку үеде Михаил Сергеевич Горбачев бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип эгелей бээр» деп, Россия чазааның удуртукчузу демдеглээн.

Дүүнгү дүнеде эгелээн күрүне ажылдакчылары-даа, улуг албан-дужаалдыг кижилер-даа, солунар-даа өскерилгениң эскерип тур боор силер. Амгы үеде шуптузу-ла тиилекчилерге каттыжарын оралдажып турар. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының хүлээлгезин күүседип турар Р. И. Хасбулатовтуң ол бодалы өске-даа саналдарга дыңналып турган.

ССРЭ-ге күрүне эргилдезиниң түңнелинде республикага тургустунган политиктиг байдалды сайгарып турда, С. С. Перуанский сессияны «байырдаал» кылдыр санап тура, ыым М. С. Горбачевтуң «командазын четчелээнин» тодарадыры херек дээрзин чугаалаан. Ону тускай сессияга чугаалажыр херек. Ону өске депутаттар деткээн болгаш ССРЭ-ниң камгалал министринге ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң болгаш КАК-тың депутат бөлүүнүң даргазы генерал-полковник К. И. Кобец төлептиг деп санаан. А генерал боду август 22-ниң хүнүн Россия күрүнезин камгалаарының хүнү деп адаарын, ону национал байырлал деп чарлаарын саналдаан. Ол саналды И. С. Силаев деткээн болгаш чазакка бүзүрел дээш четтиргенин илереткен. Российаның күрүне шаңналын киирери, оон иштинде Георгий крестизин катап тургузарын, күрүне эргилдезин болдурбазынга киришкен российжилерни шаңнаарын саналдаан. Ол ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновту «болган бүгү чүүлдүң кол идеологу» деп адаан.

Депутат Л. Б. Гуревич Республика Совединиң Даргазы В. Б. Исаков болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Б. М. Исаев чорүй барганын чугаалаан.

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин депутаттар мурнунга чүве чугаалааш, чурттуң чиигине прокурору ССРЭ-ге Онза байдал талазы-биле деп адаар күрүне комитединиң кежигүннериниң удур кеземче херээн оттурганын чугаалаан. РСФСР-ниң эрге-хоойлу камгалаар органнары Янаев, Крючков, Язов, Тизяков оларны тудуп хоругдаан дээрзин дыңнаткан.

Республиканың чиигине прокурору В. Г. Степанков Фаростан самолёт келген соонда Крючковту тудуп хоругдаан дээрзин чугаалаан. Чөпшээрели Российаның чиигине прокуроруну берген. Өске самолёт-биле Язов болгаш Тизяков олар ужуп келгеннер, оларны база тудуп хоругдаан, ам байысаап турар.

Оралакчы Президент турган Янаевтиң кабинединге ужеп дооскан, ону Российаның прокуратуразында байысаап турар. Оон аңгыда, комитеттиң өске кежигүнү Бакланов база байысаалгада. Пугону тудуп алыры болдунмайн барган, бажыңче кирип чыдырда ол бодунуң амыынга четтиипкен. Оон кадайы база бодунга аар кемдээшкин чедирген, аар байдалдыг эмнелгеде чедирген.

Павлов эмнелгеде. Стародубцев Москвада чок, ону аккаар болгаш байысаар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Прокуратура истелгени уламчылап турар. Оон түңнелин чарлап дыңнадыр.

Парламент чогуур доктаалды хүлээп алган. Ол хүн депутаттар Советтер бажыңының чанынга болган митингиге киришкен, аңаа үш өңнүг национал туг киискип турган.

Сессия ажылын сентябрь 19-та уламчылаар.

(РосСЭТА-ның корр.).

1991—2000 ЧЫЛДАРДА ТЫВА АССР-ГЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

ТЫВА АССР-ДЕ УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ БАЙДАЛЫНЫҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Тыва АССР-де амгы үеде ортумак 128, долу эвес ортумак 11, эге 13 болгаш тускай 7 школа ажылдап турар. Оларда 64639 өөреникчи өөренип турар. 123 школада суг дамчыдар хоолайлар чок. 10 школа бүстүр четкен байдалда. Республиканың школаларында дисплейлер тургускан 52 класс. Күш-ажыл кичээли эрттирер 156 мастерская, 112 спорт залдары бар, оларны дериг-херекселдер-биле 60 хуу четчелээн.

Хөй-нийти кижизидилгезиниң талазы-биле школадан дашкаар 35 албан чери, 1 уруглар бажыны болгаш 264 уруглар садтары ажылдап турар, олар 6 хар четпээн чаштарның 55,3 хуузун хаара туткан.

Бүгү школаларда чүгле 98 буфеттер болгаш столовайлар бар, олар өөреникчилерниң 66,5 хуузун аъш-чем-биле хандырар аргалыг. Өөреникчилерниң 27,3 хуузу ийиги ээлчегде өөренип турар.

11 профтехучилищелерде 3,5 муң кижи өөренип турар. Аныяк ажылчыннарны белеткээр материал-техниктиг баазаа чүгээр.

Педагогика кадрларын белеткээр талазы-биле ажыл күжениишкинниг чорупдаа турар болза, өөредилге болгаш кижизидилге албан черлери бүрүн четчелеттинмээн. Чижээ школа назы четпээн уруглар албан черлеринде педагог кижизидикчи башкылар чүгле 60 хуу нийти билиг школаларының 5-11 класстарында кол эртемнерни башкылап турарларының 8 хуузу дээди эртем чок. Школаларда төөгү, даштыкы, орус болгаш тыва дыл, музыка болгаш чуруулга уран чүүл башкылары чедишпейн турар.

Республиканың педагогика өөредилге черлери бүгү мергежилдерниң педагогика кадрларын белеткеп шыдавайн турар. Өөредилге школдери, бедик мергежилдиг башкылар чедишпес.

Өөредилге-кижизидилгелиг ажылды кылып тура, педагогика коллективтери кичээлдерниң бир янзы хевирлерин ажыглап турар, аңгы-аңгы предметтерни ханы өөренир талазы-биле 66 класстарны ажыглаан, 20 шенелделерни кылып турар. Башкыларның 40 хуузунуң методика болгаш теория талазы-биле белеткели бедик деңнелде, олар ханы билиглерни болгаш практиктиг дуржулганы өөреникчилерге берип турар.

Нийтизи-биле өөредилге черлеринде өөредилге-кижизидилге чорудулгазының деңнели амгы үениң негелделеринге четпейн турар, чүге дээрге олар школачыларның салым-чаланының онзагай талаларын, хуу эрге-ажыктарын болгаш сонуургалдарын барымдаалавайн, шуптуунга чаңгыс аай кылдыр тургустунган. Тыва национал школаның, ооң өөредилге-методиктиг комплекстерин, микрорайонга школадан дашкаар ажыл организастаарын улам ынай хөгжүдер, өг-бүлениң болгаш школаның кижизидикчи күжениишкиннерин чоокшулаштырар талазы-биле шиңгыы хемчеглер херек. Өзүп орар салгалдың мөзү-шынар, өөредилгезинче, экология болгаш күш-дамыр кижизидилгезинче кошкак кичээнгей салдынып турар.

Өөредилге албан черлери амдыызында чаштарны амыдыралдың кадык хевиринге чанчыктырып шыдавайн, техниктиг өөредилге черлеринче доозукчуларның белеткелин кошкак чорудуп турар.

Өөредилгениң чугула айтырыгларын шиитпирлээри-биле ооң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын чоокку 10 чылда боттандырары көрдүнген.

I. Үзүктел чок өөредилгениң сорулгалары болгаш структуразы

Өзүп орар салгалдың өөредилгезинче болгаш кижизидилгезинче бедип турар негелдениң үезинде национал культураны катап тургузар болгаш хөгжүдер, чогумчалыг бойдус хүреелелин камгалап арттырар, аныяктарны амыдыралга белеткээр сорулга-биле 1991-2000 чылдарда республиканың өөредилге болгаш кижизидилге албан черлериниң мурнунда дараазында сорулгалар салдынып турар.

— мөзү-шынарлыг, бодунуң черинге болгаш бодунуң чонунга ынак, чаагай чорукту болгаш бойдусту камгалап арттырар дээш идепкейлиг ажылдаар кижини кижизидер;

— бот-өөредилге-биле өөренип болгаш чогаадыкчы күш-ажыл кылып шыдаар кижини кижизидер;

— нийтилелге идепкейлиг, аңгы-аңгы социал деңнелдерге бот-башкарылганы боттандырып шыдаар кижини кижизидер.

Бо сорулгаларны шиитпирлээри школачының интеллектуалдыг сайзыралын негеп турар, ынчангаш дараазында чүүлдерни боттандырары чугула:

— болунуң районунуң, республиказының, чурттуң, бүгү черниң экологтуг айтырыгларын эскерип билир кылдыр чаштарны өөредир;

— ол айтырыгларны шиитпирлээринге чаштарның киржилгезин организастаар;

— нийти ортумак школаның программазынга дүүштүр өөреникчилерни тодаргай, бойдус болгаш гуманитарлыг эртемнерниң эргежок чугула билиглери-биле чепсеглээр;

— өөредилгениң хөлүн эрттип аар чүъгүн шингедири-биле болгаш күш-ажылга идепкейлиг кииириштирери-биле тускай курстарны болгаш программаларны тургузар;

— республиканың өөредилге черлеринге ийи дылды бүрүн киирер (аңгы-аңгы эртемнерни хары утда тыва болгаш орус дылдарга башкылаар);

— тыва болгаш өске улустарның культуразын шиңгээдип алыры-биле өөредилге программазынга эстетиктиг хевирниң (уран чуруулганың, тудуп кылырының, хореографияның, хөгжүмнүң, чуруулганың, национал хөгжүмге ойнаарының, каргыраа-сыгыттың, аргын дааранырының) эртемнерин киирер:

— экономиктиг, политиктиг, эрге-хоойлу, ээлдек чорук, экология, күш-дамыр культуразынга, күш-ажылдың культуразынга болгаш хууй гигиеназа кижизидер.

Үзүктел чок өөредилгениң структуразынга дараазында чадалар кирер:

— I чада (эге звено, 3-10 харлыг уруглар, уруглар сады болгаш эге школа), чаштарның күш-дамырын сайзырадырын, хорум-чурумга, бодап тывырынга, чогаадырынга, күш-ажылдың эге хевирлерин билиринге кижизидерин, өөредилгениң эге чадазын көрүп турар;

II чада (кол школа, 10-15 харлыг уруглар, 5-9 класстар)— өөредилгениң I чадазынга алган чүүлдерин сайзырадыры, бодунга, өг-бүлезинге, школага нийти күш-ажыл кылырынга чанчыгары; эстетиктиг кижизидилге; өөреникчилерниң чүве шиңгээдип алыр чоруун сайзырадыры, туруштуг шынарларга кижизидери;

III чада (улуг школа, 10-17 харлыг уруглар, 10-11 класстар) — бодалдарының бот-тускайлан болуру, кичээлдерни тус-тус болгаш ханы өөренири, чогаадыкчы күш-ажылга үндезилээн угланыышкынныг белеткел; мергежил алыры, өөредилге черинге киреринге белеткел.

1991 чылдан эгелеп улуг кижилерге өөредилге төвүн тургузары көрдүнүп турар. Аваа нийти билиг белеткели чавыс кижилер боттарының билиин, профессионал болгаш культурлуг деңнелин бедидип ап болур.

Үзүктел чок өөредилгениң үе-чада бүрүзүнде көрдүнген сорулгаларны өскертири дээрге, өөредилге планнарын, программаларны, номнарны болгаш республикада өөредилге черлериниң четкизин өскертирин негеп кээр.

Ооң-биле холбаштыр школаларга өөредилге планнарының аңгы-аңгы вариантыларын сүмелээр, өөреникчилерниң негелделерин болгаш педагогика кадрларының четчир-чедишпезин барымдаалап тургаш, школа боду ооң шилип алыр.

1995 чылдың төнчүзүнге чедир неделяда кылыр ажылдарны дараазында хемчээлдиг кылдыр тургузары көрдүнген:

	Класстар											Түң
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Эвилел компонентизи	5	8	10	10	12	13	14	17	17	16	14	137
Девискээр-национал компонент	12	12	12	12	14	15	14	11	11	8	10	131
Школаның компонентизи	3	4	4	4	4	4	4	6	6	12	12	63
ооң иштинде НАБК-ге	—	1	1	1	2	2	2	3	3	4	4	27
Ол үстүү хемчээли	21	24	26	28	30	32	32	34	36	32	39	

1993 чылдан эгелеп психолог-педагогика чырыдышкынының талазы-биле өг-бүлелер-биле ажылдаар психолог-педагогика пунктулары өөредилге чери бүрүзүнге тургузаары көрдүнүп турар.

II. Школа, культура болгаш национал чанчылдар

Өөредилгениң чада бүрүзү культура-тургузуушкун сорулгазын көрүп турар. Ынчангаш школа культура-тургузуушкун ролюн ойнаар. Ооң-биле холбаштыр өөредилге планнарынга эстетиктиг кижизидилгениң, күш-культураның кичээлдеринге арбын үени бээр, делегейниң уран чүүл культуразының курузу кирер. Чаштарның болгаш аныяктарның эстетиктиг өөредилгезиниң чаа программазын школа назы четпээн уруглар албан черлеринге болгаш школаларга саналдаар.

Өөреникчилерни оларның төрээн дылынга өөредир демократтыг болгаш конституцчу эргелерни боттандырары национал школаларны чаартырының болгаш хөгжүдериниң үндезин кезээ болур.

Национал дылдарны өөредилгениң болгаш кижизидилгениң чепсээ кылдыр долузу-биле ажыглаар дизе школаларның бүгү предметтеринге болгаш чадаларынга өөредилге, методика болгаш нептерээңгей литератураның бүрүн комплектилери турары чугула.

Кижизидилгениң болгаш өөредилгениң утка-шынарын, өөредилге болгаш методиктиг номнарны, литератураны тыва дылдың онзагай талаларын барымдаалап тургаш, тыва чаштарның чүве хүлээп алырының, чүве утпазының, бодалының болгаш бодаар аргазының этнопсихологтуг онзагай талаларынга дүүштүр ажылдап кылыр херек.

Чаа принцип чүве билип алырынга дузалаар (бойдус, география, биология, төөгү) предметтерниң утка-шынары болгаш структуразын тодарадырынга үндезин болур.

Программаны боттандырып турар үеде дылдарның онзагай талаларын, хоорайның, көдээниң, бүрүн четчелеттинмээн школаларның болгаш школа назы четпээн уруглар албан черлериниң чоннуң составы холушкак районнарның арызында ылгалдарын көргүзүп турар вариантыларны база киирип болур.

I чаданың школазынга чаштар национал культура дугайында билигни чедип алыр. Олар фольклор, жанрларының дугайында билип ап, шүлүктерни доктаадып, тоолдарны, легендаларны, тоол чугааларны номчуп, ырлап, танцылап, тыва чоннуң чуруулга уран чүүлү-биле таныжып алырлар.

II чаданың школазы өөреникчилерни чүве чогаадырынга, хевир-дүрзү чазаарынга, дааранырынга, аргызырынга, национал чем белеткээринге чанчыктырар. Чоннуң аас чогаалы-биле, чуруулга уран чүүлүнүң аңгы-аңгы хевирлери-биле таныжылга уламчылаар. Өөреникчилер национал оюннарның спорт хевирлерин шиңгээдип алыр, чоннуң чанчылдарының болгаш ёзулалдарының дугайында билиг алыр.

III чаданың школазынга чүве чогаадып кылыр чанчылы улам сайзырангайжыыр. Чоннуң философиязы-биле өөреникчилер таныжар, ада-өгбелерниң дугайын билир апаар, чоннуң ус-шевер ажылдарын кылырынга практиктиг чанчыгыышкынны чедип алыр.

III. Өөредилгени демократчыдары, гуманизастаары болгаш аңгылаары

Өөредилгени демократчылары дээрге эртелеп башкарылганың хөй-нийти органнарын (чөвүлелдер, методиктиг каттыжыышкыннар, клубтар, ассоциациялар болгаш өске-даа) идепкейжидери, инспектор хыналдаларының салым кызырары, башкыга болгаш кижизидикчиге хостуг күш-ажылдың аргаларын бээри-дир. Кижи бүрүзүнүң ажылының түңнелдиг болуру-биле педагогика кадрларын аттестаттаар дугайында үнелелдерни болгаш чаа Дүрүмну ажылдап кылып турар, башкының болгаш кижизидикчиниң ажылының түңнели дээш база күш-ажылды кайы хирени үндүргени дээш тус-тус төлевирни ында көрген.

Өөредилгени долузу-биле гуманныг болдурар дээш өөредилге планнарынга өөредилгениң үезиниң 30-35 хуузун гуманитарлыг эртемнерге тускайлаар, уругларның назы-хар болгаш психологтуг онзагай талаларын өөренип көрүп тургаш, оларга хамаарылганы өскертир.

Ол бүгү педагогика коллективи бүрүзүнге, кижи бүрүзүнге чылыг психологтуг климатты, ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлеринге ооң чедиишкинниг, ажыктыг болгаш идепкейлиг ажылдаарынга байдалдарны тургузарын негеп турар.

Ынчангаш 1995 чылдың төнчүзүнге чедир ортумак школа, ПТУ болгаш школа назы четпээн уруглар албан черлеринге педагог-психологту белеткээр, школа бүрүзүнүң микрорайонунга социолог педагогтарның ажылын организастаар.

Уруглар боттарының аваангырын болгаш шыдамыын көргүзүп болур, боттарының интеллектуалдыг, ажыл-ишчи болгаш күш-дамыр аргаларын чедип ап болгаш көргүзүп болур элээди уруглар клубтарынче чугула рольду угландырар. Оларның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны уран чүүл болгаш чогаадыгга болур ужурлуг.

Өөредилгеге кол кичээнгейни практиктиг кичээлдерже болгаш өөреникчилерниң боттары ажылдаарынче, педагог биле өөреникчиниң чогаадыкчы кады ажылдажылгазынче, билиглерни дилээринче болгаш оларны ажыглаарынче угландырар.

Өөредилге планын шилип алырындан аңгыда 1992 чылда республиканың техниктиг лицейин ажыдарын саналдап турар, эгелеттинген экспериментилер уламчылаар, аңгы-аңгы эртемнерни ханы өөренириниң альтернативтиг класстарының саны көвүдээр. Өөреникчилерниң салым-чолдуун сайзыралыры-биле дыштанылгалар үезинде кежээниң школачыларының аңгы-аңгы профильдерниң республика школаларын ажылдаар, а хоорайлардың школачыларынга — турнирлерни чорудар.

Хеп аймааның модельдерин чогаатып кылырының, бажың электротехниказының бажың ажылының, искусствоведениениң, шажын төөгүзүнүң, регионнуң экологиязының дээш өөреникчилерниң сонуургалдары ёзугаар өске-даа курстарны болгаш факультативтерни киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аңгылаары өөредилгениң болгаш кижизидилгениң янзы-бүрү хевирлерлиг боорун, кошкак өөредилгелиг өөреникчилерге кызып өөрениириниң байдалдарын, экзаменнерни экстерн-биле дужаарының байдалдарын тургузарын көрүп турар.

IV. Аныяк салгалды күш-ажылга болгаш амыдыралга белеткээри

Өөредилге черинин бир кол сорулгазы — кижиниң билиигге болгаш ажылга идепкейлиин сайзырадыры, ону амыдыралга белеткээри, ооң бодунга болгаш нийтилелге ажыктыг күш-ажылчы чанчылдарны болгаш билиглерни хевирлээри.

Школаларның болгаш ПТУ-ларның өөреникчилериниң күш-ажыл кижизидилгезин болгаш күш-ажыл чорудулгазын тус чер Советтери-биле дугуржулга ёзугаар болгаш оларның негелделерин өөренип көргеш школаларның, ПТУ-ларның азы бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш совхозтарның баазазынга организастаар. Аваа өөреникчилерниң бараанын болгаш ачы-дуза чедирилге рыногунга киржилгезин, районнуң азы республиканың экологтуг айтырыгларын шиитпирлээринге, бойдусту, культураның болгаш архитектураның тураскаалдарын камгалаарынга, инвалидтерге болгаш кырганнарга социал дузаны көргүзеринге, өөредилге черин дооскан соонда ажылдаарынга дузалыг янзы-бүрү тускай мергежилдерни шиңгээдип алырын кииириштирер.

Школаның суурнуң азы хоорайның девискээрин чаагайжыдарынга, экологтуг зоналарны, арга-эзимни болгаш черни камгалаарынга өөреникчилерни идепкейлиг хаара тударын база көрдүнген.

Ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдарынче шилчээни-биле өөредилге черинин бүрүзүнге чоннуң херекселиниң бараанарын кылыр, көдээ ажыл-агыйы продукциязы бүдүрер болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирериниң өөреникчилерниң кооперативтерин болгаш биче бүдүрүлгелерин организастаар. Школалар болгаш профессионал-техниктиг училищелер бүдүрүлгелер болгаш албан черлери, садыг болгаш хандырылга организациялары-биле ажыл-агыйжы харылзааларже кирээ үндезининге кирер. 1992 чылда күш-ажылчы школачы каттыжыышкыннарның республика ассоциациязы тургустунар.

V. Үзүктел чок өөредилгениң эртем-методиктиг хандырылгазы

«Кол угланыышкыннарны» чедиишкинниг боттандырарынга чогуур өөредилге-методиктиг комплекстер, эки белеткеттинген педагог кадрлар, уругларны болгаш назы четпээннерни кижизидериниң болгаш өөредириниң эртемниг хандырылгазы эргежок чугула. Өөредилгениң кол сорулгазы—ханы сайгарып билир кылдыр уругларны кижизидери, оларының назы-хар талаларын өөренип көрүп тургаш, өөреникчилерниң билиглерге сонуургалын сайзырадыры, өөредилге материалында кол чүүлдү ылгап билир кылдыр өөредири болу берген.

Ынчангаштың тыва школаларның өөредилге-методиктиг комплекстерин тургузары, көдээде өөредилге черлеринге башкыларны тускай белеткээри планнаттынып турар. Башкылар билии бедидер институттуң чанынга 1992 чылда эртем-методиктиг информация төвү тургустунар ужурлуг.

Эртем-методиктиг ажыл өөредилге черинин бүрүзүнге, башкы бүрүзүнге чугула херек болур ужурлуг. Мурнакчы педагогиктиг дуржулга кончуг дүргени-биле тараттынган болгаш башкылар болгаш кижизидикчилер ажыглаан турар ужурлуг.

1993 чылдан эгелеп орус, тыва дылдарга методиктиг журналды үндүрерин планнап турар.

Бодунуң херекселдерин болгаш педагог кадрларның барын өөренип көрүп тургаш, эртемнер башкыларының болгаш класс удуртукчуларының хүлээлгелерин оларның квалификастыг мергежилинден хамаарыштыр дифференциастап болур.

Эге звеноларның кижизидикчи башкыларының билиин бедидерин 1992 чылдан эгелээр.

VI. «1991-2000 чылдарда Тыва АССР-ге өөредилгениң кол угланыышкыннарын» боттандырарынга Советтерниң ролю

Үзүктел чок өөредилгени системажыды тургузарынга башкыларның, өөреникчилерниң, организацияларның, албан черлериниң, улус өөредилгезиниң албан черлериниң ажылы олардан хамааржыр эрге-чагырганың бүгү чадаларының органнарының, ажыл-чорудулгазының нормативтиг хоойлу үндезиннери чугула.

1. Улус депутаттарының Советтери, күүскомнар, Улус өөредилгезиниң талазы-биле чөвүлелдер-биле кады өөреникчилерге черни, ажыл-чорудулгазынга туруштарны болгаш дериг-херекселдерни тускайлап бээр, ажылынга үнелелди хөй-нийти болгаш материалдыг хевирге бээр, бүдүрүлгениң, көдээ ажыл-агыйның кайы-бир сферазының хөгжүлдезин болгаш специалистерге херечелиин прогнозтаар, оларга үндезилеп эргежок чугула профессионал өөредилге черлерин, школаларга бүдүрүлге өөредилгезиниң профильдерин өөредилге черлериниң шуптузунга чедирер; уругларның уран чүүл болгаш күш-культура-калыкшыдылга кижизидилгезиниң баазазын хандырар.

Республикага күрүне, кооператив, хөй-нийти-күрүне дээш хууда школаларга чедир, школаларның болгаш өөредилге черлериниң хевири янзы-бүрү боор болур. Оларның кол угланыышкыны — улус өөредилгезиниң мурнунга тургустунган сорулгаларны күүселири. Хууда школалар күрүнениң долу эвес материалдыг хандырылгазынга туруп болур.

2. Педагог бүрүзү квартира-биле хандыртынган турар ужурлуг. Аныяк специалистерни өөредилге черлеринче, оларны чурттаалга шөлү-биле хандырар деп улус депутаттарының тус чер Советтериниң магадылалы турда чорудар.

3. Өөредилге черлериниң педколлективтери, педагог бүрүзү эксперимент чорударынга, ону сан-хөө-биле хандырган турарынга эргелиг. Экспериментилдиг ажылдың чедиишкинниниң түңнелдерин улус өөредилгезиниң ажылдакчы бүрүзүнге дыңнаттынган, материалдыг деткимшкинни алган турар ужурлуг.

4. Улус депутаттарының тус чер Советтери, бүдүрүлге черлери өөредилге черлериниң септелгезинге деңнежип киржир.

5. Өөредилге-кижизидилге чериниң директорунга (эргелекчизинге) педколлективи-биле дугуржулга ёзугаар бюджет болгаш немелде акша херекселдерни эрге-лээр бүрүн эргени бээр.

6. Рынок харылзааларының байдалынга өөредилге черлериниң социал камгалалының, оларны улам ынай хөгжүдериниң сорулгазы-биле район бүрүзүнүң, Кызыл хоорайның чыл бюджединден районнарның, хоорайның улус өөредилгезиниң кылдыстериниң агар санныңче 3 хуу хемчээлдиг немелде акша-херекселдерни шилчидилгезин доктаадыр.

VII. Программаны боттандырарының аргалары

1. Улус өөредилгезиниң эде тургустунуушкуну Кызылда күрүнениң педагогика институдун эде тургузары-биле эгелээр. Ынчангаш пединституттуң амгы үениң эртем болгаш материал-техниктиг баазазын бирги ээлчегде тургузары чугула. Ийи дылга башкылаарын институтка долузу-биле киргени-биле холбаштыр ийи дылды эки билир, тыва болгаш орус класстарга башкылап шыдаар специалистерниң белеткелин 1991 чылда эгелээр.

Кызылда күрүнениң педагогика институду дараазында ажылдарны кылып чорудар ужурлуг:

— Улус өөредилгезиниң министерствозу, НШЭШИ-ниң Тыва лабораториязы-биле кады уругларның кижизидилгезиниң болгаш өөредилгезиниң өөредилге планнарын, программаларын, өөредилге методиктиг комплекстерин белеткээр;

— экология клубтарының, эстетика бөлгүмнериниң удуртукчуларының белеткелинин, делгем билигниң курузун немелде педагогика мергежилдериниң факультединге 1991 чылдан эгелеп организастаар; дээди өөредилге черлеринче кирер күзелдиглерниң өртектиг белеткел (аңгы-аңгы хевирлерниң) курстарын тургузаар;

— 1992 чылдан социолог педагогтарның тускай белеткелин эгелээр.

2. Кызылдың педучилищезинге музыка башкыларын белеткээрин уламчылаар.

3. Кызылда ПТУ-ларның бирээзинге херекселдиң шаа-биле национал хөгжүм херекселдерин кылырынга болгаш анаа ойнаарынга сургуулдарны өөредир бөлүктү ажыдар.

4. 1991 чылда ийи дылга башкылаашкынны киирер. Чаа методика ёзугаар ийи дылда ажылдап турар башкыларның белеткелин республиканың башкылар билии бедидер институтка чорудар.

5. 1993 чылга чедир өөредилге түңнелдериниң майык чижектерин белеткээр.

6. Тыва чоннуң этниктиг онзагай талаларын шинчилээр болгаш республиканың национал онзагай талаларын өөренип көрүп, школага кижизидилге ажылдарын эртемге үндезилээриниң талазы-биле психология лабораториязын Кызылда күрүнениң педагогика институдунга 1993 чылда ажыдар.

7. Өөредилгениң материалдыг баазазын тургузары-биле дараазында чүүлдерни көрүп турар:

— школаның микрорайонунда бир клуб 300 урукка дээш чижек-биле элээди уругларның 240 клувун ажыдар;

— школаларның, профтехучилищелерниң, башкылар билии бедидер институттуң чаа бажыңнарын тудар эргилериниң эде дерилгезин (капитал септелгезин) чорудар;

— школаларны, школа назы четпээн уругларның албан черлерин амгы үениң дериг-херекселдери, электроннуг болгаш видеотехника-биле хандырар;

— улуг малчын турлагларга школа комплекстерниң тудуун беш чыл бүрүзүнде чорудар.

— пионерлер болгаш школачылар бажыңнарын, уругларның спорт школаларын, спорт комплекстерни, техниктерниң болгаш натуралистерниң станцияларын, уран чүүл школаларын азы эстетиктиг кижизидилге төптерин шупту районнарга ажыдар;

— ногаа аймаа өстүрер, мал-маган болгаш куш аймаа азырап өстүрер школачы дузалал ажыл-агыйларын организастаар.

8. Москва, Томск, Новосибирск, Алма-Ата, Красноярск хоорайларының дээди өөредилге черлери-биле харылзааларны школаларның доозукчулары анаа дээди техниктиг билиг чедип алыры-биле 1991-1992 чылдарда тургузаар.

Кызылда тудуп турар парлалга ажылдакчыларының бажыңының өрээлдеринде шеверлел ажылдары эгелээн. Ында аныяк тудугжу Роза Моңгуштуң бригадазы шеверлелди кылып, бирги подъездиниң өрээлдерин доозупкаш, дараазында өрээлдерже кирген.

ЧУРУКТА: ол бригаданың мурнакчылары Моңгуш Чечек, Сат Айлан.

— Суг сордурар дерилгелиг машинада ажылдаа-ла сес чыл четтим. Кызыл хоорайда чурттаалга бажыңнарының хирлиг сугларын, оңгарлар долган сугларны үндүр сордурар мен—деп, аныяк чолаачы Эдуард Чадамба чугаалаңдыр.

Ол Кызылда тускайжыттынган автобүдүрүлгеде макталдыг ажылдап турар. Алыс болу Кызыл районнуң Баян-Кол чурттуг.

ЧУРУКТА: Ооржак Онзапай Оолаковна Кызыл хоорайнуң төп ажаалга кассазында контролерлап, акша пыт жадыр дээш келген улусту шалыпкым эрттирип турар. Саналгалар кылырынга ол бедик мергежилдиг. Херектиг саазыннарны механизастаан арга-биле ажылдадыр машинага ол дүрген бижиде каатар.

Оюлар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АВАМНЫҢ АМЫДЫРАЛЫНДАН...

Авазы чок-даа болза, оон дугайын кижи канчап уттур. Чагыг-сөзү, элдек-чымчак аажы-чаңы сагыштан ыравас. Бистиң эргим ававыстың сактыышкыннарын Тывага улуг революцияның 70 чыл оюн таварыштыр бижээн мен.

Чурттаалгамга хомудалым чок. Ажы-төлүм силерлерден аал долу, азыраан малым-даа хире-шаа-биле бар чорду. Ажы-төлүм ажылгыг ишчи болганы мени өөртүп чоруур. Мен бодум он алды хар чедип чораш-ла, улуг-хуузуну чонга бараалгады берген мен. Ол шагда Улаан-Булунга үжүк-бижикти бакка-сокка бижип-тер кылдыр өөредип турган. Эки өөренген диртим.

Бижик билир кижи болгаш, дасык дарганап, намчазактың айтыышкынын чонга чедирер дээш аъттыгчадаг аалдар кезиир, хурал-сутлаа эрттирер дээш, шуут олут орбас турдум. Байларның өнчү-хөреңгизин хавырып-даа турдувус. Кээргенчиг боор чүве, Үе ындыг турган-дыр ийин. Ажыы-биле чутаалаарга, мал-маган дээнде дыжын билбес, угаангыр-сагыштыг кижилерниң малын хавырып турган. Ядыы кижилерге күзелин эзугаар үш баш бода мал, чээрби шаа шээр чүве үзүп берип турду. Чамдыктары мун-не малдың когун үспейн, өстүрүп аар. Өскелери чыл четпейн коданы куруг каап турган. Үйгу-чыдын чок хайгааравас-ка чүү боор.

Одар-белчиирлиг эки чер бар, анаа мал-маганыңар өстүрүп алыңар деп суртаал чоруп турган. Дайын мурнунда элээн хөй аалдар Хемчиктен Чедер чоогунче көжүп кээп турган. Чедер унунга ынчан каш санныг аалдар турган. Аът, шарывыс ачылажып турган, тараа-быдаавыс оът-сигенивис белеткеп ап турдувус.

1948 чылдың чазынында колхозту тургустувус. Ынчангы үе-биле дениээр чүве болза, амгы совхоз хоорайдыр. Дайын үезинде Кызыл Шеригге дузаламчы чыып, Чедерниң араттары улуг ажылды чоруткан. Аът-хөл, мал-маган, ааш-чем, алгы-кеш, идик-хеп дээш, чүнү дузалаваан дээр. Чаш ажы-төл-даа дивейн, хурал-суглаа эрттирип, хөй-ниити ажылынга киржип чорааным, өөм иштиниң ачызы болган. Огород тарып, хаван-дагаа азырап өөренип алган мен.

Өг-бүлеге эп-найырал, уруглар кижизидилгезинге ада-иениң чаңгыс аай негелдези эки түңнелге чедирер. Өг-бүлеге хире-шаа-биле кижи бүрүзү кылыр ажылдыг турган. Ада-иези алгыжар, чокшур, оордаңыр чорук уругларга дыка багай салдарлыг болур. Даай, күүй, угба, честе деп чымчак, ээлдек аастыг кылдыр өөредир.

Дерги садыгдан шай, таакпыны кижи садып аар чүве. Демир доскаарларга спиртти литрлеп садып турган. Оор деп чүве шуут чок турган. Дүне-хүндүс ол ажык доскаар өг чанынга турар, кым-даа дегбес турган, аныяктар ону тоовас-даа.

Колхозташкан соонда, хөй-даа кадарып, бызаа-даа азырап, инек саап, огородка, тудугга дээш, кандыг ажыл кылбадым дээр. Чер бажынга столовая тудуп алган бис. Тыва аъш-чемни кылып турган бис. Эрткен-душкен кижилер чемненип аар чүве. Сезон үезинде улуг-биче чок хову-шөлге хүнээр,— ажаанзыраңчыгла Аът кадарчызы Айдыы-оол Ондар өглер чоогунга чылгызын хавырып эккелгеш, «Туруңар, аът-холүнер манай берди» деп медээлептер.

Хлебти боттарывыс быжырып чип турдувус. Арыг-Бажынга, Хадынга ийи дээрбе турган. Алгы тоннарны Кызыл-Арытта даарап турду.

Улугну улуг дээр, адаанзырак болбас. Өг-бүлениң чедиишкинин колдуунда ие кижиден хамааржыр. Кенээт улустарны хүндүлээр. Оларның чазыы турар болза, элдээрти чугаалаар. Бо өртемчейде мөге, оор, аас-пырак, саттыныкчы чорук бар, ол дыка хомудаачыг.. Карак-кулактыг болза, көргей эртик. Көрбестээнден бээр он чыл ашкан мен. Удуртукчу кижиниң угааны улуг, караа кескү болур ужурлуг. Бистиң намның чамдык даргалары кижилерниң амыдырап олурарын сонуургавас элдеп улус.

«Тинлелге» совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи биетиң ававыс Татьяна Докпаковна Кууларның чагыг-сөзүн силерге таныштырдым. Ол, бүгү авалар дег, ажы-төлдүң амыдыралы, кижизидилгези дээш доктаамал сагыжы аарып чораан.

Эрензен ТЕЖИТ.

ЭЖИШКИЛЕР ШҮЛҮКТЕРИ

А. С. ПУШКИН.

ИВАН ИВАНОВИЧ ПУЩИНГЕ

Бады шынчы, өртээ турбас,
Баштайгы мээн ынак эжим!
Коданым ээн, хөртүк
шыпкан
Коңгу мунгак олурумда,
Кошкан аъттыг келгениңни
Коңгулдууруң үнү чарлаан
Шакты, хүнүү сактып,
бодан,
Салымывыс йөрээп каан
мен.
Ынчан өсти корүштүрген
Ыдык өйге чалбарып каайн,
Сеткилимни оожуктурдуң,
Сени шүлүүм аргалаазын.
Чуттуг, каржы хорүгдалды
Сургуул шаавыс
тайылдырзын!

1826 чыл.

В. К. Кюхельбекер.

АВДОТЬЯ ТИМОФЕЕВНА ПУШКИНАГА

Оъжук, шалын-биле ааны
Оңгач чечек дирлип келир.
Чараш, тоолзуг көрүжүгден
Сагыш, чүрек сертен, хөлзээр.
Дарыйгазыг шырай-арның
Дарыйгазыг кыйнын кээрге.
Эргим үнүң, чемен
дыңнааш,
Эгенмисеп мыдым чилер.
Соок, хедер мугурталым,
Чодуп кан дег, ис чок арлыр,
Кадынналарыг бүдүжүгден
Хаьып, таалап, чалыткаар
мен!

1823-24 чылдар аразы.

А. Дельвиг.

ХӨӨКҮЙ ДЕЛЬВИГ

Хөлээшкиниге алыспайн-даа,
Хөнну-биле сүмележип,
Хөлүнде-ле шүлүүн бижип,
Хөөкүй Дельвиг чурттап-аа
чор.
Шолук, мирит шуугаашкындан
Мерген бажы серт-даа
дивейн,
Соок угаан, бүдүжү-даа
Мөге, хопка алыспайн чор,
Чалгаа диртип кочулаткан
Салымынга хомудавас,
Кударал-даа дүшке каппас.
Хуузунда-ла өөрүп чору.
Кежик-чолдуг кижи мен деп
Кенен сеткип, шууган чорбас,
Ылык чалгаа, уран чаваи
Ылга кады оруктажкан!

1914-17 чылдар аразы.

Салчак МОДУРГА очулдурган.

ЧУРТТАЛГАМНЫҢ ЧЕЧЭЭ ОЛ-ДУР

..ававыстың эриг баары чурттаалгамның
Аас-кежиин чалап каавын чажырбас мен:
Аагкан кавай өпейлээни,
Аным, дуңмам мемде бары.
Ажыл-ишчи салым-чолум—
Ынакшаан кыс оруум каастаан олчам ол-дур.
Ынак кыс дээн эргим чөок сес чурттаалгамның
Ыры шүлүү болганынга өөрүүр мен:
Ынак мен деп чаесын кээри,
Ыглаан чаштың чиңиг үнү,
Ылап демниг амыдырал—
Ынакшаан кыс оруум каастаан олчам ол-дур.
Уруум деп сес, кызым деп сес чурттаалгамның
Угун салгаан кедизи деп чоргаарап мен:
Уругларым чарап чаңы,
Угбашкылар часкытчыры,
Уян сеткил өгде бары—
Улуг-хөйнүм ээз долган байлаам ол-дур.
Херээжен деп чаагай сеткил төрээн болгаш
Хем дег элбек чалгып чыдар бүяннг мен:
Келин, чечге, угба, ава, күүй, эне,
Кедергей каас дүштүк кыстар,
Хенче ынай опеалар—
Кежик-чолум шимеп каастаан чечээ ол-дур.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ТААЛАЛЫ

Сесерликке чайгы кежээ дүшкелекте —
Чечек шыпкан хевис ышкаш шөлчүгешке,
Четтинчипкеш, эргеленчип чораанывыс
Сеткилимден черле кайын уттундурар.
Салбактарым ууп чадаан чодураавыс
Четтикпейн манаан ышкаш уткуп алыр. —
Сагланнашкан бүрүлерин сактырымга,
Сенче бүдүү мени эрен мөгеш кынныр.
Чаңывыстан ылчып салгын эртип чыда,
Чажын суйбап чаактарынга дээй каап тар.
Шак ол өйнү ыылдаг тыртып хоптаалаан дег,
Чаражымны—сени дегийт ошкай бээр мен.
Ынакшылдың таалалынга алыскандыг—
Ыржым дүжүп, чайгы бойдус шимээн чок баар.
Чаңгыс чүгле чүректериниң дынзыг-дыпзыг,
Шапкыланган согуктары дыңналгылаар...

Аяс САНЧАЙ-ООЛ.

ХЕК-КУЛУ БОЛГАШ ХЕК

Элегеске, Межегейге
Эдип келир бора хекти
Мегечи деп кымнар адаан.
Мегези бе, шыны ол бе?
Төрел чонум кайын эндээр,
Төөгүзүн шупту билир.
Хүнү келген, төрүүр дээн хек
Хүннүң болзаш, уя тыппаан
Өълн дарып эгелээрге,
Өлтис уя көре каапкаш
Чүүргалар аразынче
Чугаалдыр суга каапкан.
Хек-кулу көрүп чыткаш,
Хензиг боду кээргей берген
Чүүрга-биле чүурга дөмей,
Шутлап, базып, чытылап
каан.
Хектиң оглу өзе берген,
Кээргээр сеткил каяа турар.
Изиг чурттар кайы сен дээш,
Иезинче арлы берген.
Ие чокта ие болган
Ийти чымчак Хек-кулу-дур
Хөөкүй ынчан чүнү канчаар.
Көрүп чорааш аргыш калган.

* * *

Ажы-төлүн хоозун каапар
Ындыы хек дег элдар бар.

Юндеш-оол МОНГУШ.

ХЕНДЕРГЕНИҢ ҮШ МӨГЕЗИ

Хендергеге үш мөге чурттап чораан. Ол мөгелерниң аажы-чаңы, ажыл-ижи мактанчыг улус. Оларның шола аттарын адавышаан, экер-эрес эрлерниң дугайын чонга билирим шаа-биле сонуургадын көрейн.

ЧЫРАА-КАРА

Хендергениң Могай деп черге чонга алдаржый берген Чыраа-Кара Балчый-оол Тывага болгаш Моолга көй катап шүглүп, үжүүрлежип чораан. «Чыраа-Кара» деп шола атты аңаа чогаалчы Салчак Калбак-Хөрекович Тока тывыскан дээр чүве. Удурланыкчызын дөрт-беш долгандыр халааш, улуг эгектен алгаш азы буттааш, олуртур идиптер кижи. «Чыраа-Караның» топтуг-томаанныы, чонунга хүндүткелдиң кедергей. Дөртен чылдарның төнчүзүнде Ак-Тал суурга хүү араттар-биле кандыг-даа төлевилел чокка, кара угаан-биле, дыка чараш школа туттурганын черле утпас-тыр мен. «Буянныг-ла шевер кижи, чүгле шыгаар — үүле бүдер» деп кыргыстарның база бир шевер чазаныкчызы, калган ачам хөөкүйнүң төөрел органы дүүнгү чүве дег сагыжымдан балаттынмас. Ынчан Балчый-оол Донгак бежен хар ашкан турган. Арыг-Бажынга Димитров аттыг совхозтуң байырлалынга шүглүрге, хүндүткел-биле девиткеш, шаңнал-мактал кылдыр колхоз даргазы Василий Сүмбүр бүдүн шайны тывсырга. Хендергениң Мөге-Дөмүр, Мөге-Бегзи, Кара-Очур суглар ажин чыылган чондан келдүрүп үне бээр чораан. «Чыраа-Кара» дээрге ТАР-ның тыва хүрешке хой даклыр чемпиону, Хендерге чурттуг, Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка малчыннап чораан. Амгы үеде ол сезен ажыг харлыг.

ЧАРЫК-БАШТЫГ

Бо дээрге ТАР-ның шериг мөгези. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, чоокта чаа «кызыл-дустай» берген Донгак Хелин-оолович Бегзи-Хуурак-тыр. Бо мөгеде артык эът чок, арган, сиирлиг хиреанде, оон кара күжүн кайгаан мен. 1958 чылда сөөлгү катап Баян-Колга шүүлгенин көрдүм. Үжүүрлешкен мөге (аныяк оол) Шактан-оол Кызыл-оол оон холундан буруңгаар шелгеш, соондан туттунупкан. Бегзи-Хуурак эгинсодааның читкезинден алгаш апыяк мөгени мурнунче ээй сол келгеш, чая тудуптар чораан. Дайын соонда, 1945 чылда Бегзи-Хуурак өөрү-биле чачып келбээн чүве. Хендерге чону шериг мөгези олген дээш «доблал» каап, канда, күйгазында ок балыы хавааңче сорбуланы берген «Чарык-Баштыг» диртип челян келгениң хендергежилер байырлаан чүве.

Бегзи-Хуурактар-биле авам суг чазын, күзүн Кош-Талга кады орар чүве. Бир эртен хүн үнү орда, өгдеи үнүп келдим. Бичии кижи өгнүң хүннээрек таламында эртенги хүн чырынынга дөгеленип бердим. Бегзи-Мөге кара аът тудуп чадаан, аъттыг сывыртап тур. Дезиг аът кажаага келгеш-ле, ойта дужер. Шаг болгаш тудуп алгаш, улуг аътты Бегзи-Хуурак ийи кулаандан туткаш доңгайтыр шелипти. Шынап-ла, Донгак Бегзи-Хуурак дыка-ла кара күштүг, мөге кижи. Шеригден келгеш, күрежип турар апарргаш, «Чарык-Баштыгны» сактып келгеш, чылгы чедээн черге бир эмдик кызырактың ийи кулаандан алгаш, кажаа доравынче октапканы база бар. Хендерге чонунуң «Чарык-Баштыг» деп шолалаары Донгак Хелин-оолович Бегзи-Хуурак аныяктарның өзүлүг-ла дагдынмкчызы. Оон чугаалаан сөстерин кижи киизээгейлиг дыннаар болза, артык сөстер чок, бодамчалыг дээрзин эскерип каар.

МӨГЕ ДӨМҮР

Мен билип кээримге-ле, чон ынчаар адаар чораан. Чогум адын Дөмүр-оол Эртинеевич Тюлюш дээр. Борбак карактарлыг, бажының дүгүн үргүлчү чүлдүп алган чоруур. Ынчалза-даа акызы Хапытыр дег, чүве айтырбас болза, чугаага-даа кирипшес. Мөге Дөмүрнүң сеткили чымчак, кээргээчел кижи. Улуг-улуг хүрештерге шүглүр деп баарга-ла, «контр» Адыг-Тюлюш Хемчик-оолдуң кудээзи дээш, казып октаптар. Эки ээ олурге чок кайгамчык ажыглар чораган, оон хөөрү Ак-Тал суурнуң кедээзинде «торелдер доорайынга» ийин.

Үттундуруп бээр чылдар мөгелерин аныяк-өскен билип алыры-биле бижидим.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Ту Мо.

СОҢГУЛДАЛАР

Бо шүлүкту 1934 чылда вьетнам шүлүкчү-сатирик Ту Мо (1900-1976) бижээн. Оортан бээр 57 чыл эрткедаа, бисте амгы эрге-чагырга дээш демиселди кара олчаан чугаалап турары-биле солун болгаш өөредиглиг. Ту Мо — сатириктиң шола ады, тывалаарга, «Чоон Чавакты» дээн. Ынныг атты ол «Арган Чавакты» деп шолалаткан улуг вьетнам шүлүкчү-классик Ту Спонгтуң шола адынга хөк-соот болдурун, шилип алган. Ту Моңун шын ады Хо Чонг Хиеу. Ол ужен чылдардан бээр шүлүк бижип эгелээш, колонийжи дарлаалга удур Удурланыышкын дайынының (1946-1954) киржикчизи. Оон чамдык шүлүктерин орус дылче очулдуртунган. Ту Моңун «Сонгулдалар» деп шүлүү «Современная вьетнамская поэзия» деп шүлүктер чыындызындан (1982 ч.) алдынган. Ону тыва дылче Салчак Молдурга очулдурган.

Езу сагаан сонгулдалар чоокшулап ор.
Сонгукчу-даа, кандидат-даа хөлзеп-ле тур.
Бо-даа удаа оортан эки чүү-даа үнмес.
Бодавыже, хоозун чарлаан, ат боор артар.
Хээлмлекчээ, саттыңганга барнан боор дээш,
Кемчок кыстар — салыгжылар амыр-дыш чок.
Саарылгалыг бараан делгээш мен-даа база
Сайгарзыма, кежик чаштап келбес деп бе?
Анаам чуртка — Вьетнамга сонгулдалар
Ам-даа болур, бетии чижээ, кылаттарының
Кара, ак-даа арагазы токтуп-чайлыыл.
Кармаңнарже акша-мөсүн урдувушаан!
Состери каас аазаашкынның кайзын ол дээр:
«Чөптүг чорук! Ада-чурт! Чон! Эрге, шын дээш!»
Байбаң сөстер парлаатазын ажыткаштың,
Байып көрзе! Элегделдеп уштунзуза!.
«Көк улу»* өртектиг бир бюллетень дээш
Когулгээ чарыгдалдар чеже үнмээн?
Парламентиде удуп орар тенекпей дээш,
Банкноттар**, долу ышкаш, саарлып-ла тур!
Хаавс алдар, хүнду сүрген хартаачылар
Хамык солун, сеткүүл арнын ииштеп, чишкен.
Сөстер чаагай, түңнели чүл дээр-ле болза,
Чөгенчиг — тик болгулаарын көрбээн бис бе?!
Кайгзи хаммас «платформа» авторлары
Кайы кайзын бакташкаштың кирипкенде,
Базаарга пөш-содааан-даа артык каржы
Бардам, колдук — кулаан үүн бөөнүүнеет ал!
Демги-ле бо эрге-дужаал, хүжүлге дээш:
«Демократия»—дииштерниң дыңнаан туру.
Хамык чонну кичээнинип, сөглексээм кээр:
«Халас концерт» чорупп туру—сөөлү багай!»

1934 чыл.

* «Көк улу» 5 донг (вьетнам акша) хөлдүг саазын.
** Банкноттар—акша үнелиг билеттер (Тайылбыр — очулдурукчунуу).

АРАГАГА УДУР ТАҢ

Мармара хоорайда чурттап турар Фатима Караотлу арагага удур эм белеткеп турар. Ону үнүштерден кылып, чогум оон чажыдын, чугаажок-ла, кымгадаа сөглевээн. Тан ижип алган кижи арага ижер болза, дораан кузуп эгелээр. Оон кужу 10-12 хонукка четчир. Ол дунмазын ук эми-биле он ай эмнеп келгеш, оозун өлүрүп алган деп хоп чоруп турар, ынчалза-даа Турцияда ол черниң херээжен улузу ук эмни ашактарынга берип турар.

САДЫГЛАП ШЫДААР САРБАШКЫН

Индияның улуг-улуг хоорайларында өзүп көвүдээн сарбашкыннар кижилерден салдыкпайн баар апарган, олар хлеб азы чимис эвес, а акша дилеп алырлар. Чес кепеек апкан болза, дораан-на базаарга баарлар, оозун садыгжыга көргүзүп тургаш, херегләэн чемин ориап аар. Эвээш кепеек-биле хөй чем алыр деп негээрлер база бар. Бир эвес базаар садыгжылары ынчаар кылбыс болза, хунаап алтары бо-ла товаржыр. Ынчангаш садыгжылар сарбашкыннар хай дээр, бичии оолдар холезилеп ап турар. Рынок экономиказынга ынчаар киржири улам келедээр болза, удавас сарбашкыннар улусту коргулуп тургаш, боттарының күзелиин чедип алыры-биле ранетти-даа пингээдип алаа хөнну.

117 ХАРЛЫГ-ДАА БОЛ

Лион мугуудурда бичии хоорайжыгашта эң солун кижи Клод-Мария де-Кастри. Хар-назыны ол хире улуг-даа болза, ол кончуг сергек. Бажыңының чанында виноградтарын боду ажаар, эш-өөрү-биле кафеге хөөрежип оргулаар. Ынчалзажок амзам-даа арага ишпес, таакпылавас. Чеми— ногаа, чимис. Сүт продуктуларын ховар садып алыр. Эъттн чылда ийи удаа чиир. Сес шактан эвээш эвес үеде удуур. «Эм» «эмчи», «эмнелге» деп состерин канчаар шын адаарын база бижиирин эки-ле билбес мен ийин деп, кырган баштактаныр.

СУГДАН — АКША

Швецияның эң-не соңгу чүгүнде шоолуг эвес аржаан холуктуг суг бар. «Роберт Селерсчельд дээр кижи «Арктик айсуотер» деп компания тургузуп алгаш, донурган сугну АКШ-че чорудуп турар. Дөрт дөрбелчин дошчугаштың өртээ бир доллар. Ону херегледаа турар садып-даа турар американнар амыраннар— ол «швед продуктуну» улам-на хөйну чагыдып турарлар.

АКУЛА КАРА-БАЖЫҢДАН АЙЫЫЛДЫГ

Районг дээр тайланд хоорайның чурттакчызы Пратапан Ангон дүрген байыырып күзеп чораан. Акша тыптыныын аары-биле ол Андаман далайда база Сиам мугулдурда херелип турар пираттарга каттыжып алган. Ийи-үш хире чедиишкиннииг халдааш соонда бир катап пираттарны патруль албаныы катери доктаадыпкан. Пратапан биле өске ийи пират далайже халыжа берген, эштип чоруп каапнар. А ол чер хөй акулалыг болганындан олар дезип шыдаваанар. Шериг далайжылар оларның амызын ап күш четпээнер. Оларның олурген акулалары база-ла өөрүнүң чемижи болган.

ДИПЛОМАТТАРНЫҢ МЕГЕ СЧЁТТАРЫ

Канаданың даштыкы херектер министерствозунга сан-хөө дүймээзини болган: бедик дужаалдыг дипломаттар, оларның аразында элчиннер, сургакчылап турган үезинде мегe счёттар кылып турганы илерээн. Эң-не пептеренгей турган чүүл — баштай улуг өртектиг авиабилет садып алыр, оон соонда ону дужаапкаш, чиик өртектиин садып алгаш, улуг өртектиниң счёдун ажылдаар черге кирер. ДХМ-ниң телээлекчилериниң дыннатканын ёзугаар алырга, министерствонуң 127 ажылдакчызы ол дээш хемчег алыскан болуп турар.

(Солуннардан).

ШЫДЫРААГА БОДАЛ ХЕРЕК

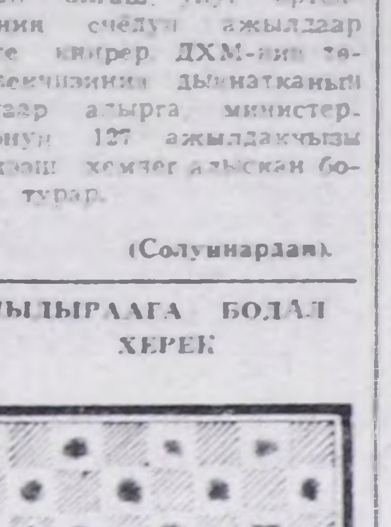

Ак тала эгелээш удар.

КРОССВОРД

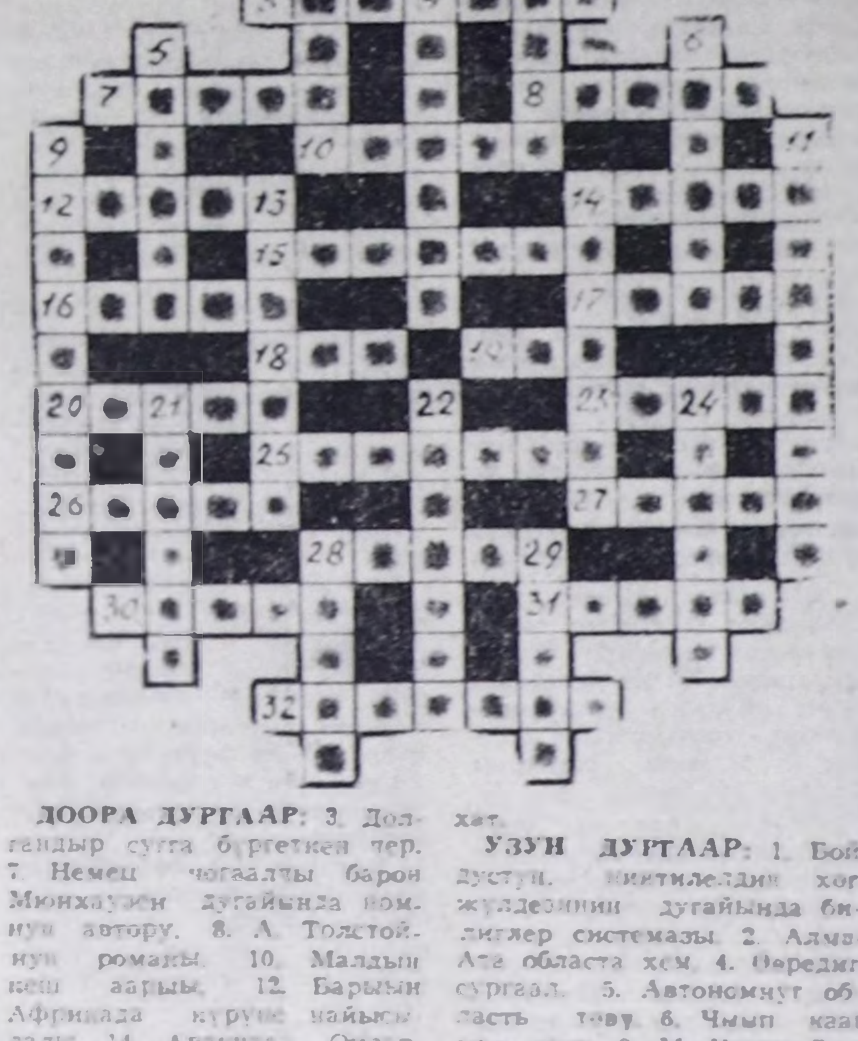

ДООРА ДУРГААР: 3. Долгандыр сугга бүргеткен чер. 7. Немец чогаалчы барон Мюнхаузен дугайында номнуң автору. 8. А. Толстойнуң романы. 10. Малдың кеш аарыы. 12. Барыын Африкада кургүг найысылалы. 14. Аранчаа Ондарның шүлүглели. 15. Ортумак өөредилге чериниң дыңнакчызы. 16. Украин улустуң танцызы. 17. Профессионалдыг революционер Ф. А. Сергеевтиң база бир ады. 18. Хөгжүм чогаалының бир хевири. 19. Дем чырыткы. 20. Дустуг хөрзүнниг чер. 23. Тыва чогаалчы. 25. Баштайгы тыва балерина. 26. Пөс шаазы. 27. Соңгу Норейде хоорай. 28. Улуг-Хемде совхоз. 30. Пестуң бир хевири. 31. Улуг хем чаалдиг чогаал. 32. Күштүг хат.

УЗУН ДУРТААР: 1. Бойдустуң, ниитилелдиң хогжүлдезиниң дугайында билиглер системазы. 2. Алма-Ата областа хем. 4. Өөредиг сургаал. 5. Автономнуг область тову. 6. Чыып каан мал чеми. 9. М. Кеник-Лопсанның «Херээжэнниң чорталары» деп романының маадыры. 11. Ундарал, кударал. 13. Аныяк чылгы мал. 14. Өвүрде аржаан. 21. «Ужуражыр черни өскертип болбас» деп телефильмниң маадыры. 22. Чер бөмбүрзээн ийи чарып чыдар сомадемдек. 24. Малдың мойнунга келдиип каар чеп ады бар. 28. Мал хырының ие... 29. Чадан тиш.

Кроссворду Николай САЛЧАК тургускан.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 Үрер хөгжүм ойнаар. 6.45 Мультфильмнер. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 Авам, ачам база мен. 9.15 А. Н. Островский. Фильм-шии. 11.50 Эртенги сылдыс. 12.50 Айыыл чок чорук шимчээшкини. 13.20 «Ноканың мультаан-чоруу». 14.15 «Үзел-бодал». «Публицист» студияның дискуссия клуву. 15.00 ТМА. 15.15 Барымдаалыг публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.15 «Ыры-91». Телефильм. 17.20 Телефильм. 17.30 «Майя ары». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 17.55 «Делегей панорамазы». 18.40 Режиссёр М. Захаровтуң фильмнери. 21.00 Үе. 21.40 «XX чүс чылдың солдаттары дайынга удур». Делегей марафонунга уткуштур. 21.55 «Ак садтар кырынга хар чаап турган». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 23.00 «Ынак эвес болзунза, дыңнава». 00.05 — 01.10 Музыка болгаш мода.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Калыкшыл». 8.45 «Спортту — бүгүдеге». 9.00 Мультфильмнер. 9.30 Концерт. 10.00 Россия ТВ-зиниң программазы. «Кадар он бир» видеоканал. 11.30 «Цирк, цирк, цирк». 11.40. «Орус ыры». 12.10 А. Петров. «Делегейниң тывылганы» балетке музыкадан үшкү сюита. 12.30 «Өг-бүле» телепрограмма. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 — 17.50 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.35 «ССРЭ-ниң хомур-дажы. Айтырыглар болгаш шиитпирлер». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Спорттуң сүт талазы-биле хемирлеринге Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40 Чиик атлетика. Делегей чемпионады. 23.10 — 01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.10 Медээлер. 23.25 — 01.20 «Кадайы өскерлир кижи». Француз кинокомедия.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга **дараазында специалистерни ажылче чалап турар:** кол инженер, шалыпы 420 рубль, энергетик—380 рубль, механик —380 рубль, үн, чырыткы талазы-биле башкарыкчы специалист—280 рубль, санитар-техниктиг дериг-херекселдер мастери—280 рубль слесарь-электрик — 230 рубль, дежурный электрик —150 рубль, «Д» категорияның чолаачылары — шалыйын дугурушканың ёзугаар доктаадыр.

Театрның адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 33.

КИНО

АВГУСТ 24-те

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь на острове смерти» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узатпан) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 12.00. «Дикие лебеди» 10.20, 13.20. «Двое заключенных» 15.00, 17.30, 19.50 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Роман с камнем» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Любимчик» 14.20. «Облава на одичавших собак» 16.20, 18.40 шактарда.

АВГУСТ 25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь на острове смерти» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узатпан) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 12.00. «Дикие лебеди» 10.20, 13.20. «Двое заключенных» 15.00, 17.30, 19.50 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Начни сначала» 12.00, «Роман с камнем» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Киночыынды» 10.00, «Облава на одичавших собак» 11.20, 16.00, «Любимчик» 14.00, 18.30 (узатпан) шактарда.

АВГУСТ 26-да

«НАЙЫРАЛ»: «По закону джунглей» (ССРЭ—Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.00, 12.00, «Серебряные трубы» 10.20, 13.20, «Красотка из Альгамбры» (Куба) 15.00, 17.20, 19.40 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Рыцари Стейси» 14.30, 16.20, 18.10 (узатпан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

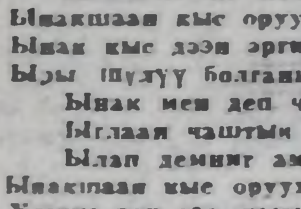

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор —3-43-34 ● орралакчызы — 3-33-91; ● приемная — 3-34-76; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98 ● үлетүрү — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл-агыйы 3-41-16 ● культура — 3-39-15; социал «Агитыглар» — 3-34-57; корреспондентер бөлүү — 3-41-23; ● чагаа килдизи—3-39-03 ● ойнаар—3-34-39, 3-34-93; ● корректорлар — 3-34-19; ● ужуражылга — 2-27-41; ● солун садыгжызы — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Пар үндүрер, чер полиграфия болгаш ном садыгы херектериниң талазы-биле күрүне комитетиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг 135.